К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС

Сечилмиш әсәрләри

2

К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС
2

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ ПАРТИИ
при ЦК КП АЗЕРБАЙДЖАНА—
ФИЛИАЛ ИНСТИТУТА МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА
при ЦК КПСС

К. МАРКС и Ф. ЭНГЕЛЬС

Избранные произведения в трех томах

Том 2

АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
Баку — 1980

АЗӘРБАЈЧАН КП МК јанында
ПАРТИЈА ТАРИХИ ИНСТИТУТУ—
Сов.ИКП МК јанында
МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ
ИНСТИТУТУНУН ФИЛИАЛЫ

К. МАРКС
вә
Ф. ЕНКЕЛС

•

Сечилмиш әсәрләри үч чилддә

•

Чилд 2

АЗӘРБАЈЧАН
ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы — 1980

1
27 **Маркс К.**

М $\frac{10101-43}{М-651-80}$ 23—80

К. МАРКС

БЕЈНӘЛХАЛГ ФӘҺЛӘ БИРЛИЈИНИН ТӘ'СИС МАНИФЕСТИ

1864-ЧҮ ИЛ СЕНТЈАБРЫН 28-ДӘ, ЛОНГ ЕЈКР, СЕНТ-МАРТИНС ҺОЛЛДА КЕЧИРИЛӘН ҮМУМИ ЈЫҒЫНЧАГДА ТӘ'СИС ЕДИЛМИШДИР[1]

Фәһләләр!

1848-чи илдән 1864-чү иләдәк фәһлә күтләләринин јохсуллуғунун азалмадығы шәксиз бир фактдыр, һалбуки сәнајенин инкишафы вә тичарәтин артмасы чәһәтдән бу дөврүн тарихдә мисли јохдур. Британија буржуазијасынын јахшы мә'луматлы мө'тәдил бир органы 1850-чи илдә ирәличәдән демишди ки, әкәр Инкилтәрәнин идхал вә ихрачы 50% артарса, бу өлкәдә пауперизмин сону чатмыш олар. Һејһат! Хәзинә канслери* 1864-чү ил апрелин 7-дә өз парламент динләјичиләрини севиндирәрәк билдирди ки, Инкилтәрәнин идхал вә ихрачынын үмуми мәбләғи артыб 1863-чү илдә «443 955 000 фунт стерлингә чатмышдыр! Бу һејрәтләндиричи мәбләғ нисбәтән јахын кечмишдәки 1843-чү ил дөврүнүн тичарәт дөвријјәси мәбләғиндән, демәк олар, үч дәфә артыгдыр!» Бүтүн бунларла бәрабәр канслер ачыгдан-ачыға «јохсуллугдан» данышырды. О дејирди: «Јохсуллуг дәрәчәсиндә оланлары», «әмәк һаггынын... јүксәлмәдијини», «он һалдан доггузунда јашајыш уғрунда мүбаризәдән ибарәт олан... инсан һәјатыны дүшүнүн!». Лакин о, шималда машынларын, чәнубда исә гојун сүрүләринин тәдричән сыхышдырыб арадан чыхартдығы Ирландија халгындан данышмады; һәм дә бу бәдбәхт өлкәдә, инсанларын сајы гәдәр сүр'әтлә олмаса да, һәтта гојунларын да сајы азалыр. Канслер, бирдән-бирә горхуја дүшәрәк өзләрини итирән јүксәк аристократија нүмајәндәләринин јеничә ағызларындан гачырдыгларыны тәкрар етмәди. «Боғучуларын»[2] төрәтдикләри ва-

* — У. Гладстон. *Ред.*

һимә мүәјјән дәрәчәдә чатдыгда лордлар палатасы, сүркүн вә каторга јерләриндә иш шәраитинин јохланылмасыны вә әлдә едилән нәтичәләрин һесабат шәклиндә нәшр олунмасыны гәрара алды. Һәгигәт 1863-чү илдәки олдугча галын Көј китабын[3] сәһифәләриндә ашкара чыхды вә рәсми тәсдиг олунмуш фактлар вә рәгәмләрлә сүбут едилди ки, Инкилтәрәдә вә Шотландијада ән пис чаниләр—каторгалылар—инкилис вә шотландијалы кәнд тәсәррүфаты фәһләләриндән хејли аз ишләјир вә хејли јахшы јејиб-ичирләр. Лакин бу һәлә һамысы дејилдир. Американакы Вәтәндаш мүһарибәси[4] үзүндән Ланкашир вә Чешир фәһләләри күчәјә говулдугда јенә һәмин лордлар палатасы сәнаје даирәләринә һәким көндәриб она тапшырды ки, «ачлыг үзүндән төрәјән хәстәликләрин гаршысыны алмаг» үчүн ән учуз гијмәтлә вә ән садә шәкилдә верилмәк шәрти илә, орта һесабла кифајәт едәчәк карбон вә азотун минимум мигдарыны мүәјјән етсин. Тибб мүвәккили һәким Смит мүәјјән етмишди ки, һәфтәдә 28 000 гран карбон вә 1 330 гран азот, орта јашлы адамын һәјатыны... мәһз елә сәвијјәдә сахлаја биләчәк бир минимумдур ки, бу аз сәвијјәдән ашағы олдугда ачлыг үзүндән хәстәликләр башланыр; һәким сонра ашкар етмишди ки, бу мигдар, памбыг парча фабрикләри фәһләләринин ифрат еһтијач үзүндән һәгигәтдә кифајәтләнмәјә мәчбур олдуглары чүзи јемәјә, демәк олар, тамамилә ујғундур*. Һәлә керисинә гулаг асын. Јенә һәмин алим һәким бир мүддәт сонра Кизли шуранын тибб шө'бәси тәрәфиндән јенидән фәһлә синфинин јохсул һиссәсинин јемәјини јохламаға көндәрилмишди. Онун ахтарышларынын нәтичәләри парламентин сәрәнчамы илә бу ил нәшр олунмуш «Әһалинин сағламлығы һаггында алтынчы һесабатда» шәрһ олунмушдур. Бәс бу һәким нәләри ашкар етмишдир? Ашкар етмишдир ки, ипәк парча тохујанлар, тикишчиләр, әлчәкчиләр, чораб тохујанлар вә башга фәһләләр орта һесабла** һәтта памбыг парча сәнајесинин ишсиз фәһләләринә верилән чүзи јемәји дә тапмырлар, «мәһз ачлыг үзүндән төрәјән хәстәликләрин гаршысыны алмаг үчүн кифајәт едәчәк» мигдар карбон вә азот тапмырлар.

«Бундан әлавә»,—дејә һесабатда көстәрилир,—«кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул олан әһалијә мәнсуб аиләләр јохландыгда мә'лум олду ки, бу аи-

---

* Охучуја хатырлатмаға еһтијач јохдур ки, карбон вә азот, су илә вә бә'зи гејри-үзви маддәләрлә бирликдә, инсан јемәји үчүн хам маддәләрдир. Лакин инсан организминин јемәклә тә'мин олунмасы үчүн бу садә кимјәви тәркиб һиссәләри битки вә ја һејван маддәләри шәклиндә верилмәлидир; мәсәлән: картофда башлыча олараг карбон вардыр, буғда чөрәјиндә исә лазыми нисбәтдә карбон вә азот вардыр.

** Алманча мәтниндә «илдән-илә» сөзләри әлавә олунмушдур. *Ред.*

ләләрин бешдә бир һиссәсиндән чоху зәрури карбонлу гида минимуму алмыр, үчдә бир һиссәсиндән чоху зәрури азотлу гида минимуму алмыр вә үч графлыгда (Беркшир, Оксфордшир вә Сомерсетшир) азотлу гиданын чатышмамасы ади бир һал иди». Рәсми һесабатда әлавә едиләрәк дејилир: «Јадда сахламаг лазымдыр ки, јемәјин хејли писләшмәси јалныз инадлы мүгавимәтдән сонра һәгиги тә'сирини көстәрир вә бир гајда олараг башга мәһрумијјәтләрдән сонра мүшаһидә олунур... һәтта тәмизлик көзләмәјин өзү дә баһа тамам олур вә ја чәтинлик төрәдир вә әкәр шәхси һејсијјәт дујғусу һәр һалда тәмизлик көзләмәјә вадар едирсә, онда һәр бир белә тәшәббүс әлавә ачлыг әзаблары демәкдир». «Хүсусән, бурада бәһс олунан јохсуллуғун һеч дә тәнбәллијә гаршы һаглы чәза олмадығыны хатырласаг, бу һал кәдәрли фикирләр доғурур: көстәрилән бүтүн һалларда бу, зәһмәткеш әһалинин јохсуллуғудур. Доғрудан да, фәһләләрин бу чүзи јемәји алмаг үчүн сәрф етдикләри әмәк әксәр һалларда һәддиндән артыг узун чәкир».

Һесабатда белә гәрибә вә әсла көзләнилмәз бир факт көстәрилир ки, «Бирләшмиш краллығын бүтүн һиссәләриндән»— Инкилтәрә, Уелс, Шотландија вә Ирландијадан—краллығын ән зәнкин һиссәси олан «мәһз Инкилтәрәдә» «кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул олан әһалинин јемәји һамысындан писдир»; лакин һәтта Беркшир, Оксфордшир вә Сомерсетширин кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин јемәји дә Лондонун шәрг һиссәсиндә ев сәнајесинин күлли мигдар ихтисаслы фәһләләринин јемәјиндән јахшыдыр.

Парламентин сәрәнчамы илә 1864-чү илдә, азад тичарәтин гызыл әсриндә нәшр едилән рәсми мә'лумат бу чүр олдуғу бир заманда хәзинә канслери нүмајәндәләр палатасында билдирмишди ки,

«Бөјүк Британијанын орта фәһләсинин вәзијјәтиндә, мүстәсна вә һеч бир башга өлкәдә, һеч бир башга дөврдә мисли көрүнмәјән јахшылашма әмәлә кәлмишдир».

Бу рәсми бош сөзләрә, әһалинин сағламлығы һаггында рәсми һесабатын белә бир гуру гејди тамамилә зиддир:

«Өлкәнин ичтимаи сәһијјәси дедикдә, онун әһали күтләләринин сағламлығы нәзәрдә тутулур, бу күтләләрин ән ашағы тәбәгәләринин вәзијјәти һеч олмазса мүәјјән гәдәр јахшылашдырылмадан онларын сағлам ола биләчәји чәтиндир».

Милләтин тәрәггисини көстәрән статистика рәгәмләри ојунунун әсири олмуш хәзинә канслери сон дәрәчә шадлыгла дејир:

«Өлкәнин, верки гојулмалы олан, кәлири 1842-чи илдән 1852-чи иләдәк 6% јүксәлмишдир... Әкәр 1853-чү ил кәлири әсас көтүрүләрсә, сәккиз ил әрзиндә, 1853-чү илдән 1861-чи иләдәк, бу кәлир 20% јүксәлмишдир! Бу, демәк олар, инанылмаз кими көрүнән һејрәтләндиричи фактдыр!.. Сәрвәт вә гүдрәтин бу гејри-ади артымы»,—дејә, ч. Гладстон әлавә едир,— «бүтүнлүклә јалныз варлы синифләрә мәхсусдур!»

Әкәр сиз билмәк истәјирсинизсә ки, «сәрвәт вә гүдрәтин бүтүнлүклә јалныз варлы синифләрә мәхсус олан бу «гејри-ади артымыны» фәһлә синфи, сағламлығын әлдән кетмәсинә, әхлагын позулмасына вә зеһни позғунлуға сәбәб олан нә кими бир шәраитдә јаратмыш вә јаратмагдадыр, онда ахырынчы һесабатда—«Әһалинин сағламлығы һаггында һесабат»да мәтбәәләрин, дәрзихана вә тикиш е'малатханаларынын тәсвиринә нәзәр салын. 1863-чү илдә нәшр едилмиш һесабаты—«Ушаг әмәјинин шәраитини јохлајан комиссијанын һесабаты»ны јухарыдакы иддиа илә мүгајисә един; бу һесабатда, мәсәлән, дејилир ки,

«һәм киши, һәм дә гадын дулусчулар физики вә әгли чәһәтдән әһалинин ән чох позулмагда олан групудур», «сағлам олмајан ушаг да бөјүјүб сағлам олмајан валидејн олур», «иргин кетдикчә даһа артыг корланмасы лабүддүр» вә әкәр «әтрафдакы јерләрдән даим адамлар ахышыб кәлмәсәјди вә әһалинин даһа сағлам груплары илә евләнмә һаллары олмасајды, Стаффордшир әһалиси даһа артыг бир дәрәчәдә позуларды».

Ҹ-б Тримeнхирин «Күнәмузд чөрәкчиләрин шикајәтләри» адлы Көј китабынын јазысыны нәзәрдән кечирин! Фабрик мүфәттишләринин, доғум вә өлүм һаггында рәсми статистика илә тәсдиг олунмуш белә парадоксал бәјанаты кими дәһшәтә салмамышды ки, Ланкашир фәһләләри памбыг гытлығы үзүндән памбыг парча фабрикләриндә ишләри мүвәггәти олараг дајандырыб чох чүзи бир јемәк пајы илә доланмаға мәчбур едилдикләри заман һәгигәтдә нисбәтән сағлам олмушдулар вә бу дөврдә өлән ушагларын сајы азалмышды, чүнки аналар өз ушагларыны Һодфринин тирјәкли сују илә дејил, нәһајәт, дөш сүдү илә бәсләмәк имканы тапмышдылар.

Лакин бир даһа медалын үз тәрәфинә нәзәр салаг! Кәлир вә әмлак веркиси һаггында 1864-чү ил ијулун 20-дә нүмајәндәләр палатасына тәгдим олунан һесабат бизә көстәрир ки, верки топлајанын мүәјјән етдијинә көрә илдә 50 000 ф. ст. вә даһа артыг кәлири олан шәхсләрин сајы 1862-чи ил апрелин 5-дән 1863-чү ил апрелин 5-дәк он үч нәфәр артмыш, јә'ни һәмин шәхсләрин сајы бу бир ил әрзиндә 67 нәфәрдән 80 нәфәрә чатмышдыр. Јенә һәмин һесабатдан ашкар олур ки, һәр ил 25 000 000 ф.ст. мәбләғиндә кәлир, јә'ни Инкилтәрә вә Уелсин кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин бүтүн күтләсинин иллик кәлириндән һәтта бир гәдәр артыг мәбләғдә кәлир тәгрибән 3 000 нәфәр арасында бөлүнүр. 1861-чи ил сијаһысына бахсаныз, көрәрсиниз ки, Инкилтәрә вә Уелсдә торпаг саһиби олан кишиләрин сајы 1851-чи илдәки 16 934 нәфәрдән 1861-чи илдә 15 066 нәфәрә енмишдир; бу о демәкдир ки, торпағын тәмәркүзләшмәси 10 ил әрзиндә 11% артмышдыр. Әкәр Инкилтәрә-

дә торпаг мүлкиjjәти аз мигдар адамын әлиндә бундан сонра да еjни сүр'әтлә тәмәркүзләшәрсә, онда торпаг мәсәләси Рома империjасында олдуғу кими, сон дәрәчә садәләшмиш олар; һәмин империjада Нерон Африка әjаләтинин jарысынын алты адама мәхсус олдуғуну ешитдикдә кам алырмыш кими күлүмсәмишди.

«Демәк олар, инанылмыш кими көрүнән бу һеjрәтләндиричи фактлардан» биз она көрә бу гәдәр әтрафлы бәһс етдик ки, Инкилтәрә тичарәт вә сәнаjе чәһәтдән Авропада биринчи jер тутур*. Jадыныза салын ки, Луи-Филиппин мүһачирәт етмиш оғулларындан бири инкилис кәнд тәсәррүфаты фәһләләрини Ламаншын о таjындакы аз хошбәхт олан jолдашларынын вәзиjjәтиндән куjа jахшы вәзиjjәтдә олмалары мүнасибәти илә бир нечә аj бундан әввәл чамаат гаршысында тәбрик етмишди. Доғрудан да, Инкилтәрәдәки фактлар бир гәдәр башга jерли шәраитдә вә бир гәдәр кичик мигjасда континентин бүтүн сәнаjе вә габагчыл өлкәләриндә дә тәкрар олунур. Бүтүн бу өлкәләрдә 1848-чи илдән е'тибарән сәнаjе ешидилмәмиш дәрәчәдә инкишаф етмиш, идхал вә ихрач һеч кәсин jухусуна кирмәjәчәк дәрәчәдә кенишләнмишди. Бүтүн бу өлкәләрдә «сәрвәтин вә гүдрәтин, бүтүнлүклә' jалныз варлы синифләрә мәхсус олан артымы» һәгигәтән «геjри-ади» иди. Инкилтәрәдә олдуғу кими, бүтүн бу өлкәләрдә дә фәһлә синфи азлығынын реал әмәк һаггы** азачыг артмышды, һалбуки мәсәлән, Лондонда jохсуллар евиндә вә jа jетимханада jаша jанлары сахламаг үчүн лазым кәлән мәһсулларын гиjмәти 1852-чи илдә 7 ф. ст. 7 шилл. 4 пенс олдуғу һалда, 1861-чи илдә 9 ф. ст. 15 шилл. 8 пенс олмасы онларын күзәранынын һәгигәтән jахшылашдығыны көстәрмәдиjи кими, номинал әмәк һаггынын артмасы да әксәриjjәтин күзәранынын һәгигәтән jахшылашдығыны көстәрмирди. Фәһлә синфинин кениш күтләләри ән азы, өз үзәрләриндә дуран синифләрин ичтимаи пилләканла jухарыjа галхдыглары дәрәчәдә һәр jердә кет-кедә даһа ашағы дүшүрдүләр. Авропанын бүтүн өлкәләриндә һәр бир гәрәзсиз адам үчүн инди аjдын бир һәгигәт олмушдур ки, нә машынларын тәкмилләшдирилмәси***, нә елмин истеһсалда тәтбиг олунмасы, нә рабитә васитәләринин jахшылашдырылмасы, нә jени мүстәмләкәләр, нә мүһачирәт, нә jени базарлар, нә азад тичарәт, нә дә бунларын һамысы бирликдә зәһмәткеш күтләләрин jохсуллуғуну арадан галдырмаз; ин-

---

* Алманча мәтниндә әлавә олунмушдур: «вә фактик олараг ону дүнjа базарында тәмсил едир». *Ред.*

** Алманча мәтниндә әлавә олунмушдур: «фәһлә синфинин көркәмли һаггы мугабилиндә алына билән әрзаг малларынын мигдары». *Ред.*

*** Алманча мәтниндә әлавә олунмушдур: «нә кимjәви кәшфләр». *Ред.*

дики гүсурлу зәминдә әмәјин мәһсулдар гүввәләринин һәр чүр јени инкишафы ичтимаи әксликләри һөкмән дәринләшдирир вә ичтимаи антагонизмләри кәскинләшдирир; бу һәгигәти анчаг башгаларыны бош үмидләрлә јухуја вермәк истәјән адамлар инкар едирләр. Игтисади тәрәггинин бу «гејри-ади» дөврү әрзиндә Британија империјасынын пајтахтында адамларын ачындан өлмәси, демәк олар, ичтимаи гајда характери алмышдыр. Дүнјанын салнамәләриндә бу дөвр тичарәт сәнаје бөһраны адланан ичтимаи таунун кетдикчә даһа тез-тез тәкрар олунмасы, кетдикчә даһа кениш мигјас алмасы вә кетдикчә даһа фәлакәтли нәтичәләр төрәтмәси илә гејд олунмушдур.

1848-чи ил ингилабынын мүвәффәгијјәтсизлијиндән сонра континентдә фәһлә синфинин бүтүн партија тәшкилатлары вә партија мәтбуаты органлары кобуд зоракылыгла мәһв едилди, фәһлә синфинин ән габагчыл оғуллары мә'јус олуб Атлантик океанынын о тајындакы республикаја гачдылар вә сәнаје гызғынлығы, әхлаг позғунлуғу вә сијаси иртича башланан кими азадлыг һаггында өтәри хәјаллар пуч олуб кетди. Континентдә фәһлә синфинин мәғлубијјәти,—индики кими, о заман да Санкт-Петербург кабинети илә гардашлыг иттифагында иш көрән Инкилтәрә һөкумәти дипломатијасынын гисмән сәбәб олдуғу бу мәғлубијјәт, өз сирајәтедичи тә'сирини тезликлә Ла-Маншын бу тајына да көстәрди. Континентдәки синиф гардашларынын мәғлубијјәти инкилис фәһлә синфини мә'јус етди вә онун өз ишинә олан инамыны сарсытды, торпаг вә пул магнатларынын исә бир гәдәр сарсымыш олан инамыны бәрпа етди. Һәмин магнатлар артыг е'лан олунмуш күзәштләри һәјасызлыгла кери алдылар. Јени гызыл јерләринин кәшф едилмәси бөјүк мүһачирәтә сәбәб олду ки, бунун да нәтичәсиндә Британија пролетариаты ағыр иткиләрә мә'руз галмыш олду. Онун әввәлләр фәал олан бә'зи нүмајәндәләри дә иш мигдарынын вә әмәк һаггынын мүвәггәти артмасына алданараг, «сијаси штрејкбрехерләрә» чеврилдиләр. Чартизм һәрәкатыны давам етдирмәк вә ја буна башга характер вермәк уғрундакы бүтүн чәһдләр гәти мүвәффәгијјәтсизлијә уграды; фәһлә синфинин мәтбуат органлары күтләләрин лагејдлији үзүндән бир-биринин ардынча өз фәалијјәтини дајандырды. Доғрудан да, Инкилтәрәнин фәһлә синфи, кечмишдә, кәрәк ки, һеч вахт сијаси мискинлик вәзијјәтинә бу дәрәчәдә дөзмәмишди. Әкәр кечмишдә Инкилтәрәнин фәһлә синфи илә континентин фәһлә синфи арасында һәрәкәт һәмрә'јлији јох идисә, инди һәр һалда мәғлубијјәт һәмрә'јлији мүшаһидә олунурду.

Лакин бунунла белә, 1848-чи ил ингилабларындан бәри

кечән дөврүн мүсбәт чәһәтләри дә вар иди. Бурада анчаг ики чох бөјүк факты гејд едәчәјик.

Инкилис фәһлә синфи һејрәтләндиричи бир сәбатла апардығы отуз иллик мүбаризәдән сонра, он саатлыг иш күнү[5] гануну әлдә етмәк үчүн, торпаг саһибләри аристократијасы илә пул аристократијасы арасында баш верән мүвәггәти тәфригәдән истифадә етди. Бу ганунун фабрик фәһләләри үчүн физики, әхлаги вә әгли чәһәтдән вердији вә һәр јарым илдә бир дәфә фабрик мүфәттишләринин һесабатларында гејд олунан сон дәрәчә көзәл нәтичәләр инди һамы тәрәфиндән тәсдиг олунмушдур. Авропа һөкумәтләринин чоху Инкилтәрәдәки фабрик ганунуну аз-чох әһәмијјәтли дәјишикликләрлә гәбул етмәли олмушду вә Инкилтәрә парламентинин өзү бу ганунун тә'сир даирәсини һәр ил кенишләндирмәјә мәчбур олмушдур. Лакин фәһләләр үчүн олан бу тәдбирдә, онун әмәли әһәмијјәтиндән әлавә, онун бөјүк мүвәффәгијјәт газанмасына көмәк едән башга бир шеј дә вар иди. Буржуазија өзүнүн д-р Јур, профессор Сениор кими ән мәшһур алимләринин вә бу гәбилдән олан башга әлламәләрин дили илә ирәличәдән хәбәр верир вә даим иддиа едирди ки, иш вахтынын ганунла һәр һансы бир шәкилдә мәһдудлашдырылмасы Британија сәнајеси үчүн дәфн мусигиси олмалыдыр, чүнки бу сәнаје зәли кими анчаг ган сормагла, һәм дә ушаг ганы сормагла јашаја биләр. Гәдимләрдә ушаг өлдүрмәк Молох дининин әсрарәнкиз бир ајини иди, лакин бу ајин јалныз бә'зән чох тәнтәнәли һалларда, јәгин, илдә бир дәфәдән артыг олмајараг ичра едилирди; һәм дә јохсул ушагларына Молохун о гәдәр дә бөјүк мејли јох иди. Иш вахтына ганунверичилик јолу илә һәдд гојулмасы әтрафында мүбаризә она көрә белә гызғынлыгла апарылырды ки, бурада мәсәлә һәрисликлә мәнфәәт күдән буржуазијанын горхуја дүшмәсиндән әлавә, буржуазијанын сијаси игтисадыны тәшкил едән тәләб вә тәклиф ганунунун кор-коранә һөкмранлығы илә фәһлә синфинин сијаси игтисадыны тәшкил едән вә ичтимаи узагкөрәнлијин идарә етдији ичтимаи истеһсал арасындакы бөјүк мүбаһисә үзәриндә иди. Буна көрә дә он саатлыг иш күнү гануну, мүһүм әмәли мүвәффәгијјәтдән әлавә, бир дә принсип гәләбәси иди; буржуазијанын сијаси игтисады фәһлә синфинин сијаси игтисады гаршысында илк дәфә ачыгча тәслим олурду.

Лакин гаршыда һәлә әмәк сијаси игтисадынын, мүлкијјәт сијаси игтисады* үзәриндә бундан даһа әһәмијјәтли гәләбәси дururду. Биз кооператив һәрәкатындан, хүсусилә, бир нечә

* Алманча мәтниндә «мүлкијјәт сијаси игтисады» сөзләри әвәзинә «капитал сијаси игтисады» сөзләри чап олунмушдур. *Ред.*

чәсур «әлин» һеч бир јардым көрмәдән өз сә'јләри илә тә'сис етдији кооператив фабрикләриндән данышырыг. Бу әзәмәтли ичтимаи тәчрүбәләрин әһәмијјәти сон дәрәчә бөјүкдүр. Фәһләләр сөздә дејил, ишдә сүбут етдиләр ки, муздлу фәһләләр синфинин әмәјиндән истифадә едән саһибкарлар синфи олмадан, кениш мигјасда, һәм дә мүасир елмин тәләбләринә ујғун олараг апарылан истеһсал тәшкил етмәк мүмкүндүр; фәһләләр сүбут етдиләр ки, истеһсалын мүвәффәгијјәтли олмасы үчүн, һеч дә әмәк аләтләри фәһлә үзәриндә һөкмранлыг аләти олараг вә фәһләни сојмаг үчүн инһисар алтына алынмамалыдыр; онлар сүбут етдиләр ки, гул вә тәһкимли әмәји кими, муздлу әмәк дә анчаг кечичи вә ашағы* әмәк формасыдыр вә бу форма өз јерини könüllü сурәтдә, севинч вә руһ јүксәклији илә ичра едилән бирләшмиш әмәјә вермәлидир. Инкилтәрәдә кооператив системинин тохумларыны Роберт Оуен сәпмишди; континентдә фәһләләрин апардыглары тәчрүбәләр, әслиндә, 1848-чи илдә ичад олунмаг дејил, һамыја е'лан едилмиш нәзәријјәләрдән доған әмәли нәтичәдир.

Ејни заманда 1848—1864-чү илләрин тәчрүбәси шүбһәсиз сүбут етди ки**, кооператив әмәји принсип е'тибары илә нә гәдәр көзәл вә практикада нә гәдәр фајдалы олса да, ајры-ајры фәһләләрин тәсадүфи сә'јләринин мәһдуд даирәсиндән кәнара чыхмадыгча, нә инһисарларын һәндәси силсилә илә артмасыны һеч вахт ләнкидә билмәз, нә күтләләри азад едә билмәз, нә дә һәтта онларын јохсуллуг јүкүнү нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә јүнкүлләшдирә билмәз. Јәгин мәһз буна көрәдир ки, хошнијјәт аристократлар, буржуа бошбоғаз-филантроплары вә һәтта зирәк игтисадчылар—рүшејм һалында икән һәдәр јерә мәһв етмәјә чалышдыглары, хәјалпәрәстләрин утопијасы адландырыб лаға гојдуглары вә ја сосиалистләрин хәбислији дејә дамғаладыглары кооператив әмәји системини бирдән-бирә һамылыгла бир нәфәр кими икраһ ојандыран бир шәкилдә тә'рифләмәјә башладылар. Зәһмәткеш күтләләри азад едә билмәк үчүн кооператив әмәји үмуммилли мигјасда вә, демәли, бүтүн милләтин вәсаити илә инкишаф етмәлидир. Лакин торпаг магнатлары вә капитал магнатлары өз игтисади инһисарларыны мүдафиә етмәк вә әбәдиләшдирмәк үчүн һәмишә өз сијаси имтијазларындан истифадә едәчәкләр. Онлар әмәјин азад едилмәси ишинә нәинки көмәк етмәјәчәкләр, һәтта әксинә, бундан сонра да бу јолда һәр чүр әнкәлләр төрәдәчәкләр. Ахырынчы парламент сессијасы заманы Ирландија ича-

---

* Алманча мәтниндә әлавә олунмушдур, «ичтимаи». *Ред.*

** Алманча мәтниндә әлавә олунмушдур: «фәһлә синфинин көркәмли рәһбәрләринин һәлә 1851—1852-чи илләрдә Инкилтәрәдәки кооператив һәрәкатына тәтбигән мүдафиә етдикләри мүддәа». *Ред.*

рәдарларынын һүгугларына даир ганун лајиһәсини мүдафиә едәнләрә лорд Палмерстонун нечә һүчум едиб онлары лаға гојдуғуну јадыныза салын; о демишди: нүмајәндәләр палатасы торпаг саһибләри палатасыдыр.

Демәли, сијаси һакимијјәти әлә алмаг фәһлә синфинин бөјүк вәзифәси олмушдур. Көрүнүр, фәһләләр буну баша дүшмүшләр, чүнки Инкилтәрәдә, Алманијада, Италијада вә Франсада ејни заманда чанланма башланмыш вә ејни заманда фәһлә партијасыны сијаси чәһәтдән јенидән тәшкил етмәк мәгсәдилә аддымлар атылмышдыр.

Мүвәффәгијјәтин үнсүрләриндән бири—кәмијјәт—фәһләләрдә инди артыг вардыр; лакин кәмијјәт јалныз о заман мәсәләни һәлл едир ки, күтлә тәшкилат тәрәфиндән әһатә едилмиш олсун вә күтләјә билик рәһбәрлик етсин. Кечмишин тәчрүбәси көстәрди ки, мүхтәлиф өлкәләрин фәһләләри арасында мөвчуд олмасы лазым кәлән вә онлары азадлыг уғрунда мүбаризәләриндә бир-биринә мөһкәм арха олмаға сөвг етмәли олан гардашлыг иттифагына е'тинасызлыгла јанашдыгда онларын дағыныг сә'јләри үмуми мәғлубијјәтлә нәтичәләнир. Бу фикир мүхтәлиф өлкәләрин 1864-чү ил сентјабрын 28-дә Сент-Мартинсһоллда ачыг митингә топлашан фәһләләрини Бејнәлхалг Бирлијин әсасыны гојмаға вадар етди.

Һәмин јығынчағын иштиракчыларыны руһландыран даһа бир әгидә дә вар иди.

Әкәр фәһлә синфинин азадлығы* фәһләләрин гардашчасына әмәкдашлығыны тәләб едирсә, онда фәһләләр чинајәткар мәгсәдләр күдән, милли мөвһуматдан истифадә едән вә сојғунчулуг мүһарибәләриндә ган төкүлмәсинә вә халгын сәрвәтинин мәһв едилмәсинә сәбәб олан харичи сијасәт јеридилдији бир шәраитдә бу бөјүк вәзифәни нечә јеринә јетирә биләрләр? Һаким синифләрин мүдриклији дејил, онларын чинајәткар азғынлығына Инкилтәрә фәһлә синфинин гәһрәманчасына мүгавимәти, Гәрби Авропаны, Атлантик океанынын о тајында көләлији әбәдиләшдирмәк вә јајмаг мәгсәдини күдән биабырчы сәлиб мүһарибәси авантүрасындан хилас етди. Русијанын Гафгаз дағларындакы галалары зәбт етмәсинә вә гәһрәман Полшаны боғмасына Авропанын али синифләринин һәјасыз бир мәмнунијјәтлә, сахта бир рәғбәтлә вә ја әбләһ бир лагејдликлә бахмасы, башы Санкт-Петербургда, әлләри исә Авропанын бүтүн кабинетләриндә олан бу барбар дөвләтин олдугча бөјүк вә һеч бир мүгавимәт көрмәјән ишғаллары фәһлә синфинә онун өз вәзифәсини көстәрди: фәһлә синфи бејнәлхалг сијасәт сирләринә өзү јијәләнмәли, өз һөкумәтлә-

* Алманча мәтниндә әлавә олунмушдур: «мүхтәлиф өлкәләрдәки». *Ред.*

ринин дипломатик фәалијјәтләринә көз олмалы вә лазым кәлдикдә буна әлиндә олан бүтүн васитәләрлә мүгавимәт көстәрмәлидир; бу фәалијјәтин гаршысыны алмаг мүмкүн олмадыгда исә—ону ејни заманда ифша етмәк үчүн бирләшмәли вә чалышмалыдыр ки, хүсуси шәхсләрин өз гаршылыглы мүнасибәтләриндә рәһбәр тутмалы олдуглары садә әхлаг вә әдаләт ганунлары халглар арасында мүнасибәтләрдә дә ән али ганунлар **олсун.**

Белә бир харичи сијасәт уғрунда мүбаризә фәһлә синфинин азадлығы уғрунда үмуми мүбаризәнин бир һиссәсидир.

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

К. Маркс тәрәфиндән 1864-чү ил октјабрын 21-и илә 27-си арасында јазылмышдыр

1864-чү илин нојабрында Лондонда нәшр едилмиш бу китабчада чап олунмушдур: „Addres and Provisional Rules of the Working Men's International Association, Established September 28, 1864, ata Public Meetingheid at St. Martin's hall, Long Acre, London". инкилис дилинә мүәллифин тәрчүмәси 1864-чү ил декабрын 21-и вә 30-да „Soeial-Demokrat" гәзетинин 2-чи нөмрәсиндә вә 3-чү нөмрәјә әлавәдә чап олунмушдур.

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур. 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 3—11.

К. МАРКС

БЕЈНӘЛХАЛГ ФӘҺЛӘ БИРЛИЈИНИН ҮМУМИ НИЗАМНАМӘСИ[6]

Нәзәрә алыныр ки:

фәһлә синфинин азадлығы фәһлә синфинин өзү тәрәфиндән әлдә едилмәлидир; фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә синфи имтијазлар вә инһисарлар уғрунда дејил, бәрабәр һүгуглар вә вәзифәләр уғрунда вә һәр чүр синфи һөкмранлығы мәһв етмәк уғрунда мүбаризә демәкдир;

әмәк васитәләри, јә'ни јашајыш мәнбәләри инһисарчысына зәһмәткешин игтисади табелији бүтүн формаларда көләлијин әсасыны, һәр бир ичтимаи мәһрумијјәтин, әгли алчалдылманын вә сијаси асылылығын әсасыны тәшкил едир;

демәли, фәһлә синфинин игтисади азадлығы бөјүк бир мәгсәддир вә һәр бир сијаси һәрәкат бир васитә олараг һәмин мәгсәдә табе едилмәлидир;

бу бөјүк мәгсәд јолундакы бүтүн сә'јләр, һәр бир өлкәдә мүхтәлиф әмәк саһәләринин фәһләләри арасында кифајәт гәдәр һәмрә'јлик олмамасы үзүндән вә мүхтәлиф өлкәләрин фәһләләри арасында гардашлыг иттифагы олмамасы үзүндән индијәдәк мүвәффәгијјәтсиз галырды;

әмәјин азад едилмәси—јерли вә милли проблем дејил, муасир чәмијјәтин мөвчуд олдуғу бүтүн өлкәләри әһатә едән ичтимаи проблемдир вә онун һәлли ән габагчыл өлкәләрин әмәли вә нәзәри әмәкдашлығындан асылыдыр;

Авропанын габагчыл сәнаје өлкәләриндә фәһлә синфи һәрәкатынын индики јени јүксәлиши јени үмидләр доғурмагла бәрабәр, кечмиш сәһвләрин тәкрар олунмасына гаршы чидди бир хәбәрдарлыгдыр вә һәлә дә дағыныг олан һәрәкатларын дәрһал бирләшдирилмәсини тәләб едир:—

бу көстәрилән мүлаһизәләр нәзәрә алынараг, Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији тә'сис едилмишдир.

о, билдирир ки:

онун сыраларына дахил олан бүтүн чәмијјәтләр вә ајры-ајры шәхсләр бир-биринә вә инсанларын дәриләринин рәнкиндән, дининдән вә ја миллијјәтиндән асылы олмајараг, бүтүн инсанлара гаршы һәрәкәтләриндә һәгигәт, әдаләт вә әхлагы әсас көтүрәчәкләр;

Бирлик белә һесаб едир ки, *вәзифәсиз һүгуг јохдур, һүгугсуз вәзифә јохдур.*

Мәһз бүтүн бунлары әсас тутараг, ашағыдакы Низамнамә тәртиб едилмишдир:

1. Бирлик, мүхтәлиф өлкәләрдә олан вә ејни мәгсәди, јә'ни фәһлә синфинин мүдафиәси, инкишафы вә там азадлығы мәгсәдини күдән фәһлә чәмијјәтләри арасында әлагә вә әмәкдашлыг мәркәзи* олмаг үчүн тә'сис едилмишдир.

2. Чәмијјәт «Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији» адыны гәбул едир.

3. Фәһләләрин һәр ил Бирлијин бөлмәләри нүмајәндәләриндән ибарәт үмуми конгреси чағырылыр. Конгрес фәһлә синфинин үмуми сә'јләрини е'лан етмәли, Бејнәлхалг Бирлијин мүвәффәгијјәтлә фәалијјәт көстәрмәси үчүн лазым олан тәдбирләри көрмәли вә Бирлијин Баш Шурасыны тә'јин етмәлидир.

4. Һәр конгрес өзүндән сонракы конгресин чағырылмасы вахтыны вә јерини тә'јин едир. Нүмајәндәләр хүсуси дә'вәтнамә көзләмәдән, тә'јин олунмуш вахтда тә'јин олунмуш јерә јығышырлар. Лазым кәлдикдә Баш Шура конгресин чағырылмасы јерини дәјишдирә биләр, лакин онун чағырылмасы вахтыны тә'хирә сала билмәз. Конгрес һәр ил Баш Шуранын олачағы јери мүәјјән едир вә онун үзвләрини сечир. Бу гајда илә сечилән Баш Шуранын өз тәркибини јени үзвләрлә тамамламаг һүгугу вардыр.

Үмуми конгрес өз иллик ичласларында, Баш Шуранын бириллик фәалијјәти һаггында ачыг һесабатыны динләјир. Чох зәрури һалларда Баш Шура үмуми конгреси мүәјјән едилмиш иллик вахтдан әввәл чағыра биләр.

5. Баш Шуранын тәркибинә Бејнәлхалг Бирликдә тәмсил едилән мүхтәлиф өлкәләрин фәһләләри дахил олурлар. Баш Шура ишләри апармаг үчүн өз ичәрисиндән вәзифәли шәхсләр, јә'ни хәзинәдар, баш катиб, мүхтәлиф өлкәләр үчүн мүхбир-катибләр, вә и. а. сечир.

---

* Алманча нәшриндә «әмәкдашлыг» сөзүндән әввәл әлавә олунмушдур: «планаујғун». *Ред.*

6. Баш Шура Бирлијин мүхтәлиф милли вә јерли групплары арасында әлагә јарадан бејнәлхалг орган олуб, чалышыр ки, бир өлкәнин фәһләләри өз синфинин бүтүн башга өлкәләрдәки һәрәкатындан һәмишә хәбәрдар олсунлар; Авропанын мүхтәлиф өлкәләриндә ичтимаи шәраит ејни заманда вә умуми рәһбәрлик алтында јохланылсын; бир чәмијјәтдә галдырылан, лакин умуми әһәмијјәти олан мәсәләләр һамы тәрәфиндән мүзакирә едилсин вә дәрһал әмәли аддымлар атмаг лазым кәлдикдә, мәсәлән, бејнәлхалг мүнагишәләр баш вердикдә, Бирлијә дахил олан чәмијјәтләр ејни заманда вә биркә һәрәкәт етсинләр. Бүтүн лазыми һалларда Баш Шура мүхтәлиф милли вә ја јерли чәмијјәтләрә тәклифләр вермәк тәшәббүсүнү өз үзәринә көтүрүр. Әлагәни асанлашдырмаг үчүн Баш Шура вахташыры һесабатлар нәшр едир.

7. Һәр өлкәдә фәһлә һәрәкатынын мүвәффәгијјәти анчаг бирлик гүввәси вә тәшкилатла тә'мин едилә биләчәјиндән, дикәр тәрәфдән исә, бејнәлхалг Баш Шуранын фајдалы олмасы хејли дәрәчәдә онун аз мигдар фәһлә бирликләри милли мәркәзләри илә, јохса чохлу хырда вә дағыныг јерли чәмијјәтләрлә әлагә сахлајачағындан асылы олдуғуна көрә Бејнәлхалг Бирлијин үзвләри һәр кәс өз өлкәсиндә вар гүввә илә чалышмалыдыр ки, дағыныг фәһлә чәмијјәтләри милли мәркәзи органлар тәрәфиндән тәмсил олунан милли тәшкилатлар һалында бирләшдирилсин. Лакин өзлүјүндә ајдындыр ки, низамнамәнин бу маддәсинин тәтбиги һәр өлкәнин өз ганунларындан асылыдыр вә ганунлардан ирәли кәлән манеәләрдән асылы олмајараг мүстәгил јерли чәмијјәтә Баш Шура илә билаваситә әлагәјә кирмәк гадаған олунмур*.

8. Баш Шура илә әлагә сахламаг үчүн һәр бөлмәнин өз хүсуси катибини тә'јин етмәк һүгугу вардыр.

9. Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин принсипләрини гәбул вә мүдафиә едән һәр кәс онун үзвү ола биләр. Һәр бөлмә гәбул етдији үзвләрин гүсурсуз олмасы үчүн мәс'улдур.

10. Бејнәлхалг Бирлијин бир өлкәдән башга өлкәјә јашамаға көчүб кедән һәр бир үзвүнә Бирликдә тәшкил олунмуш фәһләләр тәрәфиндән гардашлыг јардымы көстәрилмәлидир.

11. Бејнәлхалг Бирлијә дахил олан фәһлә чәмијјәтләри сарсылмаз меһрибан әмәкдашлыг иттифагында бирләшмәклә бәрабәр, ејни заманда өзләринин мөвчуд тәшкилатларыны тохунулмаз һалда сахлајырлар.

12. Бу Низамнамә һәр бир конгресдә нәзәрдән кечирилиб дәјишдириләбиләр—бир шәртлә ки, иштирак едән нүмајәндәләрин $^2/_3$-си буна тәрәфдар олсун.

---

* 1872-чи ил Һаага конгресинин гәрары илә 7-чи маддәдән сонра 7а маддәси дахил едилмишдир. Бах: бу чилд, сәһ. *325. Ред.*

13. Бу Низамнамәдә нәзәрдә тутулмајан нә варса һамысы, һәр конгресдә нәзәрдән кечирилмәли олан хүсуси Регламентдә әлавә олуначагдыр*.

256, Һај Һолборн, Лондон, Уестерн

Ајрыча китабча шәклиндә инкилис вә франсыз дилләриндә 1871-чи илин нојабр—декабрында, алман дилиндә исә 1872-чи илин февралында чап едилмишдир.

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 445—448.

---

* Бах. *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 448—460. *Ред.*

К. МАРКС

АМЕРИКА БИРЛӘШМИШ ШТАТЛАРЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИ АВРААМ ЛИНКОЛНА[7]

Мәрһәмәтли ҹәнаб!

Сизин бөјүк әксәријјәт тәрәфиндән јенидән сечилмәјиниз мүнасибәти илә Америка халгына тәбрик көндәририк.

Сиз илк дәфә сечиләркән мө'тәдил шүарыныз гулдарларын гүдрәтинә мүгавимәт көстәрмәк идисә, икинҹи дәфә сечиләркән Сизин мүбариз зәфәр чағырышыныз беләдир: көләлијә өлүм!

Америкада нәһәнк чарпышманын лап әввәлиндән Авропа фәһләләри сөвг-тәбии илә һисс етдиләр ки, мәнсуб олдуглары синфин талеји улдузлу бајрагла бағлыдыр. Әрази уғрунда кедән вә бу сәрт епопејанын башланғыҹыны гојан мүбаризә мәкәр һәлл етмәли дејилдими ки, учсуз-бучагсыз саһәләрин әл дәјмәмиш торпаглары көчүб кәләнләрин истифадәсинәми вериләҹәк, јохса гуллар үзәриндәки нәзарәтчиләрин тапдағы олаҹагдыр?

О заман ки, 300 000 гулдарын олигархијасы дүнја тарихиндә илк дәфә силаһлы гијам бајрағына «көләлик» сөзүнү јазмаға ҹүр'әт етди, о заман ки, ваһид бөјүк демократик республика идејасынын тәгрибән јүз ил әввәл илк дәфә мејдана кәлдији, инсан һүгуглары һаггында илк бәјаннамәнин е'лан едилдији[8] вә XVIII әср Авропа ингилабында илк тәкан верилдији јерләрдә әксингилаб «әввәлки конститусијанын јарадылдығы вахтларда һөкм сүрмүш идејалары» ләғв етмәси илә сабит бир ардыҹыллыгла өјүнмәјә, «көләлик ничатвериҹи бир тә'сисатдыр, капиталын әмәјә мүнасибәти кими бөјүк бир проблемин әслиндә јеканә һәллидир» дејә билдирмәјә, инсан үзәриндә мүлкијјәти һәјасызҹасына «јени бинанын тәмәл дашы» е'лан етмәјә башлады,—о заман Авропа фәһлә синфи дәрһал,—

чентри-конфедератларын ишинә али синифләрин фанатикчәсинә һавадар чыхмасынын онун үчүн мәнһус бир хәбәрдарлыг олмасындан даһа әввәл,—баша дүшдү ки, гулдарларын гијамы мүлкијјәтин әмәјә гаршы үмуми сәлиб јүрүшү үчүн бир һәјәчан сигналы кими сәсләнәчәкдир, зәһмәткешләрин мүгәддәраты, онларын кәләчәјә олан үмидләри вә һәтта, кечмиш наилијјәтләри Атлантик океанынын о тајында кедән бу нәһәнк мүһарибәдә тәһлүкә алтына алынмышдыр. Буна көрә дә фәһлә синфи памбыг бөһранынын[9] ону дүчар етдији мәһрумијјәтләрә һәр јердә сәбрлә дөзүрдү, һакимијјәт башында оланларын гулдарлыг хејринә јеритмәјә чалышдыглары силаһлы мүдахиләјә гаршы гызғын сурәтдә чыхыш едирди вә Авропа өлкәләринин әксәријјәтиндә һагг иш уғрунда өз ганыны ахытмышды.

Нә гәдәр ки, Шималын әсл сијаси гүввәси олан фәһләләр өз республикаларыны көләлијин мурдарламасына имкан верирдиләр, нә гәдәр ки, разылығы сорушулмадан алыныб сатылан зәнчинин гаршысында ағ фәһләнин өзүнүн өзүнү сатмаг вә өзүнә саһибкар сечмәк кими јүксәк бир имтијаза малик олмасы илә өјүнүрдүләр, онлар нә әсл әмәк азадлығына наил олмаг, нә дә өз авропалы гардашларынын азадлыг мүбаризәсинә көмәк етмәк игтидарында дејилдиләр; лакин тәрәгги јолунда дуран бу манеә инди вәтәндаш мүһарибәсинин[4] ганлы дalғасы илә силиниб атылмышдыр.

Авропа фәһләләри мөһкәм инанырлар ки, Америкада истиглалијјәт уғрунда мүһарибә[10] буржуазијанын һөкмранлығынын тәмәлини гојдуғу кими, Америкада көләлијә гаршы мүһарибә дә фәһлә синфинин һөкмранлығынын башланғычыны гојачагдыр. Онлар кәләчәк дөврүн мүждәсини бунда көрүрләр ки, өз өлкәсини әсарәт алтына алынмыш иргин азадлыға чыхмасы вә ичтимаи гурулушун дәјишдирилмәси уғрунда мисилсиз дөјүшләрдән кечирмәк фәһлә синфинин намуслу оғлу Авраам Линколнун өһдәсинә дүшмүшдүр.

К. Маркс тәрәфиндән 1864-чү ил нојабрын 22-си илә 29-у арасында јазылмышдыр.
1865-чи ил јанварын 7-дә „The Bee—Hive Newspaper"-ин 169-чу нөмрәсиндә дәрч едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 17—18.

К. МАРКС

ПРУДОН ҺАГГЫНДА

(И. Б. ШВЕЈТСЕРӘ МӘКТУБ)[1]

Лондон, 24 јанвар 1865-чи ил

Мөһтәрәм чәнаб!

Дүнән алдығым мәктубда Сиз *Прудон* һаггында өз рә'јими әтрафлы билдирмәјими мәндән тәләб едирсиниз. Вахтын чатышмамасы мәнә Сизин арзунузу јеринә јетирмәјә имкан вермир. Һәм дә онун әсәрләриндән *һеч бири* әлимдә јохдур. Лакин Сизә көмәк етмәјә һазыр олдуғуму сүбут етмәк үчүн мән тәләсик гысача бир гаралама јаздым. Сиз буну сонра тамамлаја биләрсиниз, буна әлавәләр едә биләрсиниз, буну ихтисар едә биләрсиниз—бир сөзлә, Сиз бунунла истәдијиниз һәр бир шеји едә биләрсиниз*.

Прудонун илк тәчрүбәләри даһа јадымда дејилдир. Онун *«Үмумдүнја дили»*[13] һаггында шакирдлик әсәри көстәрир ки, Прудон һәлл етмәк үчүн ән ади билији чатышмадығы мәсәләләрин һәллинә нә гәдәр утанмазлыгла кириширди.

Прудонун *«Мүлкијјәт нәдир?»* адлы илк әсәри, шүбһәсиз, онун ән јахшы әсәридир. Бу әсәр өз мәзмунунун јенилији илә олмаса да, һәр һалда көһнәни јени вә өткәм бир дилдә сөјләмәк чәһәтдән там бир дөвр јаратмышды. Она мә'лум олан франсыз сосиалистләринин вә коммунистләринин әсәрләриндә *«propriété»***, әлбәттә, нәинки мүхтәлиф чәһәтләрдән тәнгид едилмиш, һабелә утопик шәкилдә *«арадан галдырылмышды»*. Фејербах Һекелин јанында нә исә, Прудон да бу китабы илә Сен-Симон вә Фурјејә нисбәтән тәхминән ејни вәзијјәт ал-

---

* Биз ән јахшысы мәктубу *һеч бир дәјишиклик етмәдән* бурахмағы мүнасиб билдик. («Social-Demokrat» гәзети[12] редаксијасынын гејди).

** — «мүлкијјәт». *Ред.*

мышдыр. Һекелә нисбәтән Фејербах сон дәрәчә јохсулдур. Лакин Һекелдән *сонра* Фејербах там бир дөвр јаратды, чүнки христиан шүуруна хош кәлмәјән вә тәнгидин мүвәффәгијјәтләри үчүн мүһүм олуб Һекелин мистик бир clair-obscur* ичиндә сахладыгы бә'зи чәһәтләри *биринчи сыраја* гојмушдур.

Белә демәк мүмкүнсә, Прудонун бу әсәриндә һәлә күчлү бир услуб әзәләси үстүнлүк тәшкил едир. Һәм дә әсәрдәки бу услубу мән онун башлыча мәзијјәти һесаб едирәм. Көрүнүр ки, Прудон анчаг көһнәни јенидән тәсвир етдији јерләрдә дә бу онун үчүн мүстәгил бир кәшфдир; дедикләри онун өзү үчүн јени иди вә буну о јени бир шеј кими гијмәтләндирир. Сијаси игтисадын «ән мүгәддәс» чәһәтләри үзәринә онун кәскин бир өткәмликлә һүчум етмәси, бајагы буржуа дүшүнчәсини лага гојаркән онун ишләтдији итиагыллы парадокслар, мәһведичи тәнгид, ачы истеһза, мөвчуд оланын ијрәнчлијинә гаршы каһ бир јердә, каһ да башга бир јердә өзүнү көстәрән дәрин вә сәмими бир һиддәт дујгусу, ингилаби инам—бүтүн бу кејфијјәтләр сајәсиндә *«Мүлкијјәт нәдир?»* китабы охучулары вәчдә кәтирди вә илк дәфә мејдана чыхаркән күчлү тә'сир бағышлады. Сијаси игтисадын чидди елми тарихиндә бу китаб ады чәкилмәјә чәтин лајиг олсун. Лакин бу чүр курултулу әсәрләр нәфис әдәбијјатда олдугу кими, елмдә дә өз ролуну ојнајыр. Мәсәлән, *Малтусун «Әһали һаггында»* адлы китабыны көтүрүн. Бу китаб биринчи нәшриндә *«sensational pamphlet»***дән башга бир шеј дејилди вә бундан әлавә, башдан-баша *әдәбијјат огурлугу* иди. Бунунла белә, *инсан нәсли һаггындакы бу ифтира* нә гәдәр күчлү бир тә'сир көстәрди!

Прудонун китабы әлимдә олсајды, бир нечә мисалла онун илк *јазы услубуну* асанлыгла көстәрмәк оларды. О өзү ән мүһүм һесаб етдији параграфларда *антиномијаларын* шәрһиндә *Канты* тәглид едир—Кант, о заман Прудонун тәрчүмәләр васитәси илә таныш олдугу јеканә алман философу иди,—вә белә бир мүәјјән тә'сир ојаныр ки, Кант үчүн олдугу кими, онун үчүн дә антиномијаларын һәлли инсан зәкасындан *«о тәрәфдә»* олан, јә'ни онун өз зәкасы үчүн ајдын олмадан галан бир шејдир.

Бүтүн заһири ифрат ингилабчылыга бахмајараг, артыг «Мүлкијјәт нәдир?» әсәриндә зиддијјәтә тәсадүф едилир: бир тәрәфдән, Прудон чәмијјәти франсыз парсел кәндлиси (сонралар—*petit bourgeois****) бахышлары призмасындан тәнгид едир, дикәр тәрәфдән дә социалистләрдән көтүрдүјү мигјасы она тәтбиг едир.

---

* — **думанлыг.** *Ред.*
** — курултулу памфлет. *Ред.*
*** — хырда буржуа.—*Ред.*

Ҝитабын елә тәкчә ады онун нөгсанларыны көстәрирди. Суал о дәрәчәдә јанлыш шәкилдә гојулмушду ки, буна дүзҝүн ҹаваб вермәк мүмкүн дејилди. *Антик «мүлкијјәт мүнасибәтләрини» феодал* мүнасибәтләри, феодал мүнасибәтләрини исә *«буржуа»* мүнасибәтләри мәһв етмишди. Тарих өзү беләликлә кечмиш *мүлкијјәт мүнасибәтләрини* тәнгид етмишди. Әслиндә Прудонда бәһс едилән шеј мөвҹуд *муасир буржуа мүлкијјәти* иди. Мүлкијјәт нәдир?—суалына бу *мүлкијјәт мүнасибәтләринин* мәҹмусуну, *ирадә мүнасибәтләри* олараг бунларын *јуридик ифадәси* шәклиндә дејил, бунларын реал формасында, јә'ни *истеһсал мүнасибәтләри* олараг әһатә едән *«сијаси игтисадын»* анҹаг тәнгиди тәһлили илә ҹаваб вермәк оларды. Лакин Прудон бу игтисади мүнасибәтләрин бүтүн мәҹмусуну үмуми јуридик бир *«мүлкијјәт», «la propriété»* анлајышы илә гарышдырдығына көрә, һәлә 1789-ҹу илдән әввәл *Бриссонун* ејни сөзләрлә вә бунун кими бир әсәрдә[14]—«La propriété c'est le vol»*да—вердији ҹаваб чәрчивәсиндән кәнара чыха да билмәзди.

Бундан олса-олса анҹаг белә бир нәтиҹә чыхыр ки, *«оғурлуг»* һаггындакы буржуа-јуридик анлајышлары буржуанын өзүнүн *«дүзлүклә»* әлдә етдији кәлиринә дә тәтбиг едилә биләр. Дикәр тәрәфдән, мүлкијјәтин зоракылыгла позулмасы олмаг е'тибары илә *«оғурлуг» мүлкијјәти нәзәрдә тутдуғуна көрә,* Прудон *әсл буржуа мүлкијјәти* һаггында онун өзү үчүн ајдын олмајан һәр ҹүр әлламәлик ичәрисиндә долашыб галмышдыр.

1844-ҹү илдә Парисдә олдуғум заман Прудонла арамызда шәхси мүнасибәт әмәлә кәлмишди. Бурада буну она көрә хатырладырам ки, онун, әмтәәләри сахталашдырмасынын, инкилисләрин дедији кими, *«sophistication»*унун тәгсиринин бир һиссәси мүәјјән дәрәҹәјә гәдәр мәним дә үзәримә дүшүр. Чох заман кечәләр сүбһә гәдәр давам едән узун мүбаһисәләр заманы мән она, өзү үчүн чох зәрәрли олараг, һекелчилик сирајәт етдирмишдим, лакин о, алман дилини билмәдијинә көрә, һекелчилији лазымынҹа өјрәнә билмәди. Мәним башладығым иши мән Парисдән сүркүн едиләндән сонра ҹ. *Карл Грүн* давам етдирмишди. Алман фәлсәфәси мүәллими олмаг е'тибары илә онун мәндән белә бир үстүнлүјү дә вар иди ки, өзү һәмин фәлсәфәни гәтијјән анламырды.

Өзүнүн икинчи бөјүк әсәри олан *«Јохсуллуг фәлсәфәси* вә и. а.» һәлә чыхмамышдан аз әввәл Прудон өзү мәнә бу барәдә чох мүфәссәл бир мәктубда хәбәр вермишди, һәмин мәктубда һәмчинин бу сөзләр дә вар иди: *«J'attends votre férule*

---

* — «Мүлкијјәт оғурлугдур». *Ред.*

*critique»**. Доғрудан да, бу тәнгид тезликлә онун үзәринә јағдырылды (мәним *«Фәлсәфә јохсуллуғу* вә и. а.» китабымда. *Парис,* 1847**), һәм дә елә бир шәкилдә ки, бизим достлуғумуза һәмишәлик сон гојду.

Бурада дејиләнләрдән Сиз көрүрсүнүз ки, Прудонун *«Јохсуллуг фәлсәфәси, јахуд игтисади зиддијјәтләр системи»* адлы китабында *«Мүлкијјәт нәдир?»* суалына о әслиндә илк дәфә чаваб вермишди. Доғрудан да, Прудон анчаг өзүнүн биринчи китабы чыхдыгдан сонра өз игтисади мәшғәләләринә башламышды; о кәшф етмишди ки, ирәли сүрдүјү суала *сөјүшлә* дејил, анчаг мүасир *«сијаси игтисадын» тәһлили* илә чаваб вермәк олар. Ејни заманда да о, игтисади категоријалар системини диалектик шәкилдә шәрһ етмәјә тәшәббүс етмишди. *Кантын* һәлледилмәз *«антиномијалары»* әвәзиндә инди инкишаф васитәси олараг *Һекел «зиддијјәти»* мејдана чыхмалы иди.

Онун ики чилдлик галын әсәринин тәнгидини Сиз мәним чаваб әсәримдә тапарсыныз. Мән орада јери кәлмишкән буну да көстәрмишәм ки, Прудон елми диалектиканын сиррини нә гәдәр аз баша дүшмүшдүр вә, дикәр тәрәфдән, *игтисади категоријаларда мадди истеһсалын мүәјјән инкишаф пилләсинә ујғун кәлән тарихи истеһсал мүнасибәтләринин нәзәри ифадәләрини* көрмәк әвәзиндә, бунлары мә'насыз бир шәкилдә әзәлдән мөвчуд олан *әбәди идејалара* чевирмәклә спекулјатив фәлсәфәнин иллүзијаларына нә дәрәчәдә шәрик олур вә белә долајы бир јолла нечә јенидән буржуа игтисади нөгтеји-нәзәринә гајыдыр***.

Сонра мән буну да көстәрирәм ки, Прудон тәнгид етмәјә киришдији «сијаси игтисада» нә гәдәр кифајәт етмәз дәрәчәдә, бә'зән садәчә бир шакирд гәдәр аз бәләддир вә нечә утопистләрлә бирликдә о да тарихи һәрәкатын, *азадлыг* үчүн өзү *мадди шәраит* јарадан һәрәкатын тәнгиди сурәтдә дәрк едилмәсини елмин мәнбәји етмәк әвәзиндә *«елм»* дејилән елә бир шејин далынча гачыр ки, онун васитәси илә «ичтимаи мәсәлә-

---

* Сизин чидди тәнгидинизи көзләјирәм. *Ред.*

** *К. Маркс.* Фәлсәфә јохсуллуғу. Азәрнәшр. 1975. *Ред.*

*** «Мөвчуд мүнасибәтләрин—буржуа истеһсал мүнасибәтләринин—*тәбии* мүнасибәтләр олдуғуну демәклә игтисадчылар белә демәк истәјирләр: бу мүнасибәтләр мәһз елә мүнасибәтләрдир ки, һәмин мүнасибәтләр шәраитиндә сәрвәт истеһсалы вә мәһсулдар гүввәләрин инкишафы тәбиәт ганунларына ујғун олур. Демәли, бу мүнасибәтләрин өзү заманын тә'сириндән асылы олмајан *тәбии ганунлардыр.* Бунлар чәмијјәти һәмишә идарә етмәли олан *әбәди ганунлардыр.* Беләликлә, индијәдәк тарих вар иди, инди исә даһа јохдур» (бах: мәним әсәримдә сәһ. 113). [*К. Маркс.* Фәлсәфә јохсуллуғу, сәһ. 87. *Ред.*]

нин һәлли» үчүн apriori* формул ичад етмәк мүмкүн олсун. Хүсусилә дә орада һәр шејин әсасы—*мүбадилә дәјәри* һаггында Прудонун анлајышларынын нә гәдәр тутгун, јанлыш вә јарымчыг бир шәкилдә галдығы көстәрилмишдир; буна көрә дә Прудон *Рикардонун* дәјәр нәзәријјәсинин утопик шәкилдә шәрһ едилмәсини јени елмин әсасы һесаб едир. Онун үмуми нөгтеји-нәзәри һаггында мүлаһизәми мән бу сөзләрлә хүласә едирәм:

«Һәр бир игтисади мүнасибәтин өз јахшы вә пис тәрәфи вардыр—бу елә бир јеканә нөгтәдир ки, бурада ч. Прудон дедијиндән дөнмүр, јахшы тәрәфи, онун фикринчә, игтисадчылар мејдана гојурлар; пис тәрәфи сосиалистләр ифша едирләр. Игтисадчылардан о, әбәди игтисади мүнасибәтләрин зәрурилијинә инамы көтүрүр; сосиалистләрдән—елә бир иллүзијаны көтүрүр ки, буна әсасән онлар јохсуллугда (көһнә чәмијјәти јыхачаг дағыдычы, ингилаби чәһәт көрмәк әвәзиндә)** анчаг јохсуллуг көрүрләр. О бунларын һәр икиси илә разылашыр, һәм дә бу заман елмин нүфузуна әсасланмаға чалышыр. Елм исә онун тәсәввүрүндә нә исә бир елми формулун чылыз өлчүләриндән ибарәт олур; о, даим формуллар ардынча гачмагдадыр. Бах буна көрә дә ч. Прудон хәјал едир ки, һәм сијаси игтисадын, һәм дә коммунизмин тәнгидини вермишдир; әслиндә о бунларын һәр икисиндән ашағыдыр. Игтисадчылардан ашағыдыр—она көрә ки, е'чазкар формула малик философ олмаг е'тибары илә о өзүнү сырф игтисади тәфәррүатла мәшғул олмаг зәрурәтиндән хилас олмуш һесаб едир; сосиалистләрдән ашағыдыр—она көрә ки, онун—һеч олмазса нәзәри сурәтдә—буржуа көрүш даирәсиндән јүксәјә галхмаг үчүн нә мәрдлији, нә дә узагкөрәнлији чатышмыр...

О бир елм гәһрәманы кими буржуалардан вә пролетарлардан јүксәкдә чөвлан етмәк истәјир, лакин капиталла әмәк арасында, сијаси игтисадла коммунизм арасында даим тәрәддүд едән анчаг *хырда буржуа* олур»***.

Бу һөкм нә гәдәр сәрт олса да, мән инди дә бунун һәр бир кәлмәсинә гол чәкирәм. Лакин буну да унутмамалыдыр ки, мән Прудонун китабыны petit bourgeois сосиализминин мәчәлләси е'лан едиб буну нәзәри чәһәтдән сүбут етдијим бир заманда игтисадчылар, онларла да бирликдә сосиалистләр Прудона гәддар ифрат ингилабчы кими лә'нәт јағдырырдылар. Елә буна көрәдир ки, мән сонралар да һеч бир заман өз

* — әввәлчәдән, тәчрүбәјәдәк, мүчәррәд мүлаһизәләри әсас тутараг. *Ред.*

** — мө'тәризәјә алынмыш сөзләри Маркс бу мәгаләдә әлавә етмишдир. *Ред.*

*** Јенә орада, сәһ. 119, 120. [*К. Маркс.* Фәлсәфә јохсуллуғу, сәһ. 91. *Ред.*]

сәсими онун ингилаба *«хәјанәтиндән»* дәм вуранларын сәсинә гошмамышам. Лап әввәлдән һәм башгалары, һәм дә өзү тәрәфиндән јанлыш баша дүшүлән бу адам өзүнә бағланан әсассыз үмидләри доғрултмамышса, бу онун тәгсири дејилдир.

«Мүлкијјәт нәдир?» әсәринин әксинә олараг, *«Јохсуллуг фәлсәфәси»ндә* Прудон үслубунун бүтүн нөгсанлары чох әлверишсиз бир шәкилдә нәзәрә чарпыр. Үслубу баштан-баша, франсызларын дедији кими, *ampoulé*-дир*. Алман фәлсәфә үслубу кими гәләмә верилән курултулу спекулјатив чәфәнкијат, галлара мәхсус ағыл кәскинлији онун имдадына чатмадығы һәр јердә мејдана чыхыр. Ловғалыг, базарлардакы чығырган тә'рифләмә дили, хүсусилә дә сахта *«елм»* илә өјүнмәк вә онун һаггында сәмәрәсиз бошбоғазлыг лап адамын гулағыны дешир. Онун биринчи әсәриндәки сәмими һәрарәт бурада, мүәјјән јерләрдә, мүнтәзәм олараг һәјәчанлы, чошғун ибарәләрлә әвәз едилир. Һәм дә мәктәб тәһсили көрмәјиб өз алимлији илә ачиз вә ијрәнч шәкилдә өзүнү көзә сохмаға чәһд едән бу адам, мәктәб тәһсили көрмәјиб өз тәфәккүр оријиналлығы вә мүстәгиллији илә ловғаланмаг кими анадан кәлмә хасијјәти артыг сарсымыш олан бу адам, елм саһәсиндәки бу parvenu** белә хәјал едир ки, өзүнә хас олмајан вә әсла малик олмадығы бир шејлә өјүнмәлидир. Үстәлик бу хырда буржуа психолокијалы адам, франсыз пролетариатынын һәрәкатында ојнадығы әмәли рол үчүн һөрмәт едилмәјә лајиг олан *Кабе* кими бир адамын үзәринә әсла дүзкүн олмајан бир шәкилдә, әдәбсиз, кобуд, ағылсыз, сәтһи бир шәкилдә һүчум едир; лакин о, мәсәлән, *Дунуаје* илә чох нәзакәтли рәфтар едир (ахы о һәр һалда «дөвләт мәшвәрәтчисидир»), һәрчәнд бу Дунуајенин бүтүн гијмәти, өз галын вә дөзүлмәз дәрәчәдә дарыхдырычы үч чилдлик әсәриндә[15] күлүнч бир чиддиликлә ригоризм тәтбиг етмәсиндәдир, буну исә Һелветси белә сәчијјәләндирмишдир: *„On veut que les malheureux soient parfaits“*. (Бәдбәхтләрдән камиллик тәләб едирләр).

Феврал ингилабы[16] Прудон үчүн доғрудан да тамамилә јерсиз олду, ахы о, һәмин ингилабдан чәми бир нечә һәфтә әввәл гәти сүбут етмишди ки, *«ингилаблар дөвру»* һәмишәлик кечиб кетмишдир. Прудонун Милли мәчлисдәки чыхышы баш верән бүтүн һадисәләри нә гәдәр аз баша дүшдүјүнү көстәрсә дә, һәр чүр тә'рифә лајигдир[17]. Ијун үсјанындан[18] *сонра* бу чыхыш бөјүк бир мәрдлик иди. Бундан әлавә, онун чыхышынын белә бир мүсбәт нәтичәси олду ки, ч. *Тјер* Прудонун тәклифләри әлејһинә сөјләдији вә сонра ајрыча бир китабча шәклиндә

---

* — тәмтәраглыдыр. *Ред.*

** бамбылы. *Ред.*

нәшр едилән нитгиндә[19] франсыз буржуазиjасынын бу мә'нәви рүкнү үчүн нә гәдәр мискин бир ушаг катехизисинин даjаг олдуғуну бүтүн Авропаjа сүбут етди. Ҹ-б *Тjерә* нисбәтән *Прудон* доғрудан да ән гәдим бир нәһәнк дәрәҹәсинә чатырды.

*«Crédit gratuit»**ин вә буна әсасланан *«халг банкынын»* («banque du peuple») ихтира едилмәси ҹ. Прудонун сон игтисади «икидликләриндәндир». Мәним *«Сиjаси игтисадын тәнгидинә даир»* адлы китабымда, *1-ҹи бурахылыш,* Берлин 1859, (сәһ. 59—64) сүбут едилир ки, буржуа «сиjаси игтисадынын» әсас үнсүрләрини, jә'ни *әмтәәләрин пула* мүнасибәтини Прудонун билмәмәси онун бахышларынын нәзәри әсасы үчүн мәнбә олмушдур, даһа көһнә олуб даһа jахшы ишләнмиш лаjиһәләрин садәҹә тәкрар едилмәси исә бу әсас үчүн әмәли үстгурум олмушдур. Кредитин,—мәсәлән, XVIII әсрин әввәлләриндә, сонра да jенидән XIX әсрин әввәлләриндә Инкилтәрәдә олдуғу кими, әмлакын бир синфин әлиндән дикәр синфин әлинә кечмәсинә көмәк етдиjи,—муәjjән игтисади вә сиjаси шәраитдә пролетариатын азад олмасынын сүр'әтләнмәсинә көмәк едә биләҹәjи тамамилә шүбһәсиздир вә өз-өзүнә аjдындыр. Лакин *фаиз кәтирән капиталы капиталын башлыҹа формасы* һесаб етмәк кредитин хүсуси бир тәтбигини, фаизин хәjали ләғв едилмәсини ичтимаи дәjишиклиjин әсасына чевирмәjә чалышмаг башдан-баша *мешшан* фантазиjасыдыр. Доғрудан да биз көрүрүк ки, һәлә *он jеддинҹи әср инкилис хырда буржуазиjасынын игтисадчы идеологлары* һәмин фантазиjаны әтрафлы сурәтдә инкишаф етдирирдиләр. Фаиз кәтирән капитал һаггында Прудонун Бастиа илә мүбаһисәси (1850-ҹи ил)[20] *«Jохсуллуг фәлсәфәси»ндән* хеjли ашағыда дурур. О елә бир дәрәҹәjә чатыр ки, һәтта Бастиа да ону әзә билир вә әлеjһдары она һәр дәфә зәрбә вурдугда, о күлүнҹ бир шәкилдә гәзәбләнир.

Бир нечә ил бундан әввәл Прудон, кәрәк ки, Лозанна һөкумәт даирәләри тәрәфиндән е'лан едилән мүсабигә үчүн *«Веркиләр»* һаггында бир әсәр jазмышды. Бурада даһилиjин сон изләри дә арадан галхыр вә jалныз *petit bourgeois tout pur*** галыр.

Прудонун сиjаси вә фәлсәфи әсәрләринә кәлдикдә, бүтүн бунларда да игтисади әсәрләриндәки еjни зиддиjjәтли, икили характер өзүнү көстәрир. Һәм дә бунларын халис jерли—анҹаг Франса үчүн әһәмиjjәти вардыр. Лакин франсыз социалистләри XVIII әср буржуа волтерчилиjинә вә XIX әср алман аллаһсызлығына нисбәтән диндарлыға өзләринин үстүнлүк әламәти кими бахмағы мүнасиб һесаб етдикләри бир заманда

* һаваjы кредитин. *Ред.*
** халис хырда буржуа. *Ред.*

дин, килсә вә и. а. үзәринә Прудонун һүчумлары Франса шәраитиндә бөјүк бир хидмәт иди. Әкәр Бөјүк Пјотр рус барбарлығына барбарлыгла галиб кәлмишдисә, Прудон да франсыз ибарәчилијинә ибарәчиликлә галиб кәлмәк үчүн өзүндән асылы олан һәр бир шеји етмишдир.

Онун *«Дөвләт чеврилиши»* һаггындакы китабы садәчә пис бир әсәр дејил, ачыгча алчаглыг һесаб едилмәлидир, лакин бу алчаглыг онун хырда буржуа нөгтеји-нәзәринә тамамилә ујғун кәлир; бурада о, Луи Бонапарт гаршысында әзилиб-бүзүлүр вә доғрудан да, ону франсыз фәһләләри үчүн мәгбул көстәрмәјә чалышыр; онун *Полша* әлејһинә сон әсәри[21] дә беләдир, бурада о, чарын хошуна кәлмәк үчүн бир ахмаг һәјасызлығы көстәрир.

Прудону чох заман *Руссо* илә мүгајисә едирдиләр. Белә бир мүгајисәдән даһа сәһв шеј ола билмәз. О даһа чох *Ник. Ленкејә* бәнзәјир, лакин Ленкенин *«Мүлки ганунлар нәзәријјәси»* адлы китабы исте'дадлы бир әсәрдир.

Прудон өз тәбиәти е'тибары илә диалектикаја мејл көстәрирди. Лакин әсл елми диалектиканы һеч бир заман баша дүшмәдијинә көрә софистикадан ирәли кедә билмәмишдир. Бу әслиндә онун хырда буржуа нөгтеји-нәзәри илә әлагәдар иди. Тарихчи *Раумер* кими хырда буржуа да «бир тәрәфдән» илә «дикәр тәрәфдән» ифадәләриндән ибарәтдир. О өз игтисади мәнафејиндә, *буна көрә* һәмчинин өз сијасәтиндә дә, өз дини, елми вә бәдии көрүшләриндә беләдир. О өз әхлагында беләдир, in everything* беләдир. О, тәчәссүм етмиш бир зиддијјәтдир. Һәм дә о, Прудон кими, ити ағыллы бир адамдырса, өз зиддијјәтләри илә ојунбазлыг етмәјә вә бунлары, шәраитә көрә, көзләнилмәз, чығырган, бә'зән биабырчы, бә'зән дә парлаг парадоксларa чевирмәјә тезликлә адәт едир. Елмдә фырылдагчылыгла сијаси ујғунлашма белә бир нөгтеји-нәзәрлә гырылмаз сурәтдә әлагәдардыр. Бу чүр һәрифләрдә һәвәс доғуран бирчә сәбәб галыр ки, бу да онларын *шөһрәтпәрәстлијидир;* бүтүн шөһрәтпәрәст адамлар кими, онлар анчаг бирчә дәгигәлик мүвәффәгијјәти, курултү гопармағы дүшүнүрләр. Һәм дә бу заман, мәсәлән, Руссону мөвчуд һакимијјәтлә һәр чүр, һәтта заһири сазишдән һәмишә горујан садә бир мә'нәви нәзарәт лабүд сурәтдә арадан галхыр.

Ола биләр кәләчәк нәсил Франса тарихинин бу јахын кечмишдәки дөврүнү сәчијјәләндирәркән десин ки, Луи Бонапарт бу дөврүн Наполеону, Прудон исә онун Руссо-Волтери олмушдур.

Инди исә мән бу адамын вәфатындан бу гәдәр аз бир за-

* — һәр шејдә. *Ред.*

ман кечәндән сонра мәрһумун һакими ролуну ојнамаға мәни мәчбур етмәнизин мә'сулијјәтини тамамилә Сизин үзәринизә гојурам.

Сизә һөрмәт едән ***Карл Маркс***

1865-чи ил 24 јанварда јазылмышдыр "Social—Demokrat" гәзетинин 1, 3 вә 5 феврал 1865-чи илдә чыхан 16, 17 вә 18-чи №-ләриндә дәрч едилмишдир

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 24—31

К. МАРКС

ӘМӘК ҺАГГЫ, ГИЈМӘТ ВӘ МӘНФӘӘТ[22]

ИЛК ГЕЈДЛӘР

Вәтәндашлар!

Ичазә верин, әсл мәсәләјә кечмәздән әввәл, бир нечә илк гејд един.

Һазырда континентдә әсл тә'тил јолухмасы һөкм сүрүр вә әмәк һаггынын артырылмасы тәләби үмуми бир һал олмушдур. Бу мәсәлә бизим конгресимиздә мүзакирә едиләчәкдир[23]. Сизин, Бејнәлхалг Бирлик башында дуранларын бу мүһүм мәсәләдә мөһкәм фикри олмалыдыр. Буна көрә дә мән, һәтта сизин сәбринизи чидди имтаһана чәкмәли олсам да, бу мәсәләни әсаслы сурәтдә нәзәрдән кечирмәји өзүмә борч билирәм.

Икинчи илк гејди вәтәндаш Уестон һаггында етмәлијәм. О, фәһлә синфинин мәнафејинә ујғун һәрәкәт етдијини зәнн едәрәк, өзүнә дә мә'лум олдуғу кими, фәһлә синфи ичәрисиндә әсла бәјәнилмәјән бахышлары јалныз сизин гаршынызда шәрһ етмәк дејил, һәтта чамаат гаршысында да мүдафиә етмишдир. Көстәрилән белә бир мә'нәви мәрдлијә һәр биримиз дәрин һөрмәтлә јанашмалыјыг. Мән үмидварам ки, мә'рузәмин чох кәскин олдуғуна бахмајараг, мә'рузә гуртардыгдан сонра вәтәндаш Уестон көрәчәкдир ки, зәннимчә, онун тезисләринин әсасыны тәшкил едән дүзкүн фикрә мән шәрикәм, һәрчәнд бу тезисләри мән индики шәклиндә нәзәри чәһәтдән јанлыш, әмәли чәһәтдән исә тәһлүкәли һесаб едирәм.

Инди билаваситә бизи марагландыран мәсәләјә кечирәм.

1. ИСТЕҺСАЛ ВӘ ӘМӘК ҺАГГЫ

Әслиндә, вәтәндаш Уестонун дәлилләри ики илк шәртә әсасланыр:

1) *милли мәһсул күтләси нә исә дәјишмәз бир шејдир,* сабит мигдардыр вә ја, ријазијјатчынын дејәчәји кими, *сабит* кәмијјәтдир.

2) *реал әмәк һаггынын мәбләғи,* јә'ни сатын алына биләҹәк әмтәәләрин мигдары илә өлчүлән әмәк һаггынын мәбләғи *дәјишмәз* мәбләғдир, *сабит* кәмијјәтдир.

Лакин онун биринчи иддиасы ачыгча јанлышдыр. Сиз билирсиниз ки, мәһсулун дәјәри вә күтләси илдән-илә артыр, милли әмәјин мәһсулдар гүввәси јүксәлир, кетдикҹә артан бу мәһсулун тәдавүлү үчүн лазым кәлән пулун мигдары исә даим дәјишилир. Бүтүн бир ил үчүн вә бир-бири илә мүгајисә едилән мүхтәлиф илләр үчүн доғру олан шеј, илин ајрыча көтүрүлән һәр бир күнү үчүн дә доғрудур. Милли мәһсулун күтләси, вә ја кәмијјәти, даим дәјишилир. Бу кәмијјәт *сабит* дејил, *дәјишән* кәмијјәтдир вә,—һәтта әһалинин сајча дәјишилмәсини бир јана гојсаг белә,—бу кәмијјәт, *капитал јығымында* вә *әмәјин мәһсулдар гүввәсиндә* даим баш верән дәјишикликләрә **көрә дәјишилән кәмијјәт олмалыдыр. Тамамилә доғ**рудур ки, күнләрин бириндә *әмәк һаггынын үмуми сәвијјәси јүксәлмиш* олсајды, бу јүксәлишин сонракы нәтиҹәләри нечә олурса-олсун, *өзлүјүндә* бу јүксәлиш мәһсул күтләсиндә дәјишиклијә *билаваситә* сәбәб олмазды. Бу јүксәлиш илк заманлар мөвҹуд вәзијјәтдән ирәли кәләрди. Лакин әмәк һаггы јүксәлмәздән *әввәл* милли мәһсул *сабит* кәмијјәт дејил, *дәјишән* кәмијјәт идисә, әмәк һаггы јүксәләндән *сонра* да сабит кәмијјәт дејил, дәјишән кәмијјәт олараг галаҹагдыр.

Лакин фәрз едәк ки, милли мәһсул күтләси *дәјишән* кәмијјәт дејил, *сабит* кәмијјәтдир. Достумуз Уестонун мәнтиги бир нәтиҹә һесаб етдији шеј, һәтта бу һалда да гуру бир иддиадан башга бир шеј олмазды. Әкәр бизә мүәјјән бир әдәд, мәсәлән, 8 әдәди верилмишсә, бу әдәдин *мүтләг* һәдләри онун һиссәләринин өз *нисби* һәдләрини дәјишмәсинә мане олмур. Әкәр мәнфәәт 6-ја, әмәк һаггы исә 2-јә бәрабәрдирсә, әмәк һаггы артыб 6, мәнфәәт исә азалыб 2 ола биләр, лакин үмуми јекун јенә дә 8-ә бәрабәр галар. Демәли, мәһсул күтләсинин сабит галмасы факты әсла әмәк һаггы мәбләғинин дә сабит галдығыны көстәрә билмәз. Бәс бу һалда достумуз Уестон әмәк һаггы мәбләғинин дәјишилмәјиб олдуғу кими галдығыны нечә сүбут едир? О буну сүбут дејил, анҹаг иддиа едир.

Онун бу иддиасы илә һәтта разылашсаг да, онда бу иддиа һәр ики истигамәт үчүн доғру олмалыдыр, һалбуки вәтәндаш

Уестон буну јалныз бир истигамәтдә тә’сир көстәрмәјә вадар едир. Әмәк һаггы мәбләғи сабит кәмијјәтдирсә, ону нә јүксәлтмәк олар, нә дә ашағы салмаг. Демәли, фәһләләр әмәк һаггынын мүвәггәти јүксәлдилмәсинә чалышмагла јерсиз һәрәкәт едирләрсә, онда капиталистләр дә әмәк һаггыны мүвәггәти ашағы салмаға чалышмагла ејни дәрәчәдә јерсиз һәрәкәт едирләр. Достумуз Уестон инкар етмир ки, фәһләләр мүәјјән шәраитдә капиталистләри әмәк һаггыны јүксәлтмәјә вадар едә *биләрләр:* лакин Уестон әмәк һаггы мәбләғини өз тәбиәтинә көрә сабит бир кәмијјәт кими тәсәввүр етдијинә көрә, онун фикринчә, бунун ардынча экс-тә’сир баш вермәлидир. Дикәр тәрәфдән, Уестон буну да билир ки, капиталистләр әмәк һаггыны зоракылыгла ашағы сала *биләрләр* вә һәгигәтдә даим ону ашағы салмаға чалышырлар. Әмәк һаггынын сабитлији принсипинә көрә, һәмин һалда да әввәлки һалда олдуғу дәрәчәдә экс-тә’сир баш вермәлидир. Демәли, фәһләләр әмәк һаггынын ашағы салынмасы чәһдләринә вә ја әмәк һаггынын фе’лән ашағы салынмыш олмасына гаршы экс-тә’сир көстәрмәклә дүзкүн һәрәкәт едирләр. Демәли, онлар *әмәк һаггынын јүксәлдилмәсинә* чалышдыглары һалда да дүзкүн һәрәкәт едирләр, чүнки әмәк һаггынын ашағы салынмасына көстәрилән һәр бир *экс-тә’сир* онун јүксәлдилмәсинә јөнәлдилән тә’сир демәкдир. Беләликлә, вәтәндаш Уестонун өзүнүн ирәли сүрдүјү принсипә, јә’ни *әмәк һаггынын сабитлији* принсипинә әсасән, фәһләләр мүәјјән шәраитдә бирләшиб әмәк һаггынын јүксәлдилмәси уғрунда мүбаризә етмәлидирләр.

Әкәр вәтәндаш Уестон бу нәтичәни рәдд едирсә, бу нәтичәнин әсасыны тәшкил едән илк шәртдән дә әл чәкмәлидир. Бу һалда о, әмәк һаггы мәбләғинин *сабит кәмијјәт* олмасындан данышмајыб демәлидир ки, һәрчәнд әмәк һаггынын мәбләғи *јүксәлә* билмәз вә јүксәлмәмәлидир, лакин капитал әмәк һаггыны ашағы салмаг истәјән кими *ашағы* дүшә биләр вә дүшмәлидир. Әкәр капиталист, сизә әт әвәзинә картоф, буғда әвәзинә јулаф једиртмәк фикринә дүшсә, сиз онун бу ирадәсини сијаси игтисадын гануну кими гәбул едиб табе олмалысыныз. Әкәр бир өлкәдә әмәк һаггынын сәвијјәси башга бир өлкәдәкиндән јүксәкдирсә, мәсәлән, Бирләшмиш Штатларда Инкилтәрәдәкиндән јүксәкдирсә, сиз әмәк һаггынын сәвијјәләри арасындакы бу фәргин сәбәбини американ капиталистинин арзусу илә инкилис капиталистинин арзусу арасындакы фәрглә изаһ етмәлисиниз,—ајдындыр ки, белә бир үсул нәинки игтисади һадисәләрин, һабелә бүтүн башга һадисәләрин дә өјрәнилмәсини сон дәрәчә садәләшдирәрди.

Лакин биз һәтта бу һалда да соруша биләрик: *нә сәбәбә* американ капиталистинин арзулары инкилис капиталисти-

нин арзуларындан фәрглидир? Бу суала чаваб вермәк үчүн исә, биз *арзулар* аләминдән кәнара чыхмалы олардыг. Кешиш дејә биләр ки, куја аллаһын Франсада истәдији шеј башга, Инкилтәрәдә истәдији шеј башгадыр. Әкәр мән бу арзуларын нә үчүн ики чүр олдуғуну изаһ етмәсини кешишдән тәләб етсәм, о һеч дә утанмајыб дејә биләр ки, аллаһын Франсада бир арзусу, Инкилтәрәдә исә башга бир арзусу вардыр. Лакин ајдындыр ки, достумуз Уестон һәр чүр шүурлу фикир јеридилмәсини тамамилә инкар едән бу чүр дәлилләрә әл атмаз.

Әлбәттә, капиталист мүмкүн гәдәр чох көтүрмәк *арзусундадыр.* Лакин бизим вәзифәмиз онун *арзулары* һаггында фикир јеритмәк дејил, онун *гүввәсини, бу гүввәнин һәдләрини вә бу һәдләрин характерини* тәдгиг етмәкдир.

2. ИСТЕҺСАЛ, ӘМӘК ҺАГГЫ, МӘНФӘӘТ

Вәтәндаш Уестонун бизә охудуғу мә'рузәдәки фикирләр бир гоз габығына јерләшәрди.

Онун јеритдији бүтүн мүһакимәләр бундан ибарәт иди: әкәр фәһлә синфи капиталистләр синфини пулла 4 шиллинг әвәзинә 5 шиллинг әмәк һаггы вермәјә мәчбур едәрсә, капиталист әмтәә шәклиндә фәһләләрә 5 шиллинглик дәјәр әвәзинә 4 шиллинглик дәјәр гајтарачагдыр. Бу һалда фәһлә синфи әмәк һаггы јүксәлдилмәздән әввәл 4 шиллингә алдығы шејә инди 5 шиллинг вермәјә мәчбур оларды. Бу нәјә көрә белә олмалыдыр? Нәјә көрә капиталист чәми 4 шиллинглик дәјәри 5 шиллингә верир? Она көрә ки, әмәк һаггынын мәбләғи сабит олараг мүәјјән едилмишдир. Бәс нәјә көрә әмәк һаггынын мәбләғи 4 шиллинг дәјәриндә олан әмтәә илә мүәјјән едилмишдир? Нәјә көрә 3 вә ја 2 шиллинг дәјәриндә олан әмтәә илә, јахуд башга бир мәбләғлә мүәјјән едилмәмишдир? Әкәр әмәк һаггы мәбләғинин һәдләри нә капиталистин ирадәсиндән, нә дә фәһләнин ирадәсиндән асылы олмајан бир игтисади ганунла мүәјјән едилмишдирсә, онда вәтәндаш Уестон әввәлчә бу гануну шәрһ вә сүбут етмәли иди. Сонра, о, сүбут етмәли иди ки, һәр бир мүәјјән заманда фе'лән верилмиш олан әмәк һаггынын мәбләғи һәмишә зәрури әмәк һаггынын мәбләғинә тамамилә ујғун кәлир вә бундан һеч бир заман кәнара чыхмыр. Дикәр тәрәфдән, әкәр әмәк һаггы мәбләғинин мөвчуд һәдләри *бир тәк* капиталистин *ирадәсиндән* вә ја онун тамаһкарлығы һәддиндән асылыдырса, онда бу—ихтијари һәдләрдир, бунда зәрури һеч бир шеј јохдур, бу һәдләр капиталистин ирадәси *илә* дәјишилә биләр вә буна көрә онун ирадәси *әлејһинә* дә дәјишилә биләр.

Вәтәндаш Уестон өз нәзәријјәсини белә бир мисалла шәрһ етмишдир: әкәр бир касада мүәјјән мигдар адам үчүн мүәјјән гәдәр шорба вардырса, гашыгларын бөјүдүлмәсиндән шорбанын мигдары арта билмәз. Ичазәнизлә дејә биләрдим ки, бу мисал мәнә олдугча бајағы* көрүнүр. Бу, мәнә Менени Агриппанын етдији мүгајисәни бир гәдәр хатырлатды. Рома плебејләри Рома патрисиләринә гаршы гијам галдырдыглары заман патриси Агриппа онлара демишди ки, дөвләт вүчудунун үзвләри олан плебејләр өз гидаларыны бу вүчудун мә'дәси олан патрисиләрдән алырлар. Лакин Агриппа сүбут едә билмәмишди ки, бир адамын мә'дәсини долдурмагла башга бир адамын үзвләрини гидаландырмаг олар. Вәтәндаш Уестон да унутмушдур ки, фәһләләрин өз габагларындакы касадан једикләри шорба милли әмәјин бүтүн мәһсулундан ибарәтдир вә касадан чох јемәк көтүрмәләринә мане олан шеј, касанын кичиклији вә ичиндәки јемәјин азлығы дејил, јалныз гашыгларынын чох хырда олмасыдыр.

Капиталист нә кими бир һијлә васитәсилә 4 шиллинглик дәјәри 5 шиллингә верә билир? Сатдығы әмтәәнин гијмәтини јүксәлтмәклә. Лакин әмтәә гијмәтләринин јүксәлдилмәси вә ја, даһа үмуми шәкилдә десәк, әмтәә гијмәтләринин дәјишдирилмәси, әмтәә гијмәтләринин өзү, анчаг капиталистин ирадәсиндәнми асылыдыр? Јохса, әксинә, бу ирадәнин һәјата кечирилмәси үчүн мүәјјән шәраит лазымдыр? Әкәр белә бир шәраит тәләб олунмурса, онда базар гијмәтләринин галхыб енмәси, бу гијмәтләрин арасы кәсилмәдән дәјишилмәси һәлледилмәз бир тапмача олур.

Әкәр биз белә фәрз едириксә ки, әмәјин мәһсулдар гүввәсиндә, нә тәтбиг едилән капитал вә әмәјин мигдарында, нә дә мәһсулларын дәјәринә гијмәт вермәк үчүн истифадә едилән пулун дәјәриндә һеч бир дәјишиклик әмәлә кәлмәмиш вә *јалныз әмәк һаггынын сәвијјәси дәјишилмишдир,* онда *әмәк һаггынын јүксәлмәси әмтәәләрин гијмәтләринә* нечә тә'сир көстәрә биләр? Бу јүксәлишин әмтәә гијмәтләринә тә'сир көстәрмәсинә сәбәб јалныз одур ки, бу әмтәәләрә олан тәләблә онларын тәклифи арасындакы һәгиги нисбәтә тә'сир көстәрир.

Тамамилә доғрудур ки, бүтөвлүкдә көтүрүлән фәһлә синфи өз кәлирини *ән зәрури шејләрә* сәрф едир вә етмәјә мәчбурдур. Буна көрә дә әмәк һаггы сәвијјәсинин үмуми јүксәлиши адәтән, *ән зәрури шејләрә* олан тәләбин артмасына вә, демәли, онларын *базар гијмәтләринин* галхмасына сәбәб олур. Бу шејләри истеһсал едән капиталистләр, вердикләри әмәк

* чинасдыр: «spoon»—«гашыг», «садәлөвһ», «spoony»—«сәфеһ», «бајағы» демәкдир. *Ред.*

һаггынын јүксәлмәсинин әвәзини, өз әмтәәләринин базар гијмәтләрини јүксәлтмәклә чыхарырлар. Бәс ән зәрури шејләр истеһсал *етмәјән* башга капиталистләрин иши нечә олур? Күман етмәјин ки, бу чүр капиталистләр аздыр. Әкәр нәзәрә алсаныз ки, милли мәһсулун үчдә ики һиссәсини әһалинин бешдә бир һиссәси истеһлак едир,—нүмајәндәләр палатасынын бир үзвү бу јахында һәтта иддиа едирди ки, милли мәһсулун үчдә ики һиссәсини әһалинин анчаг једдидә бир һиссәси истеһлак едир,—онда биләрсиниз ки, милли мәһсулун нә гәдәр бөјүк бир һиссәси зинәт шејләри шәклиндә истеһсал едилмәли вә ја бу шејләрә *мүбадилә олунмалы* вә ән зәрури шејләрин нә гәдәр бөјүк бир һиссәси нөкәрләрә, атлара, пишикләрә вә и. а. хәрчләниб исраф едилмәлидир. Тәчрүбәдән билдијимиз кими, ән зәрури шејләрин гијмәтләри галхдыгда бу исрафчылыг һәмишә хејли мәһдуд олур.

Демәли, ән зәрури шејләр истеһсал *етмәјән* капиталистләрин вәзијјәти нечә олачагдыр? Онлар әмәк һаггынын үмуми јүксәлиши нәтичәсиндә *мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәсинин* әвәзини *өз әмтәәләринин гијмәтини јүксәлтмәклә* чыхара билмәјәчәкләр, чүнки бу әмтәәләрә олан тәләб артмајачагдыр. Онларын кәлири азалачаг вә һәм дә онлар бу азалан кәлирдән, баһалашан ејни гәдәр ән зәрури шејләр үчүн даһа чох пул вермәли олачаглар. Бундан әлавә. Онларын кәлири азалачағына көрә, зинәт шејләринә хәрчләрини азалтмалы олачаглар, беләликлә, гаршылыглы сурәтдә бир-биринин әмтәәләринә олан тәләбләри дә азалачагдыр. Бу тәләбин азалмасы нәтичәсиндә онларын әмтәәләринин гијмәти ашағы дүшәчәкдир. Демәли, сәнајенин бу саһәләриндә *мәнфәәт нормасы,* тәкчә әмәк һаггы сәвијјәсинин үмуми јүксәлишинин тә'сири нәтичәсиндә дејил, һәмчинин әмәк һаггынын үмуми јүксәлиши, ән зәрури шејләр гијмәтинин галхмасы вә зинәт шејләри гијмәтинин дүшмәси кими һадисәләрин биркә тә'сири нәтичәсиндә дә *ашағы дүшәчәкдир.*

Мүхтәлиф сәнаје саһәләриндәки капиталларын *мәнфәәт нормалары арасында бу фәргин* нә кими нәтичәләри олачагдыр? Әлбәттә, бу нәтичәләр дә мүхтәлиф истеһсал даирәләринин *орта мәнфәәт нормаларында* һәр һансы бир сәбәб үзүндән фәрг әмәлә кәлдикдә баш верән нәтичәләрин ејни олачагдыр. Капитал вә әмәк аз әлверишли саһәләрдән даһа әлверишли саһәләрә кечир, һәм дә капитал вә әмәјин бир саһәдән башга бир саһәјә белә кечмәси просеси, бир сәнаје саһәләриндә тәклиф, артмыш олан тәләб дәрәчәсинә чатанадәк, дикәр саһәләрдә исә азалмыш олан тәләб дәрәчәсинә дүшәнәдәк давам едир. Бу дәјишиклик *баш вердикдән сонра* мүх-

тəлиф сәнаје саһәләриндә *мәнфәәт нормасы* јенә дә таразлашачагдыр. Бүтүн бу тәбәддүлат әввәлчә анчаг мүхтәлиф әмтәәләрә олан тәләблә бунларын тәклифи арасындакы нисбәтин дәјишмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлдијинә көрә, һәмин сәбәб арадан галхдыгдан сонра онун тә'сири дә јох олур вә *гијмәтләр* өз әввәлки сәвијјәси вә мүвазинәтинә гајыдыр. Әмәк һаггынын јүксәлмәси нәтичәсиндә *мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәси* ајры-ајры сәнаје саһәләрини әһатә етмәклә мәһдудлашмајыб, *үмуми* шәкил алыр. Етдијимиз еһтимала әсасән, нә әмәјин мәһсулдар гүввәсиндә, нә дә үмуми мәһсул күтләсиндә дәјишиклик әмәлә кәлмир, *лакин бу мәһсул күтләсинин формасы дәјишилир.* Мәһсулун чох һиссәси ән зәрури шејләр шәклиндә, аз һиссәси исә зинәт шејләри шәклиндә олур вә ја, башга чүр десәк, мәһсулун аз һиссәси харичдән кәтирилән зинәт шејләринә мүбадилә едилир вә мүвафиг сурәтдә өз илк шәклиндә истеһлак едилир вә ја, јенә башга чүр десәк, вәтән мәһсулунун чох һиссәси зинәт шејләринә дејил, харичдән кәтирилән ән зәрури шејләрә мүбадилә едиләр. Буна көрә дә, базар гијмәтләринин мүвәггәти олараг позулмасындан сонра әмәк һаггы сәвијјәсинин үмуми јүксәлиши мәнфәәт нормасынын јалныз үмумијјәтлә ашағы дүшмәсинә сәбәб олур, лакин әмтәә гијмәтләринин аз-чох узун мүддәт дәјишилмәсинә сәбәб олмур.

Әкәр мәнә десәләр ки, јухарыдакы дәлилләримдә мән бүтүн әмәк һаггы артымынын ән зәрури шејләрә сәрф олундуғу еһтималыны нәзәрдә тутурам, буна белә чаваб верәрәм: мәним бу еһтималым вәтәндаш Уестонун бахышларына ән чох әлверишлидир. Әкәр әмәк һаггынын артымы фәһләләрин әввәлләр истеһлак етмәдији шејләрә сәрф олунсајды, онларын алычылыг гүввәсинин һәгигәтән артдығыны сүбут етмәјә еһтијач галмазды. Лакин онларын бу алычылыг гүввәсинин артмасы, јалныз әмәк һаггы јүксәлдилмәсинин нәтичәси олдуғуна көрә, капиталистләрин алычылыг гүввәсинин азалмасына тамамилә ујғун кәлмәлидир. Буна көрә дә әмтәәләрә олан *тәләбин үмуми һәчми артмазды,* бу тәләбин тәркиб һиссәләри *дәјишилмиш оларды.* Бир тәрәфин тәләбинин артмасыны, дикәр тәрәфин тәләбинин азалмасы таразлашдырарды. Беләликлә, тәләбин үмуми мәчмусу дәјишилмәдијинә көрә, әмтәәләрин базар гијмәтләриндә дә һеч бир дәјишиклик әмәлә кәлә билмәз.

Беләликлә, ашағыдакы ики нәтичәдән биридир: ја әмәк һаггынын артымы бүтүн истеһлак шејләринә бәрабәр дәрәчәдә сәрф олунур—вә бу һалда фәһлә синфинин артан тәләбинә ујғун олараг капиталистләр синфинин тәләби азалмалыдыр,— ја да әмәк һаггынын артымы јалныз бә'зи шејләрә сәрф олу-

нур ки, бунларын да базар гиjмәтләри мүвәггәти оларат артачагдыр,—вә бу һалда беләликлә бә'зи сәнаjе саһәләриндә мәнфәәт нормасынын jүксәлмәси, башга сәнаjе саһәләриндә исә мәнфәәт нормасынын мүвафиг дәрәчәдә азалмасы капитал вә әмәjин бөлкүсүндә дәjишиклик әмәлә кәлмәсинә сәбәб олачагдыр ки, бу да бә'зи сәнаjе саһәләриндә тәклиф артан тәләб дәрәчәсинә чатана гәдәр, башга саһәләриндә исә—азалмыш олан тәләб дәрәчәсинә дүшәнә гәдәр давам едәчәкдир. Биринчи фәрзиjjәдә әмтәә гиjмәтләриндә һеч бир дәjишиклик олмаjачагдыр; икинчи фәрзиjjәдә исә, базар гиjмәтләри бир гәдәр галхыб ендикдән сонра, әмтәәләрин мүбадилә дәjәри өз әввәлки сәвиjjәсинә дүшәчәкдир. Һәр ики фәрзиjjәдә әмәк һаггы сәвиjjәсинин үмуми jүксәлиши, нәтичә е'тибарилә мәнфәәт нормасынын үмумиjjәтлә ашағы дүшмәсиндән башга һеч бир шеjә сәбәб олмаз.

Вәтәндаш Уестон сизин тәсәввүрүнүзә тә'сир көстәрмәк мәгсәди илә сизә тәклиф едирди ки, үмумиjjәтлә инкилис кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин әмәк һаггы 9 шиллингдән 18 шиллингә артачағы һалда баш верә биләчәк чәтинликләр үзәриндә дүшүнәсиниз. О деjирди: бир дүшүнүн ки, ән зәрури шеjләрә олан тәләб нә гәдәр чох артар вә бунун нәтичәсиндә гиjмәтләр нә гәдәр дәһшәтли бир дәрәчәдә галхар! Сиз һамыныз билирсиниз ки, Америка кәнд тәсәррүфаты фәһләсинин орта әмәк һаггы инкилис кәнд тәсәррүфаты фәһләсинин орта әмәк һаггындан ики гатдан да чох артыгдыр, һалбуки Бирләшмиш Штатларда кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын гиjмәти Бирләшмиш краллыгдакындан ашағыдыр. Бирләшмиш Штатларда әмәклә капитал арасындакы үмуми нисбәтләр Инкилтәрәдәки нисбәтләрин еjнидир, һалбуки Бирләшмиш Штатларда иллик мәһсул күтләси Инкилтәрәдәкиндән хеjли аздыр. Бәс нә үчүн бизим достумуз бу гәдәр һаj-күj галдырыр? Һәгигәтән гаршымызда дуран мәсәләдән боjун гачырмаг үчүн. Әмәк һаггынын бирдән-бирә 9 шиллингдән 18 шиллингә jүксәлмәси әмәк һаггынын һәчминин бирдән-бирә 100% jүксәлмәси демәк оларды. Лакин биз һеч дә Инкилтәрәдә үмуми әмәк һаггы сәвиjjәсинин бирдән-бирә 100% jүксәлә билиб-билмәjәчәjи мәсәләсини мүзакирә етмирик. Әмәк һаггынын һәмин jүксәлмәси *кәмиjjәти* илә бизим үмумиjjәтлә һеч бир ишимиз jохдур, зира онун jүксәлмәси һәр бир конкрет һалда мөвчуд шәраитдән асылы олмалы вә бу шәраитә уjғун кәлмәлидир. Биз анчаг о мәсәләни тәдгиг етмәлиjик ки, әмәк һаггы сәвиjjәсинин үмуми jүксәлиши, һәтта бир фаиздән артыг олмадығы һалда һәмин jүксәлишин нә кими нәтичәләри олачагдыр.

Беләликлә, мән әмәк һаггынын 100% jүксәлмәси һаггында достумуз Уестонун уjдурдуғу әфсанәни бир тәрәфә атараг,

сизин диггәтинизи Бөјүк Британијада 1849-чу илдә 1859-чу ил арасындакы дөврдә әмәк һаггынын һәгигәтдә нә гәдәр јүксәлдијинә чәлб едәчәјәм.

1848-чи илдә кечирилмиш он саатлыг ганун вә ја, даһа доғрусу, $10^1/_2$ саатлыг иш күнү һаггында ганун[5] сизин һамыныза мә'лумдур. Бу, һамымызын шаһид олдуғумуз ән бөјүк игтисади дәјишикликләрдән биридир. Бу ганун ајры-ајры јерли мә'дәнләрдә дејил, әсас сәнаје саһәләриндә әмәк һаггынын бирдән-бирә вә мәчбури сурәтдә јүксәлдилмәси демәк иди; Инкилтәрә дә мәһз һәмин саһәләрә архаланараг бүтүн дүнја базарында һөкм сүрмәкдәдир. Бу, әмәк һаггынын әсла әлверишли олмајан бир шәраитдә јүксәлдилдији демәк иди. Буржуазија мәнафејинин рәсми ифадәчиләри олан доктор Јур, профессор Сениор вә бүтүн башга игтисадчылар *сүбут едирдиләр*—вә мән демәлијәм, достумуз Уестондан даһа әсаслы дәлилләрлә сүбут едирдиләр—ки, бу билл инкилис сәнајеси үчүн дәфн һавасы олачагдыр. Онлар сүбут едирдиләр ки, әмәк һаггынын бу јүксәлиши ади бир јүксәлиш дејил, тәтбиг едилән әмәк мигдарынын азалмасындан ирәли кәлән вә бу азалмаја әсасланан бир јүксәлишдир. Онлар иддиа едирдиләр ки, капиталистләрин әлиндән алмаг истәдикләри 12-чи саат мәһз капиталистин мәнфәәт көтүрдүјү јеканә саатдыр. Онлар горхудуб дејирдиләр ки, јығым азалачаг, гијмәтләр галхачаг, базарлар әлдән чыхачаг, истеһсал азалачаг, бунун нәтичәсиндә дә әмәк һаггы јенидән ашағы дүшәчәк, там ифлас баш верәчәкдир. Онлар һәтта дејирдиләр ки, Максимилиан Робеспјерин максимум һаггында ганунлары[24] бу гануна нисбәтән бош бир шејдир; һәм дә онлар мүәјјән мә'нада һаглы идиләр. Бәс ишдә нечә олду? Иш күнүнүн гысалмасына бахмајараг, фабрик фәһләләринин пулла алдыглары әмәк һаггы јүксәлди; фабрикләрдә ишләјән фәһләләрин сајы хејли чохалды; фабрик мә'мулатынын гијмәти арасы кәсилмәдән ашағы дүшдү; фабрик фәһләләри әмәјинин мәһсулдар гүввәси һејрәт едиләчәк дәрәчәдә инкишаф етди; фабрик әмтәәләринин сатыш базарлары мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә вә кетдикчә даһа чох кенишләнди. 1861-чи илдә Манчестердә Елмин инкишафына јардым чәмијјәти јығынчағында мән өзүм ч. *Нјумендән* ешитдим ки, о һәм өзүнүн, һәм дә доктор Јурун, һәм Сениорун, һәм дә игтисад елминин бүтүн башга рәсми нүмајәндәләринин сәһв етдикләрини е'тираф едирди, һалбуки халгын инстинкти доғру чыхмыш олду. Мән профессор Френсис Нјумени дејил, ч. У. Нјумени[25] нәзәрдә тутурам ки, бу да 1793-чү илдән 1856-чы илədәк олан гијмәтләр тарихини изләјән ч. *Томас Тукун «Гијмәтләрин тарихи»* адлы көзәл әсәринин мүштәрәк мүәллифи вә нашири олуб игтисад елминдә көркәмли јер тутур.

Әкәр әмәк һаггы мәбләғинин сабитлиjи, мәһсул күтләсинин сабитлиjи, әмәjин мәһсулдар гүввәси сәвиjjәсинин сабитлиjи вә капиталистләрин ирадәси сабитлиjи һаггында достумуз Уестонун зәһләтөкән фикирләри вә онун ирәли сүрдүjү бүтүн башга сабитлик вә гәтиликләр доғру олсаjды, онда профессор Сениорун ирәличәдән сөjләдиjи гара фикирләри дә доғру оларды вә һәлә 1815-чи илдә, иш күнүнә үмуми һәдд гоjулмасыны фәһлә синфинин азадлығы jолунда илк һазырлыг аддымы адландырмыш вә үмуми әгидәнин әксинә олараг вә һеч бир шеjдән чәкинмәjәрәк, өзүнүн Нjу-Ланаркдакы иплик әjирән фабрикиндә иш күнү үчүн һәгигәтән белә бир һәдд гоjмуш олан Роберт Оуен исә һагсыз оларды.

Он саатлыг иш күнү гануну һәjата кечирилдиjи вә бунун нәтичәсиндә әмәк һаггы jүксәлдиjи заман Бөjүк Британиjада *кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин әмәк һаггы да үмумиjjәтлә jүксәлмәкдә иди* ки, бунун сәбәбләриндән бурада бәһс етмәjин jери деjилдир.

Мәним билаваситә мәгсәдимә аид олмаса да, бурада бә'зи геjдләр едәчәjәм ки, мәним фикрими jанлыш баша дүшмәjәсиниз.

Әкәр бириси һәфтәдә 2 шиллинг әмәк һаггы алырдыса вә сонра онун әмәк һаггы артыб 4 шиллингә чатмышдырса, демәли, *әмәк һаггынын сәвиjjәси* 100% jүксәлмишдир. Әкәр әмәк һаггынын бу jүксәлишинә *әмәк һаггы сәвиjjәсинин jүксәлмәси* нөгтеjи-нәзәриндән jанашсаг, бу чох бөjүк jүксәлиш кими көрүнә биләр, һалбуки *әмәк һаггынын һәгиги кәмиjjәти,* jә'ни һәфтәдә 4 шиллинг jенә дә диләнчи паjы гәдәр аздыр вә анчаг ач-jалавач доланмаға чата биләр. Буна көрә дә әмәк һаггы *сәвиjjәсинин* jүксәлмәси һаггындакы курултулу фаизләр гоj сизи алдатмасын. Биз һәмишә сорушмалыjыг ки, әмәк һаггынын кәмиjjәти *әввәл* нечә иди?

Сонра, асанлыгла баша дүшмәк олар ки, әкәр 10 фәһләдән һәр бири һәфтәдә 2 шиллинг, 5 фәһләдән һәр бири 5 шиллинг вә даһа 5 фәһләдән һәр бири 11 шиллинг алырса, бу 20 нәфәр бирликдә һәфтәдә 100 шиллинг вә jа 5 фунт стерлинг алыр. Сонра онларын һәфтәлик әмәк һаггынын *үмуми* мәбләғи, мәсәлән, 20% артарса, бу мәбләғ 5 фунт стерлингдән артыб 6 фунт стерлинг олар. Орта һесабла көтүрсәк, демәк олар ки, *әмәк һаггынын үмуми сәвиjjәси* 20% артмышдыр, һалбуки 10 фәһләнин әмәк һаггы фе'лән олдуғу кими галыб дәjишилмәмиш, 5 нәфәрдән ибарәт бир груп фәһләнин һәр биринин әмәк һаггы 5 шиллингдән артыб 6 шиллинг олмуш, вә о бири групдан олан 5 фәһләнин әмәк һаггы мәбләғи 55 шиллингдән артыб 70 шиллинг олмушдур. Фәһләләрин jарысынын вәзиjjәти әсла jахшылашмамыш, $1/4$ һиссәсинин вәзиjjәти чох чүзи

дәрәчәдә јахшылашмыш вә јалныз галан $^1/_4$ һиссәсинин вәзијјәти һәгигәтән јахшылашмышдыр. Лакин *орта кәмијјәтләр* көтүрүләрсә, бу 20 фәһләнин әмәк һаггынын үмуми мәбләғи 20% јүксәлмишдир вә бурада һәмин фәһләләри ишләдән бүтүн капиталдан вә онларын истеһсал етдији әмтәәләрин гијмәтләриндән бәһс едилдијинә көрә, бурадакы вәзијјәт ејнилә она бәнзәр ки, әмәк һаггынын орта һесабла јүксәлмәси ејни дәрәчәдә бүтүн фәһләләрә аид олсун. Јухарыда кәтирдијимиз мисалда гејд едилдији кими, Инкилтәрә вә Шотландијанын мүхтәлиф графлыгларында кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин әмәк һаггы сәвијјәси чох мүхтәлиф олдуғуна көрә әмәк һаггынын јүксәлмәси онларын вәзијјәтинә һеч дә бәрабәр дәрәчәдә тә'сир көстәрмәмишди.

Нәһајәт, бу әмәк һаггынын јүксәлдији дөврдә, бир сыра амилләр,—мәсәлән: Русија илә мүһарибә үзүндән јени веркиләр[27], күлли мигдар кәнд тәсәррүфаты фәһләләри мәнзилләринин дағыдылмасы[28] вә саирә,—экс истигамәтдә тә'сир көстәрирди.

Бу гәдәр илк гејдләрдән сонра мән белә бир фикир ирәли сүрүрәм ки, 1849-чу илдән 1859-чу иләдәк олан дөврдә Бөјүк Британијада кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин әмәк һаггынын орта сәвијјәси *тәгрибән 40% јүксәлмишдир.* Буну сүбут етмәк үчүн мән кениш вә мүфәссәл материал верә биләрдим, лакин гаршыја гојдуғум мәгсәд үчүн кифајәт едәр ки, сизин диггәтинизи, мәрһум *ч. Чон Ч. Мортонун* 1859-чу илдә Лондон инчәсәнәт вә пешә чәмијјәтиндә[29] *«Әкинчиликдә тәтбиг едилән гүввәләр»* мөвзусунда охудуғу мүкәммәл вә тәнгиди реферата чәлб едим. Ч-б Мортон Шотландијанын 12 вә Инкилтәрәнин 35 графлығында јашајан тәгрибән 100 фермердән топладығы һесаблардан вә башга һәгиги сәнәдләрдән рәгәмләр кәтирир.

Достумуз Уестонун бахышларына көрә, хүсусилә фабрик фәһләләринин әмәк һаггынын ејни заманда јүксәлмәсини нәзәрә алсаг, 1849—1859-чу илләрдә кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын гијмәти олдугча галхмалы иди. Бәс һәгигәтдә нә олду? Русија илә мүһарибәјә вә 1854—1856-чы илләрдә бир нечә дәфә гытлыг олдуғуна бахмајараг, Инкилтәрәнин әсас кәнд тәсәррүфаты мәһсулу олан буғданын орта гијмәти 1838—1848-чи илләрдә квартери тәгрибән 3 фунт стерлинг олдуғу һалда, 1849—1859-чу илләрдә квартери тәгрибән 2 фунт стерлинг 10 шиллингә дүшмүшдү. Бу о демәкдир ки, буғданын гијмәти 16%-дән дә артыг дүшмүш вә ејни заманда кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин орта әмәк һаггы 40% јүксәлмишди. Јенә бу дөврүн ахырыны әввәли илә, јә'ни 1859-чу или 1849-чу илләмүгајисә етсәк, көрәрик ки, һәмин дөврдә рәсмән гејд едилән пауперләрин сајы 934 419 нәфәрдән 860 470 нәфәрә дүшмүш,

јә'ни 73 949 нәфәр азалмышды. Мән бу фикрә шәрикәм ки, онларын сајы чох аз әскилмиш вә сонракы илләрдә һеч әскилмәмишдир, лакин һәр һалда бу—әскилмәдир.

Дејә биләрләр ки, тахыл ганунлары[30] ләғв едилдијинә көрә, харичдән кәтирилән тахыл 1838—1848-чи илләрә нисбәтән 1849-чу илдән 1859-чу иләдәк олан дөврдә ики дәфәдән дә чох артмышды. Лакин бундан нә чыхыр? Вәтәндаш Уестонун нөгтеји-нәзәринчә көзләмәк лазым иди ки, харичи базарларда тәләбин бирдән-бирә бу гәдәр чох вә арасы кәсилмәдән артмасы кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын гијмәтини олдугча чох јүксәлдәчәкдир, чүнки тәләб истәр өлкә харичиндә, истәрсә өлкә дахилиндә артсын, артан тәләбин тә'сири һәр ики һалда бирдир. Бәс һәгигәтдә нечә олду? Бир нечә гытлыг илләри нәзәрә алынмазса, бүтүн бу дөврдә Франсада тахыл гијмәтләринин фәлакәтли дәрәчәдә ашағы дүшмәсиндән даим шикајәт едилирди, американлылар дәфәләрлә өз мәһсулларынын артығыны јандырыб тәләф етмәјә мәчбур олмушдулар. Русија исә ч. Уркартын дедикләринә инанылар са, Бирләшмиш Штатларда вәтәндаш мүһарибәсини гызышдырырды[4], чүнки јанкиләрин рәгабәти Авропа базарларына рус кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары ихрач едилмәсинә мане олурду.

Вәтәндаш Уестонун кәтирдији дәлилләр, *абстракт шәкилдә көтүрүләрсә,* бундан ибарәт олур: тәләб һәмишә мөвчуд мәһсул күтләси әсасында артыр. Буна көрә дә тәләбин артмасы *лазым олан әмтәәләрин тәклифини һеч бир заман артыра билмәз,* анчаг онларын *пул гијмәтини јүксәлдә биләр.* Лакин ән сәтһи мүшаһидә дә көстәрир ки, тәләбин артмасы әмтәәләрин базар гијмәтини бә'зи һалларда әсла дәјишдирмир, бә'зи һалларда исә базар гијмәтләрини јалныз мүвәггәти олараг јүксәлдир вә бунун ардынча тәклиф дә артыр. Тәклифин бу артмасы, гијмәтләрин јенидән *әввәлки* сәвијјәсинә енмәсинә, бә'зи һалларда исә бу сәвијјәдән дә *ашағы* дүшмәсинә сәбәб олур. Тәләб истәр әмәк һаггынын артмасы нәтичәсиндә вә ја башга бир сәбәб үзүндән артсын, бу һал проблемин шәртләрини әсла дәјишдирмир. Вәтәндаш Уестонун нөгтејинәзәринчә, бу үмуми һадисәни изаһ етмәк дә, мүстәсна һалларда, әмәк һаггы јүксәләндә баш верән һадисәни изаһ етмәк гәдәр чәтин оларды. Буна көрә дә нәзәрдән кечирдијимиз мәсәләдә онун дәлилләри гәтијјән һеч бир шеји сүбут етмир. Һәмин дәлилләр анчаг ону көстәрир ки, вәтәндаш Уестон тәләбин артмасы нәтичәсиндә һеч дә базар гијмәтләринин гәти артмасыны дејил, тәклифин артмасыны көстәрән ганунлардан баш чыхара билмир.

3. ӘМӘК ҺАГГЫ ВӘ ПУЛ

Мүбаһисәләрин икинчи күнү достумуз Уестон өз көһнә иддиасыны јени шәкилләрә салды. О деди: пулла верилән әмәк һаггынын үмуми јүксәлиши заманы һәмин әмәк һаггыны вермәк үчүн даһа чох нағд пул лазым кәләчәкдир. Әкәр пулун мигдары *сабитдирсә,* пулла вериләси даһа чох әмәк һаггы бу сабит пул мәбләғи илә нечә верилә биләр? Әввәлләр чәтинлик онда иди ки, фәһләнин пулла алдығы әмәк һаггынын артмасына бахмајараг, онун пајына дүшән әмтәәләрин мигдары сабит галырды; инди исә чәтинлик ондадыр ки, әмтәәләрин мигдары сабит галдығына бахмајараг, пулла верилән әмәк һаггы артмышдыр. Ајдындыр ки, әкәр вәтәндаш Уестонун әввәлки еһкамыны рәдд етсәниз, ондан ирәли кәлән чәтинликләр дә арадан галхар.

Бунунла белә мән сизә көстәрмәк истәјирәм ки, бу пул мәсәләсинин, нәзәрдән кечирдијимиз мөвзуја әсла дәхли јохдур.

Сизин өлкәниздә тә'дијә механизми Авропанын һәр һансы бир өлкәсиндәкиндән чох мүкәммәлдир. Ејни мәбләғ дәјәри тәдавүлә бурахмаг, јахуд ејни мигдар вә ја һәтта даһа чох сазишләр бағламаг үчүн, банк системинин кениш јајылмасы вә тәмәркүзләшмәси сајәсиндә хејли аз пул лазым кәлир. Мәсәлән, әмәк һаггы мәсәләси бу вәзијјәтдәдир: инкилис фабрик фәһләси алдығы әмәк һаггыны һәр һәфтә дүканчыја верир, дүканчы һәр һәфтә буну банкирә көндәрир, банкир буну һәр һәфтә фабрикчијә гајтарыр, фабрикчи дә буну јенидән өз фәһләләринә верир вә и. а. Бу механизм сајәсиндә фәһләнин, дејәк ки, 52 фунт стерлинг иллик әмәк һаггыны һәр һәфтә ејни дөврү едән јеканә бир соверенлә* вермәк олар. Һәтта Инкилтәрәдә бу механизм Шотландијаја нисбәтән аз мүкәммәлдир; һәм дә о һәр јердә ејни дәрәчәдә мүкәммәл дејилдир, буна көрә дә биз, мәсәлән, халис фабрик даирәләринә нисбәтән бә'зи кәнд даирәләриндә даһа аз мигдар дәјәрин тәдавүлү үчүн даһа чох нағд пул лазым кәлдијини көрүрүк.

Ла-Маншын о тајына кечсәниз көрәрсиниз ки, континентдә *пулла верилән әмәк һаггы* Инкилтәрәдәкиндән хејли ашағыдыр, һалбуки Алманија, Италија, Исвечрә вә Франсада о, әмәк һаггыны вермәк үчүн *даһа чох мигдар пул* тәләб олунур. Орада һәр бир соверен банкирин әлинә о гәдәр тез кечмир вә сәнаје капиталистинә о гәдәр тез гајытмыр, буна көрә дә, Инкилтәрәдә 52 фунт стерлинг мигдарында иллик тәдавүл үчүн бир соверен лазым кәлирсә, континентдә пулла верилән 25

---

* Соверен—1 фунт стерлинг дәјәринә малик олан инкилис гызыл пулудур. *Ред.*

фунт стерлинг мигдарындакы иллик әмәк һаггынын верилмәси үчүн, бәлкә дә, 3 соверен лазым кәлир. Беләликлә, континент өлкәләрини Инкилтәрә илә мүгаjисә едәрәк, сиз дәрһал көрәрсиниз ки, пулла верилән аз әмәк һаггы үчүн, пулла верилән чох әмәк һаггына нисбәтән даһа артыг нағд пул тәләб едә биләр ки, бу да әслиндә бизим мөвзумузла әсла әлагәдар олмаjан халис техники бир мәсәләдир.

Мәнә мә'лум олан ән дүзкүн һесабламалара әсасән, Инкилтәрә фәһлә синфинин иллик кәлири 250 милjон фунт стерлинг гиjмәт едилә биләр. Бу гәдәр бөjүк мәбләғ тәгрибән 3 милjон фунт стерлинг васитәсилә верилир. Фәрз едәк ки, әмәк һаггы 50% jүксәлир. Онда 3 милjон фунт стерлинг нағд пул әвәзинә, $4^1/_2$ милjон фунт стерлинг лазым кәләр. Фәһлә өз күндәлик хәрчләринин хеjли һиссәси үчүн күмүш вә мис пул сәрф етдиjинә көрә,—jә'ни гызыла олан нисби дәjәри, дәjишилмәjән кағыз пулларын дәjәри кими ганунла ихтиjари муәjjән едилән хырда пул сәрф етдиjинә көрә,—пулла верилән әмәк һаггынын 50% jүксәлмәси, ән чоху, деjәк ки, бир милjон соверенин әлавә тәдавүлүнү тәләб едәчәкдир. Инди Инкилтәрә банкынын вә jа хүсуси банкирләрин зирзәмиләриндә күлчә вә jа сиккә һалында jатыб галан бир милjон соверен тәдавүлә дахил олар. Лакин бу әлавә бир милjон соверен пулун кәсилмәси вә jа тәдавүл заманы ашынмасы илә әлагәдар олан чүзи хәрчләрдән дә чәкинмәк олар; тәдавүл васитәләринин азлығы муәjjән бир чәтинлик төрәтдикдә бу хәрчләрдән, доғрудан да, чәкинирләр. Һамыныз билирсиниз ки, Инкилтәрәдә тәдавүлдә олан пул ики бөjүк нөвә аjрылыр. Бунлардан бири мухтәлиф банкнотлардан ибарәт олуб тачирләр арасындакы сөвдәләр заманы, һабелә истеһлакчыларла тачирләр арасындакы нисбәтән бөjүк тә'диjәләрдә истифадә олунур; метал сиккәдән ибарәт дикәр нөв исә пәракәндә тичарәтдә ишләнир. Тәдавүлдә олан бу ики пул нөвү мухтәлиф олса да, бир-бири илә чулғашыр. Мәсәлән, нисбәтән ири тә'диjәләрдә белә, 5 фунт стерлингдән аз олан кичик мәбләғләри өдәмәк үчүн гызыл пулдан кениш мигjасда истифадә олунур. Әкәр сабаһ 4, 3 вә jа 2 фунт стерлинглик банкнот бурахылса, бу тәдавүл саһәләриндә олан гызыл пул дәрһал бурадан чыхарылыр вә пулла верилән әмәк һаггынын jүксәлмәси үзүндән һәмин пула еһтиjач олан jерә ахыб кедәрди. Беләликлә, пулла верилән әмәк һаггынын 50% jүксәлмәси нәтичәсиндә лазым кәлән әлавә бир милjону вермәк үчүн бирчә соверен дә әлавә етмәмәк оларды. Банкнотларын мигдарыны артырмаjыб, узун бир мүддәт әрзиндә Ланкаширдә едилдиjи кими, векселләрин тәдавүлүнү артырмагла да еjни нәтичә әлдә едилә биләр.

Әкәр әмәк һаггы сәвиjjәсинин үмуми jүксәлиши,—мәсәлән,

кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин әмәк һаггы үчүн вәтәндаш Уестонун фәрз етдији кими, 100% јүксәлиши,—ән зәрури шејләрин гијмәтинин хејли галхмасына сәбәб олурса вә, Уестонун нөгтеји-нәзәринчә, әлдә едилмәси мүмкүн олмајан әлавә пул мәбләғи тәләб едирсә, *әмәк һаггынын үмумән ашағы дүшмәси* ејни нәтичәләри, ејни дәрәчәдә, лакин экс истигамәтдә доғурмалы иди. Чох көзәл! Сиз һамыныз билирсиниз ки, 1858—1860-чы илләр памбыг парча сәнајесинин ән чох тәрәгги тапмыш илләри иди вә хүсусән 1860-чы ил бу чәһәтдән тичарәт тарихиндә мисли көрүнмәмиш бир ил иди, бундан әлавә, о заман бүтүн башга сәнаје саһәләри дә ән артыг дәрәчәдә тәрәгги етмишди. 1860-чы илдә памбыг парча сәнајесиндәки фәһләләрин, һабелә бу сәнаје илә әлагәдар олан бүтүн башга саһәләрдәки фәһләләрин әмәк һаггы әввәлләр һеч бир заман олмадығы гәдәр ән јүксәк сәвијјәдә иди. Лакин бирдән Америкада бөһран башланды вә бүтүн бу фәһләләрин әмәк һаггы бирдән-бирә дүшүб әввәлки мәбләғин тәгрибән дөрддә бир һиссәсинә чатды. Бу һадисә экс инә олсајды, әмәк һаггы 300% јүксәлмиш оларды. Әмәк һаггы 5-дән 20-јә галхдыгда, биз дејирик ки, әмәк һаггы 300% јүксәлмишдир. Әмәк һаггы 20-дән 5-ә дүшдүкдә исә, дејирик ки, әмәк һаггы 75% ашағы дүшмүшдүр. Лакин әмәк һаггынын биринчи һалда јүксәлмәси мәбләғи илә икинчи һалда дүшмәси мәбләғи ејни оларды, мәһз 15 шиллинг оларды. Демәли, бу һадисә нәтичәсиндә әмәк һаггынын сәвијјәси бирдән-бирә, мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә дәјишилмиш вә,—тәкчә билаваситә памбыг парча сәнајесиндә чалышан фәһләләр дејил, бу саһәдән долајысы илә асылы олан фәһләләр дә нәзәрә алынса,—кәнд тәсәррүфат фәһләләринин сајындан $1^1/_2$ дәфә артыг фәһләләри әһатә етмишди. Лакин буғданын гијмәти дүшмүшдүмү? Јох, 1858—1860-чы илләр арасындакы үч ил әрзиндә буғданын бир квартеринин орта иллик сәвијјәси 47 шиллинг 8 пенс идисә, 1861—1863-чү илләр арасындакы үч ил әрзиндә орта иллик сәвијјәси 55 шиллинг 10 пенсә *галхмышды.* Пула кәлдикдә, сиккәханада 1860-чы илдә 3 378 102 фунт стерлинг сиккә кәсилмишдисә, 1861-чи илдә 8 673 232 фунт стерлинг сиккә кәсилмишди. Башга сөзлә, 1860-чы илә нисбәтән 1861-чи илдә 5 295 130 фунт стерлинг артыг сиккә кәсилмишди. Доғрудур, 1860-чы илә нисбәтән 1861-чи илдә тәдавүлдә 1 319 000 фунт стерлинг аз банкнот вар иди. Бу мәбләғи чыхсаг, тәрәгги или олан 1860-чы илә нисбәтән 1861-чи илдә тәдавүлдә һәр һалда 3 976 130 вә ја 4 милјон фунт стерлингә гәдәр артыг пул галыр; һәмин дөврдә Инкилтәрә банкынын гызыл еһтијаты, доғрудур, ејни пропорсијада олмаса да, буна јахын пропорсијада азалмышды.

1862-чи или 1842-чи илә мүгајисә едәк. Тәдавүлдә олан

əмтəəлəрин дəjəр вə мигдарынын хejли артмасындан əлавə, jалныз сəһмлəр, истиграз вəрəгəлəри вə саирə үчүн, гиjмəтли дəмир jол кағызлары үчүн мүнтəзəм сурəтдə верилəн капитал 1862-чи илдə Инкилтəрə вə Уелсдə 320 милjон фунт стерлингə чатырды ки, бу да 1842-чи илдə əфсанəви бир мəблəғ кими көрүнə билəрди. Бунунла белə, 1862-чи илдə вə 1842-чи илдə тəдавүлдə олан пулун үмуми мигдары тəхминəн бəрабəр иди. Үмумиjjəтлə jалныз əмтəəлəрин үмуми дəjəринин деjил, һабелə бүтүн пул сөвдəлəринин хejли артмасына бахмаjараг, тəдавүлдə олан пулун мигдарыны даим тəдричəн азалмаға меjл етдиjи мүшаһидə олунур. Достумуз Уестонун нөгтеjи-нəзəриндəн бу һəлл едилмəз бир тапмачадыр.

О, мəсəлəjə бир гəдəр дəриндəн jанашсаjды, көрəрди ки,—һəтта əмəк һаггы тамамилə бир кəнара гоjулуб дəjишилмəз фəрз едилсə белə,—тəдавүлдə олан əмтəəлəрин дəjəр вə күтлəси вə бағланан пул сөвдəлəринин мəблəғи үмумиjjəтлə һəр күн дəjишилир; бурахылан банкнотларын мигдары һəр күн дəjишилир; пул васитəсилə деjил, вексел, чек, жиро-кредит вə һагг-һесаб палаталары васитəсилə өдəнилəн тə'диjəлəрин мəблəғи һəр күн дəjишилир; һəгиги метал пуллар лазым кəлдиjинə көрə, тəдавүлдə олан сиккəлəрин мигдары илə еһтиjатда олан вə jа банкларын зирзəмилəриндə jатан сиккə вə күлчəлəрин мигдары арасындакы нисбəт һəр күн дəjишилир; милли тəдавүлүн тəлəб етдиjи гызылын мигдары вə беjнəлхалг тəдавүл үчүн харичə көндəрилəн гызылын мигдары һəр күн дəjишилир; о баша дүшəрди ки, пул мəблəғинин куjа дəjишилмəз олдуғу һаггында онун еһкамы күндəлик һəjатымызла бир jерə сығышмаjан сон дəрəчə бөjүк jанлышлыгдыр. Вəтəндаш Уестон пул тəдавүлү ганунларыны баша дүшмəмəсини əмəк һаггынын jүксəлмəсинə гаршы бир дəлил кими ирəли сүрмəкдəнсə, пул тəдавүлүнə даим дəjишилмəкдə олан шəраитə уjғунлашмаг имканы верəн ганунлары өjрəнсəjди, даһа jахшы оларды.

4. ТƏКЛИФ ВƏ ТƏЛƏБ

Достумуз Уестон латынча «repetitio est mater studiorum»,—jə'ни тəкрар билиjин анасыдыр—мəсəлəсинə риаjəт едир вə буна көрə дə өз əввəлки еһкамыны jени шəкилдə бир даһа тəкрарлаjыб иддиа едир ки, əмəк һаггынын jүксəлмəси нəтичəсиндə пулун азалмасы капиталын азалмасына вə саирəjə сəбəб олмалыдыр. Биз онун пул барəсиндəки фантазиjасындан данышыб гуртардығымыза көрə, онун уjдурдуғу пул тəдавүлү сарсынтыларындан, онун зəнничə, ирəли кəлəн хəjали нəтичəлəри əтрафлы арашдырмағы тамамилə лүзумсуз һесаб еди-

рәм. Даһа јахшы олар ки, мән билаваситә онун еһкамынын— о буну нә гәдәр мүхтәлиф шәкилләрдә тәкрар едирсә дә, *јенә еіни еһкамлығында галыр,—нәзәри чәһәтдән ән садә шәкилдә* ифадәсини верим.

Онун өз мөвзусуну шәрһ етмәјә тәнгиди сурәтдә јанашмадығы јеканә бир гејддән ајдын олар. О, әмәк һаггынын јүксәлмәсинә гаршы вә ја бу јүксәлишин нәтиҹәси олан јүксәк әмәк һаггына гаршы е'тираз едир. Мән исә ондан суал едирәм: бәс јүксәк әмәк һаггы нәдир, ашағы әмәк һаггы нәдир? Нә сәбәбә, мәсәлән, һәфтәдә 5 шиллинг ашағы әмәк һаггыдыр, һәфтәдә 20 шиллинг исә јүксәк әмәк һаггы? Әкәр 5 шиллинг 20 шиллингә нисбәтән ашағы әмәк һаггыдырса, 20 шиллинг 200 шиллингә нисбәтән даһа ашағы әмәк һаггыдыр. Әкәр бириси термометр һаггында мүһазирә охујаркән јүксәк вә ашағы температурдан узун-узады данышмаға башларса, һеч кәсә һеч бир билик вермиш олмаз. О, һәр шејдән әввәл, донма нөгтәси илә гајнама нөгтәсинин нечә мүәјјән едилдијини сөјләмәли вә билдирмәлидир ки, бу әсас нөгтәләр термометрләри сатан вә ја һазырлајан адамларын кефи истәдији кими дејил, тәбии ганунларла мүәјјән едилир. Вәтәндаш Уестон исә, әмәк һаггы вә мәнфәәтдән бәһс едиркән, бу әсас нөгтәләри игтисади ганунлардан нәинки бир нәтиҹә кими чыхарда билмәмиш, һәтта бунлары ахтарыб тапмаг лазым кәлдијини дә һисс етмәмишдир. О, ашағы вә јүксәк һаггында јајылмыш мешшан ифадәләрини гәбул етмәклә кифајәтләнмишдир, куја бу ифадәләрин дүрүст вә мүәјјән бир мә'насы вармыш, һалбуки тамамилә ајдындыр ки, әмәк һаггыны анҹаг онун кәмијјәтини өлчән мүәјјән бир мигјаса нисбәтән јүксәк вә ја ашағы адландырмаг олар.

О мәнә дејә билмәз ки, нә сәбәбә мүәјјән мигдар әмәк мүгабилиндә мүәјјән мәбләғ пул верилир. Әкәр о мәнә ҹаваб вериб десә ки, бу, тәклиф вә тәләб гануну илә мүәјјән олунур, мән дәрһал сорушарам ки, бәс тәклиф вә тәләбин өзү нә кими бир ганунла тәнзим олунур?—Һәм дә белә бир ҹаваб дәрһал ону чыхылмаз вәзијјәтдә гојар. Әмәк тәклифи илә әмәјә олан тәләб арасындакы нисбәт даим дәјишилир, бу дәјишилмәләрлә бирликдә исә әмәјин базар гијмәтләри дә дәјишилир. Әкәр тәләб тәклифдән артыг олурса, әмәк һаггы јүксәлир; әкәр тәклиф тәләбдән артыг олурса, әмәк һаггы ашағы дүшүр, доғрудур, белә һалларда тәләб вә тәклифин һәгиги вәзијјәтини, мәсәлән, тә'тилләр васитәсилә вә ја башга бир үсулла *јохламаг* лазым кәлә биләр. Јох әкәр сиз тәклиф вә тәләби әмәк һаггыны тәнзим едән ганун һесаб едирсинизсә, онда әмәк һаггынын јүксәлмәсинә гаршы чыхмаг сизин тәрәфиниздән ушаглыг вә фајдасыз бир иш олар, чүнки сизин әсас тутдуғунуз ән

јүксәк ганунa көрә, әмәк һаггынын вахташыры дүшмәси кими, вахташыры јүксәлмәси дә ејни дәрәҹәдә зәрури вә ганунидир. Јох әкәр сиз тәклиф вә тәләби әмәк һаггыны тәнзим едән ганун һесаб *етмирсинизсә,* онда мән јенә дә өз суалымы тәкрар едиб сорушарам: нә сәбәбә мүәјјән мигдар әмәк мүгабилиндә мүәјјән мәбләғ пул верилир?

Лакин мәсәләјә бир гәдәр кениш нөгтеји-нәзәрдән јанашаг: әкәр сиз, әмәк дәјәринин вә ја һәр һансы бир башга әмтәә дәјәринин нәтиҹә е'тибарилә куја тәклиф вә тәләблә мүәјјән олундуғуну күман етсәниз, чох бөјүк бир сәһв етмиш оларсыныз. Тәклиф вә тәләб јалныз базар гијмәтләринин мүвәггәти *дәјишмәләрини* тәнзим едир. Тәклиф вә тәләб әмтәәнин базар гијмәтинин нә үчүн өз *дәјәриндән* јухары галхдығыны вә ја өз *дәјәриндән* ашағы дүшдүјүнү изаһ едә биләр, лакин һеч бир һалда бунлар *дәјәрин* өзүнү изаһ едә билмәз. Фәрз едәк ки, тәклифлә тәләб гаршылыглы сурәтдә бир-бири илә таразлашыр вә ја, игтисадчыларын дедији кими, бир-бирини гаршылыглы сурәтдә өдәјир. Лакин бир-биринә әкс олан бу гүввәләр бәрабәрләшдикдә, гаршылыглы сурәтдә бир-бирини пуч едир, бу вә ја башга бир истигамәтдә даһа тә'сир көстәрә билмир. Тәклифлә тәләб арасында мүвазинәт әмәлә кәлдикдә вә буна көрә дә онлар даһа тә'сир көстәрә билмәдикдә, әмтәәнин *базар гијмәти* онун *һәгиги дәјәринә,* онун нормал гијмәтинә ујғун кәлир ки, бу базар гијмәтләри дә һәмин нормал гијмәт әтрафында галхыб дүшүр. Буна көрә дә биз бу *дәјәрин* тәбиәтини тәдгиг едәркән, тәклиф вә тәләбин базар гијмәтләринә мүвәггәти тә'сирини әсла нәзәрә алмамалыјыг. Бу һал һәм әмәк һаггына, һәм дә бүтүн башга әмтәәләрин гијмәтләринә аиддир.

5. ӘМӘК ҺАГГЫ ВӘ ГИЈМӘТЛӘР

Достумузун кәтирдији бүтүн дәлилләри нәзәри ҹәһәтдән ән садә шәкилдә ифадә етсәк, ашағыдакы јеканә еһкам алыныр: *«Әмтәәләрин гијмәтләри әмәк һаггы илә мүәјјән вә ја тәнзим олунур».*

Артыг рәдд едилмиш олан бу көһнә сәһви тәкзиб етмәк үчүн мән әмәли тәҹрүбәјә иснад едә биләрдим. Мән сизә көстәрә биләрдим ки, өз әмәкләри мүгабилиндә нисбәтән јүксәк һагг алан инкилис фабрик фәһләләри, мә'дән фәһләләри, кәми гајыран фәһләләри вә и. а. тәрәфиндән истеһсал едилән мәһсуллар башга милләтләрин мүвафиг мәһсулларындан учуз сатылыр, һалбуки мисал үчүн, өз әмәји мүгабилиндә нисбәтән ашағы һагг алан инкилис кәнд тәсәррүфаты фәһләләри тәрәфиндән истеһсал едилән мәһсуллар, демәк олар, бүтүн башга

милләтләрин ејни мәһсулундан баһадыр. Мән ејни бир өлкәнин мүхтәлиф мә'мулатыны вә ја мүхтәлиф өлкәләрин әмтәәләрини мүгајисә етмәклә көстәрә биләрдим ки, чох заман һәгиги дејил, бә'зи заһири истисналардан башга, бүтүн һалларда орта һесабла јүксәк һагг алан әмәјин истеһсал етдији әмтәә учуз, аз һагг алан әмәјин истеһсал етдији әмтәә исә баһа олур. Әлбәттә, бу һал бир-биринә тамамилә әкс олан һәмин нәтичәләрин һеч дә, бир һалда әмәк гијмәтинин јүксәк, башга бир һалда исә ашағы олмасындан ирәли кәлдијини сүбут етмир, лакин һәр һалда бу сүбут едир ки, әмтәәләрин гијмәти әмәјин гијмәти илә мүәјјән едилмир. Лакин бизим бу емпирик үсула әл атмағымыза гәтијјән лүзум јохдур.

Лакин, ола биләр, бириси инкар едиб десин ки, вәтәндаш Уестон белә бир еһкам ирәли сүрмәмишдир: *«Әмтәәләрин гијмәтләри әмәк һаггы илә мүәјјән вә ја тәнзим олунур»*. Доғрудан да, о һеч бир заман белә бир ифадә ирәли сүрмәмишдир. Һәтта, әксинә, о дејирди ки, мәнфәәт вә рента да әмтәә гијмәтләринин тәркиб һиссәләрини тәшкил едир, чүнки јалныз фәһләләрин әмәк һаггыны дејил, һабелә капиталистләрин мәнфәәтини вә торпаг саһибләринин рентасыны да әмтәә гијмәтләриндән вермәк лазым кәлир. Бәс, онун фикринчә, гијмәтләри тәшкил едән нәдир? Һәр шејдән әввәл әмәк һаггы. Сонра мүәјјән фаиз капиталистин хејринә, мүәјјән фаиз дә торпаг саһибинин хејринә әлавә олунур. Фәрз едәк ки, әмтәәнин истеһсалында тәтбиг едилән әмәјин һаггы 10-дур. Әкәр мәнфәәт нормасы верилән әмәк һаггынын 100%-ни тәшкил едирсә, онда капиталист 10 әлавә едәчәк вә рента нормасы да әмәк һаггынын 100%-ни тәшкил едирсә, јенә дә 10 әлавә едиләчәк вә әмтәәнин бүтүн гијмәти 30-а бәрабәр олачагдыр. Лакин гијмәтин бу шәкилдә мүәјјән едилмәси јалныз о демәкдир ки, гијмәт әмәк һаггы илә мүәјјән олунур. Әкәр бу һалда әмәк һаггы јүксәлиб 20 олса иди әмтәәнин гијмәти јүксәлиб 60-а чатарды вә и. а. Буна ујғун олараг, сијаси игтисад мәсәләләриндән јазан вә гијмәтләрин әмәк һаггы илә тәнзим олундуғу еһкамыны мүдафиә едән бүтүн көһнә мүәллифләр буну сүбут етмәк үчүн, мәнфәәт вә рентаны *јалныз әмәк һаггына әлавә олунан фаиз* һесаб етмәјә чалышырдылар. Ајдындыр ки, онлардан һеч бири әлавә олунан бу фаизләрин һәдләрини мүәјјән бир игтисади ганунла изаһ едә билмәмишдир. Әксинә, онлар, көрүнүр, белә күман едирдиләр ки, *мәнфәәт* ән'әнә илә, адәтлә, капиталистин ирадәси илә вә ја ејни дәрәчәдә ихтијари вә анлашылмаз башга бир үсулла мүәјјән едилир. Онлар мәнфәәтин капиталистләр арасындакы рәгабәтлә мүәјјән едилдијини иддиа етмәклә гәтијјән һеч бир шеј демиш олмурлар. Доғрудур, бу рәгабәт мүхтәлиф истеһсал саһәләринин мүхтә-

лиф мәнфәәт нормаларыны шүбһәсиз таразлашдырыр, јә'ни бунлары мүәјјән бир орта сәвијјәјә кәтирир, лакин бу сәвијјәнин өзүнү вә ја үмуми мәнфәәт нормасыны әсла мүәјјән едә билмәз.

Әмтәәләрин гијмәти әмәк һаггы илә мүәјјән олунур дедикдә биз нәји нәзәрдә тутуруг? Әмәк һаггы әмәк гијмәти үчүн анчаг бир ад олдуғуна көрә, биз бунунла демиш олуруг ки, әмтәәләрин гијмәти әмәјин гијмәти илә тәнзим олунур. *«Гијмәт»* мүбадилә дәјәри, *пулла ифадә едилән* мүбадилә *дәјәри* олдуғуна көрә,—мән исә дәјәрдән бәһс едәркән, һәмишә *мүбадилә* дәјәрини нәзәрдә тутурам,—бу мүддәа ондан ибарәт олур ки, *«әмтәәләрин дәјәри әмәјин дәјәри илә мүәјјән олунур»* вә ја *«әмәјин дәјәри үмуми дәјәр өлчүсүдүр»*.

Бәс бу һалда *«әмәк дәјәринин»* өзү нечә мүәјјән олунур? Биз бурада чыхылмаз вәзијјәтдә галырыг. Ајдындыр ки, мәнтиги сурәтдә дүшүнмәјә чалышмагла биз чыхылмаз вәзијјәтә дүшәрик. Бу еһкамы мүдафиә едәнләр исә мәнтиг гајғысына о гәдәр дә галмырлар. Мәсәлән, достумуз Уестону көтүрүн. Әввәлчә о бизә демишди ки, әмтәәләрин гијмәти әмәк һаггы илә мүәјјән олунур вә, демәли, әмәк һаггы јүксәлдикдә гијмәтләр дә галхмалыдыр. Сонра о бизә сүбут етмәјә башлады ки, әксинә, әмәк һаггынын јүксәлмәси һеч бир фајда вермәз, чүнки әмтәәләрин гијмәти дә галхачагдыр вә әслиндә әмәк һаггы, сәрф едилдији әмтәәләрин гијмәти илә өлчүлүр. Демәли, биз сөзә башларкән дејирик ки, әмтәәләрин дәјәри әмәјин дәјәри илә мүәјјән олунур, сөзү гуртарыркән исә дејирик: әмәјин дәјәри әмтәәләрин дәјәри илә мүәјјән олунур. Беләликлә, биз һәгигәтән чыхылмаз даирәдә фырланыр вә һеч бир нәтичәјә кәлиб чыха билмирик.

Үмумијјәтлә, ајдын мәсәләдир ки, биз бир әмтәәнин, мәсәлән, әмәјин, тахылын вә ја һәр һансы бир башга әмтәәнин дәјәрини үмуми дәјәр өлчүсү вә тәнзимчиси һесаб едириксә, чәтинлији өзүмүздән анчаг бир аз узаглашдырмыш олуруг, чүнки бир дәјәри башга бир дәјәрлә мүәјјән едирик ки, бунун өзүнү дә мүәјјән етмәк лазым кәлир.

«Әмтәәләрин гијмәти әмәк һаггы илә мүәјјән олунур» дејән еһкам ән мүчәррәд шәкилдә ифадә едиләрсә, бу о демәкдир ки, «дәјәр дәјәрлә мүәјјән олунур»; бу лүзумсуз тәкрар исә бизим дәјәр һаггында әслиндә гәтијјән һеч бир шеј билмәдијимизи көстәрир. Бу мүгәддәм шәртләр гәбул едиләрсә, сијаси игтисадын үмуми ганунлары һаггында бүтүн мүһакимәләр дөнүб бош бир лаггырты олар. Буна көрә дә Рикардонун бөјүк хидмәти ондан ибарәт олмушдур ки, куја «гијмәтләр әмәк һаггы илә мүәјјән олунур» дејә ирәли сүрүлән

јанлыш, дөврү кечмиш, көһнә тәсәввүрү 1817-чи илдә нәшр едилән *«Сијаси игтисадын әсаслары»* әсәриндә тамамилә дармадағын етмишдир; һәмин јанлыш тәсәввүрү Адам Смит вә онун франсыз сәләфләри өз тәдгигатларынын һәгигәтән елми һиссәсиндә рәдд етмишдиләрсә дә, әсәрләринин нисбәтән сәтһи вә бајағы бөлмәләриндә тәкрар етмишдиләр.

6. ДӘЈӘР ВӘ ӘМӘК

Вәтәндашлар, инди мән, нәзәрдән кечирилән мәсәләни һәгигәтән ајдынлашдырмалы олдуғум нөгтәјә кәлиб чатмышам. Мән бу иши тамамилә гәнаәтбәхш көрәчәјими вә'д едә билмәрәм, чүнки онда мән бүтүн сијаси игтисад саһәсини әһатә етмәли олардым. Мән франсызлар демишкән, анчаг «effleurer la question», јә'ни јалныз әсас нөгтәләрдән бәһс едә биләрәм.

Ирәли сүрмәли олдуғумуз биринчи мәсәлә бундан ибарәтдир: әмтәәнин *дәјәри нәдир?* бу дәјәр нә илә мүәјјән олунур?

Илк нәзәрдә belә көрүнә биләр ки, әмтәәнин дәјәри тамамилә *нисби* бир шејдир вә бир әмтәә бүтүн башга әмтәәләрә нисбәтдә нәзәрдән кечирилмәзсә, онун дәјәрини мүәјјән етмәк олмаз. Доғрудан да, биз әмтәәнин дәјәриндән, мүбадилә дәјәриндән бәһс едиркән, бу әмтәәнин бүтүн башга әмтәәләрә нә кими кәмијјәт нисбәтләриндә мүбадилә едилдијини нәзәрдә тутуруг. Лакин бу һалда мејдана белә бир мәсәлә чыхыр: бәс әмтәәләрин бир-биринә мүбадилә едилдији пропорсијалар нечә мүәјјән олунур?

Биз тәчрүбәдән билирик ки, бу пропорсијалар сон дәрәчә мүхтәлифдир. Биз мүәјјән бир әмтәәни, мәсәлән, буғданы көтүрсәк, көрәрик ки, бир квартер буғда мүхтәлиф башга әмтәәләрә, демәк олар, сонсуз дәрәчә мүхтәлиф пропорсијаларда мүбадилә олунур. Лакин *бүтүн бу һалларда онун дәјәри,* истәр ипәкдә, истәрсә гызылда вә ја башга бир әмтәәдә ифадә едилсин, *һәмишә ејни олараг галдығына көрә,* бу дәјәр башга әмтәәләрә мүбадилә едилдији *мүхтәлиф пропорсијалардан* фәргли бир шеј, онлардан асылы олмајан бир шеј олмалыдыр. Бу дәјәри, мүхтәлиф әмтәәләр арасындакы мүхтәлиф бәрабәрлик нисбәтләриндән фәргли бир шәкилдә ифадә етмәк имканы олмалыдыр.

Сонра: әкәр мән дејирәмсә ки, бир квартер буғда дәмирә мүәјјән пропорсијада мүбадилә едилир вә ја бир квартер буғданын дәјәри мүәјјән мигдар дәмирдә ифадә олунур, бунунла демиш олурам ки, буғданын дәјәри вә онун дәмир шәклиндә еквиваленти, нә буғдадан вә нә дә дәмирдән ибарәт олмајан *үчүнчү бир шејә* бәрабәрдир, чүнки мән буну әсас тутурам ки, бу ики шеј ејни бир кәмијјәти ики мүхтәлиф шәкилдә ифадә едир. Буна көрә дә һәмин әмтәәләрдән һәр бири, јә'ни һәм буғ-

да, һәм дә дәмир, бир-бириндән асылы олмајараг, һәр икисинин үмуми өлчүсү олан бу үчүнчү шејә мүнчәр едилмәлидир.

Бу мүддәаны ајдынлашдырмаг үчүн, һәндәсәдән чох садә бир мисал кәтирәчәјәм. Биз шәкли вә бөјүклүјү мүхтәлиф олан үчбучагларын саһәләрини мүгајисә едиркән вә ја үчбучагларын саһәләрини дүзбучагларын вә ја башга дүзчизкили фигурларын саһәси илә тутушдураркән нечә едирик? Биз һәр бир үчбучағын саһәсини онун заһири шәклиндән тамамилә фәргли олан бир шәкилдә ифадә едирик. Биз билирик ки, үчбучағын саһәси гајдасы илә јүксәклији һасилинин јарысына бәрабәрдир, буна көрә дә биз бүтүн үчбучаглар вә дүзчизкили фигурларын мүхтәлиф кәмијјәтләрини бир-бири илә мүгајисә едә биләрик, чүнки бу фигурлардан һәр бири мүәјјән мигдар үчбучаға бөлүнә биләр.

Әмтәәләрин дәјәрләри мәсәләсиндә дә бу үсулдан истифадә етмәк лазымдыр. Биз бунларын һамысыны бир шәкилдә, һамысына аид үмуми бир шәкилдә ифадә едә билмәли вә бунлары бир-бириндән анчаг ејни бир үмуми өлчүнүн бунларда нә кими пропорсијада олмағына көрә фәргләндирмәлијик.

Әмтәәләрин *мүбадилә дәјәри* бу шејләрин јалныз *ичтимаи функсијасы* олуб онларын *тәбии* хассәләри илә әсла әлагәдар олмадығына көрә, биз һәр шејдән әввәл сорушмалыјыг: бүтүн әмтәәләрин үмуми *ичтимаи субстансијасы* нәдән ибарәтдир? Бу, *әмәкдән* ибарәтдир. Әмтәәни истеһсал етмәк үчүн она мүәјјән мигдар әмәк сәрф етмәк вә ја мүәјјән мигдар әмәк гојмаг лазымдыр. Һәм дә мән садәчә *әмәкдән* дејил, *ичтимаи* әмәкдән бәһс едирәм. Бир шеји анчаг билаваситә өз тәләбатыны өдәмәк үчүн, өзү истеһлак етмәк үчүн истеһсал едән бир адам *әмтәә* дејил, *мәһсул* јаратмыш олур. О анчаг өзү үчүн ишләјән бир истеһсалчы олдуғуна көрә, чәмијјәтлә һеч дә әлагәдар дејилдир. Лакин инсан *әмтәә* истеһсал етмәк үчүн нәинки бу вә ја башга бир *ичтимаи* тәләбаты өдәјән шеј истеһсал етмәлидир, һабелә онун әмәјинин өзү дә чәмијјәтин сәрф етдији үмуми әмәк јекунунун ајрылмаз бир һиссәси олмалыдыр. Онун әмәји *чәмијјәт дахилиндәки әмәк бөлкүсүнә* табе олмалыдыр. Башга әмәк нөвләри олмазса, бу әмәк һечдир вә ејни заманда бу әмәк башга әмәк нөвләрини *тамамламаг* үчүн зәруридир.

Әмтәәләри дәјәр кими көтүрдүкдә биз онлары јалныз *тәчәссүм етмиш, тәсбит едилмиш* вә ја һәтта *кристаллашмыш ичтимаи әмәк* кими көтүрүрүк. Бу нөгтеји-нәзәрдән әмтәәләрин бир-бириндән *фәрги,* анчаг даһа чох вә ја даһа аз әмәји тәмсил етмәләриндән ибарәт ола биләр. Мәсәлән, кәрпичә нисбәтән ипәк чиб јајлығына даһа чох әмәк сәрф олуна биләр. Бәс *әмәјин мигдары* нә илә өлчүлүр? *Әмәјин сәрф едилдији*

вахтла, јә'ни саатла, күнлә вә и. а. Әмәји бу өлчү илә өлчә билмәк үчүн, бүтүн әмәк нөвләрини онларын vәһдәти олан орта вә ја садә әмәјә мүнчәр етмәк лазымдыр.

Беләликлә, биз бу нәтичәјә кәлирик: әмтәәнин она көрә *дәјәри* вардыр ки, о, *кристаллашмыш ичтимаи әмәкдир.* Онун дәјәр *кәмијјәти* вә ја онун *нисби* дәјәри бу әмтәәдә чох вә ја аз мигдар ичтимаи субстансија олмасындан асылыдыр, јә'ни әмтәәнин истеһсалына лазым олан әмәјин нисби мигдарындан асылыдыр. Беләликлә, *әмтәәләрин нисби дәјәрләри бу әмтәәләрә гојулан, бунларда тәчәссүм едән, тәсбит едилмиш әмәјин мүвафиг мигдары* вә ја *мәчмусу* илә мүәјјән олунур. Истеһсал едилмәси үчүн *ејни иш вахты* тәләб олунан *мүвафиг* мигдар әмтәәләр *бәрабәрдир.* Јахуд: бир әмтәә дәјәринин башга әмтәә дәјәринә нисбәти, бир әмтәәдә тәсбит едилмиш әмәк мигдарынын дикәр әмтәәдә тәсбит едилмиш әмәк мигдарына олан нисбәтинә бәрабәрдир.

Мән ирәличәдән билирәм ки, сизләрдән бир чоху сорушачагдыр: әмтәәләрин дәјәри *әмәк һаггы* илә мүәјјән олунур фикри илә, әмтәәләрин дәјәри онларын истеһсалы үчүн лазым кәлән *әмәјин нисби мигдары илә* мүәјјән олунур фикри арасында һәгигәтән бу гәдәр бөјүк вә ја үмумијјәтлә мүәјјән бир фәрг вармы? Лакин сиз билмәлисиниз ки, әмәјә *верилән һагг* илә әмәјин *мигдары* тамамилә мүхтәлиф шејләрдир. Мәсәлән, фәрз едәк ки, бир квартер буғда илә бир унсија гызыла *бәрабәр мигдар әмәк* гојулмушдур. Мәним бу мисалдан истифадә етмәјимә сәбәб одур ки, *Бенчамин Франклин* 1729-чу илдә нәшр едилән *«Кағыз пулун тәбиәти вә зәрурәти һаггында мухтәсәр тәдгигат»* адлы илк әсәриндә бу мисалы кәтирмиш вә дәјәрин һәгиги тәбиәтини биринчи олараг дујанлардан бири олдуғуну көстәрмишдир. Демәли, биз фәрз етдик ки, бир квартер буғда илә бир унсија гызыл *бәрабәр дәјәрләр* вә ја *еквивалентләрдир,* чүнки бунларда *бәрабәр мигдар орта әмәк кристаллашмышдыр,* филан гәдәр күн вә ја филан гәдәр һәфтә әмәк мүвафиг сурәтдә тәсбит едилмишдир. Биз гызыл вә тахылын нисби дәјәрләрини бу чүр мүәјјән етмәклә, кәнд тәсәррүфаты фәһләси вә ја мә'дән фәһләсинин *әмәк һаггыны* һәр һансы бир шәкилдә нәзәрдә тутмуш олуругму? Әсла, јох. Биз онларын күндәлик вә ја һәфтәлик әмәјинә нечә һагг верилдији мәсәләсини вә һәтта үмумијјәтлә муздлу әмәјин тәтбиг едилиб-едилмәдији мәсәләсини әсла *мүәјјәнләшдирмирик.* Әкәр муздлу әмәк тәтбиг едилмишсә, бу фәһләләрин һәр икисинин әмәк һаггы әсла бәрабәр олмаја биләр. Әмәји бир квартер буғдада тәчәссүм едилән фәһлә јалныз 2 бушел буғда, мә'дәндә ишләјән фәһлә исә—$^1/_2$ унсија гызыл ала биләрди. Һәтта онларын әмәк һаггынын бәрабәр олдуғуну да фәрз

етсәк, бу әмәк һаггы онларын истеһсал етдиjи әмтәәләрин дәjәрләриндән чох мүхтәлиф пропорсиjаларда узаглаша биләр. Бу әмәк һаггы бир квартер тахылын вә jа бир унсиjа гызылын $1/_2$, $1/_3$, $1/_4$, $1/_5$ вә jа башга бир һиссәсинә бәрабәр ола биләр. Әлбәттә, онларын *әмәк һаггы* истеһсал етдикләри әмтәәләрин дәjәриндән jухары ола билмәз, бу дәjәрдән *артыг* ола билмәз, лакин ондан *аз,* һәм дә ән мүхтәлиф дәрәчәдә аз ола биләр. Мәһсулларын *дәjәрләри* онларын *әмәк һаггыны мәһдуд* едәчәкдир, *онларын мәһсулларынын дәjәрләри* исә һеч дә онларын әмәк һаггы илә мәһдуд едилмәмишдир. Ән башлычасы, мәсәлән, тахыл вә гызылын дәjәрләри, нисби дәjәрләри тәтбиг едилән әмәкдән, jә'ни *әмәк һаггындан* әсла асылы олмадан мүәjjән едилир. Буна көрә дә әмтәәләрин дәjәрини бунларда *тәсбит етмиш әмәjин нисби мигдары илә* мүәjjән етмәк, әмтәәләрин дәjәрини әмәjин дәjәри илә вә jа *әмәк һаггы илә* мүәjjән етмәк кими лүзумсуз тәкрар үсулдан тамамилә фәргли бир шеjдир. Лакин бу чәһәт тәдгигимизин кедишиндә даһа да аjдынлашдырылачагдыр.

Әмтәәнин мүбадилә дәjәрини һесаблаjаркән биз истеһсалын *сон* мәрһәләсиндә сәрф едилмиш әмәк мигдарына, *әввәлчә* әмтәәнин хаммалына гоjулан әмәк мигдарыны вә әмәjин һәjата кечирилмәси үчүн лазым кәлән аваданлыға, аләтләрә, машынлара вә бинаjа сәрф едилән әмәjи әлавә етмәлиjик. Мәсәлән, мүәjjән мигдар памбыг иплиjин дәjәри, әjирмә заманы памбыға әлавә едилмиш мүәjjән мигдар әмәjин, әввәлчә памбығын өзүнә сәрф едилмиш мүәjjән мигдар әмәjин, иш заманы сәрф едилән көмүрдә, jағда вә башга jардымчы материалларда тәчәссүм етмиш бир мигдар әмәjин, бухар машынына, иjләрә, фабрик бинасына вә саирәjә сәрф едилмиш мүәjjән мигдар әмәjин кристаллашмасындан ибарәтдир. Әсл мә'нада истеһсал аләтләриндән, мәсәлән: аләтләрдән, машынлардан вә биналардан тәкрар олунан истеһсал просесләриндә аз-чох узун мүддәт әрзиндә дөнә-дөнә истифадә олунур. Әкәр бунлар да хаммал кими бирдән-бирә ашынсаjды, онларын бүтүн дәjәри дә бирдән-бирә, онларын тәтбиг едилмәси васитәсилә истеһсал олунмуш әмтәәләрә кечәрди. Лакин, мисал үчүн иj анчаг тәдричлә ашындығына көрә, орта бир һесаб гәбул олунур вә бунун үчүн дә иjин орта өмрү вә мүәjjән бир дөврдә, тутаг ки, бир күндә орта һесабла ашынмасы әсас көтүрүлүр. Бу үсулла биз һесаблаjыб билирик ки, иjин дәjәринин һансы һиссәси һәр күн һазырланан иплиjә кечир вә, демәли, мисал үчүн, бир кирвәнкә иплиjә гоjулан бүтүн әмәjин һансы һиссәси әввәлчә иjдә тәчәссүм едән әмәjин һесабына дүшүр. Гаршымызда дуран мәгсәд үчүн бу мәсәлә үзәриндә аз-чох әтрафлы даjанмаға еһтиjач jохдур?

Белә көрүнә биләр ки, әмтәәнин дәјәри *онун истеһсалына сәрф едилән әмәјин мигдары илә* мүәјјән едилдијинә көрә, адам нә гәдәр тәнбәл вә бачарыгсыз оларса, онун истеһсал етдији әмтәәнин дәјәри бир о гәдәр чох олар, чүнки бу әмтәәни һазырламаг үчүн бир о гәдәр чох иш вахты тәләб олунар. Лакин белә бир нәтичә чыхармаг кәдәрли бир сәһв оларды. Хатырлатмалыјам ки, мән *«ичтимаи* әмәк» ифадәсини ишләтмишдим, бу *«ичтимаи»* ифадәсинин исә чох бөјүк мә'насы вардыр. Биз, әмтәәнин дәјәри она сәрф едилмиш вә ја онда кристаллашмыш *әмәјин мигдары илә* мүәјјән олунур дедикдә чәмијјәтин мөвчуд шәраитиндә, мүәјјән орта истеһсал шәраитиндә, тәтбиг едилән әмәјин мөвчуд орта ичтимаи интенсивлији вә мәһарәти сәвијјәсиндә әмтәәнин истеһсалы үчүн *зәрури олан әмәк мигдарыны* нәзәрдә тутуруг. Инкилтәрәдә бухарла ишләјән тохучу дәзкаһы әл дәзкаһы илә рәгабәтә башладыгда, мүәјјән мигдар иплији бир јард памбыг парчаја вә ја маһуда чевирмәк үчүн әввәлки иш вахтынын анчаг јарысы лазым кәлди. Доғрудур, јазыг әл тохучусу әввәлләр күндә 9 вә ја 10 саат ишләдији һалда, инди 17—18 саат ишләмәли иди. Лакин онун 20 саатлыг әмәјинин мәһсулунда инди анчаг 10 саатлыг ичтимаи әмәк вә ја мүәјјән мигдар иплији парчаја чевирмәк үчүн 10 саатлыг ичтимаи-зәрури әмәк вар иди. Буна көрә дә онун инди 20 саатлыг әмәјинин мәһсулунда олан дәјәр, әввәлләр 10 саатлыг мәһсулундакы дәјәрдән артыг дејилди.

Демәли, бир һалда ки әмтәәләрин мүбадилә дәјәри онларда тәчәссүм едән ичтимаи-зәрури әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур, онда әмтәәни истеһсал етмәк үчүн лазым олан әмәјин мигдары һәр дәфә артдыгда, әмтәәнин дәјәри дә артмалы, бу әмәјин мигдары һәр дәфә азалдыгда исә, әмтәәнин дәјәри дә ашағы дүшмәлидир.

Әкәр мүәјјән әмтәәләрин истеһсалы үчүн зәрури олан әмәк мигдары сабит галсајды, онларын нисби дәјәрләри дә сабит оларды. Лакин вәзијјәт белә дејилдир. Әмтәә истеһсалы үчүн зәрури олан әмәјин мигдары тәтбиг едилән әмәјин мәһсулдар гүввәсинин дәјишмәси илә бирликдә даим дәјишилир. Әмәјин мәһсулдар гүввәси нә гәдәр јүксәкдирсә, мүәјјән иш вахтында бир о гәдәр чох мәһсул һазырланыр, әмәјин мәһсулдар гүввәси нә гәдәр ашағыдырса, ејни вахтда бир о гәдәр аз мәһсул һазырланыр. Мәсәлән, әһали артдығына көрә даһа аз мүнбит торпаглары бечәрмәк лазым кәләрсә, әввәлки гәдәр мәһсул анчаг даһа чох әмәк сәрф етмәклә әлдә едилә биләр вә бунун нәтичәсиндә кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын дәјәри јүксәләр. Дикәр тәрәфдән, мүасир истеһсал васитәләриндән истифадә едән бир әјиричи, әввәлләр чәһрәси васитәсилә бир

иш күнүндә иплиjә чевирдиjи памбыгдан, инди, jенә еjни мүддәтдә мин дәфәләрлә артыг памбығы иплиjә чевирирсә, аjдындыр ки, памбығын һәр кирвәнкәси әввәлкинә нисбәтән әјиричидән мин дәфәләрлә аз әмәк тәләб едәр вә, демәли, әјирмә просесиндә памбығын һәр кирвәнкәсинә әлавә едилән дәјәр әввәлкиндән мин дәфәләрлә аз олар. Иплиjин дәјәри мүвафиг дәрәчәдә азалар.

Тәбии хүсусиjjәтләр вә мүхтәлиф адамларын әлдә етдикләри истеһсал вәрдишләри арасындакы фәрг бир кәнара гоjуларса, әмәjин мәһсулдар гүввәси башлыча олараг ашағыдакылардан асылы олмалыдыр:

1) әмәjин *тәбии* шәраитиндән, мәсәлән: торпағын мүнбитлиjиндән, мә'дәнләрин зәнкинлиjиндән вә и. а.,

2) *ичтимаи әмәк гүвәләринин* мүтәрәгги сурәтдә тәкмилләшмәсиндән; бу тәкмилләшмә исә истеһсалын бөјүк мигjасда олмасындан, капиталын тәмәркүзләшмәсиндән, әмәjин комбинәләшдирилмәсиндән, әмәк бөлкүсүндән, машынлардан, истеһсал үсулларынын тәкмилләшдирилмәсиндән, кимjәви вә башга тәбии амилләрдән истифадә едилмәсиндән, рабитә вә нәглиjjат васитәләринин көмәjи илә заман вә мәсафәнин гысалдылмасындан вә мүхтәлиф башга ихтиралардан ирәли кәлир; елм бу ихтираларын васитәсилә тәбиәт гүввәләрини әмәjә хидмәт етмәjә мәчбур едир вә бу ихтиралар саjәсиндә әмәjин ичтимаи вә jа кооператив характери инкишаф едир. Әмәjин мәһсулдар гүввәси нә гәдәр jүксәкдирсә, мә'лум мигдар мәһсула бир о гәдәр аз әмәк сәрф едилир вә, демәли, мәһсулун дәjәри бир о гәдәр аз олур. Әмәjин мәһсулдар гүввәси нә гәдәр ашағыдырса, мә'лум мигдар мәһсула бир о гәдәр чох әмәк сәрф едилир вә, демәли, онун дәjәри бир о гәдәр jүксәк олур. Буна көрә дә, биз, белә бир үмуми ганунун олдуғуну мүәjjән едә биләрик:

Әмтәәләрин дәjәрләри онларын истеһсалына сәрф едилән иш вахты илә дүз пропорсионал вә сәрф едилән әмәjин мәһсулдар гүввәси илә тәрс пропорсионалдыр.

Биз индиjә гәдәр *дәjәрдән* бәһс едирдик, инди исә мән *гиjмәт* һаггында, jә'ни дәjәрин алдығы хүсуси форма һаггында бир нечә кәлмә әлавә едәчәjәм.

Өзлүjүндә көтүрүлән *гиjмәт, дәjәрин пул ифадәсиндән* башга бир шеj деjилдир. Мәсәлән, Инкилтәрәдә бүтүн әмтәәләрин дәjәрләри гызыл гиjмәти илә, континентдә исә башлыча олараг күмүш гиjмәти илә ифадә олунур. Гызыл вә jа күмүшүн дәjәри, бүтүн башга әмтәәләрин дәjәрләри кими, бунларын һасил едилмәси үчүн зәрури олан әмәjин мигдары илә мүәjjән олунур. Сиз өлкәнизин мүәjjән гәдәр мәһсулуну, jә'ни мүәjjән мигдар милли әмәjинизи кристаллашдыран мәһ-

сулуну гызыл вә күмүш истеһсал едән өлкәләрин мәһсулларына, jә'ни *онларын* мүәjjән мигдар әмәjини кристаллашдыран мәһсула мүбадилә едирсиниз. Инсанлар мәһз бу jолла, jә'ни әслиндә әмтәәни әмтәәjә мүбадилә етмәк васитәсилә бүтүн әмтәәләрин дәjәрини, jә'ни бунларын истеһсалына сәрф едилән әмәк мигдарыны гызыл вә күмүшлә ифадә етмәjә алышырлар. *Дәjәрин пулла* бу *ифадәсинә* вә jа jенә бунун еjни олараг,—*дәjәрин гиjмәтә чеврилмәсинә* диггәт jетирин, онда көрәрсиниз ки, бурада баш верән просес васитәсилә бүтүн әмтәәләрин *дәjәрләри мүстәгил* вә *jекчинс бир форма* алыр, jахуд һәмин просес васитәсилә бу дәjәрләр *еjни* ичтимаи әмәк мигдарлары шәклиндә ифадә олунур. Гиjмәт дәjәрин jалныз пул ифадәси олдуғуна көрә, А. Смит ону *тәбии гиjмәт,* франсыз физиократлары исә *зәрури гиjмәт* адландырмышлар.

Бәс дәjәр илә базар гиjмәтләри арасында вә jа *тәбии гиjмәтләрлә базар гиjмәтләри* арасында нә кими мүнасибәт вардыр? Һамыныз билирсиниз ки, аjры-аjры истеһсалчыларын истеһсал шәраити нә гәдәр мүхтәлиф олурса-олсун, бүтүн jекчинс әмтәәләрин *базар гиjмәтләри еjнидир.* Базар гиjмәтләри анчаг, базара мүәjjән мигдар мүәjjән мә'мулат вермәк үчүн орта истеһсал шәраитиндә зәрури олан *ичтимаи әмәjин орта мигдарыны* ифадә едир. Базар гиjмәтләри мә'лум нөвдән олан бүтүн әмтәә күтләсинә нәзәрән һесабланылыр. Буна көрә дә әмтәәнин *базар гиjмәти* онун *дәjәринә* мүвафиг олур. Дикәр тәрәфдән, базар гиjмәтләринин каһ дәjәрдән вә jа тәбии гиjмәтдән jухары галхмасы, каһ да бундан ашағы дүшмәси тәклиф вә тәләбин артыб-азалмасындан асылыдыр. Базар гиjмәтләринин дәjәрә уjғун кәлмәмәси һәмишә мүшаһидә едилир, лакин *Адам Смитин* дедиjи кими:

«Тәбии гиjмәт санки мәркәзи гиjмәтдир вә бүтүн әмтәәләрин гиjмәтләри даим буна меjл едир. Мүхтәлиф тәсадүфи сәбәбләр бә'зән бу гиjмәтләри тәбии гиjмәтдән чох jүксәк сәвиjjәдә сахлаjа биләр, бә'зән дә ондан бир гәдәр ашағы сала биләр. Лакин гиjмәтләри бу сабит мәркәздән узаглашдыран манеәләрә бахмаjараг, бу гиjмәтләр даим һәмин мәркәзә меjл көстәрир»[31].

Мән инди бу мәсәләни әтрафлы сурәтдә нәзәрдән кечирә билмәрәм. Буну демәк кифаjәтдир ки, *әкәр* тәклифлә тәләб гаршылыглы сурәтдә таразлашарса, әмтәәләрин базар гиjмәтләри онларын тәбии гиjмәтләринә, jә'ни бу әмтәәләрин истеһсалы үчүн зәрури олан әмәjин мигдары илә мүәjjән едилән дәjәрләринә уjғун олачагдыр. Лакин тәклифлә тәләб *кәрәк* даим бир-бирини таразлашдырсын, һәрчәнд онлар буну она көрә едә билирләр ки, бир дәjишмәни башгасы илә, jүксәл-

мәни—ашағы дүшмә илә вә vice versa* әвәз едирләр. Әкәр сиз јалныз күндәлик дәјишмәләри тәдгиг етмәк дејил, мәсәлән, ч. Тукун *«Гијмәтләрин тарихи»* әсәриндә етдији кими, базар гијмәтләринин даһа узун бир дөвр әрзиндә дәјишмәсини тәһлил етсәниз, көрәрсиниз ки, базар гијмәтләринин дәјишмәси, онларын дәјәрләрдән узаглашмасы, онларын јүксәлиб дүшмәси бир-бирини гаршылыглы сурәтдә *нејтраллашдырыр вә таразлашдырыр;* белә ки, инһисарларын тә'сирини вә инди үзәриндә дајана билмәјәчәјим бә'зи башга дәјишикликләри нәзәрә алмасаг, бүтүн әмтәәләр орта һесабла өз *дәјәрләринә,* өз тәбии гијмәтләринә сатылыр. Базар гијмәтләринин бир-бири илә таразлашдығы орта дөврләр мүхтәлиф нөв әмтәәләр үчүн мүхтәлифдир, чүнки бир нөв әмтәәләрин тәклифи бунлара олан тәләбә асанлыгла, башга нөв әмтәәләринки исә чәтинликлә ујғунлашыр.

Беләликлә, һәр нөв әмтәә аз-чох узун бир дөвр әрзиндә, үмумијјәтлә, өз дәјәринә сатылырса, мәнфәәтин,—ајры-ајры һаллардакы мәнфәәтин дејил, мүхтәлиф сәнаје саһәләриндәки сабит вә ади мәнфәәтин—куја әмтәә гијмәтләринә әлавә едилән үстәликдән вә ја әмтәәләрин *өз дәјәриндән* јухары гијмәтә сатылмасындан әмәлә кәлдијини зәнн етмәк мә'насыз оларды. Биз белә бир тәсәввүрү үмумиләшдирсәк, онун мә'насызлығы ајдын олар. Бириси сатычы сифәти илә даим газандығы шеји алычы сифәти илә даим итирмәли оларды. Алычы олуб, ејни заманда сатычы олмајан вә ја истеһлакчы олуб, ејни заманда истеһсалчы олмајан адамлар вардыр демәк дә ишә көмәк етмәз. Бу адамлар истеһсалчылара вердикләрини әввәлчә онлардан мүфтә алмалы олардылар. Әкәр бириси әввәлчә сиздән пул алыб сонра сизин әмтәәләринизи аларкән јенә һәмин пулу сизә гајтарырса, сиз өз әмтәәләринизи бу адама олдугча баһа сатмагла һеч бир заман варлана билмәзсиниз. Белә бир сөвдә зәрәри азалда биләр, лакин әсла мәнфәәт верә билмәз.

Демәли, сиз *мәнфәәтин үмуми тәбиәтини* изаһ етмәк үчүн бу мүддәаны әсас тутмалысыныз ки, орта һесабла әмтәәләр *өз һәгиги дәјәрләринә сатылыр* вә *мәнфәәт әмтәәләрин өз дәјәрләринә сатылмасындан әмәлә кәлир,* јә'ни һәмин әмтәәләрдә тәчәссүм едән әмәјин мигдарына пропорсионал олараг сатылмасындан әмәлә кәлир. Әкәр сиз мәнфәәти бу мүлаһизәјә әсасән изаһ едә билмәсәниз, онда сиз ону үмумијјәтлә изаһ едә билмәзсиниз. Бу һал гәрибә вә күндәлик тәчрүбәјә зидд кими көрүнүр. Лакин Јерин Күнәш әтрафында доланмасы вә сујун асанлыгла алышыб јанан ики газдан ибарәт

---

* — әксинә. *Ред.*

олмасы да бундан аз гәрибә дејилдир. Шејләрин анчаг заһири алдадычы чәһәтини нәзәрә алан күндәлик тәчрүбәјә әсасән фикир јеридиләрсә, елми һәгигәтләр һәмишә гәрибә көрүнәр.

7. ИШ ГҮВВӘСИ

Дәјәрин тәбиәтини, *һәр бир әмтәә дәјәринин* тәбиәтини бу гәдәр гыса хүласәдә мүмкүн олдуғу гәдәр тәдгиг етдикдән сонра биз *әмәјин* спесифик *дәјәринә* диггәт јетирмәлијик. Бурада да мән, сизә гәрибә көрүнә биләчәк бир фикир ирәли сүрмәлијәм. Сиз һамыныз әминсиниз ки, һәр күн мәһз өз әмәјинизи сатырсыныз, демәли, әмәјин гијмәти вардыр вә,—әмтәәнин гијмәти онун дәјәринин јалныз пул ифадәси олдуғуна көрә,—јәгин ки, *әмәјин дәјәри* кими бир шеј дә олмалыдыр. Лакин һәгигәтдә, ади мә'нада *әмәјин дәјәри* кими бир шеј јохдур. Биз көрдүк ки, әмтәәдә кристаллашмыш зәрури әмәјин мигдары әмтәәнин дәјәрини тәшкил едир. Лакин биз, бу дәјәр анлајышыны тәтбиг етмәк истәсәк, мәсәлән, 10 саатлыг иш күнүнүн дәјәрини нечә мүәјјән едә биләрик? Бу иш күнүндә нә гәдәр әмәк вардыр? 10 саатлыг әмәк. Әкәр биз 10 саатлыг иш күнү дәјәринин 10 саатлыг әмәјә вә ја бу иш күнүндә олан әмәјин мигдарына бәрабәр олдуғуну десәк, бу мә'насыз бир тәкрар вә һәтта чәфәнкијат оларды. Ајдындыр ки, биз көј чисимләринин һәгиги һәрәкәтини дәрк етдикдән сонра, онларын бизә көрүнән заһири һәрәкәтини изаһ едә билдијимиз кими, *«әмәјин дәјәри»* ифадәсинин кизли олан әсл мә'насыны ашкара чыхардыгдан сонра дәјәрин бу иррасионал вә, санки, мүмкүн олмајан тәтбигини дә изаһ едә биләрик.

Фәһләнин сатдығы шеј билаваситә онун *әмәји* дејил, онун *иш гүввәсидир;* буну фәһлә мүвәггәти олараг капиталистин ихтијарына верир. Бу о гәдәр доғрудур ки,—инкилис ганунларыны билмирәм, һәр һалда континентдәки бә'зи өлкәләрин ганунлары,—фәһләнин өз иш гүввәсини *ән чоху* нә гәдәр *мүддәтә* сата биләчәјини мүәјјән едир. Иш гүввәсини истәнилдији мүддәтә сатмаға ичазә верилсә иди, дәрһал көләлик бәрпа олунарды. Фәһлә өз иш гүввәсини бүтүн өмүрлүк сатсајды, дәрһал өз саһибинин һәмишәлик гулу оларды.

Инкилтәрәнин ән гочаман игтисадчыларындан вә ән орижинал философларындан бири олан *Томас Һоббс* өзүнүн *«Левиафан»* әсәриндә бүтүн сәләфләринин нәзәриндән гачмыш бу һәгигәти инстинклә дујмушду. О белә дејир:

«Бүтүн башга шејләр кими, *инсанын да дәјәри* вә ја *гијмәтлилији,* онун *гијмәтидир,* јә'ни *онун гүввәсиндән истифадә етмәк* мугабилиндә верилән шејдир».

Биз бу фикрә әсаслансаг, һәр бир башга әмтәәнин дәјәри кими, *әмәјин дә дәјәрини* мүәјјән едә биләрик.

Лакин бундан әввәл биз сорушмалыjыг: белә бир гәрибә һадисә нечә баш вермишдир ки, биз базарда, бир тәрәфдән, торпаг, машын, хаммал вә јашајыш васитәләриндән, јә'ни бечәрилмәмиш торпаг истисна едилмәклә, *әмәк мәһсулларындан* ибарәт шејләрә малик алычылар зүмрәсинә, дикәр тәрәфдән исә, өз иш гүввәсиндән, өз ишләк әлләри вә бејниндән башга сатыласы һеч бир шеји олмајан сатычылар зүмрәсинә раст кәлирик; нечә ола билмишдир ки, бир гисим адамлар мәнфәәт көтүрмәк вә варланмаг мәгсәди илә даим сатын алырлар, башгалары исә јашајыш вәсаити әлдә етмәк мәгсәди илә даим сатырлар. Бу мәсәләни тәдгиг етмәк, игтисадчыларын *илкин вә ја ибтидаи јығым* адландырдыглары, лакин *ибтидаи експроприасија* адландырылмасы лазым кәлән шеји тәдгиг етмәк демәк оларды. Биз бурада көрәрдик ки, бу *ибтидаи јығым* дејилән шеј, ишчи илә онун әмәк васитәләри арасында *кечмишдә* мөвчуд *вәһдәтин позулмасына* сәбәб олан бир сыра тарихи просесләрдән башга бир шеј дејилдир. Лакин бу тәдгиг бәһс етдијим мөвзу чәрчивәсиндән кәнара чыхыр. Бир һалда ки зәһмәткеши әмәк васитәләриндән *ајырдылар*, бу ајырма о вахта гәдәр давам едиб галыр вә кениш бир мигјасда даим тәкрар олунур ки, истеһсал үсулунда јени вә әсаслы ингилаб әмәлә кәлиб бу ајырманы арадан галдырыр вә әввәлки вәһдәти јени тарихи формада бәрпа едир.

Бәс *иш гүввәсинин дәјәри* нә демәкдир?

Һәр бир башга әмтәәнин дәјәри кими, иш гүввәсинин дәјәри дә онун истеһсалы үчүн зәрури олан әмәк мигдары илә мүәјјән олунур. Инсанын иш гүввәси јалныз чанлы инсан вүчудунда мөвчуддур. Бөјүмәк вә јашамаг үчүн инсан мүәјјән мигдар јашајыш васитәләри истеһлак етмәлидир. Лакин машын кими, адам да ашыныр вә ону башга бир адамла әвәз етмәк лазым кәлир. Фәһлә *өзүнүн* јашамасы үчүн мүәјјән мигдар јашајыш васитәләри әлдә етмәкдән башга әмәк базарында онун өзүнү әвәз едиб фәһләләр нәслини әбәдиләшдирмәли олан ушагларыны бәсләјиб јетишдирмәк үчүн дә бир мигдар јашајыш васитәләринә мөһтачдыр. Бундан әлавә, фәһләнин өз иш гүввәсини инкишаф етдирмәси вә мүәјјән бир ихтисас газанмасы үчүн дә мүәјјән мигдар дәјәр сәрф етмәк лазым кәлир. Гаршымызда дуран мәгсәд үчүн бурада анчаг *орта* әмәји нәзәрдән кечирмәк кифајәтдир ки, бу һалда тәрбијә вә тәһсил хәрчләри чох чүзи бир кәмијјәт тәшкил едир. Лакин јери кәлмишкән гејд етмәлијәм ки, мүхтәлиф кејфијјәтли иш гүввәләринин истеһсалына чәкилән хәрч мүхтәлиф олдуғуна көрә, мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә тәтбиг едилән иш гүввәсинин дәјәрләри дә мүхтәлиф олмалыдыр. Буна көрә дә *бәрабәр әмәк һаггы* тәләби јанлыш бир фикрә әсасланыр вә

һеч бир заман һәјата кечирилмәси мүмкүн олмајан *мә'насыз* бир арзудур. Бу тәләб, илкин шәртләри гәбул едиб нәтичәләрин үстүндән кечмәк истәјән јанлыш вә сәтһи радикализмдән ирәли кәлир. Муздлу әмәк системи әсасында иш гүввәсинин дәјәри дә, һәр бир башга әмтәәнин дәјәри кими мүәјјән едилир, мүхтәлиф нөв иш гүввәләринин дәјәри исә мүхтәлиф олдуғуна көрә, јә'ни бунларын истеһсалы мүхтәлиф мигдар әмәк тәләб етдијинә көрә, әмәк базарында да бунлара мүхтәлиф гијмәтлә һагг *верилмәлидир.* Муздлу әмәк системи әсасында *бәрабәр вә ја һеч олмазса әдаләтли һагг* верилмәсини тәләб етмәк, көләлик системи әсасында *азадлыг* тәләб етмәк кими бир шејдир. Сизин нәји дүзкүн вә әдаләтли һесаб етмәјинизин мәсәләјә дәхли јохдур. Мәсәлә мөвчуд истеһсал системи шәраитиндә нәјин лабүд вә зәрури олмасындадыр.

Бүтүн бу дејиләнләрдән сонра ајдындыр ки, *иш гүввәсинин дәјәри* бу гүввәни истеһсал етмәк, инкишаф етдирмәк, јашатмаг вә әбәдиләшдирмәк үчүн зәрури олан *јашајыш васитәләринин дәјәри илә* мүәјјән олунур.

8. ИЗАФИ ДӘЈӘР ИСТЕҺСАЛЫ

Инди фәрз едәк ки, һәр күн фәһләјә лазым олан орта мигдар јашајыш васитәләрини истеһсал етмәк үчүн *6 саатлыг орта әмәк* тәләб олунур. Бундан әлавә, фәрз едәк ки, бу 6 саатлыг орта әмәк 3 шиллингә бәрабәр мигдар гызылда тәчәссүм олунур. Бу һалда 3 шиллинг, бу адамын *иш гүввәсинин күндәлик дәјәринин гијмәти* вә ја пул ифадәси олачагдыр. Бу адам күндә 6 саат ишләмәклә, һәр күн өзүнә лазым олан орта мигдар јашајыш васитәләри әлдә етмәк үчүн, јә'ни өзүнү фәһлә олараг јашатмаг үчүн кифајәт гәдәр дәјәр истеһсал едәрди.

Лакин бу адам муздлу фәһләдир. Буна көрә дә о өз иш гүввәсини капиталистә сатмалы олур. О өз иш гүввәсини күндә 3, јахуд һәфтәдә 18 шиллингә сатмагла, бу иш гүввәсини өз дәјәринә сатмыш олур. Тутаг ки бу адам әјиричидир. Әкәр о, күндә 6 саат ишләјирсә, һәр күн памбыға 3 шиллинглик дәјәр әлавә едир. Онун һәр күн памбыға әлавә етдији бу дәјәр онун әмәк һаггынын, јахуд өз иш гүввәси мүгабилиндә һәр күн алдығы гијмәтин там еквивалентидир. Лакин бу һалда капиталист *һеч бир изафи дәјәр* вә ја *изафи мәһсул* әлдә едә билмәзди. Беләликлә, биз бурада әсл чәтинлијә раст кәлирик.

Фәһләнин иш гүввәсини алмагла вә онун дәјәрини вермәклә капиталист дә, бүтүн башга алычылар кими, алдығы әмтәәни истеһлак етмәк, бундан истифадә етмәк һүгугу әлдә едир.

Машын һәрәкәтә кәтирилмәклә истеһлак едилдиjи вә jа ондан истифадә олундуғу кими, инсан да ишләмәjә вадар едилмәклә онун иш гүввәси истеһлак едилир вә jа бу иш гүввәсиндән истифадә олунур. Капиталист фәһләнин иш гүввәсинин күндәлик вә jа һәфтәлик дәjәрини вермәклә, бу иш гүввәсиндән *бүтүн күн вә jа бүтүн һәфтә* боjу истифадә етмәк вә jа ону ишләтмәк һүгугу әлдә етмишдир. Иш күнүнүн вә jа иш һәфтәсинин, әлбәттә, мүәjjән һәдди вардыр. Лакин бу мәсәлә үзәриндә биз сонра әтрафлы даjаначағыг.

Инди исә нәзәринизи һәлледичи бир чәһәтә чәлб етмәк истәjирәм.

Иш гүввәсинин *дәjәри* бу гүввәни jашатмаг вә jа тәкрар истеһсал етмәк үчүн лазым кәлән әмәк мигдары илә мүәjjән олунур, һалбуки бу иш гүввәсиндән *истифадә етмәк* һәдди анчаг фәһләнин иш габилиjjәти вә физики гүввәсиндән асылыдыр. Ата лазым олан jем илә, атын минијин өз үзәриндә кәздирә биләчәjи мүддәт әсла еjни бир шеj олмадығы кими, иш гүввәсинин күндәлик вә jа һәфтәлик *дәjәри* илә, бу гүввәнин бир күн вә jа бир һәфтә әрзиндә *сәрф едилмәси* дә тамамилә башга шеjләрдир. Фәһләнин иш гүввәси *дәjәринин* һәдди олан әмәк мигдары, һеч дә онун иш гүввәсинин сәрф едә биләчәjи әмәк мигдарынын һәдди деjилдир. Мәсәлән, бизим әjиричини көтүрәк. Биз көрдүк ки, о һәр күн өз иш гүввәсини тәкрар истеһсал етмәк үчүн һәр күн 3 шиллинглик дәjәри тәкрар истеһсал етмәлидир вә бу иши көрмәк үчүн о күндә 6 саат ишләjир. Лакин бу һал һеч дә ону күндә 10, 12 саат вә jа даһа чох ишләмәк габилиjjәтиндән мәһрум етмир. Капиталист исә әjиричинин иш гүввәсинин күндәлик вә jа һәфтәлик *дәjәрини* вермәклә, онун иш гүввәсиндән *бүтүн күн вә jа бүтүн һәфтә* боjу истифадә етмәк һүгугу әлдә етмишдир. Буна көрә капиталист әjиричини, күндә, тутаг ки *12* саат ишләмәjә мәчбур едир. Бу һалда фәһлә өз әмәк һаггынын вә jа өз иш гүввәси дәjәринин әвәзини өдәмәк үчүн зәрури олан 6 саатдан *әлавә вә буна үстәлик олараг даһа 6 саат* ишләмәли олур ки, мән дә бу иш саатларыны *изафи әмәк* саатлары адландырачағам; һәм дә бу изафи әмәк *изафи дәjәрдә* вә *изафи* мәһсулда тәчәссүм едәчәкдир. Мәсәлән, бизим әjиричи күндә 6 саат ишләмәклә памбыға 3 шиллинглик дәjәр әлавә едир вә бу дәjәр онун әмәк һаггынын там еквивалентидирсә, 12 саат әрзиндә памбыға 6 шиллинглик дәjәр әлавә едәчәк вә *мувафиг мигдар изафи иплик* истеһсал едәчәкдир. Бу әjиричи өз иш гүввәсини капиталистә сатдығына көрә, онун jаратдығы бүтүн дәjәр вә jа jаратдығы бүтүн мәһсул protempore* онун иш гүввәсинин

* — мүвәггәти олараг. *Ред.*

саһиби олан капиталистә мәхсусдур. Демәли, капиталист 3 шиллинг аванс етмәклә 6 шиллинглик бир дәјәр реаллашдырыр, чүнки 6 саатлыг әмәјин кристаллашдығы бир дәјәри аванс етмәклә әвәзиндә 12 саатлыг әмәјин кристаллашдығы бир дәјәр әлдә едир. Капиталист һәр күн бу просеси тәкрар етмәклә, һәр күн 3 шиллинг аванс едәчәк вә һәр күн өз чибинә 6 шиллинг гојачагдыр; бу 6 шиллингин јарысы јенидән әмәк һаггы вермәјә сәрф олунур, јарысы исә *изафи дәјәр* тәшкил едир ки, капиталист дә бунун мүгабилиндә һеч бир еквивалент вермир. Капиталист истеһсалы вә ја муздлу әмәк системи мәһз *капиталла әмәк арасында белә бир мүбадиләјә* әсасланыр вә мәһз белә бир мүбадилә нәтичәсидир ки, даим фәһлә бир фәһлә олараг, капиталист исә бир капиталист олараг тәкрар истеһсал олунур.

Башга шәртләр ејни олдугда, *изафи дәјәр нормасы,* иш гүввәсинин дәјәрини тәкрар истеһсал етмәк үчүн зәрури олан иш күнү һиссәси илә капиталист үчүн сәрф едилән *изафи вахт* вә ја *изафи әмәк* арасындакы нисбәтдән асылыдыр. Демәли, изафи дәјәр нормасы, фәһләнин өз әмәји илә јалныз өз иш гүввәсинин дәјәрини тәкрар истеһсал етдији вә ја өз әмәк һаггыны өдәдији *вахтдан әлавә, иш күнүнүн нә гәдәр давам етмәсиндән* асылыдыр.

9. ӘМӘЈИН ДӘЈӘРИ

Инди биз *«әмәјин дәјәри вә ја гијмәти»* ифадәси үзәринә гајытмалыјыг.

Биз көрдүк ки, әслиндә әмәјин дәјәри, иш гүввәсинин дәјәриндән башга бир шеј дејилдир вә бу дәјәр иш гүввәсини јашатмаг үчүн зәрури олан әмтәәләрин дәјәри илә өлчүлүр. Лакин фәһлә өз әмәк һаггыны ишини гуртардыгдан *сонра* алдығына көрә вә, бундан әлавә, фәһлә капиталистә мәһз өз әмәјини вердијини билдијинә көрә, она лабүд сурәтдә елә кәлир ки, онун иши гүввәсинин дәјәри вә ја гијмәти *онун әмәјинин өзүнүн гијмәти* вә ја *дәјәридир.* Әкәр онун иш гүввәсинин гијмәти 6 саатлыг әмәјин тәчәссүм етдији 3 шиллингә бәрабәрдирсә вә фәһлә 12 саат ишләјирсә, о мүтләг бу 3 шиллинги 12 саатлыг әмәјин дәјәри вә ја гијмәти һесаб едир, һалбуки 12 саатлыг әмәк 6 шиллинглик дәјәрдә тәчәссүм едир. Бурадан ики нәтичә чыхыр:

Биринчиси: әмәјин дәјәри вә гијмәти кими терминләр әслиндә мә'насыздырса да, *иш гүввәсинин дәјәри вә ја гијмәти* заһирән *әмәјин өзүнүн гијмәти вә ја дәјәри* шәклини алыр.

Икинчиси: фәһләнин күндәлик әмәјинин анчаг бир һиссәсинин һаггы *өдәнилиб* дикәр һиссәсинин һаггы *өдәнилмирсә* дә вә *изафи дәјәри* вә ја *мәнфәәти* тәшкил едән фонд мәһз һаг-

гы өдәнилмәjән бу әмәкдән вә jа изафи әмәкдән jарадылырса да, заһирән белә кәлир ки, куjа бүтүн әмәjин һаггы өдәнилмишдир.

Бу алдадычы заһирлик *муздлу әмәjи* әмәjин башга *тарихи* формаларындан фәргләндирир. Муздлу әмәк системи әсасында, һәтта һаггы *өдәнилмәjән* әмәк дә *өдәнилмиш* әмәк кими көрүнүр. Әксинә, *гул* әмәjинин һаггы өдәнилән һиссәси дә өдәнилмәмиш кими көрүнүр. Аjдындыр ки, гул ишләjә билмәк үчүн jашамалыдыр, буна көрә дә онун иш күнүнүн бир һиссәси ону сахламаг үчүн сәрф едилән дәjәри өдәjир. Лакин гулла ағасы арасында һеч бир тичарәт сөвдәси бағланмадығына көрә, һәр ики тәрәф арасында һеч бир алғы вә сатгы олмадығына көрә, белә кәлир ки, куjа гулун бүтүн әмәjинә һеч бир һагг верилмәмишдир.

Дикәр тәрәфдән, демәк олар ки, һәлә дүнәнә гәдәр бүтүн Шәрги Авропада мөвчуд олан тәһкимли кәндлини көтүрәк. Бу кәндли һәфтәнин тәгрибән 3 күнүнү өз торпағында вә jа она верилән торпагда өзү үчүн ишләjир, галан 3 күнү исә өз ағасынын маликанәсиндә мәчбури сурәтдә вә мүфтә ишләjирди. Беләликлә, бурада әмәjин һаггы өдәнилән һиссәси өдәнилмәjән һиссәсиндән заман вә мәкан е'тибарилә ашкар сурәтдә аjрылмышды вә бизим либераллар инсанын мүфтә ишләдилмәси фикрини белә гејри-тәбии һесаб едиб мә'нәви чәһәтдән хејли һиддәтләнирдиләр.

Һалбуки адамын һәфтәдә 3 күн өз торпағында өзү үчүн, 3 күн дә өз ағасынын маликанәсиндә мүфтә ишләмәси илә, фабрик вә jа е'малатханада күндә 6 саат өзү үчүн, 6 саат да өз саһибкары үчүн ишләмәси арасында һеч бир фәрг jохдур; һәрчәнд икинчи һалда әмәjин һаггы өдәнилән һиссәси өдәнилмәjән һиссәсинә сых бағлы олур вә орталыгда *мугавилә олмасы* вә һәфтәнин ахырында *һагг* верилмәси бүтүн бу сөвдәнин тәбиәтини тамамилә пәрдәләjир. Мүфтә әмәк бир һалда көнүллү, о бири һалда исә мәчбури әмәк кими көрүнүр. Бүтүн фәрг бундан ибарәтдир.

Кәләчәкдә мән *«әмәjин дәjәри»* ифадәсини ишләтдикдә, ону анчаг, истифадә едилән ади бир термин кими нәзәрдә тутуб *«иш гүввәсинин дәjәри»* jериндә ишләдәчәjәм.

10. МӘНФӘӘТ ӘМТӘӘ ӨЗ ДӘJӘРИНӘ САТЫЛАРКӘН ӘЛДӘ ЕДИЛИР

Фәрз едәк ки, орта һесабла әмәjин сааты 6 пенсә бәрабәр бир дәjәрдә вә jа орта һесабла 12 саатлыг әмәк 6 шиллингдә тәчәссүм едир. Сонра фәрз едәк ки, әмәjин дәjәри 3 шиллингә вә jа 6 саатлыг әмәjин мәһсулуна бәрабәрдир. Даһа сонра, әкәр әмтәә истеһсалы просесиндә истифадә едилмиш хаммал-

да, машынларда вә саирәдә орта һесабла 24 саатлыг әмәк тәчәссүм етмишсә, бунларын дәјәри 12 шиллинг олачагдыр. Бундан әлавә, әкәр капиталистин муздла тутдуғу фәһлә бу истеһсал васитәләринә өз 12 саатлыг әмәјини әлавә едирсә, һәмин 12 саат 6 шиллинглик әлавә дәјәр јарадачагдыр. Беләликлә, *мәһсулун үмуми дәјәри* 36 саатлыг маддиләшмиш әмәкдән ибарәт олуб 18 шиллингә бәрабәр олачагдыр. Лакин әмәјин дәјәри, јахуд фәһләјә верилән әмәк һаггы јалныз 3 шиллингә бәрабәр олдуғуна көрә, фәһләнин сәрф етдији вә әмтәәнин дәјәриндә тәчәссүм едән 6 саатлыг изафи әмәк әвәзиндә капиталист һеч бир еквивалент вермир. Капиталист бу әмтәәни өз дәјәринә, јә'ни 18 шиллингә сатмагла, әвәзиндә һеч бир еквивалент вермәдији 3 шиллинглик дәјәри дә реаллашдырмыш олур. Бу 3 шиллинг капиталистин изафи дәјәри вә ја өз чибинә гојдуғу мәнфәәтдир. Демәли, капиталистин 3 шиллинглик мәнфәәти реаллашдырмасынын сәбәби, өз әмтәәсини дәјәриндән *јүксәк* гијмәтә сатмасы дејил, *онун өз һәгиги дәјәринә* сатмасыдыр.

Әмтәәнин дәјәри онда тәчәссүм едән *әмәјин үмуми мигдары илә* мүәјјән олунур. Лакин бу әмәк мигдарынын бир һиссәси, мүгабилиндә әмәк һаггы шәклиндә еквивалент верилмиш дәјәрдә, дикәр һиссәси исә мүгабилиндә *һеч бир* еквивалент *верилмәмиш* дәјәрдә тәчәссүм етмишдир. Әмтәәдә олан әмәјин бир һиссәси һаггы *өдәнилмиш* әмәкдир, дикәр һиссәси исә һаггы *өдәнилмәмиш* әмәк. Демәли, капиталист әмтәәни *өз дәјәринә* сатдыгда, јә'ни әмтәәјә сәрф олунан *бүтүн әмәк мигдарыны* кристаллашмыш шәкилдә сатдыгда, бу әмтәәни мүтләг мәнфәәтинә сатмыш олачагдыр. Капиталист, мүгабилиндә мүәјјән бир еквивалент вердији шеји сатмагдан башга, она мүфтә тамам олан шеји дә сатыр, һалбуки фәһлә бу шејә әмәк сәрф етмишдир. Әмтәәнин капиталист үчүн нәјә баша кәлдији илә онун һәгиги дәјәри бир-бириндән фәргли олан ики башга шејләрдир. Беләликлә, тәкрар едирәм: нормал вә орта мәнфәәт, һеч дә әмтәәләри һәгиги дәјәрләриндән *јухары* сатмаг нәтичәсиндә дејил, *һәгиги дәјәрләринә* сатмаг нәтичәсиндә әлдә едилир.

11. ИЗАФИ ДӘЈӘРИН БӨЛҮНДҮЈҮ МҮХТӘЛИФ ҺИССӘЛӘР

Мән *изафи дәјәри,* јахуд әмтәәнин бүтүн дәјәриндән фәһләнин *изафи әмәјинин* вә ја *һаггы өдәнилмәмиш әмәјинин* тәчәссүм етдији һиссәсини *мәнфәәт* адландырырам. Бу мәнфәәтин һеч дә һамысы саһибкар капиталистин чибинә кетмир. Торпаг үзәриндәки инһисар торпаг саһибинә бу *изафи дәјәрин* бир һиссәсини *рента* ады илә мәнимсәмәк имканы верир, һәм

дә бу торпагдан кәнд тәсәррүфаты үчүн тикилиләр, дәмир јоллары вә ја һәр һансы бир башга истеһсал мәгсәди үчүн истифадә едилмәсинин фәрги јохдур. Дикәр тәрәфдән, *әмәк васитәләринә* саһиб олмаг саһибкар капиталистә *изафи дәјәр* истеһсал етмәк вә ја, башга сөзлә, *һаггы өдәнилмәмиш мүәјјән мигдар әмәји мәнимсәмәк имканы верир;* мәһз бу факт нәтичәсиндәдир ки, әмәк васитәләринин һамысыны вә ја бир гисмини саһибкар капиталистә борч верән мүлкиjјәтчи, бир сөзлә, *борч пул верән капиталист,* бу изафи дәјәрин о бири һиссәсини *фаиз* ады илә тәләб етмәк имканы әлдә едир. Беләликлә, саһибкар капиталистин *өзүнә* јалныз о галыр ки, буна да *сәнаје* вә ја *тичарәт* мәнфәәти дејилир.

Бүтүн изафи дәјәр мәбләғинин көстәрилән үч зүмрә адамлар арасында бу бөлүнмәсинин һансы ганунларла тәнзим олундуғу мәсәләсинин бәһс етдијимиз мөвзуја әсла дәхли јохдур. Лакин бүтүн бу дејиләнләрдән ашағыдакы нәтичә чыхыр:

Рента, фаиз, сәнаје мәнфәәти,—әмтәәдәки *изафи дәјәрин вә ја онда тәчәссүм едән һаггы өдәнилмәмиш әмәјин мухтәлиф һиссәләринә верилән* јалныз *мухтәлиф адлардыр,* бунларын һамысы ејни дәрәчәдә *бу мәнбәдән вә бир тәк бу мәнбәдән әлдә едилир.* Бунлары *торпағын* өзү вә *капиталын* өзү төрәтмир, лакин торпаг вә капитал өз саһибләринә, саһибкар капиталистин фәһләдән сыхыб чыхартдығы изафи дәјәрин мувафиг һиссәсини алмаға имкан верир. Фәһләнин изафи әмәјинин вә ја һаггы өдәнилмәмиш әмәјинин нәтичәси олан бу изафи дәјәрин һамысыны саһибкар капиталистми өз чибинә гојур, јохса бунун мүәјјән һиссәләрини рента вә фаиз ады илә башга шәхсләрәми вермәли олур, бу мәсәләнин фәһлә үчүн икинчи дәрәчәли әһәмиjјәти вардыр. Фәрз едәк ки, саһибкар капиталист анчаг өз капиталындан истифадә едир вә өзүнә лазым олан торпағын саһиби дә өзүдүр. Бу һалда изафи дәјәр бүтүнлүклә онун чибинә кедәрди.

Изафи дәјәрин нәтичәдә нә кими бир һиссәсини саһибкар капиталистин өзү үчүн сахлаја биләчәјиндән асылы олмајараг, бу изафи дәјәри фәһләнин әмәјиндән билаваситә сыхыб чыхаран мәһз одур. Беләликлә, бүтүн муздлу әмәк системи, бүтүн муасир истеһсал системи саһибкар капиталистлә муздлу фәһлә арасында олан мәһз бу мүнасибәтә әсасланыр. Буна көрә дә мүбаһисәмиздә иштирак едәнләрдән вәзиjјәти јумшалтмаға вә саһибкар капиталистлә фәһлә арасында бу әсас мүнасибәти икинчи дәрәчәли бир мәсәлә кими көстәрмәјә чалышан бә'зи вәтәндашлар һаглы дејилдиләр; һәрчәнд онлар һаглы олараг дејирдиләр ки, мөвчуд шәраитдә гиjмәтләрин галхмасы саһибкар капиталистин, торпаг саһибинин, пул ка-

питалистинин вә һәтта верки јығанын да мәнафејинә тамамилә мүхтәлиф дәрәчәдә тә'сир көстәрә биләр.

Дејиләнләрдән даһа бир нәтичә чыхыр.

Әмтәә дәјәринин јалныз хаммал вә машынларын, бир сөзлә, истеһлак едилән истеһсал васитәләринин дәјәриндән ибарәт олан һиссәси һеч дә *кәлир јаратмајыб анчаг капиталы* өдәјир. Лакин биз һәтта бу мәсәләни бир тәрәфә гојсаг да, белә бир фикир дә доғру дејилдир ки, куја әмтәә дәјәринин дикәр һиссәси, јә'ни *кәлир јарадан* вә ја әмәк һаггы, мәнфәәт, рента вә фаиз шәклиндә сәрф олуна биләчәк һиссәси әмәк һаггы дәјәриндән, рента дәјәриндән, мәнфәәт дәјәриндән вә саирәдән *дүзәлир.* Биз бурадан әввәлчә әмәк һаггыны бир кәнара гојуб анчаг сәнаје мәнфәәтини, фаиз вә рентаны нәзәрдән кечирәчәјик. Биз индичә көрдүк ки, әмтәәдә олан *изафи дәјәр* вә ја әмтәәнин дәјәриндә *һаггы өдәнилмәмиш әмәјин* тәчәссүм етдији һиссә өзү мүхтәлиф һиссәләрә *бөлүнүр* вә бунларын үч мүхтәлиф ады вардыр. Лакин белә демәк әсла доғру олмазды ки, әмтәәнин бу һиссәсинин дәјәри *һәмин үч компонентин мүстәгил дәјәрләринин чәми нәтичәсиндә әмәлә кәлир* вә ја *мејдана кәлир.*

Бир саатлыг әмәк 6 пенслик дәјәрдә тәчәссүм едирсә, фәһләнин иш күнү 12 саатдырса вә бу вахтын јарысы һаггы өдәнилмәмиш әмәкдән ибарәтдирсә, бу изафи әмәк әмтәәјә 3 шиллинглик *изафи дәјәр,* јә'ни һеч бир еквиваленти верилмәмиш дәјәр әлавә едир. Бу 3 шиллинглик изафи дәјәр саһибкар капиталистин торпаг саһиби вә пул борч верән шәхслә һансы пропорсијада олурса-олсун, бөлүшдүрә биләчәји *бүтүн фонду* тәшкил едир. Бу 3 шиллинглик дәјәр онларын өз араларында бөлүшдүрә биләчәји дәјәрин һәддидир. Лакин иш һеч дә елә олмур ки, саһибкар капиталистин өзү әмтәәнин дәјәринә өзү үчүн мәнфәәт олараг истәдији гәдәр дәјәр әлавә етсин, сонра торпаг саһиби вә башгалары үчүн башга бир дәјәр әлавә едилсин вә әмтәәнин үмуми дәјәри дә ихтијари олараг мүәјјән едилән бу дәјәрләрин мәчмусундан ибарәт олсун. Беләликлә, сиз көрүрсүнүз ки, *мүәјјән бир дәјәрин* үч һиссәјә *бөлүнмәсини* бу дәјәрин үч *мүстәгил* дәјәрин чәми нәтичәсиндә *әмәлә кәлмәси илә* гарышдыран ади тәсәввүр тамамилә јанлышдыр, чүнки бу јанлыш тәсәввүр нәтичәсиндә рента, мәнфәәт вә фаизин әлдә едилдији мәчму дәјәр ихтијари бир кәмијјәтә чеврилмиш олур.

Фәрз едәк ки, капиталистин реаллашдырдығы бүтүн мәнфәәт 100 фунт стерлингә бәрабәрдир. Биз бу мәнфәәт мәбләғини *мүтләг* кәмијјәт кими көтүрдүкдә, ону *мәнфәәт күтләси* адландырырыг. Бу 100 фунт стерлингин аванс едилән капитала нисбәтини һесабладыгда исә, бу *нисби* кәмијјәти *мәнфәәт*

нормасы адландырырыг. Аjдындыр ки, бу мәнфәәт нормасы ики чүр ифадә едилә биләр.

Фәрз едәк ки, *әмәк һаггы үчүн аванс едилән* капитал 100 фунт стерлингдир. Әкәр јарадылан изафи дәјәр дә 100 фунт стерлингә бәрабәрдирсә, бу көстәрир ки, фәһләнин иш күнүнүн јарысы һаггы *өдәнилмәмиш* әмәкдән ибарәтдир вә,—бу мәнфәәт әмәк һаггы үчүн аванс едилән капиталын дәјәри илә өлчүләрсә,—биз дејирик ки, *мәнфәәт нормасы* 100%-ә бәрабәрдир, чүнки аванс едилән дәјәр 100-ә, реаллашдырылан дәјәр исә 200-ә бәрабәрдир.

Дикәр тәрәфдән, әкәр биз тәкчә *әмәк һаггы үчүн аванс едилән* капиталы дејил, аванс едилән *бүтүн капиталы,* мәсәлән, 500 фунт стерлинги вә бунун 400 фунт стерлингинин хаммал, машынлар вә саирә дәјәриндән ибарәт олдуғуну нәзәрдә тутсаг, көрәрик ки, *мәнфәәт нормасы* јалныз 20%-ә бәрабәрдир, чүнки 100 фунт стерлингдән ибарәт олан мәнфәәт аванс едилән *бүтүн* капиталын анчаг бешдә бир һиссәсини тәшкил едәчәкдир.

Мәнфәәт нормасыны ифадә едән биринчи үсул, һаггы өдәнилмиш әмәклә һаггы өдәнилмәмиш әмәк арасындакы һәгиги нисбәти, әмәјин һәгиги exploitation* (ичазәнизлә мән бу франсыз сөзүндән истифадә едирәм) дәрәчәсини көстәрән јеканә үсулдур. Икинчи ифадә үсулу ади һалларда ишләниб бә'зи мәгсәдләр үчүн доғрудан да әлверишли олур, һәр һалда капиталистин фәһләдән нә дәрәчәдә мүфтә әмәк сыхыб чыхартдығыны кизләтмәк үчүн чох әлверишлидир.

Бундан сонра едәчәјим гејдләрдә мән *мәнфәәт* сөзүнү капиталистин сыхыб чыхартдығы бүтүн изафи дәјәр күтләсини көстәрмәк үчүн ишләдәчәјәм ки, бурада да һәмин изафи дәјәрин мүхтәлиф категоријалардан олан шәхсләр арасында нечә бөлүндүјү нәзәрә алынмајачагдыр; *мәнфәәт нормасы* ифадәсини ишләтдикдә исә, һәмишә мәнфәәти, әмәк һаггы үчүн аванс едилән капиталын дәјәринә онун нисбәти илә өлчәчәјәм.

12. МӘНФӘӘТ, ӘМӘК ҺАГГЫ ВӘ ГИЈМӘТЛӘР АРАСЫНДА ҮМУМИ НИСБӘТ

Әмтәәнин дәјәриндән хаммалы вә әмтәәјә сәрф едилән башга истеһсал васитәләрини өдәјән дәјәр чыхыларса, јә'ни әмтәәдәки кечмиш әмәји тәмсил едән дәјәр чыхыларса, әмтәә дәјәринин галан һиссәси фәһләнин *сонунчу* истеһсал просесиндә әлавә етдији әмәк мигдарындан ибарәт олур. Әкәр бу

* — истисмар. *Ред.*

фәһлә күндә 12 саат ишләјирсә, орта һесабла 12 саатлыг әмәји өзүндә кристаллашдыран гызылын мигдары исә 6 шиллингә бәрабәрдирсә, әлавә едилән бу 6 шиллинглик дәјәр фәһлә әмәјинин јаратдығы *јеканә* дәјәрдир. Иш вахты илә мүәјјән едилән бу дәјәр јеканә фонддур ки, фәһлә дә, капиталист дә өз һиссәсини, јахуд өз пајыны бурадан көтүрмәлидир, јеканә дәјәрдир ки, әмәк һаггына вә мәнфәәтә бөлүнмәлидир. Ајдындыр ки, бу дәјәр һәмин ики тәрәф арасында нә кими мүхтәлиф нисбәтдә бөлүнүрсә бөлүнсүн, өзү дәјишилмәјәчәкдир. Һабелә, бир фәһлә әвәзинә бүтүн фәһлә әһалиси вә ја бир иш күнү әвәзинә, мәсәлән, 12 милјон иш күнү көтүрүләрсә, јенә дә һеч бир шеј дәјишилмәјәчәкдир.

Капиталистлә фәһлә өз араларында анчаг бу мәһдуд дәјәри, јә'ни фәһләнин бүтүн әмәји илә өлчүлән дәјәри бөлүшдүрә биләчәкләринә көрә, бунлардан бириси нә гәдәр чох алырса, о бириси бир о гәдәр аз алыр вә viceversa. Әкәр мүәјјән бир кәмијјәт көтүрүлмүшсә, бунун бир һиссәси нә нисбәтдә артарса, дикәр һиссәси һәмишә ејни нисбәтдә азалачагдыр. Әмәк һаггы дәјишиләрсә, мәнфәәт әкс истигамәтдә дәјишиләчәкдир. Әмәк һаггы ашағы дүшүрсә, мәнфәәт јүксәләчәкдир; әмәк һаггы јүксәлирсә, мәнфәәт ашағы дүшәчәкдир. Јухарыда фәрз етдијимиз кими, әкәр фәһлә, јаратдығы дәјәрин јарысына бәрабәр олан 3 шиллинг алырса, јә'ни, башга сөзлә, фәһләнин бүтүн иш күнүнүн јарысы һаггы өдәнилмиш әмәкдән, јарысы да һаггы өдәнилмәмиш әмәкдән ибарәтдирсә, *мәнфәәт нормасы* 100% олачагдыр, чүнки капиталист дә 3 шиллинг алачагдыр. Әкәр фәһлә анчаг 2 шиллинг алырса вә ја бүтүн күнүн јалныз $^{1}/_{3}$ һиссәсини өзү үчүн ишләјирсә, капиталист 4 шиллинг алачаг вә мәнфәәт нормасы 200% олачагдыр. Фәһлә 4 шиллинг алырса, капиталист јалныз 2 шиллинг алачаг вә мәнфәәт нормасы 50%-ә енәчәкдир. Лакин бүтүн бу дәјишикликләр әмтәәнин дәјәринә тә'сир көстәрмәјәчәкдир. Демәли, әмәк һаггынын үмуми јүксәлмәси үмуми мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәсинә сәбәб оларды, лакин әмтәәләрин дәјәринә тә'сир көстәрмәзди.

Нәтичә е'тибарилә әмтәәләрин базар гијмәтләрини тәнзим етмәли олан әмтәә дәјәрләри, јалныз бу әмтәәләрдә тәсбит едилән әмәјин үмуми мигдары илә мүәјјән едилирсә вә һәр бир белә әмәк мигдарынын һаггы өдәнилән вә һаггы өдәнилмәјән әмәјә бөлүнмәсиндән асылы дејилдирсә дә, бурадан һеч дә о нәтичә чыхмыр ки, мәсәлән, 12 саат әрзиндә истеһсал едилән ајры-ајры әмтәәләрин вә ја бир груп әмтәәләрин дәјәрләри сабит галачагдыр. Мүәјјән иш вахты әрзиндә вә ја мүәјјән мигдар әмәк васитәсилә истеһсал едилән әмтәәләрин *сајы* вә ја күтләси тәтбиг едилән әмәк *вахтынын узадылма-*

сындан вә ја давам етдији мүддәтдән дејил, онун *мәһсулдар гүввәсиндән* асылыдыр. Әјиричи әмәјинин мәһсулдар гүввәсинин бир сәвијјәсиндә 12 саатлыг иш күнү әрзиндә, мәсәлән, 12 фунт иплик, даһа ашағы сәвијјәсиндә исә јалныз 2 фунт иплик истеһсал етмәк олар. Демәли, орта һесабла 12 саатлыг әмәк 6 шиллинглик дәјәрдә тәчәссүм едирсә, бир һалда 12 фунт иплијин дәјәри 6 шиллинг, о бири һалда исә 2 фунт иплијин дәјәри дә јенә 6 шиллинг оларды. Беләликлә, бир һалда 1 фунт иплијин дәјәри 6 пенс, дикәр һалда исә 3 шиллинг оларды. Бу гијмәт фәрги тәтбиг едилән әмәјин мәһсулдар гүввәси арасындакы фәргин нәтичәси оларды. Мәһсулдар гүввә јүксәк олдугда, 1 фунт ипликдә 1 саатлыг әмәк, мәһсулдар гүввә ашағы олдугда исә 1 фунт ипликдә 6 саатлыг әмәк тәчәссүм едәрди. Бир һалда әмәк һаггы нисбәтән јүксәк, мәнфәәт нормасы ашағы олса да, 1 фунт иплијин гијмәти јалныз 6 пенсә бәрабәр оларды, о бири һалда әмәк һаггы ашағы, мәнфәәт нормасы јүксәк олса да, 1 фунт иплијин гијмәти 3 шиллингә бәрабәр оларды. Бунун сәбәби одур ки, бир фунт иплијин гијмәти она *гојулан әмәјин үмуми мигдарынын һаггы өдәнилән вә һаггы өдәнилмәјән әмәјә бөлүнмәси нисбәти* илә дејил, *бу әмәјин үмуми мигдары* илә мүәјјән олунур. Беләликлә, мәним јухарыда кәтирдијим факт, јә'ни јүксәк һагг верилән әмәјин истеһсал етдији әмтәәнин учуз, ашағы һагг верилән әмәјин истеһсал етдији әмтәәнин исә баһа баша кәлә биләчәји факты, инди өз заһири гәрибәлијини итирир. Бу факт анчаг белә бир үмуми гануну ифадә едир ки, әмтәәнин дәјәри бу әмтәәјә гојулан әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур вә бу әмәјин мигдары тамамилә, тәтбиг едилән әмәјин мәһсулдар гүввәсиндән асылы олдуғуна көрә, һәр дәфә әмәк мәһсулдарлығы дәјишилдикдә, о да дәјишир.

13. ӘМӘК ҺАГГЫНЫН ЈҮКСӘЛДИЛМӘСИ УҒРУНДА ВӘ ЈА АШАҒЫ САЛЫНМАСЫНА ГАРШЫ ӘН МҮҺҮМ МҮБАРИЗӘ ҺАЛЛАРЫ

Инди, әмәк һаггынын јүксәлдилмәси уғрунда вә ја ашағы салынмасына гаршы ән мүһүм мүбаризә һалларыны там бир чиддијјәтлә нәзәрдән кечирәк.

1. Биз көрдүк ки, *иш гүввәсинин дәјәри,* вә ја ән чох јајылмыш ифадә илә десәк, *әмәјин дәјәри* јашајыш васитәләринин дәјәри илә вә ја бунларын истеһсалы үчүн лазым кәлән әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур. Демәли, мүәјјән бир өлкәдә фәһләнин орта һесабла һәр күн истеһлак етдији јашајыш васитәләринин дәјәри 6 саатлыг әмәјә бәрабәр олуб 3 шил-

лингдә ифадә олунурса, фәһлә өз күндәлик хәрчинин еквивалентини истеһсал етмәк үчүн күндә 6 саат ишләмәлидир. Әкәр бүтүн иш күнү 12 саата бәрабәрдирсә, капиталист фәһләјә 3 шиллинг вермәклә онун әмәјинин дәјәрини өдәјир. Иш күнүнүн јарысы һаггы өдәнилмәмиш әмәкдән ибарәт олдугда мәнфәәт нормасы 100%-ә бәрабәрдир. Инди фәрз едәк ки, мәһсулдарлығын ашағы дүшмәси нәтичәсиндә, мәсәлән, ејни мигдар кәнд тәсәррүфаты мәһсулуну истеһсал етмәк үчүн даһа чох әмәк тәләб олунур, буна көрә дә фәһләнин һәр күн истеһлак етдији јашајыш васитәләринин орта мигдарынын гијмәти 3 шиллингдән 4 шиллингә галхыр. Бу һалда әмәјин *дәјәри* $1/3$ нисбәтиндә вә ја $33^{1}/_{3}$% артыр. Фәһләнин әввәлки һәјат сәвијјәсинә ујғун олараг онун күндәлик хәрчләринин еквивалентини истеһсал етмәк үчүн 8 саатлыг әмәк тәләб олунарды. Демәли, изафи әмәк 6 саатдан 4 саата, мәнфәәт нормасы исә 100%-дән 50%-ә дүшүр. Лакин башга һәр бир әмтәә сатычысы, өз әмтәәсинин хәрчләри артдыгда, онун әмтәәсинин артмыш олан дәјәринин верилмәси үчүн чалышдығы кими, фәһлә дә әмәк һаггынын јүксәлдилмәсини тәләб етмәклә анчаг тәләб едир ки, *онун әмәјинин јүксәлмиш олан дәјәри* верилсин. Әмәк һаггы јүксәлмирсә вә ја јашајыш васитәләринин јүксәлмиш олан дәјәрини өдәјәчәк гәдәр јүксәлмирсә, әмәјин *гијмәти әмәјин дәјәриндән ашағы* дүшүр вә фәһләнин һәјат сәвијјәси писләшир.

Лакин бу дәјишиклик әкс истигамәтдә дә ола биләр. Фәһләнин һәр күн орта һесабла истеһлак етдији ејни јашајыш васитәләринин гијмәти, әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәси нәтичәсиндә 3 шиллингдән 2 шиллингә енә биләр, башга сөзлә, һәр күн истеһлак едилән бу шејләрин дәјәринин еквивалентини тәкрар истеһсал етмәк үчүн 6 саатлыг иш күнү əвәзинә јалныз 4 саат лазым олар. Фәһлә әввәлләр 3 шиллингә алдығы јашајыш васитәләрини инди 2 шиллингә ала биләр. Доғрудан да, *әмәјин дәјәри* ашағы дүшәр, лакин әмәк дәјәринин ашағы дүшмәсинә бахмајараг, фәһлә әввәлки гәдәр әмтәә ала биләрди. Бу һалда мәнфәәт 3 шиллингдән 4 шиллингә, мәнфәәт нормасы исә 100%-дән 200%-ә галхарды. Фәһләнин мүтләг һәјат сәвијјәси әввәлки шәкилдә галдығы һалда, онун *нисби* әмәк һаггы вә ејни заманда онун *нисби ичтимаи вәзијјәти,* онун капиталистә нисбәтән вәзијјәти писләшмиш оларды. Фәһлә нисби әмәк һаггынын белә ашағы дүшмәсинә мүгавимәт көстәрәрәк, өз әмәјинин јүксәлмиш олан мәһсулдар гүввәләри нәтичәсиндә әлдә едилән мәһсулдан анчаг мүәјјән бир пај тәләб едәр вә ичтимаи пилләкәндә өз әввәлки нисби вәзијјәтини сахламаға чалышарды. Мәсәлән, инкилис фабрик саһибләри тахыл ганунлары әлејһинә тәшвигат заманы тәнтәнә илә

вердикләри вә’ди, тахыл ганунлары ләғв едилдикдән сонра һәјасызҹасына позуб әмәк һаггыны үмумијјәтлә 10% ашағы салдылар. Фәһләләрин мүгавимәти илк заманлар мүвәффәгијјәтсиз олду, лакин фәһләләр итирдикләри бу 10%-и, бурада әтрафлы бәһс едә билмәјәҹәјим сәбәбләр нәтиҹәсиндә сонралар јенидән әлдә етдиләр.

2) Јашајыш васитәләринин *дәјәри* вә, демәли, *әмәјин дәјәри* дәјишмәз гала биләр, лакин бунларын *пулла гијмәти, пул дәјәринин* әввәлҹә *дәјишмиш* олмасы нәтиҹәсиндә дәјишә биләр.

Даһа зәнкин мә’дәнләрин тапылмасы вә и. а. сәбәбләр нәтиҹәсиндә ола биләр ки, мәсәлән, 2 унсија гызылын истеһсалы, әввәлләр 1 унсија гызылы истеһсал етмәк үчүн тәләб олундуғундан артыг әмәк тәләб етмәсин. Бу һалда гызылын *дәјәри* јарыбајары вә ја 50% ашағы дүшәр. Бүтүн башга әмтәәләрин *дәјәрләри* кими, *әмәјин дә дәјәри* әввәлкинә нисбәтән инди *пулла* икигат артыг бир *гијмәтдә* ифадә олунар. Әввәлләр 6 шиллингдә ифадә олунан он ики саатлыг әмәк инди 12 шиллингдә ифадә олунар. Әкәр фәһләнин әмәк һаггы 6 шиллингә галхмајыб әввәлки кими 3 шиллингә бәрабәр оларса, *онун әмәјинин пулла гијмәти* инди *онун әмәји дәјәринин* јалныз *јарысына* бәрабәр олар вә фәһләнин һәјат сәвијјәси сон дәрәҹә ашағы дүшәр. Әмәк һаггы јүксәләрсә, лакин бу јүксәлиш гызыл дәјәринин ашағы дүшмәсинә там мувафиг дәрәҹәдә олмазса, бу һалда да ејни һадисә аз-чох дәрәҹәдә баш верәр. Нәзәрдән кечирдијимиз мисалда нә әмәјин мәһсулдар гүввәсиндә, нә тәклиф вә тәләбдә, нә дә әмтәәләрин дәјәрләриндә һеч бир шеј дәјишилмир. Һәмин дәјәрләрин пул *адларындан* башга һеч бир шеј дәјишилмир. Белә бир һалда фәһлә әмәк һаггынын мүвафиг дәрәҹәдә јүксәлдилмәсинә чалышмамалыдыр демәк о демәкдир ки, фәһлә она шеј әвәзинә адла нә верирләрсә, она гане олмалыдыр. Бүтүн кечмиш тарих сүбут едир ки, һәр дәфә пул бу ҹүр гијмәтдән дүшдүкдә, капиталистләр фәһләләри алдатмаг үчүн тез бу фүрсәтдән истифадә етмәјә чалышырлар. Игтисадчыларын сајҹа чох олан бир мәктәби иддиа едир ки, јени гызыл јатагларынын тапылмасы нәтиҹәсиндә, күмүш мә’дәнләриндә ишин јахшылашмасы вә бу мә’дәнләрин ҹивә илә даһа уҹуз тәҹһиз едилмәси нәтиҹәсиндә гијмәтли металларын дәјәри јенә ашағы дүшмүшдүр. Бу, һәр јердә, вә ејни заманда Авропа континентиндә әмәк һаггынын јүксәлдилмәси тәләбинин ирәли сүрүлмәсини изаһ едә биләрди.

3) Биз бу вахта гәдәр белә фәрз едирдик ки, иш *күнүнүн* мүәјјән һәдди вардыр. Лакин өзлүјүндә иш күнүнүн даими һәдди јохдур. Капитал даим иш күнүнү мүмкүн олан ән сон

физики һәддә чатдырмаға чалышыр, чүнки иш күнү узандыгда изафи әмәк вә, демәли, бу әмәјин јаратдығы мәнфәәт дә артыр. Капитал иш күнүнү нә гәдәр чох узада билирсә, бир о гәдәр чох өзкә әмәјини мәнимсәјир. XVII әсрдә вә һәтта XVIII әсрин биринчи ики гәринәсиндә 10 саатлыг иш күнү бүтүн Инкилтәрәдә ади иш күнү иди. Јакобинләрә гаршы мүһарибә заманы, әслиндә Британија баронларынын Британија зәһмәткеш күтләләринә гаршы[32] олан бу мүһарибәси заманы капитал кеф чәкир, иш күнүнү узадыб 10 саатдан 12, 14 вә 18 саата чатдырырды. Һәр һалда көз јашы төкән назикгәлбли бир адам күман едилә билмәјәчәк *Малтус* тәхминән 1815-чи илдә дәрч етдирдији бир памфлетдә јазмышды ки, әкәр вәзијјәт бундан сонра да белә давам едәрсә, милләтин һәјаты көкүндән сарсылачагдыр[33]. Јени ихтира едилән машынларын һәр јердә тәтбиг едилмәсиндән бир нечә ил әввәл, тәхминән 1765-чи илдә Инкилтәрәдә *«Сәнаје тәчрүбәси»* адлы бир памфлет чап едилмишди. Бу памфлетин мүәллифи* фәһлә синфинин гәддар дүшмәни олуб иш күнүнүн һәддини артырмаг зәрурәти һаггында бошбоғазлыг едир. Бу мәгсәдә чатмаг үчүн истифадә едиләси башга васитәләр арасында һәмин мүәллиф, *иш евләри*[34] тә'сис едилмәсини ирәли сүрүр ки, бунлар да, онун дедијинә көрә, *«дәһшәт евләри»* олмалыдыр. Бәс бу мүәллиф һәмин *«дәһшәт евләриндә»* иш күнүнүн нә гәдәр давам етмәсини тәклиф едир? *Он ики саатлыг* иш күнү тәклиф едир ки, буну да 1832-чи илдә капиталистләр, игтисадчылар вә назирләр 12 јашындан ашағы ушаглар үчүн нәинки фе'лән мөвчуд, һәтта зәрури иш күнү һесаб едирдиләр.

Фәһлә өз иш гүввәсини сатмагла,—мүасир систем шәраитиндә исә фәһлә белә етмәјә мәчбурдур,—капиталистә ихтијар верир ки, бу иш гүввәсини истеһлак етсин, лакин мүәјјән бир ағласыған даирәдә. Фәһлә өз иш гүввәсини мәһв етмәк үчүн дејил, һифз едиб сахламаг үчүн ону сатыр; бурада биз иш гүввәсинин тәбии јолла ашынмасыны бир кәнара гојуруг. **Фәһлә өз иш гүввәсини** онун күндәлик вә ја һәфтәлик дәјәринә сатдыгда нәзәрдә тутулур ки, бу иш гүввәси бир күн ја бир һәфтә әрзиндә, һеч дә 2 күн вә ја 2 һәфтә әрзиндә олдуғу гәдәр сәрф едилиб ашынмамалыдыр. 1000 фунт стерлинг дәјәри олан бир машыны көтүрәк. Әкәр бу машын 10 ил ишләјирсә, истеһсалында иштирак етдији әмтәәләрин дәјәринә һәр ил 100 фунт стерлинг әлавә едәчәкдир. Әкәр бу машын 5 ил ишләјирсә, һәмин әмтәәләрин дәјәринә илдә 200 фунт стерлинг әлавә едир. Башга сөзлә, бу машынын һәр ил ашынмасы дәјәри ишләдилдији мүддәтә тәрс пропорсионалдыр. Лакин мәһз бу

* **Көрүнүр, Ч. Каннинкемдир.** *Ред.*

чәһәтдән фәһлә машындан фәрглидир. Машынлар һеч дә өз истеһлакына там ујғун дәрәчәдә ашынмыр; инсанын бәдәни исә онун иш вахтынын анчаг узадылмасына аид рәгәмләрә әсасән дүшүнүлә биләчәјиндән хејли артыг дәрәчәдә хараб олур.

Фәһләләр иш күнүнү әввәлки ағласыған һәддинә ендирмәк уғрунда мүбаризә едиркән вә ја—ганунла нормал иш күнү мүәјјән едилмәсинә наил ола билмәдикдә,—һәддиндән артыг олан әмәјин габағыны әмәк һаггынын јүксәлдилмәси, һәм дә онлардан сыхылыб чыхарылан әлавә вахта пропорсионал дәрәчәдә дејил, бундан даһа артыг дәрәчәдә јүксәлдилмәси јолу илә алмаға чалышыркән, анчаг өз гаршыларында вә өз нәсилләри гаршысында борчларыны јеринә јетирмиш олурлар. Онлар јалныз капиталын истибдадчы гәсбкарлығына бир һәдд гојурлар. Заман бәшәр инкишафынын мәканыдыр. Бир дәгигә дә бош вахты олмајан бир инсан, јалныз физики тәләбатына көрә јатмаг, јемәк вә саирә үчүн лазым олан фасиләләрдән башга, бүтүн өмрү боју капиталистә ишләјән бир инсан јүк һејванындан даһа ашағыдыр. Ҹисмани чәһәтдән үзүлүб тагәтдән дүшән вә мә'нәви чәһәтдән кобудлашан белә бир инсан, анчаг башгаларына сәрвәт истеһсал едән бир машындыр. Бүтүн мүасир сәнаје тарихи исә көстәрир ки, капитал ҹиловланмазса, виҹдансыз вә амансыз бир сурәтдә бүтүн фәһлә синфини бу сон дәрәчә позғунлуг вәзијјәтинә салмаға чалышаҹагдыр.

Капиталист иш күнүнү узадараг *даһа јүксәк әмәк һаггы* верә биләр вә бунунла белә, *әмәјин дәјәрини* ашағы сала биләр. Бу о заман баш верир ки, әмәк һаггынын јүксәлмәси фәһләдән сыхылыб чыхарылан әмәк мигдарынын артмасына вә бунун нәтиҹәсиндә иш гүввәсинин даһа сүр'әтлә дағылмасына ујғун кәлмир. Капиталист бу мәгсәдә башга бир јолла да чата биләр. Мәсәлән, инкилис буржуа статистикләри сизә дејә биләрләр ки, Ланкашир фабрикләриндә чалышан фәһлә аиләләринин орта газанҹы артмышдыр. Лакин онлар унудурлар ки, инди нәинки аиләнин башчысы олан јашлы кишини, һәтта онун арвадыны вә, бәлкә дә, үч-дөрд ушағыны капиталын Ҹаһаннәтһа арабасынын[35] тәкәрләри алтына атырлар вә аиләнин үмуми газанҹынын артмасы фәһлә аиләсиндән сыхылыб чыхарылан бүтүн изафи әмәк күтләсинә ујғун кәлмир.

Фабрик ганунларына табе олан бүтүн сәнаје саһәләриндә һәтта инди иш күнү үчүн гојулмуш мүәјјән һәдд шәраитиндә дә, һеч олмазса *әмәјин дәјәрини* әввәлки сәвијјәдә сахламаг мәгсәди илә әмәк һаггынын јүксәлдилмәси зәрури ола биләр. Әмәк *интенсивлијинин* артмасы инсаны, әввәлләр 2 саата сәрф етдији һәјат гүввәсини инди 1 саата сәрф етмәјә вадар едә би-

ләр. Фабрик ганунларына табе олан истеһсал саһәләриндә машынларын ишини сүр'әтләндирмәк вә бир нәфәрин идарә етдији иш машынларынын сајыны артырмагла инди бу чәһәт артыг мүәјјән дәрәчәдә һәјата кечирилмишдир. Әкәр әмәк интенсивлијинин, јахуд 1 саат әрзиндә сәрф едилән әмәк күтләсинин артырылмасы иш күнү мүддәтинин гысалдылмасына там ујғун кәлирсә, фәһлә бу мүддәтин гысалдылмасындан һәр һалда газанмыш олур. Бу һәдд позулдугда исә фәһлә бир шәкилдә газандығыны башга бир шәкилдә итирир вә бу һалда 10 саатлыг әмәк дә онун бәдәни үчүн әввәлки 12 саатлыг әмәк кими дағыдычы олар. Капиталын бу чәһдинин гаршысыны алмаг үчүн фәһлә, әмәк һаггынын да әмәк интенсивлијинин артмасына ујғун олараг артырылмасы уғрунда мүбаризә апармагла анчаг өз әмәјинин гијмәтдән дүшмәсинә вә нәслинин кәсилмәсинә гаршы мүбаризә едир.

4) Сиз һамыныз билирсиниз ки, инди изаһ едилмәсинә лүзум олмајан сәбәбләрә көрә, капиталист истеһсалы мүәјјән вахташыры тсикләрдән кечир. Бу истеһсал сакитлик, кетдикчә артан чанланма, тәрәгги, ифрат истеһсал, бөһран вә дурғунлуг мәрһәләләриндән кечир. Әмтәәләрин базар гијмәтләри вә мәнфәәтин базар нормалары бу фазаларын ардынча кедәрәк, каһ өз орта сәвијјәсиндән ашағы дүшүр, каһ да јухары галхыр. Бир тсикли бүтүнлүкдә нәзәрдән кечирәрәк көрәрсиниз ки, базар гијмәтинин бир тәрәфә мејл етмәси, онун дикәр бир тәрәфә мејл етмәси илә әвәзләнир вә орта һесабла, бүтүн тсикл әрзиндә әмтәәләрин базар гијмәтләри онларын дәјәрләри илә тәнзим олунур. Базар гијмәтләринин ашағы дүшмәси фазасы илә бөһран вә дурғунлуг фазаларында фәһлә истеһсалдан тамамилә чыхарылыб атылмазса, әмин ола биләр ки, онун әмәк һаггыны ашағы салачаглар. Фәһлә алдадылмамаг үчүн, базар гијмәтләринин һәтта белә ашағы дүшдүјү шәраитдә дә әмәк һаггынын һәддиндән артыг ашағы салынмасына гаршы капиталистлә мүбаризә етмәлидир. Әкәр фәһлә тәрәгги фазаларында, капиталистләр хүсусилә јүксәк мәнфәәт әлдә етдикләри заманларда, әмәк һаггынын јүксәлдилмәси уғрунда мүбаризә етмәсәјди, орта һесабла бүтүн сәнаје тсикли әрзиндә һәтта өз *орта әмәк һаггыны*, јахуд өз әмәјинин *дәјәрини* дә ала билмәзди. Истеһсал тсиклинин әлверишсиз фазаларында әмәк һаггы лабүддән ашағы дүшән фәһләнин өз зәрәрини әлверишли фазаларда чыхартмагдан әл чәкмәсини тәләб етмәк чох бөјүк ахмаглыг оларды. Үмумијјәтлә бүтүн әмтәәләрин *дәјәрләри,* тәклифлә тәләб арасындакы нисбәтин даим дәјишилмәси үзүндән даим дәјишилән базар гијмәтләринин јалныз таразлашмасы сајәсиндә реаллашыр. Мүасир систем әсасында әмәк дә, башга әмтәәләр кими анчаг әмтәә-

дир. Демәли, әмәк дә еjни дәjишикликләрә уғрамалыдыр вә әмәjин дәjәринә уjғун орта гиjмәт анчаг бу дәjишикликләр нәтичәсиндә әлдә едилә биләр. Бир тәрәфдән, әмәjи әмтәә һесаб етмәк, дикәр тәрәфдән исә ону, әмтәә гиjмәтләринин тәнзим олундуғу ганунлара табе етмәмәк тамамилә мә'насыз олларды. Гул даим вә муәjjән мигдар jашаjыш васитәләри алыр, муздлу фәһлә исә алмыр. Муздлу фәһлә бир һалда һеч олмазса jалныз она көрә әмәк һаггынын jүксәлдилмәсинә чалышмалыдыр ки, башга бир һалда онун ашағы дүшмәсинин әвәзини чыхартсын. Әкәр фәһлә капиталистин ирадәсини, капиталистин әмрини ән jүксәк бир игтисади ганун кими итаәткарлыгла гәбул етсәjди, гулун чәкдиjи бүтүн мүсибәтләрә дөзмәли олларды, еjни заманда да онун һәjаты гулунку гәдәр тә'мин едилмиш олмазды.

5) Нәзәрдән кечирдиjим бүтүн һалларда,—бунлар исә 100 һалда 99-ну тәшкил едир,—биз көрдүк ки, әмәк һаггынын jүксәлдилмәси уғрунда мүбаризә jалныз *әввәлки* дәjишикликләрдән сонра кәлир вә һәмин мүбаризә истеһсалын һәчминдә, әмәjин мәһсулдар гүввәсиндә, әмәjин дәjәриндә, пулун дәjәриндә, фәһләдән сыхылыб чыхарылан әмәjин давам етдиjи мүддәтдә вә jа әмәjин интенсивлиjиндә, базар гиjмәтләринин галхыб-енмәсиндә әввәлчә баш верән дәjишикликләрин нәтичәсидир ки, бунлар да тәклифлә тәләбин дәjишилмәсиндән асылы олуб сәнаjе тсиклинин мүхтәлиф фазаларына уjғун кәлир; бир сөзлә, бу мүбаризә капиталын әввәлки тә'сиринә гаршы әмәjин экс-тә'сиридир. Әкәр сиз әмәк һаггынын артырылмасы уғрундакы мүбаризәни бүтүн бу һаллардан асылы олмаjараг көтүрсәниз, jалныз әмәк һаггынын дәjишилмәсини нәзәрә алараг, буна сәбәб олан бүтүн башга дәjишикликләри нәзәрдән гачырсаныз, jанлыш бир фикрә әсасланыб сәһв нәтичәләр чыхармыш оларсыныз.

14. КАПИТАЛЛА ӘМӘК АРАСЫНДА МҮБАРИЗӘ ВӘ БУНУН НӘТИЧӘЛӘРИ

1) Мән көстәрдим ки, әмәк һаггынын ашағы дүшмәсинә гаршы фәһләләрин вахташыры мүгавимәти вә әмәк һаггынын jүксәлдилмәсинә наил олмаға онларын вахташыры чәһд етмәси муздлу әмәк системи илә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр вә мәһз ондан ирәли кәлир ки, әмәк әмтәәjә бәрабәр тутулмушдур вә, демәли, гиjмәтләрин үмуми һәрәкәтини идарә едән ганунлара табе едилмишдир; сонра мән көстәрдим ки, әмәк һаггынын үмуми jүксәлмәси үмуми мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәсинә сәбәб олур, лакин нә әмтәәләрин орта гиjмәтләринә, нә дә дәjәрләринә тә'сир көстәрмир; нәһаjәт: инди белә

бир суал мејдана чыхыр: капиталла әмәк арасында бу фасиләсиз мүбаризәдә әмәк нә дәрәчәдә мүвәффәгијјәт газана биләр?

Мән үмумиләшдирмәк јолу илә чаваб вериб дејә биләрдим ки, бүтүн башга әмтәәләр кими, әмәјин дә *базар гијмәти* бөјүк мүддәт әрзиндә онун *дәјәринә* мүвафиг кәләчәкдир; демәли, гијмәтин бүтүн бу галхыб-дүшмәләринә бахмајараг,—фәһлә нә едирсә етсин,—о орта һесабла јалныз өз әмәјинин дәјәрини алачагдыр ки, бу да иш гүввәсинин дәјәриндән ибарәтдир, һәмин дәјәр исә, иш гүввәсини јашатмаг вә тәкрар истеһсал етмәк үчүн зәрури олан јашајыш васитәләринин дәјәри илә мүәјјән олунур; бу јашајыш васитәләринин дәјәри исә онларын истеһсалы үчүн зәрури олан әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур.

Лакин бә'зи хүсуси чәһәтләр *иш гүввәсинин дәјәрини* вә ја *әмәјин дәјәрини* бүтүн башга әмтәәләрин дәјәриндән фәргләндирир. Иш гүввәсинин дәјәри ики үнсүрдән әмәлә кәлир: бунлардан бири халис физики, дикәри исә тарихи вә ја ичтимаи үнсүрдүр. Иш гүввәси дәјәринин *ашағы һәдди физики* үнсүрлә мүәјјән олунур. Бу о демәкдир ки, фәһлә синфи өзүнү јашатмаг вә тәкрар истеһсал етмәк, өз физики варлығыны әбәдиләшдирмәкдән өтрү өз јашајышы вә төрәјиб артмасы үчүн мүтләг зәрури олан јашајыш васитәләри алмалыдыр. Демәли, бу зәрури јашајыш васитәләринин *дәјәри әмәк дәјәринин* ашағы һәддидир. Дикәр тәрәфдән, нә гәдәр еластик олса белә, иш күнү мүддәтинин дә өз һәдләри вардыр. Онун ән јухары һәдди фәһләнин физики гүввәсиндән асылыдыр. Әкәр фәһләнин һәр күн сәрф етдији һәјат гүввәси мүәјјән һәдди ашырса, бу кәркин иши күндән-күнә тәкрар етмәк мүмкүн олмур. Лакин, дедијим кими, бу һәдләр чох еластикдир. Өмрү узун вә сағлам олан бир нәсил бир-бирини әвәз етдикдә фәһлә базары нечә тә'мин олунурса, өмрү узун олмајан чылыз нәсилләр бир-бирини тез-тез әвәз етдикдә дә, ејни дәрәчәдә тә'мин олуна биләр.

Әмәјин дәјәри, бу халис физики үнсүрдән башга, һәр бир өлкәдә *ән'әнәви һәјат сәвијјәси* илә мүәјјән олунур. Бу сәвијјә нәинки физики һәјат тәләбатынын өдәнилмәсини, һабелә инсанларын јашајыб тәрбијә алдығы ичтимаи шәраитдән доған мүәјјән тәләбатын да өдәнилмәсини тәләб едир. Бир инкилисин һәјат сәвијјәси ирландијалынын һәјат сәвијјәсинә, алман кәндлисинин һәјат сәвијјәси латыш кәндлисинин сәвијјәсинә мүнчәр едилә биләр. Тарихи ән'әнәләрин вә ичтимаи адәтләрин бу чәһәтдән ојнадығы мүһүм ролу ч. *Торнтонун «Әһали артыглығы»* әсәриндән көрә биләрсиниз; мүәллиф бу әсәрдә көстәрир ки, һәлә инди дә Инкилтәрәнин мүхтәлиф кәнд

тәсәррүфаты даирәләриндә орта әмәк һаггы, һәмин даирәләрин тәһкимчилик вәзиjjәтиндән нә гәдәр чох вә jа аз әлверишли шәраитдә чыхдығындан асылы олараг аз-чох мүхтәлифдир.

Әмәjин дәjәринә дахил олан бу тарихи вә jа ичтимаи үнсүр кенишләнә биләр вә jа мәһдудлаша биләр, вә jа һәтта тамамилә арадан галха биләр, буна көрә дә *физики һәддән* башга бир шеj галмаз. Веркиләрлә бәсләнмәjи адәт етмиш вә jағлы вәзифәләр һәвәскары олан гоча Чорч Роузун дедиjи кими, мүгәддәс динимизин не'мәтләрини кафир франсызларын һүчумундан хилас етмәк үчүн, *jакобинләр әлеjһинә* башланмыш *мүһарибә* заманы, кечән ичласларымыздан бириндә мүлаjим бир диллә бәһс етдиjимиз хеjирхаһ инкилис фермерләри кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин әмәк һаггыны һәтта *бу халис физики минимум дәрәчәсиндән дә* ашағы салмышдылар; фәһләләрин физики jашамасы вә нәсилләринин давамы үчүн зәрури олан jашаjыш васитәләринин чатышмаjан һиссәсини исә онлар *jохсуллар һаггында ганунлара*[36] әсасән хеjриjjә фондлары һесабына әлдә едирдиләр. Бу, муздлу фәһләни гула, Шекспирин мәғрур jоменини исә пауперә чевирмәк үчүн чох көзәл бир үсул иди.

Әкәр сиз мүхтәлиф өлкәләрдәки вә jа еjни бир өлкәдә мүхтәлиф тарихи дөврләрдәки әмәк һаггынын вә jа әмәк дәjәринин сәвиjjәсини мүгаjисә етсәниз, көрәрсиниз ки, *әмәк дәjәринин* өзү сабит кәмиjjәт деjил, дәjишилән кәмиjjәтдир, һәтта бүтүн башга әмтәәләрин дәjәрләри сабит галдығы шәраитдә дә дәjишилән кәмиjjәтдир.

Белә бир мүгаjисә ону да көстәрәрди ки, нәинки *мәнфәәтин базар нормалары, һабелә онун орта нормалары* да дәjишилир.

Лакин *мәнфәәтә* кәлдикдә, онун *минимумуну* мүәjjән едәчәк һеч бир ганун jохдур. Биз мәнфәәтин енәчәjи ән ашағы һədди көстәрә билмәрик. Бәс нәjә көрә биз бу һәдди мүәjjән едә билмәрик? Она көрә ки, биз әмәк һаггынын *минимумуну* мүәjjән едә билсәк дә, онун *максимумуну* мүәjjән едә билмәрик. Биз анчаг деjә биләрик ки, иш күнүнүн һәдләри бәллидирсә, *мәнфәәт максимуму әмәк һаггынын физики минимумуна* мүвафиг кәлир, әкәр әмәк һаггы бәллидирсә, *мәнфәәт максимуму* фәһләнин физики гүввәләринин имкан вердиjи дәрәчәдә иш күнүнүн узадылмасына мүвафиг кәлир. Беләликлә, мәнфәәт максимумунун һәдләри, әмәк һаггынын физики минимумундан вә иш күнүнүн физики максимумундан ибарәтдир. Аjдындыр ки, *максимум мәнфәәт нормасынын* бу ики һәдди арасында бир чох дәрәчәләр ола биләр. Бу максимум мәнфәәт нормасынын һәгиги сәвиjjәси анчаг капиталла әмәк арасындакы даими мүбаризә jолу илә әлдә едилир: ка-

питалист даим әмәк һаггыны азалдыб физики минимумуна ендирмәјә вә иш күнүнү узадыб физики максимумуна чатдырмаға чалышыр, фәһлә исә даим экс истигамәтдә тәзјиг көстәрир.

Мәсәлә мүбаризә едән тәрәфләрин гүввәләри арасындакы нисбәтдәдир.

2) Истәр Инкилтәрә, истәрсә бүтүн башга өлкәләрдә *иш күнүнә һәдд гојулмасы* мәсәләсинә кәлдикдә, *ганунверичилик јолу илә мүдахилә едилмәдән* һеч бир заман белә бир һәдд гојулмамышдыр, фәһләләр даим тәзјиг көстәрмәдән исә һеч бир заман белә бир мүдахилә олмазды. Һәр һалда һеч бир заман фәһләләрлә капиталистләр арасында хүсуси сазишләрә кәлмәклә иш күнүнә һәдд гојмаг мүмкүн олмазды. Бу *үмуми сијаси фәалијјәт* зәрурәтинин өзү субут едир ки, капитал өзүнүн халис игтисади фәалијјәтләриндә даһа гүввәтли тәрәфдир.

Әмәк дәјәринин һәдләринә кәлдикдә, доғрудан да белә бир һәдд гојулмасы һәмишә тәклифлә тәләбдән асылыдыр. Мән капитал тәрәфиндән әмәјә олан тәләбдән вә фәһләләр тәрәфиндән едилән әмәк тәклифиндән бәһс едирәм. Мүстәмләкә өлкәләриндә тәклиф вә тәләб гануну фәһләләрә әлверишли олур. Бирләшмиш Штатларда әмәк һаггынын нисбәтән јүксәк сәвијјәсинә сәбәб дә будур. Орада капиталын бир чох чәһдләринә бахмајараг, капитал муздлу фәһләләрин даим мүстәгил кәндлиләрә чеврилмәси нәтичәсиндә фәһлә базарынын даим бошалмасы габағыны ала билмир. Америка халгынын чох бөјүк бир һиссәси үчүн муздлу фәһлә вәзијјәти анчаг кечичи бир һал олуб фәһлә аз-чох гыса бир мүддәт әрзиндә мүтләг бу вәзијјәтдән чыхачағына үмид едир. Мүстәмләкәләрдәки бу вәзијјәти дүзәлтмәк үчүн, ата гајғысы көстәрән Британија һөкумәти јахынлардан бәри, мүасир мүстәмләкәчилик нәзәријјәси дејилән бир нәзәријјә үзрә иш көрүр; бу нәзәријјә ондан ибарәтдир ки, муздлу фәһләләрин чох тез бир заманда дөнүб мүстәгил кәндли олмасына манечилик көстәрмәк мәгсәди илә мүстәмләкәләрдә торпаға сүн'и олараг јүксәк гијмәт гојулур.

Инди дә бүтүн истеһсал просесинә капиталын һаким олдуғу көһнә мәдәни өлкәләрә кечәк. Мисал үчүн, Инкилтәрәдә 1849-чу илдән 1859-чу илә гәдәр олан мүддәтдә кәнд тәсәррүфаты фәһләләри әмәк һаггынын јүксәлмәсини көтүрүн. Бу јүксәлиш нә кими нәтичәләр верди? Фермерләр, достумуз Уестонун мәсләһәт көрдүјү кими, буғданын дәјәрини јүксәлдә билмәдиләр; онлар һәтта буғданын базар гијмәтини дә јүксәлдә билмәдиләр. Әксинә, онлар гијмәтләрин ашағы дүшмәсинә разылашмаға мәчбур олдулар. Лакин бу 11 ил әрзиндә

онлар һәр чүр машынлар тәтбиг етдиләр, даһа елми үсуллардан истифадә етдиләр. Әкин јеринин бир һиссәсини отлаглара чевирдиләр, фермаларын һәчмини, ејни заманда истеһсалын да һәчмини кенишләндирдиләр вә бу тәдбирләрин, һабелә башга тәдбирләрин көмәји илә әмәјин мәһсулдар гүввәсини артырыб әмәјә олан тәләби азалтдылар вә јенидән елә бир вәзијјәт јаратдылар ки, кәнд әһалиси јенә нисбәтән артыглыг етмәјә башлады. Әһалинин чохдан мәскән салдығы көһнә өлкәләрдә әмәк һаггынын јүксәлмәсинә капиталын даһа сүр'әтлә вә ја даһа јаваш көстәрдији экс-тә'сир үсулу да үмумијјәтлә бундан ибарәтдир. Рикардо һаглы олараг гејд етмишдир ки, машын даим әмәклә рәгабәт едир вә чох заман анчаг әмәјин гијмәти мүәјјән јүксәклијә чатдыгда тәтбиг едилә биләр[37]; лакин машын тәтбиг едилмәси әмәјин мәһсулдар гүввәсини артырмаг үчүн истифадә едилән бир чох үсуллардан јалныз биридир, бир тәрәфдән, садә әмәјин нисбәтән артыглыг етмәсинә сәбәб олан инкишаф, дикәр тәрәфдән, ихтисаслы әмәји садәләшдирир вә беләликлә дә гијмәтдән салыр.

Ејни ганун башга бир шәкилдә дә фәалијјәт көстәрир. Әмәјин мәһсулдар гүввәси инкишаф етдикчә, әмәк һаггынын һәтта нисбәтән јүксәк сәвијјәсинә бахмајарг, капитал јығымы сүр'әтләнир. Мүасир сәнајенин һәлә көрпә чағында јашајан *А. Смитин* етдији кими, бурадан белә бир нәтичәјә кәлмәк оларды ки, капиталын бу сүр'әтли јығымы фәһләләрин хејринә олмалыдыр, чүнки белә бир јығым фәһләнин әмәјинә тәләбин кетдикчә артмасыны тә'мин едир. Мүасир мүәллифләрин бу фикрә шәрик олан бир чоху тәәччүб едирди ки, сон 20 ил әрзиндә инкилис капиталы Инкилтәрәнин әһалисинә нисбәтән хејли сүр'әтлә артдығы һалда, әмәк һаггы о гәдәр дә јүксәлмәмишдир. Лакин јығымын тәрәггиси илә јанашы олараг *капиталын гурулушунда да кетдикчә даһа бөјүк дәјишиклик* әмәлә кәлир. Бүтүн капиталын сабит капиталдан,—машынлардан, хаммалдан вә мүхтәлиф истеһсал васитәләриндән ибарәт олан һиссәси капиталын әмәк һаггына вә ја әмәјин сатын алынмасына сәрф едилән дикәр һиссәсинә нисбәтән кетдикчә даһа чох артыр. Бу гануну ч. Бартон, Рикардо, Сисмонди, профессор Ричард Чонс, профессор Рамсеј, Шербулје вә башгалары аз-чох дүрүст мүәјјән етмишдиләр.

Әкәр капиталын бу ики тәркиб һиссәсинин әввәлки нисбәти бирин-бирә нисбәтинә бәрабәр идисә, сәнајенин даһа да инкишаф етмәси илә бу нисбәт 5-ин 1-ә нисбәтинә бәрабәр олур вә и. а. Әкәр 600-ә бәрабәр бүтүн капиталдан 300-ү аләт, хаммал вә саирәјә, 300-ү дә әмәк һаггына сәрф едилирсә, фәһләјә олан тәләби 300 нәфәрдән 600 нәфәрә чатдырмаг үчүн бүтүн капиталы икигат артырмаг лазымдыр. Лакин сонралар 600-ә

бәрабәр капиталдан 500-ү машына, материала вә саирәјә вә анчаг 100-ү әмәк һаггына сәрф едилирсә, фәһләјә олан тәләби 300 нәфәрдән 600 нәфәрә чатдырмаг үчүн бу капитал 600-дән артыб 3 600 олмалыдыр. Буна көрә дә сәнаје инкишаф етдикчә, әмәјә олан тәләб капитал јығымы илә ајаглаша билмир. Доғрудур, бу тәләб артыр, лакин бүтүн капиталын артмасына нисбәтән даим азалан пропорсијада артыр.

Бу бир нечә гејдә әсасән демәк олар ки, мүасир сәнајенин инкишафы нәтичәсиндә вәзијјәт кетдикчә капиталист үчүн хејирли, фәһлә үчүн исә зәрәрли олмалыдыр вә, демәли, капиталист истеһсалынын үмуми мејли орта әмәк һаггы сәвијјәсини јүксәлтмәјә доғру дејил, ашағы салмаға доғрудур, јә'ни *әмәјин дәјәрини* аз-чох дәрәчәдә *минимум һәддинә* endирир. Лакин мүасир системдә *вәзијјәт* беләдирсә, бу о демәкдирми ки, фәһлә синфи капиталын сојғунчулуг гәсдләринә гаршы мүбаризәдән әл чәкмәли вә өз вәзијјәтини мүвәггәти олараг јахшылашдырмаг үчүн тәсадүфи әлверишли имканлардан истифадә етмәјә чалышмамалыдыр? Әкәр фәһләләр белә һәрәкәт етсәјдиләр, позулуб һеч бир әлачы олмајан лагејд јохсуллар күтләсинә чеврилмиш олардылар. Зәннимчә, мән көстәрдим ки, әмәк һаггынын сәвијјәси уғрунда фәһләләрин мүбаризәси бүтүн муздлу әмәк системи илә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр, фәһләләрин әмәк һаггыны јүксәлтмәјә чалышмалары 100 һалдан 99-да әмәјин дәјәринин өдәнилмәсини олдуғу кими сахламаг сә'јләриндән башга бир шеј дејилдир вә әмәјин гијмәти уғрунда капиталистләрлә мүбаризә апармаг зәрурәти фәһләләрин, өзләрини бир әмтәә кими сатмаға мәчбур едән вәзијјәтләриндән ирәли кәлир. Әкәр фәһләләр капиталла күндәлик тоггушмаларында чәсарәтсизлик көстәриб күзәштә кетсәјдиләр, онлар даһа кениш бир һәрәката башламаг игтидарыны шүбһәсиз итирмиш олардылар.

Ејни заманда, муздлу әмәк системи илә әлагәдар олараг үмумән фәһләләрин әсарәт алтына алынмасыны һәтта тамамилә бир кәнара гојсаг белә, фәһлә синфи бу күндәлик мүбаризәнин сон нәтичәләрини шиширтмәмәлидир. Фәһлә синфи унутмамалыдыр ки, бу күндәлик мүбаризәдә о анчаг нәтичәләрә гаршы мүбаризә едир, бу нәтичәләри доғуран сәбәбләрә гаршы мүбаризә етмир; онун вәзијјәтини ағырлашдыран мејлин истигамәтини дәјишдирмәк дејил, бу мејли анчаг ләнкидир; хәстәлији сағалтмаг дејил, анчаг јарымчыг чарәләр көрүр. Буна көрә дә фәһләләр капиталын фасиләсиз сојғунчулуг гәсдләриндән вә ја базарын вәзијјәтиндәки дәјишикликләрдән даим доғмагда олан тәкчә бу лабүд партизан дөјүшләри илә кифајәтләнмәмәлидирләр. Фәһләләр баша дүшмәлидирләр ки, мүасир систем доғурдуғу јохсуллугла бә-

рабәр, чәмиј јәти игтисади чәһәтдән дәјишдириб јенидән гурмаг үчүн лазым кәлән *мадди шәраит* вә *ичтимаи формалар* да јарадыр. *«Әдаләтли иш күнү үчүн әдаләтли әмәк һаггы»* кими мүһафизәкар бир шүар әвәзинә фәһләләр өз бајрағында белә бир *ингилаби* шүар јазмалыдырлар: *«Мәһв олсун муздлу әмәк системи!»*.

Әсас мәсәләни ајдынлашдырмаг мәгсәди илә бу гәдәр узун вә, бәлкә дә, јоручу бир изаһат вердикдән сонра, мән, ашағыдакы гәтнамәни тәклиф етмәклә өз мә'рузәми битирирәм:

1) Әмәк һаггы сәвиј јәсинин үмуми јүксәлмәси үмуми мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәсинә сәбәб олур, лакин үмумиј јәтлә әмтәәләрин гиј мәтләринә тә'сир көстәрмир.

2) Капиталист истеһсалынын үмуми мејли орта әмәк һаггы сәвиј јәсини јүксәлтмәјә доғру дејил, ашағы салмаға доғрудур.

3) Тред-јунионлар капиталын һүчумуна гаршы мүгавимәт мәркәзи олмаг е'тибарилә мүвәффәгиј јәтлә ишләјирләр. Бир сыра һалларда онлар өз гүввәләриндән дүзкүн истифадә етмәдикләринә көрә мүвәффәгиј јәтсизлијә уғрајырлар. Үмумиј јәтлә исә мүвәффәгиј јәтсизлијә уғрајырлар, чүнки мөвчуд системин доғурдуғу нәтичәләрә гаршы партизан мүбаризәси илә кифајәтләнирләр, һалбуки ејни заманда бу системи дәјишдирмәјә вә өз мүтәшәккил гүввәләриндән фәһлә синфини тамамилә азад етмәк, јә'ни муздлу әмәк системини тамамилә мәһв етмәк үчүн бир васитә кими истифадә етмәјә чалышмалыдырлар.

К. Маркс тәрәфиндән 1865-чи ил мајын ахырында—ијунун 27-дә јазылмышдыр.

Илк дәфә 1898-чи илдә Лондонда ајрыча китабча шәклиндә нәшр едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 101—155.

К. МАРКС

МҮВӘГГӘТИ МӘРКӘЗИ ШУРА НҮМАЈӘНДӘЛӘРИНӘ АЈРЫ-АЈРЫ МӘСӘЛӘЛӘР БАРӘСИНДӘ ТӘ'ЛИМАТ[38]

1. БЕЈНӘЛХАЛГ БИРЛИЈИН ТӘШКИЛИ

Мүвәггәти Мәркәзи Шура *тәшкилатын* Мүвәггәти Низамнамәдә* шәрһ олунмуш *планыны* үмумән вә бүтүнлүклә гәбул етмәји төвсијә едир. Бу планын дүзкүнлүјү вә ону фәалијјәт бирлијинә зијан вурмадан мүхтәлиф өлкәләрин шәраитинә тәтбиг етмәјин мүмкүн олмасы ики илин тәчрүбәси илә сүбута јетмишдир. Биз кәлән ил Мәркәзи Шуранын игамәткаһыны Лондонда сахламағы мәсләһәт көрүрүк, чүнки континентдә шәраит көрүнүр, һәр һансы дәјишиклик үчүн әлверишли дејилдир.

Ајдындыр ки, Мәркәзи Шуранын тәркибинә үзвләр конгрес тәрәфиндән (Мүвәггәти Низамнамәнин 5-чи параграфы) дахил едилмәк һүгугу илә сечилмәлидирләр.

Баш катиби Бирлијин тәркибиндә мааш алан јеканә вәзифәли шәхс кими бир ил мүддәтинә конгресдә сечмәк лазымдыр. Биз она һәфтәдә 2 ф. ст. вермәји тәклиф едирик**.

Бирлијин һәр бир фәрди үзвү үчүн иллик ваһид үзвлүк һаггы јарым пенни (бир пенни дә ола биләр) мүәјјән едилир. Үзвлүк карточкасынын (китабчасынын) дәјәри әлавә олараг өдәнилмәлидир.

---

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 12—15. *Ред.*

** Франсызча вә алманча мәтнләрдә сонра белә бир абзас кәлир: «Әслиндә Мәркәзи Шуранын ичраијјә органы олан *Даими комитә* конгрес тәрәфиндән сечилмәлидир; онун ајры-ајры үзвләринин функсијаларыны Мәркәзи Шура мүәјјән едир». *Ред.*

Биз Бирлијин үзвләрини гаршылыглы јардым чәмијјәтләри тәшкил етмәјә вә онларын арасында бејнәлмиләл әлагә јаратмаға чағырыр вә ејни заманда бу мәсәләдә тәшәббүсү (гаршылыглы јардым чәмијјәтләринин тәшкил едилмәси; Бирлик үзвләринин јетим ушаглара мә’нәви вә мадди јардым көстәрмәси) һәмин тәклифи өтән илин сентјабрында кечирилмиш конфрансда[39] ирәли сүрән исвечрәлиләрә веририк.

2. ӘМӘК ИЛӘ КАПИТАЛ АРАСЫНДА МҮБАРИЗӘДӘ БИРЛИЈИН ЈАРДЫМЫ ИЛӘ БЕЈНӘЛМИЛӘЛ ФӘАЛИЈЈӘТ БИРЛИЈИ

(a) Үмумијјәтлә, бу мәсәлә мәгсәди мүхтәлиф өлкәләрин фәһлә синфинин өз азадлығы уғрунда индијәдәк пәракәндә шәкилдә апардығы мүбаризәни бирләшдириб, үмуми ахына јөнәлтмәкдән ибарәт олан Бејнәлхалг Бирлијин бүтүн фәалијјәтини әһатә едир.

(b) Бирлијимизин индијәдәк мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирдији хүсуси функсијалардан бири тә’тилләр вә локаутлар баш верәчәји тәгдирдә харичи фәһләләрин хидмәтләриндән суи-истифадә етмәјә, онлардан јерли фәһләләрә гаршы бир васитә олараг истифадә етмәјә һәмишә һазыр олан капиталистләрин фитнәләринә мүгавимәт көстәрмәкдир. Бирлијин ән бөјүк мәгсәдләриндән бири она наил олмагдан ибарәтдир ки, мүхтәлиф өлкәләрин фәһләләри өзләрини нәинки ваһид ордуда азадлыг уғрунда мүбаризә апаран гардаш вә јолдаш олараг *һисс етсинләр,* һәм дә гардашлар вә јолдашлар кими фәалијјәт *көстәрсинләр.*

(c) Бүтүн өлкәләрдә фәһлә синфинин вәзијјәтинин фәһлә синфинин өзү тәрәфиндән статистика чәһәтдән јохланмасы «бејнәлмиләл фәалијјәт бирлијинә» бөјүк нүмунә олачагдыр. Мүвәффәгијјәт газанмагдан өтрү һәр һансы еһтимала архаланыб һәрәкәт етмәк үчүн тә’сир көстәрилмәли олан материалы билмәк лазымдыр. Фәһләләр белә бөјүк ишә башламагла сүбут едәчәкләр ки, өзләринин мүгәддәратыны өз әлләринә ала биләрләр. Буна көрә дә тәклиф едирик:

Бирлијимизин шө’бәләри олан һәр јердә дәрһал ишә башламаг вә әлавә едилән јохлама схеминдә көстәрилмиш мүхтәлиф бәндләр үзрә фактик материал топламаг.

Конгрес Авропанын вә Бирләшмиш Штатларын бүтүн фәһләләрини фәһлә синфи һаггында статистика мә’луматы топланмасында иштирак етмәјә чағырыр; мә’рузәләри вә фактик мә’луматы Мәркәзи Шураја көндәрмәк лазымдыр. Мәркәзи Шура һәмин материаллар әсасында үмуми мә’рузә һазырла-

јачаг, фактик мә'луматы әлавә шәклиндә мә'рузәјә бирләшдирәчәкдир.

Бу мә'рузә әлавә илә бирликдә нөвбәти иллик конгресә тәгдим олунур вә конгрес тәрәфиндән тәсдиг едилдикдән сонра Бирлијин вәсаити һесабына чап едилир.

ЈОХЛАМАНЫН ҮМУМИ СХЕМИ;
ҺӘР БИР ЈЕРДӘ СХЕМӘ, ШҮБҺӘСИЗ,
ДӘЈИШИКЛИКЛӘР ДАХИЛ ЕДИЛӘ БИЛӘР

1. Истеһсалын ады.
2. Истеһсалда чалышан шәхсләрин јашы вә чинси.
3. Истеһсалда чалышанларын сајы.
4. Әмәк һаггы: *(а)* шакирдләрин әмәк һаггы; *(b)* әмәјин күнәмузд вә ја ишәмузд өдәнилмәси; васитәчиләр тәрәфиндән өдәнилән һаггын мәбләғи. Орта һәфтәлик, иллик әмәк һаггы.
5. *(а)* Фабрикләрдә иш күнүнүн мүддәти. *(b)* Хырда саһибкарларын мүәссисәләриндә вә ев истеһсалында бүтүн бу истеһсал нөвләри мөвчуд олдугда иш күнүнүн мүддәти. *(с)* Кечә вә күндүз әмәји.
6. Наһар фасиләләри вә фәһләләрлә рәфтар.
7. Е'малатхананын вә әмәк шәраитинин характеристикасы: бинанын дарысгаллығы, һаванын пис дәјишмәси, күнәш ишығынын чатышмамасы, газ ишығындан истифадә едилмәси. Тәмизлик вә и. а.
8. Мәшғулијјәтин нөвү.
9. Ишин физики вәзијјәтә тә'сири.
10. Мә'нәви шәраит. Тәрбијә.
11. Истеһсалын вәзијјәти. Истеһсал мөвсүмидирми вә ја бүтүн ил әрзиндә аз-чох мүнтәзәм фәалијјәт көстәрир, бөјүк дәјишикликләр баш верирми, харичи рәгабәтә мә'руз галырмы, о, ән чох дахили вә ја харичи базара хидмәт едир вә и. а.

3. ИШ КҮНҮНӘ ҺӘДД ГОЈУЛМАСЫ

Иш күнүнә һәдд гојулмасы елә илк шәртдир ки, бунсуз фәһләләрин вәзијјәтини јахшылашдырмаг вә онлары азад етмәк үчүн көстәриләчәк бүтүн чәһдләр һөкмән мүвәффәгијјәтсизлијә уғрајачагдыр.

Иш күнүнә һәдд гојулмасы һәм һәр бир халгын әсас өзәјини тәшкил едән фәһлә синфинин чансағлығыны вә физики гүввәсини бәрпа етмәк, һәм дә фәһләләрә зеһни инкишаф, өз араларында достчасына үнсијјәт, ичтимаи вә сијаси фәалијјәт имканы тә'мин етмәк үчүн зәруридир.

Биз иш күнүнә *ганунверичилик јолу илә 8 саатлыг һәдд гојулмасыны* тәклиф едирик. Белә һәдд гојулмасы Америка Бирләшмиш Штатлары[40] фәһләләринин үмуми тәләбидир; конгресин гәрары ону бүтүн дүнјада фәһлә синфинин үмуми платформасына чевирәчәкдир.

Бирлијин фабрик ганунверичилијиндә тәчрүбәси нисбәтән аз олан континентал үзвләринин нәзәринә чатдырмаг үчүн әлавә едәк ки, әмәјин һәмин 8 саатыны күнүн һансы вахтынын әһатә едәчәји дүрүст көстәрилмәсә, ганун тәрәфиндән һәр һансы шәкилдә һәдд гојулмасы өз мәгсәдинә чатмыр вә капитал тәрәфиндән позулур. Бу вахтын узунлуғу әмәјин 8 сааты вә наһар фасиләләри үчүн верилән әлавә мүддәтлә мүәјјән едилир. Мәсәлән, әкәр наһар үчүн мүхтәлиф фасиләләр *бир саат* вахт апарырса, ганун тәрәфиндән мүәјјән едилән *күн вахты* 9 сааты, тутаг ки, сәһәр саат 7-дән саат 4-дәк вә ја сәһәр саат 8-дән саат 5-дәк олан вахты әһатә етмәлидир вә и. а. Кечә әмәјинә јалныз истисна шәклиндә ганунла дүрүст мүәјјән олунмуш истеһсалатларда вә ја истеһсалат саһәләриндә ичазә верилир. Чалышмаг лазымдыр ки, кечә әмәји тамамилә ләғв едилсин.

Бу параграф јалныз јашлы кишиләрә вә гадынлара аиддир; лакин гадынлар *һеч бир кечә ишинә,* һабелә зәриф гадын организми үчүн тәһлүкәли олан, ону зәһәрли вә ја башга зијанлы маддәләрин тә'сиринә мә'руз гојан һәр һансы әмәк нөвләринә јахын бурахылмамалыдырлар. Јашлылар дедикдә биз 18 јашына чатмыш бүтүн шәхсләри нәзәрдә тутуруг.

4. УШАГЛАРЫН ВӘ ЈЕНИЈЕТМӘЛӘРИН (ҺӘР ИКИ ЧИНСДӘН) ӘМӘЈИ

Мүасир сәнајенин һәр ики чинсдән олан ушаглары вә јенијетмәләри бөјүк ичтимаи истеһсал ишиндә иштирака чәлб етмәк мејлини биз мүтәрәгги, сағлам вә гануни бир мејл һесаб едирик; һәрчәнд капитализм гурулушунда бу мејл ејбәчәр формалар кәсб етмишдир. Ағыллы ичтимаи гурулушда һәр бир әмәк габилијјәтли јашлы адам кими, *һәр бир ушаг* 9 јашындан е'тибарән мәһсулдар ишчијә чеврилмәли, тәбиәтин үмуми ганунуна табе олмалы, јә'ни: о, јејә билмәк үчүн ишләмәли, һәм дә тәкчә башы илә дејил, әлләри илә дә ишләмәлидир. Лакин һазырда бизим вәзифәмиз јалныз фәһлә синфиндән олан ушаглар вә јенијетмәләр һаггында гајғы көстәрмәкдир.

Биз физиолокијаја әсасланараг, һәр ики чинсдән олан ушаглары вә јенијетмәләри мүхтәлиф мүнасибәт тәләб едән

үч група бөлмәји зәрури сајырыг: биринчи група 9 јашындан 12 јашынадәк, икинчи група 13 јашындан 15 јашынадәк, үчүнчү група 16 јашлы вә 17 јашлы ушаглар дахилдир. Биз тәклиф едирик ки, ганун биринчи груп үчүн һәр һансы е'малатханада вә ја евдә әмәјә *ики* саат; икинчи груп үчүн *дөрд* саат вә үчүнчү груп үчүн *алты* саат һәдд гојсун. Үчүнчү груп үчүн наһар вә ја истираһәтдән өтрү һеч олмазса бир саат фасилә верилмәлидир.

Бәлкә дә јахшы олар ки, ибтидаи мәктәб тәдрисинә 9 јашындан тез башлансын: лакин биз бурада фәһләни капитал јығымынын садә аләти сәвијјәсинә ендирән вә еһтијачын тагәтдән салдығы валидејнләри өз ушагларыны сатан гулдарлара чеврилмәјә вадар едән ичтимаи гурулушун мејлләринә гаршы ән зәрури чарәјә тохунуруг. Ушагларын вә јенијетмәләрин *һүгуглары* мүдафиә едилмәлидир. Онлар өзләри өзләрини мүдафиә етмәјә гадир дејилләр. Буна көрә дә онларын мүдафиәчиси олмаг чәмијјәтин борчудур.

Әкәр буржуазија вә аристократија өз өвладлары барәсиндәки вәзифәләринә е'тинасызлыг көстәрирләрсә, бу, онларын өз ишидир. Һәмин синифләрин имтијазларындан истифадә едән ушаг онларын мәһдуд зеһнијјәтиндән дә әзијјәт чәкмәлидир.

Фәһлә синфи үчүн мәсәлә тамамилә башга чүрдүр. Фәһлә өз һәрәкәтләриндә сәрбәст дејилдир. Бир чох һалларда о, елә авамдыр ки, өз ушағынын һәгиги мәнафејини вә ја инсанын нормал инкишаф шәраитини баша дүшә билмир. Һәр нечә олса да даһа габагчыл фәһләләр тамамилә баша дүшүрләр ки, онларын синфинин вә, демәли, бәшәријјәтин кәләчәји тамамилә бөјүмәкдә олан фәһлә нәслинин тәрбијәсиндән асылыдыр. Онлар билирләр ки, ишләјән ушаглары вә јенијетмәләри мүасир системин дағыдычы тә'сириндән биринчи нөвбәдә горумаг лазымдыр. Буна јалныз *ичтимаи шүуру ичтимаи гүввәјә* чевирмәк јолу илә наил олмаг олар, индики шәраитдә исә буна јалныз дөвләт һакимијјәтинин һәјата кечирдији *умуми ганунлар* васитәси илә наил олмаг мүмкүндүр. Белә ганунлары һәјата кечирмәклә фәһлә синфи һөкумәтин һакимијјәтини һеч дә мөһкәмләтмир. Әксинә, фәһлә синфи һазырда онун өзүнә гаршы истифадә едилән һакимијјәти өз әлиндә бир васитәјә чевирир, о, сајсыз-һесабсыз, дағыныг фәрди чәһдләр јолу илә наил олмаға әбәс јерә чалышачағы бир шеји үмуми ганунверичилик акты јолу илә һәјата кечирир.

Буну әсас көтүрәрәк, биз билдиририк ки, әкәр әмәк тәрбијә илә әлагәләндирилмирсә, валидејнләрә вә саһибкарлара ушагларын вә јенијетмәләрин әмәјиндән истифадә етмәјә һеч вәчһлә ичазә верилә билмәз.

Тәрбијә дедикдә биз үч шеј баша дүшүрүк:

Биринчи: *зеһни тәрбијә.*

Икинчи: кимнастика мәктәбләриндә вә һәрби тә’лим васитәсилә верилән *физики тәрбијә.*

Үчүнчү: бүтүн истеһсал просесләринин әсас принсипләри илә таныш едән вә ејни заманда ушаға вә ја јенијетмәјә бүтүн истеһсалатларын ән садә аләтләри илә давранмаг вәрдишләри ашылајан *техники тә’лим.*

Тәдричән чәтинләшән зеһни вә физики тәрбијә вә техники тә’лим курсу ушагларын вә фәһлә јенијетмәләрин јаш групларына көрә бөлкүсүнә ујғун кәлмәлидир. Техники мәктәбләрә чәкилән хәрчләр гисмән онларын мәһсулунун сатылмасы јолу илә чыхарылмалыдыр.

Һаггы өдәнилән мәһсулдар әмәјин, зеһни тәрбијәнин, физики мәшгләрин вә политехник тә’лимин әлагәләндирилмәси фәһлә синфини аристократијанын вә буржуазијанын сәвијјәсиндән хејли јүксәјә галдырар.

Өзлүјүндә ајдындыр ки, 9 јашындан 17 јашынадәк (17 јаш да дахил олмагла) бүтүн шәхсләрин әмәјиндән кечә вә чансағлығы үчүн зәрәрли сајылан бүтүн истеһсалатларда истифадә олунмасы ганунла чидди гадаған едилмәлидир.

5. КООПЕРАТИВ ӘМӘЈИ

Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији фәһлә синфинин *кортәбии һәрәкатыны* бирләшдириб, үмуми ахына јөнәлтмәк мәгсәди дашыјыр, һеч дә һәр һансы доктринјор системләри зорла онун бојнуна гојуб гәбул етдирмәк истәмир. Буна көрә дә конгрес һәр һансы бир *хүсуси* кооперасија *системини* е’лан етмәмәли, бә’зи үмуми принсипләри изаһ етмәклә кифајәтләнмәлидир.

(а) Биз белә һесаб едирик ки, кооператив һәрәкаты синфи антагонизмә әсасланан мүасир чәмијјәти дәјишдирән гүввәләрдән биридир. Һәмин һәрәкатын бөјүк хидмәти бундан ибарәтдир ки, о, пауперизм доғуран мүасир истибдад системини—*әмәји* капитала *табе етдирмәк* системини республикачы вә сәмәрәли системлә—*азад вә бәрабәр һүгуглу истеһсалчылар чәмијјәти* системи илә әвәз етмәјин мүмкүн олдуғуну ишдә көстәрир.

(b) Лакин өз чәһдләри илә муздлу әмәјин анчаг ајры-ајры көләләрини јарадан хырда формаларла мәһдудлашмыш кооператив системи капитализм чәмијјәтини һеч вахт дәјишдирә билмәз. Ичтимаи истеһсалы ваһид, кениш вә аһәнкдар азад кооператив әмәјинә чевирмәк үчүн *үмуми ичтимаи дәјишикликләр* лазымдыр, *ичтимаи гурулушун әсаслары дәјишдирилмәлидир;* бу дәјишикликләр јалныз чәмијјәтин мүтәшәккил гүввәләринин, јә’ни дөвләт һакимијјәтинин капита-

листләрдән вә торпаг саһибләриндән истеһсалчыларын өзләринин ихтијарына кечмәси јолу илә мүмкүндүр.

(c) Фәһләләрә төвсијә едирик ки, *кооператив тичарәтиндәнсә кооператив истеһсалына* үстүнлүк версинләр. Кооператив тичарәти мүасир игтисади гурулуша анчаг үздән тохунур, кооператив истеһсалы исә онун әсасларыны сарсыдыр.

(d) Бүтүн кооператив чәмијјәтләринә төвсијә едирик ки, өз кәлиринин бир һиссәсини өз принсипләрини һәм ишдә, һәм дә сөздә тәблиғ етмәк үчүн фонда чевирсинләр, јә'ни өз тә'лимләрини јајмагла јанашы, јени истеһсал-кооператив чәмијјәтләри тә'сис олунмасына көмәк етсинләр.

(e) Кооператив чәмијјәтләринин ади буржуа сәһмдар чәмијјәтләринә (sociétés paractions) чеврилмәсинә јол вермәмәк үчүн һәр бир мүәссисәнин фәһләләри пајчы олуб-олмадыгларындан асылы олмајараг, кәлирдән бәрабәр пај көтүрмәлидирләр. Халис мүвәггәти тәдбир кими, биз пајчыларын чүзи фаиз алмасына јол верилмәсинә разыјыг.

6. ФӘҺЛӘ ҺӘМКАРЛАР ИТТИФАГЛАРЫ (ТРЕД-ЈУНИОНЛАР). ОНЛАРЫН КЕЧМИШИ, ИНДИКИ ВӘЗИЈЈӘТИ ВӘ КӘЛӘЧӘЈИ

(a) Онларын кечмиши.

Капитал тәмәркүзләшмиш ичтимаи гүввәдир, фәһләнин сәрәнчамында олан исә јалныз өзүнүн иш гүввәсидир. Демәли, капитал илә әмәк арасында һеч вахт әдаләтли шәртләрлә, һәтта, јашајыш вә әмәјин мадди васитәләри үзәриндә мүлкијјәтин чанлы мәһсулдар гүввәјә гаршы дурдуғу чәмијјәт бахымындан да әдаләтли шәртләрлә мүгавилә бағлана билмәз. Фәһләләрин ичтимаи гүввәси јалныз онларын сајындадыр. Лакин сај үстүнлүјүнүн күчү фәһләләрин дағыныглығы үзүндән јох олуб кедир. Фәһләләрин дағыныглығы *онларын өзләри арасында лабүд рәгабәт* нәтичәсиндә јараныр вә давам едир.

Һәмкарлар иттифаглары әввәлчә фәһләләрин кортәбии чәһдләри—фәһләләри ади көлә вәзијјәтиндән хилас едән мүгавилә шәртләринә наил олмаг мәгсәди илә һәмин рәгабәти арадан галдырмаг вә ја һеч олмазса зәифләтмәк чәһдләри нәтичәсиндә јаранмышдыр. Һәмкарлар иттифагларынын билаваситә вәзифәси буна көрә дә күндәлик еһтијачларла, капиталын фасиләсиз һүчумуну дајандырмаг чәһдләри илә, бир сөзлә,—әмәк һаггы вә иш вахты мәсәләләри илә мәһдудлашдырылырды. Һәмкарлар иттифагларынын бу чүр фәалијјәти нәинки ганунидир, һәм дә зәруридир. Мүасир истеһсал үсулу галдыгча, һәмин фәалијјәт олмадан кечинмәк мүмкүн дејилдир. Бундан әлавә, һәмин фәалијјәт бүтүн өлкәләрдә һәмкар-

лар иттифаглары јарадылмасы вә онларын бирләшмәси јолу илә һәр јердә кениш јајылмалыдыр. Дикәр тәрәфдән,—өзләри дә дәрк етмәдән һәмкарлар иттифаглары фәһлә синфи үчүн *тәшкилат мәркәзләринә* чеврилмишләр, нечә ки, орта әср бәләдијјә идарәләри вә коммуналары буржуазија үчүн тәшкилат мәркәзләри идиләр. Әкәр һәмкарлар иттифаглары капитал илә әмәк арасында партизан мүбаризәси үчүн зәруридирсә, онлар *муздлу әмәк системинин өзүнү вә капитал һакимијјәтини мәһв етмәк үчүн мүтәшәккил гүввә* кими даһа чох әһәмијјәтлидир.

(b) Онларын индики вәзијјәти.

Чох вахт анҹаг јерли мүбаризә вә билаваситә капитала гаршы мүбаризә илә мәшғул олан һәмкарлар иттифаглары муздлу көләлик системинин өзүнә гаршы мүбаризә үчүн нечә гүввә олдугларыны һәлә дәрк етмәмишләр. Буна көрә дә онлар үмуми ичтимаи вә сијаси һәрәкатдан чох кәнарда галмышдылар. Бунунла белә, сон вахтлар, көрүнүр, онларын шүуру ојанмыш* вә өзләринин бөјүк тарихи вәзифәсини дәрк етмишләр; мәсәлән, Инкилтәрәдә[41] һазыркы сијаси һәрәкатда онларын иштиракы, Бирләшмиш Штатларда[42] онларын өз функсијасыны даһа кениш баша дүшмәси вә тред-јунион нүмајәндәләринин бу јахынларда Шеффилддә кечирилмиш бөјүк конфрансда[43] гәбул етдикләри ашағыдакы гәтнамә буна сүбутдур:

«Бу конфранс бүтүн өлкәләрин фәһләләрини ваһид гардашлыг иттифагында бирләшдирмәк саһәсиндә Бејнәлхалг Бирлијин фәалијјәтини лазымынча гијмәтләндирәрәк, бурада тәмсил олунан мүхтәлиф ҹәмијјәтләрә сон дәрәҹә тә'кидлә төвсијә едир ки, һәмин Бирлијә дахил олсунлар; конфранс белә һесаб едир ки, Бирлик бүтүн фәһләләрин тәрәггисинә вә инкишафына хејли көмәк едир».

(c) Онларын кәләҹәји.

Һәмкарлар иттифаглары өзләринин илкин мәгсәдләриндән асылы олмајараг, инди фәһлә синфинин тәшкиледичи мәркәзләри сифәти илә шүурлу фәалијјәт көстәрмәји өјрәнмәли, фәһлә синфинин *тамамилә азад олунмасыны* өзләринин бөјүк вәзифәси кими гаршыја гојмалыдырлар, һәмкарлар иттифаглары бу истигамәтдә кедән һәр ҹүр ичтимаи вә сијаси һәрәкаты мүдафиә етмәлидирләр. Онлар өзләрини бүтүн фәһлә синфинин нүмајәндәләри вә онун мәнафеји уғрунда чарпышан мүбариз һесаб едәрәк вә ишдә белә дә һәрәкәт едәрәк гејри-мүтәшәккил фәһләләри дә өз сыраларына ҹәлб етмәјә борч-

---

* Алманҹа мәтниндә әлавә едилмишдир: «һеч олмазса Инкилтәрәдә». *Ред.*

лудурлар. Һәмкарлар иттифаглары хүсусилә ән пис әмәк һаггы верилән истеһсал саһәләри фәһләләринин, мәсәлән, шәраит әлверишли олмадығына көрә, тамамилә көмәксиз олан* кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин мәнафеји гајғысына галмалыдырлар. Һәмкарлар иттифаглары бүтүн дүнјаја сүбут етмәлидирләр ки, онлар һеч дә мәһдуд, худбин мәнафе уғрунда дејил, милјон-милјон мәзлумун азад едилмәси уғрунда мүбаризә апарырлар.

7. ВАСИТӘСИЗ ВӘ ВАСИТӘЛИ ВЕРКИЛӘР

(а) Верки гојулмасынын формасында һеч бир дәјишиклик әмәк илә капитал арасындакы мүнасибәтләрдә чидди дәјишиклијә сәбәб ола билмәз.

(b) Бунунла белә, верки гојулмасында ики системдән бирини сечмәк лазым кәлсә, биз васитәли *веркиләрин тамамилә ләғв олунмасыны вә онларын үмумән васитәсиз веркиләрлә әвәз едилмәсини* төвсијә едирик.

Она көрә ки, васитәли веркиләр малларын гијмәтләрини артырыр, чүнки алверчиләр бу гијмәтләрин үстүнә тәкчә васитәли веркиләрин мәбләғини дејил, һәм дә һәмин веркиләрин өдәнилмәси үчүн аванс верилән капиталын фаизини вә мәнфәәтини дә кәлирләр.

Она көрә ки, васитәли веркиләр ајрылыгда һәр бир шәхсин дөвләтә өдәдији мәбләғи ондан кизләдир, һалбуки васитәсиз верки һеч нә илә пәрдәләнмәмишдир, ачыг-ашкар алыныр вә һәтта, ән авам адамы да аздырмыр. Демәли, васитәсиз веркиләр һәр кәси һөкумәтә нәзарәт етмәјә сөвг едир, һалбуки васитәли веркиләр һәр чүр өзүнүидарә чәһдини боғур.

8. БЕЈНӘЛМИЛӘЛ КРЕДИТ

Тәшәббүсү франсызлара вермәк лазымдыр.

9. ПОЛША МӘСӘЛӘСИ**

(а) Авропа фәһләләри бу мәсәләни нә үчүн галдырырлар? Биринчи нөвбәдә она көрә ки, буржуа јазычылары вә тәшвигатчылары бу барәдә сусмаг үчүн дилбир олмушлар, һәрчәнд онлар континентдәки бүтүн милләтләрә, һәтта, Ирландијаја да һавадарлыг едирләр. Бу сусмағын сәбәби нәдир? Сәбәби одур ки, аристократлар да, буржуалар да арха планда дуран

---

* Франсызча мәтниндә «тамамилә көмәксиз олан» сөзләринин әвәзиндә «мүтәшәккил сурәтдә мүгавимәт көстәрмәјә габил олмајан» јазылмышдыр.—*Ред.*

** Франсызча мәтниндә јазылмышдыр: «Милләтләрин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәси һүгугунун һәјата кечирилмәси вә Полшанын демократик вә ичтимаи зәминдә бәрпа едилмәси јолу илә Авропада рус тә'сирини мәһв етмәк зәрурәти һаггында». *Ред.*

авам Асија дөвләтинә, јүксәлән фәһлә һәрәкаты далғасына гаршы ахырынчы истинадкаһ кими бахырлар. Бу дөвләт һәгигәтән, јалныз Полшаны демократик зәминдә бәрпа етмәк јолу илә сарсыдыла биләр.

(b) Мәркәзи Авропада, хүсусилә дә Алманијада вәзијјәтин дәјишдији индики шәраитдә демократик Полшанын мөвчуд олмасы һәр һансы бир вахтдакындан даһа зәруридир. Онсуз Алманија Мүгәддәс иттифагын[44] дајағына чевриләр, онун варлығы шәраитиндә исә республикачы Франса илә әмәкдашлыға кирәр. Нә гәдәр ки, Авропанын бу мүһүм мәсәләси һәлл едилмәмишдир, фәһлә һәрәкаты һәмишә әнкәлләрә раст кәләчәк, мәғлубијјәтләрә уғрајачаг вә онун инкишафы ләнкијәчәкдир.

(c) Бу мәсәләдә тәшәббүсү әлә алмаг хүсусилә Алманија фәһлә синфинин борчудур, чүнки Алманија Полшанын бөлүшдүрүлмәси иштиракчыларындан биридир.

10. ОРДУЛАР*

(a) Бөјүк даими орduларын *истеһсала* мәһведичи тә'сири һәр нөв буржуа конгресләриндә, сүлһ, игтисади, статистика, филантропија вә сосиолокија конгресләриндә кифајәт гәдәр сүбут едилмишдир. Буна көрә дә биз һәмин мөвзу үзәриндә чох дајанмағы тамамилә лүзумсуз һесаб едирик.

(b) Биз халгын һамылыгла силаһланмасыны вә силаһдан истифадә етмәјин һамылыгла өјрәнилмәсини тәклиф едирик.

(c) Мүвәггәти зәрури тәдбир олмаг е'тибары илә милисин команда һеј'әтинин тә'лим мәктәбләри хидмәтини көрән кичик даими орduларын мөвчуд олмасыны биз мәгбул сајырыг; киши чинсиндән олан һәр бир вәтәндаш чох гыса мүддәт бу ордуларда хидмәт етмәлидир.

11. ДИН МӘСӘЛӘСИ**

Тәшәббүсү франсызлара вермәк лазымдыр.

К. Маркс тәрәфиндән 1866-чы ил августун сонунда јазылмышдыр. „The International Courie“ гәзетинин 1867-чи ил февралын 20-дә 6—7-чи нөмрәләриндә вә мартын 13-дә 8—10-чу нөмрәләриндә, „Le Courier international“ гәзетинин 1867-чи ил мартын 9-да вә 16-да 10-чу вә 11-чи нөмрәләриндә, һабелә 1866-чы илин октјабр вә нојабрында „Der Vorbote“ журналынын 10-чу вә 11-чи нөмрәләриндә дәрч едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 194—203.

---

* Франсызча мәтниндә: «Даими орduларын истеһсала мүнасибәти». *Ред.*

** Франсызча мәтниндә: «Дини идејалар; ичтимаи, сијаси вә зеһни инкишафа онларын тә'сири». *Ред.*

К. МАРКС

«КАПИТАЛ»ЫН БИРИНЧИ ЧИЛДИНИН АЛМАНЧА БИРИНЧИ НӘШРИНӘ МҮГӘДДИМӘ[45]

Биринчи чилдини чамаатын нәзәринә тәгдим етдијим әсәр 1859-чу илдә чап едилән «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир»* адлы әсәримин давамыдыр. Ишин башланмасы илә давам етдирилмәси арасында бөјүк фасиләјә сәбәб одур ки, хәстәлијим илләрлә давам етмишдир вә ишими дәфәләрлә дајандырмышдыр.

Јухарыда ады чәкилән даһа әввәлки әсәрин мәзмуну бу чилдин биринчи фәслиндә[46] хүласә шәклиндә верилмишдир. Мән буну јалныз тәдгигатын даһа рабитәли вә долғун олмасы хатиринә етмәмишәм. Шәрһин өзү дә јахшылашдырылмышдыр. Орада анчаг өтәри гејд едилән бир чох бәндләр бурада тәдгиг едилән мәсәләнин имкан вердији дәрәчәдә даһа да инкишаф етдирилмиш вә әксинә, орада әтрафлы ишләнмиш олан мүддәалар бурада анчаг гысача гејд едилмишдир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, дәјәр вә пул нәзәријјәсинин тарихи инкишафына аид олан һиссәләр бурада тамамилә атылмышдыр. Лакин «Сијаси игтисади тәнгидинә даир» әсәрилә таныш олан охучу бу әсәрин биринчи фәслинә верилән гејдләрдә һәмин нәзәријјәләрин тарихинә даир јени мә'хәзләр тапар.

Һәр ишин әввәли чәтиндир,—бу һәгигәти һәр бир елм барәсиндә сөјләмәк олар. Бурада да ән чәтин анлашылан јер биринчи фәсилдир, хүсусилә дә бу фәсилдә әмтәәнин тәһлили верилән һиссәдир. Хүсуси олараг дәјәр субстансијасынын вә дәјәр кәмијјәтинин тәһлилинә кәлдикдә, мән буну мүмкүн олдуғу гәдәр садәләшдирмишәм[1]. Пул формасында өз мү-

---

* *К. Маркс.* Сијаси игтисадын тәнгидинә даир. Азәрнәшр, 1955. *Ред.*

[1] Бу хүсусилә она көрә зәрури иди ки, һәтта Ф. Лассалын Шүлтсе-Делич әлејһинә јөнәлдилән әсәриндә, мүәллифин дедијинә көрә, бу мәсәлә барәсиндә мәним тәдгигатымын «мә'нәви мәғзи» верилдији јердә мүһүм анлашылмазлыглар вардыр[47]. Јери кәлмишкән дејәк ки, әкәр Ф. Лассал өз игтисади әсәрләриндә бүтүн үмуми нәзәри мүддәалары, мәсәлән, капиталын тарихи характери һаггында, истеһсал мүнасибәтләри илә истеһсал үсулу арасындакы әлагәләр вә и. а. һаггында мүддәалары, һәтта мәним јаратды-

кәммәл шәклини алан дәјәр формасы чох мәзмунсуз вә садәдир. Бунунла белә, инсан зәкасы ону 2000 илдән артыг бир мүддәт әрзиндә дәрк етмәјә чалышмышса да, буну едә билмәмишдир, һалбуки дикәр тәрәфдән, о һәр һалда тәхмини олса да, хејли артыг дәрәчәдә мәзмунлу вә мүкәммәл формалары тәһлил едә билмишдир. Бу нәјә көрә беләдир? Она көрә ки, инкишаф етмиш чисми өјрәнмәк чисмин бир һүчејрәчијини өјрәнмәкдән асандыр. Һәм дә игтисади формалар тәһлил едиләркән нә микроскопдан, нә дә кимјәви реактивләрдән истифадә етмәк мүмкүн дејилдир. Бунларын һәр икисинин јерини абстраксија гүввәси тутмалыдыр. Лакин әмәк мәһсулунун әмтәә формасы, јахуд әмтәә дәјәринин формасы буржуа чәмијјәтинин игтисади һүчејрәчијинин формасыдыр. Ишә бәләд олмајан адама онун тәһлили садәчә хырда шејләр барәсиндә әлламәлик кими көрүнә биләр. Бунлар исә һәгигәтән хырда шејләрдир, лакин елә хырда шејләрдир ки, бунларла, мәсәлән, микроанатомија мәшғул олур.

Дәјәр формасы һаггында һиссә истисна олмагла, бу китабы баша дүшмәк чәтин олмајачагдыр. Мән, әлбәттә, јени бир шеј өјрәнмәк истәјән вә, демәли, мүстәгил дүшүнмәк истәјән охучулары нәзәрдә тутурам.

Физик ја тәбиәт просесләрини ән ајдын формада мејдана чыхдығы вә бунлары позан тә'сирләр үзүндән бунларын ән аз тутгунлашдығы јердә мүшаһидә едир, ја да мүмкүн оларса, просесин саф шәклиндә кедишини тә'мин едән шәраитдә тәчрүбә апарыр. Бу әсәрдә мәним тәдгигат предметим капиталист истеһсал үсулу вә она мүвафиг олан истеһсал вә мүбадилә мүнасибәтләридир. Индијәдәк бу истеһсал үсулунун классик өлкәси Инкилтәрәдир. Буна көрә дә мән өз нәзәри нәтичәләрими нүмајиш етдирмәк үчүн һәмин өлкәни башлыча нүмунә котүрүрәм. Лакин алман охучусу Инкилтәрә сәнаје вә кәнд тәсәррүфат фәһләләринин салындығы шәраит мүнасибәтилә рријакарлыгла чијинләрини атса, јахуд никбинликлә өзүнә тәсәлли вермәк фикринә дүшсә ки, Алманијада вәзијјәт һеч дә бу гәдәр пис дејилдир, онда мән она бу сөзләри демәли оларам: De te fabula narratur! [Мәкәр бу әһвалат сәнин барәндә дејилми!]*.

ғым терминләри дә мәним әсәрләримдән демәк олар һәрфијјән көтүрүб, бунун һеч мәнбәјини дә көстәрмирсә, бу, әлбәттә, тәблиғат мүлаһизәләри илә изаһ олунур. Ајдындыр ки, мән тәфәррүата аид олан мүддәалардан вә бунларын әмәли тәтбигиндән данышмырам, чүнки бунлара мәним әсла дәхлим јохдур.

* — Mutato nomine de te fabula narratur (Анчаг адыны дәјишдирсән, бу сәнин әһвалатын дејилми). *Һоратси.* «Сатиралар», 1-чи китаб, биринчи сатира. *Ред.*

Бурада мәсәлә өзлүјүндә капиталист истеһсалынын тәбии ганунларындан ирәли кәлән ичтимаи антагонизмләрин инкишафынын чох вә ја аз јүксәк пилләјә чатмасында дејилдир. Мәсәлә гәти зәрурәтлә фәалијјәт көстәрән вә һәјата кечән бу ганунларын, бу мејлләрин өзүндәдир. Сәнаје чәһәтдән даһа чох инкишаф етмиш өлкә аз инкишаф етмиш өлкәјә онун јалныз өз кәләчәјинин мәнзәрәсини көстәрир.

Лакин бу аздыр. Биздә капиталист истеһсалынын тамамилә бәргәрар олдуғу јердә, мәсәлән, сөзүн әсл мә'насында фабрикләрдә бизим шәраитимиз Инкилтәрәдәки шәраитдән хејли писдир, чүнки биздә буна гаршы дура биләчәк фабрик ганунлары кими бир амил јохдур. Гәрби Авропанын башга континент өлкәләри кими, бүтүн галан саһәләрдә биз капиталист истеһсалынын јалныз инкишаф етмәсиндән дејил, һабелә онун кифајәт гәдәр инкишаф етмәсиндән дә әзаб чәкирик. Мүасир дөврүн фәлакәтләри илә јанашы олараг биз кечмишдән ирс галан бир сыра фәлакәтләрдән дә әзаб чәкирик, бунлар исә она көрә мөвчуддур ки, дөврү кечмиш, гәдим истеһсал үсуллары вә бунларла јанашы кәлән көһнәлмиш ичтимаи вә сијаси мүнасибәтләр дону галмагдадыр. Биз јалныз дириләрдән дејил, өлүләрдән дә әзијјәт чәкирик. Le mort saisit le vif! [Өлү диринин јахасындан јапышыр!]

Инкилтәрәјә нисбәтән Алманијада вә Гәрби Авропанын башга континент өлкәләриндә ичтимаи статистика ачыначаглы вәзијјәтдәдир. Лакин бу статистика пәрдәни мәһз о гәдәр галдырыр ки, бунун архасында Медузанын башы сезилә биләр. Бизим һөкумәтләр вә парламентләр, Инкилтәрәдә олдуғу кими, вахташыры сурәтдә игтисади шәраити тәдгиг едән комиссијалар тә'јин етсәјдиләр, һәгигәти ашкара чыхармаг үчүн бу комиссијалара Инкилтәрәдә олдуғу гәдәр сәлаһијјәт верилсәјди, бу мәгсәдлә «Public Health» («Әһалинин сағламлығы») һаггында һесабатлар тәртиб едән инкилис фабрик мүфәттишләри, инкилис һәкимләри кими, гадынларын вә ушагларын истисмар едилмәси шәраитини, мәнзилләрин, јемәјин вәзијјәтини вә и. а. арашдыран инкилис комиссијалары үзвләри кими сәриштәли, гәрәзсиз вә гәтијјәтли адамлар тапмаг мүмкүн олсајды, өз вәзијјәтимиз бизи дәһшәтә кәтирәрди. Әждаһалары тә'гиб едәркән Персеј көзә көрүнмәмәк үчүн башына сеһирли папаг гојмалы олурду. Биз исә сеһирли папагла көзләримизи вә гулагларымызы бағлајырыг ки, әждаһаларын һәтта мөвчуд олдуғуну инкар етмәјә имканымыз олсун.

Хүлјаја гапылмаг лазым дејилдир. XVIII әсрдә Америкада истиглалијјәт уғрунда мүһарибә[10] Авропа буржуазијасы үчүн бир чағырыш сәси олдуғу кими, XIX әсрдә Америкадакы Вә-

тəндаш мүһарибəси[4] дə Авропанын фəһлə синфи үчүн ејни ролу ојнады. Инкилтəрəдə чеврилиш просеси артыг тамамилə һисс едилмəкдəдир. Бу просес мүəјјəн пиллəјə чатдыгда, континентə дə кечмəлидир. Бурада һəмин просес фəһлə синфинин өз инкишаф сəвијјəсиндəн асылы олараг даһа сəрт вə ја даһа һуманист формалар алачагдыр. Белəликлə, һəр һансы даһа јүксəк сəбəблəр бир јана дурсун, инди һөкмран олан синифлəрин əн вачиб мəнафеји фəһлə синфинин инкишафыны сыхышдыран вə ганунверичилик јолу илə тəнзим едилə билəн бүтүн манеəлəри арадан галдырмағы тəлəб едир. Бир дə буна көрəдир ки, мəн бу чилддə Инкилтəрə фабрик ганунверичилијинин тарихинə, мəзмунуна вə нəтичəлəринə бу гəдəр чох јер вермишəм. Һəр бир миллəт башгаларындан өјрəнə билəр вə өјрəнмəлидир. Чəмијјəт, һəтта өз инкишафынын тəбии ганунунун изинə дүшсə дə,—мəним əсəримдəн сон мəгсəд исə мүасир чəмијјəтин һəрəкəтинин игтисади ганунуну кəшф етмəкдəн ибарəтдир,—нə тəбии инкишаф мəрһəлəлəри үзəриндəн сычраја билмəз, нə дə бу мəрһəлəлəри декретлəрлə лəғв едə билмəз. Лакин чəмијјəт доғум əзабыны азалдыб јүнкүллəшдирə билəр.

Ола билəчəк анлашылмазлыглара јол вермəмəк үчүн бир нечə сөз сөјлəмəлијəм. Мəн капиталист вə торпаг мүлкијјəтчиси кими шəхсијјəтлəри һеч дə əлван бојаларла тəсвир етмирəм. Лакин бурада шəхсијјəтлəрдəн анчаг, игтисади категоријаларын тəчəссүмү, мүəјјəн синфи мүнасибəтлəрин вə мəнафејин дашыјычысы олдугларына көрə бəһс едилир. Мəн игтисади ичтимаи формасијанын инкишафына тəбии-тарихи бир просес кими бахырам; буна көрə дə ајрыча бир шəхс ичтимаи мə'нада һансы шəраитин мəһсулудурса, субјектив чəһəтчə һəмин шəраитдəн нə гəдəр јүксəкдə дурса да, ону бу шəраит үчүн, һəр һансы башга нөгтеји-нəзəрə нисбəтəн, мəним нөгтеји-нəзəримчə даһа аз мəс'ул һесаб етмəк олар.

Сијаси игтисад саһəсиндə сəрбəст елми тəдгигатын гаршысына чыхан дүшмəнлəр онун башга саһəлəрдə раст кəлдији дүшмəнлəрдəн чохдур. Сијаси игтисадын мəшғул олдуғу материалын спесифик характери сəрбəст елми тəдгигата гаршы мүбаризə сəһнəсинə инсан гəлбинин əн кəскин, əн алчаг вə əн ијрəнч еһтирасларыны—хүсуси мəнафе ифритəсини кəтирир. Мəсəлəн, али англикан килсəси[48] өз пул кəлиринин $^{1}/_{39}$ һиссəсинə гəсд едилмəсиндəнсə, өз е'тигад символунун 39 еһкамындан 38-нə гəсд едилмəсини бағышлајар. Бизим замнəмиздə əн'əнəви мүлкијјəт мүнасибəтлəринин тəнгид едилмəсинə нисбəтəн атеизм өзү culpa levis-дир [кичик күнаһдыр]. Лакин бурада да тəрəгги олдуғу шүбһəсиздир. Мəн, мəсəлəн, сон һəфтəлəр əрзиндə чап едилəн: «Correspondence with Her Majes-

tys Missions Abrood, regarding Industrial Questions and Trades Unions»[3] адлы Көј китабы көстәрә биләрәм. Инкилтәрә тахт-тачынын харичдәки нүмајәндәләри бурада ән гәти шәкилдә билдирирләр ки, Алманијада, Франсада,—бир сөзлә, Аврупа континентинин бүтүн мәдәни дөвләтләриндә,—капитал илә әмәк арасындакы мөвчуд мүнасибәтләрдә әсаслы дәјишиклик Инкилтәрәдә олдуғу гәдәр кәскин вә лабүддүр. Ејни заманда Атлантик океанын о тајында Шимали Америка Бирләшмиш Штатларынын президент мүавини ч-б Уејд ачыг бир јығынчагда демишдир: көләлик арадан галдырылдыгдан сонра капитал мүнасибәтләрини вә торпаг мүлкијјәти мүнасибәтләрини әсаслы сурәтдә дәјишдирмәк күндәлик мәсәлә олур. Зәманәмизин диггәтәлајиг һадисәләри беләдир; бунлары нә һөкмдарларын зәрли либасы, нә дә руһаниләрин гара әбасы кизләдә билмәз. Әлбәттә, бу о демәк дејилдир ки, сабаһ мө'чүзә баш верәчәкдир. Лакин бу көстәрир ки, артыг һаким синифләр өзләри индики чәмијјәтин бәрк бир кристал олмајыб чеврилмәләрә мә'руз гала билән вә даими бир чеврилмә просесиндә олан организм олдуғуну тутгун шәкилдә һисс етмәјә башлајырлар.

Бу әсәрин икинчи чилди капитал тәдавүлү просесинә (II китаб) вә бүтөвлүкдә капиталист просеси формаларына (III китаб), ахырынчы, үчүнчү чилд (IV китаб) исә игтисади нәзәријјәләр тарихинә һәср едиләчәкдир.

Мән елми тәнгидин һәр бир мулаһизәсинә мәмнун оларам. Ичтимаи фикир дејилән вә мәним һеч заман күзәштә кетмәдијим шејин мөвһум дүшүнчәләринә кәлдикдә, јенә әввәлки кими мәним шүарым бөјүк флоренсијалынын бу сөзләридир:

Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!*

Карл Маркс

Лондон, 25 ијул 1867-чи ил.

Илк дәфә бу китабда дәрч едилмишдир: K. Marx. „Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie". Erster Band. Hamburg, 1867.

К. Марксын «Капитал» Әсәринин 1-чи чилдинин икинчи нәшри мәтниндән чап олунур. Азәрнәшр, 1969, сәһ. 5—11.

* — Сән өз јолунла кет, гој адамлар нә дејирләр десинләр! *Данте.* «Илаһи комедија», Мәһшәр, V фәсил (сөзләр башга шәкилдә верилмишдир). *Ред.*

К. МАРКС

«КАПИТАЛ»ЫН БИРИНЧИ ЧИЛДИНИН 1872-ЧИ ИЛ АЛМАНЧА ИКИНЧИ НӘШРИНӘ СӨЗАРДЫ

Мән, һәр шејдән әввәл, биринчи нәшрин охучуларына икинчи нәшрдә едилән дәјишикликләри көстәрмәлијәм. Китабын даһа дүрүст гурулушу нәзәрә чарпыр. Әлавә гејдләр һәр јердә икинчи нәшрә гејд кими көстәрилмишдир. Мәтнин өзүнә кәлдикдә, ән мүһүм шејләр ашағыдакындан ибарәтдир.

Биринчи фәслин 1-чи һиссәсиндә һәр бир мүбадилә дәјәринин ифадә едилдији тәнликләрин тәһлилиндән дәјәрин мејдана чыхарылмасы иши даһа артыг бир елми чиддиликлә ичра едилмиш. Һабелә дәјәрин субстансијасы илә онун кәмијјәтини ичтимаи зәрури иш вахтына көрә мүәјјән етмәк арасында олан вә биринчи нәшрдә өтәри көстәрилән рабитә бу нәшрдә ајдын ифадә едилмишдир. Биринчи фәслин 3-чү һиссәси («Дәјәр формасы») тамамилә јенидән ишләнилмишдир: бу артыг она көрә зәрури иди ки, биринчи нәшрдә һәмин мәсәлә ики дәфә шәрһ олунмушду. Јери кәлмишкән демәлијәм ки, буну ики дәфә шәрһ етмәјә мәни һанноверли достум д-р Л. Кукелман тәһрик етмишди. Мән 1867-чи илин јазында онун јанына кетдијим заман Һамбургдан әсәрин нүмунә үчүн илк тәсһиһ сәһифәләри кәлмишди вә о мәндә белә бир гәнаәт ојатды ки, охучуларын чоху үчүн дәјәр формасыны әлавә олараг даһа дидактик шәкилдә ајдынлашдырмаг лазымдыр.—Биринчи фәслин «Әмтәә фетишизми вә и. а.» адлы ахырынчы һиссәси хејли дәјишдирилмишдир. Үчүнчү фәслин 1-чи һиссәси («Дәјәр өлчүсү») јенидән диггәтлә нәзәрдән кечирилмишдир, чүнки биринчи нәшрдә бу һиссә сәлигәсиз јазылмышды,—орада охучулара мәсләһәт көрүлүрдү ки, «Си-

јаси игтисадын тәнгидинә даир» китабында, Берлин, 1859*, шәрһ едиләнләрә мүрачиәт етсинләр. Једдинчи фәсил, хүсусилә дә 2-чи һиссә хејли дәјишдирилмишдир.

Мәтндә едилән ајры-ајры дәјишикликләрин, чох заман анчаг үслуб чәһәтдән едилән дәјишикликләрин һамысыны көстәрмәк фајдасыз оларды. Бу дәјишикликләрә бүтүн китаб боју тәсадүф едилир. Лакин Парисдә чыхан франсызча тәрчүмә үчүн һазырланмыш мәтни јенидән нәзәрдән кечирәркән, индн бу фикрә кәлирәм ки, алманча орижиналын бә'зи һиссәләриндә бир пара јерләри әсаслы сурәтдә јенидән ишләмәк, бир пара јерләри үслуб чәһәтдән дүзәлтмәк вә ја нәзәрдән гачан тәсадүфи нөгсанлары диггәтлә арадан галдырмаг лазымдыр. Бунун үчүн исә вахтым јох иди, чүнки јалныз 1871-чи илин пајызында, башга тә'хирәсалынмаз ишләрлә мәшғул олдуғум бир заманда хәбәр кәлди ки, китаб сатылыб гуртармышдыр вә икинчи нәшрин чапына артыг 1872-чи илин јанварында башланмалыдыр.

Алман фәһлә синфинин кениш даирәләри ичәрисиндә «Капитал»ын тез баша дүшүлмәси мәним әмәјим үчүн ән јахшы мүкафатдыр. Игтисади мәсәләләрдә буржуа нөгтеји-нәзәриндә дуран Вјана фабрикчиси ҹ. Мајјер Франса—Пруссија мүһарибәси заманы чапдан чыхан бир китабчада[49] һаглы олараг гејд едирди ки, нәзәри тәфәккүр саһәсиндә алманларын ирси хүсусијјәти һесаб олунан көркәмли габилијјәт Алманијанын елмли дејилән синифләри арасында тамамилә јох олмушдур, лакин Алманија фәһлә синфи ичәрисиндә јенидән ҹанланмагдадыр[50].

Алманијада сијаси игтисад индијә гәдәр харичи бир елм олараг галырды. Густав Кулих өз «Geschishtliche Darstellung des handels, der Gewerbe etc» адлы китабында, хүсусилә дә бу әсәрин 1830-чу илдә чапдан чыхан әввәлинчи ики ҹилдиндә биздә капиталист истеһсал үсулунун инкишафына вә, демәли, мүасир буржуа ҹәмијјәтинин формалашмасына да мане олан тарихи шәраити хејли дәрәҹәдә артыг ајдынлашдырмышды. Беләликлә, сијаси игтисад үчүн һәјати зәмин јох иди. Сијаси игтисад Инкилтәрәдән вә Франсадан һазыр бир матах шәклиндә идхал едилирди; алман сијаси игтисад професорлары шакирд олараг галмагда идиләр. Өзкә керчәклијинин нәзәри ифадәси онларын әлиндә еһкамлар јығынына чеврилмишди вә онлар бу еһкамлары өз әтрафларындакы хырда буржуа аләми руһунда, јә'ни јанлыш шәрһ едирдиләр. Онлар өзләринин елми ачизлији дујғусуну вә әс-

---

* Бах: *К. Маркс.* Сијаси игтисадын тәнгидинә даир. Азәрнәшр, 1955. *Ред.*

линдә өзләринә јабанчы бир саһәдә мүәллим ролу ојнамаға мәчбур олдугларыны баша дүшмәк кими хошакәлмәз һалы боға билмәјәрәк, заһири бир әдәби-тарихи билик зәнкинлији архасында, јахуд ән мүхтәлиф мә'лумат гармагарышығындан ибарәт олан вә камерал елмләр дејилән саһәдән көтүрдүкләри тамамилә кәнар материаллар архасында кизләнмәјә чалышмышлар ки, бу мә'лумат да алман бүрократлары сырасына дүшмәк үмиди бәсләјән һәр кәсин кечмәли олдуғу бир гыл көрпүјә бәнзәр.

1848-чи илдән е'тибарән Алманијада капиталист истеһсалы сүр'әтлә инкишаф етмишдир вә һазырда гызғын еһтикар јолу илә тәрәгги етмәкдәдир. Лакин тале бизим пешәкар алимләрә гаршы јенә әввәлки кими мәрһәмәтсиздир. Нә гәдәр ки, онларын сијаси игтисадла гәрәзсиз мәшғул олмаг имканы вар иди, Алманија керчәклијиндә мүасир игтисади мүнасибәтләр јох иди. Бу мүнасибәтләр әмәлә кәлдикдә исә, артыг елә бир шәраит јаранмышды ки, бу мүнасибәтләри буржуа көрүш даирәси чәрчивәсиндә гәрәзсиз өјрәнмәјә имкан вермирди. Нә гәдәр ки, сијаси игтисад буржуа сијаси игтисады олараг галыр, јә'ни капитализм гурулушуна тарихән кечичи бир инкишаф пилләси кими дејил, әксинә, ичтимаи истеһсалын мүтләг, сон формасы кими бахыр, о анчаг синфи мүбаризәнин һәлә үстүөртүлү галдығы вә ја тәк-тәк һалларда тәзаһүр етдији мүддәтдә елми сијаси игтисад олараг гала биләр.

Инкилтәрәни көтүрәк. Онун классик сијаси игтисады инкишаф етмәмиш синфи мүбаризә дөврүнә зиддир. Инкилтәрә классик сијаси игтисадынын сон бөјүк нүмајәндәси Рикардо ән нәһајәт билә-билә, синифләрин мәнафеји арасында, әмәк һаггы илә мәнфәәт, мәнфәәтлә торпаг рентасы арасында олан әкслији өз тәдгигатынын башланғыч нөгтәси олараг көтүрүр вә садәлөвһлүклә бу әкслији ичтимаи һәјатын тәбии гануну һесаб едир. Бунунла бирликдә буржуа игтисад елми өз сон, кечилмәз һәддинә чатыр. Һәлә Рикардонун сағлығында вә онун әксинә олараг буржуа сијаси игтисадынын тәнгиди башланыр ки, буну да Сисмонди тәмсил едирди[1].

Сонракы дөврдә, 1820—1830-чу илләрдә Инкилтәрәдә сијаси игтисад саһәсиндә елми чанланма башланыр. Бу дөвр Рикардо нәзәријјәсинин бајағылашдырылмасы вә јајылмасы, еји заманда да онун көһнә мәктәблә мүбаризәси дөврү иди. Парлаг чарпышмалар олурду. Бу заман игтисадчылар тәрәфиндән көрүлән иш Авропа континентиндә аз мә'лумдур, чүн-

---

[1] Мәним «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» китабыма бах. Берлин, 1859, сәһ. 39. [*К. Маркс.* «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир». Азәрнәшр, 1955, сәһ. 50.]

ки мүбаһисәләрин чох һиссәси журнал мәгаләләриндә, тәсадүфи китабчаларда вә памфлетләрдә сәпәләнмишдир. О заманкы шәраит үзүндән һәмин мүбаһисә гәрәзсиз характер дашыјырды, һәрчәнд артыг о заман Рикардонун нәзәријјәсиндән бир истисна олараг буржуа игтисадијјаты үзәринә һүчум үчүн силаһ кими истифадә едилирди. Бир тәрәфдән, ири сәнаје өзү ушаглыг јашындан һәлә јеничә чыхырды, буну исә артыг ондан көрмәк олур ки, ири сәнајенин мүасир һәјатынын вахташыры дөвранлары анчаг 1825-чи ил бөһраны илә башланыр. Дикәр тәрәфдән, капитал илә әмәк арасындакы синфи мүбаризә арха сыраја кечмишди: сијаси саһәдә бу мүбаризәни Мүгәддәс иттифаг[44] әтрафында бирләшән феодаллар вә һөкумәтләрлә, буржуазијанын рәһбәрлик етдији халг күтләләри арасындакы чәкишмәләр пәрдәләјирди; игтисади саһәдә бу мүбаризәни сәнаје капиталы илә аристократ торпаг мүлкијјәти арсындакы дидишмәләр пәрдәләјирди; бу дидишмә Франсада парсел мүлкијјәтинин мәнафеји илә ири торпаг саһиблијинин мәнафеји арасындакы зиддијјәт архасында кизләнмишди, Инкилтәрәдә исә тахыл ганунлары[30] заманындан е'тибарән ашкар сурәтдә мејдана чыхырды. Бу дөврдә Инкилтәрәнин игтисади әдәбијјаты Франсада д-р Кененин вәфатындан сонра сијаси игтисад саһәсиндәки фыртына вә тәзјиг дөврүнү хатырладыр, лакин анчаг пајызын әввәлләриндәки күнәшли күнләрин баһара бәнзәдији кими хатырладыр. 1830-чу илдә бөһран башланды вә бу да һәр шеји бир дәфәјә һәлл етди.

Франсада вә Инкилтәрәдә буржуазија сијаси һакимијјәти әлә кечиртди. Бу замандан е'тибарән һәм әмәли, һәм дә нәзәри синфи мүбаризә кетдикчә даһа ачыг ифадә олунан вә горхунч формалар алыр. Бунунла бирликдә исә елми буржуа сијаси игтисадынын өлүм сааты кәлиб чатды. Бу замандан е'тибарән мәсәлә артыг бу вә ја башга бир теоремин дүзкүн вә ја јанлыш олмасы үзәриндә дејил, бу теоремин капитал үчүн фајдалы вә ја зәрәрли, мүнасиб вә ја гејри-мүнасиб олмасы, полис мүлаһизәләринә ујғун олуб-олмамасы үзәриндә иди. Тәмәннасыз тәдгигатын јерини сатгын чызмагарачыларын дөјүшләри тутур, гәрәзсиз елми ахтарышлар тәрәфкир вә јалтаг мәддаһлыгла әвәз олунур. Бунунла белә, фабрикчиләрдән Кобден вә Брајт башда олмагла Тахыл ганунларына гаршы мүбаризә чәмијјәти тәрәфиндән бурахылан иддиалы әсәрчикләр торпаг саһиблији аристократијасы әлејһинә мүбаһисә үзүндән елми чәһәтдән олмаса да, һәр һалда тарихи чәһәтдән муәјјән дәрәчәдә әһәмијјәтли иди. Лакин сер Роберт Пилин заманындан е'тибарән фритредер ганунверичилији вулгар сијаси игтисадын бу сон дишини дә вуруб чыхартды.

1848-чи илдә континентдәки ингилаб Инкилтәрәјә дә тә’сир көстәрди. Алимлик иддиасында олуб ади софист вә һаким синифләрә јалтаглыг ролу илә кифајәтләнмәјән шәхсләр капиталын сијаси игтисадыны пролетариатын артыг е’тинасыз бурахылмасы мүмкүн олмајан иддиалары илә ујғунлашдырмаға чалышырдылар. Бурадан да Чон Стүарт Милл тәрәфиндән ән јахшы тәмсил едилән бајағы синкретизм ирәли кәлирди. Бу исә буржуа сијаси игтисадынын ифласыдыр вә бөјүк рус алими вә тәнгидчиси Н. Чернышевски артыг «Сијаси игтисад очеркләри (Милин фикринчә)» әсәриндә буну мәһарәтлә көстәрмишдир.

Беләликлә, Алманијада капиталист үсулу анчаг, Инкилтәрәдә вә Франсада тарихи мүбаризәнин курултулу дөјүшләри ичәрисиндә бу истеһсал үсулунун антагонист характери мејдана чыхдыгдан сонра јетишмишди, һәм дә алман буржуазијасына нисбәтән алман пролетариаты хејли артыг дәрәчәдә ајдын нәзәри синфи шүура малик иди. Беләликлә, бурада буржуа сијаси игтисадынын бир елм кими мүмкүн олмасы зәнн едилә биләчәји шәраит јеничә мејдана кәләр-кәлмәз о артыг јенидән гејри-мүмкүн олду.

Белә бир шәраитдә буржуа сијаси игтисадынын нүмајәндәләри ики чәбһәјә бөлүндүләр. Бунларын бир гисми, ағлы башында олан ишбазлар, өз газанчыны күдән адамлар вулгар игтисад мәддаһлығынын ән бајағы вә буна көрә дә ән уғурлу нүмајәндәси олан Бастианын бајрағы әтрафында бирләшдиләр. Дикәр гисми, өз елминин мәзијјәтинә күвәниб професорчасына фәхр едәнләр исә барышмаз шејләри барышдырмаға чәһд едән Чон Стүарт Миллин ардынча кетдиләр. Буржуа сијаси игтисадынын классик дөврүндә олдуғу кими, онун тәнәззүлү дөврүндә дә алманлар харичин ади шакирди, пәрәстишкары вә тәглидчиси вәзијјәтиндә, ири харичи фирмаларын мәһсулларыны сатан чәрчи вәзијјәтиндә галдылар.

Беләликлә, алман чәмијјәтинин тарихи инкишаф хүсусијјәтләри буржуа сијаси игтисадынын орижинал сурәтдә ишләниб һазырланмасына әсла имкан вермир, лакин онун тәнгид едилмәси имканыны арадан галдырмыр. Белә бир тәнгид үмумијјәтлә мүәјјән бир синфи тәмсил етдијиндән, анчаг елә бир синфи тәмсил едә биләр ки, онун тарихи вәзифәси капиталист истеһсал үсулуна чеврилиш јаратмаг вә синифләри гәти сурәтдә мәһв етмәкдир, јә’ни анчаг пролетариаты тәмсил едә биләр.

Алман буржуазијасынын алим вә гејри-алим нүмајәндәләри, мәним даһа әввәлки әсәрләрим барәсиндә едә билдикләри кими, әввәлчә «Капитал» барәсиндә дә сусмаг истәдиләр. Бу тактика заманын шәраитинә даһа ујғун кәлмәдикдә исә,

онлар «буржуа вичданына тәскинлик вермәк» үчүн мәним китабымы тәнгид етмәк бәһанәси илә мәтбуатда бир сыра мәсләһәтләр чап етдирдиләр, лакин фәһлә мәтбуатында—мисал үчүн «Volksstaat»[51]да Иосиф Дитскенин мәгаләләринә бах—чох көзәл әлејһдарлара раст кәлдиләр вә һәмин әлејһдарлар бу күнә гәдәр өз јазыларына онлардан чаваб алмамышлар[1)].

1872-чи илин јазында Петербургда «Капитал»ын русча чох көзәл тәрчүмәси чапдан чыхмышды. Әсәрин 3 000 нүсхәдән ибарәт олан бу нәшри инди демәк олар тамамилә сатылмышдыр. Кијев университетинин сијаси игтисад профессору Ч. Н. Зибер һәлә 1871-чи илдә «Д. Рикардонун дәјәр вә капитал нәзәријјәси» адлы әсәриндә көстәрмишди ки, мәним дәјәр, пул вә капитал нәзәријјәмин әсас мүддәалары Смит—Рикардо тә'лиминин зәрури сурәтдә даһа да инкишаф етдирилмәсиндән ибарәтдир. Бу гијмәтли әсәри охудугда, Гәрби Авропа охучусуну әввәлдән әсас көтүрүлән халис нәзәри бахышын ахыра гәдәр ардычыл давам етдирилмәси хүсусилә һејран едир.

«Капитал»да ишләдилән метод пис баша дүшүлмүшдүр; буну һәмин метода бир-биринә зидд характеристикалар верилмәси өзү сүбут едир.

Мәсәлән, Парис журналы «Revue Positiviste»[54] мәни, бир тәрәфдән, бунда төһмәтләндирир ки, мән сијаси игтисади метафизик сурәтдә нәзәрдән кечирирәм, дикәр тәрәфдән исә,—тапын көрәк нәдә төһмәтләндирир?—онда төһмәтләндирир ки, мән кәләчәјин мәтбәхи үчүн ресептләр (Конт ресептләри?) ичад етмәк дејил, мөвчуд оланлары тәнгиди сурәтдә парчаламагла кифајәтләнирәм. Метафизикада төһмәтләндирилмәјим барәсиндә проф. Зибер белә дејир:

> «Сөзүн әсл мә'насында нәзәријјәдән бәһс олунурса, Марксын методу бүтүн инкилис мәктәбинин дедуктив методудур вә бу методун истәр нөгсанларына, истәрсә мәзијјәтләринә нәзәријјәчи игтисадчыларын ән јахшыларында тәсадүф олунур»[55].

1) Алман вулгар сијаси игтисадынын чығырған бошбоғазлары «Капитал»ын үслубуну вә ифадә тәрзини писләјирләр. Әсәримин әдәби нөгсанларыны мән һамыдан јахшы билирәм. Бунунла белә, һәмин чәнаблара вә онларын әтрафындакылара ибрәт олмаг вә ләззәт вермәк үчүн мән инкилис вә рус тәнгидинин рә'јини ситат кәтирәчәјәм. Мәним бахышларыма шүбһәсиз дүшмән олан «Saturdan Review»[52] алманча биринчи нәшр барәсиндә јазыр ки, «әсәрин дили һәтта ән гуру игтисади мәсәләләрә дә хүсуси бир нәфислик (charm) верир». *«Санкт-Петербургскије ведомости»*[53] 1872-чи ил 8 (20) апрел тарихли нөмрәсиндә һәмчинин белә гејд едир: «Онун әсәринин дили (сырф ихтисаса аид бә'зи тәфсилатлар истисна едилмәклә) өз ајдынлығы, һамыја мүјәссәр олмасы вә, предметин елми јүксәклијинә бахмајараг, гејри-ади бир фәсаһәти илә фәргләнир. Бу чәһәтдән мүәллиф... алман алимләринин әксәријјәтинә әсла бәнзәмир, ахы онлар... өз әсәрләрини елә гәлиз вә гуру бир дилдә јазырлар ки, ади охучуларын башы чатлајыр». Мүасир алман милли либерал профессор әдәбијјатыны охујанларын исә башы дејил, тамамилә башга бир јери чатлајыр.

Ч-б М. Блок „Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du „Journal des Economistes“, juillet et août 1872„ адлы китабчада мәним методумун тәһлил методу олдуғуну кәшф едиб әзчүмлә дејир:

«Ч-б Маркс бу әсәри илә сүбут етди ки, тәһлил саһәсиндә ән көркәмли зәкалардан биридир».

Алман ресензентләри, әлбәттә, бағырышыб Һекел софистикасындан дәм вурурлар. Петербургда чыхан «Вестник Јевропы»[56] «Капитал»ын јалныз методуна һәср етдији мәгаләдә (1872-чи ил мај нөмрәси, сәһ. 427—436) бу фикрә кәлир ки, мәним тәдгиг методум чидди реалист методдур, шәрһ методум исә, бәдбәхтликдән, алмансајағы диалектик методдур. Мүәллиф* јазыр:

«Шәрһин заһири формасына әсасән фикир јеридилсә, белә нәзәрә кәлир ки, Маркс бөјүк бир идеалист философдур, һәм дә сөзүн «алмансајағы», јә'ни пис мә'насында идеалист философдур. Һәгигәтдә исә о, игтисади тәнгид саһәсиндә бүтүн өз сәләфләринә нисбәтән сонсуз дәрәчәдә даһа реалистдир... Ону артыг һеч бир һалда идеалист һесаб етмәк олмаз».

Мән мүәллифә онун өз тәнгидиндән бир нечә игтибас кәтирмәкдән даһа јахшы чаваб верә билмәрәм; һәм дә бу игтибаслар мәним охучуларымдан рус орижиналыны охуја билмәјән бир чохлары үчүн марагсыз дејилдир.

Мүәллиф «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәримдә, (Берлин, 1859) өз методумун материалист әсасыны шәрһ етдијим мүгәддимәдән (сәһ. IV—VII)** ситат кәтириб сөзүнә давам едәрәк јазыр:

«Маркс үчүн анчаг бирчә шеј әһәмијјәтлидир, бу да тәдгиг етдији һадисәләрин ганунуну тапмагдыр. Һәм дә онун үчүн әһәмијјәтли олан ганун јалныз һәмин һадисәләр мүәјјән формада икән вә онлар һазырда мүшаһидә олунан гаршылыглы мүнасибәтдә галаркән онлары идарә едән ганун дејилдир. Бундан башга, Маркс үчүн һәмин һадисәләрин дәјишилмәси, онларын инкишафы, јә'ни бир формадан башга бир формаја, бир чүр гаршылыглы мүнасибәтләрдән башга чүр гаршылыглы мүнасибәтләрә кечмәси ганунуда әһәмијјәтлидир. О һәмин ганунутапдыгдан сонра, ичтимаи һәјатда һәмин ганунун тәзаһүр етдији нәтичәләри даһа мүфәссәл нәзәрдән кечирир... Буна ујғун олараг Маркс бирчә шејә чалышыр ки, мүәјјән чүр ичтимаи мүнасибәтләрин зәрурилијини дүрүст елми тәдгигатла сүбут етсин, онун үчүн башланғыч нөгтәси вә истинадкаһ олан фактлары мүмкүн гәдәр гәти сурәтдә гејд етсин. Маркс мүасир гурулушун зәрурилијини сүбут етмәклә башга бир гурулушун да зәрурилијини вә инсанларын дүшүнүб-дүшүнмәмәсиндән, баша дүшүб-дүшмәмәсиндән асылы олмајараг һөкмән һәмин гурулуша кечилмәли олдуғуну сүбут етдикдә, бу онун үчүн тамамилә кифајәтдир. Маркс ичтимаи инкишафа елә бир тәбии-тарихи просес кими бахыр ки, бу просеси нәинки инсанын ирадә, шүур вә нијјәтиндән асылы олмајан, һәтта өзләри дә инсанын ирадә, шүур вә нијјәтләрини мүәјјән едән ганун-

---

* — И. И. Кауфман. *Ред.*
** — Бах: бу нәшр: 1-чи чилд, сәһ. 552—556. *Ред.*

лар идарә едир... Әкәр мәдәнијјәт тарихиндә шүур белә бир табе рол ојнајырса, онда ајдындыр ки, мәдәнијјәтин өзүнү објект көтүрән тәнгид үчүн шүурун мүәјјән бир формасы вә ја нәтичәси ән аз дәрәчәдә әсас ола биләр. Јә'ни бу тәнгид үчүн идеја дејил, анчаг харичи һадисә башланғыч нөгтәси ола биләр. Тәнгид бир факты идеја илә дејил, башга бир фактла тутушдурмагдан, мүгајисә етмәкдән вә гаршылашдырмагдан ибарәт олачагдыр. Тәнгид үчүн әһәмијјәтлиси анчаг будур ки, һәр ики факт мүмкүн гәдәр дүрүст тәдгиг едилмиш олсун вә һәгигәтән мүхтәлиф инкишаф дәрәчәләрини тәмсил етсин, бундан әлавә, тәнгид үчүн әһәмијјәтлидир ки, һәмин инкишаф дәрәчәләринин тәзаһүр етдији гајда, ардычыллыг вә рабитәдә ејни дәрәчәдә дүрүст тәдгиг едилмиш олсун... Бурада бә'зи охучуларын ағлына белә бир суал да кәлә биләр... ахы игтисади һәјатын үмуми ганунлары истәр мүасир һәјата тәтбиг едилсин, истәрсә кечмиш һәјат, бу ганунлар ејнидир? Мәсәлә дә ондадыр ки, Маркс мәһз буну гәбул етмир. Маркс үчүн бу чүр үмуми ганунлар мөвчуд дејилдир... Онун фикринчә, әксинә, һәр бир бөјүк тарихи дөврүн өз ганунлары вардыр... Лакин һәјат мүәјјән инкишаф дөврүнү баша вурдугда, мүәјјән инкишаф мәрһәләсиндән чыхыб башга мәрһәләјә кирдикдә, о артыг ајры ганунларла идарә олунмаға башлајыр. Бир сөзлә, игтисади һәјат бурада башга гисим биоложи һадисәләрдә мүшаһидә етдијимизә тамамилә бәнзәр бир һадисәдән ибарәт олур... Көһнә игтисадчылар игтисади ганунларын тәбиәтини баша дүшмәјәрәк, бунлары физика вә кимја ганунлары илә јекчинс һесаб етмишләр... Һадисәләрин даһа дәрин тәһлили көстәрмишдир ки, ичтимаи организмләр арасындакы фәргләр биткн вә һејван организмләри арасындакы фәргдән аз дәрин дејилдир... Һәмин организмләрин гурулушундакы фәрг, үзвләринин мүхтәлифлији, бу үзвләрин фәалијјәт көстәрдији шәраитин мүхтәлифлији вә и. а. үзүндән ејни бир һадисә тамамилә мүхтәлиф ганунлара табе олур. Мәсәлән, Маркс әһалинин артмасы ганунунун һәмишә вә һәр јердә, һәр бир заман вә һәр бир јер үчүн ејни олдуғуну гәбул етмәкдән имтина едир. Әксинә, о иддиа едир ки, һәр бир инкишаф дәрәчәсинин өз төрәјиб артма гануну вардыр... Мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвијјәсиндәки фәргләрдән асылы олараг мүнасибәтләр вә бунлары тәнзим едән ганунлар да дәјишилир. Беләликлә, Маркс капиталист тәсәррүфат гурулушуну тәдгиг вә изаһ етмәк мәгсәдини гаршысына гојмагла игтисади һәјаты дүрүст тәдгиг едиркән гаршыја гојулан мәгсәди анчаг чидди елми сурәтдә ифадә етмишдир... Бу тәдгигатын елми әһәмијјәти мүәјјән ичтимаи организмин төрәмәсини, јашамасыны, инкишафыны, өлүб кетмәсини вә онун башга, даһа јүксәк ичтимаи организмлә әвәз олунмасыны идарә едән хүсуси ганунлары ајдынлашдырмагдан ибарәтдир. Доғрудан да Марксын китабы белә бир әһәмијјәтә маликдир».

Мүәллиф мәним һәгиги методум адландырдығы шеји бу гәдәр мүвәффәгијјәтлә тәсвир етмәклә вә һәмин методун тәтбигиндә шәхсән мәним ишләтдијим үсуллара белә рәғбәт көстәрмәклә, мәһз диалектик методу тәсвир етмишдир.

Әлбәттә, шәрһ үсулу формал чәһәтчә тәдгигат үсулундан фәргләнмәјә билмәз. Тәдгигат кәрәк материалы әтрафлы өјрәнсин, онун мүхтәлиф инкишаф формаларыны тәһлил етсин, бу формаларын дахили рабитәсини изләсин. Анчаг бу иш гуртардыгдан сонра керчәк һәрәкәт лазымынча тәсвир едилә биләр. Елә ки бу иш көрүлдү вә материалын һәјаты өз идеал ин'икасыны тапды, онда елә көрүнә биләр ки, гаршымызда априор бир конструксија дурур.

Мәним диалектик методум өз әсасы е’тибарилә Һекелин диалектик методундан нәинки фәрглидир, һәтта онун тамамилә әксидир. Һекелин идеја ады илә һәтта мүстәгил субјектә чевирдији тәфәккүр просеси, онун фикринчә, керчәклијин демиургудур*, керчәклик исә тәфәккүр просесинин јалныз харичи тәзаһүрүдүр. Мәним фикримчә исә, әксинә, идеал оланлар инсанын башына көчүрүлүб орада јени шәклә салынмыш мадди варлыгдан башга бир шеј дејилдир.

Һекел диалектикасынын мистикләшдиричи чәһәтини мән демәк олар 30 ил бундан әввәл, бу диалектика һәлә дәбдә олдуғу заман тәнгид етмишдим. Лакин вахтилә, Лессинг заманы гочаг Моисеј Менделсон Спинозаны «ит өлүсү» адландырыб бәднам етдији кими, мән «Капитал»ын биринчи чилди үзәриндә ишләдијим заман, мүасир зијалылар Алманијасында рәһбәр мөвге тутан һај-күјчү, иддиалы вә чох дар дүшүнчәли тәглидчиләр[57] Һекели бәднам едирдиләр. Буна көрә мән ачыгча өзүмү бу бөјүк мүтәфәккирин шакирди адландырдым вә дәјәр нәзәријјәси һаггындакы фәсилдә арабир һәтта Һекелә мәхсус шәрһ үсулуна әл атмышам. Һекелин әлиндә диалектиканын мистикләшдирилмәсинә әсла бахмајараг, мәһз Һекел илк дәфә бунунән үмуми һәрәкәт формаларынын мүкәммәл вә шүурлу тәсвирини вермишдир. Һекелдә диалектика башы үстәдир. Ону ајаг үстә гојмаг лазымдыр ки, мистик пәрдә алтында олан расионал тохум ашкара чыхарылсын.

Өз мистикләшдирилмиш шәклиндә диалектика Алманијада дәб олмушду, чүнки белә нәзәрә кәлирди ки, куја о, мөвчуд вәзијјәти шәртләндирир. Өз расионал шәклиндә диалектика буржуазијада вә онун доктринабаз **идеологларында** анчаг һиддәт вә дәһшәт доғурур, чүнки мөвчуд оланын позитив анлајышына ејни заманда онун инкары, һөкмән мәһв олачағы анлајышыны да дахил едир, һәјата кечирилмиш олан һәр бир форманы һәрәкәтдә нәзәрдән кечирир, демәли, һәмчинин онун кечичи чәһәтини дә нәзәрдән кечирир, о һеч бир шеј гаршысында бојун әјмир вә өз маһијјәтинә көрә тәнгиди вә ингилабидир.

Әмәли чәһәтлә марагланан буржуа капитализм чәмијјәтинин зиддијјәтләрлә долу олан һәрәкәтиниән чох, мүасир сәнајенин кечдији вахташыры тсиклин дәјишилмәләриндә һисс едир, бу дәјишилмәләрин ән јүксәк нөгтәси исә үмуми бөһрандыр. Бөһран јенә дә јахынлашмагдадыр, һәрчәнд һәлә өз башланғыч мәрһәләсиндәдир; о өз тә’сирини мүхтәлиф чәһәтли вә интенсив олмасы сајәсиндә диалектиканы һәтта јени

---

* — јарадычысыдыр. *Ред.*

мүгәддәс Пруссија—Алманија империјасы бамбылыларынын да бејнинә јеридәчәкдир.

Карл Маркс

Лондон, 24 јанвар 1873-чү ил.

Илк дәфә бу китабда дәрч едилмишдир: K. Marx „Das Kapital". Kritik der politischen Oekonomie". Erster Band. Zweite verbesserte Auflage. Zamburg, 1872

К. Марксын «Капитал» әсәринин 1-чи чилдинин икинчи нәшри мәтниндән чап олунур. Азәрнәшр, 1969, сәh. 12—22.

К. МАРКС

«ҚАПИТАЛ»

ИЈИРМИ ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ

ИБТИДАИ ЈЫҒЫМ ДЕЈИЛӘН ШЕЈ

1. ИБТИДАИ ЈЫҒЫМЫН СИРРИ

Биз пулун капитала нечә чеврилдијини, капиталын нечә изафи дәјәр истеһсал етдијини вә изафи дәјәр һесабына капиталын нечә артдығыны көрдүк. Лакин капитал јығымы үчүн изафи дәјәр олмалы, изафи дәјәр үчүн капиталист истеһсалы олмалы, капиталист истеһсалы үчүн исә әмтәә истеһсалчыларынын әлиндә хејли мигдар капитал күтләләри вә иш гүввәси олмалыдыр. Беләликлә, бүтүн бу һәрәкәт, көрүнүр, чыхылмаз бир даирә дахилиндә чәрәјан едир вә бурадан чыхмаг үчүн капиталист јығымындан әввәл «ибтидаи» јығым (А. Смитә көрә «previous accumulation») мөвчуд олдуғуну, јә'ни капиталист истеһсал үсулунун нәтичәсини дејил, онун башланғыч нөгтәсини тәшкил едән јығым мөвчуд олдуғуну фәрз етмәлијик.

Бу ибтидаи јығымын сијаси игтисадда ојнадығы рол, дин аләминдә илк күнаһын ојнадығы ролун тәхминән ејнидир. Адәм буғданы јемәклә бүтүн бәшәр нәслини күнаһа батырды. Бу һадисәни изаһ едиркән, ону чох гәдим заманларда олмуш тарихи бир ләтифә кими тәсвир едирләр. Куја чох гәдимләрдә бир дәстә чалышган, ағыллы вә һәр шејдән әввәл, гәнаәткар адамлар, бир дә әлләринә кечәни исраф едән вә һәтта бундан артығына да әл атан бир јығын лүт тәнбәлләр вармыш. Доғрудур, күнаһ һаггында дини әфсанә бизә, инсанын алын тәри төкүб чөрәк јемәјә мәһкум олундуғуну тәсвир едир; игтисади күнаһ тарихи исә ачыб көстәрир ки, буна гәтијјән еһтијач һисс етмәјән адамлар нечә мејдана кәлмишләр. Лакин бунун һеч бир фәрги јохдур. Иш белә кәтирмиш ки, биринчиләр сәрвәт топламышлар, икинчиләрин исә, ән нәһајәт өз чанларындан башга сатмаға һеч бир шејләри галмамыш-

дыр. Нә гәдәр ишләсәләр дә һәлә индијәдәк өз өзләрини сатмагдан башга һеч бир шејләри олмајан бөјүк јохсуллар күтләси, бир дә лап гәдимләрдән бәри ишләмәдикләринә бахмајараг сәрвәтләри даим артан бир овуч варлылар куја һәмин күнаһа батмаг заманындан бәри мөвчуд имишләр. Мәсәлән, propriété-јә [мүлкијјәтә] бәраәт газандырмаг мәгсәди илә ч. Тјер бир заманлар ити дүшүнчә саһиби олан франсызлара бир дөвләт адамы әдасы илә тәнтәнәли вә чидди тәрздә бу кими ушаг нағылларыны тәкрар едиб дурмагдадыр. Лакин бир һалда ки иш кәлиб мүлкијјәт мәсәләси үзәринә чыхыр, мүгәддәс вәзифә ушаг әлифба китабларындакы бир нөгтеји-нәзәри бүтүн јашларда вә бүтүн инкишаф пилләләриндә оланлар үчүн јеканә нөгтеји-нәзәр кими әсасландырмағы тәләб едир. Мә'лум олдуғу кими, истила, зүлм вә талан—бир сөзлә, зоракылыг, керчәк тарихдә чох бөјүк рол ојнамышдыр. Лакин бичарә сијаси игтисадда әзәлдән идиллијә һөкм сүрмүшдүр. Һүгуг вә «әмәк» варланмаг үчүн лап әввәлдән јеканә васитә олмуш, лакин «һазыркы ил», ајдындыр ки, һәмишә истисна тәшкил етмишдир. Һәгигәтдә исә ибтидаи јығым методлары—һәр нә олса да, идиллија дејилдир.

Пул вә әмтәә, һәмчинин јашајыш васитәләри вә истеһсал васитәләри өзлүјүндә капитал дејилдир. Бунлары капитала чевирмәк лазымдыр. Лакин белә бир чеврилмә анчаг мүәјјән шәртләр әсасында баш верә биләр ки, бу шәртләр дә ашағыдакылардан ибарәтдир: ән мүхтәлиф гәбилдән олан ики әмтәә саһиби бир-бири илә көрүшмәли вә әлагәјә кирмәлидир; бунлардан бири пул, истеһсал васитәләри вә јашајыш васитәләри саһибидир, дикәри исә азад фәһләләрдир; биринчиси, мәнимсәдији дәјәр мәбләғини даһа да артырмаг үчүн иш гүввәсини сатын алмалыдыр, икинчиләр исә, өз иш гүввәсини сатыр, демәли, әмәк сатыр. Фәһләләр ики мә'нада азаддырлар: онлар һеч дә гул, тәһкимли кәндли вә саирә кими, билаваситә истеһсал васитәләри чүмләсиндән дејилләр, лакин онларын мүстәгил тәсәррүфатла мәшғул олан кәндлиләр вә башгалары кими истеһсал васитәләри дә јохдур; әксинә, онлар истеһсал васитәләриндән азаддырлар, бунлардан азад едилмишләр, бунлардан мәһрумдурлар. Әмтәә базарынын белә гүтбләрә парчаланмасы нәтичәсиндә капиталист истеһсалы үчүн әсас шәртләр јаранмыш олур. Капиталист мүнасибәти тәләб едир ки, әмәјин һәјата кечирилмәси шәртләри үзәриндәки мүлкијјәт фәһләләрдән ајрылмыш олсун. Капиталист истеһсалы ајаг тутан кими һәмин ајрылманы нәинки давам етдирир, һәтта даим артан бир мигјасда тәкрар истеһсал едир. Беләликлә, капиталист мүнасибәтини јарадан просес, фәһләни өз әмәк шәртләри үзәриндәки мүлкијјәтдән ајырмаг про-

сесиндән башга бир шеј ола билмәз; бу просес исә бир тәрәфдән ичтимаи истеһсал васитәләрини вә јашајыш васитәләрини капитала, дикәр тәрәфдән дә, билаваситә истеһсалчылары муздлу фәһләләрә чевирир. Демәли, ибтидаи јығым адланан шеј анчаг, истеһсалчыны истеһсал васитәләриндән ајыран тарихи просесдән башга бир шеј дејилдир. Бу просес капиталын вә она мүтабиг олан истеһсал үсулунун тарихгабағы дөврүнү тәшкил етдији үчүн «ибтидаи» көрүнүр.

Капитализм чәмиђјәтинин игтисади гурулушу феодализм чәмиђјәтинин игтисади гурулушундан доғмушдур. Сонунчунун дағылмасы биринчинин үнсүрләринә сәрбәстлик вермишдир.

Билаваситә истеһсалчы, фәһлә, анчаг о заман өз-өзүнүн ағасы олур ки, торпаға тәһким олунмагдан вә башга бир шәхсин тәһкимли вә ја феодал асылылығындан гуртарсын. Сонра, фәһлә өз иш гүввәсинин азад сатычысы ола билмәк үчүн вә өз әмтәәсини алычы олан јерләрә апара билмәк үчүн сехләрин һөкмранлығындан, шакирд вә уста көмәкчиләри үчүн гојулмуш сех низамнамәләриндән вә әмәји буховлајан башга гајдалардан хилас олмалыдыр. Беләликлә, истеһсалчылары муздлу фәһләләрә чевирән тарихи просес бир тәрәфдән, феодализм мүкәлләфиђјәтләриндән вә сех мәчбуриђјәтиндән истеһсалчынын азад едилмәси кими мејдана чыхыр; бизим буржуа тарихчиләри дә тәкчә бу чәһәти көрүрләр. Лакин, дикәр тәрәфдән, азад едиләнләр анчаг о заман өзләринин сатычысы олурлар ки, өзләринин бүтүн истеһсал васитәләри вә гәдим феодализм тә'сисатларынын тә'мин етмиш олдуғу бүтүн јашајыш имканлары әлләриндән алынмышдыр. Онларын әмлакдан белә мәһрум едилмәләри тарихи исә, бәшәриђјәт тарихинә атәш вә гылынчла јазылмышдыр.

Сәнаје капиталистләри, бу јени һөкмдарлар, јалныз сех усталарыны дејил, сәрвәт мәнбәләринин саһиби олан феодаллары да сыхышдырыб арадан чыхартмалы идиләр. Бу нөгтеји-нәзәрдән онларын јүксәлиши, феодал һакимиђјәтинә вә онун дөзүлмәз имтијазларына гаршы, һәмчинин сехләрә гаршы, истеһсалын сәрбәст инкишафына вә инсанын инсаны сәрбәст сурәтдә истисмар етмәсинә мане олан сех буховларына гаршы галибиђјәтли мүбаризәнин нәтичәсидир. Лакин сәнаје чәнкавәрләри гылынч чәнкавәрләрини анчаг, өзләринин әсла иштиракы олмадығы һадисәләр сајәсиндә сыхышдырыб мејдандан чыхара билмишләр. Онлар да, бир заман Ромада азад бурахылан гулларын дөнүб өз саһибләри үзәриндә һөкмран олмасына имкан верән чиркин васитәләрдән истифадә етмәклә јүксәлмишләр.

Һәм муздлу фәһләни, һәм дә капиталисти јаратмыш олан

инкишафын башланғыч нөгтәси фәһләнин гул вәзијјәтинә дүшмәси олмушдур. Бу инкишаф, онун әсарәт формасынын дәјишилмәсиндән, феодал истисмарынын капиталист истисмарына чеврилмәсиндән ибарәт иди. Бу просесин кедишини баша дүшмәк үчүн, чох да узаг кечмишә әл атмағымыза еһтијач јохдур. Капиталист истеһсалынын биринчи рүшејмләринә арабир һәлә XIV вә XV әсрләрдә Аралыг дәнизи саһилләриндәки ајры-ајры шәһәрләрдә тәсадүф едилирсә дә, тарихдә капитализм дөврү анчаг XVI әсрдән башланыр. Бу дөвр тәһкимчилијин артыг чохдан мәһв едилдији вә орта әсрләрин парлаг сәһифәси—сәрбәст шәһәрләр—хејли солмуш олдуғу јерләрлә башланыр.

Јаранмагда олан капиталистләр синфинин јүксәлмәсиндә линк хидмәтини көрән чеврилишләр ибтидаи јығым тарихиндә бир дөвр тәшкил едир; лакин бурада хүсусилә мүһүм рол ојнајан чәһәт, јығын-јығын күтләләрин гәфләтән вә зоракылыгла өз јашајыш васитәләриндән мәһрум едилиб ганун харичиндә гојулан пролетарлар һалында әмәк базарына јеридилмәсиндән ибарәт олмушдур. Кәнд тәсәррүфаты истеһсалчысынын, кәндлинин торпагдан мәһрум едилмәси, бүтүн бу просесин әсасыны тәшкил едир. Бу мәһрум едилмә просеси мүхтәлиф өлкәләрдә мүхтәлиф чаларларда олмуш, мүхтәлиф гајдада вә мүхтәлиф тарихи мәрһәләләрдә мүхтәлиф фазалардан кечмишдир. Бу, классик формада о анчаг Инкилтәрәдә баш вердији үчүн, биз дә мисал олараг Инкилтәрәни көтүрүрүк.[189)]

2. КӘНД ӘҺАЛИСИНИН ТОРПАГДАН МӘҺРУМ ЕДИЛМӘСИ

Инкилтәрәдә тәһкимчилик асылылығы фе'лән XIV әсрин ахырларында арадан галхмышды. О заман—вә хүсусилә XV әсрдә—әһалинин бөјүк әксәријјәти[190)], мүлкијјәтләри һәр һансы бир феодализм лөвһәси архасында кизләнмиш олса да,

---

[189)] Капиталист истеһсалынын һәр јердән габаг инкишаф етмиш олдуғу Италијада, тәһкимчилик мунасибәтләри дә һәр јердән габаг позулмушдур. Тәһкимли бурада һәлә өзүнә торпаг һүгугу газанмамышдан тәһкимли вәзијјәтиндән азад олмушду. Буна көрә дә бу азад едилмә тәһкимлини дәрһал ганун харичиндә галан пролетара чевирир вә о да чоху һәлә Рома дөврүндән галмыш шәһәрләрдә өзүнә дәрһал јени ағалар тапыр. XV әсрин ахырларындан дүнја базарында баш верән ингилаб[58] Шимали Италијанын тичарәт үстүнлүјүнү мәһв етдикдән сонра әкс истигамәтдә һәрәкәт башланды. Шәһәрләрдән сыхышдырылыб кәндләрә кедән јығын-јығын фәһләләр кәндләрдә бағчылыг шәклиндә гурдуглары хырда әкинчилик ишини көрүнмәмиш дәрәчәдә тәрәгги етдирмәјә башладылар.

[190)] «Өз тарлаларыны өз әмәкләри илә бечәрән вә азачыг күзәраны олан хырда торпаг саһибләри... о заман милләтин индикиндән хејли чох һиссәсини тәшкил едирдиләр... Аиләләри илә бирликдә бүтүн әһалинин,

мүстәгил тәсәррүфатла мәшғул олан азад кәндлиләрдән ибарәт иди. Ири ағалыг маликанәләриндә, бир заман өзү дә тәһкимли олан bailiff (мүдир) азад фермер тәрәфиндән сыхышдырылыб арадан чыхарылмышды. Әкинчиликдәки муздлу фәһләләрин бир гисми, бош вахтларында ири торпаг мүлкијјәтчиләри үчүн ишләјән кәндлиләрдән ибарәт иди, бир гисми дә сөзүн әсл мә'насында муздлу фәһләләрдән ибарәт олуб һәм нисби, һәм дә мүтләг чәһәтчә кичик хүсуси бир синиф тәшкил едирди. Һәтта бу муздлу фәһләләр дә фе'лән мүстәгил тәсәррүфаты олан кәндли идиләр, чүнки әмәк һаггы алмагла бәрабәр онлара коттеч, һабелә 4 акр вә даһа артыг әкин јери верилирди. Бундан әлавә, әсл кәндлиләрлә бирликдә онлар еллик ичма торпагларындан истифадә едир, бу торпагларда өз мал-гарасыны отарыр вә јаначаг, одун, торф вә с. әлдә едирдиләр[191]. Бүтүн Аврода өлкәләриндә феодал истеһсалынын характерик чәһәти ондан ибарәт иди ки, бурада торпаглар, бир вассал кими асылы олан мүмкүн гәдәр чох адамлар арасында бөлүнмүшдү. Үмумијјәтлә һәр чүр суверенләр кими, феодал ағаларын да гүдрәти алдыглары рентанын мигдары илә дејил, рәијјәтләринин сајы илә өлчүлүрдү, бунларын сајы исә мүстәгил тәсәррүфатлары олан кәндлиләрин сајындан асылы иди[192]. Буна көрә, норман истиласындан сонра Инкилтәрәдә торпаглар, һәр бири бә'зән 900-ә гәдәр гәдим англосакс лордлугларындан ибарәт чох бөјүк баронлуглара бөлүн-

---

јәгин једдидә бир һиссәсиндән чохуну тәшкил едән азы 160 000 нәфәр торпаг мүлкијјәтчиси өз хырда freehold—саһәләрини «(freehold — торпаг үзәриндә там мүлкијјәт демәкдир)» бечәрмәклә јашајырды. Бу хырда торпаг саһибләринин орта кәлири 60—70 ф. ст. тәхмин едилир. Һесабланылмышдыр ки, өз торпағыны бечәрәнләрин сајы, өзкә торпағыны ичарә едәнләрдән чох имиш» (***Macaulay.*** „History of England", 10th ed. London, 1854, v. I, p. 333, 334). Һәлә XVII әсрин сон гәринәсиндә инкилисләрин $^4/_5$ һиссәси әкинчиликлә мәшғул иди (јенә орада, сәһ. 413).—Мән она көрә Маколејдән ситат кәтирирәм ки, о тарихи даим сахталашдырыб бу кими фактлары мүмкүн гәдәр «малалајыр».

191) Унудулмамалыдыр ки, һәтта тәһкимли кәндлиләр өз һәјәтләринә битишик хырда торпаг саһәләринин саһиби—доғрудур төјчү верән саһиби—олмагла бәрабәр, ичма торпағынын да шәрикли саһибләри идиләр. «Кәндли орада» (Силезијада) «тәһкимлидир». Лакин бу кәндлиләр ичма торпагларына маликдирләр. «Силезијалылары һәлә индијәдәк ичма торпагларыны бөлүшдүрмәјә разы етмәк мүмкүн олмамышдыр. Һалбуки Нејмаркда бир кәнд дә галмамышдыр ки, орада бу бөлкү чох мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилмиш олмасын» (***Mirabeau.*** „De la Monarchie prussienne". Londres 1788, t. II, p. 125, 126).

192) Торпаг саһиблијинин халис феодализм үсулунда гурулдуғу вә хырда кәндли тәсәррүфатларынын кениш инкишаф етмиш олдуғу Јапонија Авропанын орта әсрләрдәки мәнзәрәсини, әксәрән буржуа мөвһуматы илә долу олан бизим тарих китабларымыздан даһа дүзкүн верир. Орта әсрләр һесабына «либерал» олмаг чох әлверишлидир.

мүшдүрсә дә, Инкилтәрә јенә хырда кәндли тәсәррүфаты илә долу иди вә анчаг ајры-ајры јерләрдә һәмин тәсәррүфатлар арасында ири ағалыг маликанәләри вар иди. Бу мүнасибәтләр, шәһәр һәјатынын XV әсрә мәхсус олан чошғун тәрәггиси илә бирликдә, канслер Фортескјунун өз «Laudibus Legum Angliae» әсәриндә чох бәлағәтлә тәсвир етдији халг сәрвәтинин јаранмасына имкан верди; лакин бу мүнасибәтләр капиталист сәрвәтинин јаранмасына имкан вермирди.

Капиталист истеһсал үсулу үчүн әсас јаратмыш олан чеврилишин мүгәддимәси, XV әсрин сон гәринәсиндә вә XVI әсрин илк он илләриндә баш верди. Феодал гошун дәстәләринин ләғв едилмәси нәтичәсиндә ганун харичиндә гојулан пролетарлар күтләси сыхышдырыб әмәк базарларына атылды, бунлар сер Чемс Стүартын һаглы олараг көстәрдији кими, «һәр јердә фајдасыз олараг евләрә вә һәјәтләрә долушурду»[59]. Өзү буржуа инкишафынын мәһсулу олан вә мүтләгијјәтә чан атан крал һакимијјәти һәмин феодал гошун дәстәләринин дағыдылмасыны зоракылыгла сүр'әтләндирирдисә дә, бу һеч дә онун јеканә сәбәби дејилди. Крал һакимијјәтинә вә парламентә ән кәскин антагонизм бәсләјән ири феодаллар ичма торпагларыны гәсб етмәклә вә бечәрдикләри торпаға феодалларын өзү гәдәр феодал мүлкијјәт һүгугу олан кәндлиләри бу торпаглардан говуб чыхартмагла өзләри сајча даһа чох пролетариат јаратмышдылар. Фландрија јун мануфактурасынын тәрәггиси вә бу мүнасибәтлә јунун гијмәтинин артмасы Инкилтәрәдә буна билаваситә тәкан вермиш олду. Көһнә феодал задәканлар бөјүк феодал мүһарибәләри нәтичәсиндә арадан чыхмышды, јени феодал задәканлар исә өз зәманәсинин јетишдирмәси олдуғундан, пул бунларын нәзәриндә бүтүн гүввәләр гүввәси иди. Одур ки, әкин јерләрини гојун отлағына чевирмәк феодалларын шүары олду. Һаррисон «Deseription of England. Prefixed to Holinshed's Chronicles» әсәриндә хырда кәндлиләрин торпагдан бу чүр мәһрум едилмәләринин өлкәјә нә гәдәр позучу бир тә'сир көстәрдијини тәсвир едир. Лакин бунун, дејә Һаррисон јазыр: «what care our great incroachers!» («бизим бөјүкгәсбкарлара нә дәхли вар!»). Кәндлиләрин евләри вә фәһләләрин коттечләри зорла дағыдылмыш вә ја башлы-башына бурахылмышдыр.

Һаррисон дејир: «Чәнкавәр маликанәләриндән һәр биринә аид көһнә сијаһылары көтүрсәк көрәрик ки, сајсыз-һесабсыз евләр вә хырда кәндли тәсәррүфатлары јох олмушдур; торпаг инди мигдарча хејли аз адама чөрәк верир; јени шәһәрләр инкишаф етмәклә бәрабәр бир чох шәһәрләр сүгут етмишдир... Мән учурулуб гојун отлағына дөндәрилән шәһәр вә кәндләрдән бә'зи шејләр даныша биләрдим; инди орада мүлкәдар евләриндән башга бир шеј галмамышдыр».

Бу гәбилдән олан көһнә салнамәләрдәки шикајәтләр һәмишә шиширдилмиш олур, лакин о заман истеһсал мүнасибәтләриндә баш верән ингилабын мүасирләрә нечә тә'сир көстәрдијини дүрүст тәсвир едир. Канслер Фортескјунун әсәри илә Томас Морун әсәрини мүгајисә едәрәк, биз XV әср илә XVI әср арасында дәрин учуруму ајдын көрүрүк. Торнтонун һаглы олараг гејд етдији кими, Инкилтәрә фәһлә синфи өз гызыл әсриндән сонра һеч бир ара пилләкечмәдән бирбаша кәлиб дәмир әсринә дүшмүшдүр.

Бу чеврилиш ганунверичилији горхуја салмышды. Ганунверичилик һәлә елә бир мәдәнијјәт дәрәчәсинә кәлиб чатмамышды ки, «Wealth of the Nation» [«милли сәрвәт»], јә'ни капитал јарадылмасы, халг күтләләринин амансызчасына истисмар олунмасы вә јохсуллашдырылмасы һәр бир дөвләт мүдриклији үчүн ultima Thule* һесаб едилсин. Бекон VII Һенрихин сәлтәнәти һаггында јаздығы тарихдә дејир:

«Бу заман» (1489-чу ил) «әкин јерләринин анчаг бир нечә чобан тәрәфиндән нәзарәт олунмасыны тәләб едән отлаглара» (гојун вә с. отлагларына) «чеврилмәсинә гаршы шикајәтләр чохалмышды; өмүрлүк вә ја иллик ичарәјә верилән торпаглар» (јоменләрин хејли һиссәси иллик ичарә илә јашајырды) «ири маликанәләрә чеврилмишди. Бу, халгын сүгутуна, демәли, шәһәрләрин, килсәләрин вә әшәр веркисинин сүгутуна сәбәб олмушду... Крал вә парламент һејрәт едиләчәк бир мүдриклик көстәриб бу бәлаја бир чарә етмәјә чалышырдылар... Онлар ичма торпагларынын (depopulating inclosures) гәсб едилмәсинә вә беләликлә әһалинин тәләф едилмәсинә гаршы, һабелә бу гәсбкарлығын ардынча әһалини тәләф едән отлаг тәсәррүфатына (depopulating pasturage) гаршы тәдбир көрмүшдүләр».

VII Һенрих тәрәфиндән 1489-чу илдә верилән ганунун 19-чу фәсли азы 20 акр торпағы олан кәндли евләринин дағыдылмасыны гадаған едир. VIII Һенрихин сәлтәнәтинин 25-чи илиндә верилмиш ганун һәмин гануну јенидән бәрпа едир. Орада әзчүмлә дејилир ки,

«хејли ичарә торпаглары, чохлу мал-гара вә хүсусән гојун сүрүләри бир овуч адамын әлинә топланмагдадыр, буна көрә дә торпаг ренталары чох артмышдыр, әкинләр (tillage) чох пис бечәрилир, килсәләр вә евләр учурулмуш, һәдсиз-һесабсыз адамлар өзләрини вә аиләләрини доландырмаг имканындан мәһрум галмышлар».

Буна көрә ганун, дағылмыш кәндли һәјәтләринин бәрпа олунмасыны тәләб едир, әкин јери илә отлаг арасында нисбәт мүәјјән едир вә и. а. 1533-чү илдә верилмиш бир ганун-

---

* — һәрфијјән: ахырынчы Фула; һәмин ифадә бурада: ахырынчы һәдд мә'насында ишләдилир. (Фула—гәдим инсанларын тәсәввүрүнә көрә Авропанын ән шималында адада јерләшән бир өлкәдир). *Ред.*

да бир чох мүлкиjjәтчиләрин 24 000-ә гәдәр гоjуну олмасы мүнасибәтилә тәәссүф едилир вә бир адамын ән чоху ики мин гоjун сахламасына ичазә верилир[193]. Хырда фермер вә кәндлиләрин мүлкиjjәтдән мәһрум едилмәсинә гаршы нә халгын шикаjәтләринин, нә дә VII Һенрих заманындан башламыш 150 ил мүддәтиндә верилән ганунларын һеч бир сәмәрәси олмамышды. Бу ганунларын сәмәрәсизлиjинин сиррини Бекон, өзү истәмәдиjи һалда ачыб бизә көстәрмишдир.

Бекон «Essays, civil and moral» адлы әсәринин 29-чу фәслиндә jазыр: «VII Һенрихин ганунунда һеjрәтә лаjиг мә'налы бир чәһәт ондан ибарәт иди ки, бу ганун мүәjjән нормал өлчүдә әкинчилик тәсәррүфатлары вә һәjәтләр jарадырды, jә'ни бунларын әлиндә о гәдәр торпаг сахлаjырды ки, онлар кифаjәт гәдәр тә'мин олунмуш вә гул кими асылы олмаjан рәиjjәт верә билсинләр, дикәр тәрәфдән дә, котаны муздур деjил, мүлкиjjәтчи өзү өз әли илә сүрсүн» („to keep the plough in the hand of the owners and not hirelings")[193a].

Капиталист системи исә, әксинә, халг күтләләринин мәһз гул вәзиjjәтиндә олмасыны, онларын өзләринин муздлу фәһләләрлә, әмәк васитәләринин исә капитала чеврилмәсини тәләб едирди. Һәмин кечид дөвру әрзиндә ганунверичилик һабелә һәр әкинчилик фәһләси коттечи үчүн азы 4 акр торпаг тәһким едилмәсинә чалышыр вә бу фәһләнин өз коттечинә кираjәнишин көтүрмәсини гадаған едирди. Һәлә 1627-чи ил-

---

193) Томас Моор өз «утопиjа» әсәриндә «гоjунларын адамлары jедиjи» гәрибә бир өлкәдән бәһс едир. („Utopia", transl. Robinson, ed. Arber, London, 1869, p. 41).

193a) Бекон азад варлы кәндлиләрлә jахшы пиjада гошун арасындакы әлагәни изаһ едир. «Краллыгын гүдрәтини вә адәтләрини давам етдирмәк үчүн, ичарәjә верилән торпаг саһәсини кифаjәт һәчмдә сахламагын чох бөjүк әһәмиjjәти вар иди, чүнки сағлам вә бачарыглы адамларын корлуг чәкмәдән jашамаларыны тә'мин етмәк вә краллыгда торпагларын бөjүк гисмини jоменләрин, jә'ни әсилзадәләрлә коттерләр (cottagers) вә муздурлар арасында орта бир мөвге тутан шәхсләрин ихтиjарына вермәк лазым иди... Зира һәрб ишинин ән jахшы мүтәхәссисләринин һамысы бу фикирдәдирләр ки... ордунун әсас гүввәси инфантериjадыр, jә'ни пиjада гошундур. Лакин jахшы ифантериjа jаратмаг үчүн бир гул кими вә jа jохсуллуг ичиндә бәjүмүш адамлар деjил, азад сурәтдә вә мүәjjән рифаһ ичиндә бөjүмүш адамлар лазымдыр. Буна көрә әкәр дөвләтдә задәканлар вә jухары чәмиjjәт башлыча jер тутур, кәнд әһалиси вә әкинчиләр исә анчаг фәһләләрдән вә jа муздурлардан, һабелә коттерләрдән, jә'ни анчаг дахмасы олан диләнчиләрдән ибарәтдирсә, белә бир шәраитдә jахшы сувари гошун дүзәлтмәк бәлкә дә мүмкүн олар, лакин jахшы, мөһкәм пиjада гошун дүзәлтмәк гәтиjjән мүмкүн олмаз... Буну биз Франсада, Италиjада вә бә'зи башга харичи өлкәләрдә көрүрүк; бунларда һәгигәтән бүтүн әһали задәканлардан вә jохсул кәндлиләрдән ибарәтдир... одур ки, һәмин өлкәләр өз пиjада баталjонлары үчүн музд илә исвечрәли дәстәләрини әскәрлиjә чәлб етмәли олурлар; буна көрә дә һәмин милләтләрин әһалиси чох, әскәрләри аздыр» („The Reign of Henry VII etc. Verbatim Reprint from Kennet's England, ed. 1719". London, 1870, p. 308).

дә, I Карл заманы, Фонтмилли Рочер Крокер өз Фонтмилл маликанәсиндә коттеч тикдириб бу коттеч үчүн 4 акр торпаг ајырмадығына көрә мәһкум едилмишди; һәлә 1638-чи илдә I Карл заманы, көһнә ганунларын, хүсусән 4 акр торпаг һаггындакы ганунун јеринә јетирилмәсинә наил олмаг мәгсәди илә краллыг комиссијасы тәшкил олунмушду; һәлә Кромвел Лондондан 4 мил радиусдакы јерләрдә 4 акр торпағы олмајан евләр тикилмәсини гадаған етмишди. Һәлә XVIII әсрин биринчи јарысында кәнд тәсәррүфаты фәһләси өз коттечи үчүн I акрдан 2 акра гәдәр торпаг ајрылмадыгда мәһкәмәјә шикајәт едирди. Инди исә фәһлә өз коттечи јанында хырдача бир бостаны олса вә ја евин јахынлығында бир нечә квадрат сажен торпаг ичарә едә билсә өзүнү хошбәхт сајыр.

Д-р Һантер дејир: «Бурада торпаг мүлкиjјәтчиләри илә ичарәдарлар әлбир һәрәкәт едирләр. Коттеч јанындакы бир нечә акр торпаг фәһләләри һәддән артыг мүстәгил етмиш оларды»[194].

XVI әсрдә, Реформасија вә онунла әлагәдар олараг күлли мигдар килсә мүлкләринин тәрач едилмәси нәтичәсиндә халг күтләләринин зорла әмлакдан мәһрум едилмәси јени бир дәһшәтли тәкан алды. Реформасија әрәфәсиндә католик килсәси Инкилтәрәдә торпағын хејли һиссәсинин феодал мүлкиjјәтчиси иди. Монастырларын ләғв едилмәси вә саирә бунларда јашајанлары пролетариата чевирди. Килсә маликанәләринин хејли һиссәси кралын ачкөз истәкли адамларына бағышланды вә ја дәјәр-дәјмәзинә мөһтәкир фермер вә шәһәрлиләрә сатылды: бунлар исә һәмин торпаглары нәсилбәнәсил ичарә едәнләрин әлиндән алыб бир тәсәррүфат һалында бирләшдирирдиләр. Јохсуллашмыш әкинчиләрин ганун үзрә килсә өшәриндән мүәjјән һиссә алмаг һүгугу сәссиз-сәмирсиз онларын әлиндән алынмышды[195]. Кралича Јелизавета Инкилтәрәдә бир сәјаһәтиндән сонра һәјәчанла демишди: «Pauper ubique jacet»[60]. Јелизаветанын сәлтәнәтинин 43-чү илиндә һөкумәт, нәһајәт, өлкәдәки пауперизми рәсми сурәтдә е'тираф етмәјә мәчбур олмуш вә јохсулларын хејринә верки гојмушду.

---

194) Д-р Һантер, «Public Health.7th Report 1864»-да (London, 1865. p. 134)-дә, «фәһләләр үчүн вериләси торпағын көстәрилән» (көһнә ганунларда) «мигдары инди һәддән артыг сајылыр вә белә зәнн едилир ки, бу гәдәр торпаг онлары хырда фермер едәр» (*George Roberts*. „The Social History of the People of the Southern Counties of England in Past Centuries“ London, 1856, p. 184, 185).

195) «Килсә өшәриндән јохсулларын бир һиссә алмаг һүгугу, гәдим статутларла ачыгча мүәjјән едилмишдир» (*J. D. Tuckett*, ситат кәтирилән әсәр, II ч., сәһ. 804, 805).

«Ганунун мүəллифлəри бу ганунун нə сəбəбə верилдијини утандыгларындан ачыг дејə билмəдиклəринə көрə, бүтүн адəтлəрə рəғмəн, һəмин ганун мүгəддимəсиз» (изаһат верилмəдəн) «нəшр едилмишди»[196].

Бу ганун I Қарлын сəлтəнəтинин 16-чы илиндə верилəн 4-чү ганунла даими ганун е'лан едилди вə анчаг 1834-чү илдə бу гануна даһа чидди бир јени шəкил верилди[197]. Лакин Ре-

---

196) *William Cobbett.* „A History of the Protestant Reformation" § 471.

197) Бу мəсəлəдə протестант «руһунун» тəзаһүрү бир дə ашағыдакы əһвалатдан көрүнүр. Чəнуби Инкилтəрəдə бир нечə торпаг мүлкијјəтчиси вə варлы фермер топланыб вə бирликдə баш сындырыб көтүр-гој етдикдəн сонра, Јелизаветанын јохсуллар һаггындакы ганунy нечə тəфсир етмəјин даһа дүзкүн олачағы һаггында он сорғу тəртиб етдилəр. Онлар бу сорғулары о заманын мəшһур һүгугчусу (сонралар, I Јаков дөврүндə һаким) олан һүгуг доктору Сниггə вериб бу барəдə онун фикрини билмəк истəдилəр. «Доггузунчу сорғуда дејилир: Приходун бə'зи варлы фермерлəри ағыллы бир план дүшүнмүшлəр ки, бунун көмəји илə, ганунун һəјата кечирилмəсиндəки бүтүн чəтинлик арадан галдырыла билəр. Онлар приходда бир дустагхана тикилмəсини тəклиф едирлəр. Һəмин дустагханада һəбс едилмəк истəмəјəн һəр бир јохсул јардымдан мəһрум едилмəлидир. Сонра, гоншу кəндлəрə хəбəр верилмəлидир ки, əкəр о кəндлəрдə бизим приходдакы јохсуллары муздла ишə көтүрмəк истəјəн бир шəхс олса гој мүəјјəн бир күн гапалы əризə јазыб көндəрсин вə бизим јохсуллары апарыб сахламаг үчүн верəчəји əн ашағы гијмəти билдирсин. Бу планы тəртиб едəнлəрин фикринчə гоншу графлыгларда, ишлəмəк истəмəјəн вə ишлəмəјиб јашамаг үчүн («so as to live without labour») торпаг вə ја кəми ичарə едəчəк гəдəр вəсаити вə ја кредит алмаг имканы олмајан адамлар вардыр. Бу чүр адамлар прихода чох əлверишли тəклифлəр едə билəрлəр. Əкəр ичарəчинин һимајəсинə верилəн јохсуллар бə'зəн һəлак олса, бунун күнаһы ичарəчинин бојнуна дүшəр, чүнки приход һəмин јохсуллар гаршысында өз вəзифəсини јеринə јетирмиш олур. Лакин биз горхуруг ки, һəмин ганун бу кими ағыллы тəдбирлəрə (prudential measure) јол вермəсин; амма сиз билмəлисиниз ки, бизим графлыгда вə гоншу графлыгда олан бүтүн о бири фриголдерлəр бизə гошулачаг вə ашағы палатада олан өз нүмајəндəлəрини, јохсулларын һəбс олунмасына вə ичбари ишлəрдə ишлəдилмəсинə ичазə верəн ганун лајиһəси тəгдим етмəјə вадар едəчəклəр, белəликлə һəбс олунмаг истəмəјəнлəрдəн һеч кəсин јардым алмаға ихтијары олмамалыдыр. Үмид едирик ки, јохсуллуға дүчар оланлар, бу тəдбир нəтичəсиндə даһа јардым истəмəк һəвəсинə дүшмəзлəр» („will prevent persons in distress from wanting relief") (*R. Blakey.* „The History of Political Literature from the Earliest Times". London, 1855, v. II, p. 84, 85). Шотландијада тəһкимчилик һүгугу Инкилтəрəдəн бир нечə јүз ил сонра лəғв едилмишди. Солғунлу Флетчер һəлə 1698-чи илдə Шотландија парламентиндə демишди: «Шотландијада азы 200 000 дилəнчи вардыр. Принсипчə республикачы олан мəн буна гаршы јалныз бир чарə тəклиф едə билəрəм ки, бу да тəһкимчилик һүгугуну бəрпа етмəк вə өз һəјатыны мүстəгил сурəтдə тə'мин едə билмəјəнлəрин һамысыны гул етмəкдир». Иден дə өзүнүн «The State of the Poor», китабында v. I, ch. I, p. 60, 61 белə дејир: «Əкинчилəрин азадлығы пауперизм доғурур. Бизим јохсулларын һəгиги валидејни мануфактура вə тичарəтдир». Иден вə јухарыда өзүндəн ситат кəтирдијимиз «принсипчə республикачы» олан шотландијалы анчаг бир шејдə сəһв едирлəр: əкинчинин пролетар вə ја паупер олмасына сəбəб тəһкимчилик һүгугунун лəғв едилмəси дејил, əкинчинин торпаг мүлкијјəтинин лəғв един-

формасијанын бу билавеситә нәтичәләри, онун ән мүһүм нәтичәси дејилди. Килсә мүлкијјәти, торпаг мүлкијјәти саһәсиндәки ән'әнәви мүнасибәтләрин дини дајағы иди. Бу дајаг јыхылдыгдан сонра һәмин мүнасибәтләр дә гала билмәди[198].

Һәлә XVII әсрин ахырынчы он илләриндә јоменләрин, јә'ни мүстәгил кәндлиләрин сајы ичарәдарлар синфиндән чох иди. Онлар Кромвелин башлыча гүввәси иди вә, һәтта Маколејин е'тирафына көрә әјјаш задәканчыгларын, һабелә онлара нөкәрчилик едән вә ағаларын кечмиш мә'шугәләринә кәбин кәсмәклә онларын ејбини өртүб басдыран кәнд кешишләринин мүсбәт мә'нада там әкси иди. Һәтта муздла ишләјән кәнд фәһләләри дә һәлә ичма мүлкијјәтинә шәрик идиләр. Тәгрибән 1750-чи илә јахын јоменләр арадан галхырлар[199], XVIII әсрин ахырынчы он илләриндә исә әкинчиләрин ичма мүлкијјәтинин һәр чүр изи јох олур. Биз бурада аграр ингилабынын халис игтисади амилләрини һәлә бир кәнара гојуруг. Бизи мараглandыран бу ингилабын зоракылыг васитәләридир.

Стүартлар бәрпа едилән заман торпаг мүлкијјәтчиләри, континентдә һеч бир јердә ганун вермәк кими долајы үсуллара әл атмадан кечирилән гәсбкарлығы ганунверичилик јолу илә тәтбиг етдиләр. Онлар торпаг мүнасибәтләринин феодал гурулушуну арадан галдырдылар, јә'ни дөвләт гаршысындакы һәр чүр мүкәлләфијјәтләри өз үзәрләриндән атдылар, кәндлиләрин вә башга халг күтләләринин бојнуна гојулан веркиләр васитәсилә дөвләтә «әвәз вердиләр», кечмишдә маликанәләр үзәриндә анчаг феодал һүгугуна малик олдуглары һалда, инди муасир хүсуси мүлкијјәт һүгугуну мәнимсәдиләр, нәһајәт, Инкилтәрәнин кәнд фәһләләринә илтифат едиб, мәс-

---

мәсидир.—Кәндлиләрин мүлкијјәтдән башга үсулла мәһрум едилдији Франсада 1566-чы ил Мулен ордонансы вә 1656-чы ил едикти јохсуллар һаггындакы инкилис ганунуна мүтабиг иди.

198) Ҹ-б Рочерс, протестант ортодокслуғунун мәркәзи олан Оксфорд университетиндә сијаси игтисад профессору олдуғуна бахмајараг, «History of Agriculture» әсәринә мүгәддимәсиндә көстәрир ки, халг күтләләринин пауперләшмәсинә сәбәб Реформасијадыр.

199) „A Letter to Sir T. C. Bunbury, Brt.: On the High Price of Provisions". By a Suffolk Gentleman. Ipswich, 1795, p. 4. Һәтта ири фермерләрин тәәссүбкеш мүдафиәчиси вә „Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions and the Size of Farms ets.". London 1773, p. 139 әсәринин мүәллифи дејир: «Мәни ән чох кәдәрләндирән чәһәт... бизим јоменләрин, милләтимизин истиглалијјәтини һәгигәтән мүдафиә едән бу адамларын јох олмасыдыр; мәнә ағыр кәлир ки, онларын торпаглары инди инһисарчы лордларын әлиндәдир вә хырда фермерләрә ичарәјә верилир вә һәмин фермерләр бу торпаглары демәк олар вассаллар гәдәр ағыр шәртләрлә ичарәјә көтүрүрләр, һалбуки бир гәза үз верән кими, онларын өзләри дә һәмин торпаглардан говула биләрләр».

кән салма ганунлары («laws of settlement») вердиләр; татар Борис Годуновун фәрманы рус кәндлиләринә нә кими бир тә'сир көстәрдисә, һәмин инкилис ганунлары да mutatis mutandis [мүвафиг дәјишикликләрлә] инкилис кәндлиләринә ејни тә'сири көстәрди[61].

«Glorious Revolution» (шанлы ингилаб)[62] III Вилһелм Оранлы[200]) илә бирликдә варланмаг дүшкүнү олан торпаг саһибләрини вә капиталистләри һакимиjјәт башына кечиртди. Онлар јени дөврү бунунла тәгдис етдиләр ки, индијәдәк анҹаг мүлајим бир сурәтдә гарәт едилән дөвләт әмлакынын гарәт едилмәсини олдугҹа бөјүк бир дәрәҹәјә чатдырдылар. Дөвләт торпаглары мүхтәлиф адамлара бағышланыр, дәјәрдәјмәзинә сатылыр, јахуд да ачыг гәсбкарлыг васитәсилә хүсуси маликанәләрә гатылырды[201]). Һәм дә бүтүн бу ишләрдә һеч бир ганун-гајдаја риајәт едилмирди. Бу ҹүр фырылдагчылыгла мәнимсәнилмиш олан дөвләт әмлакы, гарәт едилмиш вә республика ингилабы заманы әлдән чыхмајыб галан килсә торпаглары илә бирликдә, мүасир инкилис олигархијасынын кнјаз маликанәләринин әсасыны тәшкил едир[202]). Капиталист буржуалар бу әмәлијјата бир дә она көрә јардым едирдиләр ки, торпағы сәрбәст алвер објектинә чевирсинләр, әкинчиликдә ири истеһсал саһәсини кенишләндирсинләр, кәндләрдән ганун харичиндә гојулмуш пролетарларын ахышыб кәлмәсини артырсынлар вә и. а. Һәм дә јени торпаг аристократијасы јени банкократијанын, тәзәҹә јумуртадан чыхмыш бу малијјә әсилзадәсинин вә, о заманлар һимајә көмрүјүнә архаланан

---

200) Бу буржуа гәһрәманынын нә әхлагда бир адам олдуғу бундан көрүнүр: «Ирландијада 1695-чи илдә леди Оркнијә бағышланмыш учсуз-бучагсыз торпаглар—бу, кралын нә гәдәр дәрин бир мәһәббәтлә чошдуғуну вә Лединин нә гәдәр бөјүк нүфузу олдуғуну көстәрән һамыја мә'лум бир әһвалатдыр... Леди Оркнинин лүтфкар хидмәтләри, чох еһтимал—foeda labiorum ministeria [чиркин шәһвәт хидмәтләриндән] ибарәт олмушдур». (Слоон тәрәфиндән топланмыш әлјазмалары коллексијасы, Британија музејиндә, № 4224. Әлјазмасынын сәрлөвһәси беләдир: „The Charakter and Behaviour of King William, Sunderland ets. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.". Бу әлјазмасы гәрибә шејләрлә долудур).

201) «Дөвләт торпагларынын гисмән сатылмаг, гисмән дә бағышланмаг васитәсилә ганунсуз сурәтдә тарач едилмәси Инкилтәрә тарихинин биабырчы бир фәслини тәшкил едир... милләти олмазын дәрәҹәдә алдатмаг демәкдир (gigantic fraud on the nation)". *F. W. Newman*, „Lectures on Political Ec nomy". London, 1851, p. 129, 130).{ Инкилтәрәдәки ири торпаг саһибләринин индики мүлкләрини неҹә әлдә етдикләри һаггында мүфәссәл мә'лумат алмаг үчүн бах: [*Evans, N. H.*] „Our old Nobility". By Noblesse Oblige. London. 1879. *Ф. Э.*}

202) Бах: мәсәлән, сон нүмајәндәси лорд Ҹон Рассел олан Бедфордлар һерсог ханәданы һаггында Е. Беркин «the tomtit of liberalism» [«либерализмин чыртданы»] памфлети.

ири мануфактура саһибләринин тәбии мүттәфиги иди. Инкилис буржуазијасы бурада анчаг өз хүсуси мәнафејини горујурду вә бу нөгтеји-нәзәрдән о да, бунун әксини едән Исвеч шәһәрлиләри гәдәр дүзкүн һәрәкәт едирди; Исвеч шәһәрлиләри өз игтисади дајағы олан кәндлиләрлә бирләшәрәк, олигархијанын гарәт етдији дөвләт торпагларыны зоракылыгла кери алан (1604-чү илдән башлајараг, сонра да X Қарл вә XI Қарл заманы) краллара јардым едирдиләр.

Һаггында индичә бәһс етдијимиз дөвләт мүлкијјәтиндән тамамилә фәргли олан ичма мүлкијјәти феодализм өртүјү алтында һифз олунмуш гәдим алман тә'сисаты иди. Биз јухарыда көрдүк ки, ичма мүлкијјәтинин зорла гәсб едилмәси вә бунунла јанашы, адәтән әкин јерләринин отлаглара чеврилмәси XV әсрин ахырларында башланмыш вә XVI әсрдә дә давам етмишдир. Лакин бу просес о заманлар ајры-ајры фәрди зоракылыг шәклиндә баш вердији вә ганунверичилик бу зоракылыға гаршы 150 ил әрзиндә мүбаризә апармышдыса да, бир нәтичә әлдә едилмәмишди. XVIII әсрдә о чәһәтдән белә бир тәрәгги башланыр ки, ганун өзү, халг торпагларынын талан едилмәси үчүн бир аләт олур; һәрчәнд бунунла јанашы олараг ири фермерләр өз хырда методларыны да ишләдирдиләр[203]. Бу таланчылығын парламент формасы „Bills for Incosures of Commons“ (ичма торпағынын чәпәрләнмәси һаггында ганунлар), јә'ни декретләр иди ки, бунларын да васитәсилә лендлордлар халг торпағыны хүсуси мүлкијјәт һүгугуна әсасән өзләри өзләринә бағышламышдылар, демәли, бу декретләр халгы торпагдан мәһрум етмишди. Ичма мүлкијјәтини, феодалларын јерини тутан ири торпаг саһибләринин хүсуси мүлкијјәти кими гәләмә вермәјә чалышан сер Ф. М. Иден «ичма торпагларынын чәпәрләнмәси һаггында парламентин умуми бир ганун» вермәсини тәләб етмәклә, демәли, һәмин торпаглары хүсуси мүлкијјәтә чевирмәк үчүн парламент дөвләт чеврилиши етмәк лазым кәлдијини е'тираф етмәклә, дикәр тәрәфдән дә, торпағы әлиндән алынан јохсулларын «зәрәрини өдәмәк» һаггында ганун верилмәси үзәриндә исрар етмәклә, һијләкәр бир адвокат кими тәртиб етдији өз нитгини өзү тәкзиб едир[204].

---

203) «Фермерләр коттерләрә өзләриндән элавә һәр һансы бир чанлы һејван сахламағы гадаған едир вә бунун үчүн дә белә бир бәһанә кәтирирләр ки, әкәр онлар мал-гара вә гуш сахласалар, фермерләрдән јем оғурламаға башлардылар. Онлар һабелә дејирләр: әкәр истәјирсән ки, коттер чалышган олсун, ону јохсул сахла. Һәгигәтдә исә, бүтүн мәсәлә ондан ибарәт олур ки, фермерләр бу васитә илә ичма торпагларындан истифадә етмәк һүгугуну тамамилә гәсб едирләр» („A Political Inquiry into the Consequences of Enclosing Waste Lands“. London, 1785, p. 75).

204) *Eden,* ситат кәтирилән әсәр, мүгәддимә.

Мүстәгил јоменләрин јерини tenants-at-will—хырда фермерләр, јә'ни илбәил торпаг ичарә едән вә тамамилә лендлордун өзбашыналығындан асылы олуб гул кими тапдаланан бир јығын адамлар тутдугда дөвләт әмлакынын гарәт едилмәси илә бәрабәр ичма торпагларынын мүнтәзәм сурәтдә талан олунмасы, XVIII әсрдә капитал фермалары[205] вә ја тачир фермалары[206] адланан ири фермаларын јаранмасына хүсусилә јардым етди; ејни сәбәбләр кәнд әһалисинин дөнүб пролетариат олмасына, сәнаје үчүн «сәрбәстләшдирилмәсинә» дә јардым етди.

XVIII әсрдә һәлә XIX әсрдәки гәдәр ајдын дејилди ки, милли сәрвәт халгын јохсуллуғу илә ејнидир. Буна көрә дә о заманын игтисади әдәбијјатында «ичма торпагларынын чәпәрләнмәсинә» даир гызғын мүбаһисәләр кедирди. Гаршыдакы бир јығын материалдан мән анчаг, о заманын вәзијјәтини даһа ајдын ишыгландыран бә'зи парчалары верәчәјәм.

Бир гәләм саһиби һиддәтлә јазыр: «Һартфордшир приходларынын бир чохунда, һәрәсинин 50—150 акр торпағы олан 24 ферма 3 ферма һалында бирләшдирилмишдир»[207]. «Нортһемптоншир вә Лестерширдә ичма торпагларынын чәпәрләнмәси чох интишар тапмыш вә чәпәрләмә сајәсиндә јарадылмыш јени лордлугларын чоху отлаға чеврилмишдир; одур ки, кечмишдә 1 500 акра гәдәр торпаг шумланан лордлугларын бир чохунда инди һеч 50 акр да шумланмыр... Вахтилә бурада олан евләрин, анбарларын, төјлә вә саирәнин харабалары»—кечмишдә бурада јашајанлары хатырладан јеканә әламәтдир. «Бә'зи јерләрдә јүз ев вә аиләдән чәми... 8-и вә ја 10-у галмышдыр... Чәпәрләнмәнин чәми 15 вә ја 20 ил әввәл башландығы приходларын чохунда, тарлалар һәлә чәпәрләнмәдији заман јер әкән торпаг мүлкијјәтчиләриндән чох аз адам галмышдыр. Кечмишдә 20—30 фермерин вә ејни мигдар хырда мүлкијјәтчинин вә башга әһалинин әлиндә олуб бу јахынларда чәпәрләнмиш бөјүк лордлуглары 4 вә ја 5 варлы малдарын гәсб етмәси һаллары һеч дә аз дејилдир. Бүтүн бу фермерләр, аиләләри илә бирликдә өз јерләриндән говулмушлар, бунларла бирликдә, онларын јанында ишләјиб бир парча чөрәк тапан бир чох башга аиләләр дә говулмушлар»[208].

Лендлордлар чәпәрләмә бәһанәси илә нәинки гоншулугдакы бош торпаглары тутур, чох заман һәтта биркә бечәрилән вә ја ајры-ајры шәхсләрин ичмадан мүәјјән гијмәтә ичарәјә көтүрүб бечәрдикләри торпаглара да јијәләнирдиләр.

---

205) „Capital farms" („Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn." By a Person in Business. London, 1767, p. 19, 20).

206) „Merchant-farms" („An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions". London, 1767, p. 111, гејд). Аноним нәшр едилән бу көзәл әсәрин мүәллифи кешиш Натанијел Форстердир.

207) *Thomas Wright*. „A short address to the Public on the Monopoly of large farms". 1779, p. 2, 3.

208) Rev. *Addington*. „Inquiry into the Reasons for and against Inclosing Opene Filds". London, 1772, p. 37—43, passim.

«Бурада мән, һәлә о заманадәк чәпәрләнмәмиш вә артыг бечәрилмиш олан тарла вә торпагларын чәпәрләнмәсиндән данышырам. Һәтта чәпәрләмәләри мүдафиә едән мүәллифләр дә е'тираф едирләр ки, чәпәрләмә нәтичәсиндә ири фермерләрин инһисарчылыг вәзијјәти мөһкәмләнир, јашајыш васитәләринин гијмәтләри артыр вә әһали азалыр... Һәтта бош торпагларын инди тәтбиг едилән шәкилдә чәпәрләнмәси дә јохсуллары јашајыш васитәләринин бир һиссәсиндән мәһрум едир вә онсуз да чох ири фермаһа да ириләшдирир»[209]. Доктор Прајс јазыр: «Торпаг бир овуч ири фермерләрин әлинә кечдикдә, хырда фермерләр јашајыш васитәләри тапмаг үчүн башгаларына ишләмәли вә өзләринә лазым олан һәр шеји базардан алмалы олурлар» (кечмишдә исә о көстәрирди ки, «хырда мүлкијјәтчиләр вә фермерләр күтләси өзләрини вә аиләләрини әкдикләри торпагларын бәһрәси илә вә ичма торпагларында сахланылан гојунла, һабелә гушла, донуз вә и. а. илә тә'мин едирләр, белә ки, базардан, демәк олар, јашајыш васитәләри алмалы олмурлар... Ола биләр, даһа чох әмәк сәрф олунур, чүнки даһа чох әмәјә мәчбур едирләр... Шәһәрләр вә мануфактуралар кетдикчә бөјүјәчәкдир, чүнки өзүнә иш ахтармаг мәчбуријјәтиндә галан кетдикчә даһа чох адам ораја говулуб кәтирилир. Фермаларын тәмәркүзләшмәсинин лабүд нәтичәләри будур вә биз бу нәтичәләри краллығымызда артыг бир чох илләрдән бәри көрүрүк»[210].

О, чәпәрләмәләрин үмуми нәтичәләринә белә јекун вурур:

«Үмумијјәтлә, халгын ашағы синифләринин вәзијјәти демәк олар һәр чәһәтдән ағырлашмышдыр, хырда торпаг саһибләри вә фермерләр күнәмуздчу вә муздур һалына салынмышлар; еjни заманда јашајыш васитәләри әлдә етмәк онлар үчүн даһа артыг чәтинләшмишдир»[211].

---

209) Dr. *R. Price*. „Observations on Reversionary Payments“, 6 ed. By W. Morgan. London, 1803, v. II, p. 155. Форстери, Аддингтону, Кенти, Прајасы вә Чемс Андерсону охујун вә Мак- Куллохун өз «The Ziterature of Political Economy». London, 1845 каталогундакы сикофант чәфәнкијатыны онларла мүгајисә един.

210) Dr. *R. Price,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 147.

211) Јенә орада, р. 159. Бу, Гәдим Романы хатырладыр. «Варлылар, бөлүнмәмиш торпагларын чох һиссәсинә јијәләнмишдиләр. Онлар о заманкы шәраитин өзләри үчүн әлверишли олдуғуна архајын олуб, һәмин торпагларын кери алыначағындан горхмурдулар, буна көрә дә гоншулугдакы јохсул торпагларыны гисмән саһибләринин разылығы илә сатын алыр, гисмән дә бунлара зоракылыгла јијәләнирдиләр, одур ки, онлар кечмишдәки ајры-ајры тарлаларын әвәзиндә инди чох кениш саһәләри әкмәјә башламышдылар. Онлар әкинчилик вә малдарлыгда гул ишләдирдиләр, чүнки азад адамлар һәрби хидмәтә апарыла биләрдиләр вә демәли онлар үчүн ишләјә билмәздиләр; гул сахламағын онлара бир бөјүк хејри дә бу иди ки, гуллар һәрби хидмәтдән азад едилдикләринә көрә манеәсиз сурәтдә тәрәјиб арта билир вә беләликлә чохлу ушаг јетишдирирдиләр. Беләликлә, күчлүләр бүтүн сәрвәтләри өз әлләринә топламышдылар вә бүтүн өлкә гул илә долмушду. Италиләр исә, диләнчи һалда јашадыгларына, чохлу верки вердикләринә вә һәрби хидмәтә апарылдыгларына көрә, онларын сајы кетдикчә азалырды. Сулһ дөврү башландыгда исә онлар тамамилә ишсиз галмалы олурдулар, чүнки варлылар бүтүн торпаға јијәләнмишдиләр вә бу торпаглары бечәрмәк үчүн азад адамлар әвәзинә гуллары ишләдирдиләр. (*Appian*. „Römische Burgerkriege“, I, 7). Бу парча Литсини[63] ганунундан габагкы дөврә аиддир. Рома плебсинин вар-јохдан чыхмасыны бу гәдәр

Доғрудан да, ичма торпагларынын гәсб едилмәси вә бунунла јанашы әкинчиликдәки ингилаб кәнд тәсәррүфат фәһләләринин вәзијјәтинә о гәдәр кәскин тә'сир етди ки, Иденин өз дедијинә көрә онларын әмәк һаггы 1765—1780-чи илләрдә минимумдан да ашағы дүшмәјә башламышды; буна көрә дә әмәк һаггынын чатмајан һиссәсини рәсми хејријјә васитиндән тамамламаг лазым кәлирди. О дејир ки, онларын әмәк һаггы «анчаг ән вачиб јашајыш тәләбатыны өдәмәјә чатырды».

Инди дә чәпәрләмәнин мүдафиәчиси вә д-р Прајсын әлејһдары олан бирини динләјәк.

«Бу нәтичә доғру дејилдир ки, куја өлкәнин әһалиси түкәнмишдир, зира әһали даһа өз әмәјини ачыг тарлаларда һәдәр сәрф етмир... Әкәр хырда кәндлиләр башгалары үчүн ишләмәјә мәчбур олан адамлара чеврилдикдән сонра даһа чох әмәк һәрәкәтә кәтирилмишдирсә, бу, милләт үчүн» (ајдындыр ки, һәмин чеврилмәјә мә'руз галмыш хырда кәндлиләр бу милләтә дахил дејилдир) «хејирли вә әлверишлидир... Әкәр онларын комбинәләшдирилмиш әмәји бир фермада тәтбиг олунурса, даһа чох мәһсул алыныр: бу јолла мануфактуралар үчүн артыг мәһсул јарадылмыш олур вә, демәли, милләтимизин гызыл мәнбәји олан мануфактураларын сајы, истеһсал едилән тахылын мигдарына мүтабиг сурәтдә артыр»[212].

Тори бојалы вә «филантроп» сер Ф. М. Иден, әзчүмлә, капиталист истеһсал үсулунун тәмәлини гојмаг хатиринә «мүгәддәс мүлкијјәт һүгугунун» ән һәјасыз јолларла позулмасына вә шәхсијјәтин ән кобуд бир сурәтдә тапдаланмасына игтисадчыларын олдугча бөјүк бир е'тинасызлыгла јанашдыгларыны көстәрән чанлы тимсалдыр. XV әсрин ахырынчы гәринәсиндән башламыш XVIII әсрин ахырынадәк халгын әмлакынын гәсб олунмасы илә јанашы һәдсиз гарәтләрдән, зоракылыглар вә һәгарәтләрдән о ахырда анчаг белә бир «чох мүнасиб» нәтичә чыхарыр:

«Әкин јери илә отлаг јери арасында лазыми (due) нисбәт мүәјјән едилмәли иди. Һәлә бүтүн XIV әср вә XV әсрин чох һиссәси әрзиндә 2, 3 вә һәтта 4 акр әкин јеринә бир акр отлаг јери дүшүрдү. XVI әсрин орталарында бу нисбәт елә дәјишмишди ки, 2 акр, сонралар исә 1 акр әкин јеринә 2 акр отлаг јери дүшүрдү вә, нәһајәт, лазыми нисбәт әлдә едилди: бир акр әкин јеринә 3 акр отлаг јери дүшдү».

сүр'әтләндирмиш олан һәрби хидмәт Бөјүк Қарлын әлиндә, азад алман кәндлиләринин феодаллардан асылы вәзијјәтә вә тәһкимли һалына салынмасыны сүр'әтләндирмәк үчүн башлыча бир васитә олду.

212) [*J. Arbuthnot.*] „An Jnquiry into the Connection between the Present Price of Provisions etc.“, p. 124, 129. Буна бәнзәр, лакин буна әкс мејлдә олан бир фикри биз, дикәр мүәллифдә көрүрүк: «Фәһләләр өз коттечләриндән чыхарылыб говулмуш вә иш ахтармаг үчүн шәһәрләрә үз гојмаг мәчбуријјәтиндә галмышдыр,—лакин бунун нәтичәсиндә даһа чох изафи мәһсул алыныр вә беләликлә капитал артыр». [R. B. Selley.] «The Perils of the Nation», 2 nd ed. London, 1843, p. XIV

XIX әсрдә, әлбәттә, әкинчи илә ичмә мүлкиjјәти арасындакы әлагә тамамилә јох олуб кетмишди. Һәлә сонракы заманлар бир тәрәфә галсын, лендлордлардан ибарәт олан парламентин, 1801-чи илдән 1831-чи иләдәк олан мүддәт әрзиндә кәнд әһалисиндән зорла алыб лендлордлара бағышладығы 3 511 770 акр ичмә торпағынын мүгабилиндә кәнд әһалисинә бир гәпик дә верилмәмишди.

Нәһајәт, әкинчиләрин зорла торпагдан мәһрум едилмәси ишиндә сон бөјүк әмәлијјат «Clearing of Estates» («маликанәләри тәмизләмә») —һәгигәтдә исә маликанәләри адамлардан тәмизләмә ады илә мәшһурдур. «Тәмизләмә», мүлкиjјәтдән мәһрум етмәјин јухарыда нәзәрдән кечирдијимиз бүтүн инкилис үсулларынынән јүксәк нөгтәсини тәшкил едир. Јухарыда биз көрдүк ки, даһа торпаглары әлиндән алыныб говулачаг мүстәгил кәндлиләр галмадығына көрә иш кәлиб торпаглары коттечләрдән «тәмизләмәк» дәрәчәсинә чатмышдыр, белә ки, кәнд тәсәррүфат фәһләләри бечәрдикләри торпагларда јашамаг үчүн лазым олан мәнзил тапмырлар. «Clearing of Estates»ин әсл мә'насынын нә олдуғуну биз анчаг, мүасир романларда һәсрәти чәкилән өлкә кими тәсвир едилән дағлыг Шотландијада көрә биләрик. Орада бу просес даһа мүнтәзәм шәкилдә вә даһа кениш миґјасда давам едиб бирдән-бирә ичра олунур (Ирландијада лендлордлар бирдәнбирә бир нечә кәнди сөкүб дағыдырлар; дағлыг Шотландијада исә, һәрәси алман һерсоглуглары бөјүклүкдә торпаг саһәләри бирдән «тәмизләнир»)вә, нәһајәт, орада гәсб едилән торпаг мүлкиjјәтинин хүсуси формасы вардыр.

Дағлыг Шотландија келтләри кланлар һалында јашајырдылар вә бунларын һәр бири, өз јерләшдији торпағын саһиби иди. Инкилтәрә краличасы анчаг өз титулуна көрә бүтүн милли торпаг фондунун саһиби олдуғу кими, кланын нүмајәндәси онун башчысы јахуд «бөјүк адам» да анчаг өз титулуна көрә һәмин клан торпағынын саһиби иди. Инкилтәрә һөкумәти бу «бөјүк адамлар» арасындакы дахили мүһарибәләри јатырмаға вә Шотландијанын дүзән әразисиндә онларын даими басгынларыны арадан галдырмаға мүвәффәг олдугдан сонра кланларын башчылары һеч дә өз көһнә гулдурлуг пешәләриндән әл чәкмәдиләр; бунун анчаг формасы дәјишди. Онлар титулларына көрә мүлкиjјәт һүгугларыны өз күчләри илә дөндәриб хүсуси мүлкиjјәт һүгугуна чевирдиләр вә өзләринә гаршы кланын сырави үзвләринин мүгавимәти илә растлашдыгда, онлары ачыг зоракылыгла торпагдан чыхарыб говмаг гәрарына кәлдиләр. Профессор Нјумен дејир: «Еjни әсасла Инкилтәрә кралы да өз тәбәәләрини говуб дәнизә төкмәк һү-

гугу иддиасында ола билэрди»[213]. Шотландиjада иддиачы тэрэфдарларынын ахырынчы үсjанындан сонра[64], башланан бу ингилабын биринчи мэрһэлэлэрини сер Чемс Стуартын[214] вэ Чемс Андерсонун[215] эсэрлэри үзрэ излэмэк олар. XVIII эсрдэ торпагларындан говулан келлэрин[66] өлкэдэн мүһачирэти дэ гадаған олунмушду, чүнки онлары зорла Глазгоjа вэ башга фабрик шэһэрлэринэ говуб апармаг истэjирдилэр[216]. XIX эсрдэ һөкм сүрэн методу[217] көстэрмэк үчүн биз һерсокинjа Сатерленд тэрэфиндэн бурада тэтбиг едилэн «тэмизлэмэни» мисал олараг көтүрэк. Сиjаси игтисад алэминдэн чох jахшы хэбэрдар олан бу ханым, һакимиjjэти өз элинэ алан кими

---

213) *F. W. Newman.* „Lectures on Political Economy“. London, 1851 p. 132.

214) Стуарт деjир: «Бу торпаг саһэлэриндэн алынан рента» (таксменлэр[65] тэрэфиндэн клан башчысына верилэн хэрачы о сэһвэн торпаг рентасы кими игтисади категориjаjа дахил едир) «һэмин торпагларын гэдэринэ нисбэтэн шүбһэсиз чүзидир; ичарэ илэ jашаjан шэхслэрин саjына кэлдикдэ, бэлкэ дэ, ола билэр ки, Шотландиjанын дағлыг jерлэриндэки бир парча торпаг, эн зэнкин эjалэтлэрдэки еjни дэjэрдэ торпагдан онгат артыг адама чөрэк верир». (*James Steuart.* „An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy“. London, 1767, v. I, ch. XVI, p. 104).

215) *James Anderson.* „Observations on the means of exciting a spirit fo National Industry ets.“. Edinburgh, 1777.

216) Торпагдан зорла мэһрум едилэнлэр 1860-чы илдэ Канадаjа көндэрилмиш вэ онлары jалан вэ'длэрлэ алдатмышдылар. Онларын бир гисми дағлара вэ гоншу адалара гачмышды. Онлары тутмаг үчүн далларынча полис дэстэлэри көндэрилмишди, лакин онлар полислэ элбэjаха вурушмадан сонра гачыб кизлэнмишдилэр.

217) А. Смити тэфсир едэн Бjукенен 1814-чү илдэ jазыр: «Дағлыг вилаjэтлэрдэ көһнэ мулкиjjэт үсулу һэр күн зоракылыгла позулур... Лендлорд нэсли ичарэдарлара» (бурада һэмин категориjа jенэ дэ дүзкүн ишлэдилмэмишдир) «бахмаjараг торпағы, эн чох пул тэклиф едэнлэрэ верир вэ бу ичарэдар торпағы jахшылашдырдыгда, лендлорд дэрһал jени экин системи тэтбиг едир. Кечмишдэ хырда кэндлилэрлэ долу олан торпагда эһали, бу торпагларын вердиjи мэһсулун мигдарына көрэ jерлэшдирилмишди, jахшы экин экилэн вэ артырылмыш рента алынан jени системдэ мүмкүн гэдэр аз хэрчлэ чох мэһсул көтүрмэjэ чалышырлар вэ бу мэгсэдлэ дэ, даһа кэрэксиз олан бүтүн адамлары кэнар едирлэр... Өз доғма jурдундан говулан адамлар фабрик шэһэрлэриндэ вэ башга jерлэрдэ өзлэринэ jашаjыш васитэси ахтарырлар». (*David Buchanan.* „Observations on etc, A. Smith's Wealth of Nations“. Edinburgh, 1814, v. IV, p. 144). «Шотландиjа эсилзадэлэри кэндли аилэлэринин торпагларыны гэсб едэрэк, өзлэрини дэ алаг оту кими кэнара атырдылар; кэндлэрэ вэ кэнд эһалисинэ гаршы онларын рэфтары, интигам һисси илэ чошуб вэһши һejванларын jуваларыны дағыдан һиндлилэрин һэрэкэтинэ бэнзэjир... Адамы бир гоjун дэрисинэ, бир шагга гоjун этинэ, һэтта бундан да учуз сатырдылар... Чинин шимал эjалэтлэринэ басгын заманы монголларын шурасында, бу jерлэрин эһалисини гырыб торпагларыны отлаглара чевирмэк тэклифи едилмишди. Дағлыг Шотландиjанын бир чох лендлордлары бу тэклифи өз өлкэлэриндэ вэ өз һэмвэтэнлилэринэ гаршы тэтбиг етдилэр» (*George Ensor.* „An Inquiry conserning the Population of Nations“. London, 1818 p. 215, 216).

әсаслы бир игтисади мүаличәјә башламаг вә кечмишдә ејни тәдбирләр нәтичәсиндә әһалиси азалдылыб 15 000 нәфәрә чатдырылмыш бүтүн графлығы гојун отлағына чевирмәк гәрарына кәлди. Тәхминән 3 000 аиләдән ибарәт олан бу 15 000 нәфәр әһали 1814-чү илдән 1820-чи илин ахырынадәк мүнтәзәм сурәтдә өз торпагларындан говулур вә гырылыб көкү кәсилирди. Онларын бүтүн кәндләри дағыдылыб јандырылмыш, бүтүн тарлалары отлаглара дөндәрилмишди. Онлара чәза вермәк үчүн Британија әскәрләри көндәрилмиш вә иш кәлиб јерли әһали илә әсл вурушмалара чатырды. Бир гары өз дахмасыны тәрк етмәк истәмәдијинә көрә ону орадача јандырмышлар. Беләликлә бу ханым та гәдимләрдән кланын мүлки олан 794 000 акр торпағы мәнимсәмишди. О говдуғу әһалијә дәниз кәнарында аилә башына 2 акр һесабы илә 6 000 акра гәдәр торпаг вермишди. Бу 6 000 акр кечмишдә мәндәчәр олуб өз саһибләринә һеч бир хејир вермирди. Һерсокинја о гәдәр јүксәк аличәнаблыг көстәрмишди ки, торпағы, әсрләр боју онун нәсли јолунда өз ганларыны ахыдан бу клан үзвләринә акры орта һесабла 2 шиллинг 6 пенсә ичарәјә вермишди. Һерсокинја кландан гарәт етдији бүтүн торпағы гојун сахланачаг 29 ири фермаја ајырмышды ки, бунларын да һәрәсиндә, әксәрән инкилис фермерләринин муздурларындан ибарәт олан тәкчә бир аилә јашајырды. 1825-чи илдә 15 000 келин јерини артыг 131 000 гојун тутмушду. Дәниз саһилинә говулмуш олан аборикенләрин бир гисми балыгчылыгла кечинмәјә чалышырды. Амфибијә чеврилән бу адамлар, бир инкилис мүәллифинин дедијинә көрә, бир ајағы суда, бир ајағы гуруда јашајырдылар вә буна бахмајараг су илә гуру бирликдә онларын күзәраныны анчаг јарыја гәдәр тә'мин едирди[218]).

Лакин кланын «бөјүк адамларына» дағлылара мәхсус бир романтизмлә пәрәстиш едән гочаг келләри јени вә даһа бөјүк бир имтаһан көзләјирди. «Бөјүк адамларын» бурнуна балыг гохусу кәлди. Онлар бурада мәнфәәтли бир шеј олдуғуну дујдулар вә дәниз саһилини Лондонун бөјүк балыг тачирләринә

---

218) Америка республикасынын зәнчи гулларына өз рәғбәтини нүмајиш етдирмәк истәјән,—Вәтәндаш мүһарибәси[4] дөврүндә исә бүтүн «нәчиб» инкилисләрин гәлбләри гулдарлара тәрәфдар олдуғу заманларда башга аристократ ханымларла бирликдә өз хејрини дүшүнүб бу рәғбәтини кизләтмиш олан индики һерсокинја сатерленд «Том дајынын комасы» әсәринин мүәллифи мисис Бичер-Стоуну Лондонда тәнтәнә илә гаршыладыгда мән, «New-York Tribune» гәзетиндә Сатерлендин өз гулларынын нечә јашадыгларындан јазмышдым[67] (мәгаләмин бир парчасыны *Кери* ситат кәтирмишдир: «The Slave Trade». Philadelphia, 1853, p. 202, 203). Шотландија гәзетләриндән бири бу мәгаләни өз сәһифәләриндә тәкрар чап етмиш вә бу да һәмин гәзет илә Сатерлендин сикофантлары арасында чидди мүбаһисәјә сәбәб олмушду.

тичарәјә вердиләр. Келләр икинчи дәфә өз јерләриндән говулдулар[219])

Нәһајәт, гојун отлагларынын да бир һиссәси овлаға чеврилир. Мә'лум олдуғу үзрә, Инкилтәрәдә әсл мешә јохдур. Аристократларын овлагларындаки вәһши мараллар артыг инди һәгигәтдә ев һејванлары кими бир шеј олуб өзләри дә Лондон олдерменләри кими көк вә јағлыдырлар. Шотландија бу «нәчиб еһтирасын» сон мәканыдыр.

Сомерс 1848-чи илдә јазыр: «Дағлыг вилајәтләрдә мешәликләр хејли кенишләнмишдир[219а]). Бурада, Гејкин бир тәрәфиндә сиз јени Гленфеши мешәсини, о бири тәрәфиндә исә јени Ардверики мешәсини көрүрсүнүз. Бир аз әввәл дүзәлдилмиш олдугча бөјүк бош јер Блек-Маунт да јенә бурада көзүнүзүн габағындадыр. Инди шәргдән гәрбә, Абердинин учгарларындан Обан гајаларынадәк, арасы үзүлмәјән мешәләр золағы узаныр, дағлыг өлкәнин башга һиссәләриндә, Лох-Аркејгдә, Гленһаррида, Гленмористонда вә саир јерләрдә исә јени мешәликләр вардыр. Торпагларын гојун отлагларына чеврилмәси... келләри өз јерләриндән чыхарыб даһа аз мүнбит торпаглара говмушдур... Инди марал гојунлары сыхышдырмаға башлајыр вә беләликлә келләр даһа мүдһиш јохсуллуға дүчар едилирләр... Овлаглар вә халг бир јерә сыға билмәз. Бунлардан ја бири, ја да дикәри јох олмалыдыр. Әкәр овлаглар, әсримизин гаршыдакы рүбүндә дә кечән рүбүндәки гәдәр вә ејни һәчмдә артса, бир нәфәр дә кел өз доғма јурдунда галмаз. Дағлыг јерләрин торпаг мүлкијјәтчиләри арасындакы бу һәрәкәтин бир сәбәби, гисмән овчулуг модасыдыр, онларын аристократлыг кефидир, овчулуг еһтирасыдыр вә и. а., бир сәбәби дә будур ки, онлар шикар едилән овлары сатмагла бөјүк мәнфәәт көтүрүрләр. Зира фе'лән, дағлыг јерләрдә ов үчүн ајрылан бир саһә бир чох һалларда, гојунлар үчүн отлаға чеврилән ејни саһәдән хејли чох кәлирли олур... Овлаг ахтаран бир һәвәскар өзүнүн пул кисәси имкан верән гијмәти тәклиф етмәјә һазырдыр... Дағлыг Шотландијанын башына кәлән бәлалар, норман кралларынын сијасәти үзүндән Инкилтәрәјә үз верән мүсибәтләрдән аз дејилдир. Чөл һејванларына кениш мејдан верилмишдир, адамлары исә кетдикчә даһа артыг сыхышдырырлар... Халгын азадлыглары бир-бир әлиндән алыныр... Зүлм күндән-күнә артыр. Мүлкијјәтчиләр «тәмизләмә» вә әһалини өз торпагларындан чыхарыб говмаг ишини мөһкәм бир принсип кими, зәрури бир әкинчилик тәдбири кими, Америка вә Австралијанын әл дәјмәмиш торпагларында ағач вә коллар чыхарылыб торпаг тәмизләндији кими, бурада да адамларын башына ејни әмәлијјаты ади бир иш кәтирирләр»[220]).

---

219) Бу балыг тичарәти һаггында Давид Уркартын «Portfolio. New Series» әсәриндә мараглы мә'лумат вардыр. Нассау У. Сениор, вәфатындан сонра нәшр едилмиш вә јухарыда ситат кәтирдијимиз „Journa s, Conversations and Essay relating to Ireland“, London,) 1868 әсәриндә дејир ки, «Сатерлендширдәки тәдбирләр бәшәр тарихиндә ән хејирли «тәмизләмәләрдән» (clearings) биридир».

219а) Шотландија «deer forests» [«овлагларында»] бирчә дәнә дә ағач јохдур. Гојунлары говуб бунларын әвәзиндә чылпаг дағлара марал кәтирир, буна да «deer forets» дејирләр. Беләликлә, бурада һәтта мешәлик дә салынмыр.

220) *Robert Somers*. „Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847“. London, 1848, p. 12—28 passim. Бу мәктублар әввәлчә «Times»-да дәрч олунмушду. Өзлүјүндә ајдындыр ки, инкилис игтисадчылары 1847-

---

чи илдә келләрә үз верән ачлығын сәбәбини әһали артыглығы илә изаһ едирдиләр. Һәр һалда, дејә көстәрирдиләр ки, куја келләр өз јашајыш васитәләринә «күч кәлирдиләр». Алманијада «маликанәләрин тәмизләнмәси», вә ја орада дејилдији кими, «Bauernlegen», отузиллик мүһарибәдән[68] сонра хүсусилә кенишләнмиш вә һәлә 1790-чы илдә Саксонија курфүрстлүјүндә кәндли үсјанларына сәбәб олмушду. Бу, Шәрги Алманијада јајылмышды. Пруссија әјаләтләринин чохунда кәндлиләрин мүлкијјәт һүгугу илк дәфә II Фридрих тәрәфиндән тә'мин олунмушду. О, Силезијаны ишғал едәндән сонра, оранын торпаг мүлкијјәтчиләрини мәчбур етди ки, кәндли евләрини, анбарларыны вә с. бәрпа етсинләр, кәндли тәсәрруфатларыны мал-гара вә аләтләр илә тәчһиз етсинләр. Она орду үчүн әскәр вә хәзинәјә верки верән адамлар лазым иди. Биабырчы бир малијјә системинә малик олуб мәмләкәти истибдад, бүрократизм вә феодализм гарышығындан ибарәт бир үсулла идарә едән II Фридрихин заманында кәндлиләрин нә вәзијјәтдә јашадығыны, Фридрихин атәшин пәрәстишкары олан Мирабонун ашағыдакы сөзләри сүбут едир: «Шимали Алманија әкинчисинин башлыча сәрвәтләриндән бири кәтандыр. Лакин бәшәр нәслинин бәдбәхтлијиндән бу, рифаһ мәнбәји дејил, анчаг бәрк јохсуллуғун гаршысыны алмаг үчүн бир васитәдир. Мүстәгим веркиләр, бијар вә һәр чүр мүкәлләфијјәтләр кәндлини варјохдан чыхарыр; бу һәлә бәс дејилмиш, кәндли сатын алдығы һәр бир шеј үчүн долајы веркиләр дә верир... вә бәдбәхт ән нәһајәт өз мәһсулуну истәдији јердә вә истәдији гијмәтә сата билмәз; о өзүнә лазым олан әрзағы даһа мүнасиб гијмәтә сатан тачирдән ала билмәз. Бүтүн бунлар кәндлини кетдикчә вар-јохдан чыхарыр вә әкәр кәндли әјирмә иши илә мәшғул олмасајды, мүстәгим веркиләри верә билмәзди; әјирмә онун үчүн зәрури бир көмәкчи иш олуб она өз арвадынын, ушагларынын, нөкәрләринин, кәнизләринин әмәјиндән вә өз әмәјиндән истифадә етмәк имканы верир. Лакин бу көмәкчи ишләрдә дә онун һәјаты јенә нә гәдәр ачыначаглыдыр! Јајда әкиндә вә мәһсул јығымында о, каторгада чәза чәкән бир дустаг кими ишләјир, ахшам саат 9-да јатыб кечә саат 2-дә дурур ки, ишин өһдәсиндән кәлә билсин; гышда о даһа чох истираһәт едиб гүввә топламалыдыр, лакин верки вермәк үчүн мәһсулунун бир һиссәсини сатса нә чөрәји чатар, нә дә тохуму. Буна көрә дә о әјирмә иши илә мәшғул олмаға мәчбурдур ки, бу кәсирин јерини долдурсун... Һәм дә бу ишдә о бөјүк бир кәркинликлә чалышмалыдыр. Буна көрә дә гышда кәндли кечә јарысы вә ја кечә саат бирдә јатыб сәһәр саат бешдә, јахуд алтыда дурур, ја да ахшам саат доггузда јатыб саат икидә дурур—базар күнләриндән башга, онун бүтүн өмрү бу чүр кечир... Бу чүр һәддиндән аз јатмаг вә һәддиндән артыг ишләмәк инсанын вүчудуну тагәтдән салыр: буна көрә дә кәнддә киши вә гадынлар шәһәрдәкиләрдән тез гочалырлар (*Mirabeau*, ситат кәтирилән әсәр, III ч., сәһ. 212 вә сонракылар).

2-чи нәшрә әлавә. 1866-чы илин апрел ајында, јә'ни Роберт Сомерсин јухарыда ситат кәтирилән әсәри нәшр едиләндән 18 ил сонра профессор Лион Леви отлагларын овлаглара чеврилмәси һаггында Инчәсәнәт вә пешәләр чәмијјәтиндә[29] мә'рузә етмишди. Дағлыг Шотландијанын бош бијабана дөндәрилмәси ишинин нә гәдәр ирәлиләдијиндән данышыркән, әзчүмлә дејир: «Әһалини говмаг вә торпаглары гојун отлағына чевирмәк, һеч бир хәрч гојмадан кәлир әлдә етмәк үчүн ән әлверишли бир васитә олду... Гојун отлагларыны овлаглара чевирмәк, дағлыг Шотландијада ади бир һал олмушдур. Кечмишдә гојунлара јер етмәк үчүн адамлар говулдуглары кими, инди дә чөл һејванлары гојунлары говуб чыхарыр... Сиз Форфарширдә граф Долхузинин мүлкүндән Чон-о'Гротсәдәк кетсәниз овлаг мешәләри јенә дә гуртармаз. Буларын «(бу мешәләрин)» бир чохунда артыг чохдан бәри түлкү, чөлпишији, дәлә, сафсар, кәлинчик вә дағ довшанлары мәкан салмышдыр; әл довшаны, мишовул вә сичовуллар исә анчаг сон заманлар

Килсә әмлакынын гарәт едилмәси, дөвләт торпагларынын фырылдагчылыгла талан едилмәси, ичма мүлкијјәтинин гәсбкарлыг вә амансыз террор васитәсилә тарач едилмәси, феодал мүлкијјәтинин вә клан мүлкијјәтинин мүасир хүсуси мүлкијјәтә чеврилмәси,—ибтидаи јығымын мүхтәлиф идиллик үсуллары беләдир. Бу јолла капиталист әкинчилији үчүн мејдан әлдә едилмиш, торпаг капиталын һакимијјәти алтына верилмиш вә шәһәр сәнајеси үчүн, ганун харичиндә гојулмуш лазыми мигдар пролетар күтләләринин ахышыб кәлмәси тә'мин едилмишдир.

3. МҮЛКИЈЈӘТДӘН МӘҺРУМ ЕДИЛӘНЛӘРӘ ГАРШЫ XV ӘСРИН АХЫРЛАРЫНДАН Е'ТИБАРӘН ГАНЛЫ ГАНУНВЕРИЧИЛИК. ӘМӘК ҺАГГЫНЫ АЗАЛТМАГ МӘГСӘДИ ИЛӘ ВЕРИЛӘН ГАНУНЛАР

Феодал гошун дәстәләринин ләғв едилмәси нәтичәсиндә өз јерләриндән говулан вә тез-тез тәкрар олунан зоракы гәсбкарлыгла торпагдан ајрылан адамлара,—ганун харичиндә гојулан бу пролетариата, доғмагда олан мануфактура һеч дә онун мејдана кәлдији сүр'әтлә иш верә билмирди. Дикәр тәрәфдән, бирдән-бирә өз ади һәјат чығырындан чыхарылан

пејда олмушдур. Шотландија статистикасында чәмән ады илә көстәрилән олдугча зәнкин вә кениш торпаг саһәләри инди даһа әсла бечәрилмир вә јахшылашдырылмыр, бунлар анчаг бир овуч адамын, инди чәми бир нечә күн давам едән овчулуг әјләнчәсинә хидмәт едир».

Лондонда чыхан «Economist»[69] 1866-чы ил 2 ијун тарихли нөмрәсиндә јазыр: «Шотландија гәзетләриндән бири сон һәфтә јениликләри сырасында әзчүмлә хәбәр верир: «Сатерлендширдә ән јахшы гојун фермаларындан бири овлаға чеврилмишдир, һалбуки бир аз әввәл контракт мүддәти гуртардыгда һәмин ферма үчүн илдә 1 200 ф. ст. рента тәклиф едилирди!» Феодал инстинктләри инди дә өзүнү... норманларын истиласы заманындакы кими бирузә верир... о заман 36 кәнди дағыдыб јериндә јени мешә салмышдылар... Ики милјон акр торпаг, о чүмләдән Шотландијанын бир нечә ән мүнбит рајону тамамилә бош бијабана дөндәрилмишдир. Глен-тилт чәмәнләринин оту, Перт графлығында ән ширәли јем һесаб олунурду; чох кениш Баденок маһалындакы Бен-Олдер овлағы кечмишдә ән јахшы от верирди; Блек-Маунд мешәсинин бир һиссәси Шотландијада гара гојунлар үчүн ән јахшы отлаг сајылырды. Овчулуг һәвәскарларынын хатиринә нә гәдәр торпағын бијабана чеврилдијини ондан көрмәк олар ки, бу торпагларын һәчми бүтүн Перт графлығынын саһәсиндән артыгдыр. Торпагларын зоракылыгла бу чүр бијабана чеврилмәси үзүндән өлкәнин нә гәдәр итирдији ондан көрүнүр ки, Бен-Олдер мешәсинин торпағы 15 000 гојуну бәсләјә биләрди вә бу мешәнин саһәси Шотландијадакы бүтүн овлагларын анчаг $^{1}/_{30}$ һиссәсини тәшкил едир... Бүтүн бу овлаг торпағы инди әсла мәһсулдар дејилдир... бу торпаг истәр овлаг олсун, истәрсә ону Шимал дәнизи сулары кәлиб бассын, нәтичә ејни олар. Торпагларын бу чүр бош бијабанлара чеврилмәсинә ганунун өз гәти һөкмү илә сон гојулмасы лазым кәләрди».

адамлар ејни дәрәчәдә бирдән-бирә дә јени шәраитдәки интизама алыша билмирдиләр. Онлар гисмән өзләри, әксәр һалда исә шәраитдән доған мәчбуријјәт үзүндән күтләви сурәтдә дөнүб диләнчи, сојғунчу вә сәфил олурдулар. Буна көрә дә XV әсрин ахырларында вә бүтүнлүклә XVI әср бoју бүтүн Гәрби Авропа өлкәләриндә сәфиллијә гаршы ганлы ганунлар верилир. Индики фәһлә синфинин ата-бабалары ән әввәл она көрә чәзаландырылмышдылар ки, онлар сәфил вә пауперә дөндәрилмишдиләр. Ганун онлара «көнүллү» чаниләр кими бахырды, зира белә фәрз едирди ки, әкәр онлар истәсәјдиләр, даһа мөвчуд олмајан көһнә шәраитдә галыб ишләјә биләрдиләр.

Инкилтәрәдә бу ганунверичилик VII Һенрихин заманында башланмышды.

VIII Һенрихин 1530-чу ил ганунуна әсасән, гоча вә ишләмәк габилијјәти олмајан диләнчиләрин сәдәгә јығмасына ичазә верилир. Һәлә ишләмәк габилијјәти олан сәфилләри исә дөјмәк вә һәбсханаја салмаг нәзәрдә тутулурду. Онлары әл арабасына бағлајыб ганларына гәлтан олунчаја гәдәр дөјмәк, сонра да анд ичдирмәк лазым иди ки, вәтәнләринә вә ја сон үч ил әрзиндә јашадыглары јерә гајыдыб «ишләмәјә башлајачаглар» (to put himself to labour). Нә сәрт һәгарәт! VIII Һенрихин сәлтәнәтинин 27-чи илиндә нәшр едилән ганун да бу әсаслары тәсдиг едир вә онлары бир сыра әлавәләрлә шиддәтләндирир. Сәфил тәкрар сәфиллик етдикдә јенидән дөјүлүр вә бундан башга гулағынын да јарысы кәсилир; әкәр сәфил үчүнчү дәфә тутуларса бөјүк бир чани, чәмијјәт дүшмәни сајылараг е'дам едилир.

VI Едуардын 1547-чи илдә—өз сәлтәнәтинин биринчи илиндә—вердији ганунa көрә, ишдән бојун гачыран һәр кәс, онун авара кәздијини хәбәр верән шәхсин ихтијарына верилиб она гул едилир. Аға өз гулуна чөрәк вә су вермәли, шорба вә лазым билдији әт туллантыларындан вермәлидир. Аға өз гулуну дөјмәклә вә гандалламагла она һәр чүр ијрәнч ишләр көрдүрә биләр. Әкәр гул ағасынын јанындан өзбашына чыхыб кетсә вә 2 һәфтәјә гәдәр гајытмаса, өмүрлүк көләлијә мәһкум олур вә алнына, јахуд јанағына «S» дамғасы вурулур; үчүнчү дәфә гачдыгда исә, дөвләт чаниси һесаб едилиб е'дам олунур. Ағасы ону дашынар әмлак кими, мал-гара кими сата биләр, вәсијјәтлә өз вәрәсәләринә ирс гоја биләр вә кирајә илә ишләтмәјә верә биләр. Гуллар өз ағаларына гаршы бәд нијјәтдә олсалар, јенә дә е'дам олунмалыдырлар. Гул саһибләри өз гулларынын гачдығыны барышыг һакимләринә хәбәр вердикдә, бунлар һәмин гуллары ахтарыб тапмалыдырлар. Гачмыш сәфилин үч күн вејил кәздији ашкар оларса, ону вә-

тәнинә гајтарыб көзәрмиш дәмирлә дөшүнә «V» дамғасы басырлар вә гандаллајыб јол ишләриндә вә саирәдә ишләдирләр. Һарада доғулдуғуну дүзкүн көстәрмәјән сәфил, чәза тәдбири олараг, мүвафиг кәндин, онун әһалисинин вә ја корпорасијанын өмүрлүк гулу е'лан олунур вә она «S» дамғасы вурулур. Һәр кәс гулун ушагларыны әлиндән алыб оғланлары 24 јашына гәдәр, гызлары исә 20 јашына гәдәр шакирд сифәти илә өз јанында сахлаја биләр. Әкәр бу ушаглар гачса, көстәрилән јаша чатана гәдәр өз саһибләри вә тәрбијәчиләринин гулу олурлар, саһибләри онлары истәдикләри заман гандаллајыб гамчы илә дөјә биләрләр вә и. а. Гул саһиби, өз гулуну тез таныја билмәк вә онун гачыб кизләнмәсини чәтинләшдирмәк үчүн онун бојнуна, әлләринә вә ја ајагларына дәмир һалга вура биләр[221]. Бу ганунун сон һиссәсиндә көстәрилир ки, һансы һалларда јохсуллар онлары једириб-ичиртмәји вә онлара иш вермәји өһдәсинә көтүрән маһал вә ја шәхсләр үчүн ишләмәлидирләр. Бу чүр гуллар, јә'ни приход гуллары Инкилтәрәдә roundsmen (приходчулар) ады илә XIX әсрин өзүнә гәдәр галмышды.

Јелизаветанын 1572-чи ил ганунуна көрә, диләнмәјә ичазәси олмајан 14 јашындан јухары диләнчиләри һеч кәс икииллијә нөкәрчилијә көтүрмәк истәмәсә, онлар гамчы илә мөһкәм дөјүлүр вә сол гулагларына дамға вурулур; 18 јашындан јухары диләнчиләр јенә диләнчилик етмәјә башладыгда, һеч кәс онлары 2 иллијә нөкәрчилијә көтүрмәк истәмәсә, е'дам олунурлар; онлар үчүнчү дәфә тутулдугда исә дөвләт чаниси сифәти илә амансызлыгла е'дам олунурлар. Јелизаветанын сәлтәнәтинин 18-чи илиндә верилмиш ганунун 13-чү фәслиндә 1597-чи ил ганунунда да бу чүр көстәришләр вардыр[221a].

---

[221] «Essay on Trade etc.» мүәллифи дејир: «VI Едуардын сәлтәнәти заманы, көрүнүр инкилисләр мануфактураны кенишләндирмәјә вә јохсуллара иш вермәјә, там чидди киришмишдиләр. Бүтүн сәфилләрә дамға вурулмалы олдуғуну» вә и. а. «көстәрән мараглы бир ганун буну сүбут едир» („An Essay on Trade and Comerce“. London, 1770. p. 5).

[221a] Томас Мор өз «Утопија» әсәриндә дејир: «Мәһз елә олур ки, өз вәтәни үчүн әсл бир таун олан ачкөз вә гарынгулу бир адам мин акрларла торпағы өз әлинә алыб чәпәрләјир вә ја һасарлајыр, ја да әзијјәт вермәк вә сыхышдырмагла мүлкијјәтчиләри елә бир дәрәчәјә чатдырыр ки, онлар бүтүн әмлакыны сатмаға мәчбур олурлар. Бу фәгир, садә, бәдбәхт адамлары һәр чүр әзаб вә ишкәнчә илә чана кәтирирләр вә онлар ән нәһајәт баш көтүрүб кетмәјә мәчбур олурлар! Бунларын ичәрисиндә киши вә гадынлара, әр вә арвадлара, јетимләрә вә дул гадынлара, чанларындан безән әлиушаглы арвадлара, бүтүн аилә үзвләринә раст кәлмәк олур; бунлар јашајыш васитәләри чәһәтдән јохсул олсалар да, сајча чох олурлар, чүнки кәнд тәсәррүфаты чохлу ишләк әл тәләб едирди. Мән дејирәм ки, онлар өз јурдларыны тәрк едәрәк чөлләрә дүшүр вә һеч бир јердә сығынаг тапа билмирләр. Онлар о гәдәр дә гијмәти олмајан бүтүн ев шејләрини башга

I Јаковун заманында, авара кәзән вә диләнән шәхсләр сәфил һесаб олунурлар. Petty Sessions[70] барышыг һакимләринә бу кими сәфилләри чамаат гаршысында дөјдүрмәк вә биринчи дәфә тутуланлары 6 ај, икинчи дәфә тутуланлары исә 2 ил һәбсханаја салмаг ихтијары верилди. Һәбсдә галдыглары мүддәтдә онлары барышыг һакимләри истәдикләри гәдәр чох вә тез-тез дөјдүрүрләр... Ганунда көстәрилир ки, ислаһ олунмајан вә горхулу сәфилләрин сол күрәјинә «R» һәрфи шәклиндә дамға вурмаг вә онлардан ичбари ишләрдә истифадә етмәк лазымдыр; онлар бир дә диләнчилик едиркән тутулсалар, данышыгсыз е'дам олунурлар. Ганунун бу көстәришләри XVIII әсрин әввәлләринә гәдәр гүввәдә иди вә јалныз Аннанын сәлтәнәтинин 12-чи илиндә верилән ганунун 23-чү фәслинә әсасән ләғв едилмишди.

Белә ганунлар Франсада да вар иди; орада XVII әсрин орталарында Парис сәфилләри бир «сәфилләр краллығы» (royaume des truands) тә'сис етмишдиләр. Һәлә XVI Лудовикин сәлтәнәтинин әввәлләриндә (1777-чи ил ијулун 13-дә) верилән бир ордонанс, јашајыш васитәләри вә мүәјјән пешәси олмајан 16 јашындан 60 јашына гәдәр сағлам шәхсләрин каторгаја сүркүн олунмасыны тәләб едирди. V Карлын Нидерланд үчүн вердији (октјабр 1537-чи ил) статут, Һолландија штатлары вә шәһәрләринин 1614-чү ил 19 март тарихли биринчи едикти, бирләшмиш әјаләтләрин 1649-чу ил 25 ијун

бир шәраитдә сатсајдылар, вәзијјәтләри бир гәдәр јүнкүлләшмиш оларды, лакин бирдән-бирә күчәјә салындыгларына көрә, өз әмлакларыны дәјәрдәјмәзинә сатмаға мәчбур олурлар. Аллаһ хатиринә өзүнүз дејин көрәк, бу јурдсуз-јувасыз бәдбәхт адамлар сон гәпикләрини хәрчләдикдән сонра, оғурлугдан башга нә едә биләрләр? Лакин онда да там гануни бир шәкилдә онлары е'дам едирләр! Бәлкә диләнчилик етсинләр? Онда да онлары ишсиз вејлләнән сәфил адландырыб һәбсханаја салырлар, һалбуки онлар нә гәдәр сә'јлә иш ахтарсалар да һеч кәс онлара иш вермәк истәмир». Томас Морун дедијинә көрә, оғурлуг етмәјә ачыгча мәчбур едилән бу бичарә сәфилләрдән «VIII Һенрихин сәлтәнәти заманы 72 000 бөјүк вә хырда оғру е'дам едилмишди» (*Holinshed*. „Description of England", v. I, p. 186). Јелизаветанын заманында «сәфилләри дәстә-дәстә асырдылар вә елә бир ил олмурду ки, бу вә ја башга бир јердә онлардан 300 вә ја 400 нәфәр асмасынлар (*Strype*. „Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other Various Occurrences in the Church of England during Queen Elisabeth's Happy Reign", 2 nd ed. 1725, v. II). Јенә һәмин Страјанын дедијинә көрә, Сомерсетширдә бирчә ил әрзиндә 40 нәфәр е'дам едилмиш, 35 нәфәрә дамға вурулмуш, 37 нәфәр дөјүлмүш вә 183 нәфәр ислаһ олунмајан јарамаз азад едилмишди. Јенә о дејир ки, буна бахмајараг, «барышыг һакимләринин сәһләнкарлығы вә халгын јерсиз рәһмдиллији үзүндән бу гәдәр чох мүттәһим чәзаландырылмалы олан бүтүн чаниләрин һәтта 1/5 һиссәсини дә тәшкил етмир». О әлавә едиб дејир: «Инкилтәрәнин башга графлыгларындакы вәзијјәт Сомерсетширдәкиндән јахшы дејилди, бир чохларында исә һәтта бундан да хејли пис иди».

тарихли плакаты вә саирә дә бу чүр тәдбирләр көрүлмәсини әмр едирди.

Торпаглары зорла әлләриндән алынмыш, кәндләрдән говулуб сәфилләрә чеврилмиш олан кәнд әһалисини бу дәһшәтли террор ганунларына әсасән дөјмәк, дамғаламаг вә ишкәнчә вермәк васитәсилә муздлу әмәк интизамына алышдырмаг истәјирдиләр.

Бир гүтбдә әмәк шәртләринин капитал олмасы, дикәр гүтбдә исә өз иш гүввәсиндән башга сатыласы һеч бир шеји олмајан адамлар олмасы һәлә бир јана. Бу адамлары өз хошлары илә өзләрини сатмаға мәчбур етмәк дә бир јана. Капиталист истеһсалы артдыгча, фәһлә синфи дә инкишаф едир вә өз тәрбијәсинә, ән'әнә вә адәтләринә көрә о, капиталист истеһсал үсулунун шәртләрини тәбии ганунлар һесаб едир. Инкишаф етмиш капиталист истеһсал просесинин тәшкили һәр бир мүгавимәти гырыр; даим нисби артыг әһали әмәлә кәлмәси, әмәјә тәләб вә әмәк тәклифи ганунуну вә, демәли, әмәк һаггыны да, капиталын өз-өзүнә артмасы тәләбатына ујғун бир һәдд дахилиндә сахлајыр; игтисади мүнасибәтләрин кортәбии тәзјиги капиталистләрин фәһләләр үзәриндәки һөкмранлығыны мөһкәмләндирир. Гејри-игтисади, билаваситә зоракылыг һәлә тәтбиг олунмагда давам едирсә дә, јалныз мүстәсна һалларда тәтбиг олунур. Ишләр ади гајдада кетдији заман фәһлә «истеһсалын тәбии ганунларына» табе едилә биләр, јә'ни капиталдан асылы едилә биләр ки, бу асылылыг да истеһсал шәраитинин өзүндән доғур, һәмин шәраитлә тә'мин едилир вә әбәдиләшдирилир. Капиталист истеһсалынын һәлә јеничә мејдана кәлдији тарихи дөврдә исә башга бир вәзијјәт көрүрүк. Доғулмагда олан буржуазијаја дөвләт һакимијјәти лазымдыр вә буржуазија доғрудан да әмәк һаггыны «тәнзим етмәк», јә'ни зорла буну изафи дәјәр сыхылыб чыхарылмасына көмәк едән һәдләр дахилиндә сахламаг үчүн, иш күнүнү узатмаг вә фәһләнин өзүнү капиталдан нормал асылылыг вәзијјәтиндә сахламаг үчүн дөвләт һакимијјәтиндән истифадә едир. Ибтидаи јығым дејилән шејин башлыча хүсусијјәти дә бундан ибарәтдир.

XIV әсрин икинчи јарысында мејдана кәлән муздлу фәһләләр синфи о заман вә сонракы әсрдә әһалинин анчаг чох чүзи бир һиссәсини тәшкил едирди; кәнддәки мүстәгил кәндли тәсәррүфаты вә шәһәрләрдәки сех тәшкилаты бу фәһлә синфи үчүн гүввәтли бир дајаг иди. Һәм кәнддә, һәм дә шәһәрдә саһибкарларла фәһләләр ичтимаи чәһәтдән бир-бирләринә јахын идиләр. Әмәк капитала анчаг формал чәһәтдән табе иди, јә'ни истеһсал үсулунун өзү һәлә спесифик капиталист характериндә дејилди. Капиталын дәјишән үнсүрү онун сабит

үнсүрүндән чох үстүн иди. Буна көрә дә капитал јығымы гүввәтләндикчә муздлу әмәјә тәләб сүр'әтлә артырды, муздлу әмәк тәклифи исә тәләбин ардынча јалныз ләнк аддымларла кедирди. Милли мәһсулун сонралар капитал јығымы фондуна чеврилән мүһүм бир һиссәси о заман һәлә фәһләнин истеһлак фондуна дахил иди.

Лап әввәлдән фәһләнин истисмар олунмасыны нәзәрдә тутан вә сонракы инкишафында даим фәһлә синфинә дүшмән олан[222)] муздлу әмәк ганунверичилији Инкилтәрәдә III Едуард заманы 1349-чу ил фәһлә статуту илә башланыр. Франсада буна охшар ганун, крал Иоаннын адындан верилән 1350-чи ил ордонансы иди. Инкилтәрә вә Франса ганунверичилији бирбири илә јанашы инкишаф едир вә мәзмун е'тибарилә бир-биринин ејнидир. Мән фәһлә статутларынын, иш күнүнү узатмаг үчүн бир васитә олдуғундан бәһс етмәјәчәјәм, чүнки бу мәсәлә јухарыда (сәккизинчи фәсил, 5-чи һиссә) нәзәрдән кечирилмишдир.

Фәһлә статуту ашағы палатанын тә'кидли шикајәтләри нәтичәсиндә верилмишди.

Бир тори садәдилликлә дејир: «Кечмишдә јохсуллар о гәдәр јүксәк әмәк һаггы тәләб едирдиләр ки, бу, сәнаје вә сәрвәт үчүн тәһлүкә доғура биләрди. Инди исә онларын әмәк һаггы о гәдәр ашағыдыр ки, јенә бу да сәнаје вә сәрвәт үчүн тәһлүкә доғура биләр, һәм дә башга бир мә'нада, бәлкә әввәлкиндән даһа артыг тәһлүкә доғура биләр»[223)].

Ганунла шәһәр вә кәнд үчүн, ишәмузд вә күнәмузд ишләр үчүн әмәк һаггы тарифи гојулур. Кәнд фәһләләри бир иллијә, шәһәр фәһләләри исә «азад базарда» ишә көтүрүлмәлидирләр. Статутда көстәрилдијиндән артыг әмәк һаггы вермәк гадаған олунур вә буна әмәл етмәјәнләрин һәбсә алыначағы билдирилир. Һәм дә белә ганунсуз әмәк һаггы аланларын бу әмәк һаггыны верәнләрдән даһа ағыр чәзаландырылачағы көстәрилир. Мәсәлән, һәлә Јелизаветанын шакирдләр һаггындакы статутунун 18-чи вә 19-чу маддәләриндә көстәрилир ки, нормадан артыг әмәк һаггы верәнләрә он күнлүк, бу әмәк һаггыны аланлара исә үч һәфтәлик һәбс чәзасы верилмәлидир. 1360-чы ил статуту чәза тәдбирләрини даһа да шиддәтләндирир вә һәтта саһибкарлара ихтијар верирди ки, фәһләләри ганунла көстәрилән тарифлә ишләмәјә зорла мәчбур етсинләр. Бәнна вә

---

222) А. Смит[71] дејир: «Һәр дәфә саһибкарларла онларын фәһләләри арасындакы мүбаһисәләри ганунверичилик һәлл етмәк истәдикдә, онун мәсләһәтчиләри саһибкарлар олмушдур». Ленке[72] дејир: «Мүлкијјәт... будур ганунларын руһу».

223) [*J. B. Byles*.] „Sophisms of Free Trade". By a Barrister. London, 1850, p. 206. О, ачы истеһза илә дејир: «Биз ки һәмишә саһибкарларын хејринә ишә гарышмаға һазыр идик; бәс фәһләләрин хејринә һеч бир иш көрә билмәрикми?»

дүлкәри бирләшдирән бүтүн иттифаглар, мүгавиләләр, андлар вә и. а. е’тибарсыз е’лан олунмушду. Фәһлә коалисиjалары XIV әсрдән башламыш 1825-чи илә гәдәр, jә’ни коалисиjалар әлеjһинә ганунлар ләғв едиләнәдәк ағыр бир чинаjәт саjылырды[73]. 1349-чу ил фәһлә статутунун вә бүтүн сонракы ганунларын маһиjjәти ачыгча ондан көрүнүр ки, дөвләт, әмәк һаггынын минимумуну деjил, jалныз максимумуну тә’jин едир.

Мә’лум олдуғу кими, XVI әсрдә фәһләләрин вәзиjjәти даһа чох ағырлашмышды. Пул илә верилән әмәк һаггы артмышды, лакин бу һеч дә пулун гиjмәтдән дүшдүjү вә малларын баһалашдығы дәрәчәдә деjилди. Демәли, әслиндә әмәк һаггы азалмышды. Буна бахмаjараг, әмәк һаггыны азалтмаг мәгсәди күдән ганунлар һәлә дә гүввәдә галырды; «һеч кимин нөкәрчилиjә көтүрмәк истәмәдиjи адамларын» гулаглары кәсилир вә бәдәнләри дамғаланырды. Jелизаветанын сәлтәнәтинин 5-чи илиндә шакирдләр һаггында верилмиш статутун 3-чү фәсли барышыг мәһкәмәси һакимләринә ихтиjар верир ки, мүәjjән мигдарда әмәк һаггы тә’jин етсинләр вә буну илин фәсилләринә вә малларын гиjмәтинә мүвафиг олараг дәjишдирсинләр. I Jаков әмәjин белә тәнзимини тохучулара, әjиричиләрә вә бүтүн башга категориjалардан олан фәһләләрә дә шамил етмишди[224]. II Кеорг фәһлә коалисиjалары әлеjһинә олан ганунлары бүтүн мануфактуралара аид етди.

Әсл мануфактура дөврүндә капиталист истеһсал үсулу о гәдәр мөһкәмләнмишди ки, әмәк һаггынын ганунверичилик jолу илә тәнзим едилмәсинә нә имкан верирди, нә дә буна лү-

---

224) I Jаковун сәлтәнәтинин 2-чи илиндә верилмиш статутун 6-чы фәслинин бир бәндиндән көрүнүр ки, еjни заманда барышыг мәһкәмәси һакими олан бә’зи маһудчулар өз е’малатханаларында рәсми сурәтдә өзбашына тарих тә’jин етмишдиләр. Алманиjада чох тез-тез, хүсусән Отузиллик мүһарибәдән сонра, әмәк һаггыны азалтмаг үчүн статутлар верилирди. «Әһалиси түкәнмиш jерләрдә нөкәр вә фәһлә азлығы мүлкәдарлара чох әзиjjәт верирди. Субаj киши вә гадынлара отаг кираjә вермәк бүтүн кәнд әһалисинә гадаған олунмушду; бүтүн бу кими һаллар һаггында һөкумәтә хәбәр верилмәси әмр олунмушду. Һәм дә бунлар өз jашаjышларыны башга мәшғәләләрлә, кәндлиләр үчүн күнәмузд ишләмәклә вә jа һәтта пул вә чөрәк алвери илә тә’мин етсәләр дә, һәр һалда, нөкәрчилиjә кетмәкдән боjун гачырсалар, һәбсханаjа салынмалы идиләр» („Kaiserliche Privilegien und Sanctionen fur Schlesien“, I, 125). Бүтүн әср боjу һөкмдарларын фәрманларында һәмишә наразылыгла көстәрилир ки, рәиjjәт jолдан азыб корланмышдыр, чидди низам-интизама табе олмур, ганунун тә’jин етдиjи әмәк һаггына гане олмур; фәрманлар аjры-аjры мүлкәдарлара бүтүн маһал үчүн тә’jин едилмиш мәзәннәдән jухары әмәк һаггы вермәjи гадаған едир. Буна бахмаjараг нөкәрләрин мүһарибәдән сонракы вәзиjjәти бә’зи һалларда jүз ил сонракы вәзиjjәтләриндән jахшы иди; Силезиjада һәлә 1652-чи илдә дә нөкәрләрә һәфтәдә ики дәфә әт верилирди, һалбуки бу бизим әсрдә jени һәмин Силезиjада елә jерләр вар ки, нөкәрләрә анчаг илдә үч дәфә әт верилир. Мүһарибәдән сонра әмәк һаггы да, сонракы әсрләрә нисбәтән даһа jүксәк иди (*G. Freytag*. Leipzig, 1862, S. 35, 36).

зум вар иди; буна бахмајараг, јенә көһнә чәббәханадан көтүрүлән бу силаһы һәр еһтимала гаршы сахламаг истәјирдиләр. Һәлә II Кеоргун сәлтәнәтинин 8-чи илиндә верилмиш ганун Лондондакы вә әтрафындакы дәрзи әлалтыларына үмумхалг матәми күнләриндән башга күнләрдә 2 шиллинг $7^1/_2$ пенсдән артыг күндәлик музд вермәји гадаған етмишди; һәлә III Кеоргун сәлтәнәтинин 13-чү илиндә верилмиш ганунун 68-чи фәсли ипәк тохујанларын әмәк һаггыны низама салмағы барышыг һакимләринә тапшырмышды; әмәк һаггы хүсусунда бунларын вердији әмрләрин кәнд тәсәррүфат фәһләләринә дә аид олуб-олмадығыны һәлл етмәк үчүн һәлә 1796-чы илдә али мәһкәмә идарәләринин ики гәрар гәбул етмәси лазым кәлмишди; һәлә 1799-чу илдә парламент гануну васитәсилә тәсдиг едилмишди ки, Шотландија мә'дән фәһләләринин әмәк һаггы Јелизаветанын статуту илә, һабелә 1661-чи вә 1671-чи илләрдә верилмиш ики Шотландија гануну илә тәнзим едилир. Инкилтәрә ашағы палатасында баш верән көрүнмәмиш бир һадисә, бу заман шәраитин нә гәдәр кәскин дәјишдијини көстәрир. Әмәк һаггынын һеч бир һалда артырылмасына јол вермәјән анчаг максимум тә'јин етмәк мәгсәди илә 400 илдән бәри ганунлар һазырланан бу палатада 1796-чы илдә Уитбред тәклиф етмишди ки, ганунла кәнд тәсәррүфаты фәһләләри үчүн әмәк һаггы минимуму тә'јин едилсин. Питт буна е'тираз етмишдисә дә, бу фикирлә разылашмышды ки, «јохсулларын вәзијјәти дәһшәтлидир (cruel)». Нәһајәт, әмәк һаггыны тәнзим едән ганунлар 1813-чү илдә ләғв едилди. Капиталистин өз фабрики дахилиндә өз ганунлары васитәсилә әмәји истәдији кими тәнзим етдији вә јохсулларын хејри үчүн верки гојмагла кәнд фәһләләринин әмәк һаггыны зәрури минимума чатдырдығы бир дөврдә бу гәдим ганунлар күлүнч бир шеј иди. Лакин фәһлә статутларынын саһибкарла фәһләләр арасындакы контрактлара, бунларын мүддәтләринә вә и. а. аид маддәләри, јә'ни саһибкар контракты поздугда она гаршы анчаг мүлки иддиа ирәли сүрүлмәсинә, фәһлә поздугда исә онун чинајәт мәс'улијјәтинә чәлб едилмәсинә јол верән маддәләри һәлә бу вахта гәдәр тамамилә гүввәдә галмагдадыр.

Коалисијалара гаршы сәрт ганунлар, 1825-чи илдә, пролетариатын һәрәкәти зәһмли бир шәкил алдығы заман ләғв олду. Лакин онларын анчаг бир гисми ләғв олунмушду. Көһнә статутларын бә'зи әзиз галыглары јалныз 1859-чу илдә арадан галхды. Нәһајәт, 1871-чи ил ијунун 29-да парламент тәрәфиндән, синфи ганунверичилијин куја сон изләрини арадан галдыран бир ганун верилди ки, бунунла да тред-јунионлар јуридик чәһәтдән танынмыш олду. Лакин парламент тәрәфиндән јенә һәмин күн гәбул едилән башга бир ганун (зоракылы-

ға, һәдәләмәјә вә гәсдә гаршы чәза тәдбирләри һаггында чинајәт гануну дәјишдириләрәк гәбул олунмуш ганун) әввәлки вәзијјәти јени формада фе'лән бәрпа етди. Тә'тил вә ја локаут (јә'ни бир-бири илә дилбир олуб өз фабрикләрини бир вахтда бағлајан фабрикчиләрин тә'тили) заманы фәһләләрин истифадә едә биләчәкләри бүтүн васитәләр белә бир парламент һоггабазлығы јолу илә үмуми ганунлардан чыхарылыб јалныз чинајәт ганунуна табе едилмишди ки, бу гануна да мә'на вермәк тамамилә барышыг мәһкәмәси һакимләриндән, јә'ни фабрикчиләрдән асылы иди. Икичә ил бундан әввәл һәмин ч. Гладстонун өзү һәмин ашағы палатада, фәһлә синфинә гаршы олан бүтүн мүстәсна ганунларын ләғв едилмәси һаггында бир аличәнаблыг көстәрәрәк, ганун лајиһәси тәгдим етмишди. Лакин бу лајиһә икинчи охунушдан о јана кечмәди, ону бүкүб бир кәнара гојдулар вә, нәһајәт, «бөјүк либерал партија» ториләрлә бирләшиб о гәдәр чәсарәтләнди ки, өзүнү һакимијјәт башына кәтирмиш олан пролетариатын әлејһинә чыхды. Бу хәјанәтлә дә кифајәтләнмәјән «бөјүк либерал партија», һәмишә һаким синифләр гаршысында диз чөкән инкилис мәһкәмә һакимләринин «конспирасијалара»[74] гаршы көһнә гануну ахтарыб јенидән ортаја чыхармасына вә фәһлә коалисијаларына гаршы истифадә етмәсинә имкан верди. Көрдүјүмүз кими, утанмаз бир худбинликлә беш јүз ил әрзиндә капиталистләрин даими тредјуниону мөвгејиндә дуран вә фәһләләрә гаршы чыхан Инкилтәрә парламенти тә'тилләрә вә тред-јунионлара гаршы ганунлардан јалныз өз арзусуна рәғмән вә јалныз күтләләрин тәзјиги алтында әл чәкмиш олду.

Тамамилә ејни сурәтдә франса буржуазијасы да ингилаб фыртынасынын лап әввәлләриндә фәһләләрин јеничә наил олдуғу коалисијалар һүгугуну онларын әлиндән алмаг гәрарына кәлди. Һәмин буржуазија 1791-чи ил 14 ијун тарихли декретлә е'лан етди ки, бүтүн фәһлә коалисијалары—«азадлыға вә инсан һүгуглары бәјаннамәсинә гаршы чинајәтдир» вә бу чинајәтдә мүттәһим олунанлар 500 ливр чәримә едилир вә бир ил актив вәтәндаш һүгугларындан мәһрум олунурлар[225]. Ка-

---

[225] Бу ганунун биринчи маддәсиндә дејилир: «Ејни вәзијјәтдә олан вә ја ејни пешәдә чалышан шәхсләрин һәр чүр корпорасијаларынын ләғв едилмәси Франса конститусијасынын башлыча әсасларындан бири олдуғуна көрә, бу чүр корпорасијаларын һәр һансы бир бәһанә илә вә һәр һансы бир шәкилдә бәрпа олунмасы гадаған едилир». Дөрдүнчү маддәдә дејилир ки, «әкәр ејни иш, пешә вә ја сәнәтдә чалышан вәтәндашлар өз сәнаје фәалијјәти вә ја иши илә хидмәт көстәрмәкдән имтина етмәк вә ја анчаг мүәјјән музда разылашмаг һаггында өз араларында разылыға вә ја сазишә кәлсәләр, һәмин разылыг вә сазишләр... конститусија әлејһинә, азадлыға вә инсан һүгуглары бәјаннамәсинә вә и. а. гаршы чинајәт е'лан едилмәлидир», јә'ни көһнә фәһлә статутларында олдуғу кими, дөвләтә гаршы

питал илә әмәк арасындакы рәгабәти дөвләт—полис тәдбирләри васитәсилә капитал үчүн әлверишли бир чәрчивәјә салан бу ганун, бүтүн ингилаблардан вә бүтүн сүлалә тәбәддүлатындан сонра да давам етмәкдә иди. Һәтта террор һөкумәти дә буна әл вурмады. О јалныз лап бу јахынларда Code pénal-дан [Чинајәт мәчәлләсиндән] чыхарылмышдыр. Бу буржуа дөвләт чеврилишинә даир дәлил сон дәрәчә мараглыдыр. Мә'рузәчи сифәти илә чыхыш едән Ле Шапелје дејирди: «Инди верилән әмәк һаггыны алыб кифајәт гәдәр зәрури јашајыш васитәләри олмајан, буна көрә дә тамамилә, демәк олар, гул кими асылы вәзијјәтдә оланлары бу вәзијјәтдән гуртармаг үчүн әмәк һаггыны индики сәвијјәсинә нисбәтән артырмаг арзу олунурса да», амма фәһләләр өз мәнафеләри барәсиндә өз араларында разылыға кәлмәмәли, өзләринин «тамамилә, демәк олар, гул кими асылы вәзијјәтини» јүнкүлләшдирмәк мәгсәди илә әлбир һәрәкәт етмәмәлидирләр, чүнки беләликлә, «онлар өз көһнә ағалары олан индики саһибкарларын азадлығыны» (фәһләләри гул кими сахламаг азадлығыны!) «тапдаламыш олардылар», чүнки бир дә, кечмиш сех саһибләринин истибдадына гаршы коалисија—нә олса јахшыдыр?—Франса конститусијасынын ләғв етдији сехләри бәрпа етмәкдир[226]).

4. КАПИТАЛИСТ ФЕРМЕРЛӘРИН МӘНШӘЈИ

Биз, ганун харичиндә гојулмуш пролетарларын јарадылмасы үчүн истифадә едилән зоракылыглары, бу пролетарлары муздлу фәһләләрә чевирмиш олан ганлы режими, әмәјин истисмар дәрәчәсини шиддәтләндирәрәк, полис үсуллары васитәсилә капитал јығымыны артыран мурдар али дөвләт тәдбирләрини көздән кечиртдик. Инди суал олунур ки, бәс илк әввәл капиталистләр һарадан мејдана кәлмишләр? Мә'лум олдуғу үзрә, кәнд әһалисинин мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси билаваситә анчаг ири торпаг мүлкијјәтчиләрини јарадыр. Фермерләрин мәншәјинә кәлдикдә, биз буну аддымбааддым изләјә биләрик, чүнки бу бир чох әсрләр боју тәдричлә давам етмиш олан бир просесдир. Һәлә тәһкимлиләрин вә бунларла јанашы азад хырда торпаг мүлкијјәтчиләринин әмлак вәзијјәти чох иди, буна көрә онларын азадлыға чыхмасы да чох мүхтәлиф игтисади шәраитдә олмушдур.

Инкилтәрәдә илк фермер формасы bailiff олуб [ағалыг мүлкүн мүдири] өзү тәһкимли олараг галмагда иди. Өз вәзиј-

---

чинајәт е'лан едилмәлидир. («Révolutions de Paris». Paris, 1791, III. p. 523).

226) *Buchez et Roux*. „Histoire Parlementaire", t. X, p. 193—195 passim.

јәтинә көрә о, гәдим Рома villicus-уна бәнзәјир, лакин фәалијјәт даирәси ондан мәһдуддур. XIV әсрин икинчи јарысында bailiff-ин јерини, лендлордун тохумла, мал-гара вә әкинчилик аләтләри илә тәчһиз етдији фермер тутур. Онун вәзијјәти кәндлинин вәзијјәтиндән о гәдәр дә фәргләнмир. О анчаг даһа чох муздлу әмәк истисмар едир. Чох кечмәдән о дөнүб «métayer», јарылыға ишләјән фермер олур. Әкинчилик үчүн лазым олан капиталын бир һиссәсини о, дикәр һиссәсини дә лендлорд гојур. Көтүрүлән үмуми мәһсул онларын арасында контракт илә мүәјјән едилән нисбәтдә бөлүнүр. Инкилтәрәдә бу ичарә формасы чох тез арадан галхыр вә онун јерини әсл фермер тутур; о өз капиталы илә иш көрүр, тәсәррүфаты муздлу фәһләләрин көмәји илә апарыр вә изафи мәһсулун бир һиссәсини торпаг рентасы олараг пул вә ја мәһсул шәклиндә лендлорда верир.

XV әср әрзиндә, нә гәдәр ки мүстәгил кәндлиләр вә музд мүгабилиндә ишләмәклә бәрабәр мүстәгил тәсәррүфатлары олан кәнд тәсәррүфат фәһләләри өз әмәкләринин бәһрәсиндән өзләри истифадә едирдиләр, фермерин һәм истеһсал даирәси, һәм дә һәјат сәвијјәси ашағы иди. XV әсрин сон гәринәсиндә башланан вә демәк олар бүтүн XVI әср боју (онун сон он илләри истисна олмагла) давам едән әкинчилик ингилабы, кәнд әһалисини нә гәдәр сүр'әтлә вар-јохдан чыхарырдыса, фермери дә бир о гәдәр сүр'әтлә варландырырды[227]. Ичма отлагларыны гәсб етмәк вә саирә нәтичәсиндә фермер, демәк олар, һеч бир хәрч чәкмәдән өз мал-гарасынын сајыны хејли артыра билир, мал-гара исә онун торпағы үчүн боллуча күбрә верир.

XVI әсрдә буна һәлледичи әһәмијјәтә малик олан башга бир чәһәт дә әлавә олур. О заманлар ичарә мүгавиләләри узун мүддәтә, чох вахт 99 илә бағланырды. Нәчиб металларын вә, демәли, пулун да дәјәринин даим дүшмәси фермерләр үчүн чох әлверишли иди. Јухарыда көздән кечирдијимиз башга чәһәтләр һәлә бир јана галсын бу өзү әмәк һаггыны ашағы салырды. Әмәк һаггынын бир һиссәси дөнүб фермер үчүн мәнфәәт олурду. Тахылын, јунун, әтин—бир сөзлә бүтүн кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын гијмәтинин даим баһалашмасы, фермерин һеч бир тәшәббүс көстәрмәдији һалда онун пул капиталыны артырырды, һалбуки фермер торпаг рентасыны, пулун әввәлки дәјәри үзрә бағланмыш көһнә мүгавиләләр

---

227) Һаррисон өзүнүн «Description of England» әсәриндә јазыр: «Кечмишдә 4 ф. ст. мәбләғиндә рентаны вермәкдә чәтинлик чәкән фермерләр инди 40, 50, 100 ф. ст. верирләр; буна бахмајараг ичарә мүддәти гуртардыгда онларын әлиндә 6—7 ил үчүн рента галмадыгда иши кифајәт гәдәр мәнфәәтли һесаб етмирләр».

әсасында верирди[228]. Беләликлә, фермер ejни заманда һәм өз муздлу фәһләләри һесабына, һәм дә өз лендлорду һесабына варланырды. Буна көрә дә тәәччүблү дејилдир ки, XVI әсрин ахырларына jахын Инкилтәрәдә о замана көрә варлы «капиталист фермерләр» синфи әмәлә кәлмишди[229].

---

228) XVI әсрдә пулун гиjмәтдән дүшмәсинин чәмиjjәтдәки мүхтәлиф синифләрә тә'сири һаггында бах: „A Compendious or Briefe Examination of. Gertayne Ordinary Complaints, of Divers of our Gountrymen in these our Dayes". By W. S., Gentleman (London, 1581). Бу әсәр мүкалимә шәклиндә jазылдығына көрә, ону узун мүддәт Шекспирә иснад верирдиләр вә һәлә 1751-чи илдә Шекспирин ады илә нәшр олунмушду. Онун мүәллифи Вилjам Стаффорддур. Әсәрин бир jериндә чәнкавәр (knight) беләә фикир jеридир:

Чәнкавәр: «Еj мәним гоншум әкинчи, еj чәнаб тачир вә еj мәним меһрибан мискәрим,—башга сәнәткарлар кими сиз дә өз мәнафеjинизи нисбәтән асанлыгла горуjа биләрсиниз. Чүнки һәр шеjин гиjмәти әввәлкинә нисбәтән нә гәдәр галхса, сиз өз сатдығыныз малларын вә әмәjин гиjмәтини бир о гәдәр артырырсыныз. Лакин бизим һеч елә бир шеjимиз jохдур ки, ону баһа гиjмәтә сатаг вә беләликлә дә алдығымыз мәһсулларда чәкдиjимиз зәрәрин jерини долдура биләк». Әсәрин башга бир jериндә чәнкавәр доктордан сорушур: «Лүтфән деjин көрәк сиз кими нәзәрдә тутурсунуз? Һәм дә, сизин фикринизчә, бурада һеч бир зәрәр чәкмәjән кимдир?» *Доктор:* «Мән алгы вә сатгы илә jашаjанлары вә баһа алдыгда баһа да сатанлары нәзәрдә тутурам». *Чәнкавәр:* «Бәс сизин дедиjинизә көрә бундан хеjир көрәнләр кимләрдир?» *Доктор:* «Әлбәттә, бүтүн о ичарәдарлар вә jа фермерләрдир ки, бечәрдикләри торпаг үчүн көһнә рента верирләр, чүнки онлар көһнә норма илә рента верир, мәһсулу исә jени норма илә сатырлар, jә'ни торпағы чох учуз әлә кечирир, торпагда битән һәр шеjи исә баһа сатырлар...» *Чәнкавәр:* «О адамлар ки сизин дедиjинизә көрә бундан газананлара нисбәтән даһа чох зәрәр чәкирләр, бәс онлар кимләрдир?» *Доктор:* «Бүтүн задәканлар, чентлменләр вә үмумиjjәтлә сабит рента илә вә jа маашла jашаjан, jа да өз торпагларыны өзләри бечәрмәjән вә jа тичарәтлә мәшғул олмаjан адамлардыр».

229) Франсада орта әсрләрин әввәлләриндә феодалын мүдири вә төjчүjығаны олан кечмиш régisseur тезликлә дөнүб homme d'affaires [ишбаз] олур вә чамаата һәдә-горху кәлмәк, ону алдатмаг вә саирә илә варланыб капиталистә чеврилир. Бу régisseurs-ләр өзләри бә'зән нәчиб силкә мәнсуб олурдулар. Мәсәлән: «Бу һесабаты Безансон кастелjанларынын чәнкавәри Жак де Торесс өз патронуна тәгдим едир; о да 1359-чу ил декабрын 25-дән 1360-чы ил декабрын 28-нә гәдәр һәмин кастелjанлыгдан алынмалы олан ренталар һаггында Дижонда Бургон һөкмдары, һерсогу вә графы гаршысында һесабат верир (*Alexis Monteil.* „Traite des Matèriaux Manuscrits etc.», p. 234, 235). Артыг бурадан көрүнүр ки, ичтимаи һәjатын бүтүн саһәләриндә кәлирләрин нә гәдәр бөjүк бир һиссәси дәллаллара гисмәт олур. Мәсәлән, игтисади саһәдә мүәссисәләрин мәнфәәтинин чох һиссәсини малиjәчиләр, биржачылар, тачирләр вә дүканчылар көтүрүрләр; мулки һүгуг саһәсиндә исә, чәкишән тәрәфләри вәкил соjур; сиjасәтдә депутат өз сечичиләриндән, назир падшаһдан даһа әһәмиjjәтлидир, дин саһәсиндә мүгәддәс «һимаjәчиләр» аллаһдан ирәлидәдирләр, булардан да ирәлидә кешишләр дурур ки, онлар да «мәрһәмәтли пастыр» илә онун диндарлар сүрүсү арасында лабүд васитәчидирләр. Инкилтәрәдә олдуғу кими, Франсада да, лакин кәнд әһалиси үчүн даһа ағыр шәртләрлә, ири феодал торпаглары саjсызһесабсыз хырда тәсәррүфатлара бөлүнмүшдү. XIV әср әрзиндә ичарәләр—

5. ӘКИНЧИЛИКДӘКИ ИНГИЛАБЫН СӘНАЈЕЈӘ ӘКС ТӘ'СИРИ. СӘНАЈЕ КАПИТАЛЫ ҮЧҮН ДАХИЛИ БАЗАР ЈАРАНМАСЫ

Кәнд әһалисинин дөнә-дөнә, даим тәкрар олунан бир сурәтдә мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси вә торпагдан чыхарылыб говулмасы, көрдүјүмүз кими, даим, шәһәр сәнајесинә, һеч бир сех мүнасибәтләри илә әлагәдар олмајан јени-јени пролетар күтләләри верирди,—мәһз бу гәрибә вәзијјәт гоча А. Андерсону (Чемс Андерсонла гарышдырылмамалы) тичарәт тарихи һаггындакы әсәриндә[78] бу ишдә аллаһ-тааланын әли олдуғуна чидди инандырмышдыр. Биз ибтидаи јығымын бу чәһәти үзәриндә даһа бир дәгигәлијә дајанмалыјыг. Жоффруа Сент-Илер[230)] дүнја материјасынын бир јердә сыхлашмасыны онун башга бир јердә сејрәкләшмәси илә изаһ едир, лакин тәкбашына тәсәррүфатчылыг едән мүстәгил кәнд әһалиси сејрәкләшдикчә бу јалныз сәнаје пролетариатынын сыхлашмасы илә битмирди. Торпағы бечәрәнләрин сајча азалмасына бахмајараг, торпаг әввәлки гәдәр вә ја һәтта даһа артыг мәһсул верирди, чүнки торпаг мүлкијјәти мүнасибәтләри саһәсиндәки ингилабын нәтичәсиндә бечәрмә үсуллары јахшылашыр, кооперасија кенишләнир, истеһсал васитәләри тәмәркүзләшир вә и. а., чүнки муздлу кәнд тәсәррүфаты фәһләләри нәинки даһа интенсив ишләмәјә мәчбур едилир[231)], һәм дә онларын өзләри үчүн ишләдикләри истеһсал саһәси кетдикчә даһа чох кичилирди. Беләликлә, кәнд әһалисинин бир һиссәсинин сәрбәстләшмәси илә бәрабәр онун әввәлки јашајыш васитәләри дә сәрбәстләшир. Инди бунлар дәјишән капиталын мадди үнсүрләринә чеврилир. Јер илә көј арасында галмыш олан кәндли һәмин јашајыш васитәләринин дәјәрини өз јени ағасы олан сәнаје капиталистинин јанында әмәк һаггы шәклиндә газанмалыдыр. Кәнд тәсәррүфатынын сәнаје үчүн вердији јерли хам материалын да агибәти, јашајыш ва-

---

фермалар вә ја terriers мејдана чыхмышды. Бунларын сајы даим артырды вә 100 000-и хејли өтмүшдү. Онлар мәһсулун $^1/_{12}$ һиссәсиндән $^1/_5$ һиссәсинә гәдәрини торпаг рентасы олараг, пул вә ја натура шәклиндә верирләр. Бә'зән анчаг бир нечә арпандан ибарәт олан саһәнин дәјәриндән вә һәчминдән асылы олараг Terriers лен, јарымлен (fiefs, arrière-fiefs) вә и. а. адланырды. Бүтүн бу ferriers саһибләри өз наһијјәләриндә јашајан әһалијә гаршы мүәјјән дәрәчәдә мәһкәмә сәлаһијјәтинә малик идиләр; бу кими дөрд сәлаһијјәт дәрәчәси вар иди. Бу сајсыз-һесабсыз хырда мүстәбидләр һакимијјәтинин кәнд әһалиси үчүн нә гәдәр дөзүлмәз бир зүлм олдуғуну тәсәввүр етмәк чәтин дејилдир. Монтеј дејир ки, Франсада инди чәми 4 000 мәһкәмә (о чүмләдән барышыг мәһкәмәләри дә дахил олмагла) олан јердә о заман 160 000 мәһкәмә вар иди.

230) Бах: онун „Notions de Philosophie Nature le". Paris, 1838.

231) Бу чәһәти сер Чемс Стуарт гејд едир[77].

ситәләринин агибәти кими олду. О, сабит капиталын үнсүрүнә чеврилди.

Мәсәлән, фәрз едәк ки, II Фридрих заманы, кәтан әјирән Вестфалија кәндлиләринин бир һиссәси зорла мүлкиjјәтдән мәһрум едилмиш вә торпагдан чыхарылыб говулмушлар, дикәр һиссәси исә ири фермерләрә муздур едилмишдир. Бунунла јанашы кәтан әјирән вә тохујан ири мүәссисәләр артыр вә торпагдан «азад едиләнләр» бурада муздлу фәһлә кими ишә кирирләр. Кәтан тамамилә әввәлки шәклиндә галыр. Онун бирчә лифи дә дәјишилмәмишдир, лакин инди онун чисминдә јени бир ичтимаи гәлб вардыр. Инди о, мануфактура саһибинин сабит капиталынын бир һиссәсини тәшкил едир. Кечмишдә аилә үзвләри илә бирликдә кәтаны бечәрән бир јығын хырда истеһсалчылар ајрылыгда буну хырда-хырда әјирирдиләр, инди исә һәмин кәтан бир капиталистин әлинә топланмышдыр вә бу капиталист башгаларыны она кәтан әјириб тохумаға мәчбур едир. Кәтанәјирмә е'малатханасында сәрф олунан әлавә әмәк кечмишдә сајсыз-һесабсыз кәндли аиләләринин әлавә кәлири шәклинә, һабелә—II Фридрих заманы—pour le roi de Prusse* алынан веркиләр шәклинә дүшмүшдү. Инди бу әлавә әмәји аз мигдар капиталистләр мәнфәәт шәклиндә мәнимсәјир. Кечмишдә бәндләрә сәпәләнмиш олан әјирмә вә тохума дәзкаһлары да, фәһләләрин өзү вә хам материал кими, инди бир нечә бөјүк фәһлә казармасына топланмышдыр. Әјирмә вә тохума дәзкаһлары да, хам материал да, әјиричи вә тохучуларын мүстәгил јашамасы васитәләриндән дөнүб әјиричиләр вә тохучулар үзәриндә команданлыг васитәләринә[232], һабелә фәһләләрдән һаггы өдәнилмәјән әмәк сормаг васитәләринә чеврилир. Ири фермалар кими ири мануфактураларын да заһири көрүнүшүнә әсасән әсла демәк олмаз ки, бунлар бир чох хырда мүстәгил истеһсалчыларын мүлкиjјәтдән мәһрум едилмәси јолу илә хырда истеһсал ваһидләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Лакин онун бу заһири көрүнүшү гәрәзсиз мүшаһидәчини алдада билмәз. Мирабонун—бу ингилаб әждаһасынын—заманында ири мануфактуралар инди бирләшмиш тарлалар дедијимиз кими, һәлә manufactures réunies бирләшмиш е'малатханалар адланырды.

Мирабо дејир: «Јалныз ири мануфактуралара, јә'ни бир директорун идарәси алтында јүзләрлә адамын ишләдији вә адәтән бирләшмиш мануфактуралар (manufactures réunies) адланан мануфактуралара фикир

---

* — һәрфиjјән: Пруссија кралынын хејринә, мәчази мә'нада: һаваjы. *Ред.*

232) Капиталист дејир: «Сизә команданлыг етмәк зәһмәтини өһдәмә көтүрдүјүм үчүн, әлиниздәки олуб-галаны да мәнә вермәк шәртилә мәним үчүн ишләмәјинизә илтифат едиб разы олурам» (*J. J. Rousseau.* „Discours sur l'Economie Politique").

верирләр. Чохлу мигдар фәһләнин тәкбәтәк, һәрә өз билдији кими вә өз рисги илә ишләдији е'малатханалара исә, әксинә, һеч нәзәр дә салмырлар. Бунлар тамамилә көлкәдә бурахылыр. Бу бөјүк бир сәһвдир, чүнки јалныз һәмин е'малатханалар халг сәрвәтинин доғрудан да мүһүм бир тәркиб һиссәни тәшкил едир... Бирләшдирилмиш фабрик (fabrique réunie) бир-ики саһибкары сон дәрәчә варландыра биләр, фәһләләр исә аз-чох әмәк һаггы алан вә һәр һалда саһибкарын рифаһында пајы олмајан күнәмузд фәһләләрдән башга бир шеј дејилдирләр. Пәракәндә фабрик (fabrique séparée) исә, әксинә, һеч кәси варландырмыр, лакин бир чох фәһләләрин рифаһына көмәк едир... Чалышган тәсәррүфатчы фәһләләрин сајы артачагдыр, чүнки онлар әмәк һаггынын азачыг артмасына, јә'ни кәләчәк үчүн һеч бир мүһүм тә'сири олмајан вә олса-олса фәһләләрин һазырда бир аз јахшы јашамасына имкан верән бир нәтичәјә наил олмаға чалышмагданса, ағыллы јашајыб сә'ј илә ишләмәји өз вәзијјәтләрини лазымынча јахшылашдырмаг үчүн васитә һесаб едирләр. Адәтән хырда кәнд тәсәррүфаты илә әлагәдар олан анчаг пәракәндә фәрди мануфактуралар азадлығы тә'мин едир»[233].

Кәнд әһалисинин бир һиссәсинин мүлкијјәтдән мәһрум едилиб кәнддән говулмасы нәинки сәнаје капиталы үчүн фәһләләри, онларын јашајыш васитәләрини, онларын әмәк материалларыны сәрбәстләшдирир, һабелә дахили базар да јарадыр.

Доғрудан да, хырда кәндлиләри муздлу фәһләләрә, онларын јашајыш васитәләрини вә әмәк васитәләрини исә капиталын мадди үнсүрләринә чевирән һадисәләрин өзү ејни заманда һәмин капитал үчүн дахили базар да јарадыр. Әввәлләр кәндли аиләси јашајыш васитәләрини вә хаммаллары өзү истеһсал вә е'мал едир, сонра бунларын чох һиссәсини өзү истеһлак едирди. Инди бу хаммаллар вә јашајыш васитәләри әмтәәләрә чеврилмишдир. Ири фермер бунлары сатыр; мануфактуралар онун үчүн базардыр. Иплик, кәтан, габа јун мә'мулат—кечмишдә һәр бир кәндли аиләсинин әлиндә олан хаммалдан, бу аиләләр тәрәфиндән өз истеһлакы үчүн әјирилиб тохунан бу шејләр—инди дөнүб мануфактура мә'мулаты олмушдур ки, бунларын да сатыш базары мәһз әкинчилик маһалларыдыр. Өз билдији кими вә өз рисги илә ишләјән бир јығын хырда истеһсалчынын тәчһиз етдији сајсыз-һесабсыз истеһлакчылар инди бөјүк бир там шәкли, сәнаје капиталисти тәрәфиндән тәчһиз олунан бир базар шәкли алыр[234].

---

[233]) *Mirabeau,* ситат кәтирилән әсәр, III ч. сәһ. 20—109, мүхтәлиф јерләрдә. Әкәр Мирабо пәракәндә е'малатханалары «бирләшдирилмиш е'малатханалардан» даһа сәрфәли вә даһа мәһсулдар һесаб едир вә бу ахырынчылара анчаг һөкумәтләрин гајғысы илә сүн'и сурәтдә јетишдирилмиш шүшәбәнд биткиләри кими бахырса, бунун сәбәби континент мануфактураларынын чохунун о заманкы вәзијјәтидир.

[234]) «Әкәр бир фәһлә аиләси өзү үчүн ијирми фунт јуну нәзәрә чарпмадан, бир ил әрзиндә, башга ишләр арасындакы бош вахтларында, аиләнин өз әмәји илә палтара чевирирсә, бурада һәр шеј чох садә бир һалдадыр. Лакин бу јуну базара чыхарын, фабрикчијә көндәрин, сонра да фабрикчинин мәһсулуну дәллала вә даһа сонра тачирә көндәрин, бу заман

Беләликлә, кечмишдә мүстәгил олан кәндлини әмлакдан мәһрум етмәклә, ону истеһсал васитәләриндән ајырмагла бәрабәр јардымчы кәнд пешәси дә мәһв едилир, мануфактура илә әкинчилијин бир-бириндән ајрылмасы просеси башланыр. Һәм дә кәндләрдәки ев пешәсинин јалныз мәһв едилмәси өлкәнин дахили базары үчүн капиталист истеһсал үсулунун тәләб етдији вүс'әт вә сабитлији јарада биләр.

Лакин әсл мануфактура дөврү һәлә гәти бир дәјишиклијә сәбәб олмур. Хатырлатмалыјыг ки, мануфактура милли истеһсалы јалныз чох чүзи бир дәрәчәдә әһатә едир вә һәмишә өз кениш тәмәли [Hintergrund] олан шәһәр сәнәткарлығына вә кәндләрдәки јардымчы ев пешәләринә архаланыр. Мануфактура мә'лум сәнаје саһәләриндә, мә'лум нөгтәләрдә бу јардымчы пешәләрин вә шәһәр сәнәтинин бир формасыны мәһв едирсә, өзү онлары башга јерләрдә башга формаларда јенидән јарадыр, чүнки өз хам материалыны е'мал етдирмәк үчүн мә'лум дәрәчәдә онлара еһтијачы вардыр. Буна көрә дә мануфактура јени хырда әкинчиләр синфи јарадыр ки, торпағы бечәрмәк бунлар үчүн анчаг јардымчы бир ишдир, башлыча мәшғәләләри исә—сәнаје әмәјидир, билаваситә вә ја тачир васитәсилә мануфактураја сатмаг үчүн мәһсул һазырламагдыр. Бу, Инкилтәрә тарихинин тәдгигчисини чашдыран ән мүһүм сәбәб олмаса да, бу кими сәбәбләрдән биридир. XV әсрин сон гәринәсиндән е'тибарән тәдгигчи кәнддә капиталист тәсәррүфатынын артмасына вә кәндлиләрин кетдикчә даһа чох мәһв олмасына даир фасиләсиз, јалныз надир һалларда сакитләшән шикајәтләрә раст кәлир. Лакин дикәр тәрәфдән дә тәдгигчи көрүр ки, кәндлиләр, әввәлкинә нисбәтән азалмыш олсалар да вә вәзијјәтләри кетдикчә даһа ағырлашмыш олса да, һәр һалда јенә һәмишә мөвчуддурлар[235]. Бунун башлыча сәбәби одур ки, Инкилтәрәдә нөвбә илә каһ тахыл тәсәррүфаты, каһ да малдарлыг үстүн јер тутур вә бундан асылы олараг кәндли истеһсалынын һәчми дәјишилир. Јалныз машынлы ири сәнаје капиталист әкинчилији үчүн мөһкәм тәмәл јарадыр, кәнд әһалисинин бөјүк әксәријјәтини гәти олараг мүлкијјәтдән мәһрум едир, әкинчиликлә кәндләрдәки ев сәнајесинин бир-бириндән ајрылмасыны баша чатдырыр, ев

бөјүк бир тичарәт әмәлијјаты әмәлә кәләр, һәм дә бу әмәлијјат үчүн лазым олан номинал капитал, һәмин јунун дәјәриндән ијирми гат артыг олар... Беләликлә фәһлә синфи, бичарә фабрик әһалисини, түфејли дуканчылар синфини вә фиктив тичарәт, пул вә малијјә системини јашатмаг үчүн истисмар олунур» (*David Urquhart* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 120).

235) Кромвелин заманы истисна тәшкил едир. Нә гәдәр ки республика јашајырды, бу мүддәтдә Инкилтәрә халг күтләләринин бүтүн тәбәгәләри Түдорлар заманы дүчар олдуглары тәнәззүлдән чыхмышдылар.

сәнајесинин көкләри олан әјиричилик вә тохучулуғу арадан галдырыр[236]. Демәли, сәнаје капиталы үчүн бүтүн дахили базары да анчаг ири машынлы сәнаје әлә кечирир[237].

6. СӘНАЈЕ ҜАПИТАЛИСТИНИН МӘНШӘЈИ

Сәнаје[238] капиталистинин мәншәји фермерин мәншәји кими тәдричи олмамышдыр. Шүбһәсиз ки, бә'зи хырда сех усталары вә бунлардан да чох мигдар мүстәгил хырда сәнәткар вә һәтта муздлу фәһләләр хырда капиталистә чеврилмиш, сонра исә муздлу әмәк истисмарыны тәдричән кенишләндирәрәк вә буна мүвафиг сурәтдә капитал јығымыны гүввәтләндирәрәк sans phrase [гејд-шәртсиз] капиталистә чеврилмишләр. Орта әсрләрдәки шәһәр һәјатынын көрпәлик дөврү кими, капиталист истеһсалынын да көрпәлик дөврүндә гачгын тәһкимлиләрдән һансынын саһибкара вә һансынын нөкәрә чеврилмәли олмасы мәсәләси адәтән онлардан кимин әввәлчә өз ағасынын әлиндән гуртулуб гачмасындан асылы олараг һәлл едилирди.

---

236) Такет билир ки, машын тәтбиг едән ири јун сәнајеси әсл мануфактуралардан вә кәнд вә ја ев мануфактураларынын мәһви нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир (*Tuckett,* ситат кәтирилән әсәр, I ч., сәһ. 144). «Котаны вә бојундуруғу аллаһлар ихтира етмиш вә гәһрәманлар ишләтмишләр— мәкәр тохума дәзкаһынын, чәһрәнин вә ијин мәншәји дә бу гәдәр нәчиб дејилми? Сиз чәһрәни котандан, әл ијини бојундуругдан ајырырсыныз, фабрикләр вә јохсуллар үчүн евләр, кредит вә бөһранлар, ики дүшмән милләт, кәнд вә тичарәт милләтләри әлдә едирсиниз» (*David Urquhast,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 122). Лакин Ҝери мејдана чыхыр вә Инкилтәрәни, әлбәттә, һеч дә әсассыз олмајарг тәгсирләндириб дејир ки, о бүтүн галан өлкәләри анчаг әкинчилик өлкәләринә чевирмәјә чалышыр, өзү исә онларын фабрикчиси олмаг истәјир. О иддиа едир ки, Түркијә бу васитә илә вар-јохдан чыхарылмышдыр, чүнки орада «торпаг мүлкијјәтчиләринә вә әкинчиләрә һеч вахт изин верилмирди ки,» (Инкилтәрә тәрәфиндән), «котанла тохучулуг дәзкаһы, мала илә чәкич арасында тәбии иттифаг јаратмагла өз вәзијјәтләрини мөһкәмләтсинләр». («The Slave Trade». p. 125). Онун фикринчә, Уркарт өзү Түркијәнин вар-јохдан чыхарылмасынын әсас мүгәссирләриндән биридир, чүнки о, Инкилтәрәнин хејринә Түркијәдә азад тичарәти тәблиғ едирди. Лакин мәзәлиси будур ки, Ҝери—әзчүмлә Русијаја үрәкдән нөкәрчилик едән бу адам,—бу ајрылма просесинә һимајәчилик системи васитәсилә мане олмаг истәјир, һалбуки һәмин систем һәгигәтдә бу просеси даһа да сүр'әтләндирир.

237) Милл, Рочерс, Голдуин Смит, Фосетт вә башга бу кими филантроп инкилис игтисадчылары, һабелә Чон Брајт вә К°-сы кими либерал фабрикчиләр, аллаһ Габилдән онун гардашы Һабили хәбәр алдығы кими, Инкилтәрә торпаг аристократларындан сорушурлар ки, бәс бизим минләрчә кәндлиләр нечә олдулар?—Сиз өзүнүз һарадан төрәмишсиниз? Һәмин кәндлиләри мәһв етмәкдән. Нә үчүн сиз һеч сорушмурсунуз ки, бәс мүстәгил тохучулар, әјиричиләр вә сәнәткарлар нечә олублар?

238) Бурада «сәнаје» сөзү «әкинчилик» сөзүнүн әкси олараг ишләдилир. Игтисади категорија мә'насында фермер дә фабрикчи кими сәнаје капиталистидир.

Лакин бу үсулун чох ләнк сүр'әти XV әсрин ахырларындакы бөјүк кәшфләр нәтичәсиндә јаранан јени дүнја базарынын тичарәт тәләбатына әсла ујғун кәлмирди. Орта әсрләрдән ики мүхтәлиф капитал формасы ирс галмышды; сәләмчи капиталы вә тачир капиталы; бунлар тамамилә мүхтәлиф ичтимаи-игтисади формасијаларда јеткинләшир вә капиталист истеһсал үсулу дөврү башланана гәдәр ики мүхтәлиф капитал формасы һесаб олунур.

«Һазырда бүтүн ичтимаи сәрвәт әввәлчә капиталистин әлинә кечир... о торпаг мүлкијјәтчисинә рента, фәһләјә әмәк һаггы верир, верки топлајана верки вә әшәр верир, иллик әмәк мәһсулунун хејли һиссәси, һәтта чох һиссәси, һәм дә даим артмагда олан һиссәси исә онун өзүнә галыр. Бүтүн ичтимаи сәрвәт үзәриндә капиталистин мүлкијјәт һүгугуну тә'мин едәчәк бир ганун јохдурса да, һазырда капиталисти һәмин мүлкијјәти ән әввәл өз әлинә кечирән мүлкијјәтчи һесаб етмәк олар... Мүлкијјәт даирәсиндәки бу дәјишиклик капитал үчүн фаиз алынмасы сајәсиндә баш вермишдир... вә о да мараглыдыр ки, бүтүн Авропа ганунверичиләри сәләмчилијә гаршы ганунлар вермәк васитәсилә буна мане олмаға чалышырдылар... Өлкәнин бүтүн сәрвәти үзәриндә капиталистләрин һаким олмасы, мүлкијјәт һүгугу саһәсиндә там бир ингилабдыр; бәс бу ингилабы һансы ганун вә ја һансы ганунлар мәчмусу әмәлә кәтирмишдир»[239].

Мүәллиф билмәли иди ки, үмумијјәтлә ганунлар һеч бир заман ингилаб әмәлә кәтирмир.

Сәләмчилик вә тичарәт васитәсилә јаранмыш пул капиталынын сәнаје капиталына чеврилмәсинә кәнддә феодализм гурулушу вә шәһәрдә сех гурулушу мане олурду[240]. Феодал гошун дәстәләри ләғв едилдикдән, кәнд әһалиси мүлкијјәтдән мәһрум едилиб гисмән дә кәнддән говулдугдан сонра бу мәһдудијјәтләр арадан галхды. Јени мануфактура мал ихрач едилән дәниз лиманларында вә ја өлкә дахилиндәки елә јерләрдә мејдана чыхмышды ки, бунлар сех гурулушу олан көһнә шәһәрләрин нәзарәти алтында дејилди. Буна көрә дә Инкилтәрәнин corporate towns [сех корпорасија гурулушлу шәһәрләри] бу јени сәнаје очагларына гаршы гызғын мүбаризә апарырдылар.

Америкада гызыл вә күмүш мә'дәнләринин тапылмасы, јерли әһалинин мәһв едилмәси, әсарәт алтына алынмасы вә мә'дәнләрдә дири-дири торпаға басдырылмасы, Ост-Һинд торпагларыны фәтһ вә гарәт етмәк јолундакы биринчи аддымлар, Африканын гәрарлар овлағына чеврилмәси—бүтүн бунлар капиталист истеһсал ерасынын сүбһ чағыны тәшкил едирди. Бу идиллик просесләр ибтидаи јығымын башлыча

239) „The Natural and Artificial Right of Property Contrasted". London) 1832, p. 98, 99. Бу аноним әсәрин мүәллифи Т. Һодскиндир.

240) Һәлә 1794-чү илдә Лидсдә маһуд тохујан хырда усталар парламентә нүмајәндәләр көндәрәрәк, тачирләрә фабрикчи олмағы гадаған едән бир ганун верилмәсини хаһиш етмишдир (*Dr. Aikin*, ситат кәтирилән әсәр).

чәһәтләридир. Бунун ардынча Авропа милләтләринин бүтүн дүнјада тичарәт мүһарибәси кәлир. Бу мүһарибә Һолландијанын Испанијадан ајрылмасы илә башланыр[78], инкилисләрин јакобинләрә гаршы мүһарибәсиндә олдугча кенишләнир[32] вә һәлә инди дә Чинә гаршы «тирјәк» мүһарибәләри[79] вә и. а. шәклиндә давам едир.

Ибтидаи јығымын мүхтәлиф моментләри мүхтәлиф өлкәләрдә: Испанијада, Португалијада, Һолландијада, Франсада вә Инкилтәрәдә—баш вермиш, һәм дә аз-чох мә'лум бир тарихи ардычыллыгла давам етмишдир. Инкилтәрәдә бунлар XVII әсрин ахырларында мүнтәзәм сурәтдә мүстәмләкә системи вә дөвләт истигразлары системи һалында, мүасир веркн системи вә һимајәчилик системи һалында бирләшир. Бу методлар гисмән, мәсәлән, мүстәмләкәчилик системи кими, кобуд зоракылыға әсасланыр. Лакин феодал истеһсал үсулунун капиталист истеһсал үсулуна чеврилмәси просесини сүр'әтләндирмәк вә онун кечид мәрһәләләрини гысалтмаг үчүн бу методларын һамысы дөвләт һакимијјәтиндән, јә'ни мүнтәзәм вә мүтәшәккил ичтимаи зоракылыгдан истифадә едир. Һәр бир көһнә чәмијјәт јени бир чәмијјәтә һамилә олдугда зоракылыг онун мамачасы олур. Зоракылығын өзү игтисади потенсијадыр.

Христианлығы өзүнә ихтисас сечмиш олан У. Һауитт христиан мүстәмләкә системи һаггында дејир:

> «Христиан иргләри адланан иргләрин әсарәт алтына ала билдикләри бүтүн халглара гаршы дүнјанын бүтүн гитәләриндә етдикләри вәһшиликләр вә һәјасыз гәддарлыг һәр бир тарихи дөврдә һәр һансы иргин, һәтта ән вәһши вә надан, ән гәддар вә азғын иргин етмиш олдуғу бүтүн дәһшәтләри өтүб кечир»[241].

XVII әсрин нүмунәви капиталист өлкәси олан Һолландијанын мүстәмләкәчилик тәсәррүфатынын тарихи, мисли көрүнмәмиш хәјанәтләр, алдатмалар, гәтл вә әчлафлыглар мәнзәрәси тәшкил едир[242]. Јава адасында чатышмајан гулларын сајыны тамамламаг үчүн һолландијалыларын Селебесдә адам оғурламасы системиндән даһа характерик бир шеј ола билмәз. Орада гул оғурламаг үчүн хүсуси адам оғрулары һа-

---

241) *William Howitt.* „Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies". London, 1838, p. 9. Гулларла нечә рәфтар едилдији һаггында јахшы мә'лумат алмаг үчүн бах: (*Charles Comte.* „Traitè de Lègislation", 3ème èd Bruxelles, 1837). Бу әсәри дәриндән өјрәндикдә көрмәк олур ки, буржуа һеч чәкинмәдән дүнјаны дәјишдириб өз тәбиәти вә симасына ујғун бир шәкилдә гурмаға имкан тапдығы јерләрдә о өзү нәјә дөнүр вә өз фәһләләрини нәјә дөндәрир.

242) *Thomas Stamford Raffles,* late Lieut. Gov. of that island. „The istory of Java". London, 1817, [v. II, p. CXC—CXCI, әлавә].

зырланырды. Оғру, тәрчүмәчи вә сатычы бу тичарәтин башлыча акентләри, јерли принсләр исә башлыча сатычысы идиләр. Оғурланан кәнчләр, гул дашыјан кәмиләрлә көндәриләбиләчәк јаша чатанадәк Селебесдә кизли һәбсханаларда сахланылырды. Рәсми бир һесабатда дејилир:

«Мәсәлән, бу Макассар шәһәриндә бир-бириндән дәһшәтли олан сајсыз-һесабсыз кизли һәбсханалар вардыр ки, бунлар аиләләриндән зорла дидәркин салыныб әл-голу зәнчирләнмиш бичарәләрлә—ачкөзлүк вә зүлм гурбанлары илә долудур».

Һолландијалылар Малакканы әлә кечирмәк үчүн, Португалија губернаторуну пул илә әлә алмышдылар. Губернатор 1641-чи илдә онлары шәһәрә бурахды. Онлар вә'д етдикләри 21 875 фунт стерлинг мәбләғи вермәкдән «имтина етмәк» үчүн дәрһал губернаторун евинә кәлиб ону өлдүрдүләр. Онларын ајағы дәјән јерләр дәрһал бош вә виран галырды. Јаванын Банјуванки вилајәтиндә 1750-чи илдә 80 000-дән артыг әһали олдуғу һалда, 1811-чи илдә чәми 8 000 галмышды. Doux commerce [мә'сум тичарәт] беләдир!

Мә'лум олдуғу кими, Инкилтәрәнин Ост-Һинд компанијасы[80], Ост-Һинддә сијаси һакимијјәтдән элавә, чај тичарәтини вә үмумијјәтлә Чин илә тичарәти, Авропадан вә Авропаја мал дашынмасыны да тамамилә инһисар алтына ала билмишди. Лакин Һиндистан саһилләриндә вә адалар арасындакы кәмичилик, һабелә Һиндистан дахилиндәки тичарәт бу компанијанын јүксәк вәзифәли адамлары тәрәфиндән инһисар алтына алынмышд. Дуз тирјәк, бетел вә башга маллар инһисары түкәнмәз сәрвәт мәнбәји олмушду. Вәзифәли шәхсләр маллара өзләри гијмәт гојур вә бәдбәхт һиндлиләри истәдикләри кими сојурдулар. Кенерал-губернатор өзү бу хүсуси тичарәтдә иштирак едирди. Онун истәкли адамлары елә шәртләрлә контракт бағлаја билир вә о гәдәр мәнфәә көтүрүрдүләр ки, һәтта һечдән гызыл гајыран кимјакәрләр дә бу гәдәр мәнфәәт көтүрә билмәздиләр. Јағышдан сонра бол көбәләк чыхдығы кими, бу заман да бөјүк сәрвәтләр топланыр вә ибтидаи јығым бурада бирчә шиллинг дә маја гојмадан әмәлә кәлирди. Уоррен Гастингсин мүһакимәси бу чүр мисалларла долудур. Бунлардан бирини көстәрәк. Рәсми тапшырыгла Һиндистанын тирјәк истеһсал олунан рајонундан чох узаг бир јерә кедән Салливен адлы бириси илә, онун јола дүшдүјү заман тирјәк тәдарүкү үчүн бир контракт бағланмышды. Салливен өз контрактыны 40 000 фунт стерлингә Бинн адлы биринә сатыр. Бинн дә буну јенә һәмин күн 60 000 фунт стерлингә бир башгасына сатыр. Контракты јеринә јетирән бу ахырынчы адам өзү дә бундан чох бөјүк газанч көтүрдүјүнү сөјләјир. Парламентә тәгдим едилән бир сәнәдә көрә,

1757-чи илдән 1766-чы иләдәк мүддәт әрзиндә компанија вә онун мә'мурлары һиндлиләрдән зорла милјон фунт стерлинг бәхшиш алмышлар. 1769—1770-чи илләрдә инкилисләр бүтүн дүјүнү алыб јығараг сонра буну анчаг ағлакәлмәз дәрәчә јүксәк гијмәтә сатмагла сүн'и сурәтдә ачлыг төрәтмишдиләр[243].

Әлбәттә, јерли әһали илә, мәсәлән, Вест-Һинддә олдуғу кими, јалныз харичлә тичарәт үчүн мәһсул истеһсал едилмәли олан плантасијаларда, һабелә талан вә сојғунчулуг гурбаны олмуш Мексика вә Ост-Һинд кими зәнкин вә әһалиси сых өлкәләрдә даһа дәһшәтли рәфтар едилирди. Лакин әсл мүстәмләкәләрдә дә ибтидаи јығымын ејни христиан характери өзүнү көстәрмәкдә иди. Јени Инкилтәрә пуританлары— бу ајыг протестантизм виртуозлары 1703-чү илдә өз Assembly-индә [Ганунверичи мәчлисиндә] һәр һиндли башынын дәриси вә һәр бир гырмызы дәрили әсир үчүн 40 ф. ст. мүкафат вермәји гәрара алмышдылар; 1720-чи илдә һәр бир баш дәриси үчүн верилән мүкафат 100 ф. стерлингә чатдырылмышды, 1744-чү илдә, Массачусетс көрфәзи рајонунда гәбиләләрдән бири үсјанчы адландырыландан сонра ашағыдакы гијмәтләр гојулмушду: 12 јашында вә даһа јашлы кишиләрин башынын дәриси үчүн јени валјута илә 100 ф. ст., һәр бир әсир киши үчүн 105 ф. ст., әсир гадын вә ја ушаг үчүн 55 ф. ст., гадын вә ја ушаг башынын дәриси үчүн 50 фунт стерлинг! Бир нечә он ил кечәндән сонра мүстәмләкәчилик системи, инди дә һәмин мө'мин piligrim fathers-ин [пилигрим-аталарын] үсјан етмиш нәсилләриндән интигам алды. Инкилисләрин пулу вә тәһрики илә томагавклар онлары гырдылар. Британија парламенти е'лан етди ки, гудуз итләр вә адамларын башынын дәрисини сојмаг «аллаһ-тааланын вә тәбиәтин она бәхш етдији васитәләрдир».

Мүстәмләкә системи тичарәт вә кәмичилијин сүр'әтлә артмасына көмәк едирди. «Инһисар чәмијјәтләри» (Лүтер) капиталын тәмәркүзләшмәси үчүн гүввәтли бир васитә иди. Мүстәмләкәләр сүр'әтлә јаранан мануфактуралар үчүн сатыш базары тә'мин едир, бу базарын инһисара алынмасы исә јығымын гүввәтләнмәсини тә'мин едирди. Билаваситә гарәт вә јерли әһалини әсарәт алтына алмаг, гәтлләр васитәсилә Авропа харичиндә әлдә едилән сәрвәтләр метрополијаја ахыб кәлир вә бурада капитала чеврилирди. Мүстәмләкә системини биринчи там инкишаф етдирән Һолландија артыг 1648-чи илдә өз тичарәт гүдрәтинин ән јүксәк нөгтәсинә чатмышды.

---

243) 1866-чы илдә тәкчә Орисса әјаләтиндә бир милјондан артыг һиндли ачындан өлмүшдү. Буна бахмајараг, вар гүввә илә чалышырдылар ки, јашајыш васитәләрини ачлара јүксәк гијмәтә сатыб Һиндистанын дөвләт кассасыны зәнкинләшдирсинләр.

«Ост-Һинд тичарәти вә Авропанын чәнуб-гәрби илә шимал-шәрги арасындакы тичарәт әлагәләри, демәк олар, бүтүнлүклә Һолландијанын әлиндә иди. Онун балыг тутулан јерләринин, кәмичилик вә мануфактурасынын һеч бир өлкәдә тај-бәрабәри јох иди. Бу республиканын капиталлары Авропанын бүтүн башга өлкәләриндәки капиталларын мәчмусундан бәлкә дә артыг иди»[81].

Бу сәтирләрин мүәллифи Күлих әлавә етмәји унудур ки, һәлә 1648-чи илдә Һолландијанын халг күтләләри һәддиндән артыг ишләмәк нәтичәсиндә Авропанын бүтүн башга өлкәләриндәки халг күтләләриндән даһа чох әзаб чәкирдиләр; онлардан даһа јохсул идиләр вә даһа ағыр зүлм алтында идиләр.

Һазырда сәнаје һекемонлуғу, тичарәт һекемонлуғуну да доғурур. Әсл мануфактура дөврүндә исә, әксинә, тичарәт һекемонлуғу сәнаје үстүнлүјүнү тә'мин едир. О заман мүстәмләкә системинин ојнадығы бөјүк рол бурадан ирәли кәлирди. О, Авропанын көһнә аллаһлары илә јанашы, сәчдәкаһда кәлиб јер тутан вә күнләрин бириндә бүтүн аллаһлары бир зәрбә илә вуруб јыхан «намә'лум аллаһ» иди. Мүстәмләкә системи, варланмағы бәшәријјәтин сон вә ја јеканә мәгсәди е'лан етди.

Рүшејмләрини һәлә орта әсрләрдә Кенуја вә Венесијада тапдығымыз ичтимаи кредит системи, јә'ни дөвләт борчлары системи, мануфактура дөврүндә бүтүн Авропаја јајылмышды. Мүстәмләкә системи, онун дәниз тичарәти вә тичарәт мүһарибәләри дөвләт борчлары системи үчүн әлверишли бир зәмин олду. О ән әввәл Һолландијада көк салды. Дөвләт борчу, јә'ни дөвләтин—истәр истибдад дөвләтинин, истәр конститусијалы дөвләтин, истәрсә дә республика дөвләтинин—өзкәләшмәси, капиталист ерасына өз характерик тә'сирини көстәрир. Милли сәрвәт адландырылан сәрвәтдән мүасир халгларын һәгигәтдә үмуми сәрәнчамында олан јеканә һиссә варса, бу да онларын дөвләт борчларыдыр[243а)]. Буна көрә дә мүасир бир доктрина там ардычыллыгла дејир ки, халгын борчу нә гәдәр чох олса, халг бир о гәдәр зәнкиндир. Дөвләт кредити капитал үчүн е'тигад символу олур. Һәм дә дөвләт борчу мејдана кәлдикдән сонра, даһа күфр данышмаг дејил, дөвләт борчуна гаршы е'тимадсызлыг ојатмаг бағышланмаз күнаһ сајылыр.

Дөвләт борчу ибтидаи јығым үчүн ән гүввәтли васитәләрдән бири олур. О санки сеһирли бир гүввә олуб гејри мәһсул-

---

243а) Уилјам Коббет дејир ки, Инкилтәрәдә бүтүн ичтимаи идарәләр «краллыг» идарәләри адланырылыр, борч исә орада «миллидир» (national debt).

дар пула мәһсулдарлыг күчү верир вә беләликлә ону капитала чевирәрәк, ону сәнаjеjә гоjмаг вә һәтта сәләмчилик әмәлиjjатында ишләтмәклә сых әлагәдар олан тәһлүкә вә чәтинликләрә салмаг лүзумуну арадан галдырыр. Дөвләт кредиторлары әслиндә һеч бир шеj вермирләр, чүнки онларын борч вердикләри мәбләғләр дөвләт борч васитәләринә чеврилләрәк асанлыгла тәдавүл едир вә онларын әлиндә тамамилә нәгд пул функсиjасы дашыjыр. Лакин дөвләт борчларынын ролу тәкчә бу чүр мүфтәхор рентачылар синфини вә һөкумәтлә миллләт арасында васитәчилик едән малиjjәчиләрин импровизисиjа едилмиш сәрвәтини, һабелә һәр бир дөвләт истигразынын хеjли һиссәсини көjдәндүшмә капитал шәклиндә асанлыгла өз әлләринә кечирән верки ичарәдарларыны, тачирләри вә хүсуси фабрикчиләри jаратмагдан ибарәт олараг галмыр; дөвләт борчлары бунунла бәрабәр сәһмдар чәмиjjәтләри, чүрбәчүр гиjмәтли кағызлар алвери, ажиотаж, бир сөзлә,—биржа оjуну вә мүасир банкократиjа jаратмышдыр.

Милли титуллар верилән банклар jарандыглары күндән, һөкумәтләрә jардым едән вә алдыглары имтиjазлар саjәсиндә онлара борч пул вермәjә гадир олан хүсуси мөһтәкир чәмиjjәтләриндән башга бир шеj олмамышдыр. Буна көрә дә дөвләт борчунун артмасыны көстәрән ән дүзкүн меʼjар—Инкилис банкы тәʼсис олундуғу вахтдан (1694-чү ил) тәрәгги етмәjә башлаjан бу банкларын сәһмләринин прогрессив сурәтдә jүксәлмәсиндән ибарәтдир. Инкилис банкы өз фәалиjjәтинә, һөкумәтә 8% һесабы илә борч вермәкдән башламышды; бундан әлавә парламент она, банкнот шәклиндә бир даһа чамаата борч вердиjи капиталдан пул кәсмәк сәлаһиjjәти вермишди. Инкилис банкы бу банкнотларла вексelлләри дисконто едә билир, киров әмтәә мүгабилиндә борч пул верир вә нәчиб металлар сатын ала билирди. Банкын өзү тәрәфиндән бурахылан бу кредит пуллары, чох кечмәдән чинкилтили сиккә кими ишләмәjә башлады: Инкилис банкы дөвләтә банкнотларла борч пул верир, дөвләт борчлары үзрә фаизләри дөвләт һесабына банкнотларла өдәjирди. Банк бир әли илә верир, о бири әли илә бундан хеjли чох алырды; һәлә бу да азмыш кими, һәтта алдыгда да, вермиш олдуғу борчун бүтүн мәбләғинин гәпиjинәдәк, милләтин әбәди кредитору олараг галырды. Бу банк jаваш-jаваш өлкәнин метал еһтиjатынын гәти хәзинәдары олур вә бүтүн тичарәт кредитинин чазибә мәркәзинә чеврилир. Инкилисләр, ифритәләри тонгалда jандырмагдан әл чәкдикләри һалда сахта банкнот кәсәнләри асмаға башладылар. Бу банкократлар, малиjjәчиләр, рентjерләр, дәллаллар, мөһтәкирләр вә биржа гурдлары күруһунун бирдән-бирә меjдана чыхмасынын мүасирләрә нечә тәʼсир ба-

ғышладығыны о заманкы әсәрләрдән, мәсәлән, Болингброкун әсәриндән көрмәк олар[243б)].

Дөвләт борчлары илә бирликдә бејнәлхалг кредит системи дә мејдана кәлмишди ки, бу да чох вахт бу вә ја башга бир халгда ибтидаи јығымын кизли мәнбәләриндән бирини тәшкил едир. Мәсәлән, Венесија сојғунчулуг системинин әчлафлыглары Һолландијанын капиталист сәрвәти үчүн бу чүр кизли тәмәл олду, чүнки тәнәззүлә уғрамыш Венесија Һолландијаја чохлу борч пул верирди. Һолландија илә Инкилтәрә арасындакы мүнасибәт дә беләдир. Һәлә XVIII әсрин әввәлләриндә Инкилтәрә мануфактуралары Һолландија мануфактураларыны чох-чох өтүб кечмишди вә Һолландија тичарәт вә сәнаје саһәсиндә даһа һөкмран милләт дејилди. Буна көрә 1701—1776-чы илләр дөврүндә онун башлыча мәшғәләләриндән бири башга дөвләтләрә, хүсусилә өзүнүн күчлү рәгиби олан Инкилтәрәјә чох бөјүк капиталлар борч вермәкдән ибарәт олур. Һазырда Инкилтәрә илә Бирләшмиш Штатлар арасында да белә мүнасибәтләр әмәлә кәлмишдир. Затындан бихәбәр олуб инди Бирләшмиш Штатларда ишләдилән бир чох капиталлар, һәлә дүнән Инкилтәрәдә ушагларын капиталлашмыш ганындан ибарәтдир.

Дөвләт борчлары дөвләт кәлирләринә архаландығы үчүн вә иллик фаизләр, һабелә башга бу кими тә'дијәләр һәмин кәлирләр һесабына өдәнилмәли олдуғу үчүн, мүасир верки системи дөвләт истигразлары системинин зәрури бир әлавәси олмушдур. Истигразлар сајәсиндә һөкумәт фөвгәл'адә хәрчләри елә бир шәкилдә өдәјә билир ки, верки верәнләр бу хәрчләрин бүтүн ағырлығыны бирдән-бирә һисс етмирләр, лакин һәмин истигразлар сон нәтичәдә јенә веркиләрин артырылмасыны тәләб едир. Дикәр тәрәфдән, кетдикчә артан борчлар үзүндән веркиләрин артырылмасы, һөкумәти һәр дәфә јени фөвгәл'адә хәрч үчүн јени-јени истигразлар бурахмаға мәчбур едир. Беләликлә, ән зәрури јашајыш васитәләринә верки гојулмасы (вә демәли, онларын баһаланмасы) үзәриндә гурулан мүасир фискал системиндә веркиләрин өз-өзүнә артмасынын рүшејмләри вардыр. Һәддиндән артыг верки гојулмасы тәсадүфи бир һал дејил, даһа доғрусу, бу системин принсипидир. Бу системин ән әввәл көк салдығы Һолландијада, бөјүк вәтәнпәрвәр де Витт өз «Максимләр»индә[82] бу системи тә'рифләјиб көстәрир ки, о, муздлу фәһләни мүти, һәлим, чалышган олмаға вә ...һәддиндән артыг ишләмәк зәһмәтинә гатлашмаға алышдырмаг үчүн ән јахшы бир үсулдур.

243б) «Әкәр инди татарлар Авропаја ахышыб кәлсәјдиләр, бизим арамызда малијјәчи»нин нә кими әһәмијјәти олдуғуну онлара баша салмаг чох чәтин оларды» (*Montesquieu*, „Esprit des loix", èd, Londres 1769, t. IV, p. 33).

Лакин бурада бизи марагландыран чәһәт мүасир фискал системинин муздлу фәһләләрә фәлакәтли тә'сириндән даһа чох, бу систем үзүндән кәндлиләрин, сәнәткарларын—бир сөзлә, хырда буржуазијанын бүтүн тәркиб һиссәләринин мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси мәсәләсидир. Бу мәсәләдә һәтта буржуа игтисадчылары арасында да фикир ајрылығы јохдур. Өзлүјүндә фискал системинин ајрылмаз тәркиб һиссәләриндән бири олан һимајәчилик һәмин системин мүлкијјәтдән мәһрумедичи тә'сирини даһа артыг гүввәтләндирир.

Ичтимаи сәрвәтин капитала чеврилмәсиндә вә күтләләрин мүлкијјәтдән мәһрум едилмәсиндә дөвләт борчларынын вә буна мүвафиг фискал системинин ојнадығы бөјүк рол бир сыра мүәллифләри—дөвләт борчуну вә фискал системини мүасир халгларын диләнчи көкүнә дүшмәсинин башлыча сәбәби һесаб едән Коббети, Даблдеји вә башгаларыны чашдырмышдыр.

Һимајәчилик системи, фабрикчиләр јетишдирмәк үчүн, мүстәгил ишчиләри мүлкијјәтдән мәһрум етмәк үчүн, милли истеһсал васитәләрини вә јашајыш васитәләрини капиталлашдырмаг үчүн, көһнә истеһсал үсулундан мүасир истеһсал үсулуна кечилмәсини сүр'әтләндирмәк үчүн сүн'и бир васитә иди. Авропа дөвләтләри бу системи ихтира етмәкдә биринчилик уғрунда вурушурдулар вә варланмаг чәнкавәрләринин хидмәтчиси олдугда, һәмин биринчилик мәгсәдләринә чатмаг үчүн онлар өз халгларыны долајы сурәтдә, јә'ни һимајәчилик көмрүкләри јолу илә вә мүстәгим сурәтдә, јә'ни ихрач мүкафаты вә саирә јолу илә сојмагла кифајәтләнмирдиләр. Онлар өзләриндән асылы олан гоншу өлкәләрдәки һәр бир сәнајенин көкүнү зоракылыгла кәсирдиләр, мәсәлән, инкилисләр Ирландијада јун мануфактурасынын көкүнү кәсмишдиләр. Авропа континентиндә бу просес, Колберин үсулу сајәсиндә даһа артыг садәләшдирилмишди. Бурада ибтидаи капиталын хејли һиссәси сәнајечиләрин чибинә бирбаша дөвләт хәзинәсиндән ахыб кәлир.

Мирабо дејир: «Једдииллик мүһарибә[83] әрәфәсиндә Саксонија мануфактурасынын инкишафы сәбәбләрини чох узагларда ахтармаға нә еһтијач вар? Тәкчә 180 милјонлуг дөвләт борчуна нәзәр салмаг кифајәтдир»[244])!

Мүстәмләкә системи, дөвләт борчлары, ағыр веркиләр, һимајәчилик, тичарәт мүһарибәләри вә и. а.,—әсл мануфактура дөврүнүн бүтүн бу төрәмәләри ири сәнајенин көрпәлик дөврүндә сон дәрәчә артыб кенишләнир. Ири сәнајенин мејдана кәлмәси исә ушагларын Ирод гәддарлығы илә оғурланмасы чәһәтдән мәшһурдур. Краллыг донанма матросларыны

244) *Mirabeau,* ситат кәтирилән әсәр, VI, ч., сәһ. 101.

зоракылыгла сәфәрбәрлијә алдығы кими, фабрикләр дә фәһләләри ејни зоракылыгла топлајырлар. Сер. Ф. М. Иден, XV әсрин сон гәринәсиндән башлајыб онун өз заманына гәдәр, јә'ни XVIII әсрин ахырларына гәдәр кәнд әһалисинин торпагдан мәһрум едилмәсиндәки дәһшәтләри нә гәдәр дә лагејд сејр едирди; капиталист әкинчилији гурмаг вә «әкин јери илә отлаг арасында дүзкүн нисбәт јаратмаг» үчүн «зәрури» олан бу просеси о нә гәдәр мәмнунијјәтлә алгышлајыр; лакин сер Иден өзү дә, мануфактура истеһсалыны фабрик истеһсалына дөндәрмәк вә капитал илә иш гүввәси арасында дүзкүн нисбәт јаратмаг үчүн ушаглары оғурлајыб әсарәт алтына алмағын игтисади чәһәтдән зәрури олдуғуну е'тираф етмәк дәрәчәсинә чатмыр. О дејир:

«Бәлкә чамааты белә бир мәсәлә марагландырыр. Бир сәнаје ки јалныз коттечләрдән вә иш евләриндән јазыг ушаглары оғурламаг вә онлары нөвбә вә груплара ајырыб динчлик вермәдән кечәнин чох һиссәсини ишләтмәк нәтичәсиндә мүвәффәгијјәтлә ишләјә биләчәкдир; бир сәнаје ки мүхтәлиф јашлы вә хасијјәтли киши вә гадынлары, нечә кәлди бир-биринә гарышдырыб бирликдә ишләдир, бунунла да лабүддән кәнчләрин бир-бириндән бәд әмәлләр өјрәниб корланмасына вә позғунлашмасына сәбәб олур,—белә бир сәнаје милли вә фәрди сәадәт јарада биләрми?»[245]. Филден јазыр: «Бу јахынларда ихтира олунан машынлар Дербиширдә, Ноттинкемширдә вә хүсусән Ланкаширдә, су чархыны һәрәкәтә кәтирә биләчәк чајларын үстүндә тикилән бөјүк фабрикләрдә тәтбиг едилмишди. Шәһәрләрдән узагларда олан бу јерләрдә ишләмәк үчүн бирдән-бирә минләрлә ишләк әл лазым кәлди; хүсусән торпағы бәһрәсиз вә о заман әһалиси аз олан Ланкаширдә ән әввәл адам лазым иди. Чәлд ишләјән ушаг бармагларына хүсусилә бөјүк тәләб вар иди. Лондонун, Бирминкемин вә башга шәһәрләрин приход иш евләриндән шакирд (!) топламаг дәрһал бир адәт шәкли алды. 7 јашындан 13 вә ја 14 јашына гәдәр минләрлә белә бинәва хырда ушаглары о заман шимала дашыдылар. Адәтән саһибкарлар» (јә'ни ушаг оғурлајанлар) «өз шакирдләрини кејдирир, једирдир вә фабрикләрин јахынлығындакы евләрдә сахлајырдылар. Ушагларын ишинә көз јетирмәк үчүн пулла нәзарәтчиләр тутулмушду. Бу гул нәзарәтчиләри һәмин ушаглары мүмкүн гәдәр чох ишләтмәјә чалышырдылар, чүнки онларын маашынын мигдары һәр бир ушағын чанындан сыхылыб чыхарылан мәһсулун мигдарындан асылы иди. Бунун тәбии нәтичәси олараг ушагларла амансыз рәфтар едилирди. Фабрикчиләрин пәнчәсинә верилмиш олан бу мә'сум бичарә ушаглара бир чох фабрик даирәләриндә, хүсусән Ланкаширдә дөзүлмәз әзаб вә ишкәнчә верилирди. Онлары һәлак олана гәдәр ишләдирдиләр... дөјүрдүләр, әл-ајагларына бухов вурур вә олмазын башга әзаб вә ишкәнчә верирдиләр; ачындан бүсбүтүн тагәтдән дүшүб бир дәри бир сүмүјә дөндәрилән бу ушаглар чох вахт гамчы күчүнә ишләдилирдиләр... Онлары бә'зән өзләрини өлдүрмәк дәрәчәсинә чатдырырдылар!.. Дербиширин, Ноттинкемширин вә Ланкаширин ичтимаи нәзарәтдән узагда олан сәфалы дәрәләри ишкәнчә вә чох заман гәтл мејданына дөндәрилмишди!.. Фабрикчиләр һәдсиз мәнфәәт көтүрүрдүләр. Бу исә онларын чанавар иштәһасыны даһа да артырырды. Онлар кечә иши тәтбиг етмәјә башладылар, јә'ни тагәтдән дүшмүш күндүз фәһләләри ахшам јатмаға кетдији заман, фабрикдә башга бир дәстә ишләмәјә башлајырды; кечә ишләјән фәһләлә-

245) *Eden,* ситат кәтирилән әсәр, II китаб, I фәсил, сәһ. 421.

рин јеничә тәрк етдији јатагларда күндүз ишләјән фәһләләр јатырдылар вә vice versa [әксинә]. Ланкаширдә чамаат арасында дејилдијинә көрә, јорган-дөшәкләр һеч вахт сојумурду»[246]).

Мануфактура дөврү әрзиндә капиталист истеһсалы инкишаф етдикчә Аврола ичтимаи фикри өзүнүн сон һәја вә абырынын ахырынчы галыгларыны да итирди. Милләтләр утанмадан капитал јығымы үчүн васитә ола биләчәк һәр чүр әчлафлыгла өјүнүрдүләр. Мәсәлән, филистер А. Андерсонун садәдил тичарәт салнамәсини бир охујун[76]. Бурада беләбир әһвалат тә'рифләниб Инкилтәрә дөвләт дүһасынын ән бөјүк бир гәләбәси кими гәләмә верилир ки, Утрехт сүлһүндән әввәл Инкилтәрә јалныз Африка илә инкилис Вест-Һинди арасында гул алвери етдији һалда, һәмин сүлһ бағланаркән о, асјенто[84] үзрә Испанијадан зоракылыгла, Африка илә Испанија Америкасы арасында зәнчи алвери илә мәшғул олмаг ихтијары алмышды. Инкилтәрә лап 1743-чү иләдәк Испанија Америкасына илдә 4800 зәнчи сатмаг ихтијары алмышды. Бунунла да Британија гачаг мал тичарәти үчүн рәсми бир пәрдә јарадылмышды. Ливерпул гул алвери сајәсиндә артыб бөјүмүшдү. Гул алвери Ливерпулун ибтидаи јығым методудур. Ливерпулун «респектабел чәмијјәти» бизим заманәјә гәдәр гул алверинин Пиндары олараг галмышлар; бу алвер—доктор Ејкинин 1795-чи илдә чыхан вә јухарыда ситат кәтирдијимиз әсәринә бах,—«тичарәт тәшәббүскарлығыны бир еһтираса чевирир, маһир дәнизчиләр јетишдирир вә күлли миг-

---

246) *John Fielden,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 5, 6. Әввәлләр фабрикләрдә едилән биабырчылыглар һаггында бах: Dr. *Aikin,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 219 вә (*Gisborne.* „Inquiry into the Duties of Men"). 1795, v. II.— Бухар машыны фабрикләри узаг кәндләрдәки шәлаләләр јахынлығындан шәһәрләрә көчүрдүкдә, артыг инди фәһлә ушаглар «имтина етмәјә» маил олан капиталистин әли алтында иди вә даһа иш евләриндән зорла гул јығыб апармаға еһтијач јох иди... 1815-чи илдә сер Роберт Пил («заһири әдәб назиринин» атасы) ушаглары мүдафиә һаггында парламентә ганун тәгдим етдији заман Френсис Һорнер («Күлчә комитәсинин» мәшһур үзвү вә Рикардонун јахын досту) ашағы палатада демишди: «Мә'лум олдуғу кими, ифлас едән биринин әмлакы илә бәрабәр бу әмлакын бир һиссәси олараг, тә'бир чаизсә, бир дәстә фабрик ушаглары да ачыг сатыша гојулмуш вә һәгигәтән сатылмышды. Ики ил бундан әввәл (1813-чү илдә) краллыг мәһкәмә күрсүсү гаршысында биабырчы бир ишә бахылмышды. Бу ишдә бир дәстә ушағын ады чәкилирди. Лондонун приходларындан бири бу ушаглары бир фабрикчијә вермиш, о да бунлары башга бирисинә күзәшт етмишди. Нәһајәт, бир нечә филантроп онларын ачлыгдан (absolute famine) тамамилә тагәтдән дүшдүјүнү көрмүшдү. Һорнер парламент комиссијасынын үзвү олдуғу заман бундан даһа ијрәнч башга бир әһвалатын да шаһиди олмушду. Бир нечә ил бундан әввәл Лондонун приходларындан бири Ланкашир фабрикчиләриндән бири илә бағладығы бир мүгавиләјә көрә һәмин фабрикчи сөз вермишди ки, һәр ијирми сағлам ушаға әлавә олараг бир кич ушаг да сатын алсын».

дарда мәнфәәт верир». Ливерпул гул алвери үчүн 1730-чу илдә 15 кәмидән, 1751-чи илдә 53, 1760-чы илдә 74, 1770-чи илдә 96 вә 1792-чи илдә 132 кәмидән истифадә етмишди.

Памбыг парча сәнајеси Инкилтәрәдә ушаг көләлији доғурмагла бәрабәр ејни заманда Бирләшмиш Штатларын о вахта гәдәр аз-чох патриархал бир тәсәррүфат олан көләлик тәсәррүфатынын тичарәт истисмар системинә чеврилмәсинә тәкан вермиш олду. Үмумијјәтлә Авропада муздлу фәһләләрин пәрдәли көләлији үчүн јени дүнјанын sans phrase [даны-шыгсыз] көләлији бир тәмәл кими лазым иди[247].

Капиталист истеһсал үсулунун «әбәди тәбии ганунларынын» сәрбәст тәзаһүр едә билмәси үчүн шәраит јаратмаг, фәһләләрин өз әмәк васитәләриндән мәһрум едилмәси просесини һәјата кечирмәк, бир гүтбдә ичтимаи истеһсал васитәләрини вә јашајыш васитәләрини капитала чевирмәк, әкс гүтбдә исә халг күтләсини муздлу фәһләләрә, азад «ишләјән јохсуллара»—мүасир тарихин бу һејрәтләндиричи мәһсулуна[248] чевирмәк tantae molis erat[85]. Әкәр Ожјенин дедији кими, пул

---

[247] 1790-чы илдә инкилис Вест-Һиндиндә 1 азад адама 10 гул, Франсанынкында 14 гул вә Һолландијанынкында 23 гул дүшүрдү (*Henry Brougham*. „An Jnquiry into the Colonial Policy of the European Powers" Edinburgh, 1803, v. II, p. 74*)*.

[248] «labouring poor» [«ишләјән јохсул»] ифадәсинә, Инкилтәрә ганунларында муздлу фәһлә синфи нәзәрә чарпачаг гәдәр артдығы вахтдан е'тибарән тәсадүф едилир. «Labouring poor» бир тәрәфдән «idle poor» [«авара јохсуллара»], диләнчиләрә вә башгаларына, дикәр тәрәфдән дә, һәлә гарәт едилмәмиш, һәлә өз әмәк васитәләринин мүлкијјәтчиси олан фәһләләрә гаршы гојулур, «labouring poor» ифадәси ганунлардан сијаси игтисада кечмиш вә бурада Калпенердән, Д. Чајлддан вә дикәрләриндән башлајараг А. Смитә вә Иденә гәдәр ишләдилмишдир. Бурадан билмәк олар ки, «labouring poor» ифадәсини «execrable political cantmonger» [«чиркин сијаси ријакарлыг»] адландыран «execrable political cant» [«чиркин сијаси ријакар»] Едмунд Бөркин bonne foi [вичданлылығы] нә демәкдир. Бу сикофант, инкилис олигархијасы һесабына доланаркән Франса ингилабына гаршы өзүнү романтик ролунда көстәрирди. Америкада вәзијјәт мүрәккәбләшмәјә башладығы заман исә Шимали Америка мүстәмләкәләри һесабына доланараг, ејни дәрәчә мәһарәтлә инкилис олигархијасына гаршы чыхыб либерал ролу ојнајырды; әслиндә исә бу адам ән ади бир буржуа иди: «Тичарәт ганунлары тәбиәт ганунларыдыр вә демәли, аллаһ-тааланын өз ганунларыдыр» (*E Burke*. „Thoughts and Details on Scarcity", ed. London 1800, p. 31, 32). Һеч тәәччүблү дејилди ки, аллаһ вә тәбиәтин ганунларына садиг галан бу адам өзүнү һәмишә ән баһа гијмәтә сатырды! Бу Едмунд Бөрк либераллыг етдији дөврдә она Такерин әсәрләриндә јахшыча гијмәт верилмишдир. Такер кешиш вә тори иди, јердә галан чәһәтләрдән исә тамамилә абырлы бир инсан вә јахшы игтисадчы иди. Зәманәмиздә сијаси игтисад саһәсиндә һөкм сүрән вә «тичарәт ганунларына» е'тигады даим ихлас илә гүввәтләндирән бнабырчы принсипсизлији нәзәрә алараг өз сәләфләриндән фәргләри анчаг исте'дадларында олан Бөркләри дөнә-дөнә рүсвај етмәк лазымдыр!

«бир јанағында ганлы ләкә илә дүнјаја кәлирсә»[249], јеничә доғулан капиталын тәпәдән дырнағадәк бүтүн мәсамәләриндән ган вә ирин сызыр[250].

7. КАПИТАЛИСТ ЈЫҒЫМЫНЫН ТАРИХИ МЕЈЛИ

Беләликлә, ибтидаи капитал јығымы, јә'ни онун тарихи мәншәји нәдән ибарәтдир? Бир һалда ки ибтидаи капитал јығымы гулларын вә тәһкимлиләрин билаваситә муздлу фәһләләрә чеврилмәси вә, демәли, јалныз садәчә форма дәјишилмәси дејилдир, онда бу, билаваситә истеһсалчыларын анчаг мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси, јә'ни шәхси әмәк үзәриндә гурулмуш хүсуси мүлкијјәтин мәһв едилмәси демәкдир.

Ичтимаи, коллектив мүлкијјәтин әкси олан хүсуси мүлкијјәт анчаг, әмәк васитәләринин вә харичи әмәк шәртләринин хүсусијјәтчи шәхсләрин әлиндә олдуғу јердә мөвчуддур. Лакин бу хүсусијјәтчи шәхсләрин ишчи олуб-олмамасындан асылы олараг хүсуси мүлкијјәтин өз характери дә дәјишилир. Хүсуси мүлкијјәтин нәзәримизә чарпан сајсыз-һесабсыз чаларлары, јалныз бу ики кәнар һәдд арасындакы аралыг вәзијјәтләри әкс етдирир.

Ишчинин өз истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәти хырда истеһсалын әсасыны тәшкил едир, хырда истеһсал исә ичтимаи истеһсалын инкишафы үчүн вә ишчинин өзүнүн фәрди азадлығы үчүн зәрури шәртдир. Доғрудур, бу истеһсал үсулуна һәм гулдарлыг гурулушунда, һәм тәһкимчилик гурулушунда, һәм дә башга шәхси асылылыг формалары шәраитиндә тәсадүф едилир. Лакин бу истеһсал үсулу јалныз о јердә мүкәммәл суретдә тәрәгги едир вә јалныз о јердә бүтүн күчүнү көстәриб өзүнә адекват классик бир форма алыр ки, ишчи шәхсән өзүнүн тәтбиг етдији өз әмәк шәртләринин азад хүсуси мүлкијјәтчиси олсун, кәндли бечәрдији тарланын, сәнәткар исә усталыгла ишләтдији аләтләрин саһиби олсун.

---

249) *Marie Augier*. „Du Grèdit Public“.

250) «Quarterly Reviewer» дејир. «Капитал һај-күјдән вә дөјүшдән узаг гачыр, о өз тәбиәти е'тибарилә горхагдыр. Бу бир һәгигәтдир, лакин бүтүн һәгигәт тәкчә бундан ибарәт дејилдир. Тәбиәт бошлугдан горхдуғу кими, капитал да мәнфәәти олмамасындан вә ја чох аз олмасындан горхур. Кифајәт гәдәр мәнфәәт олдугда исә капитал чәсарәтләнир, 10 фаиз мәнфәәт олса, капитал һәр шәкилдә ишләдилмәсинә разы олур; мәнфәәт 20 фаиз олса, капитал кушә кәлир. 50 фаиз олдугда исә һәтта башыны да вермәјә һазырдыр, мәнфәәт 100 фаиз олдугда капитал бүтүн бәшәр ганунларыны тапдалајыр, мәнфәәт 300 фаиз олдугда о, һәтта асылачағыны көз өнүндә тутмалы да олса, һеч бир чинајәтдән кери дурмаз. Әкәр һај-күј вә дөјүш мәнфәәт версә, капитал бунларын һәр икисинә көмәк едәр. Гачаг мал вә гул алвери буна сүбутдур». (*T. J. Dunning,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 35, 36).

Бу истеһсал үсулу торпағын вә башга истеһсал васитәләринин дағыныг һалда олмасыны тәләб едир. Бу истеһсал үсулу нә истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшмәсинә, нә дә кооперасијаја, ејни бир истеһсал просеси дахилиндә әмәк бөлкүсүнә, чәмијјәтин тәбиәт үзәриндә һөкмранлығына вә ону тәнзим етмәсинә, ичтимаи мәһсулдар гүввәләрин азад инкишафына имкан вермир. Бу үсул истеһсалын вә чәмијјәтин анчаг ибтидаи дар чәрчивәләри илә бир араја сыға билир. Ону әбәдиләшдирмәјә чалышмаг, Пеккөрүн һаглы олараг дедији кими, «үмуми керилији ганунниләшдирмәјә»[86] чалышмаг кимидир. Лакин мүәјјән инкишаф сәвијјәсиндә бу истеһсал үсулу өзүнүн мәһви үчүн өзү мадди васитәләр јарадыр. Бу замандан е'тибарән чәмијјәт дахилиндә, өзүнү һәмин истеһсал үсулу тәрәфиндән буховланмыш һисс едән гүввәләр вә мејлләр һәрәкәтә кәлмәјә башлајыр. Бу истеһсал үсулу мәһв олмалыдыр вә доғрудан да мәһв олур. Онун мәһви, фәрди вә дағыныг истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшмиш ичтимаи истеһсал васитәләринә чеврилмәси вә, демәли, чохларынын хырдача мүлкијјәтинин бир овуч адамын нәһәнк мүлкијјәтинә чеврилмәси, кениш халг күтләләринин торпагдан, јашајыш васитәләриндән вә әмәк аләтләриндән мәһрум едилмәси,— халг күтләсинин мүлкијјәтдән белә ағыр вә дәһшәтли сурәтдә мәһрум едилмәси капитал тарихинин мүгәддимәсини тәшкил едир. Бураја бир сыра зоракылыг методлары дахилдир ки, бунлардан биз јухарыда анчаг ән мүһүмләрини, мәсәлән ибтидаи јығым методлары кими бөјүк бир тарихи дөвр тәшкил едәнләрини нәзәрдән кечиртдик. Билавасит истеһсалчыларын мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси иши ән бөјүк бир јыртычылыгла вә ән алчаг, ән мурдар, ән ијрәнч вә ән вәһши еһтирасларын тәзјиги алтында ичра олунур. Мүлкијјәтчинин әмәји илә әлдә едилән, ајрыча мүстәгил ишчинин өз әмәк аләтләринә вә васитәләринә, нечә дејәрләр говушмасына әсасланан хүсуси мүлкијјәти, формал чәһәтдән азад әмәк сајылан, лакин өзкә әмәјинин истисмарына әсасланмыш капиталист хүсуси мүлкијјәти сыхышдырыб арадан чыхарыр[251)].

Бу чеврилмә просеси көһнә чәмијјәти дәрининә вә енинә кифајәт гәдәр поздугда, ишчиләр пролетарлара, онларын әмәк шәртләри исә капитала чеврилдикдә, капиталист истеһсал үсулу мүстәгил јашамаға башладыгда, бу вахтдан е'тибарән әмәјин даһа да ичтимаиләшдирилмәси, торпағын вә дикәр истеһсал васитәләринин даһа артыг бир дәрәчәдә ичтимаи сурәтдә истисмар едилмәси вә, демәли, үмуми истеһсал васи-

251) «Биз тамамилә јени бир ичтимаи гурулуша гәдәм гојмушуг... биз һәр чүр мүлкијјәти һәр чүр әмәкдән ајырмаға чалышырыг» *Sismondi*. „Nouveaux Principes de l'Economie Politique“, t. II [Paris, 1827], p. 434.

тәләринә чеврилмәси вә бунунла әлагәдар олараг хүсуси мүлкиjjәтчиләрин даһа кениш даирәдә мүлкиjjәтдән мәһрум едилмәси jени форма алыр. Инди даһа, мүстәгил тәсәррүфатла мәшғул олан ишчи деjил, бир чох фәһләни истисмар едән капиталист мүлкиjjәтдән мәһрум едилмәли олур.

Капиталистин мүлкиjjәтдән мәһрум едилмәси, капиталист истеһсалынын өз имманент ганунларынын фәалиjjәти нәтичәсиндә, капиталларын мәркәзләшмәси васитәсилә әмәлә кәлир. Бир капиталист бир чох капиталисти әзир. Бу мәркәзләшмә илә вә jа бир чох капиталисти аз мигдар капиталистин мүлкиjjәтдән мәһрум етмәси илә jанашы, әмәк просесинин кооперасиjа формасы кетдикчә даһа артыг инкишаф едир, елмин техникада шүурлу тәтбиги, торпагдан планауjғун истифадә олунмасы, әмәк васитәләринин jалныз коллектив сурәтдә ишләдилә биләчәк әмәк васитәләринә чеврилмәси, бүтүн истеһсал васитәләринин комбинәләшдирилмиш ичтимаи әмәкдә истифадә олунан истеһсал васитәләри кими тәтбиг етмәклә бүтүн бу васитәләрә гәнаәт едилмәси, бүтүн халгларын дүнjа базары системинә чәлб едилмәси вә бунунла бирликдә капиталист режиминин беjнәлмиләл характери кетдикчә даһа кениш инкишаф едир. Бу чеврилмә просесинин бүтүн хеjрини гәсб едән вә өз инһисары алтына алан капитал магнатлары саjынын даим азалмасы илә бәрабәр, jохсуллуг, зүлм, әсарәт, чылызлашма вә истисмар артыр, лакин бунунла бәрабәр, саjча даим чохалан, капиталист истеһсал просеси механизминин өзүнүн өjрәтдиjи, бирләшдирдиjи вә тәшкил етдиjи фәһлә синфинин һиддәти дә артыр. Капитал инһисары, онунла бирликдә вә онун саjәсиндә jүксәлмиш олан истеһсал үсулу үчүн бир бухов олур. Истеһсал васитәләринин мәркәзләшмәси вә әмәjин ичтимаиләшмәси елә бир нөгтәjә чатыр ки, даһа бунлар өз капиталист габығына сығa билмир. Бу габыг партлаjыр. Капиталист хүсуси мүлкиjjәтинин сону чатыр. Мүлкиjjәтдән мәһрум едәнләрин өзләрини мүлкиjjәтдән мәһрум едирләр.

Капиталист истеһсал үсулундан доған капиталист мәнимсәмә үсулу вә, демәли, капиталист хүсуси мүлкиjjәти, шәхси әмәjә әсасланан фәрди хүсуси мүлкиjjәтин биринчи инкарыдыр. Лакин капиталист истеһсалы тәбии просес гәдәр зәрури олараг өзүнүн инкарыны доғурур. Бу—инкарын инкарыдыр. Бу, хүсуси мүлкиjjәти бәрпа етмәк деjил, капитализм ерасынын наилиjjәтләри әсасында—кооперасиjа әсасында, үмуми торпаг саһиблиjи вә әмәjин өзү тәрәфиндән истеһсал едилмиш башга истеһсал васитәләринә үмуми саһиблик әсасында фәрди мүлкиjjәти бәрпа едир.

Аjры-аjры шәхсләрин өз әмәjинә әсасланан дағыныг хүсуси мүлкиjjәтин капиталист мүлкиjjәтинә чеврилмәси, әлбәттә, фе'лән ичтимаи истеһсал просесинә әсасланан капи-

талист хүсуси мүлкијјәтинин ичтимаи мүлкијјәтә чеврилмәси просесиндән олдугча узун, ағыр вә чәтин бир просесдир. Орада мәсәлә, халг күтләсини бир овуч гәсбкарын мүлкијјәтдән мәһрум етмәси үзәриндә иди, бурада исә халг күтләси бир овуч гәсбкары мүлкијјәтдән мәһрум етмәли олачагдыр[252].

Илк дәфә бу китабда дәрч едилмишдир: K. Marx. „Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie". Erster Band. Hamburg, 1867

К. Марксын «Капитал»ынын 1-чи чилдинин икинчи нәшри мәтниндән чап олунур. Азәрнәшр, 1969, сәһ. 713—761

---

252) «Сәнајенин тәрәггиси,—буржуазија истәр-истәмәз буну тәмсил едир вә буна мүгавимәт көстәрмәкдә ачиздир,—рәгабәтин фәһләләри парчаламасы әвәзиндә ассосиасија васитәсилә онларын ингилаби бирлијини јарадыр. Беләликлә, ири сәнаје инкишаф етдикчә, буржуазија мәһсул истеһсал етмәк вә мәнимсәмәк зәмининин өзүндән мәһрум олур. О һәр шејдән әввәл өз гәбиргазанларыны јарадыр. Буржуазијанын мәһв олмасы вә пролетариатын галиб кәлмәси ејни дәрәчәдә лабүддүр... Инди буржуазијаја гаршы дуран бүтүн синифләрдән јалныз пролетариат һәгигәтән ингилабчы синифдир. Ири сәнаје инкишаф етдикчә бүтүн башга синифләр позулуб мәһв олур, пролетариат исә бу сәнајенин өз мәһсулудур. Орта силкләр: хырда сәнајечи, хырда алверчи, сәнәткар вә кәндли,—бунларын һамысы буржуазија илә ондан өтрү мүбаризә едир ки, орта силк олмаг е'тибарилә өз варлығыны мәһв олмагдан хилас етсин. Демәли, онларда ингилаби әһвали-руһијјә дејил, мүһафизәкар әһвали-руһијјә вардыр. Һәтта даһа артыг, онларда мүртәче әһвали-руһијјә вардыр: онлар тарихин чархыны кери дөндәрмәјә чалышырлар». (*К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* «Коммунист партијасынын манифести». Лондон, 1848, сәһ. 11, 9 [Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 123, 121]).

Ф. ЕНКЕЛС

Қ. МАРҚСЫН «ҚАПИТАЛ»ЫНЫН БИРИНЧИ ЧИЛДИНӘ „DEMOKRATISCHES WOCHENBLATT“ ҮЧҮН РЕСЕНЗИЈА

МАРҚСЫН «ҚАПИТАЛЫ»*

I

Јер үзүндә капиталистләрлә фәһләләр мөвчуд олдуғу вахтдан бәри, фәһләләр үчүн гаршымыздакы китаб гәдәр әһәмијјәтли олан һеч бир китаб һәлә мејдана кәлмәмишдир. Қапитал илә әмәк арасындакы мүнасибәт—әтрафында бүтүн мүасир ичтимаи системимизин фырландығы ох—илк дәфә бурада елми сурәтдә тәдгиг едилмиш, һәм дә анчаг алмана мүјәссәр олан әсаслы вә кәскин бир шәкилдә тәдгиг едилмишдир. Оуенин, Сен-Симонун, Фурјенин әсәрләри нә гәдәр гијмәтли олса вә белә бир әсәрләр олараг галсалар да, јалныз алман елә бир јүксәклијә галха билмишдир ки, ән јүксәк бир зирвәјә галхан тамашачынын көзләри гаршысында ашағыдакы дағ әтәкләри нечә көрүнүрсә, онун да көзү гаршысында бүтүн мүасир ичтимаи мүнасибәтләр саһәси һәмин зирвәдән о гәдәр ајдын көрүнүр.

Бу вахта гәдәр мөвчуд олан сијаси игтисад бизә өјрәдир ки, әмәк һәр бир сәрвәтин мәнбәји вә бүтүн дәјәрләрин өлчүсүдүр; беләликлә дә, истеһсалына ејни мигдар иш вахты сәрф едилән ики чисмин дәјәри дә бәрабәрдир вә үмумијјәтлә јалныз бәрабәр дәјәрләр бир-биринә мүбадилә едилә билдијинә көрә бу чисимләр бир-биринә мүбадилә олунмалыдыр. Лакин бу сијаси игтисад ејни заманда өјрәдир ки, јығылмыш әмәјин хүсуси нөвү дә вардыр вә буна һәмин сијаси игтисад капитал ады верир; даһа сонра бу сијаси игтисад өјрәдир ки, бу капи-

* Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie, von Karl Marx. Erster Band. Der Produktionsprozeß der Kapitals. Hamburg, O. Meissner 1867.

талда јардымчы мәнбәләр олдуғуна көрә, чанлы әмәјин мәһсулдарлығыны о јүз вә мин гат артырыр вә бунун мүгабилиндә мүәјјән мүкафат тәләб едир ки, буна да мәнфәәт дејилир. Һамымызын билдији кими, һәгигәтдә вәзијјәт беләдир ки, јығылмыш әмәјин, чансыз әмәјин мәнфәәти кетдикчә артыб бөјүјүр, капиталистләрин капиталлары кетдикчә артыб бөјүјүр, капиталистләрин капиталлары кетдикчә чохалыб артыр, чанлы әмәјин әмәк һаггы исә кетдикчә азалыр, јалныз әмәк һаггы һесабына јашајан фәһлә күтләси кетдикчә даһа чох артыр вә јохсуллашыр. Бәс бу зиддијјәти нечә һәлл етмәли? Фәһлә өз әмәјинин мәһсулуна вердији дәјәри тамамилә кери алырса, онда нечә олур ки, капиталистә мәнфәәт галыр? Бир һалда ки анчаг бәрабәр дәјәрләр мүбадилә олунур, онда бу һалда да кәрәк елә олсун. Дикәр тәрәфдән, бир чох игтисадчыларын е'тираф етдији кими, фәһләнин мәһсулу онунла капиталист арасында бөлүнүрсә, онда нечә олур ки, бәрабәр дәјәрләр мүбадилә олунур, нечә олур ки, фәһлә өз мәһсулунун там дәјәрини алыр? Көһнә сијаси игтисад бу зиддијјәт гаршысында ачиз галыр, һеч бир мә'насы олмајан ибарәләр јазыр вә ја утана-утана јавашча сөјләјир. Сијаси игтисады тәнгид едән социалистләр дә индијәдәк бу зиддијјәти ирәли сүрүб көстәрмәкдән артыг бир иш көрә билмәмишләр; һеч кәс бу зиддијјәти һәлл едә билмәмишди; нәһајәт, Маркс бу мәнфәәтин әмәлә кәлмәси просесини онун лап јарандығы нөгтәјәдәк изләди вә беләликлә дә һәр шеји ајдынлашдырды.

Маркс капиталы тәдгиг едәркән һамыја мә'лум олан белә бир садә фактдан башлајыр ки, капиталистләр өз капиталларынын дәјәрини мүбадилә васитәсилә артырырлар; онлар өз пулларына әмтәә алырлар, сонра да бу әмтәәни алдыгларындан артыг бир мигдар пула сатырлар. Мәсәлән, капиталист 1000 талерә памбыг алыр, сонра да буну 1 100 талерә сатыр, беләликлә дә 100 талер «газаныр». Илкин капиталдан артыг олан бу 100 талерә Маркс *изафи дәјәр* дејир. Бәс бу изафи дәјәр һарадан әмәлә кәлир? Игтисадчыларын фикринчә, анчаг бәрабәр дәјәрләр мүбадилә олунур; мүчәррәд нәзәријјә саһәсиндә бу доғрудур. Демәли, памбығын алынмасы, сонра да онун јенидән сатылмасы изафи дәјәр кәтирә билмәз, нечә ки, бир күмүш талерин 30 зилбергроша мүбадилә олунмасы, сонра да бу хырда пулун јенидән бир күмүш талерә мүбадиләси һеч бир изафи дәјәр јаратмыр: белә бир мүбадилә нәтичәсиндә һеч кәс нә варланыр, нә дә јохсуллашыр. Һабелә сатычыларын әмтәәләри дәјәриндән јухары сатмасы, јахуд алычыларын бунлары да дәјәриндән ашағы алмасы нәтичәсиндә дә изафи дәјәр јарана билмәз, чүнки һәр бир

адам вахташыры каһ алычы олур, каһ да сатычы, буна көрә дә бир һалда газандығыны о бири һалда итирир. Һәмчинин сатычы илә алычынын бир-бирини алдатмасы нәтичәсиндә дә изафи дәјәр мејдана кәлә билмәз, чүнки бу һалда һеч бир јени дәјәр, јахуд изафи дәјәр јаранмазды, анчаг мөвчуд капитал капиталистләр арасында башга чүр бөлүнмүш оларды. Капиталист әмтәәләри өз дәјәринә алыб өз дәјәринә сатдығына бахмајараг, о јенә дә гојдуғундан артыг дәјәр көтүрүр. Бәс бу нә чүр олур?

Һазыркы ичтимаи мүнасибәтләр шәраитиндә капиталист әмтәә базарында елә бир *әмтәә* тапыр ки, онун өзүнә мәхсус хассәси вардыр; бу хассә ондан ибарәтдир ки, һәмин әмтәәнин *истеһлак едилмәси јени бир дәјәрин мәнбәјидир, јени бир дәјәр јарадылмасы демәкдир;* бу әмтәә исә—*иш гүввәсидир.*

Бәс иш гүввәсинин дәјәри нәдән ибарәтдир? Һәр бир әмтәәнин дәјәри онун истеһсалы үчүн зәрури олан әмәклә өлчүлүр. Иш гүввәси чанлы фәһлә шәхсиндә мөвчуддур вә бу фәһләјә һәм өзү үчүн, һәм дә өзү өләндән сонра да иш гүввәсинин јашамасыны тә'мин едән өз аиләсини јашатмаг үчүн мүәјјән мигдар јашајыш васитәләри лазымдыр. Беләликлә, мәһз бу јашајыш васитәләрини истеһсал етмәк үчүн зәрури олан иш вахты иш гүввәсинин дәјәрини тәшкил едир. Капиталист иш гүввәсинин һәфтәлик һаггыны верир, бунунла да фәһләнин бир һәфтәлик әмәјиндән истифадә етмәк ихтијарыны сатын алыр. Бу нөгтәјә гәдәр чәнаб игтисадчылар иш гүввәсинин дәјәри мәсәләсиндә бизимлә үмумијјәтлә разылашмалыдырлар.

Инди будур, капиталист өз фәһләсини ишләтмәјә башлајыр. Мүәјјән вахт әрзиндә фәһлә, өз һәфтәлик әмәк һаггында тәмсил олундуғу гәдәр әмәк сәрф едир. Биз фәрз етсәк ки, фәһләнин бир һәфтәлик әмәк һаггы үч иш күнүнә мүвафиг-дир, онда базар ертәси ишә башлајан фәһлә *она верилән әмәк һаггынын там дәјәрини* чәршәнбә күнү ахшам *өдәјиб* капиталистә гајтармыш олачагдыр. Лакин фәһлә бундан сонра иши дајандырмалыдырмы? Һеч бир һалда. Капиталист онун *һәфтәлик* әмәјини сатын алмышдыр, буна көрә дә фәһлә һәфтәнин галан үч күнүнү дә ишләмәлидир. Фәһләнин өз әмәк һаггыны өдәмәси үчүн лазым кәлән вахтдан артыг олан бу *изафи әмәји изафи дәјәр мәнбәјидир,* мәнфәәт мәнбәјидир, капиталын даим артмасы мәнбәјидир.

Гој бизи төһмәтләндириб демәсинләр ки, күја фәһләнин алдығы әмәк һаггынын әвәзини үч күнә ишләјиб өдәмәси вә галан үч күнү капиталист үчүн ишләмәси фәрзијјәси ихтијаридир. Онун өз әмәк һаггынын әвәзини мәһз үч күндәми, јахуд ики күндә, ја да дөрд күндә ишләјиб өдәмәсинин, бу һалда,

әлбәттә, һеч бир фәрги јохдур вә шәраитдән асылы олараг дәјишилир; әсас мәсәлә исә ондадыр ки, капиталист, һаггыны өдәдији әмәклә бәрабәр һаггыны *өдәмәдији* әмәк дә көтүрүр; бу исә һеч дә ихтијари бир фәрзијјә дејилдир, чүнки капиталист бир гајда олараг, фәһләдән әмәк һаггы шәклиндә вердији гәдәр әмәк әлдә етмәјә башласајды, һәмин күндән е’тибарән өз мүәссисәсини бағлајарды, чүнки бу һалда онун бүтүн мәнфәәти батмыш оларды.

Јухарыда көстәрилән бүтүн зиддијјәтләр дә бурада һәлл олунур. Изафи дәјәрин (бунун да хејли һиссәсини капиталистин мәнфәәти тәшкил едир) һарадан әмәлә кәлдији инди тамамилә ајдын вә садәдир. Иш гүввәсинин дәјәри өдәнилир, лакин бу дәјәр иш гүввәсиндән капиталистин сыхыб чыхара билдији дәјәрдән хејли аздыр; мәһз бу фәрг, јә’ни *һаггы өдәнилмәјән әмәк* капиталистин, јахуд, даһа доғрусу, капиталистләр синфинин пајыны тәшкил едир. Чүнки јухарыда кәтирдијимиз мисалда памбыг тачиринин дә памбыгдан әлдә етдији мәнфәәт, әкәр памбығын гијмәти галхмамышса, һаггы өдәнилмәјән әмәкдән ибарәт олмалыдыр. Тачир өз әмтәәсини памбыг-парча фабрикчисинә сатыр, бу да өз мәһсулундан, көстәрилән 100 талердән элавә өзү үчүн мәнфәәт дә көтүрә билир вә демәли, мәнимсәдији, һаггы өдәнилмәмиш әмәји тачирлә бөлүшдүрүр. Үмумијјәтлә чәмијјәтин бүтүн ишләмәјән үзвләри мәһз бу һагы өдәнилмәјән әмәк һесабына јашајырлар. Капиталистләр синфи үзәринә дүшән дөвләт вә коммунал веркиләри, торпаг саһибләринә торпаг рентасы вә и. а. мәһз бу әмәк һесабына верилир. Бүтүн мөвчуд ичтимаи гурулуш һәмин әмәјә әсасланыр.

Дикәр тәрәфдән, белә дүшүнмәк дә мә’насыз оларды ки, куја һаггы өдәнилмәјән әмәк мәһз мүасир мүнасибәтләр шәраитиндә, јә’ни бир тәрәфдән капиталистләрин, о бири тәрәфдән дә муздлу фәһләләрин истеһсалла мәшғул олдуғу бир заманда мејдана кәлмишдир. Әксинә. Мәзлум синиф бүтүн дөврләрдә, һаггы өдәнилмәјән әмәјини өзкәјә вермәјә мәчбур олмушдур. Әмәк тәшкилинин һаким формасы көләликдән ибарәт олдуғу узун мүддәт әрзиндә гуллар јашајыш васитәләри шәклиндә алдыгларына нисбәтән хејли артыг ишләмәли олмушлар. Тәһкимчилик һөкм сүрдүјү заман, бијар мүкәлләфијјәтләри ләғв олунана гәдәр дә белә олмушду; бурада кәндлинин өзүнү јашатмаг үчүн ишләдији вахтла мүлкәдар үчүн сәрф етдији изафи әмәк арасындакы фәрг һәтта һисслә гавранылa билир, чүнки мүлкәдар үчүн олан иш өзү үчүн ишдән ајрыча көрүлүр. Инди ишин формасы дәјишилмиш, маһијјәти исә олдуғу кими галмышдыр; нә гәдәр ки «чәмијјәтин бир

һиссәси истеһсал васитәләрини инһисара алмышдыр, орада сәрбәст олан вә ја сәрбәст олмајан һәр бир ишчи өз күзәраны үчүн лазым олан иш вахтындан артыг ишләмәклә, истеһсал васитәләри мүлкијјәтчиси үчүн јашајыш васитәләри истеһсал етмәлидир» (Маркс, сәһ. 202)*.

II

Биз әввәлки мәгаләдә көрдүк ки, капиталистин муздла тутдуғу һәр бир фәһлә ики гәбилдән олан әмәк сәрф едир. О өз иш вахтынын бир һиссәси әрзиндә, капиталистин она вердији әмәк һаггыны өдәјир ки, әмәјин бу һиссәсини Маркс *зәрури әмәк* адландырыр. Лакин бундан сонра фәһлә иши давам етдирмәли олур вә бу вахт әрзиндә капиталист үчүн *изафи дәјәр* истеһсал едир ки, бунун да хејли һиссәсини мәнфәәт тәшкил едир. Әмәјин бу һиссәси *изафи әмәк* адланыр.

Биз фәрз едирик ки, фәһлә һәфтәдә үч күн өз әмәк һаггыны өдәмәк үчүн вә үч күн дә капиталистә изафи дәјәр истеһсал етмәк үчүн ишләјир. Башга чүр десәк, бу о демәкдир ки, һәр күн он ики саат ишләјән фәһлә алты саат ишләјиб өз әмәк һаггыны өдәјир, алты саат да изафи дәјәр истеһсал етмәк үчүн ишләјир. Бир һәфтә әрзиндә фәһләни анчаг алты күн, базар күнү дә дахил едилсә, једди күн ишләтмәк олар, амма һәр күн фәһләни алты, сәккиз, он, он ики, он беш саат вә һәтта даһа артыг ишләтмәк олар. Фәһлә бир күнлүк әмәк һаггы мүгабилиндә капиталистә бир иш күнүнү сатыр. Бәс *иш күнү нә демәкдир?* Сәккиз саатдырмы вә јахуд он сәккиз саат?

Капиталист истәјир ки, иш күнүнү мүмкүн гәдәр узатсын. Иш күнү нә гәдәр узун олурса, бир о гәдәр чох изафи дәјәр истеһсал олунур. Фәһлә доғру һисс едиб билир ки, әмәк һаггыны өдәдикдән сонракы һәр саатлыг әмәји ондан ганунсуз олараг гопарырлар; фәһлә һәддиндән артыг узун мүддәт ишләмәјин нә демәк олдуғуну дәриси сојулдугча өзү һисс едиб көрүр. Капиталист өз мәнфәәти үчүн мүбаризә едир, фәһлә дә өз сағламлығы уғрунда, күндә бир нечә саат динчәлмәк уғрунда мүбаризә едир ки, тәкчә ишләмәк вә јејиб-јатмаға дејил, һабелә башга чәһәтләрдән дә өзүнү бир инсан кими көстәрмәјә имкан тапсын. Сөзарасы буну да гејд едәк ки, ајры-ајры капиталистләрин бу мүбаризәјә кирмәк истәјиб истәмәдикләри онларын өз хошундан асылы дејилдир, чүнки рәгабәт ән инсанпәрвәр капиталистләри дә өз һәмкарларына гошулмаға вә онлардакы гәдәр иш вахты гојмаға мәчбур едир.

---

* Бах: *К. Маркс.* Капитал. Азәрнәшр, 1969, 1-чи чилд, сәһ. 230—239. *Ред.*

Иш күнү гојулмасы әтрафында кедән мүбаризә, азад фәһләләрин тарих сәһнәсинә илк дәфә гәдәм гојдуғу вахтдан бу күнә гәдәр давам едир. Мүхтәлиф сәнаје саһәләриндә адәт үзрә мүхтәлиф мүддәтли иш күнү гојулмушдур, һәгигәтдә исә бу иш күнүнә чох аз риајәт олунур. Јалныз ганун васитәсилә иш күнү гојулдуғу вә она риајәт едилмәсинә нәзәр јетирилдији јердә демәк олар ки, тәнзим едилмиш иш күнү вардыр. Лакин индијә гәдәр буна, демәк олар, анчаг Инкилтәрәнин фабрик даирәләриндә тәсадүф олунур. Бурада бүтүн гадынлар үчүн вә 13 јашындан 18 јашына гәдәр олан јенијетмәләр үчүн он саатлыг иш күнү гојулмушдур (беш күн әрзиндә күндә $10^1/_2$ саат, шәнбә күнү исә $7^1/_2$ саат), лакин кишиләр онларсыз ишләјә билмәдикләринә көрә, он саатлыг иш күнү кишиләрә дә шамил олур. Инкилтәрәнин фабрик фәһләләри бу гануну узун илләрдән бәри көстәрдикләри мәтанәт сајәсиндә, мәтбуат азадлығы, иттифаг вә јығынчаг һүгугу васитәсилә, фабрикчиләрә гаршы инадлы вә гәти мүбаризә апармаг васитәсилә, һабелә һаким синфин өз ичәрисиндәки тәфригәләрдән мәһарәтлә истифадә етмәк јолу илә газанмышлар. Бу ганун инкилис фәһләләри үчүн бир мүдафиә олмушдур. Һәмин ганун тәдричлә ири сәнајенин бүтүн саһәләринә, кечән ил исә, демәк олар, *бүтүн сәнаје* саһәләринә, һәр һалда гадын вә ушагларын чалышдығы саһәләрин һамысына шамил едилди. Нәзәрдән кечирдијимиз китабда, Инкилтәрәдә иш күнүнүн ганун јолу илә белә тәнзим едилмәси тарихинә даир тамамилә мүкәммәл мә'лумат вардыр. Кәләчәк Шимали Алманија рејхстагы да сәнаје низамнамәсини, бунунла бирликдә исә фабрик әмәјинин тәнзим едилмәси мәсәләсини дә мүзакирә едәчәкдир. Биз үмид едирик ки, алман фәһләләри тәрәфиндән сечилән депутатлардан һеч бири әввәлчә *Марксын* китабыны өјрәнмәдән, бу ганунун мүзакирәсинә башламајачагдыр. *Бурада чох шеј әлдә етмәк олар. Алманијанын* һаким синифләри ичәрисиндәки тәфригә фәһлә синфи үчүн Инкилтәрәдә һәр һансы бир вахтда олдуғундан даһа әлверишлидир, чүнки *үмуми сечки һүгугу һаким синифләри мәчбур едир ки, фәһләләрә јалтаглыг етсинләр.* Белә бир шәраитдә пролетариатын дөрд вә ја беш нүмајәндәси бир *гүввәдир,* анчаг бу шәртлә ки, онлар өз мөвгеләриндән истифадә едә билсинләр, һәр шејдән әввәл, мәсәләнин нә јердә олдуғундан акаһ олсунлар, буржуаларын билмәдикләрини билсинләр. Марксын китабы исә онлара бу мәгсәд үчүн бүтүн материалы һазыр шәкилдә верир.

Биз һәлә әсасән нәзәри әһәмијјәти олан там бир сыра диггәтәлајиг тәдгигләрдән данышмајыб капиталын аккумулјасијасындан, јахуд јығылмасындан бәһс едилән сон фәслә ке-

чирик. Бурада һәр шејдән әввәл сүбут едилир ки, капиталист истеһсал үсулу, јә'ни бир тәрәфдән капиталистләрин, дикәр тәрәфдән исә муздлу фәһләләрин олмасыны тәләб едән истеһсал үсулу даим капиталист үчүн јенидән капитал истеһсал етмәкдән башга, ејни заманда даим фәһләләрин јохсуллашмасыны да доғурур; беләликлә дә, еlә бир гајда јаранмыш олур ки, бир гүтбдә бүтүн јашајыш васитәләринин, бүтүн хаммалын вә бүтүн әмәк аләтләринин мүлкиjјәтчиси олан капиталистләр дурур, дикәр гүтбдә исә чох бөјүк фәһлә күтләси дурур ки, бу фәһләләр дә бир гәдәр јашајыш васитәси алмаг үчүн өзләринин иш гүввәсини капиталистләрә сатмаға мәчбурдурлар, һәм дә бу јашајыш васитәләри фәһләләрин олса-олса анчаг иш габилијјәтини сахламаға вә иш бачарығы олан јени пролетарлар нәсли јетишдирмәјә кифајәт едир. Лакин капитал садәчә тәкрар истеһсал олунмагла галмыр; капитал даим артыб бөјүјүр, бунунла бирликдә мүлкијјәтдән мәһрум олан фәһлә синфи үзәриндә онун һөкмранлығы да артыр. Капитал өзү кетдикчә нә гәдәр даһа бөјүк мигјасда тәкрар истеһсал олунурса, мүасир капиталист истеһсал үсулу да бир о гәдәр кетдикчә даһа бөјүк мигјасда, кетдикчә даһа чох мигдарда мүлкијјәтдән мәһрум фәһләләр синфини тәкрар истеһсал едир.

«Капитал јығымы капиталист мүнасибәтини кениш мигјасда тәкрар истеһсал едир: бир гүтбдә даһа чох капиталист вә ја даһа ири капиталистләр, дикәр гүтбдә исә даһа чох муздлу фәһлә мејдана кәлир... *Беләликлә, капитал јығымы пролетариатын артмасы демәкдир»* (сәһ. 600)*. Лакин машынлы истеһсалын инкишафы, әкинчиликдәки тәкмилләшдирмәләр вә и. а. сајәсиндә ејни мигдар мәһсулун истеһсалы үчүн кетдикчә даһа аз фәһлә лазым кәлир, һәм дә артыг фәһлә әмәлә кәлмәси демәк олан бу тәкмилләшмә һәтта капиталын артмасындан да даһа сүр'әтли олур. Бәс кетдикчә артмагда олан бу гәдәр фәһләләрин башына нә кәлир? Онлардан сәнаје еһтијат ордусу әмәлә кәлир ки, бу да ишләр пис вә ја бабат кетдикдә өз әмәјинин дәјәриндән *ашағы* һагг алыр, мүнтәзәм сурәтдә ишләмир вә ја ичтимаи хејријјә гәјјумлуғунда олур, лакин Инкилтәрә тимсалында ајдын көрүндүјү кими, ишләр хүсусилә гызғын кетдији заман бу орду капиталистләр синфинә лазым олур. *Һәр бир шәраитдә бу орду,* мүнтәзәм сурәтдә ишләјән фәһләләрин мүгавимәт күчүнү сарсылмасына вә онларын әмәк һаггынын ашағы сәвијјәдә сахланмасына сәбәб олур. «Ичтимаи сәрвәт... нә гәдәр чох оларса, нисби әһали артыглығы (артыг әһали) вә ја сәнаје

---

* *К. Маркс.* Капитал. Азәрнәшр, 1969, 1-чи чилд, сәһ. 616—617.

еһтијат ордусу бир о гәдәр чохалыр. Лакин фәал (мүнтәзәм ишләјән) фәһлә ордусуна нисбәтән бу еһтијат ордусу нә гәдәр артыгса, даими әһали артыглығы, јохсуллуғу әмәјинин әзабларына тәрс пропорсионал олан фәһлә тәбәгәләри дә бир о гәдәр чох олур*. Нәһајәт, фәһлә синфинин јохсул тәбәгәләри вә сәнаје еһтијат ордусу нә гәдәр артыг исә, рәсми пауперизм дә бир о гәдәр артыг олур. *Бу—капиталист јығымынын мүтләг, үмуми ганунудур»* (сәһ. 631)**.

Мүасир капиталист ичтимаи системинин әсас ганунларындан бә'зиләри бунлардан ибарәтдир, бунлар там елми әсасларла сүбут едилмишдир, одур ки, рәсми игтисадчылар бунлары рәдд етмәјә, әлбәттә, чәһд етмәкдән дә чәкинирләр. Лакин бу дедикләримизлә бүтүн мәсәлә битирми? Һеч бир һалда. Маркс капиталист истеһсалынын мәнфи чәһәтләрини чох кәскин сурәтдә көстәрмәклә бәрабәр, буну да ејни дәрәчәдә ајдын сүбут едир: һәмин ичтимаи форма чәмијјәтин мәһсулдар гүввәләрини инкишаф етдириб елә бир јүксәк сәвијјәјә чатдырмаг үчүн лазым олмушдур ки, бу сәвијјәдә чәмијјәтин *бүтүн* үзвләри бәрабәр дәрәчәдә, инсана лајиг бир шәкилдә инкишаф едә билсинләр. Бүтүн әввәлки ичтимаи формалар бу мәгсәдә чатмаг үчүн сон дәрәчә јохсул иди. Јалныз капиталист истеһсалы буна лазым олан сәрвәт вә мәһсулдар гүввәләри јарадыр. Ејни заманда бу истеһсал күлли мигдар мәзлум фәһләләрдән ибарәт елә бир ичтимаи синиф јарадыр ки, бу синиф кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә, бу сәрвәтләри вә мәһсулдар гүввәләри өз әлинә алмаг вә бунлардан, һеч дә инди олдуғу кими инһисарчы синфин хејринә дејил, бүтүн чәмијјәтин хејринә истифадә етмәк зәрурәти гаршысында галыр.

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1868-чи ил мартын 2-си илә 13-ү арасында јазылмышдыр.

1868-чи ил 21 вә 28 март тарихли „Demokratisches Wochenblatt"-ын 12 вә 13-чү №-ләриндә чап олунмушдур.

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри икинчи нәширинин 16-чы чилди мәтниндән тәрчүмә едилмишдир, сәһ. 240—248.

---

* «Капитал»ын 1-чи чилдинин мүәллифин иштиракы илә едилмиш франсызчаја тәрчүмәсиндә Маркс бу мүддәаны дәгигләшдирир. *Ред.*

** *К. Маркс.* Капитал. Азәрнәшр, 1969, 1-чи чилд, сәһ. 646. *Ред.*

Ф. ЕНКЕЛС

К. МАРКСЫН «КАПИТАЛ»ынын ИКИНЧИ ЧИЛДИНӘ МҮГӘДДИМӘДӘН

...Маркс изафи дәјәр һаггында јени нә сөјләмишдир? Нечә олмушдур ки, Марксын изафи дәјәр нәзәријјәси ајдын күндә, һәм дә бүтүн мәдәни өлкәләрдә чахан бир илдырым тә'сири бағышламыш, һалбуки онун бүтүн сосиалист сәләфләринин нәзәријјәләри, о чүмләдән Родбертусун да нәзәријјәси һеч бир тә'сир көстәрмәмишдир?

Кимја тарихиндән кәтирилән бир мисал буну бизә ајдынлашдыра биләр.

Мә'лум олдуғу кими, һәлә XVIII әсрин ахырларында флокистон нәзәријјәси һөкм сүрүрдү; бу нәзәријјәјә көрә, һәр бир јанманын маһијјәти ондан ибарәтдир ки, јанан чисимдән башга бир чисим, һипотетик бир чисим, тамамилә јана билән вә флокистон адландырылмыш бир маддә ајрылыр. Бу нәзәријјә, о заман мә'лум олан кимјәви һадисәләри бә'зән чәтинликлә изаһ едирдисә дә, онларын бөјүк гисмини изаһ етмәк үчүн кифајәт едирди. Лакин 1774-чү илдә Пристли ајрыча бир һава нөвүнү кәшф етди, һәм дә «буну о гәдәр саф вә ја флокистондан о гәдәр тәмиз бир һалда тапмышды ки, ади һава бу һаваја нисбәтән хараб олмуш кими көрүнүрдү». Пристли бу һаваја флокистонсузлашмыш һава ады верди. Бундан аз сонра Исвечдә Шејеле дә бу чүр бир һава тапды вә атмосфердә онун мөвчуд олдуғуну сүбут етди. Шејеле ону да тапмышды ки, бу һавада вә ја ади һавада бир чисим јандырыланда, һәмин һава итиб кедир, буна көрә дә она од һавасы (Feuerluft) ады верди.

«Бу мә'луматдан о белә бир нәтичә чыхартды ки, флокистонла һаванын тәркиб һиссәләриндән бири говушдугда» [демәли, јанма заманы]

«алынан бирләшмә од вә ја истиликдән башга бир шеј дејилдир вә бу, шүшәдән кечәрәк учуб кедир»[1].

Пристли вә Шејеле оксикен тапмышдылар, лакин онлар әлдә етдикләринин нә олдуғуну билмирдиләр. Онлар «өз сәләфләриндә раст кәлдикләри» флокистон «категоријаларынын әсири олуб галмышдылар». Бүтүн флокистон нәзәријјәләрини алт-үст едәчәк вә кимјада ингилаб јаратмалы олачаг бир елемент онларын әлиндә тамамилә һәдәр јерә итиб кедирди. Лакин бундан бир аз сонра, Пристли Парисдә олдуғу заман өз кәшфи һаггында Лавуазјејә хәбәр верди, Лавуазје исә бу јени факты әсас тутараг, бүтүн флокистон кимјасыны тәкрар нәзәрдән кечириб илк дәфә кәшф етди ки, бу јени һава нөвү јени бир кимјәви елементдир, јанма заманы јанан чисимдән әсрарәнкиз бир флокистон *ајрылмыр,* бу јени елемент чисимлә *бирләшир;* беләликлә дә өз флокистон формасында башы үстә дуран кимјаны Лавуазје илк дәфә олараг чевириб ајаг үстә гојмуш олду. Лавуазје сонралар өзү дедији кими, һеч дә оксикени башгалары илә бир заманда вә мүстәгил олараг тапмамыш олса да, әслиндә оксикени һәмин ики нәфәр дејил, о *кәшф етмишдир,* о ики нәфәр исә оксикени анчаг *тәсвир етмиш,* лакин мәһз *нәји* тәсвир етдикләрини һеч фикирләринә дә кәтирмәмишләр.

Пристли вә Шејелеје нисбәтән Лавуазје нә кими бир мөвге тутурса, Маркс да изафи дәјәр нәзәријјәсиндә өз сәләфләринә нисбәтән еләбир мөвге тутур. Мәһсул дәјәринин инди изафи дәјәр адландырдығымыз һиссәсинин *мөвчуд олмасы* Марксдан чох-чох әввәл мүәјјән едилмишди, һабелә бунун нәдән ибарәт олдуғу да аз-чох ајдын бир шәкилдә көстәрилиб белә дејилмишди: бу һиссә о әмәјин мәһсулундан ибарәтдир ки, ону мәнимсәјән шәхс онун мүгабилиндә һеч бир еквивалент вермәмишдир. Лакин онлар бундан о јана кетмирдиләр. Бә'зиләри—классик буржуа игтисадчылары—олса-олса, әмәк мәһсулунун фәһлә илә истеһсал васитәләри саһиби арасында бөлүнмәсинин кәмијјәт нисбәтини тәдгиг едирдиләр. Башгалары—сосиалистләр—бу бөлкүнү әдаләтсиз һесаб едир вә бу әдаләтсизлији арадан галдырмаг үчүн утопик васитәләр ахтарырдылар. Бунларын һамысы өз сәләфләриндән һазыр шәкилдә көтүрдүкләри игтисади категоријаларын әсири олуб галмышдылар.

Будур, Маркс чыхыш етди. Һәм дә бүтүн өз сәләфләринә тамамилә зидд олараг чыхыш етди. Онлар мәсәләнин *һәлли* зәнн етдикләрини Маркс јалныз бир *проблем* һесаб едирди.

---

1) *Roscoe* und *Sc horlemmer*: „Ausfuhrliches Lehrbuch der Chemie" Braunschweig, 1887, I, S. 13, 18.

Маркс көрдү ки, гаршысында флокистонсузлашмыш һава вә од һавасы дејил, оксикен дурур, көрдү ки, бурада мәсәлә игтисади фактын садәчә гејд едилмәси үзәриндә дејил, бу фактын әбәди әдаләтә вә һәгиги әхлага зидд олмасы үзәриндә дејил, елә бир факт үзәриндәдир ки, бу факт бүтүн сијаси игтисадда чеврилиш јаратмалы иди вә ондан истифадә едә билән адамын әлиндә, бүтүн капиталист истеһсалыны анламаг үчүн бир ачар иди. Лавуазје тапылмыш олан оксикенә әсасланыб флокистон кимјасынын әввәлки категоријаларыны тәдгиг етдији кими, Маркс да бу факты рәһбәр тутараг, өзүндән әввәл мүәјјән олунмуш бүтүн категоријалары тәдгиг етди. Маркс изафи дәјәрин нә олдуғуну билмәк үчүн, дәјәрин нә олдуғуну билмәли иди. Һәр шејдән әввәл Рикардонун дәјәр нәзәријјәсинин өзүнү тәнгид етмәк лазым иди. Беләликлә, Маркс әмәји онун дәјәр јаратмаг хассәси чәһәтдән тәдгиг етди, *һансы* әмәјин, нә сәбәбә вә нечә дәјәр јаратдығыны илк дәфә мүәјјән етди вә көстәрди ки, үмумијјәтлә дәјәр *бу* чүр кристаллашмыш әмәкдән башга бир шеј дејилдир,—бу елә бир нөгтәдир ки, Родбертус өмрүнүн ахырына гәдәр буну анламамышдыр. Сонра Маркс әмтәә илә пулун мүнасибәтини тәдгиг етди вә көстәрди ки, нечә вә нә сәбәбә—өз дәјәр хассәсинә көрә—әмтәә вә әмтәә мүбадиләси әмтәә илә пулун әкслијини доғурмалыдыр. Марксын буна әсасланан пул нәзәријјәси пул һаггында олан вә инди һамынын динмәзчә гәбул етдији илк мүкәммәл нәзәријјәдир. Маркс пулун капитала чеврилмәсини тәдгиг едиб сүбут етди ки, бу чеврилмә иш гүввәсинин алыныб сатылмасына әсасланыр. О, әмәјин јеринә иш гүввәсини, дәјәр јаратмаг хассәсини гојуб дәрһал елә бир чәтинлији һәлл етмиш олду ки, Рикардо мәктәби бу чәтинлик үзүндән ифласа уғрамышды: һәмин чәтинлик ондан ибарәт иди ки, капиталла әмәјин бир-биринә мүбадилә олунмасыны Рикардонун дәјәри әмәклә мүәјјән етмәк ганунуна ујғунлашдырмаг мүмкүн дејилди. Маркс капиталын сабит капиталла дәјишән капитала бөлүндүјүнү мүәјјән едиб изафи дәјәр јаранмасы просесинин һәгиги кедишини илк дәфә тәфәррүатына гәдәр тәсвир етди вә беләликлә дә, ону изаһ етмиш олду, онун сәләфләриндән исә һеч бири бу иши көрмәмишди; демәли, Маркс капиталын өзүндә фәрг олдуғуну мүәјјән етди; нә Родбертусун, нә дә буржуа игтисадчыларынын әсла өһдәсиндән кәлмәк игтидарында олмадыглары бу фәрг исә ән доланшыг игтисад проблемләрини һәлл етмәк үчүн ачар верир ки, буну бурада II китаб вә —сонралар көстәриләчәји кими—даһа артыг дәрәчдә III китаб ән инандырычы бир шәкилдә сүбут едир. Сонра, Маркс изафи дәјәрин өзүнү тәсдиг етмиш, онун һәр ики формасыны: мүтләг изафи дәјәри вә нисби изафи

дәјәри ашкара чыхармыш вә капиталист истеһсалынын тарихи инкишафында изафи дәјәрин нә гәдәр мүхтәлиф, лакин һәр ики һалда һәлледичи рол ојнадығыны көстәрмишдир. Маркс изафи дәјәр нәзәриjјәсинә әсасланараг әмәк һаггына даир инди малик олдуғумуз илк дүзкүн нәзәриjјәни јаратмыш вә илк дәфә олараг капиталист јығымы тарихинин әсас чәһәтләрини көстәрмиш вә капиталист јығымынын тарихи мејлләрини шәрһ етмишдир...

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1885-чи ил мајын 5-дә јазылмышдыр.

Илк дәфә бу китабда дәрч едилмишдир: K. Marx. „Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie". Zweiter Band. Herausgegeben von Friedrich Engel.s Hamburg, 1885.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин әсәрләринин мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 24-чү чилд, сәһ. 19—21.

К. МАРКС

БИРЛӘШМИШ ШТАТЛАРЫН МИЛЛИ ФӘҺЛӘ ИТТИФАГЫНА МҮРАЧИӘТ[88]

Јолдаш фәһләләр!

Бирлијимизин тә'сис програмында биз билдирмишик: «Һаким синифләрин мүдриклији дејил, онларын чинајәткар азғынлығына Инкилтәрә фәһлә синфинин гәһрәманчасына мүгавимәти Гәрби Авропаны Атлантик океанынын о тајында көләлији әбәдиләшдирмәк вә јајмаг мәгсәдини күдән биабырчы сәлиб мүһарибәси авантүрасындан хилас етди»*. Инди мүһарибәјә мүгавимәт көстәрмәк нөвбәси сизиндир; Атлантик океанынын һәр ики тәрәфиндә артмагда олан фәһлә һәрәкаты мүһарибә нәтичәсиндә шүбһәсиз ки, гејри-мүәјјән мүддәтә кери атылмыш оларды.

Сизи инандырмаға чәтин еһтијач олсун ки, бә'зи Авропа дөвләтләри Бирләшмиш Штатлары Инкилтәрә илә мүһарибәјә чәлб етмәји чох истәјир. Тичарәт статистикасына даир мә'луматын өтәри нәзәрдән кечирилмәси бизи инандырыр ки, Русијанын хаммал ихрачы,—Русијада исә ихрач үчүн башга бир шеј јохдур,—Вәтәндаш мүһарибәси[4] вәзијјәти гәфләтән дәјишәнә гәдәр Американын рәгабәти гаршысында сүр'әтлә кери чәкилирди. Америка котанларындан гылынч гајрылмасы мәһз инди бу мүстәбид дөвләти, сизин мүдрик республикачы дөвләт хадимләримизин өзләринә јахын мәсләһәтчи сечдикләри бу дөвләти јахынлашан ифласдан хилас етмиш оларды. Лакин бу вә ја дикәр һөкумәтин хүсуси мәнафејиндән гәтијјән асылы олмајараг, бизим гүдрәтли бејнәлхалг әмәкдашлығымызы дахили мүһарибәјә чевирмәк мәкәр бизә зүлм едәнләрин үмуми мәнафеји хејринә дејилми?

* — Бах: бу чилд, сәһ. 13. *Ред.*

Јенидән президент сечилмәси мүнасибәти илә ч. Линколна тәбрик мәктубунда биз әмин олдуғумузу билдирмишдик ки, Америкада истиглалијјәт уғрунда мүһарибә[10] буржуазијанын инкишафы үчүн нә дәрәчәдә бөјүк әһәмијјәтә малик олмушдуса, Америкада Вәтәндаш мүһарибәси фәһлә синфинин инкишафы үчүн о дәрәчәдә бөјүк әһәмијјәтә малик олачагдыр*. Доғрудан да гулдарлыға гаршы мүһарибәнин зәфәрлә баша чатмасы фәһлә синфинин тарихиндә јени дөвр ачды. Мәһз бу вахтдан е'тибарән Бирләшмиш Штатларын өзүндә мүстәгил фәһлә һәрәкаты јаранды ки, сизин көһнә партијаларыныз вә онларын пешәкар сијасәтбазлары бу һәрәката һиддәтлә бахырлар. Һәмин һәрәкатын јеткинләшмәсинә имкан вермәк үчүн динч илләр кәрәкдир. Ону сарсытмаг үчүн Бирләшмиш Штатлар илә Инкилтәрә арасында мүһарибә лазымдыр.

Тәбиидир ки, Америка фәһләсинин вәзијјәтинин писләшмәси Вәтәндаш мүһарибәсинин һисс едилән билаваситә нәтичәси иди. Авропада олдуғу кими, Бирләшмиш Штатларда да ағыр бир мүсибәт олан милли борч, биринин белиндән башгасынын белинә гојулараг, нәһајәт, фәһлә синфинин белинә јүкләнди. Сизин дөвләт хадимләриниздән бири дејир: зәрури малларын гијмәтләри 1860-чы илдән е'тибарән 78 фаиз баһалашмышдыр, һалбуки ихтисассыз фәһләнин әмәк һаггы вур-тут 50 фаиз, ихтисаслы фәһләнин әмәк һаггы исә 60 фаиз артмышдыр.

О, шикајәтләниб дејир: «Пауперизм инди Америкада әһалијә нисбәтән даһа сүр'әтлә артыр».

Һәм дә фәһлә синфинин мәшәггәтләри фонунда малијјә аристократијасынын, бамбылылар аристократијасынын[89] вә мүһарибәнин төрәтмәси олан дикәр түфејлиләрин көзгамашдырычы тәмтәрағы даһа ајдын нәзәрә чарпыр. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, гулларын азад едилмәси вә бунун сајәсиндә сизин синфи һәрәкатыныза верилән мә'нәви тәкан Вәтәндаш мүһарибәсинин мүсбәт нәтичәси олду. Јүксәк мәгсәдләр дашымајан, бөјүк ичтимаи зәрурәтдән доғмајан јени мүһарибәнин, көһнә дүнја руһунда олан мүһарибәнин нәтичәсиндә көләнин зәнчирләри гырылмаг дејил, азад фәһләнин голларына јени зәнчирләр вурулмуш оларды. Мүһарибәнин нәтичәсиндә сәфаләтин артмасы дәрһал сизин капиталистләрә һәм бәһанә, һәм дә вәсаит вермиш оларды ки, онлар даими ордунун амансыз гылынчы илә фәһлә синфини ән чәсарәтли вә һаглы нијјәтләриндән узаглашдырсынлар.

---

* — бах: бу чилд, сәһ. 20. *Ред.*

Буна көрә дә мәһз сизин үзәринизә шанлы вәзифә дүшүр; бүтүн дүнјаја сүбут етмәлисиниз ки, нәһајәт, инди фәһлә синфи тарих сәһнәсинә итаәткар ичрачы кими дејил, өз мәс'улијјәтини дәрк едән, үздәнираг ағаларынын мүһарибә дејә чар чәкдикләри јерләрдә сүлһү тә'мин етмәјә гадир олан мүстәгил гүввә кими гәләм гојур.

Лондон, 12 мај 1869-чу ил.

К. Маркс тәрәфиндән јазылмышдыр.

Вәрәгә шәклиндә бурахылмышдыр. „Address to the National Zabvur Union of the United States" London, 1889

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 371—373.

Ф. ЕНКЕЛС

«АЛМАНИЈАДА КӘНДЛИ МҮҺАРИБӘСИ» НӘ МҮГӘДДИМӘ[90]

1870-чи ил ИКИНЧИ НӘШРИНӘ МҮГӘДДИМӘ

Бу әсәр 1850-чи илин јајында, јеничә баша чатмыш олан әксингилабын тә'сири һәлә билаваситә мејданда олдуғу бир заманда Лондонда јазылмыш вә 1850-чи илдә Һамбургда Карл Марксын редакторлуғу илә «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-Okonomische Revue » журналынын[91] 5-чи вә 6-чы нөмрәләриндә чап едилмишди. Алманијадакы сијаси достларым бу әсәри јенидән нәшр етдирмәји мәндән хаһиш едирләр, мән дә онларын арзусуна әмәл едирәм, чүнки бу әсәр өз актуаллығыны, тәәссүф ки, һәлә инди дә итирмәмишдир.

Бу әсәр мүстәгил тәдгиг олунмуш материал вермәк иддиасында дејилдир. Әксинә, кәндли үсјанларына вә Томас Мүнтсерә аид олан бүтүн материал Симмермандан көтүрүлмүшдүр[92]. Онун китабы бир гәдәр нөгсанлы олса да, һәлә дә фактлардан ибарәт материалын ән јахшы мәчмусудур. Һәм дә ки, гоча Симмерман өз мөвзусуна бөјүк бир мәһәббәтлә јанашмышдыр. Бу китабда ону һәр јердә мәзлум синифләрин тәрәфдары кими чыхыш етмәјә мәчбур едән ингилаби инстинкт сонралар ону Франкфуртда ифрат солларын[93] ән јахшы нүмајәндәләриндән бири етмишди*.

Әкәр бүтүн бунлара бахмајараг Симмерманын бизә вердији шәрһин дахили рабитәси јохдурса; әкәр о, бу дөврүн мүбаһисәли дини-сијаси мәсәләләрини о заманын синфи мүбаризәсинин ин'икасы кими көстәрә билмирсә; әкәр бу синфи

* «Алманијада кәндли мүһарибәси»нин үчүнчү нәшриндә (1875-чи ил) сонра әлавә олунмушдур: «Доғрудур, о вахтдан бәри о, јәгин ки, бир гәдәр көһнәлмишдир». *Ред.*

мүбаризәдә о анчаг залымларла мәзлумлары, бәдхаһларла хејирхаһлары вә ахырда бәдхаһларын гәләбәсини көрүрсә; әкәр мүбаризәнин һәм башланғычыны, һәм дә нәтичәсини мүәјјән едән ичтимаи мүнасибәтләри онун баша дүшмәсиндә чох әһәмијјәтли нөгсанлар варса, бүтүн бунлар китабын мејдана кәлдији вахта хас олан бир сәһв иди. Әксинә, алман идеалист тарих әсәрләриндә тә'рифәлајиг бир истисна тәшкил едән бу китаб өз зәманәси үчүн һәлә чох реалистчәсинә јазылмышдыр.

Мән өз шәрһимдә мүбаризәнин тарихи кедишини анчаг үмуми шәкилдә тәсвир едәрәк Кәндли мүһарибәсинин мәншәјини, бу мүһарибәдә чыхыш едән мүхтәлиф партијаларын тутдуглары мөвгеләри, бу партијаларын өз мөвгеләрини өзләри үчүн ајдынлашдырмаға чалышаркән истифадә етдикләри сијаси вә дини нәзәријјәләри, нәһајәт, мүһарибәнин өз нәтичәсини—һәмин синифләрин ичтимаи һәјатынын о заман мөвчуд олан тарихи шәраитинин зәрури нәтичәси кими изаһ етмәјә чалышдым; беләликлә, мән көстәрмәјә чалышдым ки, Алманијанын о заманкы сијаси гурулушу, һәмин гурулуша гаршы үсјанлар, дөврүн сијаси вә дини нәзәријјәләри Алманијада әкинчилијин, сәнајенин, гуру вә су јолларынын, тичарәтин вә пул тәдавүлүнүн о заманкы инкишаф пилләсинин сәбәби дејил, нәтичәси иди. Бу тарихин—јеканә материалист анлајышы мәним тәрәфимдән дејил, Маркс тәрәфиндән кәшф едилмишди вә 1848—1849-чу илләрдәки Франса ингилабы һаггында онун јенә һәмин «Revue»да дәрч едилмиш јазысынын*, һабелә «Луи Бонапартын он сәккиз брүмери» әсәринин** әсасыны тәшкил етмишди.

1525-чи ил Алманија ингилабы илә 1848—1849-чу илләрдәки ингилаб арасында бәнзәјиш о гәдәр чох нәзәрә чарпырды ки, о заман мән онлары мүгајисә етмәкдән тамамилә имтина едә билмәдим. Лакин һадисәләрин үмуми кедишиндә олан вә бунларын һәр икисиндә ејни кнјаз гошунларынын мүхтәлиф јерли үсјанлары бир-биринин ардынча јатыртмасындан ибарәт олан бәнзәјишлә јанашы олараг, һәр ики һалда шәһәр бүркерләринин һәрәкәтләриндә, һәтта күлүнч дәрәчәјә чатан бәнзәјишлә јанашы, фәргләр дә ајдын вә ашкар сурәтдә өзүнү көстәрирди:

«1525-чи ил ингилабындан ким хејир көрмүшдү?—*Кнјазлар:* 1848-чи ил ингилабындан ким хејир көрмүшдү?—*Бөјүк* һөкмдарлар, Австрија вә Пруссија. 1525-чи илдәки хырда

---

* *К. Маркс.* «Франсада синфи мүбаризә» (бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 197—323). *Ред.*

** Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 436—534.

кнјазларын архасында, онлары веркиләр васитәси илә өзүнә бағлајан хырда бүркерләр дурурду. 1850-чи илдәки бөјүк һөкмдарларын, Австрија вә Пруссијанын архасында исә онлары дөвләт борчу васитәси илә өзүнә тезликлә табе едән мүасир ири буржуазија дурур. Ири буржуазијанын архасында исә пролетариат дурур»*.

Тәәссүфлә демәлијәм ки, бу мүддәа илә алман буржуазијасына чох бөјүк шөһрәт газандырылмыш олду. Буржуазијанын доғрудан да һәм Австријада, һәм дә Пруссијада монархијаны «дөвләт борчу васитәси илә өзүнә тезликлә табе етмәјә» имканы вар иди, лакин бу имкандан һеч бир јердә вә һеч бир заман истифадә едилмәди.

1866-чы ил мүһарибәси нәтичәсиндә Австрија буржуазијасынын әлинә бир совгат кими дүшмүш олду. Лакин буржуазија һөкмранлыг едә билмир, күчсүздүр вә һеч бир шејә габил дејилдир. О анчаг бир шеји бачарыр ки, о да, фәһләләр һәрәкәтә кәлән кими дәрһал онларын әлејһинә азғынлыг етмәкдән ибарәтдир. О јалныз она көрә һәлә дә һакимијјәт башында галыр ки, бу—*мачарлара* лазымдыр.

Бәс Пруссијада нечә? Доғрудур, дөвләт борчу баш кичәлләндиричи бир сүр'әтлә артмышдыр, бүдчә кәсири даими бир һал алмышдыр, дөвләт хәрчләри илдән-илә артыр, палатада әксәријјәт буржуазијанын әлиндәдир; онун разылығы олмадан нә веркиләр јүксәлдилә биләр, нә дә борч мүгавиләләри бағлана биләр,—лакин дөвләт үзәриндә буржуазијанын һөкмранлығы һаны? Һәлә бир нечә ај бундан әввәл, дөвләт јенә дә бүдчә кәсири гаршысында олдуғу заман буржуазијанын мөвгеји ән әлверишли мөвге иди. Һеч олмазса *бир гәдәр* мәтинлик көстәрсә иди, әһәмијјәтли күзәштләр әлдә едә биләрди. Бәс буржуазија нә едир? О, буну кафи бир күзәшт һесаб едир ки, һөкумәт 9 милјона гәдәр пулу ајаглары алтына тулламағы, һәм дә тәкчә *бир* ил үчүн дејил, бүтүн кәләчәк заман үчүн *һәр ил* вермәк шәрти илә тулламағы *буржуазијаја мүсаидә едир.*

Палатада ичлас едән јазыг «насионал-либераллары»[94] һеч дә лајиг олдугларындан артыг төһмәтләндирмәк истәмирәм. Мән јахшы билирәм ки, онлары өз архаларында дуранлар,—буржуазија күтләси тәрк етмишдир. Һәмин күтлә һөкмранлыг етмәк *истәмир.* 1848-чи илин дәрсләри һәлә дә онун чох јахшы јадындадыр.

Алман буржуазијасынын нә сәбәбә белә гәрибә горхаглыг көстәрдијини биз ашағыда дејәчәјик.

---

* *Ф. Енкелс.* «Алманијада кәндли мүһарибәси» (бах: *К. Маркс вә Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 7-чи чилд, сәһ. 436). *Ред.*

Јухарыда гејд етдијимиз мүддәа башга чәһәтләрдән тамамилә тәсдиг олунмушдур. 1850-чи илдән башлајараг хырда дөвләтләр кетдикчә даһа гәти шәкилдә арха сыраја чәкилиб Пруссија вә Австрија интригалары үчүн анчаг бир васитә олур; Австрија илә Пруссија арасында һекемонлуг уғрунда кетдикчә даһа гызғын мүбаризә баш верир вә, нәһајәт, 1866-чы илдә мәсәлә зоракылыгла һәлл олунур, бунун нәтичәсиндә Австрија өз әјаләтләрини әлиндә сахлајыр, Пруссија бүтүн шималы ачыг вә ја долајысы илә өзүнә табе едир, үч чәнубгәрб дөвләти* исә һәләлик арадан чыхарылмыш олур.

Бүтүн бу һијләкәрлијин алман фәһлә синфи үчүн анчаг ашағыдакы әһәмијјәти вардыр:

Биринчиси, үмуми сечки һүгугу сајәсиндә фәһләләр өз нүмајәндәләрини билаваситә ганунверичи мәчлисә көндәрмәк имканы әлдә етдиләр.

Икинчиси, Пруссија аллаһын мәрһәмәти илә дикәр үч тачы** бирдән удараг јахшы нүмунә көстәрди. Кечмишдә кујә өзүнүн һесаб етдији вә аллаһын мәрһәмәти илә ләкәләнмәмиш олан ејни тачын бу әмәлијјатдан *сонра* јенә дә онун әлиндә галдығына инди һәтта насионал-либераллар да инанмырлар.

Үчүнчүсү, Алманијада ингилабын анчаг *бир* чидди дүшмәни вардыр ки, о да Пруссија һөкумәтидир.

Дөрдүнчүсү дә, Австрија алманлары, нәһајәт, өз гаршыларына белә бир мәсәлә гојмалы вә һәмишәлик һәлл етмәлидирләр ки, онлар ким олмаг истәјирләр—алманмы, јохса австријалы? Онлар үчүн Алманијамы, јохса Лејтанын о бири тәрәфиндәки гејри-алман әлавәләри әзиздир? Чохдан ајдын иди ки, онлар ја бириндән, ја да о бириндән әл чәкмәлидирләр; лакин хырда буржуа демократијасы буну даим өрт-басдыр едирди.

1866-чы иллә әлагәдар олан вә о замандан бәри бир тәрәфдән, «насионал-либералларын» вә, о бири тәрәфдән, «Халг партијасынын»[95] зәһлә төкәчәк гәдәр мүзакирә етдикләри дикәр мүһүм мүбаһисәли мәсәләләрә кәлдикдә,—сонракы илләрин тарихи кифајәт гәдәр сүбут етди ки, бу һәр ики нөгтејинәзәр анчаг ејни бир мәһдудлуғун ики экс гүтбүнү тәшкил етдијинә көрә бир-биринә белә гызғын дүшмәндир.

Алманијанын ичтимаи мүнасибәтләриндә 1866-чы ил, демәк олар, һеч бир шеји дәјишдирмәди. Бир нечә буржуа ислаһаты—ваһид өлчү вә чәки системи, јердәјишмә азадлығы, пешә азадлығы вә и. а., һәм дә буларын һамысы бүрократијанын гәбул едә биләчәји һәдләр дахилиндә,—дикәр Гәрби

---

* — Баварија, Бален, Вуртемберг. *Ред.*

** — Һанновер, Һессен-Кассел, Нассау. *Ред.*

Авропа өлкәләри буржуазијасынын артыг чохдан малик олдугларына һәлә јенә дә наил олмур вә әсас бәлаја—бүрократик консессија системинә[96] тохунмур. Ади полис тәчрүбәси исә пролетариат үчүн јердәјишмә азадлығы, вәтәндашлыг һүгугу, паспортларын ләғв едилмәси вә саирә һаггында бүтүн ганунлары онсуз да тамамилә хәјали ганунлара дөндәрмишдир.

Алманијада сәнаје вә тичарәтин, дәмир јолларынын, телеграфын вә океан кәмичилијинин 1848-чи илдән башланан күчлү инкишафынын 1866-чы илдәки һијләкәрликдән чох-чох бөјүк әһәмијјәти вар иди. Бу мүвәффәгијјәтләр јенә о вахт Инкилтәрәнин вә һәтта Франсанын газанмыш олдуғу мүвәффәгијјәтләрдән нә гәдәр кичик олса да, Алманија үчүн ешидилмәмиш мүвәффәгијјәтләр иди вә ијирми ил әрзиндә о гәдәр бәһрә вермишди ки, о, кечмишдә бүтөв бир әсрин вердијиндән артыг иди. Алманија анчаг инди гәти вә дөнмәз сурәтдә *дүнја тичарәтинә* чәлб едилмишдир. Сәнајечиләрин капиталлары сүр'әтлә артмыш вә буна мүвафиг олараг буржуазијанын ичтимаи әһәмијјәти дә јүксәлмишдир. Сәнаје јүксәлишинин ән доғру әламәти олан *еһтикар,* һерсоглары вә графлары өз зәфәр арабасына гошараг өзүнү там мә'насы илә бүрузә верди. Һәлә он беш ил бундан әввәл алман дәмир јоллары инкилис саһибкарларындан јалварыб јардым истәдији һалда, инди алман капиталы—гој онун гәбри нурла долсун!—Русијада вә Румынијада дәмир јоллары чәкир. Бәс нечә ола билмишдир ки, буржуазија сијаси һөкмранлыг да әлдә етмәмишдир, һөкумәт гаршысында бу гәдәр горхаглыг көстәрир?

Алман буржуазијасынын бәдбәхтлији бундадыр ки, о, алманларын севдикләри адәт үзрә, кечикир. Онун тәрәггиси елә бир дөврә тәсадүф етмишдир ки, бу заман дикәр Гәрби Авропа өлкәләринин буржуазијасы сијаси чәһәтдән артыг тәнәззүлә үз гојмагдадыр. Инкилтәрәдә буржуазија өз һәгиги нүмајәндәси олан Брајты һөкумәтә анчаг сечки һүгугуну кенишләндирмәк јолу илә—бүтүн буржуа һөкмранлығына сон гојмалы олан нәтичәләр доғурачаг бир тәдбир васитәсилә дахил едә билмишдир. Франсада, буржуазијанын бүтөвлүкдә бир синиф олараг анчаг ики ил әрзиндә, 1849 вә 1850-чи илләрдә, республика заманы һөкмран олдуғу бу өлкәдә буржуазија јалныз өз сијаси һөкмранлығыны Луи Бонапарта вә ордуја күзәшт етмәклә өз ичтимаи варлығы мүддәтини узада билди. Авропанын үч ән габагчыл өлкәсинин гаршылыглы әлагәләринин сон дәрәчә артмыш олдуғу индики дөврдә исә даһа әсла мүмкүн дејилдир ки, Инкилтәрәдә вә Франсада буржуазијанын сијаси һөкмранлығы арадан галхмыш олдуғу бир һалда Алманијада буржуазија динчлик вә сакитликлә өз сијаси һөкмранлығыны јарада билсин.

Кечмишдә һөкмран олмуш бүтүн башга синифләрә нисбәтән буржуазијанын сәчијјәви хүсусијјәти мәһз ондан ибарәтдир ки, онун инкишафында бир дөнүш нөгтәси вардыр вә һәмин дөнүш нөгтәсиндән сонра буржуазијанын гүдрәти васитәләринин вә, демәли, биричи нөвбәдә онун капиталларынын һәр һансы јени артымы анчаг бунунла нәтичәләнир ки, буржуазија сијаси һөкмранлыға кетдикчә даһа аз гадир олур. *«Ири буржуазијанын архасында пролетариат дурур»*. Буржуазија өз сәнајесини, тичарәтини вә рабитә васитәләрини нә дәрәчәдә инкишаф етдирирсә, ејни дәрәчәдә дә пролетариаты доғурур. Һеч дә һәр јердә ејни заманда баш вермәјән вә бәрабәр инкишаф пилләсиндә баш вермәси һеч дә мәчбури олмајан мүәјјән бир анда буржуазија өз ајрылмаз чығырдашы олан пролетариатын бөјүјүб ону кечмәкдә олдуғуну көрмәјә башлајыр. Бу андан е'тибарән буржуазија мүстәсна сијаси һөкмранлыг игтидарыны итирир; буржуазија өз әтрафында мүттәфигләр ахтарыр, вәзијјәтдән асылы олараг, ја онлары өз һөкмранлығына шәрик едир, ја да бу һөкмранлығы тамамилә онлара күзәшт едир.

Алманијада буржуазија үчүн бу дөнүш нөгтәси артыг 1848-чи илдә кәлиб чатды. Доғрудур, о заман алман буржуазијасы алман пролетариатындан даһа чох франсыз пролетариатындан горхмушду. 1848-чи илдә Парисдәки ијун дөјүшләри[18] алман буржуазијасына көстәрди ки, ону нә көзләјир; алман пролетариаты Алманијада да ејни бәһрәни верә биләчәк тохумларын артыг мөвчуд олдуғуну алман буржуазијасына сүбут етмәк үчүн кифајәт гәдәр күчлү һәјәчан вәзијјәтиндә иди; мәһз бу андан е'тибарән алман буржуазијасынын сијаси һәрәкәти кәсәрдән салынды. Алман буржуазијасы мүттәфигләр ахтармаға вә өзүнү нә гијмәтә олурса олсун онлара сатмаға башлады,—вә лап бу күнә гәдәр бир аддым да олса ирәлиләмәди.

Бүтүн бу мүттәфигләр тәбиәтләринә көрә иртичачыдырлар. Онлар—өз ордусу вә бүрократијасы илә бирликдә крал һакимијјәтидир, онлар—ири феодал задәканларыдыр, онлар—чылыз учгар јункерләридир, онлар, нәһајәт,—кешишләрдир. Буржуазија нәһајәт, даһа сатачаг бир шеј галмадыгда, тәкчә өз гијмәтли дәрисини сахламаг хатиринә онларын һамысы илә сөвдәјә вә сазишә кирди. Һәм дә пролетариат даһа чох инкишаф етдикчә, өзүнү даһа артыг дәрәчәдә бир синиф кими һисс етмәјә вә бир синиф кими һәрәкәт етмәјә башладыгча буржуазија даһа артыг горхаг олурду. Пруссијалыларын чох пис стратекијасы австријалыларын, нә гәдәр тәәччүблү олса да, даһа пис стратекијасына Садова[97] јахынлығында галиб кәлдикдә һансынын—јенә Садова јахынлығында әзилмиш

олан Пруссија буржуасынынмы, јохса Австрија буржуасынын даһа раһат нәфәс алдығыны—сөјләмәк чәтин иди.

Бизим ири буржуалар 1870-чи илдә, еjни илә орта бүркерләрин 1525-чи илдә һәрәкәт етдикләри кими һәрәкәт едирләр. Хырда буржуалара, сәнәткар усталара вә дүканчылара кәлдикдә, онлар һәмишә дәјишилмәз һалда галачаглар. Онлар дүз вә әјри јолла ири буржуазијанын сыраларына чыхмаг үмидиндәдирләр вә пролетариатын сыраларына салынмагдан горхурлар. Онлар үмидлә горху арасында тәрәддүд едәрәк, мүбаризә заманы өз гијмәтли дәрисини хилас етмәјә чалышачаг, гәләбәдән сонра исә галибә гошулачаглар. Онларын тәбиәти беләдир.

1848-чи илдән сонра сәнајенин јүксәлиши илә бир сырада пролетариатын ичтимаи вә сијаси фәалијјәти инкишаф едирди. Һазырда алман фәһләләринин өз һәмкарлар иттифагларында, кооперативләриндә, сијаси тәшкилатларында вә јығынчагларында, сечкиләрдә вә рејхстаг дејилән органда ојнадыглары рол,—тәкчә бу рол көстәрир ки, Алманијада сон ијирми ил әрзиндә әсла көзә чарпмадан нечә бир чеврилиш баш вермишдир. Алман фәһләләри үчүн чох бөјүк бир шәрәфдир ки, парламентә фәһләләр вә фәһлә нүмајәндәләри көндәрмәјә *анчаг онлар* наил олмушлар, һалбуки нә франсызлар, нә дә инкилисләр индијәдәк буна наил ола билмәмишләр.

Лакин пролетариат һәлә елә бир дәрәчәјә кәлиб чыхмамышдыр ки, онун вәзијјәти 1525-чи иллә мүгајисәјә јол вермәсин. Даим јалныз әмәк һаггы илә јашајан синиф һәлә һеч дә алман халгынын әксәријјәтини тәшкил етмир. Демәли, бу синиф дә мүттәфигләри олмадан кечинә билмәз. Бу мүттәфигләр исә јалныз хырда буржуалар, шәһәрин лүмпен-пролетариаты, хырда кәндлиләр вә кәнд тәсәррүфаты фәһләләри ичәрисиндә тапыла биләр.

Хырда буржуалардан биз артыг данышдыг. Онлар чох е'тибарсыздырлар, јалныз гәләбә газанылдыгда онлар пивәханаларда дөзүлмәз бир һај-күј галдырырлар. Буна бахмајараг, онларын ичәрисиндә чох јахшы үнсүрләр дә вардыр ки, бунлар өзләри фәһләләрә гошулурлар.

Лүмпен-пролетариат, бүтүн синифләрин тәнәззүл етмиш үнсүрләринин төр-төкүнтүсүдүр вә башлыча олараг бөјүк шәһәрләрдә топланмышдыр; о, еһтимал дахилиндә олан бүтүн мүттәфигләрин ән писидир. Бу төр-төкүнтү тамамилә сатгындыр вә сон дәрәчә зәһләтөкәндир. Әкәр франсыз фәһләләри һәр бир ингилаб заманы евләрин диварларына «Mort aux voleurs!»—«Оғрулара өлүм!»—сөзләрини јазырдыларса вә бунлардан чохуну күлләләјирдиләрсә, бунун сәбәби онларын мүлкијјәтә гызғын тәрәфдар олмасы дејилди, ән әввәл һәмин

оғрулар дәстәсиндән јаха гуртармаг лазым олдуғуну дүзкүн баша дүшмәләри иди. Лүмпен-пролетарлардан өз гвардијасы кими истифадә едән, јахуд онлара архаланан һәр бир фәһлә рәһбәри һәрәката хәјанәт етдијини тәкчә бунунла сүбут етмиш олур.

Хырда кәндлиләр—ири кәндлиләр буржуазијаја мәнсубдур—мүхтәлиф чинслидирләр:

Ја онлар өз мәрһәмәтли ағалары хејринә һәлә дә бијар мүкәлләфијјәтләри дашымаға мәчбур олан *феодал кәндлиләридир.* Буржуазија онлары тәһкимчилик асылылығындан азад етмәк—бу исә онун борчу иди,—имканыны әлиндән гачырандан сонра, онлары инандырмаг чәтин дејилдир ки, анчаг фәһлә синфиндән азадлыг көзләјә биләрләр.

Ја да онлар—*ичарәдарлардыр.* Бу һалда биз әксәрән, мәһз Ирландијада олан ејни мүнасибәтләри көрүрүк. Ичарә һаггы о гәдәр артмышдыр ки, орта мәһсулдарлыг шәраитиндә кәндли өзүнү вә өз аиләсини чәтинликлә доландыра билир, мәһсул пис олдугда исә, демәк олар, ачындан өлүр, ичарә һаггыны верә билмир вә бу сәбәбдән дә торпаг саһибинин мәрһәмәтиндән тамамилә асылы вәзијјәтә дүшүр. Белә адамлар үчүн буржуазија анчаг о заман бир иш көрүр ки, буна ону мәчбур едирләр. Онлар фәһләләрдән башга даһа кимдән ничат көзләјә биләрләр?

Өзләринә мәхсус хырда торпаг саһәләриндә тәсәррүфатчылыг едән кәндлиләр галыр. Онлар чох һалларда елә ағыр һипотек јүкү алтында олурлар ки, ичарәдарлар торпаг саһибләриндән нә дәрәчәдә асылы олурса, онлар да сәләмчиләрдән ејни дәрәчәдә асылы олурлар. Нәтичәдә онларын чох чүзи, һәм дә мәһсулдарлығын артыб-азалмасы нәтичәсиндә сон дәрәчә гејри-сабит газанчы галыр. Онлар буржуазијаја һамыдан аз үмид бағлаја биләрләр, чүнки мәһз буржуалар, сәләмчи капиталистләр онларын ганыны сорурлар. Лакин онлар әксәр һалларда өз мүлкијјәтинә бәрк бағлыдырлар, һалбуки бу мүлкијјәт һәгигәтдә онларын дејил, сәләмчинининдир. Һәр һалда онлары инандырмаг лазымдыр ки, јалныз халгдан асылы олан һөкумәт бүтүн һипотек борчларыны ваһид дөвләт борчуна чевирдикдә вә бу јолла да фаизи азалтдыгда онлар сәләмчидән азад ола биләрләр. Буну исә анчаг фәһлә синфи һәјата кечирә биләр.

Орта вә ири торпаг мүлкијјәтинин һөкмран олдуғу һәр јердә кәндин сајча ән бөјүк синфини *кәнд тәсәррүфаты фәһләләри* тәшкил едир. Бүтүн Шимали вә Шәрги Алманијада вәзијјәт беләдир; шәһәр сәнаје фәһләләри *сајча ән бөјүк вә тәбии мүттәфигләрини дә бурада* тапырлар. Капиталист сәнаје фәһләсинә гаршы дурдуғу кими, торпаг саһиби вә ја ири

ичарәдар да кәнд тәсәррүфаты фәһләсинә гаршы дурур. Бунлардан биринә көмәк едән тәдбирләр о биринә дә көмәк етмәлидир. Сәнаіе фәһләләри өзләрини анчаг о һалда азад едә биләрләр ки, буржуазиіанын капиталыны, іә'ни истеһсал үчүн лазым олан хаммаллары, машынлары, аләтләри вә іашаіыш васитәләрини ичтимаи мүлкиііәтә, іә'ни коллектив сурәтдә истифадә етдикләри өз мүлкиііәтләринә чевирсинләр. Еіни илә дә кәнд тәсәррүфаты фәһләләри өз мүдһиш диләнчи вәзиііәтләриндән анчаг о заман азад ола биләрләр ки, һәр шеідән әввәл, онларын башлыча әмәк обіекти олан торпаг ири кәндлиләрин вә—даһа ириләринин—феодалларын хүсуси мүлкиііәти һалындан чыхарылыб кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин ширкәтләри тәрәфиндән коллектив сурәтдә бечәрилән ичтимаи мүлкиііәтә чеврилсин. Бурада биз Базел беінәлхалг фәһлә конгресинин мәшһур гәрарына мүрачиәт едирик: чәмиііәтин хеіри үчүн торпаг мүлкиііәтини коллектив, милли мүлкиііәтә чевирмәк лазымдыр[98]. Бу гәрар башлыча олараг о өлкәләри нәзәрдә тутурду ки, орада ири торпаг мүлкиііәти вә онунла әлагәдар олараг бөіүк торпаг саһәләриндә ири тәсәррүфат вардыр, һәм дә бу бөіүк маликанәләрдә бир аға вә чохлу муздлу фәһлә вардыр. Үмумиііәтлә белә бир вәзиііәт исә, Алманиіада һәлә дә үстүндүр, буна көрә дә Базел конгресинин гәрары Инкилтәрә илә іанашы олараг *мәһз Алманиіа үчүн сон дәрәчә вахтында* гәбул едилмиш бир гәрар иди. Кәнд тәсәррүфаты пролетариаты, кәнд фәһләләри—һөкмдарларын ордуларына ән чох әскәр верән бир синифдир. Онлар үмуми сечки һүгугу саіәсиндә инди парламентә чохлу феодал вә іункер көндәрән бир синифдир; лакин еіни заманда онлар шәһәр сәнаіе фәһләләринә ән чох іахын олан, бунларла еіни һәіат шәраити ичәрисиндә іашаіан вә һәтта бунлардан даһа артыг диләнчи вәзиііәтиндә олан бир синифдир. Бу синиф дағыныг вә сәпәләнмиш һалда олдуғуна көрә күчсүздүр; лакин һөкумәт вә задәканлар онун кизлиндәки гүввәсинә кифаіәт гәдәр іахшы бәләддирләр вә мәктәбләри гәсдән тәнәззүлә уғратмаға чалышырлар ки, һәмин синиф авам галсын. Бу синфи оіатмаг вә һәрәката чәлб етмәк—алман фәһлә һәрәкатынын ән іахын вә ән зәрури вәзифәсидир. О күн ки кәнд фәһләләри күтләси өз хүсуси мәнафеіини анламағы өірәнди, о күндән Алманиіада һеч бир иртичачы һөкумәт—истәр феодал һөкумәти олсун, истәр бүрократик, истәрсә дә буржуа һөкумәти—даһа мүмкүн олмаіачагдыр.

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1870-чи ил февралын 11-нә іахын іазылмышдыр. Ф. Енкелсин 1870-чи ил октіабрда Леіпсигдә чапдан чыхмыш «Алманиіада кәндли мүһарибәси» әсәринин икинчи нәшриндә дәрч олунмушдур

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 412—420.

1875-чи ил ҮЧҮНЧҮ НӘШРИ ҮЧҮН 1870-чи ил МҮГӘДДИМӘСИНӘ ӘЛАВӘ[90]

Јухарыдакы сәтирләр дөрд илдән артыг бундан әввәл јазылмышдыр. Онлар өз әһәмијјәтини инди дә сахлајыр. Садовадан[97] вә Алманијанын бөлүнмәсиндән сонра доғру оланлар Седандан[99] вә Пруссија милләтинин мүгәддәс алман империјасы[100] тә'сис едиләндән сонра да тәсдиг олунур. Бөјүк сијасәт дејилән сијасәтин «дүнјаны сарсыдан» һијләкәрликләри тарихи һәрәкатын истигамәтини бу гәдәр аз дәјишдирә биләр.

Амма һәмин һијләкәрликләр бу һәрәкатын кедишини сүр'әтләндирә биләр. «Дүнјаны сарсыдан һәмин һадисәләрин» мүгәссирләри бу чәһәтдән гејри-иради олараг елә мүвәффәгијјәтләр газандылар ки, јәгин бу мүвәффәгијјәтләри онлар өзләри дә әсла арзу етмирдиләр, лакин бунларла истәр-истәмәз һесаблашмалы олурлар.

Артыг 1866-чы ил мүһарибәси көһнә Пруссијаны тәмәлинә гәдәр сарсытды. 1848-чи илдән сонра гәрб әјаләтләринин сакитлик билмәјән сәнаје—һәм буржуа, һәм дә пролетар—үнсүрүнү көһнә интизама јенидән табе етмәк үчүн аз әмәк сәрф етмәк лазым кәлмәди; буну етмәк һәр һалда мүмкүн олду вә Шәрг әјаләтләри јункерләринин мәнафеји ордунун мәнафеји илә јанашы, јенидән дөвләтдә һаким мәнафе олду. 1866-чы илдә, демәк олар, бүтүн Шимал-Гәрби Алманија Пруссијанын олду. Аллаһын мәрһәмәти илә дикәр үч* тачы удмуш олан Пруссија тачына аллаһын мәрһәмәти илә дәјән вә јери долдурула билмәјәчәк мә'нәви зәрәр һәлә бир јана галсын, инди монархијанын ағырлыг мәркәзи нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә гәрбә кечмишдир. Рејн вилајәтинин вә Вестфалијанын беш милјонлуг әһалиси, әввәлчә ачыг илһаг јолу илә 4 милјон алман илә, сонра да Шимали Алманија иттифагы[101] васитәси илә долајы илһаг јолу илә бирләшдирилмиш 6 милјон алман илә гүввәтләндирилмишди. 1870-чи илдә исә, буна 8 милјон чәнуб-гәрби алман[102] даһа әлавә олунду, беләликлә «јени империјада» 14,5 милјон көһнә пруссијалыја гаршы (Ост-Елба алтынын әјаләтиндә; бурада о чүмләдән 2 милјон полјак да вар иди), көһнә Пруссија јункер феодализмини чохдан өтүб кечмиш олан 25 милјона гәдәр алман дурурду. Беләликлә, мәһз Пруссија ордусунун гәләбәләри Пруссија дөвләт бинасынын бүтүн тәмәлиндә гәти ирәлиләјишә сәбәб олду; јункерләрин һөкмранлығы һәтта һөкумәт үчүн дә кетдикчә даһа артыг дөзүлмәз олурду. Лакин ејни заманда сәнајенин чох сүр'әтли инкишафы јункерләрлә буржуазија арасында мүба-

* Һанновер, Һессен-Кассел, Нассау. *Ред.*

ризәни арха сыраја кечирәрәк буржуазија илә фәһләләр арасында мүбаризәни өн сыраја чәкди вә беләликлә, көһнә дөвләтин ичтимаи әсасларында дахилдән дә гәти чеврилиш баш верди. 1840-чы илдән е'тибарән јаваш-јаваш дағылмагда олан монархијанын әсас илк шәрти задәканларла буржуазија арасында мүбаризә иди вә бу мүбаризәдә монархија мүвазинәт сахлајырды. Лакин мәсәлә даһа задәканлары буржуазијанын тәзјигиндән мүдафиә етмәк үзәриндә дејил, бүтүн варлы синифләри фәһлә синфинин тәзјигиндән горумаг үзәриндә олдугда, көһнә мүтләг монархија бүтүнлүклә, хүсуси олараг бу мәгсәд үчүн һазырланмыш дөвләт формасына: *бонапартист монархијасына* чеврилмәли иди. Пруссијанын бонапартизмә бу кечидини мән артыг башга бир јердә тәһлил етмишәм («Мәнзил мәсәләсинә даир», 2-чи бурахылыш, сәһ. 26 вә сонракылар)*. Лакин орада бир факты, бурада чох бөјүк әһәмијјәти олан бир факты ајрыча гејд етмәјә еһтијач јох иди, јә'ни о факты ки, Пруссија һазыркы инкишафдан олдугча кери галдығына көрә бу кечид 1848-чи илдән сонра Пруссијанын *ирәлијә атдығы ән бөјүк аддым иди.* Пруссија һәлә јенә јарымфеодал дөвләт олараг галырды, бонапартизм исә—һәр һалда, феодализмин арадан галдырылмасыны тәләб едән мүасир дөвләт формасыдыр. Буна көрә дә Пруссија, өзүндәки чохлу феодализм галыгларына сон гојмаг вә јункерлији бүтөвлүкдә гурбан вермәк гәрарына кәлмәлидир. Бүтүн бунлар, әлбәттә, ән јумшаг бир формада вә севимли «һәмишә, тәләсмәдән ирәлијә» мелодијасынын сәсләри алтында баш верир. Мәсәлән, даирәләр һаггындакы бәднам әсаснамә бу вәзијјәтдәдир. Һәмин әсаснамә ајрыча бир јункерин өз маликанәси әразисиндәки феодал имтијазларыны ләғв едир, лакин анҹаг онун үчүн ләғв едир ки, бунлары бүтүн даирәнин әразисиндә ири торпаг саһибләри мәҹмусунун имтијазлары шәклиндә бәрпа етсин. Ишин маһијјәти олдуғу кими галыр, анҹаг феодал диалектиндән буржуа диалектинә кечирилир. Көһнә Пруссија јункерини иҹбари гајдада инкилис скваjрына бәнзәр бир шејә чевирирләр, лакин онун буна бир елә мүгавимәт көстәрмәсинә һеч дә еһтијач јох иди, чүнки бунларын һәр икиси ејни дәрәҹәдә күтбејиндир.

Беләликлә, тале Пруссијанын өһдәсинә спесифик бир вәзифә—1808—1813-чү илләрдә башланмыш вә 1848-чи илдә ирәлијә доғру аддым атмыш олан өз буржуа ингилабыны бу әсрин ахырларына хош бонапартизм шәклиндә баша чатдырмаг вәзифәси гојмушду. Әкәр бүтүн ишләр јахшы кедәрсә вә дүнја сакитҹә көзләјәрсә, биз өзүмүз дә кифајәт гәдәр узун

* Бах: бу ҹилд, сәһ. 388—390. *Ред.*

өмүр сүрәриксә, онда, ола билсин, 1900-чү ил үчүн елә бир мәгама кәлиб чатаг ки, Пруссија һөкумәти бүтүн феодал тә'сисатыны һәгигәтән мәһв едәчәк вә Пруссија, нәһајәт, Франсанын 1792-чи илдәки вәзијјәтинә чата биләчәкдир.

Феодализмин, мүсбәт формада ифадә олунмуш мәһви буржуа гурулушу јарадылмасы демәкдир. Задәканларын имтијазлары арадан галхдыгча ганунверичилик буржуа характери алыр. Бурада исә биз алман буржуазијасынын һөкумәтә мүнасибәтинин әсасына кәлиб чатырыг. Биз көрдүк ки, һөкумәт бу ләнк вә хырдачы ислаһатлары тәтбиг етмәјә *мәчбурдур*. Лакин һөкумәт бу хырда күзәштләрдән һәр бирини буржуазија гаршысында, буржуазијаја верилән бир *гурбан* кими, тахт-тачдан бөјүк чәтинликлә гопарылмыш елә бир јардым кими гәләмә верир ки, бу јардымын мүгабилиндә буржуалар өзләри дә һөкумәтә һәмчинин бә'зи күзәштләр етмәлидирләр. Ишин маһијјәти буржуалар үчүн чох ајдын олдуғуна бахмајараг, онлар бу алдадычылыгла разылашырлар. Бурадан да, Берлиндә рејхстагда вә Пруссија палатасында ачылан бүтүн мүзакирәләрин кизли әсасыны тәшкил едән динмәзчә сазиш ирәли кәлир: бир тәрәфдән һөкумәт тысбаға јериши илә ганунлары буржуазијанын хејринә ислаһ едир, сәнајенин инкишафына гаршы феодал манеәләрини вә хырда дөвләтләрә бөлүнмәјин јаратдығы манеәләри арадан галдырыр, ваһид сиккә, өлчү вә чәки мүәјјән едир, пешә азадлығы вә и. а. тәтбиг едир, јердәјишмә азадлығы мүәјјән едир вә бунунла да Алманијанын иш гүввәсини һәдсиз дәрәчәдә капиталын сәрәнчамына верир, тичарәти вә еһтикары һимајә алтына алыр; дикәр тәрәфдән, буржуазија бүтүн һәгиги сијаси һакимијјәти һөкумәтин ихтијарына бурахыр, веркиләри, борчлары вә әскәр топланмасыны тәсдиг едир вә ислаһатлар һаггында бүтүн јени ганунларын елә ифадә олунмасына көмәк едир ки, хоша кәлмәјән шәхсләр үзәриндә көһнә полис һакимијјәти там гүввәсиндә галсын. Буржуазија өз тәдричи ичтимаи азадлығыны өз сијаси һакимијјәтиндән дәрһал әл чәкмәк баһасына алмыш олур. Ајдындыр ки, белә сазиши буржуазија үчүн әлверишли едән башлыча тәһрикедичи сәбәб, һөкумәтдән горхмаг дејил, пролетариатдан горхмагдыр.

Сијасәт саһәсиндә бизим буржуазијанын чыхышлары нә гәдәр мискин олса да, инкар етмәк олмаз ки, сәнаје вә тичарәт һаггында о өз вәзифәләрини, нәһајәт, јеринә јетирмәјә башламышдыр. Сәнајенин вә тичарәтин, икинчи нәшрә мүгәддимәдә* гејд едилән јүксәлиши о замандан е'тибарән даһа бөјүк әзмлә давам етдирилмишди. Рејн-Вестфалија сәнаје рајонун-

---

* Бах: бу чилд, сәһ. 175—183. *Ред.*

да 1869-чу илдән е’тибарән бу истигамәтдә баш верән ишләр Алманиjа үчүн әсла ешидилмәмиш һадисәдир вә бу әсрин әввәлиндә Инкилтәрәнин фабрик даирәләриндә баш верән тәрәггини хатырладыр. Саксониjада вә Јухары Силезиjада, Берлиндә, Һанновердә вә дәниз саһили шәһәрләриндә дә еjни һал көзләнилир. Биз, нәһаjәт, дүнjа тичарәти, һәгиги ири сәнаjе, һәгиги мүасир буржуазиjа әлдә етмишик; лакин бунунла бәрабәр биздә һәгиги бөһран да баш вермиш, һабелә һәгиги, күчлү пролетариат да әмәлә кәлмишдир.

Шпихерн, Марс-ла Тур[103] вә Седан jахынлығындакы дөjүшләрдә атылан топларын курултусунун вә бунунла әлагәдар олан нә варса һамысынын 1869—1874-чү илләр Алманиjасы тарихиндә, кәләчәк тарихчи үчүн әһәмиjjәти, алман пролетариатынын курултусу, сакит, лакин дурмадан артан инкишафынын әһәмиjjәтиндән аз олачагдыр. Артыг 1870-чи илдә алман фәһләләри чидди сынагдан: бонапартист мүһарибә фитнәси вә онун тәбии нәтичәси олараг Алманиjада үмуми милли руһ jүксәклиjи сынағындан кечмәли олдулар. Алман сосиалист фәһләләри бир дәгигәлиjә дә олса алданмадылар. Онлар зәррә гәдәр милләтчилик шовинизми көстәрмәдиләр. Онлар гәләбәдән сон дәрәчә мәст олмаг шәраитиндә соjугганлы олараг галдылар вә «Франса республикасы илә әдаләтли сүлһ бағланмасыны вә һеч бир илһаг олмамасыны» тәләб етдиләр, һәтта мүһасирә вәзиjjәти дә онлары сусмаға мәчбур едә билмәди. Нә һәрби шөһрәт алудәлиjи, нә дә «Алманиjа империjасынын әзәмәти» һаггындакы бош данышыглар онларда рәғбәт оjатмады; онларын jеканә мәгсәди бүтүн Аврова пролетариатыны азад етмәкдән ибарәт олараг галды. Тамамилә һаглы олараг демәк олар: һәлә һеч бир өлкәдә фәһләләр бу гәдәр чәтин бир имтаһаны белә парлаг бир сурәтдә вермәмишләр.

Мүһарибә заманынын мүһасирә вәзиjjәти ардынча дөвләтә хәjанәт, ә’лаһәзрәтин тәһгир олунмасы вә вәзифәли шәхсләрин тәһгир олунмасы үстүндәки мүһакимәләр, динчлик дөврүнә мәхсус кетдикчә артан полис өчәшмәләри башланды. Адәтән «Volksstaat»[51] редаксиjасынын азы үч-дөрд үзвү бирдән һәбсханада jатырды; башга гәзетләр дә бу вәзиjjәтдә идиләр. Һәр бир аз-чох мәшһур партиjа натиги ән азы илдә бир дәфә мәһкәмә гаршысына чыхмалы иди; орда, демәк олар, һәмишә онун һаггында иттиһам һөкмү чыхарылырды. Сүркүнләр, мүсадирәләр, jығынчагларын бурахылмасы долу кими jағырды. Лакин һамысы әбәс иди. Һәбсә алынан вә jа сүркүн олунан һәр бир шәхсин jерини дәрһал башгасы тутурду; бурахылан һәр jығынчағын jеринә ики jени jығынчаг чағырылырды; мәтанәт көстәрмәк вә ганунлара дүрүст риаjәт етмәк

јолу илә каһ бир јердә, каһ да башга јердә полис азғынлығы күчдән салынырды. Бүтүн тә'гибләр әкс нәтичәләр верирди: онлар фәһлә партијасыны нәинки јыха билмирди вә ја һәтта онун белини әјә билмирди, әксинә, она јалныз јени тәрәфдарлар чәлб едирди вә онун тәшкилатыны мөһкәмләндирирди. Фәһләләр истәр һөкумәт органлары илә, истәрсә ајры-ајры буржуаларла мүбаризәдә өз әгли вә әхлаги үстүнлүкләрини һәр јердә көстәрирдиләр вә хүсусән, «иш верәнләр» адлананларла өз тоггушмаларында сүбут едирдиләр ки, инди онлар, фәһләләр елмли адамлардыр, капиталистләр исә наданлардыр. Һәм дә онлар мүбаризәни чох вахт күлә-күлә апарырлар ки, бу да онларын өз ишләринә әмин олдугларына вә өз үстүнлүкләрини баша дүшдүкләринә ән јахшы сүбутдур. Тарихин һазырладығы зәмин үзәриндә бу сурәтлә апарылан мүбаризә бөјүк нәтичәләр вермәлидир. Јанвар сечкиләринин мүвәффәгијјәти мүасир фәһлә һәрәкаты[104] тарихиндә мүстәсна бир һадисәдир вә онун бүтүн Авропаны бу гәдәр һејрәтә салмасы тамамилә тәбиидир.

Авропанын галан фәһләләри гаршысында алман фәһләләринин ики мүһүм үстүнлүјү вардыр. Биринчиси будур ки, онлар Авропанын нәзәријјә илә ән чох мәшғул олан халгына мәнсубдурлар вә Алманијанын «елмли» адланан синифләринин, демәк олар, тамамилә итирмиш олдуглары нәзәри дүшүнчәни өзләриндә сахламышлар. Индијәдәк мөвчуд оланлар ичәрисиндә јеканә елми сосиализм олан алман елми сосиализми, өзүндән әввәлки алман фәлсәфәси, хүсусән Һекел фәлсәфәси олмадан һеч вахт јарадыла билмәзди. Фәһләләрдә нәзәри дүшүнчә олмасајды, бу елми сосиализм һеч вахт инди көрдүјүмүз гәдәр онларын илијинә вә ганына ишләјә билмәзди. Бу үстүнлүјүн нечә һәдсиз дәрәчәдә бөјүк олдуғуну исә, бир тәрәфдән, ајры-ајры пешәләрин көзәл тәшкил олунмасына бахмајараг, инкилис фәһлә һәрәкатынын бу гәдәр ләнк ирәлиләмәсинин башлыча сәбәбләриндән бири олмаг е'тибары илә һәр бир нәзәријјәјә гаршы олан лагејдлик көстәрир,— дикәр тәрәфдән исә, прудонизмин өз илкин формасында франсызлар вә белчикалылар арасында, Бакунин тәрәфиндән верилмиш карикатуралы формасында исә испанијалылар вә италијалылар арасында төрәтмиш олдуғу гарышыглыг вә сәндәләмәләр көстәрир.

Икинчи үстүнлүк ондан ибарәтдир ки, алманлар фәһлә һәрәкатында, демәк олар, һамыдан кеч иштирак етмишләр. Нечә ки, алман нәзәри сосиализми Сен-Симонун, Фурјенин вә Оуенин чијниндә—өз нәзәријјәләринин бүтүн әфсанәлијинә вә бүтүн утопизминә бахмајараг, бүтүн дөврләрин ән бөјүк simaларындан олан вә доғрулуғуну бизим елми шәкилдә инди

сүбут етмәкдә олдуғумуз сајсыз-һесабсыз гәдәр һәгигәти даһиликлә ирәличәдән хәбәр вермиш олан бу үч мүтәфәккирин чијниндә дурдуғуну јаддан чыхармајачагдыр,—еләчә дә әмәли алман фәһлә һәрәкаты һеч вахт јаддан чыхармамалыдыр ки, инкилис вә франсыз һәрәкатынын чијинләриндә инкишаф етмишдир, онларын баһа гијмәтә алынмыш тәчрүбәсиндән садәчә олараг өз хејринә истифадә едә билмишдир, онларын о заман әксәр һалларда јаха гуртарылмасы мүмкүн олмајан сәһвләриндән инди јаха гуртара билмишдир. Инкилис треджунионлары вә франсыз фәһләләринин сијаси мүбаризәси нүмунәси олмасајды, хүсусән Парис Коммунасынын вердији чох күчлү тәкан олмасајды инди биз һарада олардыг?

Алман фәһләләринә һагг газандырмаг лазымдыр: онлар өз мөвгеләринин фајдаларындан надир бир бачарыгла истифадә етмишләр. Фәһлә һәрәкатынын мөвчуд олдуғу вахтдан бәри илк дәфә олараг мүбаризә өзүнүн, бир-бири илә ујғунлашдырылмыш вә әлагәләндирилмиш олан һәр үч истигамәтиндә: нәзәри, сијаси вә әмәли-игтисади (капиталистләрә мүгавимәт) истигамәтләрдә мүнтәзәм сурәтдә апарылыр. Алман һәрәкатынын күчү вә мәғлубедилмәзлији дә бу һүчумда, нечә дејәрләр, чәмләнмиш һүчумдадыр.

Бир тәрәфдән, алман фәһләләринин бу әлверишли вәзијјәти нәтичәсиндә, о бири тәрәфдән дә инкилис һәрәкатынын ада хүсусијјәтләри вә франсыз һәрәкатынын зоракылыгла јатырылмасы үзүндән алман фәһләләри индики һалда пролетар мүбаризәсинә башчылыг едирләр. Һадисәләр онлара бу шәрәфли мөвгедә нә гәдәр галмаг имканы верәчәкдир,—буну габагчадан демәк олмаз. Лакин үмид етмәк лазымдыр ки, онлар бу мөвгедә галдыгча, өһдәләринә гојулан вәзифәләри лајигинчә јеринә јетирәчәкләр. Бунун үчүн мүбаризә вә тәшвигатын бүтүн саһәләриндә гүввәләри икигат артыг кәркинләшдирмәк тәләб олунур. Хүсусән рәһбәрләрин вәзифәси ондан ибарәт олачагдыр ки, бүтүн нәзәри мәсәләләрә кетдикчә даһа артыг бәләд олсунлар, көһнә дүнјабахышына мәхсус ән'әнәви ибарәләрин тә'сириндән кетдикчә даһа артыг азад олсунлар вә һәмишә нәзәрдә тутсунлар ки, сосиализм бир елм олдуғу вахтдан е'тибарән тәләб едир ки, онунла бир елм кими рәфтар етсинләр, јә'ни ону өјрәнсинләр. Бу јолла әлдә едилән, кетдикчә даһа артыг ајдынлашан дүшүнчәни фәһлә күтләләри ичәрисинә кетдикчә даһа бөјүк сә'јлә јајмаг вә партија тәшкилатыны, һабелә һәмкарлар иттифаглары тәшкилатыны кетдикчә даһа мөһкәм бирләшдирмәк лазымдыр. Сосиалистләрин јанварда топладыглары сәсләр артыг инди чох әһәмијјәтли бир орду тәшкил едирсә дә, алман фәһлә синфинин һәлә һеч дә әксәријјәтини тәшкил етмир; һәмчинин, кәнд әһалиси

ичәрисиндә тәблиғатын мүвәффәгијјәтләри нә гәдәр чох руһландырычы олса да, јенә мәһз бурада һәлә сон дәрәчә чох иш көрмәк лазым кәлир. Буна көрә дә мүбаризәдә јорулмаг олмаз, јени-јени шәһәрләри, јени-јени сечки даирәләрини вурушма илә дүшмәнин әлиндән алмаг лазымдыр. Лакин һәр шејдән әввәл, һәр һансы вәтәнпәрвәрлик шовинизминин әмәлә кәлмәсинә јол вермәјән вә һәр һансы милләт тәрәфиндән олурса олсун пролетар һәрәкатында атылан һәр бир јени аддымы севинчлә алгышлајан һәгиги бејнәлмиләлчилик руһуну мүһафизә етмәк лазымдыр. Әкәр алман фәһләләри беләчә дә ирәлијә кедәрләрсә, онлар—һәрәкатын башында јеримәк дејил,—јалныз бир милләтдән олан фәһләләрин һәрәкат башында јеримәси һеч дә һәрәкат үчүн хејирли дејилдир,—мүбаризләрин чәркәсиндә шәрәфли јер тутачаглар; әкәр көзләнилмәјән ағыр сынаглар вә ја бөјүк һадисәләр онлардан даһа јүксәк мәрдлик, даһа јүксәк гәтијјәт вә әзм тәләб едәрсә, онлар буна там һазыр олачаглар.

Фридрих Енкелс

Лондон, 1 ијул 1874-чү ил.

Бу китабда чап едилмишдир: Friedrich Engels. „Der Deutsche Bauernkzieg". Leipzig, 1875.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 494—500.

К. МАРКС

БЕЈНӘЛХАЛГ ФӘҺЛӘ БИРЛИЈИНИН БАШ ШУРАСЫ ҸЕНЕВРӘДӘКИ РУС БӨЛМӘСИ КОМИТӘСИНИН[105] ҮЗВЛӘРИНӘ

Вәтәндашлар!

Али Шура* мартын 22-дәки ичласында јекдилликлә бу гәрара кәлди ки, сизин програмыныз вә низамнамәниз Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин үмуми низамнамәләринә мүвафигдир. Али Шура сизин будағы тә'чили олараг Интернасионалын тәркибинә гәбул етди. Сизин мәнә тәклиф етдијиниз шәрәфли вәзифәни, Али Шурада сизин нүмајәндәниз олмаг вәзифәсини мәмнунијјәтлә гәбул едирәм.

Сиз өз програмыныզда дејирсиниз ки:

«...Полшаны әзән император зүлмү, һәр ики халгын—һәм рус халгынын, һәм дә полјак халгынын сијаси вә ичтимаи азадлығына еjни дәрәчәдә мане олан бир әнкәлдир».

Сиз әлавә едә биләрдиниз ки, Полшанын руслар тәрәфиндән зорла ишғал едилмәси Алманијада һәрби режим олмасынын, бунун да нәтичәси олараг бүтүн континентдә белә бир режим олмасынын фәлакәтли бир дајағы вә әсл сәбәбидир. Буна көрә дә Полшанын буховларыны гырмаг үзәриндә чалышаркән рус сосиалистләри өз үзәрләринә јүксәк бир вәзифә,—Авропа пролетариатынын үмуми азадлығы үчүн илк шәрт олараг һәрби режими мәһв етмәк вәзифәсини көтүрүрләр.

Бир нечә ај бундан әввәл мәнә Петербургдан Флеровскинин «Русијада фәһлә синфинин вәзијјәти» әсәрини көндәрмишләр. Бу, Авропа үчүн әсл бир кәшфдир. Һәтта ингилабчы

* — Баш Шура. *Ред.*

адлананлар тәрәфиндән континентдә јајылмыш *рус никбинлији* һәмин әсәрдә амансызлыгла ифша едилмишдир. Әкәр мән бу әсәрин бә'зи јерләринин тәнгиди халис нәзәри чәһәтдән тамам кифајәтләндирмәдијини десәм әсәрин гијмәтинә хәләл кәлмәз. Бу—чидди бир мүшаһидәчинин, горхмаз зәһмәткешин, гәрәзсиз тәнгидчинин, күчлү бир сәнәткарын вә һәр шејдән әввәл һәр чүр зүлмә гаршы һиддәтләнән, һәр чүр милли һимнләрә дөзмәјин вә мәһсулдар синфин бүтүн әзабларына вә бүтүн арзуларына еһтирасла шәрик олан бир адамын әсәридир.

Һәм Флеровскинин, һәм дә сизин мүәллиминиз Чернышевскинин әсәрләри кими әсәрләр Русијаја һәгиги шәрәф газандырыр вә сүбут едир ки, сизин өлкәниз дә әсримизин үмуми һәрәкатында иштирак етмәјә башлајыр.

Салам вә гардашлыг.

Карл Маркс

Лондон, 24 март 1870-чи ил.

«Народноје дело» гәзетиндә чап едилмишдир, Ченеврә, № 1, 15 апрел 1870-чи ил.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 427—428

К. МАРКС

МӘХФИ МӘ'ЛУМАТДАН[106]

4. Баш Шуранын Инкилтәрә үчүн федерал шурадан ајрылмасы һаггында мәсәлә.

«Égalité»[107] јарадылмамышдан хејли әввәл бу тәклиф вахташыры олараг Баш Шуранын өзүндә онун Инкилтәрәдән олан бир вә ја ики үзвү тәрәфиндән ирәли сүрүлүрдү. Лакин һәмин тәклиф һәмишә демәк олар јекдилликлә рәдд едилирди.

Ингилаби тәшәббүс чох күман Франсадан башланса да, чидди игтисади ингилаб үчүн анчаг Инкилтәрә бир *васитә* ола биләр. Инкилтәрә јеканә өлкәдир ки, орада артыг *кәндлиләр* јохдур вә торпаг мүлкијјәти азлығын әлиндә чәмләшмишдир. Инкилтәрә јеканә өлкәдир ки, орада *капиталист формасы,* јә'ни әмәјин кениш мигјасда капиталист саһибкарларынын һөкмранлығы алтында бирләшмәси демәк олар бүтүн истеһсалы әһатә етмишдир. Инкилтәрә јеканә өлкәдир ки, орада *әһалинин чох бөјүк әксәријјәти муздлу фәһләләрдән* (wages labourers) ибарәтдир. Инкилтәрә јеканә өлкәдир ки, орада синфи мүбаризә вә фәһлә синфинин *тред-јунионларда* тәшкил олунмасы мүәјјән јеткинлик вә үмумилик дәрәчәсинә чатмышдыр. Дүнја базарында ағалығы сајәсиндә Инкилтәрә јеканә өлкәдир ки, орада игтисади мүнасибәтләрдәки һәр бир чеврилиш дәрһал бүтүн дүнјада өз әксини тапмалыдыр. Әкәр Инкилтәрә лендлордизмин вә капитализмин классик өлкәсидирсә, дикәр тәрәфдән *бунларын мәһв едилмәси үчүн* башга јерләрдәкинә нисбәтән орада даһа чох *мадди шәраит* јетишмишдир. *Пролетар ингилабынын бу бөјүк васитәсинин* билаваситә Баш Шуранын *әлиндә олмасы сајәсиндә* инди о уғурлу бир вәзијјәтдәдир. Бу васитәни тәкчә инкилисләрин әлинә вермәк халис ағылсызлыг, һәтта демәк олар ки, чинајәт оларды!

Инкилисләр ичтимаи ингилаб үчүн бүтүн лазыми *мадди шәраитә* маликдирләр. Онларын чатышмајан чәһәти *умумиләшдирмә руһунун* вә *ингилаби чошғунлуғун* олмамасыдыр. Јалныз Баш Шура бу нөгсаны дүзәлтмәјә вә беләликлә, һәмин өлкәдә вә, демәли, *һәр јердә* әсл ингилаби һәрәкаты сүр'әтләндирмәјә гадирдир. Бу истигамәтдә артыг газанмыш олдуғумуз бөјүк мүвәффәгијјәтләри һаким синифләрин, мәсәлән, „Pall Mall Gazette", „Saturday Review", „Spectator", Fortinghtly Review[108] кими даһа ағыллы вә нүфузлу органлары е'тираф етмишләр; биз һәлә лап бу јахынларда инкилис фәһләләринин *лидерләринә* бөјүк тә'сир көстәрән *нүмајәндәләр палатасынын вә лордлар палатасынын* радикал үзвләрини демирик. Онлар бизи ачыг-ашкар бунда иттиһам едирләр ки, биз фәһлә синфиндә *инкилис руһуну* зәһәрләмиш, демәк олар көкүндән гопармыш вә ону ингилаби сосиализмә сөвг етмишик.

Белә бир дөнүш јаратмағын јеканә үсулу *Бејнәлхалг Бирлијин Баш Шурасы* кими фәалијјәт көстәрмәкдән ибарәтдир. Баш Шура сифәти илә биз елә тәдбирләр (мәсәлән, *Торпаг вә әмәк* чәмијјәтинин јарадылмасы[109]) көрмәјә тәһрик едә биләрик ки, онларын һәјата кечирилмәси нәтичә е'тибары илә чамаата инкилис фәһлә синфинин кортәбии чыхышлары тә'сирини бағышлајар.

Әкәр *Баш Шурадан* саваjы *федерал шура* јарадылсајды, бунун билаваситә нә кими нәтичәләри оларды? *Интернасионалын Баш Шурасы* илә *Тред-јунионларын үмуми шурасы* арасында аралыг мөвге тутмагла федерал шуранын һеч бир нүфузу олмазды. Дикәр тәрәфдән, *Интернасионалын Баш Шурасы бу бөјүк васитәни* әлдән вермиш оларды. Әкәр биз һоггабазлығы чидди вә ади ишдән үстүн тутсајдыг, бәлкә дә «Égalité»нин бурахдығы кими бир сәһв бурахмыш олардыг. Баш Шура «бу гәдәр вәзифәнин ејни заманда ичрасына нә үчүн дөзүр?» суалына ачыг чаваб вермәклә сәһв бурахмышды.

Инкилтәрәни елә-белә, садәчә башга өлкәләрлә јанашы гојмаг олмаз. Она *капиталын метрополијасы* кими бахмаг лазымдыр.

5. *Ирландија амнистијасына даир Баш Шуранын гәтнамәси һаггында мәсәлә.*

Әкәр Инкилтәрә лендлордизмин вә Авропа капитализминин галасыдырса, *Ирландија* елә бир јеканә мәнтәгәдир ки, орада рәсми Инкилтәрәјә чидди зәрбә ендирмәк олар.

Әввәлән, Ирландија инкилис лендлордизминин галасыдыр. Әкәр о, Ирландијада сарсыларса, Инкилтәрәдә дә сарсылмалы олачагдыр. Ирландијада бу, јүзгат асан баш верәр,

чүнки *орада игтисади мүбаризә јалныз торпаг мүлкијјәтиндә чәмләшмишдир,* чүнки орада бу мүбаризә еіни заманда *милли мүбаризәдир,* чүнки Ирландијада халг Инкилтәрәдә олдуғуна нисбәтән даһа ингилаби вә даһа чошғундур. Ирландијада лендлордизм өз мөвгеләрини јалныз *инкилис ордусунун* көмәји илә сахлајыр. Бу ики өлкәнин мәчбури унијасына[110] сон гојулан кими, Ирландијада көһнәлмиш формаларда олса да ичтимаи ингилаб баш верәчәкдир. Инкилис лендлордизми тәкчә өз сәрвәтләринин бөјүк мәнбәјини дејил, һәм дә *Инкилтәрәнин Ирландија үзәриндә һөкмранлығынын нүмајәндәси олмаг е’тибары илә өз мә’нәви гүввәсинин чох мүһүм мәнбәјини* итирәчәкдир. Дикәр тәрәфдән, инкилис пролетариаты Ирландијада өз лендлордларынын гүдрәтини тохунулмаз сахламагла Инкилтәрәнин өзүндә онлары даһа да мөһкәмләндирир.

Икинчиси, инкилис буржуазијасы Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәтини писләшдирмәк үчүн Ирландија јохсулларыны *мәчбури мүһачирәт* јолу илә кәтирдәрәк јалныз истисмар етмәклә галмады, бундан әлавә, пролетариаты ики дүшмән чәбһәјә ајырды. Келт фәһләсинин ингилаби чошғунлуғу илә англосаксон фәһләсинин мүсбәт, лакин астакәл хасијјәти аһәнкдар шәкилдә бирләшмир. Әксинә, Инкилтәрәнин *бүтүн ири сәнаје мәркәзләриндә* инкилис пролетары илә ирландијалы пролетар арасында дәрин антагонизм мөвчуддур. Орта инкилис фәһләсинин ирландијалы фәһләни көрән көзү јохдур, о, ирландијалы фәһләни әмәк һаггыны вә *standard of life**-ни ашағы салан рәгиб сајыр... Инкилис фәһләси ирландијалы фәһләјә милли вә дини нифрәт бәсләјир. Шимали Америка чәнуб штатларынын *poor whites***-ләри гара гуллара нечә бахырдыларса, инкилис фәһләси дә ирландијалы фәһләјә тәхминән елә бахыр. Инкилтәрәнин өзүндә пролетарлар арасында бу антагонизм буржуазија тәрәфиндән сүн’и сурәтдә гызышдырылыр вә мүдафиә едилир. Буржуазија билир ки, *өз гүдрәтинин горунуб сахланмасынын әсл сирри* пролетарларын парчаланмасындадыр.

Бу антагонизм Атлантик океанынын о тајында да тәкрар едилир. Буғалар вә гојунлар тәрәфиндән доғма торпагдан сыхышдырылыб чыхарылан ирландијалылар Бирләшмиш Штатларда јенидән көрүшүрләр, орада онлар әһалинин бөјүк бир һиссәсини, кетдикчә артан һиссәсини тәшкил едирләр, онларын јеканә фикри, онларын јеканә еһтирасы Инкилтәрәјә нифрәтдән ибарәтдир. Инкилтәрә вә Америка һөкумәтләри, јә’ни онларын тәмсил етдикләри синифләр Атлантик океаны-

* — һәјат сәвијјәси. *Ред.*
** — ағ иргә мәнсуб јохсуллар. *Ред.*

нын һәр ики тәрәфиндә фәһләләр арасында һәр чүр чидди вә сәмими иттифагы ләнкидән вә демәли, онларын үмуми азадлығыны ләнкидән *милләтләрарасы мүбаризәни* әбәдиләшдирмәк мәгсәди илә бу еһтираслары тәшвиг едирләр.

Ирландија Инкилтәрә һөкумәтинин әлиндә *бөјүк даими орду* сахламаг үчүн јеканә бәһанәдир, һәмин орду Ирландијада һәрби мәктәб кечдикдән сонра ону, лазым кәлдикдә, инкилис фәһләләринә гаршы көндәрирләр; бир нечә дәфә белә олмушдур. Нәһајәт, Гәдим Ромада кениш мигјасда тәсадүф олунан һадисәләр һазырда Инкилтәрәдә тәкрар едилир. Башга халгы әсарәт алтына алан халг өз-өзүнү зәнчирләјир.

Беләликлә, Ирландија мәсәләсиндә Бејнәлхалг Бирлијин мөвгеји тамамилә ајдындыр. Онун башлыча вәзифәси Инкилтәрәдә ичтимаи ингилабы сүр'әтләндирмәкдир. Бу мәгсәдлә һәллледичи зәрбәни Ирландијада ендирмәк лазымдыр.

Ирландија амнистијасы һаггында Баш Шуранын гәтнамәси* дикәр гәтнамәләрә јалныз киришдир; һәмин гәтнамәләрдә исә дејиләчәкдир ки, бејнәлхалг әдаләтлә јанашы, *Инкилтәрә фәһлә синфинин азад едилмәси үчүн мүгәддәм шәрт* мөвчуд *мәчбури унијаны*—јә'ни Ирландијаны әсарәтдә сахлајан унијаны мүмкүнсә, бәрабәр вә *азад иттифага* чевирмәкдән вә ја лазым кәләрсә, *тамам ајрылмагдан* ибарәтдир.

К. Маркс тәрәфиндән 1870-чи ил тәхминән мартын 28-дә јазылмышдыр.

Илк дәфә „Die Neue Zeit“, журналында дәрч едилмишдир, Bd. 2, № 15. 1902

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 435—438

---

* — Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 400—401. *Ред.*

К. МАРКС

ФРАНСАДА ВӘТӘНДАШ МҮҺАРИБӘСИ[111]

Ф. ЕНКЕЛСИН 1891-чи ИЛДӘКИ КИРИШ МӘГАЛӘСИ[112]

«Франсада вәтәндаш мүһарибәси» һаггында Интернасионалын Баш Шурасынын мүрачиәтини јенидән нәшр етмәк вә она кириш јазмаг тәклифи мәним үчүн көзләнилмәз олду. Буна көрә дә мән бурадаән вачиб мәтләбләрдән анчаг гысача бәһс едә биләрәм.

Јухарыда ады чәкилән һәчмчә ири әсәрә, мән Баш Шуранын Франса-Пруссија мүһарибәси мүнасибәтилә нәшр олунмуш нисбәтән гыса һәр ики мүрачиәтини мүгәддимә шәклиндә верирәм*. Әввәлән она көрә ки, «Вәтәндаш мүһарибәсиндә» икинчи мүрачиәтә истинад едилир, биринчи мүрачиәт олмадан исә, икинчисинин тәкликдә һеч дә һәр јери ајдын дејилдир. Бир дә она көрә ки, јенә дә Маркс тәрәфиндән јазылмыш һәмин мүрачиәтләрин һәр икиси, көзүмүзүн гаршысында һәлә јеничә баш вермәкдә олан вә ја јеничә баш вермиш бөјүк тарихи һадисәләрин характерини, әһәмијјәтини вә зәрури нәтичәләрини дүзкүн дәрк етмәкдә мүәллифин илк дәфә «Луи Бонапартын он сәккиз брүмери» әсәриндә** өзүнү көстәрмиш олан бөјүк истеʼдадынын «Вәтәндаш мүһарибәси» гәдәр көзәл нүмунәләридир. Нәһајәт, она көрә ки, һәмин һадисәләрин, Маркс тәрәфиндән ирәличәдән хәбәр верилмиш олан нәтичәләринин әзабыны Алманијада биз һәлә индијәдәк чәкмәли олуруг.

Биринчи мүрачиәтин ирәличәдән хәбәр вердији белә бир һал мәкәр доғру чыхмамышдырмы ки, әкәр Луи Бонапарта гаршы Алманијанын мүдафиә мүһарибәси франсыз халгына гаршы ишғалчылыг мүһарибәси шәклини аларса, азадлыг мүһарибәси дејилән мүһарибәдән[113] сонра Алманијаја үз верән бүтүн бәдбәхтликләр она јенидән вә даһа артыг бир дәрәчәдә үз верәчәкдир? Бисмаркын там ијирми ил һөкмранлығыны, демагогларын[114] тәʼгиб едилмәси әвәзинә—мүстәсна

---

* Бах: бу чилд, сәһ. 210—214, 215—223. *Ред.*

** Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 432—534. *Ред.*

ганун[115] верилдијини, ејни полис өзбашыналығы илә, ганунa һәрфијјән ејни дәрәчәдә ән биабырчы мә’на верилмәклә сосиалистләрин көзүмчыхдыја салындығыны да көрмәдикми?

Мәкәр һәрфијјән доғру чыхмадымы ки, Елзас-Лотарингијанын илһаг едилмәси «Франсаны Русијанын ағушуна атачаг» вә бу илһагдан сонра Алманија ја ачыгдан-ачыға Русијанын нөкәри олмаг мәчбуријјәтиндә галачаг, ја да гыса тәнәффүсдән сонра јени мүһарибәјә, јә’ни «ирг мүһарибәсинә, бирләшмиш славјан вә роман ирргләринә гаршы мүһарибәјә» һазырлашмаға башламалы олачагдыр*? Мәкәр Франса вилајәтләринин илһаг едилмәси Франсаны Русијанын ағушуна атмады? Мәкәр Бисмарк чара гуллуг көстәрәрәк вә «биринчи бөјүк Авропа дөвләти» олана гәдәр кичик Пруссијанын адәт үзрә етдијиндән даһа артыг бир мүтиликлә «мүгәддәс Русијанын» ајагларына јыхылыб там ијирми ил әрзиндә чарын мәрһәмәтини газанмаға һәдәр јерә чалышмырдымы? Мәкәр мүһарибәнин Дамокл гылынчы даим башымызын үстүнү кәсдирмәмишдир? Елә бир мүһарибәнин Дамокл гылынчы ки, дөвләтләрин бир парча кағыздан ибарәт олан бүтүн иттифагларыны лап биринчи күн пуч едәчәкдир; бу мүһарибә һаггында мә’лум олан анчаг будур ки, онун нә чүр гуртарачағы гәтијјән мә’лум дејилдир; бүтүн Авропаны он беш вә ја ијирми милјон силаһлы әскәрин пәнчәсинә верәчәк бу ирг мүһарибәси һәлә анчаг она көрә башланмамышдыр ки, онун сон нәтичәләрини ирәличәдән көрмәјин гәтијјән мүмкүн олмамасы бөјүк һәрби дөвләтләрдән һәтта ән күчлүсүнү дә горхуја салыр.

Бу бизи хүсусилә мәчбур едир ки, 1870-чи илин бејнәлмиләл фәһлә сијасәтинин узагкөрәнлијини парлаг сурәтдә тәсдиг едән вә гисмән унудулмуш олан бу сәнәдләри јенидән алман фәһләләринин нәзәринә чатдыраг.

Бу ики мүрачиәт һаггында дедикләрим «Франсада вәтәндаш мүһарибәси» һаггындакы мүрачиәтә дә аиддир. Мајын 28-дә Коммунанын сон дөјүшчүләри Белвил јамачларында сајча үстүн дүшмән гүввәләри илә мүбаризәдә һәлак олдулар, артыг ики күн сонра, мајын 30-да исә Маркс өз әсәрини Баш Шураја охуду; бу әсәрдә Парис Коммунасынын тарихи әһәмијјәти гыса, лакин гүввәтли чизкиләрлә тәсвир едилмишди, һәм дә бу мәсәләјә аид бүтүн сонракы кениш әдәбијјатын һеч вахт наил ола билмәдији бир сәррастлыгла вә—башлычасы—дүзкүнлүклә тәсвир едилмишди.

Франсанын 1789-чу илдән сонракы игтисади вә сијаси инкишафы нәтичәсиндә Парисдә сон әлли илдә белә бир вәзијјәт әмәлә кәлмишди ки: орада баш верән һәр бир ингилаб

* Бах: бу чилд, сәһ. 220. *Ред*

пролетар ингилабы характери алмаја билмәзди; беләликлә, өз ганы баһасына гәләбә әлдә едән пролетариат гәләбәдән сонра өз тәләбләрини ирәли сүрүрдү. Бу тәләбләр, һәр дәфә Парис фәһләләринин инкишаф дәрәчәсиндән асылы олараг, аз-чох думанлы вә һәтта долашыг олурду; лакин нәтичә е'тибарилә бунлар һамысы капиталистләрлә фәһләләр арасындакы синфи әкслији јох етмәк тәләбиндән ибарәт иди. Доғрудур, бунун нә јолла олачағыны билмирдиләр. Лакин тәләб нә гәдәр гејри-мүәјјән олса да, артыг онун өзүндә мөвчуд ичтимаи гурулуш үчүн тәһлүкә вар иди; бу тәләби ирәли сүрән фәһләләр һәлә силаһлы олурдулар; буна көрә, дөвләт башында дуран буржуалар үчүн биринчи вәзифә фәһләләри тәрксилаһ етмәкдән ибарәт иди. Бурадан да—фәһләләр тәрәфиндән газанылан һәр ингилабдан сонра—јени мүбаризә баш верир ки, бу да фәһләләрин мәғлубијјәти илә гуртарыр.

Илк дәфә бу, 1848-чи илдә баш верди. Парламент мүхалифәтинә мәнсуб олан либерал буржуалар өз партијаларынын һөкмранлығыны тә'мин едәчәк сечки ислаһаты кечирмәк мәгсәди илә зијафәтләр дүзәлдирдиләр. Һөкумәтлә мүбаризә онлары, халга мүрачиәт етмәјә кетдикчә даһа артыг мәчбур едирди вә онлар тәдричлә биринчи јери буржуазија вә хырда буржуазијанын радикал вә республикачы тәбәгәләринә күзәшт етмәли олурдулар. Лакин бу сонунчуларын архасында, 1830-чу илдән е'тибарән[116], буржуаларын вә һәтта республикачыларын да еһтимал етдијиндән даһа чох сијаси мүстәгиллик әлдә етмиш олан ингилабчы фәһләләр дурурдулар. Һөкумәтлә мүхалифәт арасындакы мүнасибәтләрдә бөһран баш вердији заман фәһләләр күчә мүбаризәсинә башладылар; Луи-Филипп јох олду, онунла бирликдә сечки ислаһаты да јох олду; һәмин ислаһатын әвәзиндә республика, һәм дә галиб кәлмиш фәһләләрин һәтта «ичтимаи» республика е'лан етдикләри бир республика әмәлә кәлди. Бу ичтимаи республиканы нечә баша дүшмәк лазым кәлдији һеч кәсә, һәтта фәһләләрин өзләринә дә ајдын дејилди. Лакин фәһләләр инди силаһлы идиләр вә дөвләтдә гүввә олмушдулар. Буна көрә дә, идарә башында дуран буржуа республикачылары ајагларынын алтыны бир гәдәр даһа мөһкәм һисс едән кими, онларын биринчи иши фәһләләри тәрксилаһ етмәкдән ибарәт олду. Бу да мәһз 1848-чи ил ијун үсјаны[18] заманы едилди; фәһләләри, онлара верилмиш сөзү ачыгча позмагла, ачыг тәһгирләрә әл атмагла, ишсизләри узаг јерләрә сүркүн етмәк тәшәббүсү илә бу үсјана мәчбур етдиләр. Һөкумәт өзү үчүн ирәличәдән чох бөјүк гүввә үстүнлүјү тә'мин етмишди. Беш күнлүк гәһрәманчасына мүбаризәдән сонра фәһләләр мәғлуб едилдиләр. Бурада, силаһсыз әсирләрә Рома республикасынын сүгутуна

сәбәб олан вәтәндаш мүһарибәләриндән бири мисли көрүнмәмиш ганлы диван тутулмаға башланды. Буржуазија илк дәфә оларағ көстәрди ки, пролетариат өз хүсуси мәнафеји вә тәләбләри олан ајрыча бир синиф кими буржуазијанын әлејһинә чыхыш етмәјә чәсарәт етдикдә, буржуазија, ондан нә кими гызғын бир амансызлыгла интигам алыр. Лакин јенә дә 1848-чи ил буржуазијанын 1871-чи илдәки азғынлыгларына нисбәтән һәлә ушаг ојуну иди.

Чәзасы ардынча кәлирди. Әкәр пролетариат Франсаны һәлә идарә едә билмирдисә, буржуазија даһа идарә етмәк игтидарында дејилди. Һәр һалда о заман идарә едә билмирди: өз әксәријјәти е'тибарилә буржуазија о заман һәлә монархист иди, һәм дә үч сүлалә партијасына[117] вә бир дә дөрдүнчү партијаја, республикачы партијаја парчаланмышды. Буржуазијанын дахили чәкишмәләри авантүрист Луи Бонапарта бүтүн һаким мөвгеләри—ордуну, полис, инзибати машыны—өз әлинә кечирмәк вә 1851-чи ил декабрын 2-дә[118] буржуазијанын сон галасыны, Милли мәчлиси партлатмаг имканы верди. Икинчи империја—бир дәстә сијаси вә малијјә авантүристләри тәрәфиндән Франсанын истисмары башланды, лакин бунунла бәрабәр елә бир сәнаје инкишафы да башланды ки, бу, Луи-Филиппин хырдачы вә горхаг системиндә, ири буржуазијанын анчаг хырда бир һиссәсинин тәкбашына һөкмранлығы шәраитиндә әсла мүмкүн дејилди. Луи Бонапарт, буржуазијаны фәһләләрдән мүдафиә етмәк вә дикәр тәрәфдән фәһләләри буржуазијадан мүдафиә етмәк бәһанәси илә капиталистләрин сијаси һакимијјәтини әлләриндән алды; лакин онун һөкмранлығы ејни заманда еһтикара вә сәнаје фәалијјәтинә, сөзүн гысасы,—о вахтадәк мисли көрүнмәмиш игтисади јүксәлишә вә үмумијјәтлә бүтүн буржуазијанын варланмасына имкан јарадырды. Онун һөкмранлығы заманы сатгынлыг вә үмуми шәкил алан оғурлуг кетдикчә даһа кениш јајылырды, һәм дә бу сатгынлыг вә оғурлуғун мәркәзи һәмин варланмадан бөјүк фаиз алан император сарајы олмушду.

Лакин Икинчи империја франсыз шовинизминә чағырыш иди; бу—Биринчи империјанын 1814-чү илдә итирилмиш сәрһәдләрини, ән азы—Биринчи республика сәрһәдләрини гајтармаг тәләби иди. Франсада көһнә монархија сәрһәдләри вә һәтта даһа артыг мәһдудлашдырылмыш олан 1815-чи ил сәрһәдләри дахилиндә империја—белә бир вәзијјәт узун заман давам едә билмәзди. Бурадан да вахташыры мүһарибә етмәк вә сәрһәдләри кенишләндирмәк зәрурәти ирәли кәлирди. Лакин сәрһәдләрин һеч бир кенишләндирилмәси франсыз шовинистләринин фантазијасыны, Рејнин алманлара мәхсус сол

саһили һесабына кенишләндирмәк гәдәр гызышдырмырды. Онларын нәзәринчә, Рејндә бир квадрат мил саһәнин әһәмијјәти Алпда вә ја һәр һансы башга бир јердә он мил саһәнинкиндән артыг иди. Нә гәдәр ки Икинчи империја мөвчуд иди, Рејнин сол саһилинин—бирдән-бирә вә ја һиссә-һиссә—гајтарылмасы тәләби анчаг заман мәсәләси иди. Белә бир заман исә 1866-чы ил Австрија-Пруссија мүһарибәси илә бирликдә кәлиб чатды. «Әрази мүкафаты» көзләјән вә бу ишдә Бисмарк тәрәфиндән, һабелә өзүнүн чох һијләкәр гәтијјәтсиз сијасәти үзүндән алдадылмыш олан Бонапарт үчүн мүһарибәдән башга бир чарә јох иди вә бу мүһарибә дә 1870-чи илдә баш верәрәк ону Седана, сонра да, Вилһелмсһөјеjә кәтириб чыхартды[99].

Парисдә 1870-чи ил 4 сентјабр ингилабы бунун лабүд нәтичәси иди. Империја картон евчик кими дағылды; јенидән республика е'лан олунду. Лакин дүшмән гапыны алмышды; империја гошунларынын бир гисми Метсдә мүһасирәјә алынмышды вә азад олмаг үмиди јох иди, бир гисми дә Алманијада әсирликдә иди. Бу бөһранлы вәзијјәтдә халг кечмиш Ганунверичи корпусун Парис депутатларына имкан верди ки, өзләрини «милли мүдафиә һөкумәти» е'лан етсинләр. Буна хүсусән она көрә разы олдулар ки, силаһ дашыја билән бүтүн парислиләр, мүдафиә мәгсәди илә, инди Милли гвардијаја дахил едилмиш вә силаһландырылмышдылар, белә ки, фәһләләр һәмин гвардијада олдугча бөјүк чохлуг тәшкил едирдиләр. Лакин, демәк олар тамамилә буржуалардан ибарәт олан һөкумәтлә силаһлы пролетариат арасында антагонизм тезликлә үзә чыхды. Фәһлә баталјонлары октјабрын 31-дә һүчумла бәләдијјә бинасыны тутдулар вә һөкумәт үзвләринин бир гисмини һәбсә алдылар. Һөкумәтин хәјанәти, фәһләләрә вердији сөзү ачыгдан-ачыға позмасы вә бир нечә хырда буржуа баталјонунун ишә гарышмасы һәбсә алынанларын азад едилмәсинә сәбәб олду; дүшмән гүввәси тәрәфиндән мүһасирәјә алынмыш шәһәрдә вәтәндаш мүһарибәсинин аловланмасына јол вермәмәк үчүн әввәлки һөкумәт һакимијјәт башында сахланылды.

Нәһајәт, ачындан үзүлүб тагәтдән дүшмүш Парис 1871-чи ил јанварын 28-дә тәслим олду. Лакин мүһарибә тарихиндә мисли көрүнмәмиш шәрәфли шәртләрлә тәслим олду. Истеһкамлар тәслим едилди, гала сәнкәрләриндән топлар көтүрүлдү, низами полклар вә мобил гвардија силаһларыны тәслим вердиләр, өзләри дә һәрби әсир е'лан едилдиләр. Лакин милли гвардија өз силаһыны вә топларыны өзүндә сахлады вә галибләрлә анчаг барышыг бағлады. Галибләрин өзләри зәфәр јүрүшү илә Парисә кирмәјә чәсарәт етмирдиләр; онлар Парисин анчаг хырда бир кушәсини тутмаға чәсарәт етдиләр

ки, бунун да бир һиссәси анҹаг ичтимаи парклардан ибарәт иди; һәмин кушәнин өзүнү дә онлар ҹәми бир нечә күнлүјә тутмуш олдулар! Париси 131 күн мүһасирәдә сахламыш олан галибләр һәмин бир нечә күндә өзләри силаһлы Парис фәһләләринин мүһасирәсиндә идиләр вә фәһләләр ҹидди көз гојурдулар ки, һеч бир «пруссијалы», јаделли ишғалчынын сәрәнҹамына верилмиш кушәнин дар сәрһәдләрини ашмасын. Империјанын бүтүн ордуларынын силаһыны јерә гојдурмуш олан бу гошуну Парис фәһләләри өзләринә белә һөрмәт етмәјә мәҹбур етмишдиләр. Ингилаб оҹағындан интигам алмаг үчүн бураја кәлмиш олан Пруссија јункерләри мәһз бу силаһлы ингилаб гаршысында еһтирамла дуруб ону саламламаға мәҹбур олмушдулар!

Мүһарибә заманы Парис фәһләләри мүбаризәнин вар гүввә илә давам етдирилмәсини тәләб етмәклә кифајәтләнирдиләр. Лакин инди, Парисин тәслиминдән сонра сүлһ бағланмыш олдуғу заман[119], јени һөкумәтин башчысы Тјер јәгин етмәли олду ки, Парис фәһләләри силаһланмыш һалда галдыгҹа, варлы синифләрин—ири торпаг саһибләринин вә капиталистләрин—һакимијјәти даим тәһлүкә ичәрисиндәдир. Онун биринҹи иши Парис фәһләләрини тәрк-силаһ етмәк ҹәһдиндән ибарәт олду. О, мартын 18-дә низами гошун көндәриб әмр етди ки, милли гвардијаја мәхсус олан вә Парисин мүһасирәси заманы сијаһы үзрә топланан ичтимаи вәсаитлә һазырланмыш артиллеријаны зәбт етсин. Бу ҹәһд баш тутмады; бүтүн Парис бир нәфәр кими, өзүнү мүдафиә үчүн силаһа сарылды вә Парис илә Версалда олан Франса һөкумәти арасында мүһарибә е'лан олунду. Мартын 26-да Парис Коммунасы сечилди вә мартын 28-дә е'лан олунду. О вахта гәдәр һөкумәт функсијасыны јеринә јетирән вә рүсвајчы Парис «әхлаг полисинин» ләғв едилмәси һаггында гәрар чыхармаға мүвәффәг олан Милли гвардија Мәркәзи комитәси өз сәлаһијјәтини Коммунаја верди. Мартын 30-да Коммуна әскәр топланышыны вә даими ордуну ләғв етди вә силаһ дашыја билән бүтүн вәтәндашлардан ибарәт милли гвардијаны јеканә силаһлы гүввә е'лан етди. Коммуна, 1870-ҹи илин октјабрындан 1871-ҹи илин апрелинәдәк олан мүддәтә аид бүтүн мәнзил кирајәси борҹларыны ләғв етди, верилмиш олан кирајә һаггы мәбләғинин исә, кәләҹәк мәнзил кирајәси һесабына јазылмасыны гәрара алды вә шәһәр ломбардында киров гојулмуш шејләрин сатылмасыны дајандырды. Коммунаја сечилмиш олан әҹнәбиләр јенә һәмин күн тәсдиг едилдиләр, чүнки «Коммунанын бајрағы үмумдүнја республикасы бајрағыдыр».—Апрелин 1-дә мүәјјән едилди ки, Коммуна гуллугчуларынын вә, демәли, Коммуна үзвләринин дә маашы 6 000 франк-

дан (4 800 маркадан) артыг олмамалыдыр. Ертәси күн, килсәнин дөвләтдән ајрылмасы һаггында вә дини мәгсәдләрә бүтүн дөвләт хәрҹләринин ләғв едилмәси һаггында, һабелә бүтүн килсә әмлакынын миллиләшдирилмәси һаггында декрет верилди; апрелин 8-дә буна ујғун олараг, бүтүн дини символларын, тәсвирләрин, еһкамларын, дуаларын—бир сөзлә, «ајрыҹа һәр бир шәхсин виҹданына аид нә варса, һамысынын» мәктәбдән говулмасы һаггында сәрәнҹам верилди вә бу сәрәнҹам тәдриҹлә һәјата кечирилмәјә башланды.—Коммунанын әсир дүшән дөјүшчүләринин Версал гошунлары тәрәфиндән күлләләнмәси һәр күн давам етдијинә көрә, заминләрин һәбс едилмәси һаггында апрелин 5-дә декрет верилди, лакин бу декрет һеч вахт тамам һәјата кечирилмәди.—Апрелин 6-да милли гвардијанын 137-ҹи баталјонунун тапыб кәтирдији кил'отин бүтүн халгын севинҹи илә ҹамаат гаршысында јандырылды.—Апрелин 12-дә Коммуна Вандом мејданындакы зәфәр сүтунуну јыхмағы гәрара алды; 1809-ҹу ил мүһарибәсиндән сонра Наполеонун дүшмәндән алынмыш топлардан төкдүрдүјү бу сүтун шовинизм вә халглар арасында дүшмәнчилик символу иди.—Мајын 16-да бу гәрар һәјата кечирилди. Апрелин 16-да Коммуна, фабрикчиләрин дајандырдыглары фабрикләрин сијаһыја алынмасы вә һәмин фабрикләрдә ишләјән вә кооператив ширкәтләриндә бирләшмәли олан фәһләләрин гүввәси илә ишә салынмасы планынын дүзәлдилмәси, һабелә һәмин ширкәтләрин бир бөјүк иттифаг һалында бирләшдирилмәси планынын дүзәлдилмәси һаггында сәрәнҹам верди.—Апрелин 20-дә Коммуна, чөрәкчиләрин кечә ишләмәсини гадаған етди вә иш тапан конторлары ләғв етди, бу конторлар Икинҹи империја заманындан е'тибарән, полис тәрәфиндән тә'јин олунан шәхсләрин—фәһләләри истисмар едән биринҹи дәрәҹәли истисмарчыларын инһисарында иди; һәмин конторлар Парисин ијирми рајонунун бәләдијјә идарәләри сәрәнҹамына верилди.—Апрелин 30-да Коммуна, фәһләләрин ајры-ајры шәхсләр тәрәфиндән истисмар едилмәси үчүн бир васитә олан вә фәһләләрин өз әмәк аләтләри үзәриндәки һүгугуна вә кредит алмаг һүгугуна зидд олан ломбардларын ләғв едилмәси барәсиндә сәрәнҹам верди.—Мајын 5-дә Коммуна, XVI Лүдовикин е'дамы күнаһыны бағышлатмаг үчүн тикилмиш килсәнин сөкүлмәси гәрарыны верди.

Беләликлә, Парис һәрәкатынын, о вахтадәк дүшмән һүҹумуна гаршы мүбаризә үзүндән көлкәдә галан халис синфи характери мартын 18-дән е'тибарән кәскин вә гәти сурәтдә тәзаһүр етмәјә башлады. Коммунада ичлас едәнләр, демәк олар, јалныз фәһләләрдән вә ја танынмыш фәһлә нүмајәндәләриндән ибарәт олдуғуна көрә, Коммунанын гәрарлары да

гәти пролетар характериндә иди. Һәмин гәрарларла ја елә ислаһатлар кечирилмәси һаггында декретләр верилирди ки, республикачы буржуазија бу ислаһатлардан јалныз алчаг горхаглығы үзүндән имтина етмишди вә һәмин ислаһатлар фәһлә синфинин азад фәалијјәти үчүн зәрури әсас тәшкил едир. *Дөвләт гаршысында* динин анчаг хүсуси бир иш олдуғу принсипинин һәјата кечирилмәси бу ҹүмләдәндир. Ја да Коммуна фәһлә синфинин билавноситә хејринә олан вә гисмән көһнә ичтимаи гурулушу дәриндән дағыдан гәрарлар верирди. Лакин бүтүн бу тәдбирләри һәјата кечирмәкдән өтрү мүһасирә вәзијјәтиндә олан шәһәрдә ән јахшы һалда анчаг илк аддымлар атыла биләрди. Артыг мајын әввәлләриндән бүтүн гүввәләр, Версал һөкумәтинин кетдикчә чохалан гошунлары илә мүбаризәјә сәрф олунурду.

Апрелин 7-дә версаллылар Парисин гәрб ҹәбһәсиндә Неји јахынлығында Сена үзәриндәки көрпүнү әлә кечиртдиләр; лакин апрелин 11-дә ҹәнуб ҹәбһәсинә онларын һүҹуму кенерал Ед тәрәфиндән дәф олунараг онлар бөјүк тәләфата дүчар едилди. Парисин пруссијалылар тәрәфиндән топа тутулмасыны бир кафирлик кими пisləјән адамларын инди өзләри Париси арасыкәсилмәдән топа тутурдулар. Јенә һәмин адамлар инди Пруссија һөкумәтинә јалварырдылар ки, Седан вә Метс јахынлығында әсир алынан франсыз әскәрләрини тезликлә кери көндәрсин ки, онлар Париси һәмин адамлар үчүн кери алсынлар. Бу гошунларын тәдриҹлә кәлиб чыхмасы мајын әввәлләриндә версаллылара гәти үстүнлүк верди. Бу артыг апрелин 23-дә ајдын олду; бу заман Тјер, Парисдә замин сахланмыш Парис архијепископу* илә бир сыра башга кешишләри, Коммунаја ики дәфә сечилән, лакин Клервода һәбсдә сахланан бир тәк Бланки илә дәјишдирмәк һаггында Коммунанын тәклифи илә башланмыш данышыглары кәсди. Бу өзүнү, Тјерин нитгләри руһунун дәјишилмәсиндә даһа ајдын көстәрди; онун бу вахтадәк тәмкинли вә икимә'налы нитгләри инди бирдән-бирә һәјасыз, кобуд вә һәдәләјиҹи шәкил алмышды. Ҹәнуб ҹәбһәсиндә версаллылар мајын 3-дә Мулен-Саке сәнкәрини, мајын 9-да—бомбардманла бүсбүтүн дағыдылмыш Исси истеһкамыны, мајын 14-дә Ванв истеһкамыны тутдулар. Гәрб ҹәбһәсиндә онлар, шәһәр диварларына гәдәр узаныб кедән бир чох кәндләри вә биналары тутараг тәдриҹлә истеһкамларын әсас хәттинә гәдәр ирәлиләдиләр; мајын 21-дә, хәјанәт үзүндән вә бурада дуран милли гвардијачыларын фәрсизлији нәтиҹәсиндә версаллылар шәһәрә кирә билдиләр. Шимал вә шәрг истеһкамларыны тутмуш

* — Дарбуа. *Ред.*

олан пруссијалылар имкан вердиләр ки, барышыг шәртләринә көрә онларын үзүнә бағлы олан әразидән шәһәрин шимал һиссәсинә кечсинләр вә бурадан, барышыг шәртләринә көрә парислиләрин һүчум тәһлүкәсинә гаршы тә'мин олунмуш һесаб етмәли олдуглары, буна көрә дә нисбәтән зәиф мүдафиә етдикләри кениш бир чәбһә боју һүчума башласынлар. Мәһз буна көрә, Парисин гәрб јарысында, шәһәрин ән варлы мәһәлләләриндә көстәрилән мүгавимәт дә нисбәтән зәиф иди; һүчум едән гошунлар пајтахтын шәрг јарысына, шәһәрин әсл фәһлә рајонуна јахынлашдыгча, бу мүгавимәт даһа шиддәтли вә инадлы олурду. Јалныз сәккиз күнлүк мүбаризәдән сонра Белвил вә Менилмонтан тәпәләриндә Коммунанын сон мүдафиәчиләри һәлак олдулар вә онда, там бир һәфтә, силаһсыз кишиләрин, гадынларын вә ушагларын кетдикчә даһа бөјүк бир вәһшиликлә ара верилмәдән өлдүрүлмәси ән јүксәк дәрәчәсинә чатды. Хәзинәсиндән долдурулан түфәнк о гәдәр дә сүр'әтлә өлдүрә билмирди, буна көрә дә мәғлублары митралјозлардан јүзләрлә күлләләјирдиләр. Сон күтләви гәтлләрин баш вердији Пер-Лашез гәбиристанында «Коммунарлар дивары», пролетариат өз һүгугларыны мүдафиә етмәјә чәсарәт етдикдә, һаким синфин нечә гудузлашдығыны көстәрән лал, амма мә'налы бир шаһид кими һәлә инди дә дурмагдадыр. Сонра, һамыны гырмаг мүмкүн олмадығы ашкара чыхдыгда, күтләви һәбсләрә вә әсирләрин ичәрисиндән учдантутма алынан гурбанлары күлләләмәјә башладылар; галанларыны бөјүк бир дүшәркәјә апарырдылар вә бурада онлар һәрби мәһкәмәни көзләмәли идиләр. Париси шимал-шәргдән мүһасирәјә алмыш олан Пруссија гошунларына әмр едилмишди ки, һеч кәсин гачмасына јол вермәсинләр; лакин әскәрләр өз бөјүкләринин әмриндән даһа артыг инсанпәрвәрлик һиссинә әмәл етдикдә, забитләр чох вахт буна көз јумурдулар. Коммунанын бир чох һәгиги мүбаризләринин арадан чыхмасына јол верән Саксонија орду корпусу өз инсанпәрвәрлији илә хүсусән бөјүк шөһрәт газанмышды.

Әкәр биз инди, ијирми ил кечәндән сонра, 1871-чи ил Парис Коммунасынын фәалијјәтинә вә тарихи әһәмијјәтинә нәзәр салсаг, көрәрик ки, «Франсада вәтәндаш мүһарибәсиндә» шәрһ олунанлара бә'зи әлавәләр дә етмәк лазымдыр.

Коммуна үзвләри, Милли гвардијанын Мәркәзи комитәсиндә дә һөкмран олан бланкистләрдән ибарәт чохлуға вә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин үзвләриндән, башлыча олараг Прудонун сосиалист мәктәби тәрәфдарларындан ибарәт азлыға бөлүнмүшдүләр. Бланкистләрин әсас күтләси о заман анчаг ингилаби пролетар инстинкти үзрә сосиалист иди; он-

лардан анчаг аз бир һиссәси, алман елми сосиализминә бәләд олан Вајјанын сајәсиндә принсипиал мүддәалары даһа ајдын баша дүшмәк дәрәчәсинә галха билмишди. Бурадан ајдын олур ки, нә сәбәбә Коммуна игтисади саһәдә, бизим индики тәсәввүрләримизә көрә о заман едилмәси зәрури олан бир чох шејләри етмәмишди. Әлбәттә, буну баша дүшмәк һамысындан чәтиндир ки, Коммуна нә сәбәбә Франса банкынын гапылары ағзында бу гәдәр еһтирамла дајаныб галды. Бу да бөјүк бир сијаси сәһв иди. Банк Коммунанын әлиндә олсајды, бунун әһәмијјәти замин сахланан он мин нәфәрин әһәмијјәтиндән даһа бөјүк оларды. Бу—бүтүн франсыз буржуазијасыны, Коммуна илә сүлһ бағламаг үчүн Версал һөкумәтинә тәзјиг көстәрмәјә мәчбур едәрди. Лакин бу чәһәт даһа чох гәрибәдир ки, Коммуна, бланкистләрдән вә прудонистләрдән ибарәт олмасына бахмајараг, чох вахт дүзкүн һәрәкәт едирди. Ајдындыр ки, Коммунанын игтисади декретләри үчүн—бунларын мәзијјәтләри үчүн дә, нөгсанлары үчүн дә—ән әввәл прудонистләр мәс'улдурлар, Коммунанын сијаси һәрәкәтләри вә јанлышлыглары үчүн исә бланкистләр мәс'улдурлар. Һакимијјәт нәзәријјәбазларын әлинә кечдикдә, адәтән олдуғу кими, һәм прудонистләр, һәм дә бланкистләр, тарихин кәрдиши үзүндән, мәһз өз мәктәбләри нәзәријјәсинин тәләб етдикләринин әксинә һәрәкәт едирдиләр.

Хырда кәндлиләр вә сәнәткар усталар сосиалисти олан Прудонун бирлији һеч көрмәјә көзү јох иди. О дејирди ки, бирликдә јахшы чәһәтләрдән чох пис чәһәтләр вардыр, бирлик өз тәбиәти е'тибарилә сәмәрәсиз вә һәтта зәрәрлидир, бирлик фәһләнин азадлығыны буховлајан зәнчирләрдән биридир; дејирди ки, бирлик фәһләнин јалныз азадлығына дејил, әмәјә гәнаәт едилмәсинә дә зидд олан бош, фајдасыз вә лүзумсуз бир еһкамдыр; онун нөгсанлары, үстүнлүкләриндән даһа сүр'әтлә артыр вә онун әксинә олараг, рәгабәт, әмәк бөлкүсү, хүсуси мүлкијјәт фајдалы игтисади гүввәләрдир. Фәһлә бирлији јалныз мүстәсна һалларда мүнасибдир,—белә мүстәсна һаллары исә Прудон ири сәнаједән вә ири мүәссисәләрдән, мәсәлән, дәмир јоллардан ибарәт һесаб едир (бах: «Ингилабын үмуми идејасы», 3-чү хүласә).

Лакин 1871-чи илдә ири сәнаје зәриф шејләр сәнәтинин мәркәзи олан һәтта Парисдә дә артыг о дәрәчәдә гејри-мүстәсна бир шеј олмушду ки, Коммунанын ән мүһүм декрети фәһлә бирликләри әсасында ири сәнаје вә һәтта мануфактуралар тәшкил едилмәси тапшырығыны верирди; һәмин фәһлә бирликләри нәинки јалныз һәр бир ајрыча фабрикдә јарадылмалы иди, һәтта бир бөјүк иттифаг һалында бирләшмәли

иди; сөзүн гысасы белә бир тәшкилат, «Вәтәндаш мүһарибәсиндә» Марксын тамамилә доғру олараг гејд етдији кими, нәтичә е'тибарилә коммунизмә, јә'ни Прудонун нәзәријјәсинин там әксинә кәтириб чыхармалы иди. Мәһз буна көрәдир ки, Коммуна Прудонун сосиалист мәктәби үчүн гәбир иди. Бу мәктәб инди франсыз фәһләләри ичәрисиндән јох олуб кетмишдир; инди бурада Марксын нәзәријјәси «поссибилистләр»[120] ичәрисиндә дә, «марксистләр» ичәрисиндә олдуғу гәдәр там һөкмрандыр. Јалныз «радикал» буржуазија ичәрисиндә һәлә прудонистләрә тәсадүф едилир.

Бланкистләрин дә агибәти бундан јахшы олмады. Гәсдчилик мәктәбиндә тәрбијә алмыш вә бу мәктәбә ујғун чидди интизамла сых бирләшмиш олан бланкистләр белә зәнн едирдиләр ки, јахшы тәшкил олунмуш нисбәтән аз мигдар гәтијјәтли адам әлверишли анда һакимијјәти нәинки әлә ала биләр, һәтта, халг күтләләрини ингилаба чәлб етмәк вә кичичик бир башчылар дәстәсинин әтрафында бирләшдирмәк мүјәссәр олана гәдәр ән чидди вә гәти тәдбирләр васитәсилә һакимијјәти өз әлиндә сахлаја да биләр. Бунун үчүн һәр шејдән әввәл бүтүн һакимијјәтин јени ингилаби һөкумәт әлиндә диктаторсајағы ән гәти мәркәзләшмәси лазым иди. Бәс әксәријјәти мәһз бу бланкистләрдән ибарәт олан Коммуна нә етди? Коммуна Франса әјаләтләринин әһалисинә бүтүн өз интибаһнамәләриндә һәмин әһалини, Франсанын бүтүн коммуналарыны Парис илә бирликдә ваһид азад федерасија һалында, илк дәфә олараг һәгигәтән милләтин өзү тәрәфиндән јарадылмалы олан ваһид милли тәшкилат һалында бирләшдирмәјә чағырырды. Әввәлки мәркәзләшмиш һөкумәтин зүлмкар һакимијјәти, орду, сијаси полис, бүрократија,—Наполеон тәрәфиндән 1798-чи илдә јарадылмыш вә о вахтдан бәри һәр бир јени һөкумәтин јарарлы бир аләт кими гәбул едиб өз дүшмәнләринә гаршы истифадә етдији һакимијјәт,—мәһз бу һакимијјәт Парисдә јыхылдығы кими, Франсанын һәр јериндә јыхылмалы иди.

Коммуна ән әввәлдән е'тираф етмәли иди ки, фәһлә синфи һакимијјәт башына кәлдикдә көһнә дөвләт машыны илә даһа һөкмранлыг едә билмәз; фәһлә синфи јеничә әлдә етдији һөкмранлығыны даһа итирмәмәк үчүн, бир тәрәфдән, индијәдәк онун әлејһинә тәтбиг едилмиш олан бүтүн көһнә зүлм машыныны арадан галдырмалы, о бири тәрәфдән исә, истиснасыз олараг бүтүн өз депутатларынын вә мә'мурларынын һәр заман дәјишдирилә биләчәјини е'лан етмәклә өзүнү онлара гаршы тә'мин етмәлидир. Кечмишдәки дөвләтин сәчијјәви хүсусијјәти нәдән ибарәт иди? Әввәлдә чәмијјәт өз үмуми мәнафејини мүдафиә етмәк үчүн садә әмәк бөлкүсү васитәсилә өзүнә хүсуси органлар јаратмышды. Лакин заман кечдикчә бу ор-

ганлар вә онларын башлычасы олан дөвләт һакимијјәти өз хүсуси мәнафејинә хидмәт едәрәк, чәмијјәтин хидмәтләриндән онун һакимләринә чеврилмишди. Буну, мәсәлән, јалныз ирси монархијада дејил, демократик республикада да көрмәк олар. Һеч бир јердә «сијасәтчиләр» милләтин мәһз Шимали Америкада олдуғу гәдәр әлаһиддә вә нүфузлу һиссәсини тәшкил етмирләр. Орада, һакимијјәт башында бир-бирини әвәз едән ики бөјүк партијадан һәр бири елә адамлар тәрәфиндән идарә олунур ки, онлар сијасәти кәлирли бир ишә чевирирләр, истәр иттифагын, истәрсә дә ајры-ајры штатларын ганунверичилик мәчлисләриндә депутат јерләри илә мөһтәкирлик едирләр, јахуд өз партијалары леһинә тәшвигат апармаг һесабына јашајыр вә гәләбәдән сонра мүкафат олараг вәзифәләр алырлар. Мә'лумдур ки, американлар дөзүлмәз шәкил алмыш олан бу зүлмү арадан галдырмаг үчүн сон отуз ил әрзиндә нә гәдәр сә'ј көстәрмәли олмушлар вә буна бахмајараг кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә нә кими бир сатгынлыг батаглығына јуварланырлар. Әввәлдә чәмијјәт үчүн анчаг бир аләт хидмәти көрмәси лазым кәлән дөвләт һакимијјәтинин чәмијјәтдән белә ајрылмасынын нечә инкишаф етдији мәһз Америкада һәр јердән јахшы көрүнүр. Орада нә сүлалә, нә задәканлар, һиндулара көз јетирмәли олан бир дәстә әскәрдән савајы нә даими орду вардыр, нә дә даими гуллугчулары вә пенсија алмаг һүгугу олан бүрократија. Бунунла белә биз орада ики бөјүк сијаси мөһтәкирләр бандасы көрүрүк; онлардан каһ бири, каһ да о бири дөвләт һакимијјәтини өз әлинә кечирир вә ондан ән чиркин мәгсәдләр үчүн ән чиркин бир шәкилдә истифадә едир, милләт исә, куја она хидмәт едән, һәгигәтдә исә она ағалыг едән вә ону сојан сијасәтчиләрин бу ики бөјүк бирләшмәси гаршысында ачиздир.

Индијәдәк олмуш бүтүн дөвләтләрдә лабүд олан бу һала гаршы—дөвләтин вә дөвләт органларынын чәмијјәт хидмәтчиләриндән чәмијјәтин ағаларына чеврилмәсинә гаршы Коммуна ики дүзкүн васитә тәтбиг етди. Әввәлән, Коммуна дөвләт идарәси, мәһкәмә, халг маарифи хәтти илә, бүтүн вәзифәләрә үмуми сечки һүгугу үзрә сечилмиш шәхсләри тә'јин едирди, һәм дә сечилән бу шәхсләрин сечичиләр тәрәфиндән гәрар чыхарылмагла һәр вахт кери чағырыла билмәси һүгугуну тәтбиг етди. Икинчиси исә, Коммуна һәм јүксәк, һәм дә ашағы бүтүн вәзифәли шәхсләрә, јалныз башга фәһләләрин алдығы гәдәр әмәк һаггы верирди. Коммунанын үмумијјәтлә вердији ән јүксәк мааш 6 000 франк иди. Беләликлә, вәзифә ардынча гачмаг вә мәнсәбпәрәстлик әлејһинә е'тибарлы манеә јарадылмышды, һәтта буна үстәлик Коммуна тәрәфиндән нүмајәндәли идарә депутатлары үчүн тәтбиг едилмиш импера-

тив мандатларындан асылы олмајараг белә бир манеә јарадылмышды.

Көһнә дөвләт һакимијјәтинин белә партладылмасы вә јени, һәгигәтән демократик һакимијјәтлә әвәз едилмәси «Вәтәндаш мүһарибәсинин» үчүнчү бөлмәсиндә мүфәссәл тәсвир едилмишдир. Лакин бу әвәз едилмәнин бә'зи ҹәһәтләри үзәриндә бурада бир дә гысача дајанмаг зәрури иди, чүнки мәһз Алманијада дөвләтә мөвһум е'тигад фәлсәфә саһәсиндән буржуазијанын вә һәтта бир чох фәһләләрин үмуми шууруна кечмишдир. Философларын өјрәтдијинә көрә дөвләт «идејанын һәјата кечирилмәсидир» вә ја фәлсәфә дилинә тәрҹүмә едилдикдә, аллаһын јер үзүндә сәлтәнәтидир; дөвләт елә бир саһәдир ки, орада әбәди һәгигәт вә әдаләт һәјата кечирилир вә ја һәјата кечирилмәлидир. Бурадан да дөвләтә вә дөвләтлә әлагәси олан һәр шејә мөвһум еһтирам ирәли кәлир; бу мөвһум еһтирам хүсусән она көрә даһа асанлыгла көк салыр ки, инсанлар ушаглыгдан белә дүшүнмәјә адәт едирләр ки, бүтүн ҹәмијјәт үчүн үмуми олан ишләр вә мәнафе, куја әввәлки үсулдан, јә'ни дөвләтдән вә онун кәлирли вәзифәләр тутмуш мә'мурларындан башга бир васитә илә јеринә јетирилиб горуна билмәз. Адамлар хәјал едирләр ки, ирси монархијаја е'тигаддан әл чәкиб демократик республика тәрәфдары олурларса, ирәлијә доғру гејри-ади дәрәҹәдә ҹәсарәтли аддым атмыш олурлар. Һәгигәтдә исә дөвләт, бир синфин башга бир синфи әзмәси машынындан башга бир шеј дејилдир, һәм дә бунда демократик республика монархијадан зәррә гәдәр фәргләнмир. Ән јахшы һалда дөвләт, синфи һөкмранлыг уғрундакы мүбаризәдә галиб кәлмиш пролетариата ирси олараг кечән бир бәладыр; Коммуна кими, галиб кәлмиш пролетариат да бу бәланын ән пис тәрәфләрини дәрһал кәсиб атмаға мәҹбур олаҹагдыр ки, нәһајәт, јени, азад иҹтимаи шәраитдә бөјүмүш олан нәсил бүтүн бу дөвләт зир-зибилини кәнара туллаја билсин.

Сон заманлар сосиал-демократ филистер[121] пролетариат диктатурасы сөзләрини ешитдикдә јенә өлүм горхусу һисс етмәјә башлајыр. Мөһтәрәм ҹәнаблар, бу диктатуранын нә олдуғуну билмәк истәјирсинизми? Парис Коммунасына бахын. О, пролетариат диктатурасы иди.

Ф. Енкелс

Лондон Парис Коммунасынын ијирми иллији күнү,
18 март 1891-чи ил.

Бу журналда: „Die Neue Zeit", Bd. 2, 28, 1890—1891 *вә бу китабда:* Marx. „Der Bürgerkrieg in Frankreich Berlin, *1891 чап едилмишдир.*

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 22-чи ҹилд, сәһ. 189—201.

БЕЈНӘЛХАЛГ ФӘҺЛӘ БИРЛИЈИ БАШ ШУРАСЫНЫН ФРАНСА-ПРУССИЈА МУҺАРИБӘСИ ҺАГГЫНДА БИРИНЧИ МҮРАЧИӘТИ[122]

БЕЈНӘЛХАЛГ ФӘҺЛӘ БИРЛИЈИНИН АВРОПА ВӘ БИРЛӘШМИШ ШТАТЛАРДАКЫ ҮЗВЛӘРИНӘ

1864-чү илин нојабрында **«Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин** Тә'сис Манифестиндә» биз демишдик: «Әкәр фәһлә синфинин азадлығы фәһләләрин гардашчасына әмәкдашлығыны тәләб едирсә, онда фәһләләр чинајәткар мәгсәдләр күдән, милли мөвһуматдан истифадә едән вә сојғунчулуг мүһарибәләриндә ган төкүлмәсинә вә халгын сәрвәтинин мәһв едилмәсинә сәбәб олан харичи сијасәт јеридилдији бир шәраитдә бу бөјүк вәзифәни нечә јеринә јетирә биләрләр?» Интернасионалын наил олмаг истәдији харичи сијасәти биз бу сөзләрлә ифадә етмишдик: «...хүсуси шәхсләрин өз гаршылыглы мүнасибәтләриндә рәһбәр тутмалы олдуглары садә әхлаг вә әдаләт ганунлары халглар арасындакы мүнасибәтләрдә дә ән јүксәк ганунлар олсун»*.

Тәәччүблү дејилдир ки, Франсада синфи мүбаризәдән истифадә едәрәк һакимијјәти гәсб етмиш вә өз һөкмранлығыны бир сыра харичи мүһарибәләр васитәсилә узатмыш олан Луи Бонапарт лап әввәлдән Интернасионала өзүнүн тәһлүкәли дүшмәни кими бахырды. Плебиссит[123] әрәфәсиндә о, Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Парис, Лион, Руан, Марсел, Брест вә башга јерләрдәки,—бир сөзлә, бүтүн Франсадакы,—рәһбәр комитәләринин үзвләри үзәринә белә бир бәһанә илә һүчум тәшкил едир ки, куја Интернасионал кизли бир чәмијјәтдир вә ону өлдүрмәк үчүн гәсд һазырлајыр; бу ујдурманын бүтүн мә'насызлығыны чох кечмәдән онун өз һакимләри ашкара чыхартдылар. Бәс Интернасионалын франсыз бөлмәләринин әсл

---

* Бах: бу чилд, сәһ. 14. *Ред.*

чинајәти нәдән ибарәт иди? Ондан ибарәт иди ки, онлар франсыз халгына ачыг вә тә'кидлә дејирдиләр: плебисситдә иштирак етмәк—өлкә дахилиндә истибдада вә харичи мүһарибәјә сәс вермәк демәкдир. Доғрудан да онларын сајәсиндә Франсанын бүтүн бөјүк шәһәрләриндә, бүтүн сәнаје мәркәзләриндә фәһлә синфи плебисситы рәдд етмәк үчүн бир нәфәр кими ајаға галхды. Тәәссүф ки, кәнд даирәләринин сон дәрәчә авамлығы үстүн кәлди. Авропанын биржалары, Авропа дөвләтләринин кабинәләри, һөкмран синифләри вә мәтбуаты плебиссити Франса императорунун Франса фәһлә синфи үзәриндә парлаг гәләбәси кими алгышладылар; бу плебиссит бир шәхсин дејил, бүтөв халгларын гәтли үчүн сигнал иди.

1870-чи илин ијулундакы һәрби гәсд[124], 1851-чи илин декабрындакы[118] coup d'état* анчаг тәсһиһ едилмиш нәшридир. Илк бахышда иш о гәдәр мә'насыз кими көрүнүрдү ки, Франса мүһарибә һаггындакы шајиәләрин чиддилијинә инанмаг истәмирди. О, назирләрин һәрбчи нитгләрини садәчә биржа кәләји һесаб едән бир депутата** даһа һәвәслә инанырды. Нәһајәт, мүһарибә һаггында ијулун 15-дә Ганунверичилик корпусуна рәсми бәјанат верилдикдә, бүтүн мүхтәлиф илкин хәрчләри тәсдиг етмәкдән бојун гачырды; һәтта Тјер дә мүһарибәни «алчаг бир шеј» кими писләди; Парисин бүтүн мүстәгил гәзетләри мүһарибәни писләјирди вә, тәәччүблү будур ки, әјаләт мәтбуаты һәмин гәзетләрлә, демәк олар, тамамилә разылашырды.

Бу заман Интернасионалын Парисдәки үзвләри јенидән ишә башладылар. Онлар ијулун 12-дә «Réveil»[125]-дә, «Бүтүн милләтләрин фәһләләринә» манифест дәрч етдирдиләр ки, биз дә һәмин манифестдән бу парчалары верәчәјик:

«Сијаси шөһрәтпәрәстлик, Авропа мүвазинәтинин сахланмасы вә милли шәрәфин горунмасы бәһанәси илә үмуми сүлһү јенидән һәдәләјир. Франсыз, алман, испан фәһләләри! Сәсләримизи бирләшдириб мүһарибә әлејһинә үмуми бир һиддәт бағыртысына чевирәк!.. Үстүнлүк мәсәләси үзүндән мүһарибә, јахуд бу вә ја башга сүлаләнин мәнафеси уғрунда мүһарибә фәһләләрин нәзәриндә чинајәткар ағылсызлыгдан башга бир шеј ола билмәз. Биз,—сүлһ, иш вә азадлыг истәјәнләр,—«ган веркисиндән» өзләрини пулла гуртара биләнләрин вә ичтимаи фәлакәти өзләри үчүн јени еһтикар мәнбәји едәнләрин һәрбчи чағырышлары әлејһинә учадан протест едирик!.. Алманијадакы гардашлар! Бизим арамыздакы дүшмәнчилијин јеканә нәтичәси Рејнин һәр ики тәрәфиндә истибдадын там гәләбәсиндән ибарәт ола биләрди... Бүтүн өлкәләрин фәһләләри! Бизим үмуми сә'јләримизин индики нәтичәләри нә олурса олсун, биз, һеч бир дөвләт сәрһәди танымајан Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији үзвләри, биз сизә, сарсылмаз һәмрә'јлик рәһни олараг Франса фәһләләринин саламыны вә хејирхаһлыг арзуларыны көндәририк».

* — дөвләт чеврилишинин. *Ред.*
** — Жүл Фавра. *Ред.*

Бизим Парис бөлмәләримизин бу манифестинин ардынча јенә бир чох бу кими франсыз мүрачиәтләри бурахылды ки, бунлардан да биз бурада анҹаг бирини, Неји-Сенадакы бөлмәјә мәхсус олуб «Marseillaise»[126] гәзетинин 22 ијун нөмрәсиндә дәрҹ едилмиш оланы верә биләрик.

«Бу мүһарибә әдаләтлидирми? Јох! Бу мүһарибә милли мүһарибәдирми? Јох! Бу мүһарибә јалныз сүлалә мүһарибәсидир. Инсанпәрвәрлик наминә, демократија наминә, Франсанын һәгиги мәнафеји наминә биз тамамилә вә вар гүввәмизлә Интернасионалын мүһарибәјә гаршы протестинә гошулуруг».

Бу протестләр, чох кечмәдән марағлы бир һадисәнин ајдын көстәрдији кими, франсыз фәһләләринин һәгиги дујғуларыны ифадә едирди. Илк дәфә Луи Бонапартын президентлији заманы тәшкил едилмиш *10 декабр бандасына*[127], һәрби әһвалируһијјәни гызышдырмаг мәгсәди илә фәһлә палтарлары кејдириб Парисин күчәләринә бурахдығда,—учгарларда јашајан һәгиги фәһләләр сүлһ хејринә елә әзәмәтли нүмајишләрлә ҹаваб вердиләр ки, полис префекти Пјетри бундан сонракы һәр һансы бир күчә нүмајишинә дәрһал нәһајәт вермәји лазым көрдү; һәм дә буну бәһанә көстәрди ки, күја сәдагәтли Парис халгы чохдан бәри күчлә сахладығы өз вәтәнпәрвәрлијини кифајәт дәрәҹәдә көстәрмишдир вә өз түкәнмәз һәрби ҹошғунлуғуна мејдан вермишдир.

Луи Бонапартын Пруссија илә мүһарибәси нә илә гуртарырса гуртарсын,—Икинҹи империјанын матәм зәнки Парисдә артыг чалынмышдыр. Икинҹи империја нә илә башланмышдыса, онунла да гуртараҹагдыр: мискин бир јамсылама илә гуртараҹагдыр. Лакин унутмамаг лазымдыр ки, мәһз Авропанын һөкумәтләри вә һаким синифләри Луи Бонапарта, *бәрпа едилмиш империјанын* дәһшәтли ојунуну он сәккиз ил әрзиндә ојнамаг имканы вермишләр.

Алманија тәрәфиндән бу мүһарибә мүдафиә мүһарибәсидир. Лакин Алманијаны мүдафиә олунмаг зәрурәти гаршысында гојан ким олмушдур? Луи Бонапартын Алманијаја гаршы мүһарибә апармасына имкан верән ким олмушдур? *Пруссија!* Пруссија дахилиндә демократик мүхалифәти әзмәк вә Алманијаны Һокенсоллернләр сүлаләси әлиндә мөһкәм сахламаг үмиди илә һәмин Луи Бонапартла кизли әлагәјә кирән мәһз Бисмаркын өзү иди. Әкәр Садова вурушмасы 97 гәләбә илә дејил, мәғлубијјәтлә нәтиҹәләнсә иди, франсыз баталјонлары Пруссијанын мүттәфигләри сифәти илә Алманијаја долушарды. Мәкәр Пруссија гәләбәдән сонра бир дәгигәлијә дә фикринә кәтирдими ки, әсарәт алтына алынмыш Франсаја азад Алманијаны гаршы гојсун? Мәһз әксинә! Пруссија өз

көһнә системинин көһнә рәзаләтләрини сә'јлә горујуб сахлајырды вә бунлары әлавә олараг Икинчи империјанын бүтүн һијләләрини: онун фактики истибдадыны вә сахта демократиклијини, онун сијаси ојунларыны вә малијјә фырылдагларыны, онун курултулу ибарәләрини вә ән алчаг дәләдузлуғуну көтүрмүшдү. О вахта кими Рејнин анчаг бир саһилиндә тәрәгги едән бонапартист режими, беләликлә, Рејнин о бири саһилиндә өзүнә тај тапды. Белә бир вәзијјәтдә исә *мүһарибәдән* башга нә көзләмәк оларды?

Әкәр алман фәһлә синфи бу мүһарибәнин өзүнүн халис мүдафиә характерини итириб франсыз халгына гаршы мүһарибәјә чеврилмәсинә јол версә,—онда гәләбә дә, мәғлубијјәт дә ејни дәрәчәдә фәлакәтли олачагдыр. Азадлыг мүһарибәси дејилән мүһарибәдән сонра Алманијаја үз верән бүтүн бәдбәхтликләр, даһа бөјүк бир шиддәтлә јенидән она үз верәчәкдир.

Лакин Интернасионалын принсипләри алман фәһлә синфи ичәрисиндә чох кениш јајылдығына вә чох дәрин көк салдығына көрә биз белә бир кәдәрли агибәтдән горхмамалыјыг. Франсыз фәһләләринин сәсинә Алманијада сәс верилмишдир. Ијулун 16-да Брауншвејгдә олан бөјүк фәһлә јығынчағы Парис манифести илә өзүнүн там һәмрә'ј олдуғуну е'лан етмиш, Франсаја гаршы милли әдавәт һаггында һәр һансы фикри гәти сурәтдә рәдд етмишдир; онун гәбул етдији гәтнамәдә белә дејилир:

«Биз—һәр чүр мүһарибәјә, ән әввәл исә—сүлалә мүһарибәләринә дүшмәник... Биз бөјүк бир кәдәр вә тәәссүфлә өзүмүзү, лабүд бир бәла олан мүдафиә мүһарибәсиндә иштирак етмәјә мәчбур көрүрүк; лакин ејни заманда биз Алманијанын бүтүн фәһлә синфини, бу гәдәр мүдһиш ичтимаи бир фәлакәтин тәкрар олунмасына имкан вермәмәјә, мүһарибә вә сүлһ мәсәләсини халгларын өзләринин һәлл етмәк ихтијары олмасына чалышмаға, вә, беләликлә дә, халглары өз мүгәддәратынын һакимләри етмәјә чағырырыг».

Һемнисдә, 50 000 саксон фәһләсини тәмсил едән нүмајәндәләрин јығынчағы бирсәслә ашағыдакы гәтнамәни гәбул етмишдир:

«Биз үмумијјәтлә алман демократијасы адындан вә хүсусилә Сосиал-демократ партијасына дахил олан фәһләләр адындан билдиририк ки, индики мүһарибә халис сүлалә мүһарибәсидир... Франсыз фәһләләринин бизә узатдыглары гардашлыг әлини севинчлә сыхырыг. Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијини: *«Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!»* шүарыны јадымызда сахлајараг һеч вахт унутмајачағыг ки, *бүтүн* өлкәләрин фәһләләри бизим *достумуздур, бүтүн* өлкәләрин мүстәбидләри исә бизим *дүшмәнимиздир»*.

Интернасионалын Берлин бөлмәси дә Парис манифестинә белә чаваб вермишдир:

«Биз бүтүн гәлбимизлә сизин протестинизә гошулуруг... Биз тәнтәнә илә вә'д едирик ки, нә шејпур сәсләри, нә топ курултулары, нә гәләбә, нә дә мәғлубијјәт бизи үмуми ишимиздән—бүтүн өлкәләрин фәһләләрини бирләшдирмәк ишиндән ајырмајачагдыр».

Мәһз белә олачагдыр!

Бу фәлакәтли мүбаризәнин арха тәрәфиндә Русијанын һејбәтли симасы көрүнүр. Пис бир әламәт олараг, һазыркы мүһарибәјә мәһз белә бир анда сигнал верилмишдир ки, Русија һөкумәти стратекија чәһәтдән өзү үчүн мүһүм олан дәмир јоллары чәкиб гуртармышдыр вә инди Прут истигамәтиндә гошун топлајыр. Алманлар Бонапарт һүчумуна гаршы өзләринин мүдафиә мүһарибәсиндә рәғбәт газаначагларыны тамамилә һаглы олараг үмид едә билсәләр дә,—Пруссија һөкумәтинин казаклары көмәјә чағырмасына вә ја һеч олмазса онларын јардымыны гәбул етмәсинә јол вердикдә дәрһал, бу рәғбәти итирмиш оларлар. Гој онлар јадларына салсынлар ки, Алманија I Наполеона гаршы өз азадлыг мүһарибәсиндән сонра он илләр әрзиндә чарын ајагларына дүшүб јердә сәрилмиш һалда галмышды.

Инкилис фәһлә синфи франсыз вә алман фәһләләринә достлуг әлини узадыр. О мөһкәм әминдир ки, гаршыдакы мәнфур мүһарибә нә илә гуртарырса гуртарсын, бүтүн өлкәләрин фәһләләринин иттифагы, нәтичә е'тибарилә, һәр чүр мүһарибәләрин көкүнү кәсәчәкдир. Франсанын рәсми даирәләри илә Алманијанын рәсми даирәләри гардаш гырғынына атылдыглары бир заманда франсыз вә алман фәһләләри бир-биринә сүлһ вә достлуг хәбәрләри көндәрирләр. Тарихдә мисли олмајан тәкчә бу бөјүк фактын өзү даһа ишыглы бир кәләчәјә үмидләр доғурур. Бу факт көстәрир ки, игтисади сәфаләт вә сијаси ағылсызлыг чәмијјәти олан көһнә чәмијјәтин әксинә олараг јени чәмијјәт јаранмагдадыр вә онун бејнәлхалг принсипи *сүлһ* принсипиндән ибарәт олачагдыр, зира халгларын һәр бириндә ејни һөкмранлыг олачагдыр,—*әмәк* һөкмранлығы!

Бу јени чәмијјәтин мүждәчиси Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијидир.

256, Һај Һолборн,
Лондон, Уестерн Сентрал,
23 ијун 1870-чи ил.

К. Маркс тәрәфиндән 1870-чи ил ијул ајынын 19-у илә 23-ү арасында јазылмышдыр.

1870-чи илин ијул ајында вәрәгә шәклиндә инкилис дилиндә, һәмчинин 1870-чи илин август—сентјабрында ајрыча вәрәгәләр шәклиндә вә дөври мәтбуатда алман, франсыз вә рус дилләриндә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 1—5.

БЕЈНӘЛХАЛГ ФӘҺЛӘ БИРЛИЈИ БАШ ШУРАСЫНЫН ФРАНСА-ПРУССИЈА МҮҺАРИБӘСИ ҺАГГЫНДА ИКИНЧИ МҮРАЧИӘТИ[122]

БЕЈНӘЛХАЛГ ФӘҺЛӘ БИРЛИЈИНИН АВРОПА ВӘ БИРЛӘШМИШ ШТАТЛАРДАКЫ ҮЗВЛӘРИНӘ

Биз 23 ијул тарихли биринчи мүрачиәтимиздә демишдик:

«...Икинчи империјанын матәм зәнки Парисдә артыг чалынмышдыр. Икинчи империја нә илә башланмышдыса, онунла да гуртарачагдыр: мискин бир јамсылама илә гуртарачагдыр. Лакин унутмамаг лазымдыр ки, мәһз Авропанын һөкумәтләри вә һаким синифләри Луи Бонапарта, *бәрпа едилмиш империјанын* дәһшәтли ојунуну он сәккиз ил әрзиндә ојнамаг имканы вермишләр»*.

Беләликлә, һәлә фе'лән һәрби әмәлијјат башланмаздан әввәл биз бонапартист сабун говуғуна, кечмишә аид бир иш кими бахырдыг.

Биз Икинчи империјанын јашамаг габилијјәти барәсиндә јанлыш фикрә дүшмүрдүк, биз һәмчинин беләә бир чәһәтдән горхмагда да һагсыз дејилдик ки, Алманија үчүн «мүһарибә өзүнүн халис мүдафиә характерини итириб франсыз халгына гаршы мүһарибәјә чevриләчәкдир»**. Мүдафиә мүһарибәси, доғрудан да Луи Бонапартын тәслим олмасы илә, Седан јахынлығында өзүнү мәғлуб һесаб етмәси[99] илә вә Парисдә республика е'лан олунмасы илә гуртарды. Лакин бу һадисәләрдән һәлә хејли әввәл, бонапартизм силаһынын там чүрүклүјү артыг ашкара чыхдығы заман Пруссија сарајынын һәрбчиләр күруһу мүһарибәни истилачылыг мүһарибәсинә дөндәрмәјә гәрар верди. Доғрудур, бу јолда әсла хошакәлмәз бир манеә вар иди ки, о да *мүһарибәнин әввәлиндә крал Вилһелмин өз бәјанатлары иди.* Вилһелм Шимали Алманија рејхстагы гар-

---

* Бах: бу чилд, сәһ. 212. *Ред.*

** Бах: бу чилд, сәһ. 213. *Ред.*

шысында өзүнүн шаһанә нитгиндә тәнтәнәли сурәтдә билдирмишди ки, о, франсыз халгына гаршы дејил, Франса императоруна гаршы мүһарибә едир. Августун 11-дә о, франсыз милләтинә манифестиндә дејирди*:

«Франсыз халгы илә динч јашамаг арзусунда олмуш вә инди дә бу арзуда олан алман милләти үзәринә император Наполеон дәниздә вә гуруда һүчум етдијинә көрә мән, *бу һүчуму дәф етмәк үчүн* алман ордуларына команданлығы өз үзәримә көтүрдүм *вә һәрби һадисәләрин кедиши* нәтичәсиндә *Франсанын сәрһәдләрини кечмәли* олдум».

Вилһелм, *«һүчуму дәф етмәк үчүн»* алман ордуларына команданлығы өз үзәринә көтүрдүјүнү билдирмәклә кифајәтләнмәјәрәк, мүһарибәнин халис мүдафиә характериндә олдуғуну сүбут етмәк үчүн әлавә етмишди ки, јалныз «һәрби һадисәләрин кедиши нәтичәсиндә» Франсанын сәрһәдләрини кечмәли олмушдур. Мүдафиә мүһарибәси, әлбәттә, «һәрби һадисәләрин кедиши» тәләбләриндән доған һүчум әмәлијјатыны әсла рәдд етмир.

Беләликлә, бу мө'мин крал Франса гаршысында вә бүтүн дүнја гаршысында тәнтәнә илә вә'д етмишди ки, халис мүдафиә мүһарибәси етсин. Бәс ону бу тәнтәнәли вә'ддән нечә азад етмәли? Бүтүн бу комедијанын режиссорлары иши белә гәләмә вермәли идиләр ки, куја крал өз ирадәси зиддинә олараг, алман халгынын гәти тәләбләринә табе олур. Бунун үчүн һәмин режиссорлар дәрһал алман либерал буржуазијасына, онун профессорларына вә капиталистләринә, онун бәләдијјә мүшавирләринә вә журналистләринә ишарә вердиләр. Мүлки азадлыг уғрунда 1846-чы илдән 1870-чи иләдәк апардығы мүбаризәдә мисилсиз гәтијјәтсизлик, бачарыгсызлыг вә горхаглыг көстәрмиш олан һәмин буржуазија Авропа сәһнәсиндә алман вәтәнпәрвәрлијинин нә'рә чәкән шири ролунда чыхыш етмәли олачағындан, әлбәттә, вәчдә кәлирди. Һәмин буржуазија үзүнә мүлки мүстәгиллик маскасы тахды ки, куја Пруссија һөкумәтини мәчбур едирмиш јеринә јетирсин, нәји?—јенә һәмин һөкумәтин өз кизли планларыны. Һәмин буржуазија Луи Бонапартын сәһв етмәзлијинә узун илләрдән бәри аз гала дини бир е'тигад бәсләмәсиндән пешман олмушду, буна көрә дә Франса республикасынын парчаланмасыны учадан тәләб едирди. Бу вәтәнпәрвәрлик чәнкавәрләринин ишә салдыглары үзүрлү бәһанәләр үзәриндә һеч олмаса бир дәгигәлик дајанаг. Онлар белә бир иддиада олмаға чәсарәт етмирләр ки,

---

* К. Маркс тәрәфиндән едилмиш вә 1870-чи илдә ајрыча нәшр олунмуш алманча тәрчүмәсиндә бу чүмлә вә бунун ардынча манифестдән кәтирилән ситат бурахылмыш, сонракы мәтн исә: «Онлар дәрһал ишарә вердиләр» сөзләринә кими ихтисарла верилмишдир. *Ред.*

Елзас вә Лотаринкија әһалиси алманларын ағушуна атылмаг һәсрәтиндәдир. Мәһз әксинә. Страсбургу, Франсаја вәтәнпәрвәрлик дујғулары көстәрмәк үстүндә чәзаландырмаг үчүн, ону алты күн әрзиндә фајдасыз јерә вә вәһшичәсинә,—зира шәһәр үзәриндә һаким мөвге тутан гала ондан ајрыча јерләшмишдир,—партлајычы «алман» мәрмиләри илә бомбардман едирләр, шәһәрә од вурурлар вә бир чох динч әһалини гырырлар! Бәс нечә! Вахтилә бу әјаләтләрин әразиси чохдан өлүб кетмиш Алманија империјасына[128] мәхсус олмушдур. Буна көрә дә һәмин әрази вә онун әһалиси, мүддәти кечмәмиш олан бир алман мүлкијјәти кими кәрәк мүсадирә едилсин. Әкәр көһнәлији севәнләрин шылтагларына ујғун олараг Авропанын көһнә хәритәси бәрпа едиләрсә, онда әсла унудулмамалыдыр ки, вахтилә Бранденбург курфүстү Пруссијанын һөкмдар кнјазы олараг Полша республикасынын вассалы[129] иди.

Лакин һијләкәр вәтәнпәрвәрләр Елзасы вә Лотаринкијанын алманча данышан әһалинин јашадығы һиссәсини франсызларын һүчумларына гаршы «мадди тә'минат» олараг тәләб едирләр. Бу алчаг һијлә бир чох ағылсыз адамлары башдан чыхармыш олдуғуна көрә, биз онун үзәриндә әтрафлы дајанмағы өзүмүзә борч билирик.

Шүбһә јохдур ки, Рејнин о тајындакы саһилә нисбәтән Елзасын үмуми мөвгеји вә буна үстәлик Базел илә Һермерсһејм арасындакы јолун демәк олар дүз јарысында Страсбург кими бөјүк бир галанын олмасы Франсанын Чәнуби Алманијаја басгын етмәсини чох асанлашдырыр, һалбуки Чәнуби Алманија тәрәфдән Франсаја басгын едилмәси бу сәбәбдән мүәјјән дәрәчәдә чәтинләшир. Сонра, шүбһә јохдур ки, Елзасын вә Лотаринкијанын јухарыда көстәрилән һиссәсинин бирләшдирилмәси Чәнуби Алманијанын сәрһәдләрини артыг дәрәчәдә мөһкәмләндирәрди: белә олдугда Чәнуби Алманија башдан-баша бүтүн Вокез дағлары силсиләсинә вә һәмин дағларын шимал кечидләрини горујан галалара саһиб оларды. Әкәр Метс дә бирләшдирилсәјди, Франса инди Алманијаја гаршы ики чох мүһүм әмәлијјат базасындан мәһрум едилмиш оларды, лакин буна бахмајараг, Франса Нанси вә ја Верден јахынлығында јени база јарада биләрди. Алманијанын әлиндә Кобленс, Мајнс, Һермерсһејм, Раштатт вә Улм вардыр—бунларын һамысы мәһз Франсаја гаршы олан әмәлијјат базаларыдыр. Алманија сон мүһарибәдә бунлардан көзәлчә истифадә етди. Бәс бу јердә анчаг Метс вә Страсбургдан ибарәт ики әһәмијјәтли галасы олан Франсаја һәсәд апармаға Алманијанын зәррә гәдәр дә олса һаггы вармы? Бундан әлавә, Страсбург Чәнуби Алманија үчүн јалныз о вахта гәдәр тәһлүкә тәшкил едә биләр ки, Чәнуби Алманија Шимали Ал-

манијадан ајрылмыш олсун. 1792-чи илдән 1795-чи иләдәк бир дәфә дә олса бу тәрәфдән Чәнуби Алманијаја басгын едилмәмишдир, чүнки Пруссија Франса ингилабына гаршы мүһарибәдә иштирак едирди; лакин Пруссија 1795-чи илдә өз сепарат сулһүнү[130] бағлајыб Чәнубу тәкбашына бурахан кими, Чәнуби Алманијаја басгынлар башланды вә 1809-чу иләдәк давам етди, Страсбург бу заман әмәлијјат базасы хидмәтини көрүрдү. *Бирләшмиш* Алманија бүтүн өз гошунларыны, һазыркы мүһарибәдә олдуғу кими, Саарлуи илә Ландау арасына топлајарса вә онлары ирәлијә јеридәрсә вә ја Мајнсдан Метсә кедән јолда дөјүшә кирәрсә, Страсбургу вә Елзасда һәр бир франсыз ордусуну әслиндә һәмишә зәрәрсизләшдирә биләр. Нә гәдәр ки, алман гошунларынын башлыча күтләси орададыр, Страсбургдан Чәнуби Алманијаја кирән һәр бир франсыз ордусу мүһасирәјә алыныб өз базасы илә әлагәсинин кәсилмәси тәһлүкәси гаршысында гала биләр. Сон кампанијанын сүбут етдији бир шеј варса, о да анчаг мәһз Алманијадан Франсаја басгын едилмәсинин асан олмасыдыр.

Лакин, ачыг фикир јеридилсә, мәкәр һәрби мүлаһизәләрин, милли сәрһәдләри мүәјјән етмәли олан принсип дәрәчәсинә галдырылмасы үмумијјәтлә мә'насыз бир шеј вә анахронизм дејилми? Әкәр бу гајда әсас көтүрүлсә, онда Австрија һәлә дә Венесијаны, Минчо чајы хәттини, Франса исә, Берлинә чәнуб-гәрбдән һүчум едилмәси тәһлүкәсиндән шүбһәсиз даһа артыг дәрәчәдә шимал-шәргдән һүчум тәһлүкәси гаршысында олан Париси мүдафиә етмәк үчүн,—Рејн хәттини алмаг иддиасына дүшә биләр. Әкәр сәрһәдләр һәрби мәнафејә көрә мүәјјән едилсә, онда иддиаларын сону олмаз, чүнки һәр һансы бир һәрби хәттин һөкмән өз нөгсанлары вардыр вә өзүнә јанашы олан јени саһәләри гатмаг јолу илә јахшылашдырыла биләр; бундан әлавә, һәмин сәрһәдләр һеч вахт гәти вә әдаләтли шәкилдә мүәјјән едилә билмәз, чүнки һәр дәфә галиб мәғлубун гаршысына шәртләр гојур вә, демәли, бунун өзүндә јени мүһарибәләрин рүшејми вардыр.

Буну бизә бүтүн тарих өјрәдир. Ајры-ајры адамларын башына кәләнләр бүтөв милләтләрин дә башына кәлир. Онларын әлиндән басгын етмәк имканыны алмаг үчүн онлары мүдафиә васитәләриндән мәһрум етмәк лазымдыр. Онлары нәинки боғазламаг, һәтта өлдүрмәк дә лазымдыр. Әкәр бу вахта гәдәр милләтин күчүнү гырмаг үчүн «мадди тә'минат» әлдә етмәјә чалышан бир галиб олмушса, буну анчаг I Наполеон өз Тилзит мүгавиләси[131] илә, һәмчинин бу мүгавиләни Пруссија һаггында вә јердә галан Алманија һаггында һәјата кечирмәси илә етмишдир. Буна бахмајараг алман халгы бир нечә ил сонра онун бүтүн нәһәнк гүдрәтини чөр-чөп кими ву-

руб дағытды. Лакин Пруссијанын ән ағлакәлмәз хәјаллара дүшәрәк Франсадан әлдә етмәк үмидиндә вә нијјәтиндә олдуғу «мадди тә'минатлар» Алманијанын өзүндән I Наполеонун алмыш олдуглары илә һеч мүгајисәјә кәлә биләрми? Нәтичәләр бу дәфә дә ејни дәрәчәдә фәлакәтли олачагдыр. Тарих Франсадан гопарылан торпағын квадрат милләринин сајына көрә дејил, XIX әсрин икинчи јарысында *ишғаллар сијасәтинә* јенидән мејдан верилмәсиндән ибарәт олан чинајәтин бөјүклүјүнә көрә әчр верәчәкдир.

Тевтон вәтәнпәрвәрлијинин мүдафиәчиләри дејирләр: лакин сиз кәрәк алманлары франсызларла гарышдырмајасыныз. *Биз* шөһрәт дејил, анчаг тәһлүкәсизлик истәјирик. Алманлар—әслиндә сүлһсевәр халгдыр. Онларын тәдбирли нәзарәти алтында һәтта ишғаллар да кәләчәк мүһарибә сәбәбиндән әбәди сүлһ рәһнинә чеврилир. Әлбәттә, XVIII әср ингилабыны сүнкүләр васитәсилә боғмаг кими али мәгсәдлә 1792-чи илдә Франсаја басгын едән Алманија дејилмиш! Италијанын әсарәт алтына алынмасында, Мачарыстанын әзилмәсиндә вә Полшанын бөлүшдүрүлмәсиндә өзүнү ләкәләјән дә Алманија дејилмиш! Алманијанын индики милитарист системи сајәсиндә бүтүн сағлам киши чинси ики һиссәјә—гуллуг едән даими ордуја вә еһтијатда олан икинчи даими ордуја бөлүнүр, һәм дә һәр ики һиссә аллаһын мәрһәмәти илә өз бөјүкләринә данышыгсыз табе олмаға мәһкумдур,—бу систем, әлбәттә, сүлһүн «мадди тә'минаты» вә, бундан әлавә, мәдәнијјәтин ән али мәгсәди имиш! Һәр јердә олдуғу кими, Алманијада да һакимијјәт саһибләринин гујруглары ичтимаи фикри сахта ловғалыг зәһәри илә зәһәрләјирләр.

Франсанын Метс вә Страсбург галаларынын мәнзәрәси бу алман вәтәнпәрвәрләрини заһирән чох гычыгландырыр, лакин онлар русларын кениш истеһкамлар системи олан Варшава, Модлин вә Ивангород системиндә һеч бир пис чәһәт көрмүрләр. Онлар бонапартист һүчумларынын дәһшәтләриндән ләрзәјә дүшдүкләри һалда, чар гәјјумлуғунун бүтүн рүсвајчылығына көз јумурлар.

1865-чи илдә Луи Бонапарт Бисмарк илә дилләшдији кими,—1870-чи илдә дә Горчаков Бисмарк илә дилләшмишди. Һабелә Луи Бонапарт 1866-чы ил мүһарибәсинин һәр ики тәрәфи—Австрија вә Пруссијаны тагәтдән салыб ону Алманијанын мүгәддәратына һаким едәчәји үмиди илә өзүнү алдатдығы кими, Александр да 1870-чи ил мүһарибәсинин Алманија вә Франсаны тагәтдән салыб она бүтүн Гәрби Авропанын мүгәддәратына һаким олмаг имканы верәчәји үмиди илә өзүнү алдадырды. Икинчи империја Шимали Алманија иттифагы[101] илә јанашы олараг јашаја биләчәјини мүмкүн

һесаб етмәдији кими,—мүтләгијјәт Русијасы да, Пруссија башда олмагла Алманија империјасы тәрәфиндән өзүнә гаршы тәһлүкә һисс етмәлидир. Көһнә сијаси системин гануну беләдир. Бу систем дахилиндә бир дөвләтин газанчы, дикәр дөвләтин зәрәри демәкдир. Чарын Авропа үзәриндә үстүн тә’сири, онун Алманија үзәриндәки ән’әнәви үстүнлүјүнә әсасланыр. Русијанын өзүндә мүтләгијјәтин ән дәрин әсасларыны ичтимаи вулкан гүввәләринин сарсыдачағы горхусу олдуғу бир заманда чар харичдәки нүфузунун белә итирилмәсинә јол верә биләрми? Артыг инди Москва гәзетләри, 1866-чы ил мүһарибәсиндән сонра бонапартист гәзетләрин данышдығы бир дилдә данышмаға башламышлар. Олмаја Тевтон вәтәнпәрвәрләри доғрудан да бу фикирдәдирләр ки, әкәр Франсаны Русијанын ағушуна атылмаға мәчбур етсәләр, Алманија үчүн азадлыг вә сүлһ* тә’мин едилмиш олар? Әкәр һәрби сәадәт, өз мүвәффәгијјәтләриндән мәст олма вә сүлалә интригалары Алманијаны, Франсанын вилајәтләрини сојғунчулуг јолу илә мәнимсәмәјә сөвг едәрсә, онда Алманија үчүн анчаг ики јол галар: о, ја нечә олурса олсун рус ишғалчылыг сијасәти үчүн *ачыгча* аләт олмалыдыр**, ја да гыса тәнәффүсдән сонра дикәр «мүдафиә» мүһарибәсинә, лакин јени ичад едилмиш «мәһдуд» мүһарибәләрдән биринә дејил, *ирг мүһарибәсинә,* бирләшмиш славјан вә роман иргләри әлејһинә мүһарибәјә һазырлашмаға башламалы олачагдыр***.

Бу мүһарибәјә мане олмаға имканы олмајан алман фәһлә синфи она, Алманијанын истиглалијјәти уғрунда, Франсаны вә бүтүн Авропаны Икинчи империјанын мәнфур зүлмүндән азад етмәк уғрунда апарылан бир мүһарибә кими сә’јлә јардым едирди. Алман сәнаје фәһләләри кәнд фәһләләри илә бирликдә гәһрәман гошунларын әсас һиссәсини тәшкил етдикләри һалда, онларын аиләләри евдә јарыач галмышды. Сәрһәд харичиндә дөјүш мејданында онларын сыралары сејрәкләшди, евдә исә онлары ејни дәрәчәдә фәлакәтли јохсуллуг көзләјир****. Буна көрә инди онлар да тәләб едирләр «тә’-

---

* 1870-чи ил алманча нәшриндә «азадлыг вә сүлһ» сөзләриндән габаг «мүстәгиллик» сөзү әлавә едилмишдир. *Ред.*

** 1870-чи ил алманча нәшриндә бураја «Һокенсоллернләрин ән’әнәсинә ујғун олараг» сөзләри әлавә едилмишдир. *Ред.*

*** 1870-чи ил алманча нәшриндә бураја ашағыдакы чүмлә әлавә едилмишдир: «Ағылларыны итирмиш вәтәнпәрвәрләрин Алманија үчүн тә’мин етдикләри сүлһ перспективи бундан ибарәтдир». *Ред.*

****1870-чи ил алманча нәшриндә, сонра, әлавә едилмишдир: «Вәтәнпәрвәр һајкүјчүләр онлара, тәсәлли олмаг үчүн дејәчәкләр ки, капиталын вәтәни јохдур, әмәк һаггы *вәтәнпәрвәрликдән кәнар олан бејнәлмиләл* әрз вә тәләб гануну илә тәнзим олунур. Буна көрә дә вахт чатыб ки, фәһлә синфи өз сөзүнү десин вә буржуазијадан олан чәнаблара бир даһа *онун адындан чыхыш етмәк* имканы вермәсин». *Ред.*

минат» јарадылсын ки, вердикләри сајсыз-һесабсыз гурбанлар әбәс олмамышдыр, онлар азадлыг әлдә етмишләр, Бонапарт ордулары үзәриндә онларын гәләбәси һеч дә, 1815-чи илдә[132] олдуғу кими, алман халгынын мәғлубијјәтинә чеврилмәјәчәкдир. Һәм дә онлар белә тә'минатдан биринчиси олараг *Франса үчүн шәрәфли сүлһ вә Франса республикасынын танынмасыны* тәләб едирләр.

Алманија Сосиал-демократ фәһлә партијасынын Мәркәзи комитәси сентјабрын 5-дә е'лан етдији манифестдә бу тә'минат үзәриндә бәрк тә'кид едирди.

«Биз Елзас вә Лотаринкијанын илһаг едилмәсинә гаршы протест едирик. Биз баша дүшүрүк ки, алман фәһлә синфи адындан данышырыг. Франса вә Алманијанын үмуми мәнафејини, сүлһ вә азадлыг мәнафејини, шәрг барбарлығына гаршы Гәрби Авропа мәдәнијјәтинин мүбаризәси мәнафејини нәвәрә алараг, алман фәһләләри әсла дөзмәзләр ки, Елзас вә Лотаринкија илһаг едилсин... Бүтүн өлкәләрдәки фәһлә јолдашларымызла бирликдә биз пролетариатын үмуми бејнәлхалг ишини мөһкәм вә сәдагәтлә горујачағыг!»

Тәәссүф ки, биз онларын билаваситә мүвәффәгијјәтинә үмид бағлаја билмирик. Әкәр франсыз фәһләләри тәчавүзкары сүлһ заманы дајандыра билмәдиләрсә, һәрби гызғынлыг заманы галибин гаршысыны алмаға алман фәһләләринин бундан чохму имканы вар? Алман фәһләләринин манифести Луи Бонапартын ади бир чинајәткар олараг Франса республикасына тәслим олунмасыны тәләб едир. Онларын һакимләри исә, Луи Бонапарты ән мүнасиб бир адам кими вар гүввә илә јенә Түилри тахтына[133] әјләшдирмәјә чалышырлар ки, Франсаны мәһв етсинләр. Нечә олурса олсун, тарих көстәрәчәкдир ки, алман фәһлә синфи алман буржуазијасы кими чүрүк материалдан јарадылмамышдыр. Алман фәһлә синфи өз вәзифәсини јеринә јетирәчәкдир.

Онунла бирликдә биз Франсада республика тә'сис едилмәсини алгышлајырыг, лакин ејни заманда, әсассыз олачағыны үмид етдијимиз тәшвишләр бизи нараһат едир. Бу республика тахт-тачы јыхмады, јалныз онун гојуб кетдији бош јери тутду*. Бу республика ичтимаи бир наилијјәт кими дејил, милли мүдафиә тәдбири олараг е'лан едилмишдир. О, гисмән гаты орлеанистләрдән[117], гисмән дә буржуа республикачыларындан ибарәт олан мүвәггәти һөкумәтин әлиндәдир, буржуа республикачыларындан бә'зиләринин үзәриндә исә 1848-чи ил ијун үсјанындан [18] силинмәз бир ләкә галмагдадыр. Бу һөкумәтин үзвләри арасында вәзифәләрин бөлкүсүндән јахшы бир шеј

* 1870-чи ил алманча нәшриндә, сонра, мәтнә «алман сүнкүләри сајәсиндә» сөзләри әлавә едилмишдир. *Ред.*

көзләмәк чәтиндир. Орлеанистләр ән мөһкәм мөвгеләри—ордуну вә полиси әлә кечирмишләр, гондарма республикачылара исә бошбоғазлыг етмәк вәзифәси верилмишдир. Бу һөкумәтин илк аддымларындан бә'зиләри чох ајдын көстәрир ки, бу һөкумәтә империјадан тәкчә бир јығын харабазарлыг дејил, империјанын фәһлә синфиндән горхмасы да ирс галмышдыр. Әкәр инди онлар республика адындан уча сәслә мүмкүн олмајан шејләр вә'д едирләрсә,—бу онун үчүн едилмирми ки, «мүмкүн олан» һөкумәтин леһинә курулту галдырылсын? Республика, өзүнүн бә'зи буржуа башчыларынын фикринә көрә, орлеанист реставрасијасы үчүн јалныз бир кечид пилләси вә көрпү хидмәти көрмәмәлидирми?

Беләликлә, франсыз фәһлә синфи ән чәтин бир вәзијјәтдәдир. Индики бөһран заманы, дүшмән аз гала Парисин гапыларына кәлиб чыхдығы бир вахтда јени һөкумәти јыхмаг үчүн едилән һәр бир чәһд сон дәрәчә ағылсыз бир һәрәкәт оларды. Франсыз фәһләләри өз вәтәндашлыг вәзифәсини јеринә јетирмәлидирләр*, лакин онлар, Биринчи империјанын милли *ән'әнәләринә* алданмыш олан франсыз кәндлиләри кими, 1792-чи илин милли *ән'әнәләринә* алданмаларына јол вермәмәлидирләр. Онлар кечмиши тәкрар етмәк дејил, кәләчәк гурмалыдырлар. Гој онлар республика азадлығынын онлара вердији бүтүн васитәләрдән сакитлик вә гәтијјәтлә истифадә едиб өз синфинин тәшкилатыны даһа әсаслы сурәтдә мөһкәмләтсинләр. Бу онлара Франсаны јенидән дирчәлтмәк уғрунда вә бизим үмуми ишимиз—әмәк азадлығы уғрунда мүбаризә үчүн јени нәһәнк гүввәләр верәчәкдир. Республиканын мүгәддәраты онларын күчүндән вә зәкасындан асылыдыр.

Инкилис фәһләләри, өз һөкумәтинин Франса республикасыны танымамаг арзусуну[134] гырмаг үчүн кәнардан сағламлашдырычы тәзјиг көстәрмәк истигамәтиндә артыг бә'зи аддымлар атмышлар. Јәгин ки, Инкилтәрә һөкумәти индики ләнк һәрәкәти илә, 1792-чи ил антијакобин мүһарибәсинин вә ләјагәтсиз бир тәләсикликлә **coup d'état**[135] танымыш олмасынын әвәзини чыхмаг истәјир. Инкилис фәһләләри, бундан әлавә, өз һөкумәтиндән тәләб едирләр ки, Франсанын парчаланмасына,—инкилис мәтбуатынын бир һиссәсинин** һәјасызлыгла тәләб етдији парчаланмасына вар гүввә илә мүгавимәт көстәрсин. Бу һәмин мәтбуатдыр ки, там ијирми ил әрзиндә Луи Бонапарта Авропанын таңрысы кими сәчдә едир

* 1870-чи ил алманча нәшриндә «вәзифә» сөзүндән сонра «онлар да белә һәрәкәт едирләр» сөзләри әлавә едилмишдир. *Ред.*

** 1870-чи ил алманча нәшриндә бу чүмләнин ахыры ашағыдакы шәкилдә верилмишдир: «инкилис мәтбуатынын бир һиссәси буну алман вәтәнпәрвәрләри гәдәр курулту гопармагла тәләб едир». *Ред.*

вә Америка гулдарларынын гијамыны чошғун алгышлајырды[136]. Бу мәтбуат о заман олдуғу кими, инди дә гулдарларын мәнафеји үчүн чалышыр.

Гој *Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин* бөлмәләри бүтүн өлкәләрдә фәһлә синфини фәал чыхыш етмәјә чағырсын. Әкәр фәһләләр өз вәзифәсини унутса, әкәр онлар пассив галсалар, онда һазыркы дәһшәтли мүһарибә јени, даһа чох дәһшәтли бејнәлхалг мүһарибәләрин башланғычы олар вә һәр өлкәдә гылынч чәнкавәрләринин торпаг мүлкијјәти вә капиталын фәһләләр үзәриндә јени гәләбәләринә кәтириб чыхарар.

Vive la République!*

256, Һај Һолборн,
Лондон, Уестерн Сентрал,
9 сентјабр 1870-чи ил.

К. Маркс тәрәфиндән 1870-чи ил сентјабр ајынын 6-сы илә 9-у арасында јазылмышдыр.

1870-чи ил сентјабрын 11—13-дә вәрәгә шәклиндә инкилис дилиндә, һәмчинин 1870-чи илин сентјабр—декабрында вәрәгә шәклиндә вә дөври мәтбуатда алман вә франсыз дилләриндә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 274—281.

---

* — Јашасын республика! *Ред.*

ФРАНСАДА ВӘТӘНДАШ МҮҺАРИБӘСИ

БЕЈНӘЛХАЛГ ФӘҺЛӘ БИРЛИЈИ БАШ ШУРАСЫНЫН МҮРАЧИӘТИ[111]

БИРЛИЈИН АВРОПА ВӘ БИРЛӘШМИШ ШТАТЛАРДАКЫ БҮТҮН ҮЗВЛӘРИНӘ

I

1870-чи ил сентјабрын 4-дә Парис фәһләләри, бүтүн Франсанын демәк олар ки, дәрһал јекдилликлә алгышладығы републиканы е'лан етдикләри заман шөһрәтпәрәст адвокатлар күруһу—бу күруһун дөвләт хадими Тјер, кенералы исә Трошју иди—шәһәр идарәсини зәбт етди. Бу адамлар бүтүн тарихи бөһран заманларында бүтүн Франса үчүн Парисин нүмајәндә олмасы лазым кәлдијинә о заман о гәдәр кор-коруна инанырдылар ки, зорла әлә кечирмиш олдуглары рүтбәни—Франсанын һакимләри рүтбәсини доғрултмаг үчүн өзләринин Парис депутаты мандатларыны тәгдим етмәји тамамилә кафи һесаб едирдиләр. Ахырынчы мүһарибә мүнасибәтилә икинчи мүрачиәтимиздә, һәрәкат бу адамлары јухарыја галдырандан беш күн сонра биз онларын ким олдуғуну сизә изаһ етмишдик*. Лакин, фәһләләрин һәгиги рәһбәрләри һәлә Бонапартын һәбсханаларында сахландыглары вә пруссијалылар сүр'әтлә Парисин үзәринә јеридикләри заман гәфләтән јахаланмыш олан Парис бу адамлара һакимијјәти әлә алмаг имканы верди, лакин белә бир гәти шәртлә ки, онлар бу һакимијјәтдән јалныз милли мүдафиә мәгсәдләри үчүн истифадә етсинләр. Париси исә, анчаг онун фәһләләрини силаһландырмагла, онлардан әсл һәрби гүввә тәшкил етмәклә, мүһарибәнин өзүндә онлара һәрб сәнәтини өјрәтмәклә мүдафиә етмәк оларды. Лакин Париси силаһландырмаг ингилабы силаһландырмаг демәк иди. Парисин пруссијалы тәчавүзкар үзәриндә гәләбәси франсыз капиталисти вә онун дөвләт ту-

* Бах: бу чилд, сәһ. 221—222. *Ред.*

фејлиләри үзәриндә франсыз фәһләсинин гәләбәси оларды. Ја милли вәзифәни, ја да синфи мәнафеји әсас көтүрмәк мәчбуријјәтиндә галан милли мүдафиә һөкумәти бир дәгигә дә тәрәддүд етмәдән дөнүб милли хәјанәт һөкумәти олду.

О, һәр шејдән әввәл Тјери Аврополуа сарајларыны кәзиб онлардан васитәчи олмағы бир сәдәгә кими истәмәјә көндәрди вә бунун мүгабилиндә республиканы кралла әвәз етмәји өһдәсинә алды. Парисин мүһасирәси башланандан дөрд ај сонра һәмин һөкумәт тәслим олмагдан данышмағы вахты чатмыш һесаб етди; Трошју Парисин топлашмыш мерләринә Жүл Фаврын вә өз башга һәмкарларынын јанында бу сөзләрлә мүрачиәт етди:

«Һәлә сентјабрын 4-дә ахшам һәмкарларымын мәнә вердикләри биринчи суал бундан ибарәт олду ки, Пруссија ордусунун мүһасирәсинә мүвәффәгијјәтлә давам кәтирмәјә Парисин мүәјјән бир имканы вармы? Мән бу суала тәрәддүд етмәдән мәнфи чаваб вердим. Бурада олан һәмкарларымдан бә'зиләрини шаһид көстәрирәм; онлар мәним доғру сөјләдијими сизә тәсдиг едә биләрләр; мән һәмишә, о заман сөјләдијим фикримдә галмышам. Мән онлара да инди сизә дедикләримин ејнини демишдим: индики вәзијјәтдә Париси Пруссија ордусундан горумаг чәһди—халис ағылсызлыгдыр. Әлбәттә, гәһрәманчасына ағылсызлыгдыр,—дејә, мән әлавә етдим,—лакин һәр һалда, ағылсызлыгдан артыг бир шеј дејилдир... Һадисәләр» (бунлары о өзү идарә едирди) «мәним ирәличәдән дедикләримин доғрулуғуну тәсдиг етди».

Орадакы мерләрдән бири, ч. Қорбон, Трошјунун бу гәшәнк хырдача нитгини сонралар нәшр етди.

Демәли, республика е'лан олунан күнүн ахшамы Трошјунун һәмкарлары билирдиләр ки, онун «планы» Париси тәслим вермәкдән ибарәтдир. Әкәр милли мүдафиә Тјерин, Фаврын вә К°-нын шәхси һөкмранлығы үчүн анчаг бир бәһанә олмасајды, 4 сентјабр бамбылылары артыг ајын 5-дә өз һакимијјәтләриндән әл чәкәрдиләр. Трошјунун «планыны» Парис әһалисинә билдирәрдиләр вә она тәклиф едәрдиләр ки, ја дәрһал тәслим олсун, ја да өз мүгәддәратыны өз әлинә алсын. Лакин бу шәрәфсиз алдадычылар Париси гәһрәманчасына ағылсызлыгдан ачлыг вә гәтл илә сағалтмаға гәрар вердиләр, һәләлик исә ону өз дәбдәбәли манифестләри илә алдатмагда идиләр. Һәмин манифестләрдә јазылырды ки, Трошју, «Парисин губернатору һеч вахт тәслим олмајачагдыр»,—харичи ишләр назири Жүл Фавр «бир гарыш да торпаг, галаларымызын бир дашыны да күзәшт етмәјәчәкдир». Лакин һәмин Жүл Фавр Гамбеттаја өз мәктубунда е'тираф едирди ки, онлар Пруссија әскәрләриндән дејил, Парис фәһләләриндән «мүдафиә олунурлар». Парис ордусуна команданлығы еһтијаткар Трошјунун тапшырмыш олдуғу бонапартист

гулдурлар бүтүн мүһасирә мүддәтиндә өз хүсуси мәктубларында, сиррини билдикләри бу гондарма мүдафиәјә һәјасызлыгла истеһза едирдиләр. (Сүбут үчүн, мәсәлән, Парис ордусу артиллеријасынын баш командири, Фәхри лекион бөјүк хач орденлиси Алфонс Симон Кионун, артиллерија дивизијону кенералы Сүзана јаздығы вә Коммуна тәрәфиндән «Journal Officiel»[137]-дә дәрч едилмиш мәктубуна нәзәр салмаг кифајәтдир). Нәһајәт, 1871-чи ил јанварын 28-дә[138] фырылдагчылар маскаларыны атдылар. Милли мүдафиә һөкумәти Парисин тәслим едилмәси ишиндә ән бөјүк алчалманын әсл гәһрәманлыг нүмунәсини көстәрди, Франсанын, Бисмарка әсир дүшәнләрдән ибарәт бир һөкумәти кими һәрәкәт етди,— бу о гәдәр алчаг бир рол иди ки, һәтта, Луи Бонапарт өзү дә Седанда бу ролу өз үзәринә көтүрмәјә чәсарәт етмәмишди[99]. 18 март һадисәләриндән сонра ваһимә ичиндә Версала гачмагла өзләрини хилас етмәјә чалышан capitulards[139]-ларын Парисдә гојуб кетдикләри сәнәдләр онларын хәјанәтини көстәрирди; һәмин сәнәдләри мәһв етмәк үчүн, Коммунанын әјаләтләрә манифестиндә јаздығы кими,

«бу адамлар һәтта Париси ган дәрјасында гәрг олмуш бир харабазарлыға чевирмәкдән чәкинмәздиләр».

Милли мүдафиә һөкумәтинин бир чох ән нүфузлу үзвләрини бу јерә кәтириб чыхаран бир дә онларын тамамилә хүсуси, шәхси мүлаһизәләри иди.

Барышыг бағланандан азачыг сонра, Милли мәчлисин Парис депутатларындан олуб сонралар Жүл Фаврын хүсуси әмри илә күлләләнмиш Милјер там бир сыра јуридик сәнәдләрин әслини дәрч етдирмишди; һәмин сәнәдләр сүбут едирди ки, әјјаш бир Әлчәзаир дәләдузунун арвады илә јашајан Жүл Фавр, ганунсуз доғулмуш өз ушагларынын адындан далбадал бир нечә ил әрзиндә ән һәјасыз сахтакарлыглара әл атараг бөјүк бир ирсә јијәләнмиш вә беләликлә сәрвәт саһиби олмушду; гануни варисләр тәрәфиндән чәлб едилмиш олдуғу мүһакимәдә онун сахтакарлыгларынын үстү јалныз она көрә ачылмамышды ки, бонапартист мәһкәмәләрин хүсуси һимајәси алтында иди. Бу рәсми јуридик дәлилләр гаршысында һәр һансы фәсаһәт күчсүз олдуғуна көрә, Жүл Фавр өмрүндә илк дәфә ағзыны ачмајыб вәтәндаш мүһарибәсинин гызышмасыны көзләмәји лазым билди ки, сонра Парис әһалисини аилә, дин гајда-ганун вә мүлкијјәт әлејһинә һәјасызлыгла үсјан етмиш фәрари каторгалылар адландырыб гудузчасына сөјсүн. Бу сәнәдләр сахтакары сентјабрын 4-дән сонра дәрһал, һакимијјәти әлә алан кими, һәмрә'јлик һиссләри үзүндән Пик вә Тајфери азад етди, һалбуки бунлар «Étendard»

гәзети[140] илә әлагәдар олан рүсвајчы әһвалатда сахтакарлыг үстүндә һәтта империја заманы мәһкум едилмишдиләр. Бу ҹәнаблардан бири, Тајфер о гәдәр һәјасыз иди ки, Коммуна заманы Парисә гајытмышды, лакин Коммуна ону дәрһал һәбсханаја салды. Бунлардан сонра исә Жүл Фарв Милли мәҹлис трибунасындан чағырыб һај-күј салырды ки, парислиләр бүтүн каторгалылары ачыб бурахмышлар!

Империјанын дахили ишләр назири мөвгејинә көчмәк јолундакы мүвәффәгијјәтсиз ҹәһдләриндән сонра өзүнү республиканын малијјә назири вәзифәсинә кечирән Ернест Пикар, милли мүдафиә һөкумәтинин бу Ҹо Миллери*, фырылдагчылыг үстүндә (Парис префекторлуғунун 1867-ҹи ил 13 ијул тарихли мә'луматына бах) Парис биржасындан говулмуш вә Société Générale-нин[141] Палестро күчәсиндә 5 №-ли евдәки филиал шө'бәсинин директору олдуғу заман 300 000 фр. оғурлајыб буну бојнуна алдығына көрә мәһкум едилмиш (Парис префекторлуғунун 1868-ҹи ил 11 декабр тарихли мә'луматына бах) Артур Пикар адлы бир һәрифин гардашыдыр. Мәһз бу Артур Пикары Ернест Пикар өз «Électeur libre»[142] гәзетинин редактору тә'јин етмишди. Малијјә назирлијинин бу гәзетинин рәсми јаланы ади буржуа мөһтәкирләрини алдадырды, Артур Пикар исә даим биржадан назирлијә вә назирликдән биржаја гачараг франсыз ордуларынын һәр бир мәғлубијјәти заманы күчлү пул газанырды. Бу мөһтәрәм гардашларын малијјә мәсәләләри барәсиндәки бүтүн јазышмасы Коммунанын әлинә кечмишди.

Сентјабрын 4-дәк јохсул бир вәкил олан Жүл Ферри, мүһасирә заманы Парисин мери сифәтилә пајтахтын ачлығы һесабына варланмышды. Онун өз ишләри һаггында һесабат верәҹәји күн, онун мәһкум едилмәси күнү олаҹагдыр.

Беләә адамлар анҹаг Парисин харабазарлыгларында бурахылма билети [tickets-ofleave]** ала биләрдиләр: мәһз бунлар Бисмаркын мәгсәдләри үчүн јарарлы идиләр. Индијәдәк һөкумәтә кизлиндән рәһбәрлик едән Тјер асан бир сахтакарлыг нәтиҹәсиндә бирдән-бирә һөкумәтин башчысы олду, ҹинајәткарлар [ticket-of-leave men] исә онун назирләри олдулар.

Тјер, бу ејбәҹәр ҹыртдан јарым әсрдән артыг бир мүддәтдә

---

* 1871-ҹи ил вә 1891-ҹи ил алманҹа нәшрләриндән «Ҹо Миллер» әвәзинә «Карл Фогт», 1871-ҹи ил франсызча нәшриндә исә «Фалстав» дәрҹ едилмишдир. *Ред.*

** Инкилтәрәдә ҹинајәткарлар өз ҹәзаларынын чох һиссәсини чәкәндән сонра онлара бә'зән бурахылма билети верилир ки, бу билетләрлә онлар азадлыгда, лакин полисин нәзарәти алтында јашаја биләрләр. Бу кими билетләрә tickets-of-eave онларын саһибләринә исә ticket-of-leave men дејилир. *(1871-ҹи ил алманҹа нәшринә Енкелсин гејди).*

франсыз буржуазијасыны валеһ етмәкдә иди, чүнки о бу буржуазијанын синфи позғунлуғунун ән мүкәммәл бир идеја ифадәси иди. Тјер дөвләт хадими олмаздан әввәл бир тарихчи сифәтилә өз јаланчылыг исте'дадыны көстәрмишди. Онун ичтимаи фәалијјәтинин салнамәси Франсанын фәлакәтләри тарихидир. 1830-чу иләдәк республикачыларла бағлы олан Тјер өз һимајәчиси Лаффитә хәјанәти үчүн мүкафат олараг Луи-Филипп заманы назирлијә кечә билмишди. О, гара чамааты руһаниләр әлејһинә тәһрик етмәк васитәсилә—Сен-Жермен-л'Осеруа килсәсинин вә архиепископ сарајынын талан едилмәси илә нәтичәләнән тәһрик васитәсилә,—һәмчинин Беррија һерсокинјасы[143] үчүн часус-назир вә зинданбан-акушер ролу ојнамасы васитәсилә крала јалтаглана билмишди. Транснонен күчәсиндә республикачыларын гәтли вә бундан сонра мәтбуат вә иттифаглар һүгугу әлејһинә верилән алчаг сентјабр ганунлары онун иши[144] иди. О артыг 1840-чи илин мартында баш назир сифәтилә јенидән мејдана чыхды вә өзүнүн Париси мөһкәмләндирмәк лајиһәси илә бүтүн Франсаны һејрәтә салды[145]. Бу лајиһәни Парисин азадлығына гаршы гаты бир гәсд һесаб едән республикачыларын иттиһамына Тјер депутатлар палатасында белә чаваб верирди:

«Нечә? Сиз хәјал едирсиниз ки, һәр һансы бир истеһкам бир вахт азадлыг үчүн тәһлүкәли ола биләр! Һәр шејдән әввәл сиз бөһтанчылыгла белә фәрз едирсиниз ки, һәр һансы бир һөкумәт һакимијјәти өз әлиндә сахламаг үчүн Париси топа тутмаға чәсарәт едә биләр... Белә бир һөкумәт гәләбәдән әввәлкинә нисбәтән гәләбәдән сонра јүз гат артыг гејри-мүмкүн оларды».

Бәли, Париси истеһкамлардан топа тутмаға, бу истеһкамлары әввәлчә пруссијалылара тәслим вермиш олан һөкумәтдән башга һеч бир һөкумәт чәсарәт етмәзди.

1848-чи илин јанварында крал-бомба* өз күчүнү Палермо үзәриндә сынадыгда, о заман даһа чохдан назир олмајан Тјер депутатлар палатасында јенидән белә бир нитг сөјләмишди:

«Чәнаблар, сиз билирсиниз ки, Палермода нәләр олур. Бөјүк бир шәһәрин 48 саат әрзиндә топа тутулдуғу хәбәрини ешитдикдә сиз һамыныз дәһшәтә дүшүрсүнүз» (парламент мә'насында). «Һәм дә кимин тәрәфиндән топа тутулмушдур? Мүһарибә һүгугуну һәјата кечирән јаделли дүшмән тәрәфиндәнми? Јох, чәнаблар, өз һөкумәти тәрәфиндән. Һәм дә нәјә көрә? Она көрә ки, бу бәдбәхт шәһәр өз һүгугуну тәләб едирди. Өз һүгугуну тәләб етдијинә көрә бу шәһәр 48 саат топа тутулмушдур... Мән Авропанын ичтимаи фикринә мурачиәт едирәм. Белә һәрәкәтләри Авропанын бәлкә дә ән бөјүк трибунасындан һиддәтли сөзләрлә» (бәли, дөғрудан да сөзләрлә) «рүсвај етмәк—бәшәријјәт гаршысында бир хидмәт олачагдыр... Өз вәтәнинә хидмәт етмиш олан» (Тјер исә һеч вахт буну етмәмишдир) «рекент Еспартеро Барселонада башланмыш олан үсјаны јатыртмаг үчүн ораны топа тутмаг нијјәтинә дүшдүкдә, дүнјанын һәр тәрәфиндән үмуми һиддәт гышгырығы јүксәлди».

* — II Фердинанд. *Ред.*

Ил јарым сонра исә Тјер франсыз ордусу тәрәфиндән Романын топа тутулмасынын ән гаты мүдафиәчиләриндән бири иди[146]. Әслиндә, крал-бомбанын сәһви, көрүнүр, анчаг ондан ибарәт иди ки, о, јалныз 48 саат топа тутмагла кифајәтләнмишди.

Кизо тәрәфиндән узун мүддәтә һакимијјәтдән вә газанчдан узаглашдырылмыш олмасындан һиддәтләнән вә халг фыртынасынын јахынлашмасыны һавадан дујан Тјер, феврал ингилабындан бир нечә күн әввәл депутатлар палатасында өз тәмтәраглы үслубу илә,—бу үслуба көрә она «Mirabeau-moucha»* адыны вермишдиләр,—демишди:

«Мән тәкчә Франсада дејил, бүтүн Авропада да ингилаб партијасына мәнсубам. Мән истәрдим ки, ингилаби һөкумәт мө'тәдил адамларын әлиндә галсын... Лакин һөкумәт чошғун адамларын, һәтта радикалларын әлинә дә кечсәјди, мән бунун үстүндә мүдафиә етдијим ишдән әл чәкмәздим. Мән һәмишә ингилаб партијасына мәнсуб олачағам».

Феврал ингилабы башланды. Ингилаб, Кизо һөкумәтинин јеринә Тјер һөкумәтини кечирмәк,—һәмин мискин адам бунун һәсрәтиндә иди,—әвәзинә Луи-Филиппи республика илә әвәз етди. Халг гәләбәсинин биринчи күнү о чох сә'јлә кизләнир вә унудурду ки, фәһләләрин һиддәтиндән ону фәһләләрин она олан нифрәти хилас едә биләрди. Нә гәдәр ки ијун гырғыны[18] бу чешид адамлар үчүн јер ачмамышды,—бу мәшһур икид ичтимаи мејдана јахын дүшмүрдү. Ијун гырғынындан сонра исә о, гајда-ганун партијасынын вә онун парламентли республикасынын идеја рәһбәри олду; бу елә бир адсыз аралыг сәлтәнәт заманы иди ки, һөкмран синфин бир-бири илә рәгабәт апаран бүтүн фраксијалары халгы әзмәк үчүн хәлвәти дилләшир вә һәр бири өз хүсуси монархијасыны бәрпа етмәк үчүн бир-биринә гаршы фитнә-фәсад төрәдирдиләр. Тјер индики кими, о заман да республикачылары тәгсирләндириб дејирди ки, онлар мөһкәм әсаслар үзәриндә республика јарадылмасы јолунда јеканә манеәдирләр; индики кими, о заман да республикаја, чәлладын Дон-Карлоса дедији кими, дејирди: «Мән сәни өз хејрин үчүн өлдүрәчәјәм». О заман олдуғу кими, инди дә о, өз гәләбәсинин ертәси күнү бу сөзләри демәли олачагдыр: L'Empire est fait—Империја һазырдыр. Тјер зәрури азадлыглар һаггында өз ријакар нитгләрини, ону ахмаг вәзијјәтиндә гојуб парламентаризми бир кәнара атмыш олан—сүн'и парламентаризм шәраити харичиндә бу адам дөнүб бир һеч олур вә буну о өзү јахшыча билир—Луи Бонапарта гаршы өз шәхси нифрәтини унутмушдур; Тјер Икинчи империјанын бу-

* — «Милчәк Мирабо». *Ред.*

түн биабырчы ишләринин, Романын франсыз гошунлары тәрәфиндән тутулмасындан башлајыб Пруссија илә мүһарибәјәдәк, һамысында иштирак етмишдир; Тјер Алманијанын бирлијинә гаршы өз гызғын һүчумлары илә бу мүһарибәјә тәһрик едирди, о белә һесаб едирди ки, Алманијанын бирлији Пруссија истибдады үчүн бир пәрдә дејил, Алманијанын парчаланмыш вәзијјәтдә галмасы барәсиндә Франсанын тохунулмаз һүгугунун позулмасыдыр. Бу чыртдан, Авропа гаршысында I Наполеон гылынчы ојнатмағы севирди, о өз тарих әсәрләриндә Наполеонун чәкмәләрини силмәкдән башга бир иш көрмүрдү, һәгигәтдә исә онун харичи сијасәти, 1840-чы ил Лондон конвенсијасындан[148] башламыш 1871-чи илдә Парисин тәслиминә гәдәр һәмишә Франсаны сон дәрәчә алчалтмыш вә, нәһајәт, вәтәндаш мүһарибәсинә кәтириб чыхармышды ки, бу мүһарибә заманы да о, Бисмаркын хүсуси ичазәси илә Седан вә Метс әсирләрини Парисин үзәринә галдырды. Өзүнүн чевик хүсусијјәтләрини[149] вә нијјәтләринин тез-тез дәјишилдијинә бахмајараг, Тјер бүтүн өмрү боју ән гаты бир көһнәпәрәст иди. Һеч демәјә дәјмәз ки, муасир чәмијјәтдә баш верән дәрин һәрәкат һәмишә онун үчүн ачылмаз бир сирр олараг галырды; чәмијјәтин сәтһиндә баш верән һәтта ән ајдын дәјишикликләр дә онун бејнинә кирмирди, чүнки онун бејнинин бүтүн күчү дилинә кечмишди. О, мәсәлән, көһнәлмиш франсыз һимајәчилик системиндән һәр чүр кәнара чыхмағы даим писләјиб бир күнаһ адландырырды. Тјер Луи-Филиппин назири олдуғу заман дәмир јоллары лаға гојуб буну мә'насыз бир ујдурма адландырырды. Луи Бонапарт заманы мүхалифәтдә олдуғу заман исә, чүрүк франсыз һәрби системини дәјишдирмәк јолундакы һәр бир тәшәббүсү һәгарәт һесаб едиб писләјирди. Тјер өзүнүн бүтүн узун сијаси фәалијјәти müддәтиндә һәтта, ән хырдача да олса һеч бир аз-чох фајдалы әмәли тәдбир көрмәмишди. О, һәмишә анчаг сәрвәт дүшкүнү олараг галмагда вә бу сәрвәти јарадан адамлара һәмишә нифрәт бәсләмәкдә иди. Тјер Луи-Филипп заманы илк дәфә назирлији идарә етмәјә башларкән Иов кими јохсул иди, бурадан чәкилдији заман исә милјонер. Тјер һәмин крал дөврүндә ахырынча дәфә (1840-чы ил мартын 1-дән е'тибарән) назирлији идарә етдији заман дөвләт пулларыны исраф етмәкдә депутатлар палатасында ачыгча иттиһам едилмишди. Бу иттиһама чаваб олараг, о, анчаг ағламагла кифајәтләнмишди ки, бу да һәм Жүл Фаврын, һәм дә һәр бир башга чанаварын асанлыгла өз јахаларыны гуртармасына имкан верән учуз бир чаваб иди. Бордода* Франсаны јахынлашан ифласдан хилас

* 1891-чи ил алманча нәшриндә «Бордода» сөзүндән сонра әлавә едилмишдир: «1871-чи илдә». *Ред.*

етмәк үчүн Тјерин көрдүјү илк тәдбир өзү үчүн илдә үч милјон мааш тә'јин етмәкдән ибарәт олду; бу исә, Тјерин 1869-чу илдә өз Парис сечичиләринә манифестдә кәләчәк бир арзу кими ирәли сүрдүјү «гәнаәтчил республиканын» әввәлинчи вә ахырынчы сөзү олду. Тјерин 1830-чу илдәки палатада кечмиш һәмкарларындан бири, капиталист олдуғуна бахмајараг, Парис Коммунасынын сәдагәтли үзвү олан Беле бу јахынларда өз ачыг интибаһнамәләринин бириндә Тјерә бу сөзләрлә мүрачиәт етмишдир:

«Капиталын әмәји әсарәтдә сахламасы һәмишә сизин сијасәтинизин тәмәл дашы олмушдур; Парис шәһәр идарәсиндә әмәк республикасы јаранандан бәри сиз јорулмаг билмәдән чығырыб Франсаја дејирсиниз: «Будур онлар, чинајәткарлар!»

Хырда дөвләт кәләкләри устасы, дөнүклүк вә сатгынлығын маһир һоггабазы, бајағы әјриликләрдә, чиркин фырылдагларда вә партијаларын парламент мүбаризәсинин алчаг һијләкәрлијиндә усталашмыш олан Тјер; тутдуғу вәзифәдән говулан кими ингилаб гызышдырмагдан, һакимијјәти өз әлинә кечирән кими ингилабы гана гәрг етмәкдән чәкинмәјән; идејалар әвәзинә башы синфи мөвһуматла долу олан, гәлбини шөһрәтпәрәстлик әвәз едән, ичтимаи һәјатда алчаг олдуғу гәдәр, шәхси һәјатда да мурдар олан Тјер һәтта инди дә франсыз Сулласы ролуну ојнајараг, өз әмәлләринин хәбислијини өз күлүнч ловғалығы илә нәзәрә чарпдырмагдан әл чәкә билмир.

Парисин тәслими, јалныз Париси дејил, бүтүн Франсаны да Пруссијанын һөкмранлығына вермәклә, 4 сентјабр гәсбкарлары тәрәфиндән, Трошүнүн өз дедијинә көрә, һакимијјәти зәбт етдикләри күндән дүшмәнлә башланмыш олан хәјанәт интригаларынын узун силсиләсини баша чатдырды. Дикәр тәрәфдән, Парисин тәслими вәтәндаш мүһарибәсинин башланғычы иди ки, бу мүһарибәни дә онлар Пруссијанын көмәји илә республикаја вә Парисә гаршы апармаға башладылар. Тәслим шәртләринин артыг өзүндә тәлә гурулмушду. О заман өлкәнин үчдә бириндән чоху дүшмәнин әлиндә иди; пајтахтын әјаләтләрлә әлагәси үзүлмүшдү, јоллар кәсилмишди. Белә бир шәраитдә, кифајәт гәдәр һазырлыг көрмәк үчүн вахт чатышмадығындан, Франсанын һәгиги нүмајәндәләри ола биләчәк шәхсләрин сечилмәси мүмкүн дејилди. Мәһз буна көрә дә тәслим сәнәдинин мәтниндә, Милли мәчлисә сечкиләр үчүн бир һәфтәлик вахт мүәјјән едилмишди вә бунун нәтичәсиндә, гаршыдакы сечкиләр һаггында Франсанын чох јериндә анчаг сечкиләрин әрәфәсиндә мә'лумат алынмышды. Сонра, тәслим сәнәдинин хүсуси маддәсинә әсасән Мәчлис јалныз сүлһ вә мүһарибә мәсәләсини һәлл етмәк мәгсәди илә, лазым кәлдик-

дә исә—һәмчинин сүлһ мүгавиләси бағламаг үчүн сечилмәли иди. Әһали һисс етмәјә билмәзди ки, барышыг шәртләри мүһарибәнин давам етдирилмәсини мә'насыз едир вә Бисмаркын бујурдуғу сүлһү бағламаг үчүн Франсанын ән пис адамлары ән јарарлы адамлар сајылачагдыр. Лакин Тјер бу еһтијат тәдбирләри илә кифајәтләнмәјәрәк вә барышыг сирри Парисә билдирилмәздән әввәл, сечкиләр мүнасибәтилә өлкәнин һәр јерини кәзмәјә чыхды ки, лекитимистләр[117] партијасынын мејитини дирилтсин: орлеанистләрлә бирликдә бу партија бонапартистләри әвәз етмәли иди, чүнки бонапартистләр о заман өлкә үчүн гәтијјән јарамырдылар. Тјер лекитимистләрдән горхмурду. Онлар мүасир Франсанын һөкумәти ола билмәздиләр, буна көрә дә рәгиб олмаг е'тибарилә тәһлүкәли дејилдиләр; Тјерин өзүнүн (1833-чү ил јанварын 5-дә депутатлар палатасында) дедијинә көрә, бу партијанын бүтүн фәалијјәти

«даим үч әсас үзәриндә: јаделлиләрин басгыны, вәтәндаш мүһарибәси вә анархија үзәриндә дајанырды».

Буна көрә дә һәмин партија әксингилаб үчүн ән әлверишли бир аләт иди. Лекитимистләр өзләринин чохдан көзләдикләри кечмиш миллилик сәлтәнәтинин гајыдачағына чидди инанырдылар. Доғрудан да, Франса јенидән јаделли ишғалчыларын ајаглары алтына салынмышды, империја јенә деврилмишди; Бонапарт јенә әсир дүшмүш вә лекитимистләр јенә дирилмишдиләр. Көрүнүр, тарихин чархы кери дөнмүшдү ки, кедиб 1816-чы илин[150] «chambre introuvable»* дәрәчәсинә јуварлансын. 1848—1851-чи илләрдә республика заманынын милли мәчлисләриндә лекитимистләр елмли вә парламент мүбаризәсиндә тәчрүбәли лидерләр тәрәфиндән тәмсил олунмушдулар; инди илк сыраја онларын партијасынын ән ади шәхсијјәтләри—Франсанын бүтүн Прусонјаклары кечмишдиләр.

Бордода бу «мүлкәдар депутатлары» палатасы[151] ачылан кими. Тјер онлары һәтта парламент мүзакирәләринә дә бурахмајараг, онлара анчаг билдирди ки, сүлһүн илк шәртләрини дәрһал гәбул етмәлидирләр, чүнки Пруссија јалныз бу шәртлә республикаја вә онун дајағы олан Парисә гаршы мүһарибәјә башламаға ичазә верәр. Доғрудан да, әксингилабын фикирләшмәјә вахты јох иди. Икинчи империја дөвләт борчуну икигатдан да чох артырмышды, бүтүн бөјүк шәһәрләр ағыр јерли борчлара кирмишди. Мүһарибә дөвләт борчуну сон һәддә чатдырмыш вә милләтин вәсаитини сон дәрәчә түкәтмишди. Бундан әлавә: Пруссија Шејлоку 500 минлик

---

* 1871 вә 1891-чи илләрин алманча нәшрләриндә сонра бу сөзләр кәлир: «(ландратлар вә јункерләр палатасы)». *Ред.*

гошун үчүн әрзаг гәбзләри илә; 5 милјардлыг тәзминат[119] верилмәси тәләби илә вә вахты кечән тә'дијәләр үчүн 5 фаиз чәримә верилмәси тәләби илә Франса торпағында дајанмышды. Бунларын һамысыны ким вермәли иди? Сәрвәт мүлкијјәтчиләри өзләринин төрәтдикләри мүһарибәнин ағырлығыны бу сәрвәти истеһсал едәнләрин үзәринә јалныз республиканы зоракылыгла девирмәк васитәсилә јыха биләрдиләр. Беләликлә, Франсанын о вахтадәк мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә вар-јохдан чыхмасы бу вәтәнпәрвәрләри—торпаг мүлкијјәти вә капитал нүмајәндәләрини—вадар етди ки, јаделли ишғалчынын көзү габағында вә онун јүксәк һимајәси алтында харичи мүһарибәни вәтәндаш мүһарибәси илә, гулдарларын гијамы илә баша чатдырсынлар.

Бу гәсдә гаршы чох бөјүк бир манеә вар иди ки, о да Парис иди. Парисин тәрк-силаһ едилмәси мүвәффәгијјәт үчүн биринчи шәрт иди. Бу сәбәбдән дә Тјер Парисә мүрачиәт едиб силаһыны јерә гојмасыны тәләб етди. Париси һөвсәләдән чыхартмаг үчүн нә лазымса, һамысы едилмишди; «мүлкәдарлар палатасы» республика әлејһинә ән гәзәбли фәрјадлар гопарырды; Тјер өзү республиканын јашамаг һүгугу барәсиндә икимә'налы ифадәләр ишләдирди; Париси башсыз гојмаг вә пајтахт адындан мәһрум етмәклә һәдәләјирдиләр; орлеанистләрдән елчиләр тә'јин едирдиләр; Дүфор, вахтында өдәнилмәмиш вексelләр вә мәнзил кирајәси чәримәләри һаггында ганунлар кечиртди[152] ки, бунларын да Парисин тичарәт вә сәнајесини көкүндән сарсыдачағы горхусу вар иди; Пује-Керт'енин тә'киди илә, һәр һансы нәшрин һәр нүсхәси үчүн ики сантим верки гојулурду; Бланки вә Флуранс өлүмә мәһкум едилмишдиләр, республикачы гәзетләр гадаған олунмушду; Милли мәчлиси Версала көчүрмүшдүләр; Паликао тәрәфиндән е'лан олунмуш вә 4 сентјабр һадисәләри нәтичәсиндә ләғв едилмиш мүһасирә вәзијјәти бәрпа едилмишди; Винуа, décembriseur[153] Парисин губернатору, бонапартист жандарм Валантен полис префекти вә језуит кенерал Орел де Паладин Парис Милли гвардијасынын баш команданы тә'јин едилмишди.

Инди исә биз ч. Тјерә вә Милли мүдафиә һөкумәтинин үзвләринә, Тјерин әлалтыларына суал вермәлијик. Мә'лумдур ки, Тјер өз малијјә назири Пује-Кертјенин васитәчилији илә ики милјардлыг борч мүгавиләси бағламышды вә һәмин борч дәрһал алынмалы иди. Инди суал едирик, доғрудур, ја јох:

1) бу ишчијәз елә дүзәлдилмишди ки, бир нечә милјон «комиссијачылыг» пулу Тјерин, Жүл Фаврын, Ернест Пикарын, Пује Кертјенин вә Жүл Симонун чибинә кирди;

2) борчу анчаг Парис «сакитләшдириләндән» сонра өдәмәји өһдәләринә алмышдылар[154]?

Һәр һалда, онлары бу ишдә чох тәләсмәјә вадар едән нә исә бир шеј вар иди, чүнки Тјер вә Жүл Фавр Пруссија гошунларынын дәрһал Парисин тутмасы үзәриндә Бордо мәчлисинин чохлуғу адындан ән һәјасыз бир сурәтдә тә'кид едәрдиләр. Лакин белә бир аддым Бисмаркын мүлаһизәләринә ујғун кәлмирди вә Бисмарк Алманијаја гајытдыгда буну Франкфурт филистерләринә истеһза илә вә ачыг данышмагла онлары һејрәтә салды.

II

Силаһлы Парис әксингилаби гәсдә гаршы јеканә чидди манеә иди. Демәли, Парисин тәрксилаһ етмәк лазым иди. Бордо палатасы бу мәсәлә һаггында өз фикрини тамамилә ачыг билдирмишди. Һәтта «мүлкәдарлар палатасы» депутатларынын гәзәбли нә'рәләри бу гәдәр ајдын олмасајды да, Тјерин, Парисин décembrseur Винуадан, бонапартист жандарм Валантендән вә језуит кенерал Орел де Паладиндән ибарәт үчлүјүн ихтијарына вермәси зәррә гәдәр шүбһә јери гојмурду. Парисин тәрксилаһ етмәјин һәгиги мә'насыны чәкинмәдән е'лан едән гәсдчиләр Парисдән силаһы тәһвил вермәји елә бир бәһанә илә тәләб едирдиләр ки, бу ән биабырчы вә һәјасыз бир јалан иди. Тјер дејирди ки, Парис Милли гвардијасынын артиллеријасы дөвләт мүлкијјәтидир, буна көрә дә дөвләтә гајтарылмалыдыр. Һәгигәтдә исә фактлар белә иди: Парис, лап тәслим күнүндән сајыг дурмушду; Бисмарка әсир оланлар бу тәслим сәнәдинә көрә Франсаны Бисмаркын сәрәнчамына вермиш вә Парисин итаәтә кәтирмәкдән ибарәт олан ашкар бир мәгсәдлә өзләри үчүн хејли бөјүк шәхси мүһафизә дәстәси ала билмишдиләр. Милли гвардија јенидән тәшкил едилмиш вә али команданлығы Мәркәзи комитәјә һәвалә етмишди; Мәркәзи комитә исә, көһнә бонапартист һиссәләринин бә'зи галыглары истисна олмагла, бүтүн милли гвардијачылар күтләси тәрәфиндән сечилмишди. Пруссијалыларын Парисә кирмәси әрәфәсиндә Мәркәзи комитә, мәһз пруссијалыларын кирәчәји мәһәлләләрдә, јахуд онлара битишик мәһәлләләрдә capitulards (тәслимчиләрин) хәјанәткарлыгла гојуб кетдикләри топларын вә митралјозларын Монмартра, Белвилә вә Лја Виллетә дашынмасы үчүн тәдбирләр көрдү. Бу артиллерија милли гвардијанын өзүнүн јығмыш олдуғу пулла јарадылмышды. 28 јанвар тәслими сәнәдинин мәтниндә һәмин артиллерија рәсми олараг милли гвардијанын хүсуси мүлкијјәти һесаб едилмишди вә буна көрә дә галибин сәрәнчамына верилмәли олан

дөвләт силаһлары ҹүмләсинә дахил едилмәмишди. Парисә гаршы мүһарибә башламаг үчүн Тјерин әлиндә зәррә гәдәр дә дәлил јох иди, буна көрә дә о, белә һәјасыз бир јалана әл атмалы иди ки, куја милли гвардијанын артиллеријасы дөвләт мүлкијјәти имиш!

Артиллеријанын зәбт едилмәси, јәгин ки, Парисин үмуми тәрксилаһы үчүн вә, демәли, 4 сентјабр ингилабынын тәрксилаһы үчүн анҹаг хәбәрдарлыг ишарәси олмалы иди. Лакин бу ингилаб Франсанын ганунилəшдирилмиш бир вәзијјәти олду. Бу ингилабын нәтиҹәси олан республика тәслим сәнәдинин мәтниндә галиб тәрәфиндән танынмышды. Тәслимдән сонра республиканы бүтүн хариҹи дөвләтләр таныдылар; Милли мәҹлис республика адындан чағырылмышды. Бордо Милли мәҹлисинин вә онун иҹраијјә һакимијјәтинин јеканә ганун әсасы Парис фәһләләринин 4 сентјабр ингилабындан ибарәт иди. Әкәр 4 сентјабр ингилабы олмасајды, бу Милли мәҹлис дәрһал өз јерини, Пруссијанын идарәси шәраитиндә дејил, Франсанын идарәси шәраитиндә 1869-ҹу илдә үмуми сечки һүгугу әсасында сечилән вә сонралар ингилаб тәрәфиндән зорла говулмуш олан Ганунвериҹилик корпусуна вермәли иди. Тјер вә онун бандасы, Луи Бонапартын имзаладығы вә онлары Қајеннаја сәјаһәт етмәк зәрурәтиндән хилас едән мүһафизә фәрманлары әлдә етмәк үчүн тәслим олмаг мәҹбуријјәтиндә галардылар. Милли мәҹлис вә онун Пруссија илә сүлһ бағламаг сәлаһијјәти ингилабын анҹаг епизодларындан бири иди, ингилабын һәгиги тәҹәссүмү һәр һалда силаһлы Парис иди, бу ингилабы етмиш олан вә онун хатиринә беш ајлыг мүһасирәјә вә бунун бүтүн аҹлыг дәһшәтләринә таб кәтирмиш олан Парис иди, Трошјунун планына бахмајараг, өзүнүн узун мүгавимәти илә әјаләтләрә инадлы мүдафиә мүһарибәси етмәк имканы верән Парис иди. Инди исә бу Парис, гијамчы Бордо гулдарларынын тәһгирамиз әмринә көрә ја тәрксилаһ олмалы вә е'тираф етмәли иди ки, 4 сентјабр ингилабы һакимијјәтин садәҹә олараг Луи Бонапарт әлиндән онун рәгибләри—тахт-таҹ иддиасында олан башгалары әлинә кечмәсиндән артыг бир шеј дејилди; ја да Парис Франсанын иши уғрунда фәдакарлыгла мүбаризә етмәли иди, Франсаны исә тамамилә јыхылмагдан анҹаг ингилабла, Икинҹи империјаја кәтириб чыхармыш вә өзү онун һимајәси алтында тамамилә позулмаг дәрәҹәсинә чатмыш сијаси вә иҹтимаи гурулушу дағытмагла хилас етмәк вә дирҹәлдиб јени һәјата ҹәлб етмәк оларды. Беш ајлыг аҹлыг әзабы чәкмиш Парис бир дәгигә дә олса тәрәддүд етмирди. О әсл бир гәһрәман кими, өз истеһкамлары тәпәсиндән Пруссија топларынын ону һәдәләмәсинә бахмајараг, франсыз гәсдчиләри илә мүбаризәнин

бүтүн ағырлыгларына гатлашмаг әзминдә иди. Лакин Мәркәзи комитә Париси чәлб етмәк истәдикләри вәтәндаш мүһарибәсинә нифрәт бәсләдијинә көрә, халис мүдафиә мөвгеји тутмагда давам едәрәк, нә Милли мәчлисин фитнәкар чыхышларына, нә өз ишләринә ичраијјә һакимијјәти тәрәфиндән һәјасызчасына мүдахилә едилмәсинә, нә дә һәдәләмә үчүн Парисә вә онун әтрафына гошун топланмасына әһәмијјәт вермирди.

Белә бир вәзијјәтдә Тјер өзү вәтәндаш мүһарибәсинә башлады: о, Винуанын башчылығы илә бөјүк бир полис дәстәсини вә бир нечә низами полкуну кечә Монмартра сојғунчу басгынына көндәрди ки, гәфләтән һүчум едиб Милли гвардијанын артеллеријасыны зәбт етсин. Һамыја мә'лумдур ки, бу тәшәббүс Милли гвардијанын чидди мүгавимәти вә гошунла халгын гардашлашмасы нәтичәсиндә баш тутмады. Орел де Паладин гәләбә һаггында габагчадан билдириш чап етдирмәјә һазырлашмышды, Тјер исә coup d'état* етмәк үчүн көрдүјү тәдбирләр һаггында е'ланлар һазырламышды. Лакин бу е'ланлары бир манифестлә әвәз етмәк лазым кәлди; бу манифестдә хәбәр верилирди ки, Тјер милли гвардијанын силаһыны онун өзүнә бағышламаг кими нәчиб бир гәрара кәлмишдир; Тјер билдирирди ки, милли гвардија һеч шүбһәсиз һөкумәтә гошулараг һәмин силаһдан гијамчылара гаршы мүбаризә үчүн истифадә едәчәкдир. 300 000 нәфәрлик милли гвардијачыдан анчаг 300 нәфәри балача Тјерин, ону гвардијачыларын өзләриндән горумаг үчүн она гошулмаг чағырышына сәс верди. 18 март шанлы фәһлә ингилабы Парисдә јеканә һаким иди. Онун мүвәггәти һөкумәти Мәркәзи комитә иди. Авропа өз көзләри гаршысында баш верән һејрәтләндиричи дөвләт һадисәләринин вә һәрби һадисәләрин доғрулуғуна, санки, бир дәгигәлијә шүбһә едирди: бәлкә бу, узаг кечмишдән бир јухудур.

Пролетариатын ингилабы, мартын 18-дән Версал гошунлары Парисә кирдији вахта гәдәр «али синифләрин» ингилабларында вә хүсусән әксингилабларында һәддән чох олан зоракылыг тәдбирләриндән о гәдәр узаг иди ки, онун дүшмәнләри һиддәтләнмәк үчүн кенерал Леконт илә кенерал Клеман Томанын е'дамындан вә Вандом мејданындакы тоггушмадан башга һеч бир бәһанә тапа билмәдиләр.

Монмартра гаршы кечә һәрби сәфәриндә иштирак етмиш олан бонапартист забитләрдән бири, кенерал Леконт 81-чи низами полка, Пигал мејданында силаһсыз адамлара атәш ачмағы дөрд дәфә әмр етмишди; әскәрләр онун әмрини јеринә

* — дөвләт чеврилиши. *Ред.*

јетирмәкдән бојун гачырдыгда исә онлара күчә сөјүшләри јағдырды. Онун әскәрләри силаһларыны динч гадын вә ушаглара гаршы чевирмәк әвәзинә, онун өзүнү күлләләдиләр. Фәһлә синфинин дүшмәнләри мәктәбиндә әскәрләрин әлдә етдикләри көк салмыш адәтләр, әскәрләрин фәһләләр тәрәфинә кечдикләри дәгигәдә, әлбәттә, тамамилә јох олуб кедә билмәз. Јенә һәмин әскәрләр Клеман Томаны да күлләләдиләр.

«Кенерал» Клеман Тома, өз мәнсәбиндән наразы олан вә Луи-Филиппин сәлтәнәтинин сон илләриндә республикачы «National»[156] гәзети редаксијасына кәтирилмиш бу кечмиш вахмистр һәмин өткәм гәзетдә ики вәзифә: гондарма мәс'ул редактор (gérant responsable)* вәзифәси вә һәвәскар дуелчи вәзифәси дашыјырды. Феврал ингилабындан сонра, «National»дан олан адамлар һакимијјәт башына кәлдикдә, кечмиш вахмистри кенерала чевирдиләр. Бу—ијун гырғыны әрәфәсиндә олмушду; һәмин гырғыны һазырлајан хәбисләрдән бири дә Жүл Фавр илә бәрабәр о олмуш вә бунда ән әчлаф бир чәллад ролу ојнамышды. Бундан сонра о өз кенераллығы илә бирликдә узун мүддәт көздән јох олмушду вә 1870-чи ил нојабрын 1-дәк ашкара чыхмырды. Һәмин күнүн әрәфәсиндә шәһәр идарәсиндә тутулмуш олан мүдафиә һөкумәти Бланкијә, Флуранса вә фәһләләрин башга нүмајәндәләринә тәнтәнә илә вә'д етмишди ки, гәсб етдији һакимијјәти Парисин азад сурәтдә сечдији Коммунаја[157] версин. Һәмин һөкумәт вә'дини јеринә јетирмәк әвәзинә, инди Бонапартын[158] корсикалылары јерини тутан кенерал Трошјунун бретонлуларыны Парисин үзәринә галдырырды. Јалныз кенерал Тамизје өзүнү белә бир хәјанәтлә ләкәләмәк истәмәди вә милли гвардијанын баш команданы адыны дашымагдан имтина етди. Онун јерини тутан Клеман Тома јенидән кенерал олду. О, бүтүн өз команданлығы мүддәтиндә пруссијалылара гаршы дејил, Парисин милли гвардијасына гаршы вурушду. О, һәмин гвардијанын башдан-баша силаһланмасына вар гүввәси илә мане олурду, буржуа баталјонларыны фәһлә баталјонлары үзәринә салдырырды, Трошјунун «планына» рәғбәт бәсләмәјән забитләри кәнар едирди, пролетар баталјонларыны горхаглыгда тәгсирләндириб рүсвај едәрәк, бунлары бурахырды, һалбуки һәмин пролетар баталјонларынын икидлијинә инди һәтта онларын ән гаты дүшмәнләри дә һејрәт едирләр. Клеман Тома ән чох онунла ловғаланырды ки, Парис пролетариатына гаршы бәсләдији вә 1848-чи илин ијун гырғынында чох ајдын

* 1871 вә 1891-чи илләрин алманча нәшрләриндә сонра бу сөзләр кәлир: «һәбс чәзасыны чәкмәји өһдәсинә көтүрән». *Ред.*

бүрузә вермиш олдуғу шәхси нифрәтини јенидән ишдә сүбут едә билди. 18 мартдан бир нечә күн әввәл о, һәрби назир Лефлоја «Парис canaille* la fine fleur (сечмә һиссәсинин) һәмишәлик ишини битирмәк» һаггында өз лајиһәсини тәгдим етмишди. Винуанын мәғлубијјәтиндән сонра о өзүнү һәвәскар часус сифәти илә јенидән мејдана чыхмаг зөвгүндән мәһрум едә билмәди. Уелс шаһзадәси Лондона кирдији заман чамаатын ајаглары алтында тапдаланан адамларын һәлак олмасына нә гәдәр мүгәссир идисә, Мәркәзи комитә вә Парис фәһләләри дә Клеман Томанын вә Леконтун өлүмүндә о гәдәр мүгәссир идиләр.

Вандом мејданында силаһсыз вәтәндашларын гырылмасы бир әфсанә иди, буна көрә дә Тјер вә «мүлкәдарлар палатасы» бу барәдә инадла сүкут едәрәк, һәмин әфсанәни јајмағы Авропа журналистикасы нөкәрләринә тапшырмышдылар. 18 март гәләбәси хәбәрини ешитдикдә «гајда-ганун адамлары», Парис иртичачылары дәһшәтә дүшдүләр. Онлар үчүн бу гәләбә халг диваны вахтынын јахынлашмасы демәк иди. 1848-чи илин ијун күнләриндән 1871-чи ил јанварын 22-дәк[159] әзабла өлдүрдүкләри гурбанларын горхунч көлкәләри онларын гаршысында чанланырды. Лакин онлар тәкчә горхуја дүшмәклә јахаларыны гуртардылар. Полисләри тәрксилаһ едиб һәбсә алмаг лазым кәлдији һалда, нәинки белә етмәдиләр, һәтта Парисин дарвазаларыны онлар үчүн кениш ачдылар ки, сағ-саламат чыхыб Версала кетсинләр. «Гајда-ганун адамларыны» нәинки раһат бурахдылар, һабелә онлара бирләшмәк вә Парисин лап мәркәзиндә һеч бир манеәсиз бир чох күчлү мөвгеләри тутмаг имканы вердиләр. Мәркәзи комитәнин бу күзәшти, силаһлы фәһләләрин, гајда-ганун партијасы адәтләринә әсла хас олмајан бу аличәнаблығы һәмин партија тәрәфиндән, фәһләләрин өз күчсүзлүјүнү баша дүшмәси әламәти сајылмышды. Буна көрә дә гајда-ганун партијасында белә мә'насыз бир план әмәлә кәлди ки, Винуанын өз топ вә митралјозлары илә әлдә едә билмәдијини, кујә силаһсыз нүмајиш пәрдәси алтында әлдә етмәјә тәшәббүс көстәрилсин. Мартын 22-дә, ән варлыларын јашадыглары мәһәлләләрдән «чаһ-чәлаллы чәнаблар» дәстәси курулту илә ортаја чыхды: һәмин дәстә чүрбәчүр Petits creves** ибарәт иди вә бунлара империјанын Һеккерен, Кјотлогон, Анри де Пен вә башга бу кими ән мәшһур јетишдирмәләри башчылыг едирдиләр. Динч нүмајиш шүарлары далында горхагчасына кизләнән, кизлиндә исә пуллу гатилләр силаһы илә силаһланмыш олан бу әчлафлар

* — гаракүруһ гулларынын, әчлафларынын. *Ред.*
** — јелбејинләрдән, әдәбазлардан. *Ред.*

кәлиб кечәркән јолда гаршыларына чыхан милли гвардија кешикчиләри вә көзәтчиләрини тәрксилаһ вә тәһгир едирдиләр. Онлар, «Рәдд олсун Мәркәзи комитә! Рәдд олсун гатилләр! Јашасын Милли мәчлис!» бағыртылары илә де ла Пе күчәсиндән чыхараг кешикчиләр хәттини јарыб Вандом мејданында милли гвардија баш гәраркаһыны гәфләтән јахаламаға чәһд етдиләр. Тапанча атәшләринә чаваб олараг, онлардан ади гајда илә, sommations (шулуглуглар һаггында инкилис актынын франсыз варианты)[160] тәләб етдиләр вә бу тәләб нәтичәсиз галдыгда, милли гвардија кенералы* атәш командасы верди. Иса Навинин шејпуру Ијерихон диварларына тә'сир көстәрдији кими, «әдәб-эрканлы чәмијјәт» адамларынын да тәкчә көрүнүшүнүн Парис ингилабына тә'сир көстәрәчәјини хәјал едән бу башыбош дәстәни бир јајлым атәши дағылыб чахнашма ичиндә гачмаға мәчбур етди. Гачмаға үз гојан чәнаблар ики милли гвардијачыны өлдүрмүш вә доггузуну ағыр јараламышдылар (бу сонунчулар ичәрисиндә Мәркәзи комитәнин бир үзвү** вар иди), онларын беләә гочаглыг көстәрдији јердә һәр тәрәфә тапанчалар, хәнчәрләр, учу низәли ағачлар вә онларын «динч» нүмајишинин «силаһсыз» характерини сүбут едән башга бу кими шејләр төкүлүб галмышды. 1849-чу ил ијунун 13-дә милли гвардија, франсыз гошунларынын Рома үзәринә гулдурчасына басгыны әлејһинә протест едәрәк, һәгигәтән динч нүмајиш дүзәлтдикдә, о заманкы гајда-ганун партијасынын кенералы Шангарнје һәр тәрәфдән өз гошунларыны силаһсыз күтлә үзәринә көндәрдији үчүн вә бу гошунлар динч күтләни күлләјә басдығы, гылынчдан кечиртдији вә атларын ајаглары алтында тапдаладыглары үчүн Милли мәчлис вә хүсусән Тјер ону вәтәнин хиласкары е'лан етмишди. Париси о заман мүһасирә вәзијјәтиндә е'лан етдиләр. Дүфор тәләсик һалда Милли мәчлисдә там бир сыра јени шиддәтли ганунлар кечиртди. Јени һәбсләр, јени сүркүнләр, јени террор дөврү башланды. Лакин «ашағы синифләр» белә һалларда башга чүр һәрәкәт едирләр. 1871-чи ил Мәркәзи комитәси «динч нүмајиш» гәһрәманларына садәчә олараг әһәмијјәт вермәди, белә ки, онлар ики күн сонра адмирал Сессенин башчылығы илә *силаһлы* нүмајиш дүзәлдә билдиләр ки, бу да бәднам чахнашма ичиндә Версала гачмагла нәтичәләнди. Тјерин Монмартра гаршы оғручасына һәрби сәфәри илә башладығы вәтәндаш мүһарибәсини әсла давам етдирмәк истәмәмәклә Мәркәзи комитә бөјүк бир сәһв бурахды: дәрһал Версал үзәринә јеримәк—о заман Версалын мүдафиә васитә-

---

* — Бержере. *Ред.*
** — Малжурнал. *Ред.*

ләри јох иди—вә Тјер илә онун «мүлкәдарлар палатасынын» гәсдләринә һәмишәлик сон гојмаг лазым иди. Бунун әвәзиндә гајда-ганун партијасына, Коммунаја 26 март сечкиләриндә јенидән өз күчүнү сынамаг имканы вердиләр. Һәмин күн «гајда-ганун адамлары» Парисин бәләдијјә идарәләриндә өзләринин һәддән артыг аличәнаб галибләринә чанфәшанлыгла барышдырычылыг нитгләри сөјләјирдиләр, кизлиндә исә, әлбәттә, тәнтәнә илә ичирдиләр ки, вахты чатанда онлардан ганлы интигам алсынлар.

Инди ишин ич үзүнү нәзәрдән кечирәк. Тјер апрелин әввәлиндә Парис үзәринә икинчи јүрүшә башлады. Версала кәтирилән илк парисли әсирләр дәстәси илә һәјасыз бир амансызлыгла рәфтар етдиләр. Ернест Пикар, бурадача әлләри шалварынын чибләриндә, кәзишә-кәзишә, онлары һәр васитә илә тәһгир едирди; ханым Тјер вә ханым Фавр исә өз фәхри (?) гадын дәстәсинин әһатәсиндә ејвандан Версал гаракүруһчуларынын алчаг һәрәкәтләринә әл чалырдылар. Низами полкларын әсир алынмыш әскәрләрини рәһмсизчәсинә күлләләјирдиләр. Кечмиш төкмәчи фәһлә олан икид достумуз кенерал Дүвалы мүһакимәсиз вә истинтагсыз күлләләдиләр. Икинчи империјанын ејш-ишрәт мәчлисләриндә өз бәдәнини һәјасызчасына һамыја көстәрмәклә шөһрәт газанмыш арвадынын «алфонсу» олан Галиффе өз интибаһнамәсиндә онунла ловғаланырды ки, өз әскәрләринин гәфләтән јахаладыглары вә тәрксилаһ етдикләри хырдача бир дәстә милли гвардијачыны өз капитаны вә лејтенанты илә бирликдә гырмағы о әмр етмишди. Парисдән гачмыш олан Винуа коммунарлардан тутулан һәр бир низами әскәри күлләләмәк һаггында үмуми әмр вердијинә көрә Тјердән Фәхри лекион бөјүк хач ордени алды. Жандарм Демаре, сон дәрәчә аличәнаб Флурансы,—1870-чи ил октјабрын 31-дә милли мүдафиә һөкумәтинин[161] үзвләрини өлүмдән хилас едән Флурансы хаинчәсинә, бир гәссаб кими доғрадығына көрә орденлә тәлтиф едилди. Бу гәтлин «руһландырычы тәфсилатыны» Тјер Милли мәчлисин ичласларындан бириндә ашкар бир хошһаллыгла нағыл етмишди. Өзүнү бир Тејмурләнк хәјал етмәсинә јол верилмиш олан бу адам, өзүнүн чыртдан әзәмәтинә гаршы үсјан етмиш адамлары мүһарибә едән тәрәф һесаб етмәкдән парламент чыртданына мәхсус ујдурма бир шөһрәтпәрәстликлә имтина етди вә онларын һәтта јара бағлама мәнтәгәләринә гаршы битәрәфлијә риајәт етмәк истәмәди. Бу мејмуна мүвәггәти һакимијјәт вермишдиләр ки, өз пәләнк инстинктини,—шәкли Волтер* тәрәфиндән тәсвир едилмиш (бах: әлавә, сәһ. 35)**

* *Волтер.* «Кандид», 22-чи фәсил. *Ред.*

** Бах, бу чилд, сәһ. 270—271. *Ред.*

меjмун-пәләнк инстинктини разы салсын; бундан даһа мәнфур бир шеj ола билмәзди.

Коммуна 7 апрел тарихли декретиндә чәза тәдбирләри көрүлмәсини әмр едәрәк билдирди ки, «Париси версалчы гулдурларын вәһшиликләриндән мүдафиә етмәjи вә гана ган, чана чан тәләб етмәjи»[162] өзүнә борч билир; Тjер бу декретдән сонра да әсирләрлә вәһши рәфтарында һеч бир шеjдән кери дурмады; о, jенә дә әсирләри тәһгир едәрәк өз бүллетенләриндә jазырды ки, «намуслу адамларын мәһзун көзләри һеч вахт намуссуз демократиjанын бунлардан даһа намуссуз нүмаjәндәләрини көрмәмишдир»,—Тjер вә онун назирләр ролундакы бандасы кими намуслу адамларын көзләри көрмәмишдир. Буна бахмаjараг, әсирләрин күлләләнмәси мүвәггәти олараг даjандырылды. Лакин Тjер вә онун кенераллары— декабр чеврилиши[118] гәһрәманлары—чәза тәдбирләри һаггында Коммуна декретинин анчаг бир һәдәләмә олдуғуну, һәтта Парисдә милли гвардиjачы палтарында һәбсә алынан часус-жандармлара вә әлләриндә јандырычы мәрмиләр тутун полисләрә дә аман верилдиjини ешидән кими,—онлар буну ешидән кими әсирләри jенидән күтләви сурәтдә күлләләмәjә башладылар вә ара вермәдән ахыра гәдәр давам етдирдиләр. Жандармлар милли гвардиjачыларын пәнаһ кәтирдикләри евләри дөврәjә алыб нефт төкүр (бу муһарибәдә белә һәрәкәт илк дәфә бурада тәтбиг едилмишди) вә од вурурдулар; бурада јанмыш меjитләри сонралар Терн мәһәлләсиндә мәтбуат ишчиләринин санитар дәстәси чыхара билмишди. Апрелин 25-дә Бел-Епин дә сүвари атычы дәстәсинә тәслим олан дөрд милли гвардиjачыны Галиффенин лаjагәтли нөкәри вә һәмин атычыларын капитаны бир-бир күлләләди. Һәмин гвардиjачылардан бири олуб атычыларын өлмүш һесаб етдикләри Шеффер сүрүнә-сүрүнә кәлиб биртәһәр Парис истеһкамларына чатмыш вә бу факты Коммуна комиссиjаларындан биринә данышмышды. Бу комиссиjанын һесабаты мүнасибәтилә Толен һәрби назир Лефлоjа сорғу вердикдә «мүлкәдарлар палатасынын» депутатлары чығырбағыр салыб онун сәсини батырдылар вә Лефлону чаваб вермәjә гоjмадылар. Онларын «шанлы» ордусунун икидликләриндән данышмаг бу ордуну тәһгир едәрди. Тjерин, Мулен-Сакедә jухулу һалда сүнкүләрлә өлдүрүлән коммунарлар һаггында, Кламардакы күтләви күлләләмә һаггында мә'лумат верән бүллетенләринин е'тинасыз тону һәтта, адәтән чох да һәссаслыг көстәрмәjән Лондонда чыхан «Times»[163] гәзетинин әсәбләринә тә'сир етмишди. Лакин jаделли ишғалчынын һимаjәси алтында гулдарлар гиjамы башчыларынын, Париси топа

тутан адамларын бүтүн вәһшиликләрини—бунлар исә һәлә анчаг башланғыч иди—ахыра гәдәр сајмаға чәһд етмәк нәтичәсиз галарды. Бүтүн бу дәһшәтләр ичәрисиндә Тјер, өз чыртдан бојнуна бөјүк мәс'улијјәт гојулмуш олдуғу һаггында парламентдәки ибарәләрини унудараг, өз бүллетенләриндә бунунла ловғаланыр ки, l'Assemlée siége aisiblement (Мәчлис динч ичлас едир) вә каһ декабр чеврилишинин гәһрәманлары олан өз кенераллары илә, каһ да алман принсләри илә бирликдә арды-арасы кәсилмәјән рәсми зијафәтләрлә сүбут едир ки, һәтта Леконтун вә Клеман Томанын горхунч көлкәләри дә онун һәзметмә габилијјәтини позмамышдыр.

III

1871-чи ил мартын 18-дә сәһәр курлајан: «Vive la Commune!»* сәсләри Париси јухудан ојатды. Бәс буржуа бејинләри үчүн белә мүрәккәб бир тапмача вермиш Коммуна, бу сфинкс өзү нәдир?

Мәркәзи комитә 18 март тарихли манифестиндә јазмышды:

«Парис пролетарлары һаким синифләрин мәғлубијјәт вә хәјанәтләрини көрәрәк баша дүшдүләр ки, ичтимаи ишләри идарә етмәји пролетарларын өз әлинә алараг вәзијјәтә чарә етмәли олдуглары вахт кәлиб чатмышдыр... Онлар баша дүшдүләр ки, бу, онларын гәти вәзифәсидир вә онлар өз мүгәддәратынын ағасы олмаға вә дөвләт һакимијјәтини өз әлләринә алмаға шәксиз һаглыдырлар».

Лакин фәһлә синфи һазыр дөвләт машынына садәчә јијәләниб ону өз мәгсәдләри үчүн ишә сала билмәз.

Мәркәзләшмиш дөвләт һакимијјәти, әмәјин мүнтәзәм вә иерархија бөлкүсү принсипинә әсасланан вә һәр јердә мөвчуд олан өз органлары илә: даими орду, полис, бүрократија, руһаниләр вә мәһкәмә силки илә бирликдә мүтләг монархија заманындан мөвчуддур; о заман бу һакимијјәт, доғулмагда олан буржуа чәмијјәтинин феодализмә гаршы мүбаризәсиндә онун үчүн күчлү бир силаһ хидмәтини көрүрдү. Лакин феодал торпаг саһибләринин имтијазлары, јерли имтијазлар, шәһәр вә сех инһисарлары вә әјаләт ганунлары—бүтүн бу орта әср зир-зибили онун инкишафыны ләнкидирди. XVIII әср Франса ингилабынын нәһәнк сүпүркәси чохдан кечиб кетмиш әсрләрин бүтүн бу вахты өтмүш зир-зибилини сүпүрүб атды, вә, беләликлә, мүасир дөвләт бинасы тикилмәси үчүн ичтимаи зәмини ахырынчы манеәләрдән тәмизләди. Һәмин бина биринчи империја заманы тикилмишди, бу империја өзү исә көһнә јарымфеодал Авропанын јени Франсаја гаршы коалисијалы мүһарибәләри нәтичәсиндә јаранмышды. Сонракы

---

* —«Јашасын Коммуна!». *Ред.*

үсули-идарәләр заманы һөкумәт парламент нәзарәтинә, јә'ни варлы синифләрин билаваситә нәзарәтинә табе едилмишди, һөкумәт сајсыз-һесабсыз дөвләт борчлары вә ағыр веркиләр мәнбәјинә чеврилмишди, һаким синифләрин бир-бири илә рәгабәт апаран фраксијалары вә авантүристләри арасында чәкишмәјә сәбәб олмушду; бунлары гаршысыалынмаз бир гүввә илә һөкумәтә чәлб едән—һөкумәтин онларын сәрәнчамына вердији кәлирләр, сәлаһијјәтли вә фајдалы вәзифәләр иди; чәмијјәтдәки игтисади дәјишикликләрлә јанашы, һөкумәтин сијаси характери дә дәјишилирди. Мүасир сәнајенин тәрәггиси капиталла әмәк арасындакы синфи әкслији инкишаф етдирдикчә, кенишләндирдикчә вә дәринләшдирдикчә дөвләт һакимијјәти кет-кедә даһа артыг бир дәрәчәдә капиталын әмәк үзәриндә милли һакимијјәти характери, ичтимаи әсарәт үчүн тәшкил олунмуш ичтимаи гүввә характери, синфи һөкмранлыг машыны характери алырды*. Синфи мүбаризәнин ирәлијә доғру мүәјјән бир аддымы олан һәр бир ингилабдан сонра дөвләт һакимијјәтинин халис зүлмкарлыг характери кетдикчә даһа ашкар сурәтдә мејдана чыхыр. 1830-чу ил ингилабы һакимијјәти торпаг мүлкијјәтчиләринин әлиндән алыб капиталистләрә верди, јә'ни фәһлә синфинин даһа узаг дүшмәнләринин әлиндән алыб даһа јахын дүшмәнләринә верди. Буржуа республикачылары феврал ингилабы адындан дөвләт һакимијјәтини әлә кечирдиләр вә бундан ијун гырғыныны дүзәлтмәк үчүн истифадә етдиләр; онлар бу гырғынла фәһлә синфинә сүбут етдиләр ки, «ичтимаи» республика, фәһлә синфинин ичтимаи әсарәт алтына алынмасыны тә'мин едән республикадыр, монархист әһвали-руһијјәли буржуазија күтләсинә вә торпаг саһибләри синфинә исә сүбут етдиләр ки, онлар идарә етмәк гајғыларыны вә онун пул кәлирләрини манеәсиз олараг буржуа «республикачыларына» һәвалә едә биләрләр. Лакин өзләринин јеканә ијун рәшадәтиндән сонра буржуа республикачылары биринчи јери тәрк едиб гајда-ганун партијасынын арха сыраларына кечмәли идиләр; һәмин партија, инди истеһсалчы синифләрә ачыгча әкс чыхан варлы синифләрин бир-бири илә дүшмәнчилик едән бүтүн фраксија вә партијаларындан әмәлә кәлмиш бир коалисија иди. Онларын бирkә идарә етмәси үчүн ән әлверишли форма, президент сифәтилә Луи Бонапарт башда олмагла *парламентли республикадан* ибарәт олду; бу, ачыг-ашкар синфи террор вә «алчаг

* 1871-чи ил алманча нәшриндә бу чүмләнин ахыры бир гәдәр дәјишдирилмишдир: «дөвләт һакимијјәти кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә әмәји әсарәтдә сахламаг үчүн ичтимаи һакимијјәт характери, синфи һөкмранлыг машыны характери алырды». *Ред.*

гара чамааты» гәсдән тәһгир етмәк үсули-идарәси иди. Тјерин дедијинә көрә, парламентли республика «онлары» (Һаким синфин мүхтәлиф фраксијаларыны) «бүтүн башгалардан аз парчалајырды», лакин о, сајча аз олан бу синифдә, ондан кәнарда мөвчуд олан бүтүн ичтимаи организм арасында учурум јаратмышды. Әкәр әввәлки үсули-идарәләр заманы бу синиф дахилиндәки чәкишмәләр дөвләт һакимијјәти үчүн мүәјјән мәһдудијјәтләр гојурдуса, инди һәмин синфин бирләшмәси сајәсиндә бу мәһдудијјәтләр арадан галхмышды. Пролетариатын үсјаны тәһлүкәси гаршысында бирләшмиш олан варлы синиф дөвләт һакимијјәтиндән вичдансызлыг вә һәјасызлыгла капиталын әмәјә гаршы милли мүһарибә аләти кими истифадә етмәјә башлады. Лакин, истеһсалчылар күтләси үзәринә онун арасы кәсилмәјән сәлиб јүрүшү, бир тәрәфдән,—мүгавимәти гырмаг үчүн ичраијјә һакимијјәтинә кетдикчә даһа артыг һүгуг вермәјә, дикәр тәрәфдән,—ичраијјә һакимијјәтинә гаршы бүтүн мүдафиә васитәләрини тәдричлә өз хүсуси парламент галасынын—Милли мәчлисин—әлиндән алмаға мәчбур етди. Һәмин ичраијјә һакимијјәтини тәмсил едән Луи Бонапарт варлы синифләрин нүмајәндәләрини говду. Икинчи империја гајда-ганун партијасы республикасынын тәбии нәтичәси олду.

Тәвәллүд вәсигәси coup d'état*, тәсдигнамәси—үмуми сечки һүгугу, һакимијјәт рәмзи—гылынч олан империја билдирирди ки, кәндлиләрә, капиталла әмәк арасынакы мүбаризәјә билаваситә чәлб едилмәмиш олан бу кениш истеһсалчылар күтләсинә архаланыр. Империја, парламентаризми вә онунла бирликдә һөкумәтин варлы синифләрә ачыгча табелијини дә дағытмыш олмасына әсасланараг өзүнү фәһлә синфинин хиласкары кими гәләмә верирди вә варлы синифләрин фәһлә синфи үзәриндә игтисади һөкмранлығына көмәк етдијинә әсасланараг өзүнү варлы синифләрин хиласкары кими гәләмә верирди. Нәһајәт, о, бу иддиада иди ки, бүтүн синифләри јенидән чанланмыш олан милли шөһрәт кабусу әтрафында бирләшдирмишдир. Һәгигәтдә исә империја, буржуазијанын милләти идарә етмәк габилијјәтини артыг итирмиш олдуғу, фәһлә синфинин исә бу габилијјәти һәлә әлдә едә билмәмиш олдуғу бир заманда јеканә мүмкүн олан идарә формасы иди. Бүтүн дүнја империјаны чәмијјәтин хиласкары кими алгышлајырды. Сијаси гајғылардан азад едилмиш буржуа чәмијјәти империјанын һакимијјәти алтында, өзүнүн һеч хәјалына да кәтирә билмәдији јүксәк бир инкишаф дәрәчәсинә чатмышды. Сәнаје вә тичарәт һәдсиз дәрәчәдә артмышды; биржа мөһтәкирлији өз космополит ејш-ишрәт

* —дөвләт чеврилиши. *Ред.*

мәчлисләрини дүзәлдирди; фырылдаг вә чинајәт јолу илә әлдә едилмиш һәдсиз зинәтин һәјасыз парылтысы илә јанашы олараг, күтләләрин диләнчилији кәскин сурәтдә заһирә чыхырды. Санки чәмијјәт үзәриндә чох јүксәкләрдә пәрваз едән дөвләт һакимијјәти һәгигәтдә бу чәмијјәтин ән бөјүк биабырчылығы, һәр чүр рәзаләт мәнбәји иди. Бу идарә системинин мәркәзини Парисдән Берлинә кечирмәк һәсрәтиндә олан Пруссијанын сүнкүләри бу дөвләт һакимијјәтинин бүтүн чүрүклүјүнү вә ејни заманда онун хилас етдији чәмијјәтин бүтүн чүрүклүјүнү ачыб көстәрди. Империја режими, доғулмагда олан буржуа чәмијјәтинин, өзүнү феодализмдән азад етмәк аләти кими јаратдығы вә, тамамилә инкишаф етмиш буржуа чәмијјәти нәһајәт е'тибарилә әмәјин капитал тәрәфиндән әсарәт алтына алмасы аләтинә чевирдији дөвләт һакимијјәтинин ән позғунлашдырылмыш вә ән ахырынчы формасыдыр.

Коммуна империјанын там әкси иди. Парис пролетариатынын феврал ингилабыны алгышлајараг ортаја атдығы «ичтимаи республика» шүары, синфи һөкмранлығын јалныз монархист формасыны дејил, синфи һөкмранлығын өзүнү дә арадан галдырмалы олан бир республикаја доғру анчаг тутгун бир сә'јин ифадәси иди. Коммуна мәһз belә бир республиканын мүәјјән формасы олду.

Көһнә дөвләт һакимијјәтинин игамәткаһы вә мәркәзи, бунунла бәрабәр һәмчинин франсыз фәһлә синфинин ичтимаи дајағы олан Парис, Тјерин вә онун «мүлкәдарлар палатасынын» империјадан ирс галан бу көһнә дөвләт һакимијјәтини бәрпа етмәк вә әбәдиләшдирмәк чәһдинә гаршы әлдә силаһла үсјан етди. Парис анчаг она көрә мүгавимәт көстәрә билди ки, муһасирә нәтичәсиндә ордудан јахасыны гуртармыш вә ону, әсас күтләси фәһләләрдән ибарәт олан милли гвардија илә әвәз етмишди. Бу факты мүәјјәнләшмиш бир гајдаја чевирмәк лазым иди, буна көрә дә Коммунанын илк декрети даими гошуну мәһв едиб халгын силаһланмасы илә әвәз етмәкдән ибарәт олду.

Коммуна, Парисин мүхтәлиф даирәләриндә үмуми сечки һүгугу үзрә сечилән шәһәр депутатларындан тәшкил олунду. Онлар мәс'ул идиләр вә һәр заман дәјишдирилә биләрдиләр. Өзлүјүндә ајдындыр ки, онларын чоху фәһләләрдән вә ја фәһлә синфинин танынмыш нүмајәндәләриндән ибарәт иди. Коммуна парламент бирләшмәси дејил, әмәли иш көрән, ејни заманда һәм ганун верән, һәм дә ганунлары ичра едән бирләшмә олмалы иди. О вахтадәк мәркәзи һөкумәтин әлиндә бир аләт олан полис дәрһал бүтүн сијаси вәзифәләрдән мәһрум едилмиш вә Коммунанын һәр вахт дәјишдирилә билән мәс'ул органына чеврилмишди. Бүтүн јердә галан идарә саһәләринин

мә'мурлары һаггында да белә едилмишди. Јухарыдан ашағыјадәк, Коммуна үзвләриндән башламыш бүтүн ичтимаи гуллуг *фәһлә әмәк һаггы* мүгабилиндә ичра олунмалы иди. Һәр чүр имтијазлар вә али рүтбәли дөвләт гуллугчуларына һәр чүр нүмајәндәлик пулу верилмәси һәмин рүтбәләрин өзләри илә бәрабәр арадан галхды. Ичтимаи вәзифәләрин мәркәзи һөкумәт әлалтыларынын хүсуси мүлкијјәти олмасына нәһајәт верилди. Јалныз шәһәр идарәси дејил, индијәдәк дөвләтә мәхсус олан бүтүн тәшәббүс дә Коммунанын әлинә кечди.

Көһнә һөкумәтин мадди һакимијјәт аләтләри олан даими гошун вә полис арадан галдырылдыгдан сонра Коммуна килсәни дөвләтдән ајырмаг вә әмлак саһибләри бирләшмәси олан бүтүн килсәләри мүлкијјәтдән мәһрум етмәк јолу илә мә'нәви зүлм аләтини, «кешишләрин гүввәсини» дәрһал гырмаға киришди. Руһаниләр башга адамлар кими ади һәјат сүрмәјә кечәрәк, өз апостолсәләфләри кими диндарларын сәдәгәси илә јашамалы идиләр. Бүтүн мәктәбләр һамы үчүн пулсуз олду вә һәм килсәнин, һәм дә дөвләтин тә'сириндән узаглашдырылды. Беләликлә, нәинки мәктәб тәһсили һамы үчүн мүјәссәр олду, һәмчинин елм дә синфи мөвһуматын вә дөвләт һакимијјәтинин вурдуғу буховлардан азад едилди.

Мәһкәмә мә'мурлары өз заһири мүстәгиллијини итирдиләр; бу заһири мүстәгиллик, бир-бирини әвәз едән бүтүн һөкумәтләр гаршысында һәмин мә'мурларын алчаг јалтаглығы үчүн пәрдәдән башга бир шеј дејилди; онлар һөкумәтләрин һәр биринә өз нөвбәсиндә сәдагәт анды ичир вә сонра да хәјанәт едирдиләр. Чәмијјәтин башга вәзифәли шәхсләри кими онлар да бундан сонра ачыг шәкилдә сечилмәли, мәс'улијјәт дашымалы вә дәјишдирилә билмәли идиләр.

Парис Коммунасы, әлбәттә, Франсанын бүтүн бөјүк сәнаје мәркәзләри үчүн нүмунә олмалы иди. Әкәр коммуна гурулушу Парисдә вә икинчи дәрәчәли мәркәзләрдә мөһкәмләнсәјди, мәркәзләшмиш көһнә һөкумәт әјаләтдә дә өз јерини истеһсалчыларын өзүнүидарә органларына верәрди. Коммунанын даһа да ишләјиб һазырламаға мачал тапмадығы гыса милли тәшкилат очеркиндә тамамилә гәти шәкилдә дејилир ки, Коммуна һәтта ән хырда кәнд үчүн дә сијаси форма олмалы иди, даими гошун исә кәнд даирәләриндә дә хидмәт мүддәти ән гыса олан халг милиси илә әвәз едилмәлидир. Даирәнин мәркәз шәһәриндә топланан нүмајәндәләр мәчлиси һәр даирәнин бүтүн кәнд ичмаларынын үмуми ишләрини идарә етмәли иди, һәмин даирә мәчлисләри дә, Парисдә топланан милли мәчлисә өз депутатларыны көндәрмәли иди; нүмајәндәләр өз сечичиләринин mandat impératif (дүрүст тә'лиматына) чидди әмәл етмәли идиләр вә һәр заман дәјишдирилә

билэрдиләр. О заман һәләлик мәркәзи һөкумәтин өһдәсиндә галачаг бир нечә, лакин чох мүһүм вәзифәләр ләғв едилмәк дејил,—белә бир иддиа гәсдән едилән бир сахтакарлыг олардьы,—Коммуна мә'мурларына, јә'ни чох мәс'ул мә'мурлара верилмәли иди. Милләтин бирлији мәһв едилмәк дејил, әксинә, коммуна гурулушу васитәсилә тәшкил едилмәли иди. Милләтин бирлији, өзүнү бу бирлијин тәҹәссүмү кими гәләмә верән, лакин милләтдән асылы олмаг дејил, ондан јүксәкдә дурмаг истәјән дөвләт һакимијјәтини мәһв етмәк васитәсилә һәгигәтә чеврилмәли иди. Бу дөвләт һакимијјәти һәгигәтдә милләтин бәдәниндә анҹаг зәрәрли бир шиш иди. Вәзифә, көһнә дөвләт һакимијјәтинин халис зүлмкарлыг органларыны кәсиб атмагдан, онун һүгуги вәзифәләрини исә, ҹәмијјәтдән јүксәкдә дурмаг иддиасында олан һакимијјәтин әлиндән алыб ҹәмијјәтин мәс'ул хидмәтчиләринә вермәкдән ибарәт иди. Һаким синфин һансы үзвүнүн парламентдә халгы тәмсил етмәли вә әзмәли олдуғуну үч вә ја алты илдән бир һәлл етмәк әвәзиндә,—бунун әвәзиндә үмуми сечки һүгугу, коммуналар һалында тәшкил олунмуш халга өз мүәссисәси үчүн фәһләләр, нәзарәтчиләр, мүһасибләр ахтарыб тапмагда хидмәт етмәли иди, нечә ки, фәрди сечки һүгугу бу мәгсәд үчүн һәр бир башга иш верәнә хидмәт едир. Ахы мә'лумдур ки, ајры-ајры шәхсләр кими, мүәссисәләр дә өзләринин әмәли фәалијјәтиндә адәтән мүнасиб шәхси мүнасиб јерә гојмағы баҹарыр, бә'зән сәһв едирләрсә дә, өз сәһвини чох тезликлә дүзәлдә билирләр. Дикәр тәрәфдән, Коммуна өз маһијјәти е'тибарилә үмуми сечки һүгугуну ијерархија инвеститурасы[164] илә әвәз едилмәсинә шәксиз дүшмән иди.

Јени тарихи јарадыҹылығын мүгәддәраты адәтән бундан ибарәтдир ки, она иҹтимаи һәјатын көһнә вә һәтта вахты кечмиш формалары кими, јени тә'сисатын аз-чох бәнзәдији формаларын охшары кими бахырлар. Мүасир дөвләт һакимијјәтини јыхыб дағыдан бу јени Коммунаны да, һәмин дөвләт һакимијјәтинин әмәлә кәлмәсиндән әввәл мөвҹуд олан вә онун тәмәлини тәшкил едән орта әср Коммунасынын јенидән ҹанланмасы һесаб едирдиләр.—Коммуна гурулушуну, јанлыш олараг, әввәлдә сијаси зоракылыгла јарадылмыш олса да, инди иҹтимаи истеһсалын гүдрәтли амили олан бирлији—бөјүк милләтләрдәки бирлији—хырда дөвләтләрин иттифагы илә, Монтескје вә жирондистләрин[165] арзу етдикләри иттифагла әвәз етмәк тәшәббүсү һесаб едирдиләр.—Коммуна илә дөвләт һакимијјәти арасындакы антагонизми јанлыш олараг, һәддиндән артыг мәркәзләшмә әлејһинә көһнә мүбаризәнин шиширдилмиш формасы сајырдылар. Хүсуси тарихи шәраит буржуа идарә формасынын Франсада олмуш классик инкиша-

фына мане ола биләрди вә, мәсәлән, Инкилтәрәдә олдуғу кими, онунла нәтичәләнә биләрди ки, башлыча мәркәзи дөвләт органлары сатгын мәһәллә мәчлисләри илә, шәһәр шуралары-нын мәнфәәтпәрәст үзвләри илә, шәһәрләрдә јохсулларын јыртычы гајғыкешләри илә вә графлыгларда фе'лән ирси барышыг һакимләри илә тамамлансын. Коммуна гурулушу, индијәдәк бу зәрәрли шишин, чәмијјәт һесабына гида алан вә чәмијјәтин азад һәрәкәтини ләнкидән «дөвләтин» јејиб уддуғу бүтүн гүввәләри чәмијјәтин бәдәнинә гајтарарды. Тәкчә бу өзү Франсанын дирчәлмәсини ирәлиләтмиш оларды.—Франсанын әјаләт шәһәрләринин буржуазијасы Коммунаја, Луи-Филипп заманы онун кәнд үзәриндә малик олдуғу вә Луи Бонапарт заманы кәндләрин шәһәрләр үзәриндә хәјали һөкмранлығы илә сыхышдырылыб арадан чыхарылмыш һөкмранлығыны бәрпа етмәк тәшәббүсү кими бахырды. Һәгигәтдә коммуна гурулушу кәнд истеһсалчыларыны һәр әјаләтин мәркәз шәһәринин мә'нәви рәһбәрлији алтына аларды вә орада онлара, шәһәр фәһләләринин шәхсиндә онларын мәнафејинин тәбии нүмајәндәләрини вермиш оларды.—Коммунанын варлығынын өзү, јерли өзүнүидарә системини, өзлүјүндә тәбии бир шеј кими, өз ардынча мејдана кәтирирди, лакин бу, инди даһа лүзумсуз бир шеј олан дөвләт һакимијјәтинә зидд бир шеј дејилди. Фитнә-фәсадлардан,—бунларын ичәрисиндә исә һәмишә биринчи јери ган вә дәмир тутурду,—бош галан бүтүн вахтыны, өз зеһни габилијјәтләринә ән чох уйғун олан көһнә пешәсинә—«Kladderadatsch»[166]-да (Берлин «Punch»-ында[167]) әмәкдашлыға сәрф едән Бисмарк кими бир адамын, јалныз белә бир адамын ағлына кәлә биләрди ки, Парис Коммунасы, шәһәр өзүнүидарәләрини Пруссија дөвләт полис механизминин икинчи дәрәчәли чархларына чевирән Пруссија шәһәр идарә гурулушуна—1791-чи илдәки Франса шәһәр идарә гурулушунун карикатурасына—чан атырмыш.

Коммуна хәрчләрин ики ән бөјүк маддәсини: даими* ордуну вә мә'мурлуғу ләғв етмәклә бүтүн буржуа ингилабларынын шүарыны,—учуз һөкумәт шүарыны—һәгигәтә чевирди. Коммунанын варлығынын өзү, һәр һалда Авропада кәрәксиз ади бир јүк вә синфи һөкмранлыг үчүн лабүд бир пәрдә олан монархијанын инкары демәк иди. Коммуна республика үчүн әсл демократик идарәләр тәмәли јаратды. Лакин нә учуз һөкумәт, нә дә «һәгиги республика» Коммунанын сон мәгсәди дејилди; бунлар онунла анчаг јанашы олараг баш верән һадисәләр иди.

Коммунанын мүхтәлиф тәфсирләрә сәбәб олмасы вә Ком-

* 1871 вә 1891-чи илләрин алманча нәшрләриндә «даими» сөзү бурахылмышдыр. *Ред.*

мунада мүхтәлиф мәнафејин өз ифадәсини тапмасы сүбут едир ки, бүтүн әввәлки һөкумәт формалары өз маһијјәти е'тибарилә зүлмкар олдуғу һалда, Коммуна сон дәрәчә чевик сијаси форма иди. Онун һәгиги сирри бу иди: Коммуна әслиндә фәһлә синфинин һөкумәти* иди, истеһсал едән синфин мәнимсәјән синфә гаршы мүбаризәсинин нәтичәси иди; Коммуна, нәһајәт, кәшф едилмиш елә бир сијаси форма иди ки, әмәк бу заман игтисади чәһәтдән азад едилә биләрди.

Бу сонунчу шәрт олмадан коммуна гурулушу гејри-мүмкүн бир шеј вә алдатма оларды. Истеһсалчыларын сијаси һөкмранлығы, онларын ичтимаи көләлијинин әбәдиләшдирилмәси илә бир заманда јашаја билмәз. Буна көрә дә Коммуна, синифләрин өз варлығынын вә, демәли, синфи һөкмранлығын да әсасландығы игтисади дајаглары јыхмаг аләти олмалы иди. Әмәк азад едилдикдә һамы фәһлә олачаг вә мәһсулдар әмәк даһа мүәјјән бир синфә мәхсус олмајачагдыр.

Гәрибә шејдир: бир јердә фәһләләр иши гәти сурәтдә өз әлләринә алан кими, сон 60 ил әрзиндә әмәјин азадлығы һаггында јазыланларын вә дејиләнләрин һамысына бахмајараг, дәрһал онларын әлејһинә һазыркы чәмијјәтин вә онун бирбиринә әкс олан ики гүтбүнүн: капиталын вә муздлу әмәк көләлијинин (торпаг мүлкијјәтчиләри инди капиталистләрин анчаг сәссиз шәрикидирләр) мүдафиәчиләринин мәддаһлыг ибарәбазлығы ешидилмәјә башлајыр. Куја ки, капитализм чәмијјәти һәлә исмәтли вә ләкәсиздир! Куја ки, онун әксликләри һәлә инкишаф етмәмиш, онун өзүнү алдатмалары ашкара чыхарылмамыш, онун бүтүн позғун һәјаты ифша едилмәмишдир! Онлар һај-күј салырлар ки, Коммуна, бүтүн мәдәнијјәтин әсасы олан мүлкијјәти мәһв етмәк истәјир! Бәли, мәрһәмәтли чәнаблар, Коммуна бир чох адамын әмәјини аз мигдар адамын сәрвәтинә чевирән бу синфи мүлкијјәти мәһв етмәк истәјирди. Коммуна мүлкијјәтдән мәһрум едәнләри мүлкијјәтдән мәһрум етмәк истәјирди. Коммуна, һазырда һәр шејдән әввәл әмәјин әсарәт алтына алынмасы вә истисмар едилмәси аләтләри олан истеһсал васитәләрини, торпағы вә капиталы әлагәләндирилмиш азад әмәк аләтләринә чевирмәклә фәрди мүлкијјәти керчәклијә дөндәрмәк истәјирди.—Бу ки коммунизмдир, «гејри-мүмкүн» коммунизмдир! Лакин һаким синифләрин, һазыркы вәзијјәтин узун давам едә билмәјәчәјини анлаја биләчәк гәдәр ағыллы олан нүмајәндәләри,—беләләри исә аз дејилдир,—кооператив истеһсалынын зәһләтөкән вә чығырған мүбәллиғләри олмушлар. Бәс әкәр кооператив истеһсалы бош бир сөз вә ја бош алдат-

* 1871 вә 1891-чи илләрин алманча нәшрләриндә «фәһлә синфинин һөкумәти» сөзләри курсивлә верилмишдир. *Ред.*

ма олараг галмамалыдырса, әкәр о, капитализм системини сыхышдырыб арадан чыхартмалыдырса, әкәр бирләшмиш кооператив ширкәтләри милли истеһсалы үмуми план үзрә тәшкил едәрсә, бунунла да ону идарә етмәји өз әлинә алыб капиталист истеһсалы шәраитиндә лабүд олан даими һәрч-мәрчлијә вә вахташыры бөһранлара сон гојарса, онда сиздән суал едирик, мәрһәмәтли чәнаблар, бу—коммунизм, «мүмкүн олан» коммунизм олмазмы?

Фәһлә синфи Коммунадан харигәләр көзләмирди. О, һазыр вә биткин утопијалары par décret du peuple* һәјата кечирмәк фикриндә дејилдир. О билир ки, өз азадлығына наил олмаг үчүн вә мүасир чәмијјәтин өз игтисади инкишафы үзүндән дурмадан чан атдығы јүксәк форманы әлдә етмәк үчүн давамлы мүбаризә апармалы олачагдыр, там бир сыра тарихи просесләрдән кечмәли олачагдыр ки, бунлар да һәм вәзијјәти, һәм дә адамлары тамамилә дәјишдирәчәкдир. Фәһлә синфи мүәјјән идеаллары һәјата кечирмәк дејил, дағылмагда олан көһнә буржуа чәмијјәти дахилиндә артыг инкишаф етмиш олан јени чәмијјәт үнсүрләринә јалныз мејдан ачмалыдыр. Өз тарихи вәзифәсини тамамилә баша дүшән, һәмин вәзифәни јеринә јетирмәјә там гәһрәманлыгла һазыр олан фәһлә синфи гәзетчи нөкәрләрин алчаг сөјүшләринә вә һәр шејә вагиф каһинләр әдасы илә өз чејнәнмиш јаланларыны јағдыран вә өз сектант ујдурмаларыны тәгдим едән хошнијјәт буржуа нәзәријјәбазларынын әлламә нәсиһәтләринә анчаг е'тинасыз тәбәссүмлә чаваб верә биләр.

Парис Коммунасы ингилаба рәһбәрлији өз әлинә алдыгда; ади фәһләләр илк дәфә өз «тәбии башчыларынын»** имтијазына, јә'ни идарә етмәк имтијазына гәсд етмәк гәрарына кәлдикдә, онлар ешидилмәмиш дәрәчәдә ағыр шәраитдә ишә киришдиләр вә буну тәвазөкарлыгла, вичданла вә мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирмәјә башладылар; онларын алдыглары ән јүксәк һагг, елмдә мө'тәбәр бир симанын*** дедијинә көрә, Лондон мәктәб шурасы катибинин алдығы маашын бешдә бир һиссәсиндән артыг дејилди;—Әмәк Республикасынын символу олуб шәһәр идарәси үзәриндә далғаланан гызыл бајрағы көрдүкдә, көһнә дүнја гәзәбиндән гыврылмаға башлады.

Лакин һәр һалда бу, биринчи ингилаб иди вә бу ингилабда ачыгдан-ачыға фәһлә синфи ичтимаи тәшәббүсә гадир олан јеканә бир синиф һесаб едилмишди; буну һәтта Парисин орта

* — халгын декрети илә. *Ред.*

** 1871 вә 1891-чи илләрин алманча нәшрләриндә сонра бу сөзләр кәлир: «варлы синифләрин». *Ред.*

*** Алманча нәшрләриндән сонра бу сөзләр кәлир: «(профессор Һексли)». *Ред.*

синфинин кениш тәбәгәләри—хырда алверчиләр, сәнәткарлар, тачирләр,—варлы капиталистләрдән башга һамы тәсдиг етди. Коммуна орта синфин өз ичәрисиндә һәмишә чәкишмәјә сәбәб олмуш бир мәсәләни,—борчлулар илә кредиторлар арасында һесаблашма мәсәләсини,—дүзкүн һәлл етмәклә һәмин синфи хилас етди. Орта синфин бу һиссәси 1848-чи илдә фәһләләрин ијун үсјанынын јатырылмасында иштирак етмишди вә бунун ардынча мүәссисләр мәчлиси дәрһал һәмин һиссәни һеч чәкинмәдән онун кредиторларына гурбан вермишди[169]. Лакин һәмин һиссәнин инди фәһләләрә гошулмасынын сәбәби бир тәк бу дејилди. О һисс едирди ки, ја Коммунаны сечмәлидир, ја да нә кими ад дашыјырса дашысын, империјаны. Империја ичтимаи сәрвәти дағытмасы илә, ири биржа мөһтәкирлијини һимајә етмәси илә, капиталын мәркәзләшмәсини вә бунун нәтичәсиндә һәмин орта синфин јухарыда көстәрилән һиссәсинин мүлкијјәтдән мәһрум едилмәсини сүн'и олараг сүр'әтләндирмәси илә орта синфин бу һиссәсини игтисади чәһәтдән вар-јохдан чыхартмышды. Империја ону сијаси чәһәтдән әзир вә өз ејш-ишрәт мәчлисләри илә һиддәтләндирирди; онун волтерчилијини тәһгир едәрәк, онун ушагларына тәрбијә вермәји frères ignorantins[170] тапшырырды, империја о һнун франсыз милли һиссини һиддәтә кәтирәрәк, ону јүнкүл фикирлиликлә бу мүһарибәјә чәлб етди ки, бу мүһарибә дә бүтүн доғурдуғу фәлакәтләрин әвәзини анчаг бир шејлә—империјаны јыхмагла чыхды. Доғрудан да, јухары бонапартист ә'јанлар вә капиталистләр bohême* Парисдән гачандан сонра орта синфин, Республика иттифагы[171] ады илә чыхыш едән һәгиги гајда-ганун партијасы Коммунанын бајрағы алтына кечәрәк, ону Тјерин ифтирасындан горујурду. Орта синфин бу күтләсинин миннәтдарлығы һазыркы ағыр сынаглардан чыха биләчәкдирми—буну кәләчәк көстәрәр.

Коммуна тамамилә һаглы олараг кәндлиләрә е'лан едирди ки, «онун гәләбәси—онларын јеканә үмидидир!» Версалда ишә салынан вә чох шөһрәт газанмыш Авропа мәтбуатынын муздлу чызмагарачылары тәрәфиндән бүтүн дүнјаја јајылан ифтира ахыны ичәрисиндә ән һәјасыз јалан бу иддиадан ибарәт иди ки, «мүлкәдарлар палатасы» франсыз кәндлиләрини тәмсил едирмиш. Франсыз кәндлиләриндә, 1815-чи илдән сонра бир милјард өдәнч вермәли олдуглары[172] адамлара белә бир мәһәббәт ојандығыны чалышыб бир тәсәввүрүнүзә кәтирин! Ири торпаг мүлкијјәтчисинин өз варлығы франсыз кәндлисинин нәзәриндә, онун 1789-чу ил наилијјәтләринә гәсддир. Буржуалар 1848-чи илдә кәндлиләрин торпағына һәр франк үчүн 45 сантим әлавә верки гојдулар, лакин буну ингилаб

* — боһемалары, күруһу. *Ред.*

адындан етдиләр; инди онлар, пруссијалылара вермәји өһдәләринә көтүрдүкләри беш милјардлыг тәзминатын әсас ағырлығыны кәндлиләр үзәринә јыхмаг үчүн ингилаба гаршы вәтәндаш мүһарибәси төрәтмишләр. Коммуна исә, әксинә, өзүнүн лап илк интибаһнамәләриндән бириндә билдирди ки, мүһарибәнин ағырлығыны, онун һәгиги мүгәссирләри чәкмәлидирләр. Коммуна кәндлини ган веркисиндән азад едәрди, она учуз һөкумәт верәрди, инди кәндлинин ганыны соран нотариусу, вәкили, мәһкәмә приставыны вә башга мәһкәмә зәлиләрини әмәк һаггы илә ишләјән, кәндлиләрин өзләри тәрәфиндән сечилән вә кәндлиләр гаршысында мәс'улијјәт дашыјан Коммуна мә'мурлары илә әвәз едәрди. Коммуна кәндлини кәнд полисинин, жандарм вә префектин өзбашыналығындан хилас едәрди; онун бејнини күтләшдирән кешиши, ону маарифләндирән мәктәб мүәллими илә әвәз едәрди. Франсыз кәндлиси исә, һәр шејдән әввәл өз сәрфәсини биләндир. О, кешишләрә верки топлајанларын јығдыглары верки мәбләғиндән дејил, диндарларын көнүллү ианәләриндән пул вермәји тамамилә әлверишли һесаб едәрди; һәм дә пулун гәдәри анчаг онларын диндарлыг дәрәчәсиндән асылы оларды. Коммунанын—вә анчаг Коммунанын—һөкмранлығы франсыз кәндлиләринә билаваситә белә бөјүк фајдалар вә'д едирди. Буна көрә дә, јалныз Коммунанын кәндлиләр хејринә һәлл едә биләчәји вә һөкмән һәлл етмәли олдуғу даһа мүрәккәб вә һәгигәтән һәјати мәсәләләрдән бурада бәһс етмәјә лүзум јохдур,—бунлар кәндли парсели үчүн мүдһиш бир јүк олан һипотек борчу мәсәләсиндән, күндән-күнә артан prolétariat foncier (кәнд пролетариаты) мәсәләсиндән, ән јени кәнд тәсәррүфатынын инкишафы вә капиталист әкинчилијинин рәгабәти сајәсиндә кәндлиләрин өзләринин кетдикчә даһа сүр'әтлә мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси мәсәләсиндән ибарәтдир.

Луи Бонапарт республика президентлијинә франсыз кәндлиләри тәрәфиндән сечилмишди, Икинчи империјаны исә гајда-ганун партијасы јаратмышды. Франсыз кәндлиси 1849 вә 1850-чи илләрдә өз мерини һөкумәт префектинә, өз мәктәб мүәллимини һөкумәт кешишинә, өзүнү һөкумәт жандармына гаршы гојараг, бунунла да, өзүнә һәгигәтдә нә лазым олдуғуну көстәрмәјә башлады. Гајда-ганун партијасынын 1850-чи илин јанварында вә февралында вердији бүтүн ганунлар, онун өзүнүн е'тирафына көрә, кәндлиләрә гаршы иди. Кәндли бонапартист иди, чүнки бөјүк ингилабы вә һәмин ингилабын она вердији фајдалары Наполеонун ады илә әлагәләндирирди. Бу өзүнү алдатма Икинчи империја заманы тезликлә арадан галхырды. Кечмишин бу мөвһуматы (бу өз маһијјәти е'тибарилә «мүлкәдарлар палатасынын» мејлләринә дүшмән иди) кәнд-

лиләрин һәјат мәнафејинә вә әсас тәләбатына Коммунанын мүрачиәти гаршысында нечә давам кәтирә биләрди?

«Мүлкәдар палатасы» јахшы баша дүшүрдү—вә ән чох бундан горхурду—ки, коммунарлар Париси әјаләтлә сәрбәст әлагә јарадарса үччә ајдан сонра үмуми кәндли үсјаны баш верәр. Мәһз буна көрә дә палата јолухманын јајылмасына мане олмаг үчүн Париси полис мүһасирәсинә алмаға беләгорхагчасына тәләсирди.

Беләликлә, Коммуна франсыз чәмијјәтинин бүтүн сағлам үнсүрләринин һәгиги нүмајәндәси, демәли, һәмчинин әсл милли һөкумәт олмагла бәрабәр, ејни заманда фәһләләрин һөкуməти олдуғу үчүн, әмәјин азадлығы уғрунда чәсарәтлә чарпышан мүбариз олдуғу үчүн, сөзүн там мә'насы илә, бејнәлмиләлчи иди. Франсанын ики әјаләтини Алманијаја гатмыш олан Пруссија ордусу гаршысында Коммуна бүтүн дүнјанын фәһләләрини Франса илә бирләшдирди.

Икинчи империја космополитизм фырылдагчылығынын бајрамы иди. Онун чағырышы илә бүтүн өлкәләрин әчлафлары онун ејш-ишрәтиндә вә франсыз халгынын гарәт олунмасында иштирак етмәјә чан атдылар. Һәтта бу дәгигә дә Валахија лотусу Ганеско Тјерин сағ әли, рус часусу Марковски исә—сол әлидир. Коммуна бүтүн әчнәбиләрә, өлмәз иш уғрунда һәлак олмаг шәрәфини газанмаг имканы верди. Буржуазија, өз хәјанәти үзүндән мәғлубијјәтлә нәтичәләнән харичи мүһарибә илә, јаделли ишғалчы илә бирликдә дүзәлтдији гәсд нәтичәсиндә башланан вәтәндаш мүһарибәси арасындакы дөврдә өз вәтәнпәрвәрлијини бүтүн Франсада алманлара гаршы полис тә'гиби илә көстәрди. Коммуна алман фәһләсини* өзүнә әмәк назири тә'јин етди. Һәм Тјер, һәм буржуазија, һәм дә Икинчи империја полјаклары даим өз курултулу рәғбәт ифадәләри илә алдадырдылар, ишдә исә онлары Русијаја сатыр вә онун чиркин ишини көрүрдүләр. Коммуна Полшанын гәһрәман оғулларына** һөрмәт едиб онлары Парис мүдафиәчиләринин башчылары тә'јин етди. Коммуна өз варлығы илә ачмыш олдуғу јени тарихи дөврү даһа ајдын нәзәрә чарпдырмаг үчүн, бир тәрәфдән, галиб пруссијалылар вә, о бири тәрәфдән, бонапартист кенералларын башчылыг етдији бонапартист орду гаршысында, һәрби шөһрәтин нәһәнк символу олан Вандом сүтунуну[173] јыхды.

Коммунанын өз варлығы, онун иши бөјүк ичтимаи тәдбир иди. Онун көрдүјү ајры-ајры тәдбирләр анчаг, халгын өзүнүн васитәсилә халгын идарә үсулунун инкишаф етдији истигамәти

---

* — Лео Франкели. *Ред.*

** —J. Домбровскини вә В. Врублевскини. *Ред.*

көстәрә биләрди. Һәмин тәдбирләр сырасына бунлар дахил иди: чөрәкчиләрин кечә ишинин гадаған олунмасы; чүрбәчүр бәһанәләрлә фәһләләри чәримә етмәк васитәсилә әмәк һаггыны азалтмағын гадаған едилмәси вә буна гаршы чәза тә'јин едилмәси; әмәк һаггыны бу јолла азалтмаг—иш верәнләрин ади үсулудур; ганунверичилик, мәһкәмә вә ичраијјә һакимијјәтини өз шәхсиндә бирләшдирән бу адамлар чәримә пулларыны өз чибләринә гојурлар. Саһибләри гачмыш вә ја иши дајандырмыш олан бүтүн е'малатхана вә фабрикләрин фәһлә ширкәтләринә тапшырылмасы вә онлара мүкафат мүәјјән етмәк һүгугу верилмәси дә һәмин тәдбирләрдән иди.

Коммунанын, өз гәнаәтчиллији вә мө'тәдиллији илә диггәтәлајиг олан малијјә тәдбирләри анчаг, мүһасирәјә алынмыш шәһәрин вәзијјәти илә бир араја сыған тәдбирләрдән ибарәт ола биләрди. Османын* идарәси алтында ири банкир ширкәтләри вә иншаат подратчылары Париси о гәдәр сојмушдулар ки, Луи Бонапарт Орлеанларын әмлакыны мүсадирә етмәјә нә гәдәр һаглы идисә, Коммуна да онларын әмлакыны мүсадирә етмәјә ондан даһа чох һаглы иди. Сәрвәтләринин чох һиссәси гарәт едилмиш килсә әмлакындан ибарәт олан Һокенсоллернләр вә инкилис варлылары, килсә әмлакынын мүсадирә едилмәсиндән чәми анчаг 8000 франк әлдә етмиш олан Коммунадан, әлбәттә, бәрк һиддәтләнмишдиләр.

Версал һөкумәти азачыг өзүнә кәлиб мөһкәмләнән кими Коммунаја гаршы ән зоракы тәдбирләр көрмәјә башлады; о, Франсанын һәр јериндә һәр чүр азад данышмаг имканыны арадан галдырды, һәтта бөјүк шәһәрләрин нүмајәндә мәчлисләрини дә гадаған етди; Версалы вә Франсанын һәр тәрәфини Икинчи империја заманы олдуғундан даһа кениш өлчүдә часусларла долдурду; онун инквизитор-жандармлары Парисдә нәшр олунан бүтүн гәзетләри јандырырдылар, Парисдән кәлән вә Парисә кедән бүтүн мәктублары ачырдылар; Париси мүдафиә нијјәти илә сөјләнилән ән мүлајим бир сөзә Милли мәчлис һәтта 1816-чы ил «chambre introuvable»дә белә ешидилмәмиш олан шиддәтли улашма илә чаваб верирди. Версаллылар Парисә гаршы нәинки јалныз ганлы мүһарибә апарырдылар, һәмчинин Парисин өз дахилиндә пулла алдатма вә гәсдләр васитәсилә дә иш көрмәјә чалышырдылар. Белә бир вәзијјәтдә Коммуна, ән динч заманларда олдуғу кими, либерализмин шәрти формаларына риајәт етсәјди, өз

* Барон Осман (Haussmann Икинчи империја заманы Сена департаментинин, јә'ни Парис шәһәринин префекти иди. Фәһлә үсјанлары илә мүбаризәни асанлашдырмаг мәгсәди илә јени күчәләр салынмасы вә саирә саһәсиндә бир сыра ишләр көрмүшдү. *(В. И. Ленинин редакторлуғу илә чыхан русча 1905-чи ил нәшринә гејд.) Ред.*

вәзифәсинә рүсвајчылыгла хәјанәт етмиш олмаздымы? Әкәр Коммуна һөкумәти дә Тјер һөкумәти руһунда олсајды, онда гајда-ганун партијасынын гәзетләрини Парисдә вә Коммунанын гәзетләрини Версалда гадаған етмәк үчүн һеч бир сәбәб олмазды.

«Мүлкәдарлар палатасынын» депутатлары, килсә јолуна гајытмағы Франсанын хиласы үчүн јеканә васитә е'лан етдикләри һалда, динсиз Коммуна Пикпүс гадын монастрынын вә мүгәддәс Лаврентри килсәсинин[174] сирләрини ифша едирди ки, бу да, тәбии олараг, һәмин депутатлары бәрк ачыгландырырды. Бонапарт кенералларына, вурушмаларда мәғлуб олмағы, тәслим сәнәдләри имзаламағы вә Вилһелмсһедә папирос гајырмағы[175] ә'ла бачардыгларына көрә бол-бол Фәхри лекион хачлары верән Тјерә гаршы мәкәр ачы бир сатира дејилдими ки, Коммуна, өз вәзифәләрини јеринә јетирмәкдә диггәтсизлик көстәрдикләри азачыг күман едилән өз кенералларыны ишдән көтүрүр вә һәбсә алырды? Һәлә дә Франсанын харичи ишләр назири олараг галан, Франсаны Бисмарка сатан вә Белчиканын нүмунәви һөкумәтинә әмрләр верән сахта сәнәдләр устасы Жүл Фавра мәкәр бир шапалаг дејилдими ки, Коммуна, ифлас үстүндә Лионда алты күн һәбсдә галандан сонра ујдурма адла онун сыраларына кирә билмиш олан бир үзвүнү* өз ичәрисиндән говмуш вә һәбсә алмышды? Лакин Коммуна һеч дә, истиснасыз олараг бүтүн көһнә һөкумәтләрин етдији кими, өзүнүн сәһвсиз олдуғуну иддиа етмирди. Коммуна өз ичласларынын бүтүн һесабатларыны е'лан едирди, өзүнүн бүтүн һәрәкәтләри һаггында мә'лумат верирди; өзүнүн бүтүн нөгсанларындан чамааты хәбәрдар едирди.

Һәр бир ингилабда онун һәгиги нүмајәндәләри илә бәрабәр, башга бичимли адамлар да мејдана чыхыр. Бунлар, бир тәрәфдән, кечмиш ингилабларын о иштиракчылары вә мөвһуматчы пәрәстишкарларыдыр ки, онлар һазыркы һәрәкатын мә'насыны баша дүшмүрләр, лакин һамыја мә'лум олан дүзлүјүнә вә мәрдликләринә көрә ја да садәчә олараг ән'әнә үзүндән халга һәлә дә тә'сир көстәрмәкдә давам едирләр; бунлар, дикәр тәрәфдән, мөвчуд һөкумәтләрә гаршы өзләринин шаблон ибарәләрини илбәил тәкрар едән вә буна көрә дә јүксәк чинсли ингилабчылар адыны алан садәчә чығырғанлардыр. Белә адамлар 18 мартдан сонра да мејдана чыхдылар вә онлар бә'зән көркәмли рол да ојнајырдылар. Бу чешид адамлар кечмишдә бүтүн әввәлки ингилабларын там инкишафына мане олдуглары кими, индикиләр дә фәһлә синфинин һәгиги һәрәкатыны күчләри чатдығы гәдәр ләнкидирдиләр.

---

* — Бланшени. *Ред.*

Бунлар—лабүд бир бәладыр, онлардан анчаг вахтилә азад олмаг мүмкүндүр. Коммунанын исә мәһз белә бир вахты јох иди.

Коммунанын Париси дәјишдирмәси бир мө'чүзә иди! Икинчи империјанын әхлагсыз Париси тамамилә јох олуб кетди. Франсанын пајтахты Британија лендлордлары үчүн, Ирландија абсентеистләри[176] үчүн, Американын кечмиш гулдарлары вә бамбылылары үчүн, кечмиш рус тәһкимчиләри вә Валахија бојарлары үчүн даһа јығнаг мәркәзи дејилди. Мејитханада бир мејит дә јох иди; кечә гарәтләри вә, демәк олар, һеч бир оғурлуг олмурду. 1848-чи илин февралындан Парисин күчәләри илк дәфә олараг тәһлүкәсиз иди, һалбуки күчәләрдә бир нәфәр дә полис јох иди. Коммуна үзвләриндән бири дејирди:

«Биз даһа нә гәтл, нә гарәт, нә дә ајры-ајры шәхсләрин үзәринә басгын хәбәрләри ешитмирик; белә дүшүнмәк олар ки, полис өзүнүн бүтүн мүһафизәкар достларыны өзү илә бәрабәр Версала апармышдыр».

Кәзәјән гадынлар өз һимајәчиләринин, гачмыш олан аилә, дин вә, башлычасы, мүлкијјәт дајагларынын далынча кетмишдиләр. Онларын јерини јенә Парисин һәгиги гадынлары, классик гәдим дөврүн гадынлары кими гәһрәман, нәчиб вә фәдакар гадынлар тутмушдулар. Зәһмәт чәкән, дүшүнән, мүбаризә апаран, ганы ахан, лакин өз тарихи тәшәббүсүнү дәрк етмәкдән илһам алыб шөвгләнән Парис бүтүн гүввәсини чошғунлугла јени чәмијјәт гуручулуғуна верәрәк, өз диварлары гаршысында дајанан јыртычылары аз гала унудурду!

Парисин бу јени аләми илә үз-үзә Версалын көһнә аләми—бүтүн вахты кечмиш режимләрин төр-төкүнтүләриндән ибарәт олуб халгын мејитини парчаламаға сусамыш лекитимистләр вә орлеанистләр күруһу—дурмушду ки, Милли мәчлисдә иштирак етмәләри илә гулдарлар гијамына јардым едән вахты өтмүш республикачылар да бунларын гујруғуну тәшкил едирдиләр; онлар үмид едирдиләр ки, идарә башында дуран гоча тәлхәјин шөһрәтпәрәстлији сајәсиндә өзләринин парламентли республикасыны мүдафиә едиб сахлаја биләчәкләр; онлар хәјаллары Же-де Пома* чағырараг 1789-чу или јамсыламагла мәшғул олурдулар. Бүтүн вахты кечмиш Франсаны тәмсил едән Мәчлис анчаг Луи Бонапартын кенералларынын гылынчлары сајәсиндә хәјали һәјатла јашамагда давам едирди. Парис—башдан-баша һәгигәт иди; Версал—башдан-баша јалан иди; бу јаланын да чарчысы Тјер иди.

---

* Топ-топ ојуну залыдыр; 1789-чу илдә Милли мәчлис өз мәшһур гәрарыны бурада гәбул етмишди. *(1871-чи ил алманча нәшринә Ф. Енкелсин гејди.)*

Тјер Сена вә Уаза департаменти мерләринин нүмајәндә һеј'әтинә бу сөзләрлә мүрачиәт етмишди:

«Сиз мәним сөзүмә е'тибар едә биләрсиниз; мән ону *һеч вахт* позмамышам».

О, Мәчлисә дејирди ки, «сизин мәчлисиниз Франсанын бүтүн кечмиш мәчлисләриндән ән либерал вә ән азад сечилмиш мәчлисдир»; Тјер өз алабәзәк гошунуна дејирди ки, о «дүнја харигәси олуб Франсанын бүтүн кечмиш ордуларындан ән јахшысыдыр»; әјаләтләрә дејирди ки, онун әмри илә Парисин топа тутулмасы анчаг ујдурмадыр:

«Әкәр шәһәрә бир нечә мәрми дүшмүшдүрсә дә, бунлары Версал ордусу дејил, үсјанчылар атмышдылар; онлар көстәрмәк истәјирдиләр ки, вурушурлар, һалбуки бурунларыны белә бајыра чыхармаға горхурдулар».

Бир аз сонра Тјер вилајәтләрә е'лан етмишди:

«Версал артиллеријасы Париси бомбардман етмәк дејил, она анчаг топлардан күллә атыр».

Парис архијепископуна о дејирди ки, үстүндә версаллыларын иттиһам едилдикләри бүтүн күлләләмәләр вә чәза тәдбирләри (!) башдан-баша јаландыр. Тјер Парисә е'лан етмишди ки, «ону анчаг зүлм алтында сахлајан мәнфур мүстәбидләрдән хилас етмәк» истәјир вә Коммуна Париси «нә артыг, нә әскик, бир овуч чаниләрдән» ибарәтдир.

Тјерин Париси «алчаг гара чамаатын» һәгиги Париси дејилди, хәјали Парис иди, francsfileurs[177] Париси иди, һәр ики чинсдән олуб вахтыны даим булварларда кечирәнләрин Париси иди; варлы, гызыла тутулмуш, түфејлилик едән капиталист Париси иди; өз нөкәрләри, дәләдузлары, әдәбијјат боһемасы илә, кәзәјән гадынлары илә инди Версал, Сен-Дени, Рүеј вә Сен-Жермени долдуран Парис иди; о, вәтәндаш мүһарибәсини анчаг марағлы бир әјләнчә һесаб едән, вурушмаја дурбинлә тамаша едиб һәзз алан, топ атәшләрини сајыб һесаблајан, өз намусуна вә өз фаһишә гадынларынын намусуна анд ичәрәк, бурадакы тамашанын, Порт-Сен-Мартен дарвазасы јанындакы театрда верилән тамашалардан хејли јахшы олдуғуну сөјләјән Парис иди. Ахы өлдүрүләнләр, доғрудан да, өлмүшдүләр, јаралыларын да фәрјадлары сахта дејилди, бундан әлавә, онларын гаршысында баш верән драм дүнја мигјасында тарихи драм иди.

Кобленс мүһачирләр јурду ч. де Калоннун[178] Франсасы олдуғу кими, Тјерин Париси дә ејнилә белә бир Парис иди.

IV

Париси Пруссија гошунлары илә ишғал едәрәк, ону итаәтә кәтирмәк јолунда гулдарларын биринчи гәсд чәһди Бисмаркын разылыг вермәмәси үзүндән баш тутмады. Мартын 18-дә едилән икинчи чәһд ордунун мәғлубијјәти вә һөкумәтин Версала гачмасы илә нәтичәләнди; һөкумәтин ардынча, онун әмри илә, бүтүн инзибати гүввәләр дә ораја гачды. Тјер Парисләсүлһ данышыглары пәрдәси алтында вахт газаныб онунла мүһарибәјә һазырлыг көрүрдү. Лакин орду һарадан алынмалы иди? Низами полкларын галыглары сајча аз, һәм дә е'тибарсыз иди; әјаләтләрин Версала Милли гвардија илә вә көнүллүләрлә көмәк етмәси һаггында Тјерин тә'кидли чағырышларына ачыгча рәдд чавабы верилди. Јалныз Бретан бир овуч шуан[179] көндәрди; дөшләринә ағ парчадан Исанын гәлбинин шәкли тикилмиш бу шуанлар ағ бајраг алтында вурушурдулар; онларын дөјүш шүары бу иди: «Vive le Roi!» (Јашасын крал!) Беләликлә, Тјер анчаг тәләсик һалда матрослардан, дәниз пијадасы әскәрләриндән, папа зуавларындан, Валантенин жандармларындан, Пјетринин полисләриндән вә mouchards* ибарәт гарышыг бир дәстә топлаја билмишди. Әкәр Бонапарт ордусунун һәрби әсир дүшмүш һиссәләри тәдричлә кәлиб чыхмасајды, бу орду күлүнч дәрәчәдә мискин оларды; Бисмарк һәмин әсирләрдән о гәдәр бурахырды ки, бир тәрәфдән, вәтәндаш мүһарибәси апармаг үчүн кифајәт етсин вә, о бири тәрәфдән, Версал Пруссијанын көлә асылылығында сахланыла билсин. Бу мүһарибә заманы Версал полиси Версал ордусуна көз олмалы иди, жандармлар исә, орду өз ардынча апармаг үчүн һәмишә ән тәһлүкәли јерләрә атылмалы олурдулар. Тутулан истеһкамлар вурушма илә алынмаг дејил, пулла сатын алынмышды. Коммунарларын гәһрәманлығы Тјерә көстәрди ки, Парисин мүгавимәтини гырмаг үчүн нә онун стратежи габилијјәти кифајәтдир, нә дә онун сәрәнчамында олан сүнкүләр.

Бу заман онун әјаләтләрлә мүнасибәти кетдикчә даһа артыг кәркинләширди. Версалда һеч елә бир рәғбәт мәктубу алынмамышды ки, Тјери вә онун «мүлкәдар палатасыны» аз-чох руһландыра билсин. Әксинә, һәр тәрәфдән кәлән нүмајәндә һеј'әтләри вә јазылы мүрачиәтләр: Республиканы ачыг-ашкар танымаг, Коммуна азадлыгларыны тәсдиг етмәк вә вәкаләт мүддәти артыг гуртармыш олан Милли мәчлиси бурахмаг әсасында Парисләә барышмаг үзәриндә һеч дә һөрмәт

* — часусларындан. *Ред.*

көзләмәјән бир диллә тә'кид едирди. О гәдәр чох нүмајәндә һеј'әтләри вә јазылы мүрачиәтләр кәлирди ки, Тјерин әдлијјә назири Дүфор 23 апрел тарихли тә'мимнамәдә дөвләт прокурорларына әмр етмишди ки, «барышыға чағыран мүрачиәтләр» чинајәт һесаб едилсин! Парис үзәринә јүрүшүн үмидсиз бир иш олдуғуну көрән Тјер тактиканы дәјишдирмәк гәрарына кәлди вә Милли мәчлисә зорла гәбул етдирдији јени ганун үзрә бүтүн өлкә үчүн апрелин 30-на бәләдијјә сечкиләри тә'јин етди. Каһ өз префектләринин интригалары, каһ да өз полисинин һәдәләри илә иш көрән Тјер әмин иди ки, әјаләтләрдәки сечкиләр Милли мәчлисә, һеч вахт малик олмадығы мә'нәви гүввәни верәчәк вә Тјер Парисин итаәтә кәтирмәк үчүн әјаләтләрдән мадди гүввә алачагдыр.

Тјер Парис әлејһинә апардығы вә өз бүллетенләриндә тә'рифләдији сојғунчулуг мүһарибәсини, һәмчинин өз назирләринин бүтүн Франсада террор сәлтәнәти јаратмаг чәһдләрини лап әввәлдән хырдача бир барышганлыг комедијасы илә тамамламаға чалышырды; һәмин комедија бир нечә мәгсәдә хидмәт етмәли иди: әјаләти алдатмалы, Парисин орта синфиндән олан үнсүрләрини онун тәрәфинә чәлб етмәли вә, башлычасы, Милли мәчлисин гондарма республикачыларына Парисә гаршы хәјанәтләрини Тјерә е'тимадла пәрдәләмәк имканы вермәли иди. Мартын 21-дә, Тјер әлиндә һәлә орду олмадығы заман, Милли мәчлис гаршысында демишди:

«Нә олурса олсун, мән Парисә гошун көндәрмәјәчәјәм».

Мартын 27-дә о јенидән билдирмишди:

«Мән елә бир вахтда вәзифә башына кәлдим ки, республика баш вермиш бир факт иди вә мән ону горумағы мөһкәм гәрара алдым».

Һәгигәтдә исә, о, республика адындан Лионда вә Марселдә ингилабы јатыртды[180], һалбуки бу заман онун «мүлкәдарлар палатасы» «республика» сөзүнүн өзүнү Версалда вәһши бир нә'рә илә гаршылајырды. Бу алчаг икидликдән сонра Тјер «баш вермиш факты» еһтимал олунан факт сәвијјәсинә ендирди. Тјерин еһтијаткарлыг мүлаһизәси илә Бордодан говдуғу Орлеан принсләри инди имкан әлдә едиб Дредә интрига илә мәшғул олараг гануну ачыгча позурдулар. Парис вә әјаләт депутатлары илә өз сонсуз мүшавирәләриндә Тјерин ирәли сүрдүјү шәртләр,—онун заман вә шәраитдән асылы олараг дәјишән бәјанатлары өз руһу вә шәкли е'тибарилә нә гәдәр зиддијјәтли олса да,—һәмишә бундан ибарәт иди ки,

«Клеман Томанын вә Леконтун өлдүрүлмәсиндә мүгәссир олан бир овуч чаниләрдән»

интигам алмаг лазымдыр..

Әлбәттә, бурада белә нәзәрдә тутулурду ки, Тјер өзү 30-чу илләрдә Луи-Филиппи республикаларын ән јахшысы һесаб етдији кими, Парис вә Франса да Тјерин өзүнү республикаларын ән јахшысы һесаб етмәлидир. Лакин Тјер һәтта бу күзәштләри дә Милли мәчлисдә өз назирләринин вердикләри рәсми изаһатлар васитәсилә шүбһә алтына гојмаға чалышырды. Лакин Тјер бунунла да кифајәтләнмәјәрәк, һәлә Дүфор васитәсилә дә иш көрүрдү. Көһнә орлеанист адвокат Дүфор һәм инди, 1871-чи илдә Тјер заманы, һәм дә 1839-чу илдә Луи-Филипп заманы вә 1849-чу илдә Луи Бонапартын президентлији заманы һәмишә мүһасирә вәзијјәти шәраитиндә али һаким ролу ојнајырды. О, назир вәзифәсиндә чалышмадығы заман Парис капиталистләрини мүдафиә етмәклә варланырды вә ејни заманда да, өзүнүн вердији ганунлар үзәринә һүчум етмәклә сијаси капитал газанырды. Парис сүгут едәчәји һалда Франсада республика азадлығынын сон галыгларыны мәһв етмәли олан бир сыра чәза ганунларыны Милли мәчлисдән тәләсик кечирмәклә кифајәтләнмәјән бу адам ашағыдакы тәдбирлә санки Парисин кәләчәк мүгәддәратыны көстәрирди: һәрби мәһкәмәләрин ишә бахмасы она һәддиндән артыг узун бир әмәлијјат кими көрүнүрдү—о һәмин әмәлијјаты ихтисар етди[181] вә сүркүн һаггында јени вәһши бир ганун верди. 1848-чи ил ингилабы, сијаси чинајәт үстүндә өлүм чәзасыны ләғв едәрәк, ону сүркүнлә әвәз етди. Луи Бонапарт килјотинаны бәрпа етмәјә һәр һалда ачыгча чәсарәт етмәди. Парислиләрә гијамчы кими дејил, гулдурлар кими бахдығына һәләлик һәтта ишарә етмәјә дә чәсарәт көстәрмәјән Мүлкәдарлар Мәчлиси Парисә гаршы интигам һазырламагда һәләлик Дүфорун сүркүн һаггындакы јени гануну илә кифајәтләнмәли олду. Бу шәраит дахилиндә Тјер өз барышганлыг комедијасыны чох узада билмәзди, бундан әлавә, һәмин комедија «мүлкәдарлар палатасы» депутатларынын гызғын һиддәтләнмәсинә сәбәб олмушду—Тјер дә әслиндә мәһз буну истәјирди,—һәмин депутатлар өз күтбејинликләри үзүндән нә Тјерин ојунуну, нә дә онун икиүзлүлүк етмәсинин, өзүнү билмәмәзлијә гојмасынын вә ләнк тәрпәнмәсинин лабүд олдуғуну баша дүшә билмирдиләр.

Апрелин 30-да бәләдијјә сечкиләри кечирилмәли олдуғуна көрә Тјер апрелин 27-дә өз барышганлыг сәһнәләриндән бирини ојнады. О, Милли мәчлис трибунасындан јағдырдығы бир јығын сентиментал ибарәләр ичәрисиндә бу сөзләри дә деди:

«Республика әлејһинә анчаг бир гәсд вардыр ки, о да бизи, франсыз ганы ахытмаға мәчбур едән Парис гәсдидир. Лакин мән јенә вә јенә тәкрар

едирәм: гој силаһ галдырмыш оланлар өз мурдар силаһыны јерә гојсунлар, онда биз әдаләт гылынчыны ишләтмәји дәрһал дајандырарыг вә, анчаг бир овуч чинајәткарлар истисна едилмәклә, сүлһ мугавиләси бағлајарыг».

Онун сөзүнү кәсән «мүлкәдарлар палатасы» депутатларынын гәзәбли бағыртыларына чаваб олараг Тјер деди:

«Чәнаблар, сиздән ачизанә хаһиш едирәм, дејин көрәк мәкәр мән һаглы дејиләм? Мәкәр сиз доғрудандамы тәәссүф едирсиниз ки, мән чинајәткарларын анчаг бир овуч олдуғуну доғру олараг сөјләдим? Мәкәр бу хошбәхтлик дејилми ки, бизим фәлакәтләримизлә бәрабәр, кенерал Леконтун вә кенерал Клеман Томанын ганыны ахытмаға габил олан адамлар анчаг надир бир истиснадыр?»

Лакин, парламент пәрисинин көзәл сәси илә һамыны мәфтун едәчәји үмиди илә өзүнү алдадан Тјерин сөзләрини Франса ешитмәк истәмирди. Франсызларын әлиндә галан 35 000 ичмада сечилмиш 700 000 бәләдијјә мүшавириндән лекитимистләр, орлеанистләр вә бонапартистләр бирликдә һәтта 8 000 нәфәр дә өз тәрәфдарларыны кечирә билмәдиләр. Әлавә сечкиләр вә јенидән сәсвермәләр Тјер һөкумәтинә гаршы даһа бөјүк дүшмәнчилик нәтичәләри верди. Милли мәчлис әјаләтләрдән нәинки өзү үчүн зәрури олан мадди көмәји алмады, һабелә мә'нәви гүввә ролу ојнамаға сон һүгугуну: өзүнү өлкәнин үмуми ирадәсинин ифадәчиси һесаб етмәк һүгугуну да итирди. Бу мәғлубијјәтдән әлавә, бүтүн Франса шәһәрләринин јени сечилән бәләдијјә мүшавирләри, һакимијјәти зәбт етмиш олан Версал мәчлисини, Бордода әкс-мәчлис тәшкил етмәклә ачыг-ачығына һәдәләјирдиләр.

Бу заман Бисмаркын чохдан бәри көзләдији гәти мүдахилә дәгигәси кәлиб чатды. Бисмарк бир һаким дили илә Тјерә гәти сүлһ бағламаг үчүн Франкфурта дәрһал мүвәккилләр көндәрмәсини әмр етди. Тјер өз саһиби вә ағасынын әмрини һәгиранә вә ачизанә јеринә јетирәрәк, өз садиг Жүл Фаврыны Пује-Кертје илә бирликдә тә'чили сурәтдә Франкфурта көндәрди. «Көркәмли» Руан памбыг-парча фабрикчиси олан Пује-Кертје Икинчи империјанын гаты, һәтта кәдајанә тәрәфдары олуб Икинчи империјада, Инкилтәрә илә бағланан[182] вә фабрикчи олмаг е'тибарилә онун мәнафејинә зәрәр вуран тичарәт мүгавиләсиндән башга һеч бир пис шеј көрмүрдү. Тјер һәлә Бордода ону малијјә назири тә'јин едән кими, о, һәмин «уғурсуз» мүгавиләјә үзәринә һүчум етмәјә башлајараг, онун тезликлә ләғв олуначағына ишарә едирди вә һәтта Елзаса гаршы көһнә һимајәчилик көмрүкләрини, нәтичәсиз олса да (чүнки Бисмаркдан ичазә алмамышды), дәрһал јенидән тәтбиг етмәјә чалышмаг кими бир һәјасызлыг көстәрди; онун

дедијинә көрә, буна о заман һеч бир әввәлки бејнәлхалг мүгавилә мане олмурду. Бу адам әксингилаба, Руанда әмәк һаггыны ашағы салмаг васитәси кими, Франса вилајәтләринин күзәшт едилмәсинә исә, Франсада өз әмтәәләринин гијмәтини јүксәлтмәк васитәси кими бахырды. Мәкәр *белә бир адам* лајиг дејилдими ки, Тјер бүтүн әмәлләрини баша чатдыран сон хәјанәти үчүн ону Жүл Фавра көмәкчи сечсин?

Бу бир чүт гәшәнк мүвәккил Франкфурта кәлән кими, Бисмарк онларын гаршысында кобудчасына вә һөкмлә белә бир тәләб гојду: «Ја империја бәрпа едилсин, ја да мәним сүлһ шәртләрим данышыгсыз гәбул едилсин!» Онун шәртләри, һәрби тәзминат верилмәси мүддәтләринин ихтисар едилмәсиндән вә Франсадакы вәзијјәтдән разы галмаға Бисмаркын әлиндә бир әсас олана гәдәр Парис истеһкамларынын Пруссија гошунлары әлиндә галмасындан ибарәт иди. Беләликлә, Пруссија Франсанын дахили ишләринин али һакими танынмышды. Бунун әвәзиндә Бисмарк, Париси гырмаг үчүн Бонапарт ордусуну әсирликдән бурахмаға вә император Вилһелмин гошунлары илә она билавас итә көмәк етмәјә тамамилә һазыр олдуғуну билдирди. Бисмарк өз сөзүнүн үстүндә дурачағына тә'минат олараг, тәзминатын биринчи һиссәсинин верилмәси вахтыны Парис «итаәтә кәтириләнә гәдәр» тә'хирә салды. Тјер вә онун мүвәккилләри, әлбәттә, ачкөзлүклә бу јағлы тикәдән јапышдылар. Онлар мајын 10-да сүлһ мүгавиләси имзаладылар вә һәмин мүгавилә онларын сә'јләри сајәсиндә артыг мајын 18-дә Милли мәчлис тәрәфиндән тәсдиг едилди.

Сүлһ бағланмасы илә Бонапарт гошунларынын әсирликдән гајытмасы арасындакы мүддәтдә Тјер өз барышдырычылыг комедијасыны давам етдирмәји вачиб билирди. Бу, хүсусән она көрә зәрури иди ки, онун республикачы тәрәфдарларынын Парисдә ганлы гырғын һазырланмасына көз јуммаг үчүн мүнасиб бәһанәјә бәрк еһтијачлары вар иди. Орта синфин, ону барышмаға разы салмаг үчүн кәлән нүмајәндә һеј'әтинә һәлә мајын 8-дә о белә чаваб вермишди:

> «Үсјанчылар тәслимә разы олан кими, Парисин дарвазалары, кенерал Клеман Томанын вә кенерал Леконтун гатилләриндән башга һамынын үзүнә бир һәфтә ачыг олачагдыр».

Бир нечә күн сонра «мүлкәдарлар палатасы» бу вә'д мүнасибәтилә Тјердән изаһат истәдикдә, о чаваб вермәкдән бојун гачырмыш, лакин мә'налы бир сурәтдә демишди:

> «Сизә дејирәм ки, аранызда һәддиндән артыг тәләсән сәбирсиз адамлар вардыр. Гој бир һәфтә дә көзләсинләр; һәфтәнин сонунда даһа һеч бир тәһлүкә олмајачаг вә вәзифә мәһз онларын гәтијјәт вә габилијјәтинә ујғун олачагдыр».

Мак-Маһон тезликлә Парисә кирәчәјинә Тјери инандыран кими, Тјер Милли мәчлисә билдирди ки,

«әлиндә *ганунла* Парисә кирәчәк вә әскәрләрин ганыны ахытмыш, ичтимаи абидәләри дағытмыш олан әчлафлары өз чинајәтләринин чәзасыны чәкмәјә мәчбур едәчәкдир».

Гәти дәгигә кәлиб чатдыгда Тјер Милли мәчлисә билдирди ки, «аман вермәјәчәкдир»; Тјер Парисә билдирди ки, артыг онун үчүн һөкм чыхарылмышдыр; өз бонапартист гулдурларына исә деди ки, һөкумәт онлара Парисдән истәдикләри гәдәр гисас алмаға ихтијар верир. Нәһајәт, мајын 21-дә хәјанәт нәтичәсиндә, Парисин дарвазалары кенерал Дуенин үзүнә ачылдыгда, Тјер, мајын 22-дә өз барышганлыг комедијасынын «мәгсәдини», бу гәдәр инад көстәриб баша дүшмәк истәмәјән өз «мүлкәдарлар палатасына» ачыб сөјләди:

«Бир нечә күн бундан әввәл мән сизә дедим ки, биз *өз мәгсәдимизә* јахынлашырыг; мән бу күн кәлдим сизә дејим ки, *мәгсәдә* чатмышыг. Гајда-ганун, әдаләт вә мәдәнијјәт, нәһајәт, гәләбә чалды!»

Бәли, бу, гәләбә иди. Гуллар вә мәзлумлар ағалара гаршы үсјан етдикдә буржуа гурулушунун мәдәнијјәт вә әдаләти өз һәгиги, мәнһус шәклиндә мејдана чыхыр. Бу заман һәмин мәдәнијјәт вә һәмин әдаләт ачыг-ашкар барбарлыгдан вә ганунсуз гисасдан ибарәт олур. Сәрвәт истеһсалчыларынын сәрвәти мәнимсәјәнләрә гаршы синфи мүбаризәсиндәки һәр бир јени бөһран бу факты кетдикчә даһа ајдын көстәрир. 1871-чи илдәки мисилсиз рәзаләтләр гаршысында буржуазијанын һәтта 1848-чи илин ијунундакы вәһшиликләри дә сөнүк көрүнүр. Һәрбчиләрин вәһши азғынлыглары, пулла мүдафиә етдикләри вә гисасыны алдыглары мәдәнијјәтин бүтүн руһуну ајдын әкс етдирдији кими, версаллылар шәһәрә сохуландан сонра һәлә там бир һәфтә әрзиндә бүтүн Парис халгынын — кишиләрин, гадынларын вә ушагларын — фәдакар бир гәһрәманлыгла вурушмасы да онун ишинин әзәмәтини бир о гәдәр ајдын көстәрир. Артыг дөјүш гуртарандан сонра өлдүрмүш олдуғу адамларын јығын-јығын мејитләрини һараја дашымаг кими чәтин бир вәзифә гаршысында дуран бу мәдәнијјәт, доғрудан да, гәрибә мәдәнијјәт имиш!

Тјерин вә онун ган ичән көпәкләринин һәрәкәтләринә бәнзәр бир шеј тапмаг үчүн Сулла вә һәр ики Рома триумвиратлары[183] заманларына гајытмаг лазымдыр. Адамларын ејни сојугганлылыгла күтләви гәтли; гурбанларын чинсинә вә јашына чәлладларын ејни е'тинасыз мүнасибәти; әсирләрә ејни ишкәнчә вермә системи; ејни тә'гибләр, һәм дә бу дәфә бүтөв

бир синфә гаршы олан тә'гибләр; кизләнмиш башчылардан һеч бири хилас ола билмәмәк үчүн, онларын ејни вәһшиликлә тә'гиб едилмәси; сијаси вә шәхси дүшмәнләр барәсиндә ејни чуғулчулуглар; мүбаризә илә һеч бир әлагәси олмајан адамлара ејни лагејдликлә вәһшичәсинә диван тутулмасы. Фәрг анчаг бундадыр ки, әсирләри дәстә-дәстә күлләләмәк үчүн ромалыларын митралјозлары јох иди, онларын «әлләриндә ганун», дилләриндә исә «мәдәнијјәт» сөзү јох иди.

Бүтүн бу дәһшәтләрдән сонра да, инди буржуа мәтбуатынын өзү тәрәфиндән тәсвир едилмиш олан һәмин буржуа мәдәнијјәтинин дикәр, даһа ијрәнч чәһәтинә бахын!

Лондонун бир мүһафизәкар гәзетинин Парис мүхбири јазыр:

«Узагдан һәлә дә ајры-ајры күллә сәсләри ешидилир, башлы-башына бурахылмыш олан јаралылар Пер Лашез гәбиристанында гәбир дашлары арасында чан верирләр; 6 000 үсјанчы дәһшәт вә үмидсизлик ичәрисиндә јералты доланбачларда азыб галараг өлүмлә пәнчәләшир; дәстә-дәстә бәдбәхтләри күчәләрлә гова-гова митралјозларла күлләләмәјә апарырлар. Белә бир дәгигәдә кафеләрин араг, биллиард вә домино ојуну һәвәскарлары илә долу олдуғуну, кәзәјән гадынларын исә утанмазчасына булварларда кәздикләрини, ејни заманда гәшәнк ресторанларын cabinets particuliers* кәлән кеф бағыртыларынын кечәнин сүкутуну поздуғуну көрмәк инсаны һиддәтләндирир!»

Ч-б Едуар Ерве, Коммуна тәрәфиндән гадаған олунмуш Версал гәзети „Journal de Paris"[184]-дә јазыр:

«Парис әһалисинин (!) дүнән өз севинчини ифадә етдији форма, доғрудан да јүнкүллүкдән даһа бетәрдир вә биз горхуруг ки, кериси даһа пис олсун. Парис шадјаналыг едирмиш кими көрүнүр, бу исә тамамилә јерсиздир; әкәр биз Parisiens de la décadence** адына лајиг олмаг истәмириксә, буна сон гојмаг лазымдыр».

Сонра ч. Ерве Татситдән ситат кәтирир:

«Бу дәһшәтли мүбаризәнин сабаһы вә һәтта бу мүбаризә һәлә тамам гуртармаздан да әввәл, алчаг вә әхлагсыз Рома өз бәдәнини мәһв едән вә гәлбини мурдарлајан әхлагсызлыг батаглығына јенидән чумду—alili proelia et vulnera, alibi balneae pepinaeque (бурада вурушмалар вә јаралар, орада һамамлар вә зијафәтләр»).

Ч-б Ерве анчаг унудур ки, бәһс етдији «Парис әһалиси» јалныз Тјер francs-fillurs Парисинин, Версалдан, Сен Дснидән, Рүејдән вә Сен-Жермендән дәстә-дәстә гајыдан тәслимчиләр Парисинин әһалисидир; бу, *һәгигәтән* «дүшкүнлүк заманларынын» Парисидир.

* — ајрыча кабинетләриндән. *Ред.*
** — дүшкүнлүк заманларынын парисләри. *Ред.*

Әмәјин әсарәтиндә сахланмасына әсасланан бу чинајәткар мәдәнијјәт һәр дәфә ганлы зәфәр газандыгда өз гурбанларынын, јени, јахшы чәмијјәт уғрунда чарпышан фәдакар мүбаризләрин фәрјадларыны дүнјанын һәр тәрәфинә сәс салан тә'гиб вә ифтира улашмасы илә батырыр. Сакит фәһләләр Париси, Коммуна Париси, гана һәрис олан бу «гајда-ганун» кешикчи көпәкләринин әлиндә бирдән-бирә дөнүб бир чәһәннәм олур. Бу дәһшәтли дәјишиклик бүтүн өлкәләрин буржуазијасынын фикринчә нәји көстәрир? Анчаг ону көстәрир ки, Коммуна мәдәнијјәтә гаршы гәсд дүзәлдибмиш! Парис халгы руһ јүксәклији илә өзүнү Коммуна јолунда гурбан верир: тарихдә индијә гәдәр мә'лум олан вурушмаларын һеч бириндә бу гәдәр фәдакарлыг көрүнмәјиб. Бу нә демәкдир? Анчаг о демәкмиш ки, бу Коммуна халгын һөкумәти дејил, бир овуч чинајәткарлар тәрәфиндән һакимијјәтин зоракылыгла зәбт едилмәси иди! Парис гадынлары баррикадаларда да, е'дам јерләриндә дә өлүмә севинчлә кедирләр. Бу нә демәкдир? Анчаг о демәкмиш ки, Коммунанын шәрр илаһәси онлары дөндәриб Мекер вә Кекат етмишдир. Коммунанын бүтүн ики ајлыг там һөкмранлығы дөврүндә онун мүлајимлији анчаг, өзүнү мәрдликлә вә гәһрәманчасына мүдафиә етмәси илә мүгајисәјә кәлә биләр. Бу нә демәкдир? Анчаг о демәкмиш ки, Коммуна өз дәһшәтли јыртычылығыны ики ај әрзиндә мүлајимлик вә инсанпәрвәрлик пәрдәси алтында кизләдирди ки, өлмәкдән габаг чан чәкдији заман ону бүрузә версин!

Фәһлә Париси өз гәһрәман фәдакарлығында биналара вә абидәләрә дә од вурду. Пролетариатын залымлары онун бәдәнини дири-дири парчаладыглары бир заманда, гој өз саламат мәнзилләринә тәнтәнә илә гајытмаг үмидинә дүшмәсинләр. Версал һөкумәти: «Одлајырлар!» дејә чығырыр, һәтта ән узаг кәндләрә гәдәр һәр јердә өз гујругларына белә бир шүар пычылдајыр: «Һәр јердә мәним дүшмәнләрими гәсдән јанғын саланлар кими тә'гиб един». Бүтүн дүнјанын буржуазијасы, вурушмадан сонра адамларын күтләви гырғынындан һәзз алыр, лакин кәрпич вә сувағы «корладыгда» һиддәтләнир!

Әкәр һөкумәтләр өз һәрби донанмаларына рәсми олараг, «өлдүрмәк, *јандырмаг* вә дағытмаг» ичазәси верирсә, бу,— јанғынлар салмаға ичазә вермәкдирми? Инкилис гошунлары Вашингтонда Капитолини вә Чин императорунун јај сарајыны[185] мә'насыз јерә јандырдыглары заман,—бу, јанғын салмаг идими? Пруссијалылар һәрби мүлаһизәләрлә дејил, анчаг кинли гисас һисси илә, нефт төкүб, мәсәлән, Шатоден кими шәһәрләри вә бир чох кәндләри јандырдыгда—бу, јанғын салмаг идими? Тјер анчаг ичәрисиндә адам олан бинала-

ры јандырмаг истәдијинә инандырмаға чалышараг, Париси алты һәфтә әрзиндә топа тутдугда, бу, јанғын салмаг иди-ми?—Мүһарибәдә од да—һәр бир башга силаһ гәдәр ганунидир. Дүшмәнин әлиндә олан биналары јандырмаг үчүн топа тутурлар. Мүдафиә вәзијјәтиндә оланлар һәмин биналары тәрк етмәли олдугда, онлары өзләри јандырырлар ки, һүчум едәнләр һәмин биналарда јерләрини мөһкәмләдә билмәсинләр. Вурушма заманы һәр һансы бир низами ордунун тутдуғу чәбһә габағында олан бүтүн биналарын јандырылачағы лабүддүр. Лакин гулларын өз залымларына гаршы мүһарибәсиндә, тарихин јеканә гануни һесаб етдији бу мүһарибәдә, belә тәдбирләри әсла јолверилмәз е'лан едирләр! Коммуна оддан, сөзүн ән дүрүст мә'насында мүдафиә васитәси кими истифадә едирди; Коммуна оддан, Османын гәсдән артиллерија атәши үчүн ујғунлашдырмыш олдуғу узун, дүмдүз күчәләрә Версал гошунларыны бурахмамаг үчүн истифадә етмишди; версаллылар һүчум едәркән, Коммунанын од вурдуғу евләрдән аз ев учурмамыш олан гумбараларла өзләринә јол ачдыглары кими, Коммуна да оддан, кери чәкилмәјә имкан тапмаг үчүн истифадә етмишди. Һансы биналары һүчум едәнләрин вә һансылары мүдафиә олунанларын јандырдыглары һәлә индијәдәк мүбаһисәлидир. Һәм дә јалныз, Версал гошунлары әсирләри күтләви сурәтдә күлләләмәјә башладыгдан сонра мүдафиә олунанлар оддан истифадә етмәјә башламышдылар. Бундан әлавә, Коммуна габагчадан ачыгча билдирмишди ки, әкәр ону мәчбур едәчәк олсалар, өзүнү Парисин харабалары алтында дәфн едәчәк вә Париси икинчи Москваја чевирәчәкдир; бундан әввәл милли мүдафиә һөкумәти дә бунун ејнини вә'д етмишди, лакин, әлбәттә, јалныз өз хәјанәтини пәрдәләмәк үчүн вә'д етмишди. Бунун үчүн дә Трошју нефт еһтијаты һазырламышды. Коммуна билирди ки, онун дүшмәнләри парислиләрин һәјатыны әсла әзиз тутмурлар, лакин Парисдә олан өз евләрини чох әзиз тутурлар. Тјер исә, өз тәрәфиндән е'лан етмишди ки, амансыз сурәтдә гисас алачагдыр. Бир тәрәфдән, Тјерин ордусу дөјүшә һазыр олдуғу вә о, бири тәрәфдән, пруссијалылар бүтүн чыхыш јолларыны тутмуш олдуглары заман Тјер демишди: «Мән амансыз олачағам! Гисас һәртәрәфли, мүһакимә шиддәтли олмалыдыр!» Әкәр Парис фәһләләри вандаллар кими һәрәкәт едирдиләрсә, бу һеч дә—гәдим бүтпәрәстлик дүнјасынын һәгигәтән чох гијмәтли инчәсәнәт абидәләрини дағытмыш олан христианларын вандализми кими, шәнлик едән галибләрин вандализми дејил, ағыр мүдафиә вандализми иди; лакин тарихчи һәтта бу вандализмә дә һагг газандырмышдыр, чүнки бу вандализм доғулмагда олан јени чәмијјәтин, позулмагда олан көһнә чәмијјәтә гар-

шы нәһәнк мүбаризәсиндә лабүд вә нисбәтән әһәмијјәтсиз бир чәһәт иди. Парис фәһләләринин бу тәдбирләри, дәләдузлар Парисинә јол ачмаг үчүн тарихи Париси мәһв етмиш олан Османын вандализминә чох аз охшајырды!

Бәс Парис архијепископу башда олмагла алтмыш дөрд заминин Коммуна тәрәфиндән е'дам едилмәси! Мүдафиәсиз әсирләри күлләләмәк кими чохдан арадан галхмыш һәрби адәти буржуазија вә онун ордусу 1848-чи илин ијунунда јенидән бәрпа етди. Бундан сонра һәмин вәһши адәт Авропада вә Һиндистанда халг үсјанларына диван тутулдуғу бүтүн һалларда аз-чох тез-тез тәтбиг олунурду; бу исә сүбут едир ки, һәмин адәт һәгигәтән «мәдәнијјәтин тәрәггисидир!» Дикәр тәрәфдән, башгаларынын һәрәкәтләри үчүн өз һәјатлары илә чаваб вермәли олан бүсбүтүн күнаһсыз адамлары замин сахламаг адәтини пруссијалылар Франсада јенидән тәтбиг етдиләр. Көрдүјүмүз кими, Тјер, һәлә мүһарибәнин әввәлиндә әсир коммунарлары күлләләмәк кими инсанпәрвәр бир адәти тәтбиг етдији заман Коммуна һәмин әсирләрин һәјатыны хилас етмәк наминә пруссијалыларын заминләр сахламаг адәтинә әл атмаға мәчбур олду. Буна бахмајараг, версаллылар әсирләри күлләләмәкдә давам етмәклә өзләри өз заминләринин е'дам едилмәсинә сәбәб олурдулар. Мак-Маһонун преторчулары[186] Парисә кирмәләри шәрәфинә дүзәлтдикләри ганлы гырғындан сонра, һәмин заминләрин һәјатына даһа нечә рәһм етмәк оларды? Олмаја буржуа һөкумәтинин һеч бир шејдән чәкинмәјән вәһшилији гаршысында сон мүдафиә тәдбири дә— заминләр сахланмасы да—анчаг бир зарафат олараг галмалы иди? Архијепископ Дарбуанын әсл гатили Тјердир. Коммуна бир нечә дәфә тәклиф етмишди ки, архијепископ вә бир чох башга руһаниләр, Тјерин әлиндә олан бир тәк Бланкијә мүбадилә едилсин. Лакин Тјер бу мүбадиләдән инадла имтина едирди. О билирди ки, Бланкини азад етмәклә, Коммунаја бир зәка вермиш олачагдыр, архијепископун исә, мејити онун үчүн даһа фајдалы олачагды. Бу һалда Тјер Кавенјакын јолу илә кедирди. Кавенјак вә онун «гајда-ганун адамлары» 1848-чи илин ијунунда үсјанчылары, архијепископ Афры өлдүрмәкдә нә кими бир һиддәт бағыртылары илә тәгсирләндирирдиләр! Әслиндә исә, онлар көзәлчә билирдиләр ки, архијепископ гајда-ганун партијасынын[147] әскәрләри тәрәфиндән күлләләнмишдир. Архијепископун баш муавини олуб һадисәни көзү илә көрән Жакме бу һадисәдән сонра дәрһал буну онлара һамынын гаршысында сөјләмишди.

Гајда-ганун партијасынын, бүтүн өз ганлы ејш-ишрәтләриндән сонра өз гурбанлары һаггында бу гәдәр ифтиралар јајмасы анчаг ону сүбут едир ки, муасир буржуалар өзләрини

кечмиш феодалларын гануни варисләри һесаб едирләр, кечмиш феодаллар исә плебејләрә гаршы һәр чүр силаһдан истифадә етмәјә өзләрини һаглы билдикләри һалда, плебејин әлиндә һәр һансы силаһ олмасынын өзү чинајәт сајылырды.

Јаделли ишғалчынын һимајәси алтында вәтәндаш мүһарибәси васитәсилә ингилабы јатыртмаг үчүн һаким синфин дүзәлтдији гәсд, сентјабрын 4-дән башламыш Мак-Маһонун преторчуларынын Сен-Клу дарвазасына кирдији вахта гәдәр изләдијимиз гәсд,— бу гәсд Парисдә ганлы гырғынла гуртарды. Бисмарк Парисин харабаларына бахыб ләззәт алыр вә, јәгин ки, һәмин харабалары, һәлә садәчә бир мүлкәдар— 1849-чу илдәки Пруссија chambre introuvable[187] депутаты олдуғу заман арзуладығы кими, бөјүк шәһәрләрин һамысыны дағытмаг јолунда илк аддым һесаб едир. Бисмарк Парис пролетарларынын мејитләринә бахыб ләззәт алыр. Онун үчүн бу—јалныз ингилабын көкүндән кәсилмәси дејил, һәмчинин инди доғрудан да башсыз гојулмуш, һәм дә франсыз һөкумәтинин өзү тәрәфиндән башсыз гојулмуш Франсанын да мәһв едилмәсидир. Иши дүз кәлән бүтүн дөвләт хадимләри кими сәтһи олан бу адам һәмин бөјүк тарихи һадисәнин анчаг заһири тәрәфини көрүр. Мәкәр индијәдәк тарихдә елә бир галиб көрмүшсүнүзмү ки, өз гәләбәсини, мәғлуб едилмиш һөкумәтин әлиндә жандарм вә пуллу гатил ролу ојнамагла баша чатдырмаг гәрарына кәлсин? Пруссија илә Коммуна арасында мүһарибә јох иди. Әксинә, Коммуна сүлһүн илк шәртләринә разылыг вермиш вә Пруссија битәрәфлик е'лан етмишди. Демәли, Пруссија, вурушан тәрәф дејилди. О, алчаг бир гатил кими һәрәкәт едирди, чүнки елә бир ишә киришмишди ки, бу, пулла иш көрән бир гатил олмаг е'тибарилә онун үчүн һеч бир тәһлүкә доғурмурду, чүнки гәтл үчүн ган баһасы олараг она 500 милјон верилмәсини габагчадан шәрт гојмуш вә буну Парисин сүгуту илә әлагәләндирмишди. Аллаһсыз вә әхлагсыз Франсаны тәмиз әхлаглы вә диндар Алманијанын әли илә чәзаландырмаг үчүн аллаһ тәрәфиндән көндәрилән мүһарибәнин һәгиги характери дә мәһз бурада мејдана чыхды! Һәтта көһнә дүнјанын јуристләри нөгтеји-нәзәриндән дә бејнәлхалг һүгугун белә мисилсиз дәрәчәдә позулмасы Авропанын «мәдәни» һөкумәтләрини Петербург кабинетинин әлиндә садәчә бир аләт олан чинајәткар Пруссија һөкумәтини ганундан харич е'лан етмәјә мәчбур етмәк әвәзиндә, онлара белә бир мәсәләни музакирә етмәк үчүн анчаг бир әсас вермиш олду ки, Парисин әтрафына чәкилмиш икигат мүһасирә хәттиндән кечиб кетмәјә мүвәффәг олан аз мигдар мүһарибә гурбанлары да Версал чәлладынын ихтијарына верилмәсинми!

Ән јени дөврүн ән дәһшәтли мүһарибәсиндән сонра галиб

орду илә мәғлуб орду, пролетариата биркә ганлы диван тутмаг үчүн бирләширләр. Белә мисилсиз бир һадисә һеч дә Бисмаркын дүшүндүјү кими сүбут етмир ки, өзүнә јол ачан јени чәмијјәт гәти мәғлуб олмушдур—јох, бу һадисә көһнә буржуа чәмијјәтинин тамамилә позулмуш олдуғуну сүбут едир. Көһнә чәмијјәтин һәлә габил олдуғу ән јүксәк гәһрәманлыг чошғунлуғу милли мүһарибәдир, лакин инди бу мүһарибәнин дә һөкумәтин халис фырылдагчылығындан ибарәт олдуғу ашкара чыхыр; мә'лум олур ки, бу фырылдагчылығын јеканә мәгсәди—синфи мүбаризәни даһа кеч вахта гәдәр тә'хирә салмагдан ибарәтдир; синфи мүбаризә вәтәндаш мүһарибәси алову илә аловландыгда фырылдагчылыг һаваја соврулур. Синфи һөкмранлыг өзүнү даһа милли донла кизләдә билмир; пролетариата гаршы милли һөкумәтләр һамылыгла *әлбирдир*.

1871-чи илин троитса күнүндән сонра Франса фәһләләри илә онларын әмәјинин мәһсулуну мәнимсәјәнләр арасында даһа нә сүлһ ола биләр, нә дә барышыг. Пулла тутулан гошун өз дәмир әли илә бу синифләрин һәр икисини бир мүддәтдә бәлкә дә әзә биләр, лакин онларын мүбаризәси јенидән гызышачаг вә лабүд олараг кетдикчә даһа артыг шиддәтләнәчәкдир; һәм дә ән ахырда кимин: чүзи азлыг тәшкил едән мәнимсәјәнләринми, јохса бөјүк чохлуг тәшкил едән зәһмәткешләрин галиб кәләчәјинә һеч бир шүбһә ола билмәз. Франсыз фәһләләри исә бүтүн мүасир пролетариатын анчаг авангардыдыр.

Авропа һөкумәтләри синфи һөкмранлығын бејнәлхалг характерини Парисин көзү гаршысында нүмајиш етдирдиләр, һалбуки өзләри бүтүн дүнјаја фәрјад салыб дејирләр ки, бүтүн фәлакәтләрин башлыча сәбәби Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијидир, јә'ни капиталын үмумдүнја гәсдинә гаршы бејнәлхалг әмәк тәшкилатыдыр. Тјер бу тәшкилаты иттиһам едиб дејир ки, һәмин тәшкилат әмәјин истибдадчысы олдуғу һалда өзүнү онун хиласкары кими гәләмә верир. Пикар Интернасионалын франсыз үзвләринин сәрһәд харичиндәки үзвләри илә һәр чүр әлагә сахламасына јол верилмәмәсини әмр етмишдир; Тјерин 1835-чи ил һәммәсләки олуб мумијаја чеврилмиш граф Жобер демишдир ки, һәр мәдәни өлкә һөкумәтинин башлыча вәзифәси Интернасионалын көкүнү кәсмәкдән ибарәт олмалыдыр. «Мүлкәдарлар палатасы» Интернасионал әлејһинә улашыр, Авропа мәтбуаты да бир ағыздан онлара гошулур. Бизим Бирлик илә һеч бир әлагәси олмајан бир һөрмәтли франсыз јазычысы* һәмин Бирлик һаггында демишдир:

---

* — еһтимал ки, Робине. *Ред.*

«Милли гвардијанын, Мәркәзи комитәсинин үзвләри вә Коммуна үзвләринин чох һиссәси—Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин ән фәал, ајдын дүшүнчәли вә әзмкар башчыларыдыр. Бунлар—шүбһәсиз намуслу, сәмими, ағыллы, фәдакар, саф вә сөзүн *ән јахшы* мә'насында тәассүбкеш адамлардыр».

Полис руһу илә ашыланмыш буржуа дүшүнчәси, шүбһәсиз, Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијини елә бир кизли гәсдчи чәмијјәт кими тәсәввүр едир ки, онун мәркәзи идарәси заман-заман мүхтәлиф өлкәләрдә үсјанлар тә'јин едир. Һәгигәтдә исә, бизим Бирлик мәдәни аләмин мүхтәлиф өлкәләринин габагчыл фәһләләрини бирләшдирән јалныз бејнәлхалг иттифагдыр. Синфи мүбаризә һарада вә һансы шәраитдә тәзаһүр едирсә етсин, нә кими форма алырса алсын,—әлбәттә, һәр јердә бизим Бирлијин үзвләри биринчи јердә дурурлар. Бу Бирлији јетишдирән зәмин мүасир чәмијјәтин өзүдүр. Нә гәдәр ган төкүлүрсә төкүлсүн, бу Бирлик арадан галдырыла билмәз. Ону арадан галдырмаг үчүн һөкумәтләр ән әввәл капиталын әмәк үзвләриндә зүлмкар һөкмранлығыны арадан галдырмалы олардылар, јә'ни мәһз өзләринин түфејли варлығынын әсасыны арадан галдырмалы олардылар.

Фәһләләр Париси вә онун Коммунасы јени чәмијјәтин шанлы мүждәчиси кими һәмишә һөрмәтлә јад едиләчәкдир. Онун јолунда гурбан кедәнләр фәһлә синфинин бөјүк гәлбиндә әбәди јашајачагдыр. Онун чәлладларыны тарих артыг инди елә бир рүсвајчылыг сүтунуна мыхламышдыр ки, онлары өз кешишләринин бүтүн дуалары бу сүтундан гопара билмәјәчәкдир.

256, Һај Һолборн, Лондон,
Уестерн Сентрал, 30 мај 1871-чи ил.

ӘЛАВӘЛӘР

I

«Мәһбуслар дәстәси Урик күчәсиндә дајанды, сәки үстүндә дөрд-дөрд вә ја беш-беш сыра илә үзү күчәјә дүзүлдү. Кенерал маркиз де Галлифе вә онун гәраркаһы атлардан дүшүб онлары сол чинаһдан көздән кечирмәјә башладылар. Кенерал јаваш аддымларла јеријәрәк сыралары көздән кечирир, арабир дајаныр, әлини бирисинин чијнинә вурур вә ја арха сыраларда дуранлардан бә'зиләрини башынын ишарәси илә јанына чағырырды. Әксәр һалларда даһа һеч бир сөз дејилмирди вә бу сурәтлә сечилән адам күчәнин ортасына чыхарылырды ки, бурада да аз сонра ајрыча бир дәстә дүзәлмиш олду... Ајдындыр ки, бурада сәһвләр үчүн кениш мејдан вар иди. Атлы забит бир киши илә бир гадыны кенерал Галлифејә көстәриб онларын куја бөјүк бир чинајәт етмиш олдугларыны билдирди. Гадын чәркәдән чыхыб јүјүрәрәк дизи үстә јерә чөкдү вә әлләрини ирәлијә узадыб өзүнүн мүгәссир олмадығына јаныглы ифадәләрлә инандыр-

мағa башлaды. Кенерал бир аз көзләјәндән сонра лагејд бир сима вә сакит бир әда илә деди: «Мадам, мән Парисин бүтүн театрларында олмушам,—өзүнүзә зәһмәт вериб, комедија ојуну чыхармајын (ce n'est pas la peine de jouer la comédie»)... Һәмин күн өз јанындакылардан уча, чиркли, тәмиз, јашлы вә ја чиркин көрүнмәк мүсибәт иди. Бир шәхс мәни хүсусилә һејрәтә салды. Јәгин ки, о, бурнунун әзилмиш олмасы сајәсиндә һәјатын ағырлығындан башгаларына нисбәтән даһа тез хилас олду... Бу сурәтлә јүздән артыг адам сечилдикдән вә күлләләјәнләр дәстәси тә'јин едилдикдән сонра дәстә ајрылмыш оланлары керидә гојараг ирәлиләмәјә башлады. Бир нечә дәгигә сонра бизим архамызда јајлым атәши ешидилди вә атәш тәхминән 15 дәгигә давам етди. Бу—тәләсик һалда мәһкум едилмиш бичарәләрин е'дамы иди». («Daily News»[188]ун Парис мүхбири, 8 ијун).

«Икинчи империјанын ејш-ишрәт мәчлисләриндә өз бәдәнини һәјасызчасына һамыја көстәрмәклә шөһрәт газанмыш арвадынын алфонсу олан» бу Галлифе мүһарибә заманы «франсыз прапоршики» Пистол ады илә мә'лум иди.

«Еһтијатлы вә сенсасијалара чан атмајан «Temps»[189] гәзети күлләләнәркән һәлә өлмәјән вә чанлары чыхмадан басдырылмыш олан адамлар һаггында дәһшәтли әһвалат нағыл едир. Онлардан бир чоху Сен-Жак-ла Бушри әтрафында бағда басдырылмышды, һәм дә бир чоху хејли дајазда басдырылмышды. Күндүз күчә сәс-күјү ешитмәјә мане олурду, лакин кечәнин сакитлијиндә, гоншулугдакы евләрин сакинләри узагдан кәлән инилтиләрин сәсинә јухудан ојанырдылар, сәһәр исә торпағын алтындан јумруғуну дүјүнләмиш әл чыхдығыны көрдүләр. Бу сәбәбдән дә әмр едилмишди ки, басдырыланлары газыјыб чыхарсынлар... Мән һеч шүбһә етмирәм ки, јаралылардан бир чохуну дири-дири басдырмышдылар. Бир факты мән тәсдиг едә биләрәм. Брүнел өз севкилиси илә бирликдә ајын 24-дә Вандом мејданындакы евләрдән биринин һәјәтиндә күлләләнмиш вә мејитләри ајын 27-дә ахшама гәдәр орада галмышды. Дәфн едәнләр дәстәси мејитләри јығышдырмаға кәлдикдә гадынын һәлә дири олдуғуну көрүб ону хәстәханаја апарды. Она дөрд јериндән күллә дәјмишдисә дә, инди вәзијјәти тәһлүкәсиздир». («Evening Standard»[190]-ын Парис мүхбири, 8 ијун).

II

Ашағыдакы мәктуб[191] Лондон „Times“-нын 13 ијун тарихли нөмрәсиндә чыхмышдыр.

«TIMES» ГӘЗЕТИНИН РЕДАКТОРУНА

Һөрмәтли чәнаб!

1871-чи ил ијунун 6-да Жүл Фавр бүтүн Авропа дөвләтләринә тә'мимнамә көндәрәрәк, онлары *Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији* илә мүбаризәјә—өлүм-дирим мүбаризәсинә чағырмышдыр. Бу сәнәдин маһијјәтини изаһ үчүн чәми бир нечә гејд кифајәтдир.

Һәлә бизим Низамнамәнин кириш һиссәсиндә гејд едилмишди ки, «Интернасионал 1864-чү ил сентјабрын 28-дә Лон-

донда* Лонг-Ејкр, Сент-Мартинс-һоллда» үмуми јығынчагда тә'сис едилмишди. Жүл Фавр, өзүнә даһа јахшы мә'лум олан сәбәбләр үзүндән Интернасионалын мејдана кәлмәси тарихини 1862-чи илдән әввәлки вахта кечирир.

Бизим принсипләримизи ачыб көстәрмәк үчүн Жүл Фавр «онун» (Интернасионалын) «1869-чу ил 25 март тарихли вәрәгәсиндән» ситат кәтирмәјә киришир. Лакин һәгигәтдә о нәдән ситат кәтирир? Һеч дә Интернасионал олмајан бир чәмијјәтин вәрәгәсиндән. Жүл Фавр һәлә чох кәнч адвокат олдуғу заман, „National“ адлы Парис гәзетини Кабе тәрәфиндән ирәли сүрүлән ифтирачылыг иттиһамындан мүдафиә етдији заман бу чүр маневрләрә артыг әл атмышды. Жүл Фавр о заман Кабенин китабчаларындан парчалар охудуғуну иддиа едирди, һәгигәтдә исә мәһз өзүнүн әлавә етмиш олдуғу чүмләләри охујурду. Бу сахтакарлыг һәлә мәһкәмә ичласы заманы ашкара чыхарылмышды вә әкәр Кабе күзәштә кетмәсәјди, Жүл Фавр чәзаландырылыб Парис вәкилләр чәмијјәтиндән харич едиләрди. Интернасионалын сәнәдләри дејә, Жүл Фаврын ситат кәтирдији бүтүн сәнәдләрдән һеч бири Интернасионала мәхсус дејилдир. Мәсәлән, о дејир:

«1869-чу илин ијулунда Лондонда тә'сис едилмиш олан Баш Шуранын билдирдији кими, Алјанс өзүнү атеист е'лан едир».

Баш Шура һеч вахт белә бир сәнәд бурахмамышдыр. Әксинә, Баш Шура, Алјансын—Ченеврәдә L'Alliance de la Démocratie Socialiste **,—мәһз Жүл Фавр тәрәфиндән ситат кәтирилән низамнамәсинин е'тибарсыз олдуғуну е'лан едән бир сәнәд нәшр*** етмишдир.

Мүәјјән һиссәси куја империја әлејһинә дә јөнәлдилмиш олан бүтүн бу тә'мимнамәдә Жүл Фавр Бонапарт прокурорларынын, һәтта империјанын өз мәһкәмәси гаршысында тәкзиб едилмиш олан полис ујдурмаларыны анчаг тәкрар едир.

Мә'лумдур ки, Интернасионалын Баш Шурасы сон мүһарибә**** һаггында өзүнүн (кечән ил ијул вә сентјабр тарихли) ики мүрачиәтиндә Пруссијанын Франсаја гаршы ишғалчылыг планларыны ифша етмишдир. Сонралар, Жүл Фаврын шәхси катиби ч-б Ретленжер Баш Шуранын үзвләриндән бә'зиләринә мүрачиәт едиб милли мүдафиә һөкумәтинә јардым үчүн Шу-

---

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 13. *Ред.*

** — Сосиалист демократија алјансынын. *Ред.*

*** Бах: *К. Маркс* «Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији вә Сосиалист демократија алјансы». (*К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 353—355). *Ред.*

**** Бах: бу чилд, сәһ. 210—214, 215—223. *Ред.*

ранын Бисмарк әлејһинә ачыг чыхыш етмәсини онлардан, тәбии олараг, әбәс јерә хаһиш етмишди; һәм дә онлардан хүсусилә хаһиш олунурду ки, республиканын адыны чәкмәсинләр. Жүл Фаврын Лондона кәләчәји мүнасибәтилә нүмајишә—шүбһәсиз, ән јахшы нијјәтләрлә—һазырлыг көрүлмүшдү, һәм дә 9 сентјабр тарихли мүрачиәтиндә Парис фәһләләринә Жүл Фавр вә онун һәмкарлары һаггында ирәличәдән вә мүәјјән сурәтдә хәбәрдарлыг етмиш олан Баш Шуранын арзусу әксинә олараг һазырлыг көрүлмүшдү.

Әкәр Интернасионалын Баш Шурасы да, өз тәрәфиндән бүтүн Авропа кабинетләринә Жүл Фавр һаггында тә'мимнамә илә мүрачиәт едәрәк, мәрһум ч-б Милјерин Парисдә е'лан етмиш олдуғу сәнәдләрә хүсуси диггәт вермәји онлара тәклиф етсәјди, онда һәмин Жүл Фавр нә дејәрди?

Һөрмәтли чәнаб, Сизин садиг бәндәниз олараг галырам

Чон Һејлз,
Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији
Баш Шурасынын катиби

256, Һај Һолборн, Лондон,
Уестерн Сентрал, 12 ијун.

«Бејнәлхалг Бирлик вә онун мәгсәдләри» мәгаләсиндә Лондон „Spectator“ у[108] (24 ијун нөмрәсиндә) мө'мин бир чуғулчу сифәтилә, Алјансын јухарыда көстәрилән сәнәдини, Интернасионалын әсәри кими Жүл Фаврын етдијиндән, бәлкә, даһа әсаслы сурәтдә ситат кәтирир вә бураја башга һоггалары да әлавә едир. О буну, јухарыда көстәрилән тәкзиб „Times“ гәзетиндә дәрч едиләндән он бир күн сонра чап етмишди. Бу бизи тәәччүбләндирмир. Һәлә Бөјүк Фридрих демишдир ки, бүтүн језуитләрин ән писи протестант језуитләридир.

К. Маркс тәрәфиндән 1871-чи илин апрел—мајында јазылмышдыр.

1871-чи ил ијун ајынын орталарында Лондонда ајрыча китабча шәклиндә нәшр едилмиш вә 1871—1872-чи илләрдә мүхтәлиф Авропа өлкәләриндә вә АБШ-да дәрч едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 317—370.

Ф. ЕНКЕЛС

ФӘҺЛӘ СИНФИНИН СИЈАСИ ФӘАЛИЈЈӘТИ ҺАГГЫНДА

1871-ЧИ ИЛ СЕНТЈАБРЫН 21-дә КОНФРАНСЫН ИЧЛАСЫНДА СӨЈЛӘДИЈИ НИТГИН МҮӘЛЛИФ ЈАЗЫСЫ [192]

Сијасәтдән тамам имтина етмәк мүмкүн дејилдир; имтина тәрәфдарларынын бүтүн гәзетләри дә сијасәтлә мәшғул олур. Мәсәлә јалныз һансы сијасәти вә нечә јеритмәкдәдир. Бизим үчүн сијасәтдән имтина етмәк хүсусилә мүмкүн дејилдир. Фәһлә партијасы сијаси партија кими артыг өлкәләрин әксәријјәтиндә мөвчуддур. Сијасәтдән имтинаны тәблиғ етмәклә бу партијаны дағытмаг бизә јарашмаз. Мүасир һәјатын тәчрүбәси, мөвчуд һөкумәтләрин фәһләләри сијаси зүлм алтында сахламасы—һәм сијаси, һәм дә ичтимаи мәгсәдләрлә,—фәһләләри истәр-истәмәз сијасәтлә мәшғул олмаға вадар едир. Фәһләләри сијасәтдән имтина етмәјә чағырмаг онлары буржуа сијасәтинин ағушуна атмаг демәк оларды. Хүсусилә пролетариатын сијаси фәалијјәтини күнүн мәсәләси кими ирәли сүрмүш Парис Коммунасындан сонра сијасәтдән имтина етмәк гәтијјән мүмкүн дејилдир.

Биз синифләрин мәһвини истәјирик. Бу мәгсәдә чатмаг үчүн һансы васитәләр вардыр?—Пролетариатын сијаси һөкмранлығы. Бу, күн кими ајдын олдуғу бир заманда биздән сијасәтә гарышмамағы тәләб едирләр! Сијасәтдән имтинаны тәблиғ едәнләрин һамысы өзүнү ингилабчы, һәтта, даһа чох ингилабчы адландырырлар. Лакин ингилаб сијасәтин ән јүксәк пилләсидир; она чан атан һәр кәс ингилабы һазырлајан, фәһләләри ингилаб үчүн тәрбијәләндирән васитәләри, сијаси фәалијјәти дә гәбул етмәлидир; бунларсыз фәһләләр вурушманын ертәси күнү Фаврлар вә Пиалар тәрәфиндән һәмишә алдадылачаглар. Јеридиләчәк сијасәт исә фәһлә сијасәти олмалыдыр; фәһлә партијасы бу вә ја дикәр буржуа партија-

сынын гујруғунда сүрүнмәмәли, өзүнүн мәгсәди, өзүнүн сијасәти олан мүстәгил партија кими тәшәккүл тапмалыдыр.

Сијаси азадлыглар, јығынчаглар вә иттифаглар һүгугу, мәтбуат азадлығы—бах будур бизим силаһымыз; әкәр бу силаһы бизим әлимиздән алмаг истәјирләрсә, биз әлләримизи јанымыза салыб сијасәтдән имтина едә биләрикми? Дејирләр ки, һәр чүр сијаси фәалијјәт мөвчуд гајданы тәсдиг етмәјә бәрабәрдир. Лакин бир һалда ки, бу гајда бизә онун әлејһинә мүбаризә васитәләри верир, бу васитәләрдән истифадә олунмасы мөвчуд гајданы тәсдиг етмәк дејилдир.

Илк дәфә там шәкилдә «Коммунистически Интернасионал» журналынын 1934-чү ил 29-чу нөмрәсиндә дәрч едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 421—422.

К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС

ИНТЕРНАСИОНАЛДА ГОНДАРМА ТӘФРИГӘЛӘР

БЕЈНӘЛХАЛГ ФӘҺЛӘ БИРЛИЈИ БАШ ШУРАСЫНЫН ГАПАЛЫ ТӘ'МИМНАМӘСИ[153]

Индијәдәк Баш Шура Интернасионалда кедән дахили мүбаризә барәсиндә һансы шәкилдә олурса олсун чыхыш етмәкдән тамамилә чәкинмәји лазым билмиш вә Бирлијин бә'зи үзвләринин азы ики илдән бәри давам едән ашкар һүчумларына һеч бир заман ачыг чаваб вермәмишдир.

Нә гәдәр ки, мәсәлә Интернасионал илә мејдана кәлдији күндән она дүшмән кәсилмиш бир чәмијјәт* арасына гәсдән гарышыглыг салмаг истәјән бир нечә интригабазын фитнә-фәсадларындан ибарәт иди, һәлә сусмаг оларды, лакин инди, бу чәмијјәт тәрәфиндән галдырылан мә'рәкәләр Авропа иртичасына көмәк етдији вә Интернасионал өз тарихиндә мисли көрүнмәмиш бөһран кечирмәкдә олдуғу бир заманда Баш Шура бүтүн бу интригаларын тарихи хүласәсини вермәјә мәчбурдур.

I

Парис Коммунасынын сүгутундан сонра Баш Шуранын илк аддымы Франсада кедән вәтәндаш мүһарибәси һаггында мүрачиәт** е'лан етмәкдән ибарәт олду; Баш Шура бу мүрачиәтдә Коммунанын бүтүн һәрәкәтләри илә һәмрә'ј олдуғуну билдирирди, өзү дә мәһз елә бир вахтда ки, бу һәрәкәтләри әлләриндә дәставуз едәрәк буржуазија, мәтбуат вә Авропа һөкумәтләри мәғлуб олмуш парислиләр үзәринә, сел

* — Бејнәлхалг сосиалист демократијасы алјансы. *Ред.*
** Бах: бу чилд, сәһ. 224—273. *Ред.*

кими, ән алчаг бөһтанлар јағдырырдылар. Фәһлә синфинин бир һиссәси һәтта баша дүшмүрдү ки, онун өз иши мәғлуб едилмишдир. Буну Шураја көстәрән дәлилләрдән бири дә о олду ки, Шуранын ики үзвү—вәтәндаш Очер вә вәтәндаш Лекрафт бу мүрачиәтлә азачыг да һәмрә'ј олмагдан билмәррә бојун гачырыб Шуранын һеј'этиндән чыхдылар. Демәк лазымдыр ки, дүнјанын бүтүн мәдәни өлкәләриндә бу мүрачиәтин дәрҹ едилмәси фәһлә синфинин Парис һадисәләри барәсиндә фикир бирлијинин әсасыны гојду.

Дикәр тәрәфдән, Интернасионал бу мүрачиәт васитәсилә буржуа мәтбуатыны, хүсусән бөјүк инкилис мәтбуатыны мүбаһисәјә ҹәлб едиб Баш Шуранын ҹаваблары илә мүбаһисәни давам етдирәрәк буржуа мәтбуатында чох күчлү тәблиғат васитәси әлдә етмиш олду.

Чохлу Коммуна мүһаҹиринин Лондона кәлмәси Баш Шураны јардым комитәсинә чеврилмәјә вә онун ади вәзифәләринә һеч дә дахил олмајан бу функсијаны азы сәккиз ај әрзиндә јеринә јетирмәјә вадар етди. Өзлүјүндә ајдындыр ки, мәғлуб олуб сәркәрдан дүшмүш коммунарлар буржуазијадан көмәк ума билмәздиләр. Фәһлә синфинә кәлдикдә, онун көмәји чәтин бир вахтда тәләб олунмушду. Артыг Исвечрәјә вә Белчикаја бөјүк мүһаҹир груплары кәлмишди, ја бу мүһаҹирләрә јардым көстәрмәк, ја да онларын кечиб Лондона кетмәләринә көмәк етмәк лазым иди. Алманијада, Австријада вә Испанијада топланан мәбләғ Исвечрәјә көндәрилирди. Доггуз саатлыг иш күнү уғрунда Инкилтәрәдә кедән кәркин мүбаризә,—бу мүбаризәнин һәлледиҹи нөгтәси Нјукасл һадисәләри иди[194],—һәм фәһләләрин фәрди ианәсиндән јығышан вәсаити, һәм дә тред-јунионларын вәсаитини түкәтмишди; јери кәлмишкән дејәк ки, низамнамәләрә әсасән бунлар јалныз һәмкарлар мүбаризәсинин мәгсәдләри үчүн хәрҹләнә биләр. Лакин јорулмадан фәалијјәт көстәрмәк вә јазышмаг сајәсиндә Шура аз да олса пул топлаја билир вә һәфтәдән-һәфтәјә ону бөлүшдүрүрдү. Шуранын чағырышына Америка фәһләләри даһа кениш даирәдә сәс вердиләр. Әкәр Шура буржуазијанын ифрат дәрәҹәдә горхмуш тәхәјјүлүнүн Интернасионал кассасына сәхавәтлә бәхш етдији милјонлары хәрҹләјә билсәјди, нә јахшы оларды!

1871-ҹи илин мајындан сонра бир груп Коммуна мүһаҹири мүһарибә нәтиҹәсиндә сырадан чыхан франсыз нүмајәндәләринин јеринә Шуранын тәркибинә дахил едилди. Шуранын тәркибинә дахил едиләнләр арасында Интернасионалын көһнә үзвләри, еләҹә дә өз ингилаби фәаллығы илә шөһрәт газанмыш бир нечә шәхс вар иди; онларын сечилмәси Парис Коммунасына еһтирам әламәти иди.

Шура бүтүн бу гајғылары чәкмәклә бәрабәр, чағырачағы конфранса да һазырлыг көрмәли иди[195].

Бонапартчы һөкумәтин Интернасионала гаршы сәрт чәза тәдбирләри көрмәси Базел конгресинин 98 гәрарында нәзәрдә тутулан конгресин Парисдә чағырылмасына мане олду. Баш Шура Низамнамәнин 4-чү маддәсинин она вердији һүгугдан истифадә едиб 1870-чи ил 12 ијул тарихли тә'мимнамәсиндә конгресин Мајнсда чағырылдығыны е'лан етди. О, ејни заманда мүхтәлиф федерасијалара көндәрдији мәктубларда* Баш Шуранын игамәткаһыны Инкилтәрәдән һәр һансы башга бир өлкәјә көчүрмәк тәклифини ирәли сүрүр вә бу мәсәлә барәсиндә нүмајәндәләрә императив мандатлар вермәји хаһиш едирди; федерасијалар Шураны Лондонда сахламаг лазым кәлдијини јекдилликлә билдирдиләр. Бир нечә күндән сонра башланан Франса-Пруссија мүһарибәси конгресин чағырылмасыны үмумијјәтлә гејри-мүмкүн етди. Белә олдугда, сорғу илә мүрачиәт етдијимиз федерасијалар бизә сәлаһијјәт вердиләр ки, нөвбәти конгресин вахтыны һадисәләрин кедишиндән асылы олараг тә'јин едәк.

Сијаси вәзијјәт имкан верән кими, Баш Шура 1865-чи ил конфрансынын[39] вә тәшкилати мәсәләләри мүзакирә етмәк үчүн һәр конгрес заманы кечирилән гапалы ичласларын вердији мисаллара әсасланараг гапалы конфранс чағырды. Елә бир вахт иди ки, Авропада иртича түғјан едирди; Жүл Фавр мүһачирләри чинајәткар ады илә әлә вермәји бүтүн һөкумәтләрдән, һәтта Инкилтәрә һөкумәтиндән дә тәләб едирди; Дүфор Интернасионалы гадаған едән, сонралар Малу тәрәфиндән ријакарчасына сахталашдырылыб белчикалылара тәгдим олунан гануну[196] мүлкәдарлар палатасына[151] тәклиф етмишди; Коммуна мүһачирләриндән биринин әлә верилмәси тәләб едилмиш вә бу тәләблә әлагәдар олараг о һәлә федерал һөкумәтин гәрарындан әввәл Исвечрәдә һәбсә алынмышды; Интернасионал үзвләрини көзүмчыхдыја салмаг Бејст илә Бисмарк арасында бағланан иттифагын ачыг-ашкар әсасы олмушду, һәм дә сазишин Интернасионал әлејһинә чеврилмиш маддәсинә Виктор-Еммануил дә тәләм-тәләсик гошулмушду; Испанија һөкумәти өзүнү бүсбүтүн Версал чәлладларынын ихтијарына вериб Мадриддәки Федерал шураны Португалијаја пәнаһ апармаға вадар етмишди[197]; нәһајәт, Интернасионалын биринчи вәзифәси өз тәшкилатыны сых бирләшдирмәкдән вә она мејдан охујан һөкумәтләрин чағырышыны гәбул етмәкдән ибарәт иди,—белә бир вахтда ачыг

* *К. Маркс.* «Бүтүн бөлмәләрә мәхфи билдириш» (бах: *К. Маркс вә Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 455). *Ред.*

конгрес чағырмаг мүмкүн дејилди, бу конгрес анҹаг онунла нәтиҹәләнәрди ки, континент нүмајәндәләрини һөкумәтләрә тәслим етмиш оларды.

Баш Шура илә мүнтәзәм әлагә сахлајан бүтүн бөлмәләр конфранса вахтында дә'вәт олунмушдулар вә конгресдән ачыг бәһс олунмаса да, конфранса һазырлыг ишиндә ҹидди чәтинликләр мејдана чыхмышды. Әлбәттә, Франса өзүнүн о заманкы вәзијјәтиндә нүмајәндәләр сечә билмәзди. Италијада о заман јеканә мүтәшәккил бөлмә Неапол бөлмәси иди; нүмајәндә сечкиси әрәфәсиндә бу бөлмә силаһ гүввәсилә дағыдылмышды. Австријада вә Маҹарыстанда Интернасионалын ән фәал үзвләри зиндана салынмышдылар. Алманијада Интернасионалын ән мәшһур бир нечә үзвү дөвләтә хәјанәтдә иттиһам олунараг тә'гиб едилирди, башгалары һәбсдә идиләр вә партија пулунун һамысы онларын аиләләринә јардым үчүн сәрф олунурду. Американлылар нүмајәндә һеј'әти көндәрмәкдән өтрү ајрылан вәсаити мүһаҹирләрә јардым үчүн хәрҹләјиб конфрансын адына өз өлкәләриндә Интернасионалын вәзијјәти һаггында мүфәссәл һесабат јолламышдылар. Һәм дә бүтүн федерасијалар ачыг конгрес әвәзинә гапалы конфранс чағырмағы зәрури һесаб етмишдиләр.

1871-ҹи ил сентјабрын 17-дән 23-дәк Лондонда кечирилән конфранс өз ишини гуртардыгдан сонра Баш Шураја тапшырды ки, конфрансын гәтнамәләрини дәрҹ етсин, тәшкилат регламентини саһмана салыб бир даһа көздән кечирилмиш вә тәсһиһ олунмуш Үмуми Низамнамә* илә бирликдә үч дилдә нәшр етсин, үзвлүк вәрәгәләрини маркаларла әвәз етмәк барәсиндә гәрары јеринә јетирсин, Инкилтәрәдә Интернасионалы јенидән гурсун[198] вә, нәһајәт, бу мүхтәлиф ишләрин көрүлмәси үчүн лазыми вәсаит ахтарыб тапсын.

Конфрансын материаллары дәрҹ олундугда Парисдән тутмуш Москваја вә Лондондан тутмуш Нју-Јорка гәдәр мүртәҹе мәтбуат фәһлә синфинин сијасәтинә даир гәтнамәни** дәрһал олдугҹа үсјанкар бир гәтнамә адландырды — „Times"[163] ону «сојугганлылыгла дүшүнүлүб һазырланмыш һөрмәтсизликдә» тәгсирләндирмишди—вә билдирди ки, бунун үстүндә Интернасионалы дәрһал ганундан кәнар е'лан етмәк лазымдыр. Дикәр тәрәфдән, сахта тәригәтчи бөлмәләри[199] писләјән гәтнамә бејнәлхалг полисин әлинә бәһанә верди ки,—о белә бир бәһанәни чохдан ахтарырды,—Баш Шуранын вә конфрансын куја алчалдыҹы истибдадына гаршы өзүнү фәһләләрин гәјјуму кими көстәрәрәк, онларын азад мухтариј-

* Бах: бу ҹилд, сәһ. 15—18. *Ред.*
** Бах: бу ҹилд, сәһ. 274—275. *Ред.*

јәтини мүдафиә етмәк ады илә һај-күј галдырсын. Фәһлә синфи Баш Шурадан о дәрәчәдә «ағыр зүлм» көрүрдү ки, Баш Шураја Авропадан, Америкадан, Австралијадан, һәтта Һиндистандан да Интернасионала дахил олмаг барәсиндә әризәләр кәлир вә о, јени бөлмәләр јарадылдығына даир билдиришләр алырды.

II

Һәтта Бирлијимизин дахилиндә дә буржуа мәтбуатынын бөһтанчы иттиһамларына вә бејнәлхалг полисин шикајәтләринә рәғбәт бәсләјәнләр вар иди. Заһирән Баш Шураја, һәгигәтдә исә бүтүн Бирлијә гаршы чеврилмиш интригалар Бирлијин дахилиндә башланмышды. Һәмин интригаларын архасында *Бејнәлхалг сосиалист демократијасы алјансы*—рус Михаил Бакунинин бу төрәмәси дурур. Сибирдән гајытдыгдан сонра Бакунин өз чохиллик тәчрүбәсинин бәһрәси олараг Кертсен «Колокол»унун сәһифәләриндә панславизми вә иргләр мүһарибәсини тәблиғ етмәјә башламышды[200]. Сонралар Исвечрәдә оларкән, Интернасионала гаршы тә'сис едилән Сүлһ вә азадлыг чәмијјәтинин рәһбәр комитәсинә сечилмишди[201]. Һәмин буржуа чәмијјәтинин ишләри кет-кедә писләшдији үчүн онун президенти ч. Г. Фогт Бакунинин мәсләһәти илә 1868-чи илин сентјабрында Интернасионалын Брусселдә топланмыш конгресинә[202] Чәмијјәт илә иттифаг бағламағы тәклиф етди. Конгрес јекдилликлә билдирди ки, икисиндән бири олмалыдыр: ја Чәмијјәт Интернасионал илә ејни мәгсәдләр күдмәлидир—бу һалда Чәмијјәтин јашамасынын һеч бир мә'насы јохдур, ја да Чәмијјәтин мәгсәдләри башгадыр—онда иттифаг мүмкүн дејилдир. Бир нечә күндән сонра Чәмијјәтин Берндә кечирилән конгресиндә Бакунин јени мәсләк гәбул етди. Орада Бакунин тәләсик уйдурулмуш бир програм тәклиф етди; бу програмын елми дәјәрини тәкчә елә ашағыдакы ибарәдән көрмәк олар: *«синифләрин игтисади вә ичтимаи чәһәтдән бәрабәрләшдирилмәси»*[203]. Чүзи азлыг тәрәфиндән мүдафиә едилән Бакунин Чәмијјәт илә әлагәни кәсди ки, Интернасионала дахил олуб Интернасионалын Үмуми Низамнамәсини Чәмијјәт тәрәфиндән рәдд едилмиш өз тәсадүфи програмы илә, Баш Шураны исә өз шәхси диктатурасы илә әвәз етсин. Бу мәгсәдә чатмаг үчүн о өз хүсуси силаһыны—*Бејнәлхалг сосиалист демократијасы алјансыны* јаратды ки, бу да Интернасионал дахилиндә Интернасионал олмалы иди.

Бакунин бу чәмијјәти јаратмаг үчүн лазым олан үнсүрләри һәлә Италијада икән әлагәјә кирдији адамлар арасындан вә рус мүһачирләринин кичик бир групу ичәрисиндән тапды; онлар Исвечрәдә, Франсада вә Испанијада Бакунинин

емиссарлары хидмәтини көрүр, орада Интернасионала үзвләр топлајырдылар. Лакин Белчика вә Парис федерал шуралары Алјансы танымагдан анчаг тәкрарән бојун гачырдыгдан сонра Бакунин өз јени чәмијјәтинин низамнамәсини—«анлашылмаз» Берн програмынын дәгиг сурәтиндән башга бир шеј олмајан низамнамәни бәјәнилмәк үчүн Баш Шураја тәгдим етмәји гәрара алды. Шура 1868-чи ил 22 декабр тарихли ашағыдакы тә'мимнамә илә чаваб верди:

БАШ ШУРА—БЕЈНӘЛХАЛГ СОСИАЛИСТ ДЕМОКРАТИЈАСЫ АЛЈАНСЫНА

Тәхминән бир ај бундан әввәл Ченеврәдә бир нечә вәтәндаш *Бејнәлхалг сосиалист демократијасы алјансы* адланан вә «бәрабәрлик кими бөјүк бир принсип әсасында сијаси вә фәлсәфи мәсәләләри вә и. а. өјрәнмәји» өзүнүн «хүсуси вәзифәси» е'лан едән јени бејнәлхалг чәмијјәтин *мәркәзи тәшәббүс комитәсини* јаратмышдыр.

Бу тәшәббүс комитәси тәрәфиндән чап едилән програм вә низамнамә һаггында Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Баш Шурасына анчаг 1868-чи ил декабрын 15-дә мә'лумат верилмишдир. Бу сәнәдләрә көрә, јухарыда ады чәкилән Алјанс «Интернасионал илә тамамилә гајнајыб гарышыр» вә ејни заманда бүтүнлүклә бу Бирликдән кәнарда тә'сис едилир. Ардычыл сурәтдә Ченеврә[204], Лозан[205] вә Брүссел конгресләриндә сечилмиш *Интернасионал* Баш Шурасы илә јанашы, тәшәббүсчүләрин Низамнамәсинә әсасән, Ченеврәдә өзү өзүнү тә'јин етмиш дикәр баш шура да мөвчуд олачагдыр. *Интернасионалын* јерли груплары илә јанашы, Алјансын јерли груплары мөвчуд олачаг вә бунлар *Интернасионалын* милли бүроларындан кәнарда фәалијјәт көстәрән өз милли бүролары васитәсилә *«Алјансын мәркәзи бүросуна мурачиәт едиб Интернасионала гәбул олунмағы хаһиш едәчәкләр»;* беләликлә, *Алјансын* мәркәзи комитәси өзүнә *Интернасионала* гәбул етмәк һүгугу верир. Нәһајәт, *Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин үмуми конгресинин дә Алјансын үмуми конгресиндән* ибарәт охшары олачагдыр, чүнки тәшәббүсчүләрин регламентинә көрә, Бејнәлхалг сосиалист демократијасы алјансынын нүмајәндә һеј'әти Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин шө'бәси кими фәһләләрин иллик конгреси заманы *«әлаһиддә бир јердә ачыг ичласларыны кечирәчәкдир».*

Нәзәрә алыныр ки,

Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин дахилиндә вә ондан кәнарда фәалијјәт көстәрән икинчи бејнәлхалг тәшкилатын мөвчуд

олмасы онун ичәрисинә позғунлуг салмаг үчүн ән шәксиз бир васитә оларды;

һәр һансы бир јердә адамларын һәр һансы башга бир групунун һаггы оларды ки, Ченеврә тәшәббүс групундан нүмунә көтүрүб, башга хүсуси вәзифәси олан дикәр бејнәлхалг бирликләри аз-чох үзүрлү бәһанәләрлә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинә дахил етсин;

беләликлә, Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији тезликлә һәр бир милләтин вә һәр бир партијанын интригабазларынын әлиндә өјунчаға чевриләрди;

бундан әлавә, Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Низамнамәсинә, әсасән онун сыраларына анчаг јерли вә милли бөлмәләр гәбул едилир (Низамнамәнин I вә VI маддәләринә бах);

Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Үмуми Низамнамәсинә вә Тәшкилат регламентинә зидд низамнамәләр вә тәшкилат регламентләри гәбул етмәк Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин бөлмәләринә гадаған олунмушдур (Тәшкилат регламентинин XII маддәсинә бах);

Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Низамнамәсини вә Тәшкилат регламентини јалныз үмуми конгрес нәзәрдән кечириб дәјишдирә биләр, бу шәртлә ки, иштирак едән нүмајәндәләрин үчдә ики һиссәси буна тәрәфдар олдуғуну билдирсин (Тәшкилат регламентинин XIII маддәсинә бах);

Брүсселдә кечирилмиш үмуми конгресдә *Сүлһ чәмијјәти* әлејһинә јекдилликлә гәбул олунан гәтнамәләр бу мәсәләни ирәличәдән һәлл етмишдир;

конгрес бу гәтнамәләрдә билдирмишдир ки, *Сүлһ чәмијјәтинин* мөвчуд олмасы үчүн һеч бир әсас јохдур, чүнки бу чәмијјәтин јахынларда вердији бәјаната көрә, онун мәгсәд вә принсипләри Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин мәгсәд вә принсипләринин ејнидир;

Алјансын тәшәббүс групунун бә'зи үзвләри Брүссел конгресиндә нүмајәндә сифәтилә бу гәтнамәләрин леһинә сәс вермишләр;

Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Баш Шурасы бунлары нәзәрдә тутараг 1868-чи ил декабрын 22-дә өз ичласында јекдилликлә гәрара алмышдыр:

1) Бејнәлхалг сосиалист демократијасы алјансынын низамнамәсиндә бу алјансын Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији илә мүнасибәтләрини мүәјјән едән бүтүн маддәләр ләғв олунмуш вә е'тибардан дүшмүш е'лан едилир.

2) Бејнәлхалг сосиалист демократијасы алјансы Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинә бөлмә кими гәбул олунмур.

Ичласын сәдри—**Ч. Очер**

Лондон, 22 декабр 1868-чи ил. Баш катиб—**Р. Шо**

Бир нечә ајдан сонра Алјанс Баш Шураја јенидән мүрачиәт едиб сорушду ки, о, Алјансын *принсипләрини* гәбул едир, јохса етмир, *һә ја јох?* Алјанс билдирди ки, әкәр бу суала мүсбәт чаваб вериләрсә, о, Интернасионалын бөлмәләри илә гајнајыб гарышмаға һазырдыр. Алјанс чаваб олараг 1869-чу ил 9 март тарихли ашағыдакы тә'мимнамәни алды:

БАШ ШУРА—БЕЈНӘЛХАЛГ СОСИАЛИСТ ДЕМОКРАТИЈАСЫ АЛЈАНСЫНЫН МӘРКӘЗИ БУРОСУНА

Низамнамәмизин I маддәсинә әсасән, Бирлијә ејни мәгсәд, јә'ни *фәһлә синфинин гаршылыглы мүдафиәси, инкишафы вә там азадлығы* мәгсәдини күдән бүтүн фәһлә чәмијјәтләри гәбул едилирләр.

Һәр бир өлкәдә фәһлә синфинин мүхтәлиф дәстәләринин инкишаф шәраити мүхтәлиф олдуғуна көрә онларын керчәк һәрәкаты әкс етдирән нәзәри бахышлары да лабүд олараг бир-бириндән фәргләнир.

Лакин Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији тәрәфиндән мүәјјән едилмиш фәалијјәт бирлији, мүхтәлиф милли бөлмәләрин мәтбуат органлары тәрәфиндән асанлашдырылан идеја мүбадиләси, һабелә үмуми конгресләрдә билаваситә апарылан мүзакирәләр тәдричән үмуми нәзәри програм јарадылмасына кәтириб чыхармалыдыр.

Беләликлә, *Алјанс програмынын тәнгиди суәтдә нәзәрдән кечирилмәси* Баш Шуранын функсијасына дахил дејилдир. Пролетар һәрәкатынын бу програмда дәгиг ифадә олунуб-олунмадығыны тәдгиг етмәк вәзифәси гаршымызда дурмур. Бизим үчүн анчаг ону билмәк вачибдир ки, програмда Бирлијимизин *үмуми мејлинә,* јә'ни *фәһлә синфинин там азадлығына* зидд бир шеј вар, ја јохдур. Сизин програмынызда бу тәләби өдәмәјән бир ибарә вар. 2-чи маддәдә дејилир:

«О» (Алјанс) «һәр шејдән әввәл *синифләрин сијаси, игтисади вә ичтимаи бәрабәрләшдирилмәсинә чалышыр»*.

Синифләрин бәрабәрләшдирилмәси һәрфи мә'нада *капитал илә әмәјин* буржуа сосиалистләри тәрәфиндән чох һәјасызлыгла тәблиғ едилән *аһәнкдарлығындан* ибарәтдир. *Синифләри бәрабәрләшдирмәк дејил,*—бу фе'лән һәјата кечирилмәз бир чәфәнкијатдыр,—әксинә, *синифләри ләғв етмәк*—пролетар һәрәкатынын әсл сирри, *Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин* бөјүк мәгсәди бах будур.

Лакин бу ибарәнин—*синифләрин бәрабәрләшдирилмәси* ибарәсинин ишләдилдији конкрет мәтн нәзәрә алындыгда, бу

ибарә садәчә көздән гачмыш јазы хәтасы кими көрүнүр. Баш Шура шүбһә етмир ки, бу чүр тәһлүкәли анлашылмазлыглар үчүн бәһанә верән ибарәни сиз өз програмыныздан чыхартмагдан бојун гачырмајачагсыныз. Бирлијимиз өз принсипләринә ујғун олараг һәр бир бөлмәјә Бирлијин үмуми мејлинин позулдуғу һаллардан башга бүтүн һалларда өз нәзәри програмыны сәрбәст шәкилдә ифадә етмәк ихтијары верир.

Демәли, Алјанс бөлмәләринин Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијин бөлмәләринә *чеврилмәсинә* һеч бир манеә јохдур.

Әкәр *Алјансын ләғв едилмәси вә онун бөлмәләринин Интернасионала дахил олмасы* мәсәләси гәти һәлл едиләрсә, онда Регламентимизә әсасән, *һәр јени бөлмәнин јери вә үзвләринин сајы һаггында Шураја мә'лумат вермәк* лазым кәләчәкдир.

Баш Шуранын 1869-чу ил
9 март тарихли ичласы

Алјанс бу шәртләрлә разылашдығыны билдирди вә Баш Шура Бакунин програмынын алтында олан бә'зи имзалара алданыб, Алјансы Интернасионала гәбул етди; Баш Шура еләә күман едирди ки, Ченеврәдәки Роман федерал комитәси Алјансы танымышдыр, һалбуки, әксинә, федерал комитә һәмишә өзүнү Алјансдан узаг тутмушдур. Алјанс ән јахын мәгсәдинә чатды: Базел конгресиндә тәмсил едилмәјә наил олду. Бакунин тәрәфдарларынын Интернасионал конгресләриндә һеч бир заман ишләдилмәмиш шәрәфсиз үсуллара әл атдыгларына бахмајараг, Бакунинин белә бир үмиди боша чыхды ки, конгрес Баш Шуранын игамәткаһыны Ченеврәјә көчүрәчәк вә вәрәсәлик һүгугуну дәрһал ләғв етмәк һаггында сенсимонизм зир-зибилини—сосиализмин әмәли башланғыч нөгтәси олараг Бакунинин ирәли сүрдүјү тәдбири рәсмән тәсдиг едәчәкдир. Бу тәкчә Баш Шураја гаршы дејил, еләчә дә Алјансын програмыны, хүсусән онун сијасәтдән тамам имтина доктринасыны гәбул етмәкдән бојун гачыран бүтүн Интернасионал бөлмәләринә гаршы һәмин тәригәтчи күруһунун ачыг вә арамсыз мүһарибәјә башламасы үчүн ишарә олду.

Һәлә Базел конгресиндән әввәл, Нечајев Ченеврәјә кәлдији заман Бакунин онунла әлагәјә кириб Русијада тәләбәләр арасында кизли чәмијјәт јаратмышды. О һәр чүр «ингилаби комитәләр» ады архасында өз шәхсијјәтини даим кизләдәрәк, Калиостро заманынын һәр чүр фырылдаг вә јаланларына архаланан гејри-мәһдуд һакимијјәтә чан атырды. Бу чәмијјәтин әсас тәблиғат үсулу белә иди: о, Ченеврәдән мүхтәлиф адамлара үстүндә «Кизли ингилаби комитә» сөзләриндән ибарәт русча мөһүр вурулмуш сары зәрфли мәктублар

көндәрәрәк рус полисини һеч бир күнаһы олмајан бу адамлардан шүбһәләндирирди. Нечајев мүһакимәси һаггында дәрч олунмуш һесабат мә'луматы *Интернасионалын* адындан алчагчасына суи-истифадә едилдијини көстәрир*.

Бу заман Алјанс әввәлчә Локлда нәшр едилән „Progrés“ гәзетиндә[207], сонра исә Ченеврәдә чыхан вә Бакунинин ардынча бир нечә нәфәр Алјанс үзвүнүн дә кирдији Роман федерасијасынын рәсми органы «Egalitè» гәзетиндә[107] Баш Шура илә ачыг мүбаһисәјә башлады. Баш Шура Бакунинин шәхси органы олан «Progrés»ин һүчумларына әһәмијјәт вермәсә дә «Egalitè»нин һүчумларына биканә гала билмәзди, зира онун фикринчә, бу һүчумлар Роман федерал комитәсинин разылығы илә едилирди. Онда Шура 1870-чи ил 1 јанвар тарихли ашағыдакы тә'мимнамәни** дәрч етди:

«1869-чу ил 11 декабр тарихли «Egalité»дә охујуруг:

«*Шүбһәсиз* ки, Баш Шура сон дәрәчә мүһүм ишләрә е'тинасызлыг көстәрир. Биз она Регламентин биринчи маддәсиндә нәзәрдә тутулмуш вәзифәләрини хатырладырыг: Баш Шура конгресин гәрарларыны јеринә јетирмәјә вә и. а. *борчлудур.* Биз Баш Шураја кифајәт гәдәр елә суаллар верә биләрдик ки, бунларын чавабларындан олдугча әтрафлы бир сәнәд әмәлә кәләрди. Биз буну сонралар едәчәјик... Һәләлик исә вә и. а.».

Баш Шуранын билдијинә көрә, нә Низамнамәдә, нә дә Регламентдә елә бир маддә јохдур ки, онун гаршысына „Egalitè“ илә јазышмаг вә ја мүбаһисәјә кирмәк, јахуд да гәзетләрин «сualларына чаваб вермәк» вәзифәсини гојсун. Баш Шура гаршысында Роман Исвечрәси бөлмәләринин нүмајәндәси анчаг Ченеврәдәки Федерал комитәдир. Әкәр Роман федерал комитәси бизә јеканә гануни јол илә, јә'ни өз катиби васитәсилә сорғулар вә ја иттиһамларла мүрачиәт едәрсә, Баш Шура она чаваб вермәјә һәмишә һазыр олачагдыр. Лакин нә «Egalité» вә «Progres» редакторлары хејринә өз функсијаларындан имтина етмәјә, нә дә бу гәзетләр тәрәфиндән өз функсијаларынын гәсб едилмәсинә јол вермәјә Роман федерал комитәсинин һаггы јохдур. Үмумијјәтлә, Баш Шуранын милли вә јерли комитәләрлә тәшкилати мәсәләләр барәсиндә јазышмасынын дәрч едилмәси Бирлијин үмуми мәнафејинә һөкмән бөјүк зијан вурарды. Доғрудан да, Интернасионалын башга органлары «Progrés» вә «Égalité»ни тәглид

* Тезликлә Нечајев мүһакимәсиндән[206] парчалар дәрч едиләчәкдир. Охучу һәмин парчаларда елә чәфәнк вә ејни заманда елә алчаг гајдаларын нүмунәсини көрәчәкдир ки, Бакунинин достлары бу гајдалар үчүн мәс'улијјәти *Интернасионалын* үзәринә гојурдулар.

** Бах: *К. Маркс.* «Баш Шура—Роман Исвечрәсинин Федерал шурасына» *(К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 402—409). *Ред.*

етмәјә башласајдылар, онда Баш Шура белә бир алтернатив гаршысында галарды—ја сусуб өзүнү чәмиј̆јәт гаршысында һөрмәтдән салмаг, ја да әһдини позуб ачыг чаваб вермәк. «Égaltié» вә «Progrés» Парисдә чыхан «Travail» гәзетинә[208] бирликдә *тәклиф етмишләр* ки, Баш Шураја о да һүчум етсин. Ичтимаи рифаһ чәмијјәтиндән[209] бунун нә фәрги вардыр!»

Һалбуки Роман федерал комитәси һәлә бу тә'мимнамә илә таныш олмаздан әввәл «Égalité» редаксијасындан Алјанс тәрәфдарларыны артыг узаглашдырмышды.

1868-чи ил 22 декабр вә 1869-чу ил 9 март тарихли тә'мимнамәләр кими, 1870-чи ил 1 јанвар тарихли тә'мимнамә дә Интернасионалын бүтүн бөлмәләри тәрәфиндән бәјәнилди.

Өзлүјүндә ајдындыр ки, Алјанс гәбул етдији шәртләрин бирини дә јеринә јетирмәди. Онун гондарма бөлмәләри Баш Шура үчүн сирр олараг галмагда иди. Бакунин Испанијада вә Италијада олан бир нечә пәракәндә групу, һабелә онун тә'сири алтына дүшүб Интернасионалдан ајрылмыш Неапол бөлмәсини өз шәхси рәһбәрлији алтында сахламаға чалышырды. Италијанын дикәр шәһәрләриндә о, фәһләләрдән дејил, вәкилләрдән, журналистләрдән вә башга буржуа доктриначыларындан ибарәт кичик групларла әлагә сахлајырды. Барселонада онун өз нүфузуну сахламасына бә'зи достлары көмәк едирдиләр. Алјанс Франсанын бә'зи чәнуб шәһәрләриндә лионлу Албер Ришарын вә Гаспар Бланын рәһбәрлији алтында сепаратист бөлмәләр јаратмаға чәһд едирди; бунлардан ирәлидә јенә бәһс олуначагдыр. Гысасы, Интернасионалын дахилиндә бејнәлхалг чәмијјәт фәалијјәт көстәрмәкдә давам едирди.

Алјанс Роман Исвечрәси бөлмәләринә рәһбәрлији әлә кечирмәк мәгсәдилә гәти зәрбәни 1870-чи ил апрелин 4-дә Шо-де-Фонда ачылачаг гурултајда ендирмәк фикриндә иди.

Мүбаризә Алјанс нүмајәндәләринин гурултајда иштирак етмәк һүгугу олуб-олмамасы мәсәләси үстүндә башланды; Чеиеврә федерасијасынын вә Шо-де-Фон бөлмәләринин нүмајәндәләри бу һүгугу гәбул етмирдиләр.

Алјанс тәрәфдарлары өзләринин һесабламасына көрә федерасија үзвләринин чәми бешдә бир һиссәсинин нүмајәндәләри олдуглары һалда, Базел фырылдагларыны тәкрар етмәклә бир вә ја ики артыг сәс алыб сахта чохлуг әлдә едә билдиләр. Онларын өз органынын (бах: «Solidarité»[210], 7 мај 1870-чи ил) јаздығына көрә, бу чохлуг јалныз *он беш* бөлмәни тәмсил едирди, һалбуки тәкчә Чеиеврәдә отуз бөлмә вар иди! Сәсвермә нәтичәсиндә Роман гурултајы ики һиссәјә парчаланды вә бунлар өз ичласларыны ајры-ајрылыгда давам етдирдиләр. Өзүнү бүтүн федерасијанын гануни нүмајәндәләри

һесаб едән Алјанс тәрәфдарлары Роман федерал комитәсинин игамәткаһыны Шо-де-Фона көчүртдүләр вә Невшателдә вәтәндаш Килјомун редаксијасы алтында өзләринин «Solidarité» адлы рәсми органыны тә'сис етдиләр. Бу кәнч јазычынын хүсуси вәзифәси Ченеврәдә «фабрик»[211] фәһләләринә, бу мәнфур «буржуалара» бөһтан атмаг, Роман Федерасијасынын органы олан «Égalité» илә вурушмаг вә сијасәтдән тамам имтина тәблиғ етмәк вәзифәсиндән ибарәт иди. Бу мөвзуда ән әһәмијјәтли мәгаләләрин мүәллифләри Марселдә Бастелика, Лионда исә Алјансын ики бөјүк рүкнү олан Албер Ришар вә Гаспар Блан иди.

Ченеврә нүмајәндәләри гурултајдан гајытдыгдан сонра өз бөлмәләринин үмуми јығынчағыны чағырдылар, Бакунин илә тәрәфдарларынын мүгавимәтинә бахмајараг бу јығынчаг нүмајәндәләрин Шо-де-Фон гурултајындакы фәалијјәтини бәјәнди. Бир мүддәтдән сонра Бакунин ән фәал әлалтылары илә бирликдә көһнә Роман федерасијасындан харич едилди.

Роман гурултајы бағланар-бағланмаз Шо-де-Фондакы јени комитә Баш Шураја мәктуб јазыб ишә гарышмасыны тәләб етди, мәктубу катиб сифәтилә Ф. Робер, сәдр сифәтилә Анри Шевале имзаламышды, о Анри Шевале ки ики ајдан сонра, ијулун 9-да комитәнин органы «Solidarité» ону *оғурлугда* иттиһам етмишди. Баш Шура һәр ики тәрәфин тәгдим етдији сәнәдләрә бахыб 1870-чи ил ијунун 28-дә гәрара алды ки, Ченеврәдәки Федерал комитәнин өһдәсиндә өз әввәлки функсијалары сахланылсын вә Шо-де-Фондакы јени федерал комитәјә өз үзәринә јерли бир ад көтүрмәк тәклиф едилсин. Бу гәрар нәтичәсиндә үмиди гырылан Шо-де-Фон комитәси Баш Шуранын ишә гарышмасыны биринчи олараг мәһз өзү тәләб етдијини унудуб онун *авторитарлығы* барәсиндә һајкүј галдырды. Роман федерал комитәси адыны зорла мәнимсәмәјә чан атан бу комитәнин Исвечрә федерасијасыны ихтилафа чәкмәси Баш Шураны онунла рәсми әлагәләри бүсбүтүн кәсмәјә вадар етди.

Бундан бир аз әввәл Седан јахынлығында Луи-Бонапарт өз ордусу илә бирликдә тәслим олмушду[99]. Интернасионалын үзвләри мүһарибәнин давам етдирилмәсинә јербәјердән протест етмәјә башладылар. Баш Шура 9 сентјабр тарихли мурачиәтиндә* Пруссијанын истилачылыг планларыны ифша едәрәк, онун гәләбәсинин пролетариат иши үчүн тәһлүкәли олдуғуну көстәрди вә алман фәһләләрини хәбәрдарлыг етди ки, онлар бу гәләбәнин илк гурбанлары олачаглар. Баш Шура Инкилтәрәдә *митингләр* чағырды вә бу митингләрдә Ин-

* Бах: бу чилд, сәһ. 215—223. *Ред.*

килтәрә сарајынын Пруссијапәрәстлик мејлләри рәдд едилди. Алманијада Интернасионалын үзвү олан фәһләләр нүмајишләр дүзәлдәрәк республиканы танымаг вә «Франса үчүн шәрәфли сүлһ» тәләбини ирәли сүрүрдүләр...

Бунунла бәрабәр, дәлиганлы Килјомун (Невшателдән олан) чәнкавәр тәбиәти сајәсиндә онун ағлына көзәл бир фикир—рәсми орган олан «Solidarité» гәзетинин әлавәсиндә вә бу гәзетин башлығы илә *имзасыз* бир манифест дәрч етмәк фикри кәлди[212]; манифестдә пруссијалыларла мүһарибә етмәк үчүн исвечрәлиләрин көнүллү дәстәләрини јаратмаг тәләб олунурду; Килјомун мүһарибәдә иштирак етмәсинә, шүбһәсиз, онун өз абстенсионист әгидәси мане олурду.

Лионда үсјан башланды[213]. Бакунин ораја чумуб Албер Ришарын, Гаспар Бланын вә Бастеликанын көмәји илә апрелин 28-дә шәһәр идарәсиндә јерләшди, лакин әтрафда кешикчиләр гојмагдан *имтина етди,* зира буну сијаси тәдбир һесаб едирди. *Дөвләти ләғв етмәк* һаггында Бакунинин декрети ағыр доғум әзабларындан сонра, нәһајәт, дүнјаја кәлдији анда бир нечә милли гвардијачы ону шәһәр идарәсиндән рүсвајчылыгла говду.

Өз франсыз үзвләринин олмамасы үзүндән 1870-чи илин октјабрында Баш Шура брестли мүһачир, Алјансын ән мәшһур тәрәфдарларындан бири, һәм дә «Égalité»дә Баш Шураја едилән һүчумларын тәшәббүсчүсү вәтәндаш Пол Робени өз тәркибинә чәлб етди. Робен бу вахтдан е'тибарән Шурада Шо-де-Фон комитәсинин јарымрәсми мүхбири вәзифәсини мүтәмади олараг јеринә јетирирди. 1871-чи ил мартын 14-дә о, Исвечрә мүнагишәсинин һәлли үчүн Интернасионалын гапалы конфрансыны чағырмағы тәклиф етди. Парисдә бөјүк һадисәләр јетишмәкдә олдуғуну әввәлчәдән көрән Баш Шура буну гәти сурәтдә рәдд етди. Робен бу мәсәләнин үзәринә бир нечә дәфә гајытды вә Шураја һәтта тәклиф етди ки, мүнагишә барәсиндә гәти гәрар чыхартсын. Баш Шура ијулун 25-дә гәрара алды ки, бу мәсәлә 1871-чи илин сентјабрында чағырылан конфрансын[192] һәлл етмәли олдуғу мәсәләләр сырасына дахил едилсин.

Фитнәләринин конфрансда тәһгиг едилмәсини әсла истәмәјән Алјанс августун 10-да һәмин ајын 6-дан өзүнү ләғв олунмуш е'лан етди. Лакин о, сентјабрын 15-дә јенидән пејда олур вә *сосиалист атеистләр бөлмәси* ады илә Шураја гәбул олунмасыны хаһиш едир. V Базел конгресинин тәшкилати мәсәләләр һаггындакы гәтнамәсинә көрә, Шуранын ихтијары јох иди ки, ики ил тәригәтчи бөлмәләрә гаршы мүбаризәнин ағырлығыны чәкмиш Ченеврә Федерал комитәсинин рә'јини сорушмадан бу бөлмәни гәбул етсин. Һәм дә Шура бундан әв-

вәл инкилис христиан фәһлә ҹәмиjjәтләринә (Young men's Ghristian Association*) е'лан етмишди ки, Интернасионал теоложи бөлмәләри танымаjачагдыр.

Августун 6-да, Алjанс ләғв олундуғу күн Шо-де-Фон Федерал комитәси Шура илә рәсми әлагәjә кирмәк һаггында өз хаһишини тәкрар едәрәк Шураjа билдирди ки, 28 иjун тарихли гәрара jенә дә е'тинасызлыг көстәрәҹәк вә Ҹеневрә барәсиндә jенә дә өзүнү Роман федерал комитәси һесаб едәҹәкдир; о, билдирди ки, «бу мәсәләни һәлл етмәк үмуми конгресин ишидир». Һәмин комитә конфрансын чағырылмасы мәсәләсини илк дәфә өзү галдырмыш олса, сентjабрын 4-дә протест көндәриб конфрансын сәлаһиjjәтли олдуғуну инкар етди. Конфранс өз нөвбәсиндә соруша биләрди: бәс Парис федерал шурасынын сәлаһиjjәти нәдән ибарәтдир ки, Шо-де-Фон комитәси Парисин мүһазирәси әрәфәсиндә она мүраҹиәт едиб Исвечрә мүнагишәси мәсәләси барәсиндә гәрар чыхартмасыны хаһиш етмишди[214]? Лакин конфранс Баш Шуранын 1870-ҹи ил 28 иjун тарихли гәрарыны тәсдиг етмәклә кифаjәтләнди (әсасландырмаjа Ҹеневрәдә чыхан «Égalité»нин 1871-ҹи ил 21 октjабр тарихли нөмрәсиндә бах).

III

Бир нечә франсыз мүһаҹиринин сығынаҹаг тапыб Исвечрәдә галмасы Алjансын бир гәдәр ҹанланмасына сәбәб олду.

Интернасионалын Ҹеневрәдән олан үзвләри мүһаҹирләр үчүн әлләриндән кәләни етдиләр. Онлар илк күнләрдән мүһаҹирләрә jардым көстәрдиләр вә кениш тәшвигат апарараг, гоjмадылар ки, Исвечрә һакимиjjәт органлары Версал һөкумәтинин тәләбини гәбул едиб мүһаҹирләри әлә вермәjә разы олсунлар. Көмәк едиб гачгынлары сәрһәддән кечирмәк үчүн Франсаjа кедәнләр исә бөjүк тәһлүкәjә мә'руз галырдылар. Ҹеневрә фәһләләри Б. Малон** кими бә'зи башчыларын алjансчы ҹәнабларла дәрһал әлагәjә кириб Алjансын кечмиш катиби Н. Жуковскинин көмәjи илә Ҹеневрәдә, Роман федерасиjасындан кәнарда «тәблиғат вә ингилаби сосиалист фәалиjjәти бөлмәси»[216] адлы jени бөлмә jаратмаға ҹәһд көстәрдиjини ешитдикдә лап һеjрәтләндиләр. Бу бөлмә өз низамнамәсинин биринҹи маддәсиндә билдирир ки, о,

* — Христиан кәнҹләр иттифагы. *Ред.*

** Б. Малонун достлары билирләрми ки,—үч аjдан бәри ағыз-ағыза вериб ону *Интернасионалын баниси* кими тә'рифләjән вә китабыны[215] *Коммуна һаггында jеканә обjектив әсәр* е'лан едән адамлар билирләрми ки, Батинjол бәләдиjjә рәисинин бу көмәкчиси феврал сечкиләри әрәфәсиндә нә мөвге тутмушду? Кәләҹәк Коммунаны о заман һәлә көрмәjән вә Милли

«Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Үмуми Низамнамәсини гәбул едир, лакин Бирлик Низамнамәсинин вә *конгресләринин* тәсдиг етдији мухтаријјәт вә федерасија принсипинин мәнтиги нәтичәси олараг өзүнүн *һәрәкәт* вә тәшәббүс *сәрбәстлијини тамамилә һифз едиб сахлајыр».*

Башга сөзлә, о, Алјансын ишини давам етдирмәк мәсәләсиндә өз сәрбәстлијини тамамилә һифз едиб сахлајыр.

1871-чи ил октјабрын 20-дә Малонун Баш Шураја көндәрдији мәктубда бу јени бөлмә өзүнүн Интернасионала гәбул олунмасыны үчүнчү дәфә хаһиш етди. V Базел конгресинин гәтнамәсинә әсасән, Шура Ченеврә Федерал комитәсинин рә'јини сорушду вә Федерал комитә бу јени «интрига вә нифаг очағыны» Шуранын танымасына гызғын протест етди. Шура һәгигәтән кифајәт дәрәчәдә «авторитарлыг» көстәрәрәк, Б. Малон илә Алјансын кечмиш катиби Н. Жуковскинин ирадәсини һеч дә бүтүн федерасијаја гәбул етдирмәк истәмәди.

«Solidarité» гәзети гапандығына көрә, ханым Андре Леонун али рәһбәрлији алтында Алјансын јени тәрәфдарлары „Révolution Sociale“ гәзетинин[217] әсасыны гојдулар; ханым Андре Лео бундан бир аз әввәл Сулһ лигасынын Лозанна конгресиндә демишди:

«Раул Риго вә Ферре Коммунада ики мәнһус сима идиләр; бундан» (киров сахланан адамларын е'дамындан) «әввәл онлар мүтәмади олараг ганлы тәдбирләр көрүлмәсини тәләб едирдиләр, доғрудур, һәмишә дә мүвәффәгијјәтсизлијә уғрајырдылар».

Гәзет лап биринчи нөмрәсиндән „Figaro“, „Gaulois“ „Paris-Journal“[218] вә дикәр ијрәнч вәрәгәләр сәвијјәсиндә дурду, онларын Баш Шураја гаршы алчаг ифтираларла долу јазыларыны көтүрүб чап етмәјә башлады. О, һәтта Интернасионалын өзүндә милли әдавәт аловуну гызышдырмаг үчүн мәгамы мүнасиб һесаб етди. Онун тә'биринчә, Баш Шура Бисмарк хасијјәтли бир адамын рәһбәрлик етдији алман комитәсидир*.

Мәчлисә сечилмәк һаггында дүшүнән Б. Малон Интернасионалын үзвү сифәтилә дөрд сечки комитәсинин сијаһысына дүшмәк үчүн интригабазлыг едирди. Бу мәгсәдлә о, Парис федерал шурасынын мөвчуд олдуғуну һәјасызчасына инкар едирди вә Батинјолда тәшкил етдији бөлмә тәрәфиндән тутулмуш сијаһыны бүтүн Бирлик адындан көндәрилән сијаһы кими гәләмә верәрәк комитәләрә тәгдим етмишди.—Сонралар, мартын 19-да рәсми сәнәддә о, бир күн әввәл баш вермиш бөјүк ингилабын рәһбәрләрини сөјүб биабыр етмишди. Илијинә гәдәр анархист олан бу адам һәлә бир ил әввәл дөрд комитәјә дедији «Интернасионал мәнәм!» сөзләрини инди чап едир вә ја разылыг верир ки, чап етсинләр. Б. Малон һүнәр көстәриб, ејни заманда, һәм XIV Лудовики, һәм дә шоколад фабрикчиси Перрону тәглид етмишдир. Мәкәр Перрон демирмиш ки, *бирчә* онун шоколады... јемәлидир!

* Бу Шуранын милли тәркиби беләдир: 20 инкилис, 15 франсыз, 7 алман (бунлардан 5 нәфәри Интернасионалын баниләридир), 2 исвечрәли, 2 мачар, 1 полјак, 1 белчикалы, 1 ирландијалы, 1 данимаркалы вә 1 италијалы.

Баш Шуранын бә'зи үзвләринин *«һәр шејдән әввәл һалл»* олдуглары илә өјүнә билмәјәчәјини гәти јәгин етдикдән сонра „Révolution Sociale" гәзети Аврора полисинин ортаја атдығы икинчи шүардан јапышыб Шуранын *авторитарлығы* һаггында чар чәкмәкдән јахшы бир шеј тапмады.

Бу ушаг ујдурмаларыны бәс һансы фактларла тәсдиг етмәјә чалышырдылар? Баш Шура Алјанса өз әҹәли илә өлмәк имканы верди вә Ҹеневрәдәки Федерал комитәнин разылығы илә Алјансы дирилмәјә гојмады. Бундан әлавә, Баш Шура Шо-де-Фон комитәсинә тәклиф етди үстүнә елә бир ад көтүрсүн ки, бу ад она Роман Исвечрәсиндән Интернасионал үзвләринин бөјүк әксәријјәти илә динҹ шәраитдә јашамаг имканы версин.

Бәс 1869-ҹу илин октјабрындан 1871-ҹи илин октјабрынадәк Баш Шура Базел конгресинин вердији кифајәт гәдәр кениш сәлаһијјәтләрдән өзүнүн бу «авторитар» һәрәкәтләри үчүн истифадә етмәкдән саваjы, даһа нечә истифадә етди?

1) 1870-ҹи ил февралын 8-дә Парис «позитивист пролетар ҹәмијјәти» Баш Шураја мүраҹиәтлә Интернасионала гәбул олунмасыны хаһиш етди. Шура она ҹаваб верди ки, ҹәмијјәтин әлаһиддә низамнамәсинин капитала аид һиссәсиндә шәрһ едилмиш позитивист принсипләр Үмуми Низамнамәнин* кириш һиссәсинә бүсбүтүн зиддир, демәли, ҹәмијјәт бу принсипләри атмалы, өз нәзәри бахышларыны Бирлијин үмуми принсипләри илә сәрбәст сурәтдә ујғунлашдырмаг һүгугуну һифз едиб сахлајараг, Интернасионала «позитивистләр» кими дејил, «пролетарлар» кими дахил олмалыдыр. Бөлмә бу гәрары дүзкүн һесаб едиб Интернасионала дахил олду.

2) Лионда 1865-ҹи ил бөлмәси илә намуслу фәһләләрлә јанашы, Алјансын нүмајәндәләри Албер Ришарын вә Гаспар Бланын дахил олдуглары бу јахынларда јарадылмыш бөлмә арасына нифаг дүшдү. Исвечрәдә јарадылмыш мүнсифләр мәһкәмәсинин гәрары, адәтән белә һалларда олдуғу кими, е'тибарсыз һесаб едилди. 1870-ҹи ил февралын 15-дә јени бөлмә VII Базел конгресинин гәтнамәси әсасында Баш Шуранын бу мүнагишә һаггында гәрар чыхартмасыны нәинки тәләб етди, һабелә 1865-ҹи ил бөлмәси үзвләрини рүсвај едиб дамғаламағы вә Интернасионалдан чыхартмағы тәклиф едән бир гәрар һазырлајыб Баш Шураја көндәрди. Баш Шураја тәклиф едилирди ки, бу гәрары имзалајыб нөвбәти *почтла кери* гајтарсын. Шура бу мисли көрүнмәмиш һәрәкәти писләди вә мүвафиг сәнәдләр тәләб етди. Ејнилә бу ҹүр сорғунун ҹавабында 1865-ҹи ил бөлмәси билдирди ки, Албер Ришарын әлеј-

---

* Бах: бу ҹилд, сәһ. 15—18. *Ред.*

һинә олан, мүнсифләр мәһкәмәсинә тәгдим едилмиш иттиһам сәнәдләрини Бакунин әлә кечирмишдир вә гајтармагдан бојун гачырыр; одур ки, бөлмә Баш Шуранын арзусуну тамамилә јеринә јетирә билмәјәчәкдир. Тәрәфләрин һеч бири Шуранын мартын 8-дә бу мәсәлә барәсиндә чыхартдығы гәрара е'тираз етмәди.

3) Лондонда јерләшән вә өз сыраларына ән шүбһәли үнсүрләр гәбул етмиш олан Франсыз бөлмәси јаваш-јаваш бир нөв ширкәтә чеврилди ки, бурада да ч. Феликс Пиа там ағалыг етмәкдә иди. Пиа Л. Бонапартын өлдүрүлмәсини вә и. а. тәләб едән ләкәләјичи нүмајишләр дүзәлтмәк вә өз мә'насыз манифестләрини Интернасионал адындан Франсада јајмаг үчүн бөлмәдән истифадә едирди. Баш Шура Бирлијин органларында белә бир бәјанат* вермәклә кифајәтләнди ки, ч. Пиа Интернасионалын үзвү дејилдир, буна көрә дә Интернасионал онун һәрәкәтләри вә әмәлләри үчүн мәс'улијјәт дашыја билмәз. Онда Франсыз бөлмәси е'лан етди ки, нә Баш Шураны танызыр, нә дә конгресләри; Франсыз бөлмәси Лондонун диварларына јапышдырдығы плакатларда билдирди ки, ондан башга, бүтүн Интернасионал әксингилаби чәмијјәтдир. Интернасионалын франсыз үзвләринин куја гәсддә иштирак етмәк үстүндә плебиссит[123] әрәфәсиндә һәбсә алынмасы,—гәсд фе'лән полис тәрәфиндән ујдурулмушду вә пиачыларын манифестләри она бир нөв һәгигәтә ујғун көркәм верирди,—Баш Шураны вадар етди ки, Франсыз бөлмәси адланан бөлмәнин азы ики илдән бәри Интернасионала мәнсуб олмадығыны, онун чыхышларынын исә полис акентләринин иши олдуғуну билдирән 1870-чи ил 10 мај тарихли өз гәтнамәсини** „Marseillaise“ гәзетиндә[126] вә «Réveil» гәзетиндә[125] дәрч етдирсин. Парис федерал шурасынын һәмин гәзетләрдә дәрч олунмуш бәјанаты, һабелә Интернасионалын Парисдән олан үзвләринин мүһакимә заманы вердикләри бәјанат бу аддымын зәрурилијини тәсдиг етди; һәр ики бәјанатда Шуранын гәтнамәсинә истинад едилирди. Франсыз бөлмәси мүһарибәнин әввәлиндә парчаланмыш, лакин Алјанс Исвечрәдә пејда олдуғу кими, о да Лондонда јени мүттәфигләрлә вә башга адла јенидән пејда олмушду.

Конфрансын сон күнләриндә Лондонда Коммуна мүһачирләриндән 1871-чи ил Франсыз бөлмәси дејилән бөлмә тәшкил едилди, онун тәркибинә 35 нәфәрә јахын үзв дахил иди. Баш Шуранын илк «авторитар» тәдбири бу бөлмәнин катиби Гус-

---

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 324. *Ред.*

** Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 447. *Ред.*

тав Дуранын Франса полисинә часуслуг етдијини чамаат гаршысында ифша етмәкдән ибарәт олду*. Әлимиздә олан сәнәдләр көстәрир ки, полис әввәлчә Дуранын конфрансда иштирак етмәсинә, сонра исә онун Баш Шура тәркибинә дахил едилмәсинә наил олмаг фикриндә иди. Јени бөлмәнин низамнамәси бөлмәнин үзвләринә «Баш Шураја өз бөлмәсиндән башга һеч бир јердән тә'јинат гәбул етмәмәји» тапшырдығына көрә вәтәндаш Тејс илә вәтәндаш Бастелика Шуранын тәркибиндән чыхдылар.

Бөлмә Октјабрын 17-дә өз үзвләриндән ики нәфәрини императив мандатларла Шураја көндәрди; бу үзвләрин бири артиллерија комитәсинин кечмиш үзвү ч. Шотар иди. Шура онлары 1871-чи ил бөлмәсинин низамнамәсинә бахылынчаја-дәк өз тәркибинә гәбул етмәкдән бојун гачырды**. Һәмин низамнамәнин сәбәб олдуғу мүбаһисәнин әсас нөгтәләрини бурада хатырлатмаг кифајәтдир.

2-чи маддәдә дејилир:

«Бөлмә үзвлүјүнә гәбул олунмаг үчүн өз јашајыш васитәләри һаггында мә'лумат, әхлаг барәсиндә зәманәт вә и. а. тәгдим етмәк лазымдыр».

Шура 1871-чи ил 17 октјабр тарихли гәтнамәсиндә тәклиф етди ки, *«өз јашајыш васитәләри һаггында мә'лумат тәгдим етмәк»* сөзләри чыхарылсын.

«Шүбһәли һалларда,—дејә Шура билдирди,—бөлмә сорагглашыб «әхлаг барәсиндә зәманәт» олараг јашајыш васитәләри һаггында мә'лумат әлдә едә биләр, һәрчәнд бир сыра башга һалларда,—мәсәлән, мүһачирләрдән, тә'тил едән фәһләләрдән вә и. а. бәһс олундугда,—јашајыш васитәләринин олмамасы әхлаг барәсиндә зәманәти тамамилә әвәз едә биләр. Лакин Интернасионала гәбул үчүн үмуми шәрт олараг намизәдләрдән өз јашајыш васитәләри һаггында мә'лумат тәләб етмәк Үмуми Низамнамәнин һәрфинә вә руһуна зидд буржуа гондармасы оларды»***. Бөлмә чаваб верди ки,

«үмуми Низамнамә бөлмәләрин өһдәсинә өз үзвләринин әхлагы үчүн мәс'улијјәт гојур вә демәли, *онларын, лазым билдикләри* зәманәтләри тәләб етмәк һүгугуну гәбул едир».

---

* Бах: *Ф. Енкелс.* «Дураны харич етмәк һаггында Баш Шуранын гәтнамәси» (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 439). *Ред.*

** Баш Шураја кечирмәк истәдикләри бу Шотар Тјерин полис акенти олдуғу үчүн бир мүддәтдән сонра өз бөлмәсиндән говулду. Шотары ифша едән мәһз о адамлар олду ки, Баш Шурада өзләринин нүмајәндәси олмаға мәһз ону һамыдан чох лајиг билирдиләр.

*** *К. Маркс.* «1871-чи ил Франсыз бөлмәсинин низамнамәси һаггында Баш Шуранын гәтнамәси» (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 441—442). *Ред.*

Нојабрын 7-дә Баш Шура буна е'тираз етди:

«Интернасионалын teetotalers (ички ичмәмәк чәмијјәтләринин үзвләри) тәрәфиндән јарадылан бөлмәси бу бахымдан өз јерли низамнамәсинә ашағыдакы маддәни дахил едә биләрди: «бөлмәнин үзвләри сырасына гәбул олунмаг үчүн анд ичмәк лазымдыр ки, һәр чүр спиртли ичкиләрдән имтина едирсән». Бир сөзлә, бөлмәләр өз үзвләринин әхлагындан архајын ола билмәк бәһанәси илә өз јерли низамнамәләриндә Интернасионала гәбул үчүн ән мә'насыз вә ән мүхтәлиф шәртләр гоја биләрдиләр... 1871-чи ил Франсыз бөлмәси әлавә едир: «Тә'тилчиләрин јашајыш васитәләринин мәнбәји тә'тил кассасыдыр». Ән әввәл буна е'тираз едиб демәк олар ки, тә'тил кассасы чох заман ујдурма бир шејдир... Үстәлик, Инкилтәрәдә рәсми јохламалар көстәрмишдир ки, инкилис фәһләләринин әксәријјәти...—ја тә'тилләр вә ишсизлик үзүндән, ја әмәк һаггынын кифајәт мәблəғдә олмамасы вә өдәниш мүддәтинин јетишмәси нәтичәсиндә, ја бир чох башга сәбәбләрә көрә—даим ломбарда әл ачмаға вә *борч* алмаға мәчбурдур. Бунлар еләјашајыш васитәләридир ки, онларын һаггында мә'лумат тәләб етмәк вәтәндашларын шәхси һәјатына јолверилмәз бир шәкилдә гарышмаг демәк оларды. Беләликлә, икисиндән биридир: ја будур ки, бөлмә јашајыш васитәләри һаггында мә'лумат алмаға чалышмагла јалныз әхлаг барәсиндә зәманәт әлдә етмәк истәјир, әкәр беләдирсә, онда Баш Шуранын тәклифи бу мәгсәдә ујғун кәлир... Ја да будур ки, бөлмә өз низамнамәсинин 2-чи маддәсиндә гәсдән көстәрмишдир ки, гәбул үчүн шәрт олараг әхлаг барәсиндә зәманәтдән *савајы,* һәм дә јашајыш васитәләри һаггында мә'лумат тәгдим едилмәлидир... әкәр беләдирсә, онда Шура иддиа едир ки, бу, Үмуми Низамнамәнин һәрфинә вә руһуна зидд буржуа гондармасыдыр»*.

Онларын низамнамәсинин 11-чи маддәсиндә дејилир:

«Баш Шураја бир вә ја бир нечә нүмајәндә көндәриләчәкдир».

Шура тәләб етди ки, бу маддә позулсун, «чүнки Интернасионалын Үмуми Низамнамәси бөлмәләрин Баш Шураја нүмајәндәләр көндәрмәк һүгугуну гәбул етмир». «Үмуми Низамнамә,—дејә Шура әлавә едирди,—Баш Шура үзвләрини анчаг ики үсулла сечмәји гәбул едир: онлары ја конгрес сечир, ја да Баш Шура чәлб едир...»

Доғрудур, Лондонда мөвчуд олмуш мүхтәлиф бөлмәләрә вахтилә тәклиф олунмушду ки, Баш Шураја өз нүмајәндәлә-

* *К. Маркс.* «1871-чи ил Франсыз бөлмәси һаггында Баш Шура гәтнамәсинин лајиһәси» (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 467—488). *Ред.*

рини көндәрсинләр; Баш Шура Үмуми Низамнамәни позмамаг үчүн һәмишә ашағыда көстәрилән шәкилдә һәрәкәт едирди: һәр бөлмәдән көндәриләчәк нүмајәндәләрин сајыны ирәличәдән мүәјјәнләшдирир, лакин үмуми рәһбәрлик функсијаларыны јеринә јетирмәјә бу нүмајәндәләри габил һесаб едиб-етмәдијини әсас тутараг онлары өз тәркибинә гәбул етмәк вә ја етмәмәк һүгугуну һифз едиб сахлајырды. Бу нүмајәндәләр өз бөлмәләри тәрәфиндән көндәрилдикләри үчүн дејил, Үмуми Низамнамәнин Шураја вердији һүгуга—јени үзвләр чәлб етмәк һүгугуна әсасән Баш Шуранын үзвү олурдулар. Сон конфрансын гәрарына гәдәр Лондон Шурасы һәм Бејнәлхалг Бирлијин Баш Шурасы кими, һәм дә Инкилтәрә үчүн мәркәзи шура кими фәалијјәт көстәрирди, буна көрә дә о өзүнүн билаваситә чәлб етдији үзвләрдән башга, мүвафиг бөлмәләрин әввәлчәдән намизәд көстәрдији үзвләри дә өз тәркибинә дахил етмәји мәгсәдәујғун сајырды. Баш Шуранын сечилмәси гајдасыны Парис федерал шурасынын сечкиләри илә ејниләшдирмәк бөјүк сәһв оларды, чүнки, мәсәлән, Брүссел вә ја Мадрид федерал шураларындан фәргли олараг, Парис федерал шурасы һәтта милли гурултајда сечилмиш милли шура да дејилди. Парис федерал шурасы садәчә Парис бөлмәләринин нүмајәндәләриндән ибарәт иди... Баш Шуранын сечилмәси гајдасы Үмуми Низамнамәдә мүәјјән едилмишдир вә онун үзвләри үчүн Үмуми Низамнамәдән вә Регламентдән башга һеч бир императив мандат јохдур... Әввәлки маддә нәзәрә алынарса, ајдын олар ки, 11-чи маддәнин мә'насы Баш Шуранын тәркибини тамамилә дәјишдирмәкдән вә Үмуми Низамнамәнин 3-чү маддәсинә зидд олараг, ону Лондон бөлмәләри нүмајәндәләринин мәчлисинә чевирмәкдән ибарәтдир, елә бир мәчлисә ки, орада бүтүн Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин нүфузу јерли групларын нүфузу илә әвәз едилмиш оларды. Биринчи вәзифәси конгресләрин гәрарларыны јеринә јетрмәкдән ибарәт олан Баш Шура (Ченеврә конгресинин гәбул етдији Тәшкилат Регламентинин I маддәсинә бах), нәһајәт, билдирди ки, «Үмуми Низамнамәнин Баш Шура тәркибинә аид маддәләриндә едиләси әсаслы дәјишикликләр һаггында 1871-чи ил Франсыз бөлмәси тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш фикирләрин Баш Шура тәрәфиндән мүзакирә олуначаг мәсәләјә гәтијјән дәхли јохдур».

Һәм дә Шура билдирди ки, бу бөлмәнин ики нүмајәндәсини өз тәркибинә Лондондакы дикәр бөлмәләрин нүмајәндәләри кими ејни шәртләрлә дахил едәчәкдир.

1871-чи ил бөлмәси бу чавабдан разы галмајыб бүтүн үзвләринин, о чүмләдән јарамазлығына көрә чох кечмәдән мүһачирләр ичәрисиндән говулан өз јени катибинин имзасы илә

декабрын 14-дә бәјаннамә е'лан етди. Ганунверичилик функсијаларыны өһдәсинә көтүрмәкдән имтина едән Баш Шура бу бәјаннамәдә «ичтимаи идејаны ән кобуд сурәтдә тәһриф етмәкдә» иттиһам олунурду.

Бу сәнәдин һазырланмасына вичданлы мүнасибәтин бир нечә нүмунәсини мисал кәтирәк.

Лондон конфрансы алман фәһләләринин мүһарибә дөврүндәки һәрәкәтләрини бәјәнмишди[219]. Тамамилә ајдындыр ки, Исвечрә нүмајәндәси* тәрәфиндән тәклиф олунуб Белчика нүмајәндәсинин мүдафиә етдији, бирсәслә гәбул олунан бу гәтнамәдә Интернасионалын анчаг алман үзвләри нәзәрдә тутулурду, онлар мүһарибә заманындакы антишовинист һәрәкәтләринә көрә һәбсә мәһкум едилмишдиләр вә инди дә зиндандадырлар. Бундан әлавә, һеч бир гәрәзли тәфсирә јол вермәмәк үчүн Баш Шуранын Франса катиби** „Qui Vive!", „Constitution", „Radical Emancipation", „Europe", вә саирәдә дәрч олунан мәктубда бу гәтнамәнин әсл мә'насыны тәзәчә изаһ етмишди. Бунунла белә, 1871-чи ил Франсыз бөлмәсинин он беш үзвү бир һәфтә сонра, 1871-чи ил нојабрын 20-дә «Qui Vive!»-дә алман фәһләләринин үнванына тәһгирлә долу «протест» дәрч етдириб конфрансын гәтнамәсини Баш Шурада «панкерманизм идејасы» һөкмранлығынын шәксиз сүбуту е'лан етди. Алманијанын бүтүн феодал, либерал вә полис мәтбуаты алман фәһләләринин бејнәлмиләл арзуларынын әбәс олдуғуну онлара сүбут етмәк үчүн бу мүнагишәдән һәрисликлә јапышды. Нәтичә е'тибарилә, бүтүн 1871-чи ил бөлмәси 20 нојабр тарихли протестә тәрәфдар чыхыб ону өзүнүн 14 декабр тарихли бәјаннамәсинә дахил етди.

Бәјаннамә «Баш Шуранын авторитарлыг учурумуна јуварланмагда олдуғуну» көстәрмәк үчүн буна истинад едир ки, *«Баш Шура өзүнүн нәзәрдән кечириб дәјишдирдији* Үмуми Низамнамәнин *рәсми* нәшрини бурахмышдыр».

Һәр бир маддәнин мө'тәбәрлијини тәсдиг едән мәнбәләрин әлавәдә көстәрилдијинә јәгинлик һасил етмәк үчүн Низамнамәнин јени нәшринә нәзәр салмаг кифајәтдир! *«Рәсми нәшр»* сөзләринә кәлдикдә исә, Интернасионалын биринчи конгреси гәрара алмышдыр ки, «Үмуми Низамнамәнин вә Регламентин *рәсми* вә *мәчбури* мәтни Баш Шура тәрәфиндән дәрч олуначагдыр» (Бах: «Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин 1866-чы ил сентјабрын 3-дән 8-дәк Ченеврәдә ичлас етмиш фәһлә конгреси, сәһ. 27, гејд»).

---

* — Н. Утин. *Ред.*
** — О. Серрајје. *Ред.*

Өзлүјүндә ајдындыр ки, 1871-чи ил бөлмәси Ченеврәдән вә Невшателдән олан тәфригәчиләрлә даими әлагәдә иди. Һәлә бу јахынларда Б. Малон Шура үзвләриндән биринә өз мәктубунда бөлмә үзвләриндән олуб Коммунанын мүдафиәсиндә һеч бир заман көстәрмәдији гәтијјәти Баш Шура илә мүбаризәдә көстәрән Шаленә гаршы чох ағыр иттиһамлар ирәли сүрдүјү һалда, һеч көзләнилмәдән инди она бәраәт газандырды. Һәм дә 1871-чи ил Франсыз бөлмәси өз бәјаннамәсини бурахар-бурахмаз, онун сыраларында вәтәндаш мүһарибәси башланды. Ән әввәл, Теіс, Авриал вә Камелина бөлмәдән кетдиләр. Сонра бөлмә бир нечә хырда група парчаланды, бу групларын биринә Варленин вә башгаларынын һаггында бөһтан демәк үстүндә Баш Шуранын тәркибиндән чыхарылан вә сонралар 1868-чи ил Брүссел конгресинин сечдији Белчика комиссијасы тәрәфиндән Интернасионалдан говулан ч. Пјер Везинје рәһбәрлик едир. Һәмин групларын башга бирисини Б. Ландек јаратмышды; јалныз полис префекти Пјетринин сентјабрын 4-дә көзләнилмәдән гачмасы нәтичәсиндә Б. Ландек

«вичданла јеринә јетирдији» тәәһһүддән, «јә'ни Франсада Интернасионалын *сијасәти* вә ишләри илә мәшғул олмамаг» (бах: «Парисдә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин үчүнчү мүһакимәси», 1870, сәһ. 4).

тәәһһүдүндән хилас олду.

Дикәр тәрәфдән, Лондонда франсыз мүһачирләринин әсас күтләси Баш Шура илә там әлбир ишләјән бир бөлмә јаратды.

IV

Невшател федерал комитәсинин архасында кизләнән алјансчы чәнаблар Интернасионала даһа кениш мигјасда позғунлуг салмаг јолунда јени чәһд көстәрмәк нијјәти илә 1871-чи ил нојабрын 12-дә Сонвилједә өз бөлмәләринин гурултајыны чағырдылар.—Устад Килјом һәлә ијул ајында өз досту Робенә көндәрдији ики мәктубда Баш Шураны бу кампанија илә һәдәләјәрәк билдирмишди ки, әкәр Баш Шура «Ченеврә бандитләри» барәсиндә онлары һаглы һесаб етмәсә, онда һәмин кампанија башланачагдыр.

Сонвилје гурултајы доггуз бөлмәни, о чүмләдән Ченеврәдә јарадылмыш «тәблиғат вә ингилаби сосиалист фәалијјәти бөлмәси» адлы јени бөлмәни тәмсил етмәк иддиасында олан он алты нүмајәндәдән ибарәт иди.

Оналтылар Роман федерасијасыны ләғв олунмуш е'лан едән анархист бир декрет вермәкдән башладылар. Федерасија алјансчыларын «мухтаријјәтини» дәрһал гајтарыб он-

лары бүтүн бөлмәләрдән говду. Һәм дә Шура тәсдиг етмәлидир ки, алјансчылар Лондон конфрансынын онлара вердији Јур федерасијасы* адыны гәбул едәрәк сағлам дүшүнчә нишанәси көстәрмиш олдулар.

Оналтылар гурултајы бунун ардынча «Интернасионалы јенидән гурмаға» башлады, Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин бүтүн федерасијаларына конфранс вә Баш Шура әлејһинә тә'мимнамә илә мүрачиәт етди.

Тә'мимнамәнин мүәллифләри Баш Шураныән әввәл бунда иттиһам едирләр ки, 1871-чи илдә о, конгрес чағырмаг әвәзинә конфранс чағырмышды. Јухарыда верилән изаһатдан көрүнүр ки, бу һүчумлар билаваситә бүтүн Интернасионаладыр, чүнки конфранс чағырмаға Интернасионал бир сәслә разылыг вермишди; јери кәлмишкән дејәк ки, Алјанс конфрансда вәтәндаш Робен вә вәтәндаш Бастелика васитәсилә лазыми дәрәчәдә тәмсил едилмишди.

Баш Шуранын һәр конгресдә өз нүмајәндәләри вар иди; мәсәлән, Базел конгресиндә онун нүмајәндәләри алты нәфәр иди. Оналтылар исә иддиа едирләр ки,

«Баш Шуранын алты нүмајәндәсинин һәлледичи сәс һүгугу илә конфранса бурахылмасы нәтичәсиндә орада сахтакарлыг јолу илә габагчадан чохлуг јарадылмышды».

Һәгигәтдә исә Баш Шуранын нүмајәндәләриндән франсыз мүһачирләри конфрансда Парис Коммунасыны тәмсил едирдиләр, Баш Шуранын Инкилтәрә вә Исвечрәдән олан үзвләри исә кәлән конгресә тәгдим олуначаг протоколлардан көрүндүјү кими, ичласларда анчаг надир һалларда иштирак едә билирдиләр. Шура нүмајәндәләриндән биринин мандаты милли федерасијадан иди. Конфрансын үнванына јазылмыш мәктубдан бәлли олдуғу кими, Шуранын башга бир үзвүнүн вәфаты һаггында гәзетләрдә билдириш дәрч едилдијиндән она мандат көндәрилмәмишди**. Галыр бир нүмајәндә. Беләликлә, тәкчә Белчика нүмајәндәләринин сајы Шура нүмајәндәләринин сајындан 6-нын 1-ә олан нисбәти дәрәчәсиндә чох иди.

Густав Дуранын шәхсиндә конфранса бурахылмајан бејнәлхалг полис наразылыг едиб шикајәтләнирди ки, «кизли» конфранс чағырмаг Үмуми Низамнамәни позмаг демәкдир. Бејнәлхалг полис бизим Үмуми Регламентимизлә һәлә кифајәт дәрәчәдә таныш дејилди вә билмирди ки, конгресләрин тәшкилати мәсәләләрә даир ичласлары *һөкмән гапалы* олур.

---

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 430. *Ред.*

** Марксдан бәһс олунур. *Ред.*

Бунунла белә, оналтылар Сонвилједә бејнәлхалг полисин шикајәтләрини рәғбәтлә гаршылајыб һај-күј галдырдылар:

«Һәм дә конфранс үстәлик гәрара алмышдыр ки, кәләчәк конгресин вә ја *ону әвәз едәчәк конфрансын* вахтыны вә јерини Баш Шура өзү тә'јин едәчәкдир; беләликлә, биз Интернасионалын бөјүк ачыг ичласлары сајылан умуми конгресләрин ләғв едилмәси тәһлүкәси гаршысында дуруруг».

Оналтылар анламаг истәмәдиләр ки, Интернасионал бу гәрары чыхартмагла бүтүн һөкумәтләр гаршысында анчаг ону нүмајиш етдирди ки, һәр чүр тә'гибләрә бахмајараг, һөкмән јол тапыб өз үмуми јығынчагларыны кечирмәк әзминдәдир.

1871-чи ил декабрын 2-дә Ченеврә бөлмәләринин үмуми јығынчағында пис гаршыланан вәтәндаш Малон вә вәтәндаш Лефрансе бу јығынчагда оналтыларын Сонвилједә гәбул етдији гәрарлары бәјәнмәји, һабелә Баш Шураны мәзәммәт етмәји вә конфрансы рәдд етмәји тәклиф етдиләр.—Конфранс өз гәрарында көстәрмишди ки, «конфрансын дәрч олунмаг үчүн нәзәрдә тутулмамыш гәтнамәләри һаггында *мүхтәлиф өлкәләрин федерал шураларына Баш Шуранын* мүхбир-катибләри *васитәсилә* мә'лумат вериләчәкдир».

Үмуми Низамнамәјә вә Регламентә тамамилә ујғун олан бу гәрар Б. Малон вә достлары тәрәфиндән сахталашдырылыб белә бир шәклә салынмышды:

«Конфрансын гәтнамәләринин *бир һиссәси* һаггында *јалныз* федерал шуралара *вә* мүхбир-катибләрә мә'лумат *вериләчәкдир*».

Онлар Баш Шураны бир дә бунда иттиһам едирләр ки, Интернасионалы гадаған олундуғу өлкәләрдә јенидән тәшкил етмәк кими јеканә бир мәгсәдлә гәбул едилән гәрарлары полисин ихтијарына вермәкдән имтина едиб *«аләмә јајмагла»* Шура *«сәмимилик принсипини позмушдур»*.

Вәтәндаш Малон вә вәтәндаш Лефрансе даһа сонра шикајәтләнирләр ки,

«конфранс фикир азадлығына вә фикри ифадә етмәк азадлығына гәсд едәрәк... Баш Шураја белә бир ихтијар вермишдир ки, бөлмәләрин вә федерасијаларын һәр һансы бир мәтбуат органы Бирлијин әсасыны тәшкил едән принсипләри, јахуд бөлмәләрин вә федерасијаларын гаршылыглы мәнафејини, јахуд да, нәһајәт, бүтүн Бирлијин үмуми мәнафејини мүзакирә етдикдә, Баш Шура ону ифша вә ја рәдд етсин (бах: 21 октјабр тарихли „Égalité")".

Бәс 21 октјабр тарихли «Égalité»дә нә чап едилмишдир? О гәтнамә чап едилмишдир ки, конфранс орада «хәбәрдарлыг едир: әкәр өзүнү Интернасионалын органы адландыран гәзетләр «Progrés»ин вә «Solidarité»нин ардынча кедәрәк мүзакирәси јалныз јерли комитәләрин, федерал комитәләрин вә

Баш Шуранын ичласларында, јахуд федерал вә ја үмуми конгресләрин тәшкилати мәсәләләрә даир гапалы ичласларында бахыласы мәсәләләри өз сәһифәләринә чыхарыб буржуазија гаршысында мүзакирә етмәјә башласалар, онда Баш Шура бу чүр гәзетләрин һамысыны чамаат гаршысында ифша вә рәдд етмәјә мәчбур олачагдыр»*.

Б. Малонун килеј-күзарыны лајигинчә гијмәтләндирмәк үчүн нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу гәтнамә Интернасионалын мәс'ул комитәләрини әвәз етмәјә вә буржуа аләминдә журналист боһемасынын ојнадығы ролу Интернасионалда ојнамаға чан атан бә'зи журналистләрин чәһдләринә һәмишәлик сон гојур. Мәһз белә бир чәһд нәтичәсиндә *Алјанс* үзвләри Роман федерасијасынын рәсми органы олан «Égalité» гәзетини Ченеврә Федерал комитәсинин көзү өнүндә федерасијаја тамамилә дүшмән бир руһда редактә едирдиләр.

Орасы вар ки, һеч Лондон конфрансы олмасајды да Баш Шура журналистләрин хәјанәтләрини «чамаат гаршысында ифша вә рәдд едә биләрди», чүнки Базел конгреси гәрара алмышдыр (II гәтнамә) ки,

«Бирлијә һүчумлар дәрч едилән бүтүн нәшрләри бөлмәләр дәрһал Баш Шураја көндәрмәлидирләр».

«Ајдындыр ки»,—дејә Роман федерал комитәси 1871-чи ил 20 декабр тарихли бәјаннамәсиндә (24 декабр тарихли „Ega ité“) билдирир,—«бу маддә һеч дә Баш Шуранын Бирлијә һүчумлар дәрч едилән нәшрләрини јығыб өз архивләриндә сахламасы үчүн гәбул едилмәмишдир, ондан өтрү гәбул едилмишдир ки, Баш Шура чаваб версин вә лазым кәлдикдә, бөһтанын, гәрәзли һүчумларын зәрәрли тә'сирини дәф етсин? Һабелә ајдындыр ки, бу маддә үмумијјәтлә бүтүн нәшрләрә аиддир вә буржуа гәзетләринин һүчумларыны чавабсыз бурахмаг истәмириксә, онда биз, үзәримизә етдији һүчумлары бирлијимизин ады илә пәрдәләјән нәшрләри өз мәркәзи нүмајәндәлијимиз васитәсилә, Баш Шура васитәсилә рәдд етмәјә хүсусилә борчлујуг».

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, конфрансы вәтәндаш Малон вә вәтәндаш Лефрансе нечә, һансы ифадәләрлә мәзәммәт етмишдиләрсә, капиталист мәтбуатынын нәһәнки олан «Times» гәзети, либерал буржуазијанын Лионда нәшр едилән «Progrés» гәзети вә ифрат иртичачы «Journal de Genéve» гәзети[220] дә демәк олар ејни ифадәләрлә мәзәммәт етмишләр.

Оналтыларын тә'мимнамәси әввәлчә конфрансын чағырылмасына, сонра конфрансын тәркибинә вә куја кизли характердә олмасына гаршы чыхыр, даһа сонра конфрансын гәрарларына да һүчум чәкир.

Тә'мимнамә, ән әввәл, Базел конгресинин

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 430. *Ред.*

«Баш Шураја Интернасионала гәбул етмәк вә ја етмәмәк, Интернасионал бөлмәләрини мүвәггәти олараг харич етмәк һүгугу вермәклә»,

өз һүгугларындан әл чәкдијини гејд едир, сонра конфрансын ајағына ашағыдакы чинајәти јазыр:

«Һәмин конфранс... елә гәрарлар гәбул етмишдир ки... бунларын гајәси мухтар бөлмәләрин азад федерасијасы олан Интернасионалы тамамилә Баш Шураја табе едилмиш интизамлы бөлмәләрин ијерархија вә авторитар тәшкилатына чевирмәкдән ибарәтдир; Баш Шура өз мүлаһизәсинә көрә, онлары гәбул етмәкдән имтина едә биләр вә ја онларын фәалијјәтини дајандыра биләр!!»

Сонра тә'мимнамә куја «Баш Шуранын функсијаларыны тәһриф етмиш» олан Базел конгресинин үзәринә гајыдыр.

Оналтылар тә'мимнамәсинин бүтүн бу зиддијјәтләри ашағыдакына мүнчәр олур: 1871-чи ил конфрансы 1869-чу ил Базел конгресинин гәрарлары үчүн чавабдеһдир, Баш Шура исә конгресләрин гәрарларыны јеринә јетирмәји она тапшыран Низамнамәјә риајәт етмәкдә мүгәссирдир.

Конфранса едилән бүтүн бу һүчумларын әсл сәбәби һәгигәтдә даһа кизли характер дашыјыр. Конфранс өз гәрарлары илә, һәр шејдән әввәл, Исвечрәдә *алјансчы* чәнабларын интригаларына мане олмушдур. Бундан әлавә, Алјанс башчылары Италијада, Испанијада, Исвечрәнин бир һиссәсиндә вә Белчикада *Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин програмы илә Бакунинин тәләм-тәләсик дүзәлдилмиш програмыны* гәсдән гарышыг салыр вә бу гарышыглығы гејри-ади бир инадкарлыгла мүдафиә едирдиләр.

Пролетариатын сијасәти вә тәригәтчи бөлмәләр һаггында конфрансын ики гәтнамәси гәсдән төрәдилән бу анлашылмазлыға диггәти чәлб етди. Бакунинин програмында тәблиғ едилән сијаси имтинаја сон гојмуш биринчи гәтнамә Үмуми Низамнамәјә, Лозанна конгресинин гәрарына вә башга мисаллара истинад едән өз кириш һиссәсиндә тамамилә әсасландырылмышды*.

---

* *Фәһлә синфинин сијаси фәалијјәти* һаггында конфрансын гәтнамәси беләдир:

«Нәзәрә алараг ки,

илкин Низамнамәјә киришдә дејилмишдир: «Фәһлә синфинин игтисади азадлығы бөјүк мәгсәддир вә һәр бир сијаси һәрәкат *бир васитә кими бу* мәгсәдә табе едилмәлидир»;

Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Тә'сис манифестиндә (1864-чү ил) дејилир: «Торпаг магнатлары вә капитал магнатлары өз игтисади инһисарларыны мүдафиә етмәк вә әбәдиләшдирмәк үчүн һәмишә өз сијаси имтијазларындан истифадә едәчәкләр. Онлар әмәјин азад едилмәси ишинә нәинки көмәк етмәјәчәкләр, һәтта, әксинә, бундан сонра да бу јолда чүрбәчүр манеәләр төрәдәчәкләр... Буна көрә дә, сијаси һакимијјәти әлә алмаг фәһлә синфинин бөјүк вәзифәси олмушдур»;

Инди тәригәтчи груплара кечәк:

Пролетариатын буржуазија илә мүбаризәсинин биринчи мәрһәләси тәригәтчилик һәрәкаты характери дашыјыр. Пролетариатын бир синиф кими фәалијјәт көстәрмәк үчүн һәлә кифајәт дәрәчәдә инкишаф етмәдији дөврдә буна һагг газандырмаг олар. Ајры-ајры мүтәфәккирләр ичтимаи зиддијјәтләри тәнгид едәркән бу зиддијјәтләрин һәлли үчүн әфсанәви јоллар тәклиф едирләр, фәһлә күтләсинә исә бунлары анчаг гәбул етмәк, тәблиғ етмәк вә һәјата кечирмәк галыр. Бу тәшәббүсчүләрин јаратдығы тәригәтләр өз тәбиәти е'тибарилә абстенсионист тәригәтләрдир: һәр чүр керчәк фәалијјәтә, сијасәтә, тә'тилләрә, иттифаглара, бир сөзлә, һәр чүр коллектив һәрәката јабанчы тәригәтләрдир. Пролетариатын әксәријјәти онларын тәблиғатына һәмишә лагејд галыр вә ја һәтта дүшмән олур. Инкилис чартистләри вә тредјунионистләри оуенчиләри танымаг истәмәдикләри кими, Парис вә Лион фәһләләри дә сенсимонистләри, фурјечиләри, икаријачылары та-

---

Лозанна конгресиндә (1867-чи ил) ашағыдакы гәтнамә гәбул едилмишдир: «Фәһләләрин ичтимаи азадлығы онларын сијаси азадлығы илә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр»;

Интернасионалын франсыз үзвләринин плебиссит әрәфәсиндә куја гәсд дүзәлтдикләри барәсиндә Баш Шуранын бәјанатында (1870-чи ил) дејилир: «Низамнамәмизин мә'насына көрә, Инкилтәрәдә, Аврола гитәсиндә вә Америкада бөлмәләримизин хүсуси вәзифәси, шүбһәсиз, һеч дә јалныз фәһлә синфинин мүбаризәси үчүн тәшкилат мәркәзләри олмаг дејил, һәм дә мүвафиг өлкәләрдә фәһлә синфинин игтисади азадлығындан ибарәт сон мәгсәдимизин һәјата кечмәсинә көмәк көстәрән һәр бир сијаси һәрәкаты мүдафиә етмәкдир»;

илкин Низамнамәнин тәһриф олунмуш тәрчүмәләри сахта тәфсирләр үчүн бәһанә вермиш, бу тәфсирләр Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин инкишафына вә фәалијјәтинә зијан вурмушдур;

азғын иртича азадлığа чыхмаға чан атан фәһләләрин бүтүн чәһдләрини амансызчасына боғур, синфи фәргләри вә варлы синифләрин бу фәргләрдән ирәли кәлән сијаси һөкмранлығыны кобуд зоракылыг јолу илә сахламаға чалышыр;

нәзәрә алараг ки, варлы синифләрин бирләшмиш һакимијјәтинә гаршы фәһлә синфи јалныз хүсуси сијаси партија, варлы синифләрин јаратдыглары бүтүн көһнә партијалара гаршы дуран бир партија һалында бирләшмәклә бир синиф кими фәалијјәт көстәрә биләр;

фәһлә синфинин бу чүр сијаси партија һалында тәшкил олунмасы ичтимаи ингилабын галиб кәлмәсини вә онун синифләри мәһв етмәкдән ибарәт олан сон мәгсәдинин һәјата кечмәсини тә'мин етмәк үчүн зәруридир;

фәһлә синфи игтисади мүбаризә нәтичәсиндә өз гүввәләрини бирләшдирмишдир, ири торпаг саһибләринин вә капиталистләрин сијаси һакимијјәтинә гаршы мүбаризәдә бу бирлик онун үчүн бир васитә хидмәтини көрмәлидир;

конфранс бунлары нәзәрә алараг *Интернасионалын* үзвләринә хатырладыр ки,

фәһлә синфинин игтисади һәрәкаты вә сијаси фәалијјәти онун мүбаризәсиндә бир-бири илә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр».

нымаг истәмирдиләр. Тәригәтләр јени јарандыглары заман һәрәкат үчүн васитә олсалар да һәрәкат онлары өтүб кечдикдә манеәјә чеврилирләр; тәригәтләр онда мүртәче олурлар. Франсадакы вә Инкилтәрәдәки тәригәтләр, сон заманларда исә Алманијадакы лассалчылар буна сүбутдур; лассалчылар пролетариатын тәшкилинә илләр узуну әнкәл төрәтмиш вә ән нәһајәт, полисин әлиндә садәҹә бир аләтә чеврилмишләр. Мүнәҹҹимлик вә кимјакәрлик елмин ушаглыг дөврү олдуғу кими, тәригәтләр дә үмумән пролетар һәрәкатынын ушаглыг дөврүдүр. Интернасионалын әсасыны гојмаг имканы јаранынҹајадәк пролетариат бу мәрһәләни кечмәли иди.

Рәгабәт апаран хәјалпәрәст тәригәтчи тәшкилатларын әксинә олараг, Интернасионал бүтүн өлкәләрин пролетариатынын,—капиталистләр вә торпаг саһибләри әлејһинә, онларын дөвләт һалында тәшкил едилмиш синфи һөкмранлығы әлејһинә үмуми мүбаризәдә бирләшән пролетариатын әсл, мүбариз тәшкилатыдыр. Буна көрә дә Интернасионалын Низамнамәсиндә садәҹә олараг, ејни мәгсәд күдән вә ејни програмы гәбул едән «фәһлә ҹәмијјәтләриндән» бәһс олунур; програм пролетар һәрәкатынын әсас истигамәтләрини мүәјјән етмәклә кифајәтләнир, һалбуки нәзәри ҹәһәтдән бунлар әмәли мүбаризә тәләбатынын тә'сири алтында вә бөлмәләрдә, онларын органларында, гурултајларында апарылан фикир мүбадиләси кедишиндә, сосиалист әгидәләринин бүтүн чаларларына јол верилдији бир шәраитдә ишләниб һазырланыр.

Һәр бир јени тарихи мәрһәләдә көһнә сәһвләр мүвәггәти олараг дирчәлиб тезчә дә арадан галхдығы кими, Интернасионал дахилиндә дә зәиф формада олса да, јенидән тәригәтчи груплар мејдана кәлди.

Тәригәтләрин дирчәлмәсини ирәлијә атылмыш чох бөјүк аддым һесаб едән Алјанс өзү бунларын дөврүнүн кечиб кетмиш олдуғуна ән инандырычы сүбутдур. Зира тәригәтләр јени мејдана кәләркән тәрәгги үнсүрү олдуғу һалда, «гур'ансыз Мәһәммәдин» ардынча кедән Алјансын програмы чохдан дәфн едилмиш, курултулу ибарәләрлә пәрдәләнән, јалныз буржуа кәмағылларыны горхуда билән, јахуд да анчаг бонапартчы вә ја дикәр прокурорларын нәзәриндә Интернасионал үзвләринә гаршы дәлил ола билән гармагарышыг идејалар јығынындан башга бир шеј дејилдир*.

---

* *Интернасионал* һаггында сон заманлар мәтбуатда дәрҹ едилән полис јазылары, о ҹүмләдән Жүл Фаврын харичи дөвләтләрә тә'мими вә мүлкәдарлар палатасынын депутаты Саказын Дүфор лајиһәси һаггындакы мә'рузәси Алјансын тәмтәраглы манифестләриндән кәтирилән ситатларла до-

Сосиалист бахышларынын бүтүн чаларларыны тәмсил едән конфранс тәригәтчи бөлмәләр әлејһинә гәтнамәни бир сәслә бәјәнди; конфранс тамамилә әмин иди ки, бу гәтнамә Интернасионалын әсл характерини јенидән нәзәрә чарпдыраrаг онун инкишафында јени мәрһәлә олачагдыр. Алјансын тәрәфдарлары онлара өлүмчүл зәрбә ендирән бу гәтнамәни јалныз Баш Шуранын Интернасионал үзәриндә гәләбәси һесаб етдиләр, елә бир гәләбә ки, онларын тә'мимнамәсиндә дејилдији кими, онун сајәсиндә Баш Шура өз үзвләриндән бир нечәсинин «хүсуси програмынын», «онларын шәхси доктринасынын», «ортодоксал доктринанын», «Бирлик дахилиндә вәтәндашлыг һүгугуна малик јеканә нәзәријјә олан рәсми нәзәријјәнин» «һөкмранлығыны» тә'мин етди. Лакин бу һеч дә һәмин үзвләрин тәгсири дејилди, онларын Баш Шура тәркибинә дахил олмасы фактынын зәрури нәтичәси, «позучу тә'сири» иди, чүнки

«әсла мүмкүн дејилдир ки, өз һәмчинсләри үзәриндә һакимијјәти олан бир адам» (!) «әхлаглы адам олараг галсын. Баш Шура интрига очағына чеврилмәкдәдир».

Оналтыларын фикринчә, Интернасионалын Үмуми Низамнамәси тәкчә елә буна көрә чидди мәзәммәтә лајигдир ки, Баш Шураја өз тәркибинә јени үзвләр чәлб етмәк һүгугу вермишдир. Онлар дејирләр ки, бу һакимијјәтә малик олан

«Шура кәләчәкдә шәхсләрин елә бөјүк бир групуну чәлб едә биләр ки, бунун нәтичәсиндә Шуранын чохлуғу вә мејлләри тамамилә дәјишиләр».

Онлар, көрүнүр, белә һесаб едирләр ки, Баш Шуранын үзвү олмаг һәм *мә'нәви симаны* итирмәк, һәм дә сағлам дүшүнчәдән мәһрум олмаг үчүн кифајәтдир. Әкәр белә олмасајды, онлар һеч күман едә биләрдиләрми ки, чохлуг көнүллү сурәтдә чәлб етмәк јолу илә өзү өзүнү азлыға чевирәчәкдир?

Һәм дә бүтүн бунлара оналтылар өзләри, көрүнүр, о гәдәр дә инанмырлар, чүнки онлар сонра шикајәтләнирләр ки, Баш Шура

«далбадал беш ил *даим јенидән сечилән еіни шәхсләрдән* ибарәт олмушдур»,

лакин елә бунун ардынча билдирирләр:

«*онларын әксәријјәти* бизим гануни мүвәккилләримиз дејилдир, чүнки *конгресдә сечилмәмишләр*».

лудур[221]. Радикаллығы анчаг курултулу ибарәләрдән ибарәт олан бу тәригәтчиләрин чүмләпәрдазлығы иртичанын нијјәтләринә ән јахшы хидмәт едир.

Белчика вә Роман федерал шураларында, дикәр федерал шураларда олдуғу кими, Баш Шурада да мүәссисләрин бир гисми галмагда давам етсә дә, Баш Шуранын шәхси һеј'әти әслиндә даим дәјишилмишдир.

Баш Шура өз сәлаһијјәтини јеринә јетирмәк үчүн үч мүһүм шәрти өдәмәлидир. Ән әввәл, Шураја һәвалә едилмиш ән мүхтәлиф ишләри көрмәк үчүн онун кифајәт гәдәр үзвү олмалыдыр; сонра онун тәркибинә «Бејнәлхалг Бирликдә тәмсил едилән мүхтәлиф милләтләрә мәнсуб фәһләләр» дахил олмалы вә нәһајәт, орада фәһлә үнсүрү үстүнлүк тәшкил етмәлидир. Әкәр фәһләнин ишә дүзәлә билиб-билмәмәкдән асылы олмасы нәтичәсиндә Баш Шуранын шәхси һеј'әти даим дәјишилирсә, онда чәлб етмәк һүгугуна малик олмадан Баш Шура бүтүн бу зәрури шәртләри нечә јеринә јетирә биләр? Бунунла белә Шура бу һүгугу һәр һалда даһа дүрүст мүәјјәнләшдирмәји зәрури һесаб едир; Баш Шура бу арзусуну сон конфрансда билдирмишдир.

Инкилтәрәнин чох зәиф тәмсил олундуғу далбадал кечирилән бир сыра конгресләрдә Баш Шуранын илкин тәркибдә јенидән сечилмәси, дејәсән, сүбут едир ки, Баш Шура имканлары дахилиндә өз борчуну јеринә јетирмишдир. Оналтылар исә, әксинә, буну анчаг «конгресләрин кор-коранә инамынын» сүбуту һесаб едир вә билдирирләр ки, Базелдә бу инам

«Баш Шуранын хејринә олараг бир нөв көнүллү имтина дәрәчәсинә»

чатдырылмышдыр.

Онларын фикринчә, Шуранын «нормал ролу» ади мүхбир вә статистика бүросу ролундан ибарәт олмалыдыр. Онлар бу тәфсири Низамнамәнин тәһриф олунмуш тәрчүмәсиндән көтүрүлән бир нечә маддә илә әсасландырырлар.

Бүтүн буржуа чәмијјәтләри низамнамәләринин әксинә олараг, Интернасионалын Үмуми Низамнамәси онун тәшкилат гурулушу мәсәләләринә анчаг өтәри тохунур. Үмуми Низамнамә тәшкилат гурулушуну инкишаф етдирмәји практиканын, рәсмиләшдирмәји исә кәләчәк конгресләрин өһдәсинә бурахыр. Лакин мүхтәлиф өлкәләрин бөлмәләри јалныз вәһдәт вә һәмрәјлик сајәсиндә әсл бејнәлмиләл характер кәсб едә билдијинә көрә, Низамнамә тәшкилатын башга һиссәләринә нисбәтән Баш Шураја даһа чох диггәт јетирир.

Илкин Низамнамәнин[222] 5-чи маддәсиндә дејилир:

«Баш Шура мүхтәлиф милли вә јерли групларын *бејнәлхалг органыдыр»*

вә сонра Баш Шуранын нечә һәрәкәт етмәли олдуғуна даир бир нечә нүмунә көстәрилир. Бу нүмунәләр арасында Шураја верилән белә бир тә'лимат да вардыр ки, о,

«тә'чили әмәли аддымлар атмаг лазым кәлдикдә, мәсәлән, бејнәлхалг мүнагишәләр баш вердикдә, Бирлијә дахил олан чәмијјәтләрин бирдән вә бирликдә һәрәкәт етмәсинә» наил олсун.

Маддәдә даһа сонра дејилир:

«Баш Шура бүтүн лазыми һалларда мүхтәлиф милли вә ја јерли чәмијјәтләрә тәклифләр вермәк тәшәббүсүнү өз өһдәсинә көтүрүр».

Бундан әлавә, Низамнамә конгресләр һазырламаг вә чағырмаг ишиндә Шуранын ролуну мүәјјән едир вә мүәјјән мәсәләләри һазырлајыб конгресләрин мүзакирәсинә вермәји Шураја тапшырыр. Илкин Низамнамәдә групларын мүстәгил фәалијјәти бүтөвлүкдә Бирлијин ваһид фәалијјәтинә о дәрәчәдә аз гаршы гојулур ки, 6-чы маддәдә дејилир:

«Һәр өлкәдә фәһлә һәрәкатынын мүвәффәгијјәти анчаг бирлик күчүнә вә тәшкилат васитәсилә тә'мин едилә биләчәјинә, дикәр тәрәфдән исә, Баш Шуранын фәалијјәти даһа сәмәрәли олачағына көрә... Интернасионал үзвләринин һәр бири өз өлкәсиндә вар гүввә илә чалышмалыдыр ки, дағыныг фәһлә чәмијјәтләри мәркәзи органлар тәрәфиндән тәмсил олунан милли тәшкилатлар һалында бирләшсинләр».

Ченеврә конгресинин тәшкилати мәсәләләрә даир биринчи гәтнамәсиндә (I маддә) дејилир:

«Конгресләрин гәрарларыны *јеринә јетирмәк* Баш Шуранын *өһдәсинә дүшүр*».

Бу гәтнамә Баш Шуранын лап әввәлдән тутдуғу мөвгеји: Бирлијин *ичрачы органы* олмаг мөвгејини рәсмиләшдирмишдир. «Көнүллү сурәтдә тәсдиг едилән» башга бир «авторитет»ин олмадығы шәраитдә мә'нәви «авторитетә» малик олмадан гәрарлары јеринә јетирмәк чәтин оларды. Ченеврә конгреси Баш Шураја ејни заманда «Низамнамәнин рәсми вә мәчбури мәтнини» дәрч етмәји дә тапшырмышдыр.

Һәмин конгрес гәрара алмышдыр (Ченеврә конгресинин тәшкилати мәсәләләрә даир гәтнамәси, 14-чү маддә):

«Һәр бөлмәнин өз өлкәсинин јерли шәраитинә вә ганунларына ујғун олараг өз јерли низамнамәсини вә регламентини ишләјиб һазырламаг һүгугу вардыр. Лакин буларын мәзмунунда Үмуми Низамнамә вә Регламент илә һеч бир зиддијјәт олмамалыдыр».

Һәр шејдән әввәл гејд едәк ки, бурада нә принсипләрин хүсуси олараг көзә чарпдырылмасындан, нә дә Интернасионалын бүтүн групларынын изләдикләри үмуми мәгсәди илә јанашы, бу вә ја дикәр бөлмәнин өһдәсинә хүсуси вәзифәләр гојулмасындан әсәр-әламәт јохдур. Бөлмәләрин Үмуми Ни-

замнамәни вә Регламенти «өз өлкәсинин јерли шәраитинә вә ганунларына» анчаг ујғунлашдырмаг һүгугундан бәһс олунур.

Икинчиси, јерли низамнамәләрин Үмуми Низамнамәјә ујғун кәлиб-кәлмәдијини ким мүәјјән етмәлидир? Әкәр бу функсијанын һәвалә едилдији мүәјјән бир «авторитет» ортада олмасајды, гәтнамә јәгин ки, е'тибарсыз оларды. О заман нәинки полис бөлмәләр вә ја дүшмән бөлмәләр мејдана кәлә биләрди, һәм дә Бирлијә синфи симасыны итирмиш тәригәтчиләрин вә буржуа филантропларынын сохулмасы онун характерини дәјишдириб корлаја биләрди вә бу үнсүрләр өзләринин сајы илә конгресләрдә фәһләләрә үстүн кәләрдиләр.

Милли вә јерли федерасијалар јени бөлмәләрин низамнамәләринин Үмуми Низамнамәјә ујғун кәлиб-кәлмәдијиндән асылы олараг һәмин бөлмәләри гәбул етмәк вә ја етмәмәк һүгугуну өз өлкәләриндә лап әввәлдән өз әлләринә кечирмишдиләр. Үмуми Низамнамәнин 6-чы маддәси буна бәнзәр вәзифәнин Баш Шура тәрәфиндән дә јеринә јетирилмәсини нәзәрдә тутур вә *јерли мүстәгил чәмијјәтләрә,* јә'ни мүвафиг өлкәләрин федерал бирләшмәләриндән кәнарда јаранмыш чәмијјәтләрә Баш Шура илә билаваситә әлагәјә кирмәк һүгугу верир. *Алјанс* бу һүгуга лагејдлик көстәрмәмиш вә өзү үчүн елә бир шәраит јаратмаға чалышмышдыр ки, Базел конгресинә өз нүмајәндәләрини көндәрә билсин.

Низамнамәнин 6-чы маддәси бә'зи өлкәләрдә милли федерасијалар јарадылмасына имкан вермәјән ганунверичилик характерли манеәләр дә нәзәрдә тутур, бунун нәтичәсиндә Баш Шура һәмин өлкәләрдә федерал шура функсијасыны јеринә јетирмәлидир (бах: «Лозанна конгресинин протоколлары вә и. а., 1867-чи ил», сәһ. 13[223]).

Коммунанын сүгут етдији вахтдан бәри мүхтәлиф өлкәләрдә бу ганунверичилик характерли манеәләр кет-кедә артыр вә Бирлијин сыраларына шүбһәли үнсүрләр сохулмасына јол вермәмәк үчүн Баш Шуранын орада фәалијјәт көстәрмәсини даһа да зәрури едир. Мәсәлән, бу јахынларда Франсадакы бә'зи комитәләр полис часусларындан јаха гуртармаг үчүн Баш Шуранын ишә гарышмасыны хаһиш етмишдиләр, башга бир бөјүк өлкәнин* Интернасионал үзвләри исә тәләб етмишдиләр ки, Баш Шура јалныз билаваситә өз мүвәккилләри тәрәфиндән, јахуд да онларын өзләри тәрәфиндән тә'сис олунмуш бөлмәләри танысын. Онлар өз хаһишләрини бунунла әсасландырырдылар ки, тәләм-тәләсик сон дәрәчә радикал бөлмәләр јаратмагда бөјүк чанфәшанлыг көстәрән фитнәкар-

* — Австријанын. *Ред.*

лардан белә бир јолла јаха гуртармаг лазымдыр. Дикәр тәрәфдән исә, антиавторитар дејилән бөлмәләр өз ичәриләриндә мүнагишә баш верәр-вермәз, һеч тәрәддүд көстәрмәдән Шураја мүрачиәт едир вә Шурадан һәтта тәләб едирләр ки, Лион мүнагишәси заманында олдуғу кими, онларын дүшмәнләринә ән шиддәтли диван тутсун. Лап бу јахынларда, конфрансдан сонра Турин Фәһлә федерасијасы өзүнү Интернасионалын бөлмәси е'лан етмәји гәрара алмышдыр. Орада тәфригә дүшдүкдән сонра азлыг Пролетар азадлығы ҹәмијјәтинин әсасыны гојмушдур[224]. Бу ҹәмијјәт Интернасионала гошулмуш вә ән әввәл јуралыларын хејринә гәтнамә гәбул етмишдир. Онун «Proletario» гәзети һәр ҹүр авторитарлыға гаршы гәзәбли ибарәләрлә долудур. Ҹәмијјәтин катиби* ҹәмијјәтин үзвлүк һаггыны көндәрәркән Баш Шураны хәбәрдар етмишдир ки, чох еһтимал, көһнә федерасија да өз үзвлүк һаггыны көндәрәҹәкдир. О даһа сонра:

«Сиз, јәгин, «Proletario»да охумуш оларсыныз ки, Пролетар азадлығы ҹәмијјәти... фәһлә донуна кириб *Фәһлә федерасијасы* јарадан буржуазија илә һәр ҹүр һәмрә'јликдән имтина етдијини... билдирмишдир»,—

дејә јазыр вә Баш Шурадан хаһиш едир ки,

«бүтүн бөлмәләрә бу гәтнамә һаггында мә'лумат версин вә әкәр 10 сантимлик үзвлүк һаггы көндәриләрсә, гәбул етмәсин»**.

Интернасионалын бүтүн тәшкилатлары кими, Баш Шура да тәблиғат апармаға борҹлудур. Бу вәзифәни о өз мүрачиәтләринин көмәји илә, һәмчинин Шимали Америкада, Алманијада вә Франсанын бир чох шәһәрләриндә Интернасионалын илк тәшкилатларынын әсасыны гојан өз мүвәккилләри васитәсилә јеринә јетирирди.

Баш Шуранын башга бир вәзифәси тә'тилчиләрин бүтүн Интернасионал тәрәфиндән мүдафиә олунмасыны тә'мин етмәклә онлара көмәк көстәрмәкдир (Баш Шуранын мүхтәлиф конгресләрә вердији һесабатлара бах). Ашағыдакы факт әзҹүмлә көстәрир ки, тә'тил мүбаризәсинә Баш Шуранын гарышмасы нечә әһәмијјәтли олмушдур. Инкилис төкмәчиләринин мүгавимәт ҹәмијјәти өзлүјүндә бејнәлхалг тред-јуниондур вә дикәр өлкәләрдә, хүсусән Бирләшмиш Штатларда онун шө'бәләри вардыр. Бунунла белә Америка төкмәчиләри тә'тил заманы өлкәјә инкилис төкмәчиләри кәтирилмәсинин гаршы-

---

* — К. Терсаки. *Ред.*

** Бакунинлә дост олан өз мүхбир-катибинин нүмајәндә кими тәмсил етдији Пролетар азадлығы ҹәмијјәтинин бахышлары о заман *заһирән* бу ҹүр иди. Бу бөлмәнин арзулары әслиндә бамбашга иди. Ҹәмијјәт икигат хаин олан бу нүмајәндәни фондлары оғурладығына, һабелә Турин полисинин рәиси илә достлуг етдијинә көрә говдугдан сонра изаһат тәгдим едиб өзү илә Баш Шура арасында олан анлашылмазлыглара сон гојду.

сыны алмаг үчүн Баш Шуранын һавадарлыг көстәрмәсини хаһиш етмәји лазым билмишдиләр.

Интернасионалын инкишафы федерал шуралар кими, Баш Шураја да мүнсиф функсијасыны һәвалә етмишдир.

Брүссел конгреси гәрара алмышдыр:

«Федерал шуралар өз табелијиндә олан бөлмәләрин *тәшкилат иши* вә *малијјә вәзијјәти* һаггында һәр үч ајда бир Баш Шураја һесабат көндәрмәјә борчлудурлар» (Тәшкилати мәсәләләрә даир 3-чү гәтнамә).

Нәһајәт, оналтылары бәрк һиддәтләндирән Базел конгреси Бирлијин инкишафы кедишинә тәшкилат иши саһәсиндә јаранан мүнасибәтләри анчаг рәсми шәклә салмышдыр. Әкәр Базел конгреси Баш Шуранын сәлаһијјәт даирәсини һәддән артыг кенишләндирмишсә, күнаһ буна чанфәшанлыгла чалышан Бакуниндә, Швитскебелдә, Ф. Робердә, Килјомда вә Алјансын дикәр нүмајәндәләриндә дејил, бәс кимдәдир? Олмаја онлар өзләрини Лондон Баш Шурасына «кор-коранә инам көстәрмәкдә» тәгсирләндирмәјә башлајачаглар?

Будур Базел конгресинин ики гәтнамәси:

«IV. Интернасионала дахил олмаг истәјән һәр бир јени тәшкил едилмиш бөлмә вә ја чәмијјәт Баш Шураја гошулдуғу һаггында дәрһал мә'лумат вермәјә борчлудур».

вә «V. Баш Шуранын һүгугу вардыр ки, јени чәмијјәтләри вә груплары гәбул етсин вә ја етмәсин; лакин Баш Шура бу заман онларын һәмин гәрардан нөвбәти конгресдә шикајәт етмәк һүгугуну һифз едиб сахламалыдыр».

Федерал бирләшмәләрдән кәнарда тәшкил едилән јерли мүстәгил чәмијјәтләрә кәлдикдә, бу маддәләр Интернасионалын јарадылдығы вахтдан мүәјјән едилән вә горунуб сахланмасы Бирлик үчүн өлүм-дирим мәсәләси олан гајданы анчаг тәсдиг едир. Лакин бә'зиләри чох узаглара кедәрәк, бу гајданы үмумиләшдириб јени тәшкил олунан бөлмәләрә вә ја чәмијјәтләрә учдантутма тәтбиг едирләр. Бу маддәләр Баш Шураја һәгигәтән федерасијаларын дахили һәјатына гарышмаг һүгугу верир, лакин Баш Шура бу мә'нада онлары һеч бир заман тәтбиг етмәмишдир. Баш Шура билдирир ки, оналтылар мөвчуд групларa вә ја федерасијалара гошулмаға һазыр олан јени бөлмәләрин ишинә онун һәтта бир дәфә дә олса гарышдығыны көстәрә билмәзләр.

Јухарыда ситат кәтирдијимиз гәтнамәләр јени тәшкил едилән бөлмәләрә, ашағыдакы гәтнамәләр исә танынмыш олан бөлмәләрә аиддир:

«VI. Баш Шуранын һәмчинин һүгугу вардыр ки, Интернасионалын бөлмәсини нөвбәти конгресәдәк мүвәггәти олараг харич етсин».

«VII. Баш Шуранын бир милли група дахил олан чәмиј̃јәтләр вә ја бөлмәләр арасында, јахуд мүхтәлиф милли груплар арасында баш верән мүнагишәләри һәлл етмәк һүгугу вардыр; тәрәфләрин нөвбәти конгресдә бу гәрардан шикајәт етмәк һүгугу галыр вә һәмин конгресдә гәти гәрар чыхарылмалыдыр».

Бу ики маддә сон тәдбир олараг зәруридир, лакин индијә гәдәр Баш Шура онлары һеч бир заман тәтбиг етмәмишдир. Јухарыда верилмиш тарихи хүласә көстәрир ки, Баш Шура бөлмәни мүвәггәти харич етмәјә бир дәфә дә әл атмамыш вә мүнагишәләр баш вердикдә јалныз һәр ики тәрәфин чағырдығы мүнсиф кими һәрәкәт етмишдир.

Биз, нәһајәт, о функсијаја јахынлашырыг ки, ону мүбаризәнин өз тәләбаты Баш Шураја һәвалә етмишдир. Алјанс тәрәфдарларынын хәтринә дәјсә дә, бу, шәксиз бир фактдыр ки, Баш Шура мәһз пролетар һәрәкатынын бүтүн дүшмәнләринин гызғын һүчумларына мә'руз галдығына көрә, Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији уғрунда мүбаризә едәнләрин һамысынын башчысы олмушдур.

V

Оналтылар мөвчуд Интернасионал илә һагг-һесаб чәкдикдән сонра бизә ондан данышырлар ки, Интернасионал нечә олмалыдыр.

Баш Шура һәр шејдән әввәл рәсмән адичә бир мүхбир вә статистика бүросу олмалы иди. Тәшкилати функсијалара хитам верилдикдән сонра Баш Шуранын јазышмасы Бирлијин органларында әввәлләр дәрч едилмиш мә'луматын лабүд тәкрарындан ибарәт оларды. Беләликлә, мүхбир бүросу да арадан галхарды. Статистикаја кәлдикдә, бу иш мөһкәм тәшкилатсыз вә хүсусән илкин Низамнамәдә ајрыча гејд едилдији кими, үмуми рәһбәрликсиз јеринә јетирилә билмәз. Лакин бунларын һамысы түнд бир «авторитарлыг» гохусу вердијинә көрә, бүро бәлкә дә мөвчуд олајды, амма һеч бир статистика мөвчуд олмазды. Бир сөзлә, Баш Шура јох олуб кедир. Ејни мәнтигә көрә, федерал шуралар, јерли комитәләр вә дикәр «авторитар» мәркәзләр мәһв едилир. Јалныз мухтар бөлмәләр галыр.

Бәс азад сурәтдә федерасијада бирләшиб һәр чүр һакимијјәтдән, «һәтта фәһләләрин сечдији вә гурдуғу һакимијјәтдән дә» чаныны јахшы гуртаран бу «мухтар бөлмәләрин» ролу нәдән ибарәтдир?

Бурада тә'мимнамәни Јура федерал комитәсинин оналтылар гурултајына тәгдим етдији мә'рузә илә тамамламаг лазым кәлир.

«Фәһлә синфини бәшәријјәтин јени мәнафејинин әсл нүмајәндәсинә чевирмәк үчүн» бу синфин тәшкилаты кәрәк «галиб кәлмәли идејаны рәһбәр тутсун. Ичтимаи һәјат һадисәләрини ардычыл тәдгиг етмәк јолу илә бу идејаны дөврүмүзүн тәләбатындан, бәшәријјәтин дәруни арзуларындан *һасил етмәли, сонра* һәмин идејаны фәһлә тәшкилатларымыза *јеритмәјә наил олмалы,*—мәгсәд белә олмалыдыр вә и. а.». Нәһајәт, «фәһлә әһалимиз ичәрисиндә әсл сосиалист ингилаб *мәктәби»* јаратмаг лазымдыр.

Беләликлә, мухтар фәһлә бөлмәләри бирдән-бирә *мәктәбләрә* чеврилир, бу мәктәбләрин мүрәббиләри исә алјансчы чәнаблар олачагдыр. Онлар гәтијјән һеч бир из бурахмајан «ардычыл тәдгиг» јолу илә *идеја һасил едирләр.* Онлар бу идејаны «сонра фәһлә тәшкилатларымыза *јеридирләр».* Онларын фикринчә, фәһлә синфи елә бир хаммал, елә бир хаосдур ки, бу хаммалын, бу хаосун мүәјјән бир шәклә дүшмәси үчүн она онларын мүгәддәс руһунун нәфәси дәјмәлидир.

Бунларын һамысы Алјансын ашағыдакы сөзләрлә башланан көһнә програмынын јалныз тәкрарындан ибарәтдир:

«Сүлһ вә азадлыг лигасынын сосиалист азлығы бу Лигадан ајрылдыгдан сонра» «өз өһдәсинә сијаси вә фәлсәфи мәсәләләри өјрәнмәк кими *хүсуси бир вәзифә* көтүрәрәк... јени Сосиалист демократијасы алјансы» тә'сис етмәк нијјәтиндәдир.

Ондан бах бу *идеја «һасил едилир»!*

«Белә бир башланғыч... Авропанын вә Американын сәмими сосиалист демократларынын ихтијарына бир-бири илә дил тапмаг вә *өз идејаларыны* бәргәрар етмәк үчүн бир васитә верәчәкдир»*.

Беләликлә, бир буржуа чәмијјәтинин азлығы Базел конгресиндән аз әввәл Интернасионала, өзүнүн е'тираф етдији кими, јалныз бу мәгсәдлә сохулмушдур ки, ондан *бир васитә кими* истифадә едиб фәһлә күтләләринә өзүнү дөрд чүмләјә јерләшән вә ән јүксәк нөгтәси «синифләрин игтисади вә ичтимаи чәһәтдән бәрабәрләшмәсиндән» ибарәт олан кизли бир елмин каһини кими көстәрсин.

Интернасионала тәклиф едилән јени тәшкилатын бу «нәзәри вәзифәдән» әлавә, өз әмәли чәһәти дә вардыр.

---

* Ачыг конгрес чағырмағын ән бөјүк хәјанәт вә ја ахмаглыг ола биләчәји бир заманда, алјансчы чәнаблар Баш Шураны гапалы конфранс чағырмаг үстүндә һеј мәзәммәт едирләр; һај-күј салмағын вә конгресләри ачыг кечирмәјин бу шәксиз тәрәфдарлары Низамнамәмизә зидд олараг Интернасионалын дахилиндә әсл кизли чәмијјәт јаратмышлар, бу чәмијјәт Интернасионалын өзүнүн әлејһинә олан бир чәмијјәтдир вә гаршысына Интернасионалын һәр шејдән хәбәрсиз бөлмәләрини баш каһин олан Бакунинин рәһбәрлијинә табе етмәк мәгсәдини гојур.

Баш Шура нөвбәти конгресдә тәләб етмәк нијјәтиндәдир ки, бә'зи өлкәләрдә, мәсәлән, Испанијада бу кизли тәшкилатын вә онун фитвачыларынын фәалијјәти тәһгиг олунсун.

Оналтыларын тә'мимнамәсиндә дејилир: «Кәләчәк чәмијјәт Интернасионалын өзү үчүн јарадачағы тәшкилатын универсал тәтбигиндән башга бир шеј олмамалыдыр. Буна көрә дә биз бу тәшкилаты өз идеалымыза мүмкүн гәдәр јахынлашдырмаг гајғысына галмалыјыг».

«Авторитар тәшкилатдан бәрабәрлијә вә азадлыға әсасланан бир чәмијјәт чыха биләрми? Бу мүмкүн дејилдир. Кәләчәк бәшәр чәмијјәтинин рүшејми олан Интернасионал артыг инди бизим азадлыг вә федерасија принсипләримизин дүзкүн ин'икасы олмалыдыр».

Башга сөзлә дејилсә, орта әсрләрин монастырлары сәма һәјатынын мәнзәрәсиндән ибарәт олдуғу кими, Интернасионал да Алјансын бәтниндә «рүшејм» һалында олан јени Гүдсүн тимсалы олмалыдыр. Белә анлашылыр ки, әкәр Парис коммунарлары Коммунанын «кәләчәк бәшәр чәмијјәтинин рүшејми» олдуғуну баша дүшүб, һәр чүр интизамы вә һәр чүр силаһы кәнара атсајдылар, мәғлуб олмаздылар—һалбуки бу шејләр јалныз о заман јох олуб кетмәлидир ки, мүһарибәләр даһа олмајачагдыр!

Лакин Интернасионал өз варлығы уғрунда мүбаризә етдији бир заманда ону позмаг вә силаһсызлашдырмаг һаггындакы бу гәрибә лајиһәни «ардычыл тәдгигә» бахмајараг, һеч дә оналтыларын күчәниб дүнјаја кәтирмәдикләрини даһа јахшы сүбута јетирмәк үчүн Бакунин бу јахынларда Интернасионалын тәшкили һаггында өз мәктубунда онун әсл мәтнини е'лан етмишдир (бах: „Almanach du Peuple pour 1872", Ченеврә).

VI

Инди Јур комитәсинин оналтылар гурултајына тәгдим етдији мә'рузәни охујун.

«Ону охумаг»,—дејә онларын рәсми органы „Révolition Sociale" (16 нојабр билдирир,—«Јур федерасијасы тәрәфдарларындан нә кими фәдакарлыг вә әмәли дәрракә уммаг мүмкүн олдуғу һаггында *дәгиг тәсәввүр* верир».

Мә'рузә ондан башланыр ки, «бу дәһшәтли һадисәләр»—Франса-Пруссија мүһарибәси вә Франсада кедән вәтәндаш мүһарибәси «Интернасионал бөлмәләринин вәзијјәтинә... мүәјјән дәрәчәјә гәдәр *позучу»* тә'сир көстәрмишдир.

Әкәр доғрудурса ки, Франса-Пруссија мүһарибәси һәр ики ордуја чохлу фәһлә сәфәрбәр етмәклә бөлмәләрә *позғунлуг* дүшмәсинә сәбәб олмалы иди, онда ејни дәрәчәдә бу да доғрудур ки, империјанын сүгуту вә Бисмаркын ачыг-ашкар ишғалчылыг мүһарибәси е'лан етмәси Алманијада вә Инкилтәрәдә пруссијалыларын тәрәфиндә дуран буржуазија илә өз бејнәлмиләл һиссләрини һәмишәкиндән даһа күчлү ифадә едән

пролетариат арасында шиддәтли мүбаризәјә сәбәб олмушдур. Елә тәкчә буна көрә һәмин өлкәләрин һәр икисиндә Интернасионалын тә'сири артмалы иди. Ејни һадисәләр Америкада чохлу мүһачир алман фәһләси арасына тәфригә салмышдыр; бу фәһләләрин бејнәлмиләлчи һиссәси шовинист һиссәсиндән гәти ајрылмышдыр.

Дикәр тәрәфдән, Парис Коммунасынын е'лан едилмәси Интернасионалын кениш јајылмасына вә Јура бөлмәләриндән башга, бүтүн милләтләрин бөлмәләри тәрәфиндән онун принсипләринин гәтијјәтлә мүдафиә едилмәсинә бу вахта гәдәр мисли көрүнмәмиш олан бир тәкан вермишдир; Јура бөлмәләринин мә'рузәсиндә сонра дејилир: «Нәһәнк бир мүбаризәнин башланмасы мүхтәлиф фикирләр доғурур... Бә'зиләри ачиз олдугларыны кизләтмәк үчүн кәнара чәкилирләр... Бир чохларынын фикринчә» (өз сыраларында) «јаранмыш вәзијјәт парчаланма әламәтидир», лакин «әслиндә әксинәдир... бу *вәзијјәт Интернасионалы»*... онлара охшар шәкилдә... *«тамамилә јенидән гурмаға габилдир»*. Белә әлверишли бир вәзијјәт даһа дәриндән өјрәнилдикдән сонра бу кичичик арзу ајдын олачагдыр.

Әкәр ләғв олунуб Малонун бөлмәси илә әвәз едилмиш Алјанс нәзәрә алынмаса, комитә ијирми бөлмәнин ишләринин вәзијјәти һаггында һесабат тәгдим етмәли иди. Бу бөлмәләрин једдиси садәчә олараг комитәдән үз дөндәрмишдир; бу һагда мә'рузәдә белә дејилир:

«Бјенндәки *футлјарчылар* бөлмәси, һабелә *ојмачылар* вә *нахышчылар* бөлмәси онлара етдијимиз мүрачиәтләрин *һеч биринә* чаваб вермәмишләр».
«Невшател һәмкарлар бөлмәләри—*харратлар, футлјарчылар, ојмачылар вә нахышчылар*—федерал комитәјә һеч заман *һеч бир* чаваб *вермәмишләр»*.
«Биз *Вал-де-Руз* бөлмәсиндән *һеч бир* мә'лумат ала билмәмишик».
«Локл ојмачылар вә нахышчылар бөлмәси федерал комитәнин мүрачиәтинә *һеч бир* чаваб вермәмишдир».

Мухтар бөлмәләрин өз федерал комитәси илә *сәрбәст* үнсијјәти бах буна дејилир.
Башга бир бөлмә, јә'ни

«Куртелари маһалынын *ојмачылар вә нахышчылар»* бөлмәси *«үч ил* инад вә сәбат көстәрдикдән сонра... инди...»

Интернасионалдан кәнарда

«мүгавимәт чәмијјәти һалында тәшкил едилир»—
бу исә оналтылар гурултајына онун ики нүмајәндә көндәрмәсинә әсла мане олмамышдыр.

Сонра тамамилә өлкүн олан дөрд башга бөлмә кәлир:

«Бјенндәки мәркәзи бөлмә инди *дағылмышдыр;* лакин онун сәдагәтли үзвләриндән бири бу јахынларда бизә јазмышдыр ки, Бјенндә Интернасионалын дирчәлишинә *үмид һәлә тамам итирилмәмишдир».*

«Сен-Блездәки бөлмә *дағылмышдыр».*

«Ќатебадакы *чәсур»* (!) «бөлмә чох көзәл өмүр сүрдүкдән сонра, онун ләғвинә наил олмаг истәјән јерли ағаларын» (!) «интригалары илә әлагәдар олараг *кери чәкилмәјә мәчбур олмушдур».*

«Нәһајәт, Ќоржемондакы бөлмә дә ағаларын интригаларынын *гурбаны олмушдур».*

Сонра *Куртелари маһалынын мәркәзи бөлмәси* кәлир ки, о *да*

«ағыллы бир тәдбирә әл атмышдыр: өз фәалијјәтини *мүвәггәти дајандырмышдыр»,*—

бу исә оналтылар гурултајына онун ики нүмајәндә көндәрмәсинә мане олмамышдыр.

Сонра дөрд бөлмә кәлир ки, онларын варлығы шүбһәлидән дә шүбһәлидир.

«Гранж бөлмәси сосиалист фәһләләрин *кичик бир өзәјинә* чеврилмишдир... Сај азлығы үзүндән онларын јерли фәалијјәти зәифләмишдир».

«Невшателдәки мәркәзи бөлмә һадисәләрдән *чох зијан чәкмишдир,* әкәр бөлмәнин ајры-ајры үзвләри фәдакарлыг вә фәаллыг көстәрмәсәјдиләр, *о һөкмән мәһв оларды».*

«Бир нечә ај *һәјатла өлүм арасында* олан *Локл мәркәзи бөлмәси,* нәһајәт, *парчаланмышды.* Лап бу јахынларда о јенидән тәшкил едилмишдир»—

һәм дә ачыг-ашкар јалныз бир мәгсәдлә, оналтылар гурултајына ики нүмајәндә көндәрмәк мәгсәди илә.

«Шо-де-Фондакы сосиалист тәблиғаты бөлмәси ағыр һалдадыр... Онун вәзијјәти нәинки јахшылашмыр, әксинә, *писләшир».*

Сонра ики бөлмә—адлары јалныз өтәри чәкилиб вәзијјәтләри һаггында бир кәлмә дә дејилмәмиш *Сент-Имје вә Сонвилједәки маарифчи дәрнәкләр* кәлир.

Нүмунәви бөлмә галыр ки, бу да *мәркәзи* бөлмә ады дашымасындан көрүндүјү кими, өзлүјүндә анчаг јох олуб кетмиш дикәр бөлмәләрин бир парчасыдыр.

«Мутједәки мәркәзи бөлмә, шүбһәсиз, башгаларына нисбәтән аз зәрәр чәкмишдир... Онун комитәси даим федерал комитә илә әлагәдә олмушдур... *Бөлмәләрин һәлә әсасы гојулмамышдыр...»*

Бу, ашағыдакыларла изаһ едилир:

«Халг адәтләрини сахламыш... фәһлә әһалисинин *рәғбәти* сајәсиндә бөлмәнин фәалијјәти үчүн Мутједә хүсусилә әлверишли шәраит вардыр; биз истәрдик ки, бу јерин фәһлә синфи һәр чүр сијаси үнсүрләр гаршысында өзүнү даһа да мүстәгил апарсын».

Беләликлә, бу мә’рузә доғрудан да

«Јура федерасијасынын тәрәфдарларындан нә кими фәдакарлыг вә *әмәли дәрракә* уммаг мүмкүн олдуғу һаггында *дәгиг тәсәввүр* верир».

Онлар мә’рузәни тамамлајараг әлавә едә биләрдиләр ки, онларын комитәсинин илкин јери олмуш Шо-де-Фонун фәһләләри онларла һәр һансы үнсијјәтдән һәмишә имтина етмишләр. Лап бу јахынларда, 1872-чи ил јанварын 18-дә кечирилән үмуми јығынчагда һәмин фәһләләр оналтыларын тә’мимнамәсинә чаваб олараг, Лондон конфрансынын гәрарларыны, һабелә 1871-чи илин мајында олмуш Роман гурултајынын:

«Бакунин, Килјом вә онларын тәрәфдарлары Интернасионалдан һәмишәлик говулсун»,—

дејә е’лан едән гәрарыны бир сәслә тәсдиг етмишләр.

Сонвилје гурултајы адланан вә иштиракчыларынын дедији кими, «Интернасионал дахилиндә мүһарибә, ачыг мүһарибә доғурмуш» олан бу гурултајын әһәмијјәти барәсиндә бир кәлмә дә олса әлавә етмәјә лүзум вардырмы?

Әлбәттә, бачарыглары олдугча аз, һај-күјү исә чох олан бу адамлар шәксиз мүвәффәгијјәт газанмышдылар. Бүтүн либерал мәтбуат вә полис мәтбуаты ачыгдан-ачыға онларын тәрәфинә кечмишди; онларын Баш Шураја бөһтанлары, Интернасионала ачизанә һүчумлары бүтүн өлкәләрин јаланчы ислаһатчылары тәрәфиндән мүдафиә олунду. Инкилтәрәдә онлара интригалары Баш Шура тәрәфиндән позулмуш олан буржуа республикачылары тәрәфдар чыхдылар. Италијада онлары азад фикирли еһкамчылар мүдафиә етдиләр, о еһкамчылар ки, бу јахынларда Стефанонинин бајрағы алтында— игамәткаһы һөкмән Ромада јерләшмәк шәртилә—«Расионалистләрин универсал чәмијјәти» адлы «авторитар» вә «ијерархик» бир тәшкилат, атеист раһибләр вә раһибәләр үчүн монастыр олан бир тәшкилат јаратмышлар[225], бу тәшкилатын низамнамәсинә көрә, он мин франк ианә вермиш һәр бир буржуаја ичлас салонунда мәрмәр бүст гојулур. Нәһајәт, Алманијада онлар бисмаркчы сосиалистләрдән көмәк көрдүләр, бу сосиалистләрин „Neuer Social—Demokrat“[226] адлы полис гәзети нәшр етмәси һәлә бир јана дурсун, онлар Пруссија-Алманија империјасынын ағкөјнәклиләри[227] ролуну да ојнајырлар.

Сонвилје конклавы Интернасионалын бүтүн бөлмәләринә чошғун бир еһтирасла мүрачиәт едиб онлары «Лондон шурасы тәрәфиндән һүгугларын даим гәсб едилмәсинә»,—вәтәндаш Малон илә вәтәндаш Лефрансенин дедији кими,—«нәһајәт

вермәк үчүн», һәгигәтдә исә Интернасионалы Алјансла әвәз етмәк үчүн дәрһал конгрес кечирилмәси үзәриндә тә'кид етмәјә чағырды. Бу чағырыш елә руһландырычы әкс-сәда доғурду ки, онлар дәрһал ахырынчы Белчика гурултајынын гәрарыны сахталашдырмаға башламалы олдулар. Онлар өзләринин рәсми органында (1872-чи ил 4 јанвар тарихли „Rèvolution Sociale"-дә) билдирирләр:

«Нәһајәт, даһа әһәмијјәтлиси будур ки, декабрын 24-дә вә 25-дә Белчика бөлмәләри өз Брүссел гурултајында тә'чили олараг үмуми конгрес чағырмаг зәрурәти барәсиндә јекдилликлә гәрарлар чыхартмышдыр вә бунлар Сонвилје гурултајынын гәрарына ујғундур».

Гејд етмәк лазымдыр ки, Белчика гурултајы тамамилә буна әкс бир гәрар гәбул етмишдир. О, ијундан тез олмајачаг нөвбәти Белчика гурултајына тапшырмышдыр ки, Интернасионалын *нөвбәти конгресиндә* мүзакирә етмәк үчүн јени Үмуми Низамнамәнин лајиһәсини ишләјиб һазырласын.

Интерасионал үзвләринин бөјүк әксәријјәтинин разылығы илә Баш Шура иллик конгреси анчаг 1872-чи илин сентјабрында чағырачагдыр.

VII

Алјансын ән нүфузлу вә ән зирәк үзвләри олан ч. Албер Ришар вә ч. Гаспар Блан конфрансдан бир нечә һәфтә сонра Лондона кәлдиләр, онлара тапшырылмышды ки, франсыз мүһачирләри ичәрисиндән империјанын бәрпасы үчүн ишләмәјә һазыр олан көмәкчиләр чәлб етсинләр, бу исә, онларын фикринчә, Тјердән хилас олмаг, һәм дә пулсуз галмамаг үчүн јеканә васитә иди. Баш Шура әлагәдар шәхсләри, о чүмләдән Брүссел федерал шурасыны онларын бонапартчылыг фитнәләриндән акаһ етди.

1872-чи илин јанварында онлар маскаларыны атыб ашағыдакы китабчаны нәшр етдиләр: *«Империја вә јени Франса. Франсызларын вичданына халгын вә кәнчләрин мурачиәти»*. Албер Ришарын вә Гаспар Бланын әсәри. Брүссел. 1872.

Онлар Алјансдакы фырылдагчылар үчүн сәчијјәви олан бир тәвазөкарлыгла е'лан едирләр:

«Биз, франсыз пролетариатынын бөјүк ордусуну тәшкил едәнләр... биз, Франсада Интернасионалын ән нуфузлу башчылары* хошбәхтликдән күл-

---

* 1872-чи ил 15 феврал тарихли „Égalité"дә (Ченеврәдә нәшр едилән) *«Рүсвај етмәли»* сәрлөвһәли јазыда охујуруг: «Франсанын чәнубунда Коммуна уғрунда һәрәкатын мәғлубијјәти тарихини тәсвир етмәк вахты һәлә чатмамышдыр, лакин 30 апрел Лион үсјанынын тәәссүф едиләчәк

ләнмәмишик вә она көрә бурадајыг ки, көлкәсиндә вурушдуғумуз бајрағы онларын (*һәр чүр шөһрәтпәрәст парламентариләрин, тох республикачыларын, јаланчы демократларын*) гаршысында галдыраг вә бизи көзләјән бөһтанлара, һәдәләрә, һәр чүр һүчумлара бахмајараг, һејрәтләнмиш Авропаја шүурумузун дәринликләриндән кәлән, бүтүн франсызларын гәлбиндә тезликлә экс-сәда тапачаг «*Јашасын император!*» шүары илә мүрачиәт едәк.

«Рүсвај олмуш вә биабыр едилмиш III Наполеона парлаг бир бәраәт лазымдыр»,—

вә музду мәхфи III Наполеон фондларындан өдәнилән ч. Албер Ришар вә ч. Гаспар Блан она бәраәт газандырмаг һаггында хүсуси тапшырыг алмышлар.

Һәм дә онлар е'тираф едирләр ки,

«идејаларымызын инкишафынын тәбии кедиши бизи империјаја тәрәфдар етмишдир».

Бах бу е'тираф онларын *алјансчы* һәммәсләкләринин гулағына хош кәлмәлидир. А. Ришар вә Г. Блан «сијасәтдән имтина» һаггында өз көһнә ибарәләрини „Solidarité" нин ән јахшы күнләриндә олдуғу кими, тәмтәрагла бәјан едәрәк билдирирләр ки, «инкишафын тәбии кедишиндән» бәлли олдуғуна көрә «сијасәтдән имтина» јалныз ән мүтләг бир истибдад шәраитиндә мүмкүндүр, елә бир шәраитдә ки, фәһләләр, күнәшли һавада кәзинтидән имтина едән мәһбус кими, сијасәтдә һәр һансы бир шәкилдә иштирак етмәкдән имтина едирләр.

«Ингилабчыларын дөврү кечиб кетмишдир»,—дејә онлар билдирирләр,—«...коммунизм Алманијада вә Инкилтәрәдә, биринчи нөвбәдә Алманијада сакин едилмишдир. Јери кәлмишкән дејәк ки, коммунизм чохдан мәһз орада чидди сурәтдә ишләниб һазырланмыш, сонра бүтүн Интернасионалда јајылмышдыр, Бирлијин дахилиндә *алман нүфузунун* тәшвиш доғуран бу мүвәффәгијјәтләри коммунизмин инкишафыны ләнкитмәјә, јахуд, даһа доғрусу һеч заман һеч бир алмандан һеч бир шүар алмамыш

мәғлубијјәтинин эксәрән кечмиш шаһидләриндән ибарәт олан биз артыг инди дејә биләрик ки, бу үсјанын мәғлубијјәтинин сәбәбләриндән бири далдада дуран А. Ришарын тапшырыгларыны јеринә јетирәрәк өзүнү һәр јерә сохан Г. Бланын горхаглығы, хәјанәткарлығы вә оғурлуғудур.

Бу јарамазлар үсјан комитәләринин һазырлыг ишләриндә иштирак едән адамларын чохуну ирәличәдән дүшүнүлмүш өз фырылдаглары илә гәсдән нүфуздан салырдылар.

Һәм дә бу хаинләр Лионда интернасионалы нүфуздан салмаға о дәрәчәдә мүвәффәг олмушдулар ки, Парис ингилабы заманы Лион фәһләләри Интернасионала чох бөјүк бир е'тимадсызлыг көстәрирдиләр. Буна көрәдир ки, әсла мүтәшәккиллик јохдур, буна көрәдир ки, үсјан мәғлубијјәтә уғрамышдыр, бу мәғлубијјәт исә өз гүввәләринин өһдәсинә бурахылмыш Коммунанын лабүд сүгутуна сәбәб олмалы иди. Јалныз бу ганлы ибрәт дәрсиндән сонра биз Лион фәһләләрини тәблиғат јолу илә Интернасионал бајрағы әтрафында сых бирләшдирмәјә мүвәффәг олдуг.

Албер Ришар Бакунинин вә онун һәмфикирләринин севимлиси вә пејғәмбәри иди».

мәркәзи вә чәнуби Франса бөлмәләриндә она јени истигамәт вермәјә аз көмәк етмәмишдир».

Олмаја бурада биз Алјансын мејдана кәлдији вахтдан е'тибарән өз үзәринә бир рус кими хүсуси вәзифә,—*латын иргләрини* тәмсил етмәк вәзифәси көтүрмүш олан ән бөјүк иерофантын* сәсини ешидирик? Јохса бу сәс „Révolution Sociale»дән (2 нојабр 1871-чи ил) олан вә

«алман вә бисмаркчы мүтәфәккирләрин Интернасионала гәбул етдирмәјә чалышдыглары кериләмә һәрәкәтиндән» хәбәр верән «әсл миссионерләринин» сәсидир?

Лакин хошбәхтликдән Интернасионалын әсл ән'әнәләри горунуб сахланмышдыр,—ч. Албер Ришар вә ч. Гаспар Блан күлләләнмәмишләр! Демәли онларын шәхси «фәалијјәти»—бонапартчы вә тәкчә елә буна көрә дә «мухтар» олан бөлмәләр јаратмаға чәһд көстәрмәклә Франсанын мәркәзиндә вә чәнубунда Интернасионала «јени истигамәт вермәкдән» ибарәтдир.

Лондон конфрансынын тәклиф етдији кими, пролетариаты сијаси партија һалында тәшкил етмәјә кәлдикдә, *«империјанын бәрпасындан сонра биз»*—Ришар вә Блан—

«тәкчә сосиалист нәзәријјәләринә дејил, һабелә онларын һәјата кечирмәк чәһдләринә, өз ифадәсини күтләләрин ингилаби тәшкилиндә тапан бу чәһдләрә дә тезликлә сон гојачағыг». Бир сөзлә, «Интернасионалын хүсусән *латын иргли* өлкәләрдә... әсл гүввәсини тәшкил едән» бөјүк принсипдән—«бөлмәләрин мухтаријјәти принсипиндән» истифадә едәркән... „Révo lution Sociale“, 4 јанвар),—

бу чәнаблар Интернасионалда анархија олачағына бел бағлајырлар.

Анархија онларын мүәллими олан вә сосиалист системләриндән анчаг јарлыклар көтүрән Бакунинин дөјүш атыдыр. Бүтүн сосиалистләр анархијаны белә баша дүшүрләр ки, пролетар һәрәкатынын мәгсәди һәјата кечириләндән, јә'ни синифләр ләғв едиләндән сонра, чәмијјәтин истеһсалчылардан ибарәт бөјүк әксәријјәтини истисмарчылардан ибарәт чүзи азлығын зүлмү алтында сахламаг үчүн мөвчуд олан дөвләт һакимијјәти јох олуб кедир вә һөкумәт функсијалары дөнүб ади инзибати функсијалар олур. Алјанс мәсәләни тәрс-аванд гојур. О, е'лан едир ки, пролетар сыраларында анархија истисмарчыларын әлиндә ичтимаи вә сијаси гүввәләрин күчлү бир шәкилдә чәмләшмәсини арадан галдырмаг үчүн ән дүзкүн васитәдир. Алјанс буну бәһанә кәтириб Интернасионалдан тәләб едир ки, көһнә дүнја ону әзмәјә чалышдығы бир

* —М. Бакунинин. *Ред.*

заманда о өз тәшкилатыны анархија илә әвәз етсин. Тјер республикасына император мантијасы кејдириб ону әбәдиләшдирмәк үчүн бејнәлхалг полисә бундан артыг һеч нә лазым дејилдир*.

Лондон, 5 март 1872-чи ил.
33, Ратбон-плејс.

К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән 1872-чи ил јанварын орталары илә мартын 5-и арасында јазылмышдыр.

1872-чи илдә Ченеврәдә китабча шәклиндә чап едилмишдир.

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 1—46.

---

* Дүфор ганунү һаггында мә'рузәдә мүлкәдарлар палатасынын депутаты Саказ ән әввәл Интернасионалын «тәшкилатына» һүчум едир. О һәмин тәшкилата нифрәт едир. Саказ «бу зәһмли Бирлијин ирәлиләдијини» гејд едәрәк јазыр: «Бу Бирлик өзүндән әввәлки тәригәтләрин кизли фәалијјәтини... рәдд едир. Онун тәшкилаты һамынын көзү габағында јаранмыш вә дәјишилмишдир. Бу тәшкилатын гүдрәти сајәсиндә... онун фәалијјәт вә нүфуз даирәси кетдикчә кенишләнир. О, бүтүн өлкәләрә нүфуз едир». Сонра Саказ тәшкилатын «гыса тәсвирини» верир вә ахырда дејир: «Бу кениш тәшкилатын мүдрик бир вәһдәт әмәлә кәтирән... планы бундан ибарәтдир. Онун күчү онун өз гајәсиндәдир. Онун күчү һәмчинин үмуми фәалијјәтлә бир-биринә бағлы олан тәрәфдарлары күтләсиндә вә нәһајәт, онлары һәрәкәтә кәтирән гаршысыалынмаз стимулдадыр».

К. МАРКС

ПАРИС КОММУНАСЫНЫН ИЛДӨНУМҮНӘ ҺӘСР ЕДИЛМИШ МИТИНГИН ГӘТНАМӘЛӘРИ[228]

1871-чи ил 18 март күнүнүн илдөнүмү мүнасибәтилә чағырылмыш митинг ашағыдакы гәтнамәләри гәбул етмишдир:

I

Митинг 18 март гәһрәманлыг һәрәкатыны бәшәријјәти синифли чәмијјәтдән һәмишәлик хилас едәчәк бөјүк ичтимаи ингилабын шәфәги һесаб едир.

II

Митинг билдирир ки, бүтүн Авропада фәһләләрә нифрәт һисси илә бирләшмиш олан буржуа синифләринин сәрсәмлији вә чинајәтләри көһнә чәмијјәти—монархија вә ја республика идарә формаларындан асылы олмајараг,—өлүмә мәһкум етмишдир.

III

Митинг билдирир ки, бүтүн һөкумәтләрин Интернасионала гаршы сәлиб јүрүшү вә истәр Версал гатилләринин, истәрсә дә онларын пруссијалы галибләринин әл атдыглары террор онларын газандыглары мүвәффәгијјәтләринин әсассыз олдуғуну көстәрир вә сүбут едир ки, Тјерин вә Вилһелмин әлбирә сә'јләри илә мәһв едилән гәһрәман авангардын архасында дүнја пролетариатынын зәһмли ордусу дајаныр.

К. Маркс тәрәфиндән 1872-чи ил мартын 13-ү илә 18-и арасында јазылмышдыр.

„La Liberté" гәзетинин 1872-чи ил 24 март тарихли 12-чи нөмрәсиндә вә The „Jeternational Herald" гәзетинин 1872-чи ил 30 март тарихли 3-чү нөмрәсиндә дәрч едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 51

К. МАРКС

ТОРПАҒЫН МИЛЛИЛӘШДИРИЛМӘСИ[229]

Һәр чүр сәрвәтин илкин мәнбәји олан торпаг мүлкиjjәти бөјүк проблемә чеврилмишдир, фәһлә синфинин кәләчәји бу проблемин һәллиндән асылыдыр*.

Торпаг үзәриндә хүсуси мүлкиjjәтин мүдафиәчиләринин— һүгугшүнасларын, философларын вә игтисадчыларын кәтирдикләри бүтүн дәлилләри бурада мүзакирә етмәк вәзифәсини гаршыма гојмадан мән бурада јалныз ону гејд едәчәјәм ки, әввәлән, онлар торпағын илк дәфә гәсб едилмәси фактыны *«тәбии һүгуг»ла* өрт-басдыр етмәк үчүн аз сә'ј көстәрмәмишләр. Әкәр гәсб етмәк азлыг үчүн тәбии һүгуг јаратмышдырса, чохлуг јалныз кифајәт гәдәр гүввә топламаг вә беләликлә, өз әлиндән алынаны газанмаг үчүн тәбии һүгуг әлдә етмәлидир.

Тарихин кедишиндә гәсбкарлар кобуд гүввәнин нәтичәси олан өз илкин һүгугуна өзләринин гәбул етдирдикләри ганунлар васитәсилә мүәjjән ичтимаи сабитлик** вермәји әлверишли сајдылар.

Сонра философ пејда олуб сүбут едир ки, бу ганунлар бәшәриjjәтин*** үмуми һәмрә'јлијини нәзәрдә тутур вә ифадә едир. Әкәр доғрудан да торпаг үзәриндә хүсуси мүлкиjjәт белә бир үмуми һәмрә'јлијә әсасланырса, јәгин ки, чәмиjjәтин әксәриjjәти ону даһа сахламаг истәмәдији андан о, јох олмалыдыр.

---

* Әлјазмасынын гараламасында бу ифадәдән әввәл јазылмышдыр: «1-чи бәндә». *Ред.*

** Әлјазмасынын гараламасында «сабитлик» сөзүнүн јеринә «әсас» јазылмышдыр. *Ред.*

*** Әлјазмасынын гараламасында «бәшәриjjәтин» сөзү әвәзинә «чәмиjjәтин» јазылмышдыр. *Ред.*

Лакин мән мүлкијјәт «һүгуглары» дејилән һүгуглары бир кәнара гојуб, тәсдиг едирәм ки, ҹәмијјәтин игтисади инкишафы, әһалинин артмасы вә бир јерә топланмасы—капиталист фермери кәнд тәсәррүфатында коллектив вә мүтәшәккил әмәк тәтбиг етмәјә вә машынларын вә бу ҹүр ихтираларын көмәјинә әл атмаға вадар едән шәраит торпағын миллиләшдирилмәсини кетдикҹә даһа чох *«иҹтимаи зәрурәтә»* чевирәҹәкдир вә бунун гаршысында мүлкијјәт һүгуглары һаггында һәр ҹүр мүһакимәләр аҹиздир. Ҹәмијјәтин чох зәрури тәләбләри өдәнилмәлидир вә өдәниләҹәкдир, иҹтимаи зәрурәтдән доған дәјишикликләр өзләри өзләринә јол аҹаҹаг вә ганунверичилији өз мәнафејинә кеч-тез табе етдирәҹәкдир.

Һәр күн артан истеһсала бизим еһтијаҹымыз вардыр вә нә гәдәр ки бир овуҹ адамлар бу истеһсалы өз шылтағына вә хүсуси мәнафејинә ујғун шәкилдә тәнзим едә билир вә ја торпағы наданҹасына тагәтдән салыр, онун тәләбаты өдәнилә билмәз. Бүтүн мүасир методлар, мәсәлән, суварма, дренаж, бухар котаны, кимјәви мәһсуллар вә и. а. кәнд тәсәррүфатында кениш тәтбиг едилмәлидир. Лакин малик олдуғумуз елми биликләр вә кәнд тәсәррүфатыны идарә етмәк үчүн сәрәнҹамымызда олан техники васитәләр, мәсәлән, машынлар вә и. а. торпаг јалныз кениш мигјасда беҹәрилдикдә мүвәффәгијјәтлә тәтбиг олуна биләр.

Әкәр торпағын кениш мигјасда беҹәрилмәси (һәтта, истеһсалчынын өзүнү ади јүк һејваны дәрәҹәсинә ендирән мүасир капиталист үсулу илә беҹәрилмәси) хырда вә дағыныг саһәләрдә тәсәррүфатын идарә олунмасына нисбәтән игтисади бахымдан* даһа чох сәрфәлидирсә, онда бәс тәсәррүфатын милли мигјасда идарә олунмасы истеһсалын инкишафына даһа бөјүк тәкан вермәзми?

Бир тәрәфдән әһалинин фасиләсиз артан тәләбаты, дикәр тәрәфдән кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары гијмәтләринин даим артмасы тәкзиболунмаз шәкилдә сүбут едир ки, торпағын миллиләшдирилмәси иҹтимаи зәрурәт олмушдур.

Ајдындыр ки, торпаг милләтин нәзарәти** алтында вә онун рифаһы наминә беҹәрилсә, ајры-ајры шәхсләр өзбашыналыг етсә дә, кәнд тәсәррүфаты мәһсулунун азалмасы мүмкүн олмаз.

Һәмин мәсәләнин мүзакирәси заманы бурада динләдијим бүтүн вәтәндашлар торпағын миллиләшдирилмәсини мүда-

---

* Әлјазмасынын гаралмасында «игтисади бахымдан» сөзлә јохдур. *Ред.*

** Әлјазмасынын гаралмасында даһа сонра јазылмышдыр: «онун һесабына вә онун мәнафеји наминә». *Ред.*

фиә етдиләр, лакин онларын нөгтеји-нәзәрләри бир-бириндән чох фәргләнир*.

Дәфәләрлә Франсаја истинад етмишләр; лакин торпағын миллиләшдирилмәсинә кәләндә Франса өз *кәндли мүлкијјәти* илә бу ҹәһәтдән лендлордизмин мөвҹуд олдуғу Инкилтәрәдән даһа чох узагдыр**. Доғрудур, Франсада кимин мүмкүнаты варса торпаг ала биләр, лакин мәһз бу мүмкүнат нәтиҹәсиндә торпаг хырда саһәләрә парчаланмышдыр; бу торпаг саһәләри ҹүзи вәсаитә малик олан вә әсасән өз шәхси әмәјинә вә өз аиләләринин әмәјинә бел бағлајан адамлар тәрәфиндән беҹәрилир. Торпаг мүлкијјәтинин бу формасы вә онунла әлагәдар олараг, торпағын хырда саһәләр шәклиндә беҹәрилмәси кәнд тәсәррүфатында һәр ҹүр мүасир дәјишиклијин тәтбиг олунмасыны арадан галдырыр, ејни заманда торпаг саһибинин өзүнү һәр ҹүр иҹтимаи тәрәггинин вә хүсусән торпағын миллиләшдирилмәсинин гәти әлејһдарына чевирир. О, торпаға бағланмышдыр, нисбәтән ҹүзи кәлир әлдә етмәк үчүн о өзүнүн бүтүн һәјат гүввәләрини торпаға сәрф етмәлидир, о өз мәһсулунун хејли һиссәсини верки шәклиндә дөвләтә, мәһкәмә хәрҹләри шәклиндә мәһкәмә күруһуна, фаиз шәклиндә сәләмчијә вермәјә мәҹбурдур; о өз мәһдуд фәалијјәт даирәсиндән кәнардакы иҹтимаи һәрәкат һаггында гәтијјән һеч бир шеј билмир. Бунунла белә о өзүнүн бир парча торпағындан вә торпаг үзәриндә номинал мүлкијјәт һүгугундан фанатикҹәсинә бәрк-бәрк јапышмышдыр. Франсыз кәндлиси бу јолла сәнаје фәһлә синфи илә фәлакәтли антагонизмә ҹәлб олунду.

Кәндли мүлкијјәти торпағын миллиләшдирилмәси үчүн ән бөјүк әнкәл олдуғуна көрә мүасир Франса шәксиз, бу бөјүк проблемин һәллини ахтармалы олдуғумуз өлкә дејилдир.

Һакимијјәт буржуазијанын әлиндә олдуғу бир заманда торпағын миллиләшдирилмәси вә онун хырда парчалар шәклиндә ајры-ајры шәхсләрә вә ја фәһлә бирликләринә верилмәси онларын арасында јалныз шиддәтли рәгабәт төрәдәрди вә нәтиҹәдә рентанын даһа да артмасына сәбәб оларды, бу исә өз нөвбәсиндә истеһсалчыларын һесабына јашајан торпаг саһибләринә јени мәнфәәт кәтирәрди.

1868-ҹи илдә[202] Брүсселдә Интернасионалын конгресиндә јолдашларымыздан*** бири демишди:

«Торпаг үзәриндә хырда хүсуси мүлкијјәт елм тәрәфиндән, ири торпаг мүлкијјәти исә әдаләт тәрәфиндән писләнилмишдир. Беләликлә, ики јолдан

---

* Әлјазмасынын гаралмасында бу ифадә јохдур; көрүнүр, бу ифадә Дүпона мәхсусдур. *Ред.*

** Әлјазмасынын гаралмасында бу ифадәнин әввәлиндә јазылмышдыр: «5-ҹи бәндә». *Ред.*

*** — Сезар де Пап. *Ред.*

бири галыр: торпаг ја кәнд бирликләринин мүлкиііәти, ја да бүтүн милләтин мүлкиііәти олмалыдыр. Бу мәсәләни кәләчәк һәлл едәчәкдир».

Мән исә әксинә дејирәм*: ичтимаи һәрәкат белә бир һөкм верәчәкдир ки, торпаг јалныз милләтин өзүнүн мүлкиііәти ола биләр. Торпағы бирләшмиш кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин әлинә вермәк чәмиііәти јалныз бир тәкчә истеһсалчылар синфинә табе етдирмәк демәк оларды.

Торпағын миллиләшдирилмәси әмәк илә капитал арасындакы мүнасибәтләрдә там дөнүш јарадачаг вә нәтичә е'тибарилә һәм сәнаједә, һәм дә кәнд тәсәррүфатында капиталист истеһсал үсулуну тамамилә ләғв едәчәкдир. О заман синфи фәргләр вә имтијазлар истинад етдикләри** игтисади әсасла бирликдә јох олуб кедәчәкләр. Өзкә әмәји һесабына һәјат сүрмәк кечмишдә галачагдыр. Чәмиііәтин өзүндән ајрылмыш һөкумәтләр вә дөвләтләр даһа олмајачагдыр. Кәнд тәсәррүфаты, мә'дән иши, фабрик сәнајеси, бир сөзлә, истеһсалын бүтүн саһәләри тәдричән даһа мәгсәдәујғун шәкилдә тәшкил олуначагдыр. *Истеһсал васитәләринин милли мигјасда мәркәзләшмәси* үмуми вә сәмәрәли план үзрә ичтимаи әмәклә мәшғул олан азад вә бәрабәр һүгуглу истеһсалчыларын бирлијиндән ибарәт чәмиііәтин милли*** әсасы олачагдыр. XIX әсрин бөјүк игтисади һәрәкатынын инсанпәрвәр**** мәгсәди беләдир.

К. Маркс тәрәфиндән 1872-чи илин март—апрелиндә јазылмышдыр.

1872-чи ил ијунун 15-дә „The International Herald" гәзетинин 11-чи нөмрәсиндә дәрч олунмушдур.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 54—57.

---

* Әлјазмасынын гараламасында сонракы сөзләрин јеринә јазылмышдыр: «Кәләчәк һәлл едәчәкдир ки, торпаг јалныз милли мүлкиііәт ола биләр». *Ред.*

** Әлјазмасынын гараламасында «синфи фәргләр вә имтијазлар истинад етдикләри» сөзләринин әвәзиндә јазылмышдыр: «Әмәлә кәлдикләри игтисади әсасла бирликдә јох олуб кедәчәкләр вә чәмиііәт азад истеһсалчылар бирлијинә чевриләчәкдир». *Ред.*

*** Әлјазмасынын гараламасында «милли» сөзү әвәзинә јазылмышдыр: «тәбии». *Ред.*

**** Әлјазмасынын гараламасында «инсанпәрвәр» сөзүнүн үстүндән гәләм чәкилмишдир. *Ред.*

К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС

ҺААГАДА КЕЧИРИЛМИШ ҮМУМИ КОНГРЕСИН ГӘТНАМӘЛӘРИНДӘН

2—7 СЕНТЈАБР 1872-чи ИЛ[230]

I

НИЗАМНАМӘ ҺАГГЫНДА ГӘТНАМӘ

7-чи маддәдән сонра Низамнамәјә IX Лондон конфрансы (сентјабр 1871-чи ил)[192] гәтнамәсинин мәзмунунун хүласәсини верән ашағыдакы маддә дахил едилмәлидир.

Маддә 7а. Варлы синифләрин бирләшмиш һакимијјәти әлејһинә мүбаризәдә фәһлә синфи варлы синифләрин јаратдыглары бүтүн көһнә партијалара гаршы дуран хүсуси сијаси партија һалында тәшкил олунмагла, анчаг бу јолла бир синиф кими фәалијјәт көстәрә биләр.

Фәһлә синфинин сијаси партија һалында тәшкил олунмасы ичтимаи ингилабын гәләбәсини тә'мин етмәк вә онун сон мәгсәдинә наил олмаг—синифләри мәһв етмәк үчүн вачибдир.

Фәһлә синфинин игтисади мүбаризә сајәсиндә наил олдуғу гүввәләринин бирлији, истисмарчыларын сијаси һакимијјәтинә гаршы онун мүбаризәсиндә дә бир раситә олмалыдыр.

Торпаг вә капитал магнатлары өзләринин сијаси имтијазларындан даим өз игтисади инһисарларыны мүдафиә етмәк вә әбәдиләшдирмәк үчүн, әмәји әсарәтә алмаг үчүн истифадә етдикләринә көрә, сијаси һакимијјәт әлдә етмәк пролетариатын бөјүк вәзифәсинә чеврилмишдир.

5 сәсә гаршы 29 сәслә гәбул едилмишдир; 8 нәфәр сәс вермәмишдир...

К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән тәртиб олунмушдур

Ашағыдакы китабча шәклиндә бурахылмышдыр: „Rèsolutions du congrès gènèral tenu a la Haye du 2 au 7 septembre 1872", Londres, 1872, һабелә „La Emancipacion" гәзетинин 1872-чи ил, 2 нојабр тарихли 72-чи нөмрәсиндә вә „The International Herald" гәзетинин 1872-чи ил 14 декабр тарихли 37-чи нөмрәсиндә дәрч едилмишдир.

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 143.

К. МАРКС

ҺААГА КОНГРЕССИ ҺАГГЫНДА

1872-чи ИЛ СЕНТЈАБРЫН 8-дә
АМСТЕРДАМДА СӨЈЛӘДИЈИ НИТГИН
МҮХБИР ЈАЗЫСЫ[231]

Натиг дејир: XVIII әсрдә краллар вә дүнјанын голузорлулары өз сүлаләләринин мәнафејини мүзакирә етмәк үчүн Һаагаја топлашардылар.

Бүтүн һәдә-горхулара бахмајараг, биз фәһләләрин конгресини мәһз орада чағырмағы гәрара алдыг. Биз бөјүк Бирлијимизин һәјатилијини, интишар тапдығыны вә кәләчәјә бәсләдији үмидләри ән мүртәче чамаат арасында сүбута јетирмәк истәјирдик.

Бизим гәрарымыз бәлли олдугда, куја зәмин һазырламаг үчүн көндәрдијимиз елчиләр һаггында данышмаға башладылар. Бәли, һәр јердә елчиләримиз олдуғуну биз данмырыг, лакин әксәр һалларда онлар бизә мә'лум дејилдир. Һаагада бизим елчиләримиз әмәк шәраити дедикчә ағыр олан фәһләләрдән ибарәт иди; Амстердамда да елчиләримиз күндә 16 саат ишләјән фәһләләр иди. Бизим елчиләримиз бунлардыр, башга елчиләримиз јохдур; көрүндүјүмүз бүтүн өлкәләрдә онлар бизи һәмишә достчасына гаршыламаға һазырдырлар, чүнки чох тез баша дүшүрләр ки, мәгсәдимиз онларын вәзијјәтини јахшылашдырмагдыр.

Һаага конгреси үч мүһүм ишин өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәлди:

О, дағылмагда олан көһнә чәмијјәтә гаршы ичтимаи саһәдә олдуғу кими, сијаси саһәдә дә мүбаризә апармағын фәһлә синфи үчүн зәрури олдуғуну е'лан етди; биз өзүмүзү тәбрик едә биләрик ки, Лондон конфрансынын[192] бу гәтнамәси инди бизим Низамнамәјә* дахил едилмишдир.

---

* — бах: бу чилд, сәһ. 325. *Ред.*

Бизим арамызда әмәлә кәлән бир груп фәһләләрин сијаси фәалијјәтдән чәкинмәсини е'лан етмишдир. Бу принсипләрин ишимиз үчүн нә гәдәр тәһлүкәли вә фәлакәтли олдуғуну е'лан етмәји өзүмүзә борч билдик. Фәһлә әмәјин јени тәшкилини бәргәрар етмәк үчүн вахты чатдыгда сијаси һакимијјәти өз әлинә алмалыдыр; әкәр о, сијасәтә хор бахан вә сијасәти рәдд едән илк христианлар кими, јер үзүндә өз һөкмранлығындан һәмишәлик мәһрум олмаг истәмирсә көһнәлмиш тә'сисатлары мүдафиә едән көһнә сијасәти девирмәли олачагдыр.

Лакин биз һеч вахт иддиа етмәмишик ки, бу мәгсәдә һәр јердә ејни васитәләрлә чатмаг лазымдыр.

Биз билирик ки, мүхтәлиф өлкәләрин тә'сисатлары, адәт вә ән'әнәләри илә һесаблашмаг лазымдыр; биз инкар етмирик ки, Америка, Инкилтәрә—әкәр сизин тә'сисатларыныза јахшы бәләд олсајдым, бәлкә Һолландијаны да онларын чәркәсинә гатардым—кими өлкәләрдә фәһләләр өз мәгсәдләринә динч васитәләрлә чата биләрләр. Лакин бу һәтта, белә дирсә, биз һәмчинин е'тираф етмәлијик ки, гитә өлкәләринин әксәријјәтиндә ингилабымызын васитәси гүввә олмалыдыр; әмәјин һөкмранлығыны гәти бәргәрар етмәк үчүн бир мүддәт мәһз гүввәјә әл атмаг лазым кәләчәкдир*.

Һаага конгреси Баш Шура үчүн јени вә даһа кениш сәлаһијјәт мүәјјәнләшдирмишдир. Доғрудан да, һөкмдарлар[232] Берлинә топлашдыглары бир вахтда, феодализмин вә кечмиш дөврүн гүдрәтли нүмајәндәләринин бу мәчлисиндә бизә гаршы јени-јени амансыз чәза тәдбирләри көрүләчәји бир заманда; тә'гибләр тәшкил олундуғу бир вахтда Һаага конгреси өзүнүн Баш Шурасынын сәлаһијјәтини артырмағы вә гаршыдакы мүбаризә үчүн фәалијјәти—әлагәсизлик бу фәалијјәти сәмәрәсиз едәрди—мәркәзләшдирмәји ағыллы вә сәмәрәли һесаб етмишдир. Һәм дә Баш Шуранын сәлаһијјәти бизим дүшмәнләримиздән савајы кимләри тәшвишә сала биләр? Мәкәр онун өзүнә табе олмаға вадар етмәк үчүн бүрократик апараты вә ја силаһлы полиси вармы? Мәкәр онун нүфузу халис мә'нәви нүфуз дејилми? Мәкәр о өз гәрарлары һаггында федерасијалара мә'лумат вермирми вә бу гәрарларын ичрасы һәмин федерасијалара һәвалә едилмәмишдирми? Белә бир шәраитә салынмыш, ордусуз полиссиз, мә'мурсуз галан һөкмдарлар өзләринин һакимијјәтини анчаг мә'нәви тә'сир вә мә'нәви нүфуз әсасында гурсајдылар, ингилабын јолунда чох зәиф бир манеә олардылар.

---

* — «Volksstaat» гәзетиндә бу ифадәнин јеринә белә јазылмышдыр: «Лакин һеч дә бүтүн өлкәләрдә мәсәлә мәһз бу чүр дејилдир». *Ред.*

Нәһајәт, Һаага конгреси Баш Шуранын игамәткаһыны Нју-Јорка көчүрмүшдүр. Көрүнүр, бу гәрар чохларыны, һәтта, бизим достларымызы да тәәччүбләндирмишдир. Онлар јәгин унудурлар ки, Америка кетдикчә даһа чох фәһлә дүнјасына чеврилир, һәр ил бу икинчи гитәјә јарым милјон фәһлә көчүр вә лазымдыр ки, фәһләнин үстүнлүк тәшкил етдији бу зәминдә Интернасионал дәрин көкләр бурахсын. Бундан әлавә конгресин гәрары Баш Шураја үмуми иш үчүн лазымлы вә фајдалы сајдығы үзвләри өз тәркибинә чәлб етмәк һүгугу верир. Кәлин онун фәрасәтинә бел бағлајаг вә үмид едәк ки, о өз вәзифәләри сәвијјәсиндә дајанан, Бирлијимизин бајрағыны Авропада јүксәк тута билән адамлары сечмәји бачарачагдыр.

Вәтәндашлар, Интернасионалын әсас принсипини: һәмрә'јлик принсипини хатырлајаг. Әкәр биз бу һәјати принсипи бүтүн өлкәләрин бүтүн фәһләләри арасында мөһкәмләндирсәк, чан атдығымыз бөјүк мәгсәдә чатарыг. Ингилаб һәмрә'ј олмалыдыр. Парис Коммунасынын бөјүк тәчрүбәси дә бизә буну өјрәдир. Парис Коммунасы она көрә сүгут етди ки,* бүтүн әсас мәркәзләрдә, Берлиндә, Мадриддә вә гејриләриндә ејни вахтда Парис пролетариатынын јүксәк мүбаризә сәвијјәсинә ујғун кәлән ингилаби һәрәкат баш вермәди.

Мәним өзүмә кәлдикдә исә ишими давам етдирәчәк вә бүтүн фәһләләрин кәләчәк үчүн чох сәмәрәли олан бу һәмр'әјлијини јаратмаг үзәриндә јорулмадан чалышачағам. Хејр, мән Интернасионалдан кетмирәм, әввәлки фәалијјәтим кими, һәјатымын галан һиссәси дә ичтимаи идејаларын тәнтәнәсинә һәср едиләчәкдир, биз дәриндән инанырыг ки, бу идејалар кеч-тез бүтүн дүнјада пролетариатын һөкмранлығына кәтириб чыхарачагдыр.

„La Libertè" гәзетинин 1872-чи ил сентјабрын 15-дә 37-чи нөмрәсиндә, „Der Volksstaat" гәзетинин 1872-чи ил октјабрын 2-дә 79-чу нөмрәсиндә дәрч едилмишдир.

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 153—155.

---

* — «Volksstaat» гәзетиндә даһа сонра јазылмышдыр: «башга өлкәләрин фәһләләри һәмрә'јлик көстәрмәдиләр». *Ред.*

Ф. ЕНКЕЛС

МӘНЗИЛ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР[233]

1887-чи ИЛИН ИКИНЧИ НӘШРИНӘ МҮГӘДДИМӘ

«Мәнзил мәсәләсинә даир» әсәр Лејпсигдә чыхан «Volksstaat»[51]да 1872-чи илдә дәрч етдирдијим үч мәгаләнин чап олунмуш сурәтидир. Мәһз о вахт франсыз милјардлары Алманијаја ахыб кедирди[119]; дөвләт борчлары өдәнилмишди, галалар вә казармалар тикилмишди, силаһ вә һәрби сурсат еһтијатлары тәзәләнмишди. Сәрбәст капитал, һәмчинин тәдавүлдә олан пул күтләси бирдән-бирә сон дәрәчә артмышды; һәм дә бүтүн бунлар мәһз елә бир заманда олмушду ки, Алманија дүнја мејданына јалныз «ваһид дөвләт» кими дејил, һәм дә бөјүк бир сәнаје өлкәси кими гәдәм гојмушду. Милјардлар кәнч ири сәнајеjә күчлү тәкан вермишди; мүһарибәдән сонракы гыса вә хүлјаларла зәнкин тәрәгги дөврүнү дә ән әввәл мәһз һәмин милјардлар јаратмышды, бундан сонра исә 1873—1874-чү илләрдә әзәмәтли ифлас баш верди вә көстәрди ки, Алманија—дүнја базарында чыхыш етмәјә гадир олан сәнаје өлкәсидир.

Көһнә мәдәни өлкә мануфактурадан вә хырда истеһсалдан ири сәнајеjә белә бир дөнүш, һәм дә чох әлверишли шәраит үзүндән сүр'әтләнмиш бир дөнүш етдији вахт,—әсасән һабелә «мәнзил еһтијачы» вахты олур. Бир тәрәфдән, кәндләрдән јығын-јығын фәһләләр, һеч көзләнилмәдән, инкишаф едиб сәнаје мәркәзләринә чеврилән бөјүк шәһәрләрә чәлб едилмиш олурлар; дикәр тәрәфдән, бу көһнә шәһәрләрин гурулушу јени ири сәнајенин шәраитинә вә артмыш олан кедиш-кәлишә даһа ујғун кәлмир; буна көрә дә күчәләр кенишләндирилир, јени күчәләр салыныр, шәһәрләрин ичиндән дәмир јол хәтләри чәкилир. Мәһз фәһләләр сел кими ахышыб шәһәрләрә кәлдикләри заман орада фәһлә мәнзилләри күтләви сурәтдә сө-

күлүр. Бурадан да һәм фәһләләрин, һәм дә мүштәриләри фәһләләрдән ибарәт олан хырда алверчиләрин вә сәнәткарларын бирдән-бирә мәнзил еһтијачы мејдана кәлир. Лап әввәлдән сәнаје мәркәзләри кими мејдана кәлән шәһәрләрдә бу мәнзил еһтијачы, демәк олар, һисс олунмур. Манчестер, Лидс, Брадфорд, Бармен-Елберфелд белә шәһәрләрдәндир. Лондонда, Парисдә, Берлиндә, Вјанада исә әксинә, мәнзил еһтијачы вахтилә сон дәрәчә кәскинләшмишди вә әксәрән даими характер дашыјыр.

Алманијада баш верән сәнаје ингилабынын әламәти олан мәһз бу кәскин мәнзил еһтијачы о заман «мәнзил мәсәләсинин» мәтбуатда кениш мүзакирәсинә сәбәб олмуш вә чүрбәчүр ичтимаи шарлатанлыг үчүн бәһанә олмушду. «Volksstaat»да да бир сыра белә мәгаләләр чыхмышды. Сонралар вүртембергли тибб доктору А. Мүлберкер адланан имзасыз мүәллиф Прудонун көстәрдији ичтимаи әлачын[234] көзәл тә'сирини бу мәсәләдә алман фәһләләринә изаһ етмәк үчүн һәмин вәзијјәти әлверишли һесаб етмишди. Мән бу гәрибә мәгаләләрин чап олунмасы мүнасибәтилә өз һејрәтими редаксијаја билдирдикдә, онлара чаваб вермәји мәнә тәклиф етдиләр вә мән дә чаваб вердим (биринчи бөлмәјә бах: «Прудон мәнзил мәсәләсини нечә һәлл едир»). Бу бир сыра мәгаләләрин ардынча мән тезликлә башга бир сыра мәгалә дә чап етдирдим: о мәгаләләрдә мән д-р Емил Заксын[235] китабына әсасән, бу мәсәләјә филантропик-буржуа бахышларыны тәһлил етдим (икинчи бөлмәјә бах: «Буржуазија мәнзил мәсәләсини нечә һәлл едир»). Узун фасиләдән сонра д-р Мүлберкер лајиг көрүб мәгаләләримә чаваб верди[236] вә мәни јенә дә е'тиразла чыхыш етмәјә мәчбур етди (үчүнчү бөлмәјә бах: «Бир даһа Прудон вә мәнзил мәсәләси һаггында»); бунунла да һәм мүбаһисә, һәм дә бу мәсәләјә даир мәним хүсуси мәшғәләләрим гуртарды. Ајрыча китабча шәклиндә дә чыхмыш олан бу үч серија мәгаләләрин мејдана кәлмәси тарихи беләдир. Әкәр инди онларын јени нәшри лазым кәлмишдирсә, бунунла мән шүбһәсиз јенә дә, Алманија империја һөкумәтинин хејирхаһ һимајәчилијинә миннәтдарам вә она бөјүк һөрмәтлә өз тәшәккүрүмү ифадә едирәм, чүнки о гадаған етмәклә, һәмишә олдуғу кими, јенә дә тәләбин гүввәтләнмәсинә сәбәб олмушдур.

Јени нәшр үчүн мәтни нәзәрдән кечирдим, бә'зи әлавәләр вә гејдләр етдим вә биринчи бөлмәдә бурахылан вә тәәссүф ки, мәним әлејһдарым д-р Мүлберкерин нәзәринә чарпмајан кичичик бир игтисади сәһви дүзәлтдим.

Мәтни нәзәрдән кечирәркән, сон он дөрд ил әрзиндә беј-

нәлхалг фәһлә һәрәкатынын чох бөјүк тәрәггиси парлаг сурәтдә гаршымда чанланды. Һәлә о заман бу бир факт иди ки, «роман дилләриндә данышан фәһләләрин ијирми ил әрзиндә Прудонун* әсәрләриндән башга», бир дә ки, Прудону «бизим үмуми мүәллимимиз», no.re maître à r ous tous һесаб едән вә «анархизм» баниси олан Бакунин тәрәфиндән прудонизмин биртәрәфли шәрһиндән башга, «һеч бир мә'нәви гидасы јох иди». Һәрчәнд прудонистләр Франсада фәһләләр арасында анчаг хырдача бир тәригәт идиләр, лакин буна бахмајараг, јалныз онларын мүәјјән шәкилдә тәртиб олунмуш програмы вар иди вә јалныз онлар Коммуна заманы игтисади саһәдә рәһбәрлији өз әлләринә ала билдиләр. Белчикада прудонизм Валлон фәһләләри арасында тәкбашына һаким иди, Испанија вә Италијанын фәһлә һәрәкатында исә чох чүзи истисна илә һамы, әкәр анархист дејилдисә, гәтијјәтли прудонист иди. Бәс инди? Франсада фәһләләр Прудондан тамамилә үз дөндәрмишләр; анчаг радикал буржуалар вә хырда буржуазија арасында Прудонун һәлә дә тәрәфдарлары вардыр ки, бунлар да прудонист олмаг е'тибарилә өзләрини «сосиалист» адландырырлар, лакин сосиалист фәһләләр онларла ән шиддәтли мүбаризә апарырлар. Белчикада фламандлылар валлонлары һәрәката рәһбәрлик етмәкдән узаглашдырмышлар, прудонизми рәдд етмишләр вә һәрәкаты чох күчлү сурәтдә јүксәлтмишләр. Испанијада, һабелә Италијада анархизмин 70-чи илләрдәки күчлү ахыны чәкилиб кетмиш вә прудонизм галыгларыны да өзү илә апармышдыр; әкәр Италијада јени партија һәләлик тәшәккүл тапмаг просесиндәдирсә, Испанијада, Интернасионалын Баш Шурасына садиг галан Јени Мадрид Федерасијасы[237] хырдача бир өзәкдән инкишаф едиб гүввәтли партијаја чеврилмишдир вә республика мәтбуатынын өзүндән көрүндүјү кими, бу партија буржуа республикачыларынын фәһләләрә тә'сирини, өз һај-күјчү сәләфи олан анархистләрин һәр һансы бир вахтда сарсыда билдијиндән хејли бөјүк мүвәффәгијјәтлә сарсыдыр. Роман фәһләләри арасында Прудонун унудулмуш әсәрләринин јерини «Капитал», «Коммунист манифести» вә Маркс мәктәбинин бир сыра башга әсәрләри тутмушдур; Марксын башлыча тәләби—сијаси тәкһакимијјәтлилијә наил олан пролетариатын чәмијјәт адындан бүтүн истеһсал васитәләрини әлә алмасы тәләби,—инди роман өлкәләриндә дә бүтүн ингилабчы фәһлә синфинин тәләби олмушдур.

Лакин әкәр прудонизм һәмчинин роман өлкәләринин фәһләләри тәрәфиндән дә гәти рәдд едилмишдирсә, әкәр инди о

---

* Бах: бу чилд, сәһ. 360—361. *Ред.*

өзүнүн әсл мәгсәдинә ујғун олараг јалныз франсыз, испанијалы, италијалы вә белчикалы буржуа радикалларынын буржуа вә хырда буржуа нијјәтләринин ифадәси хидмәтини көрүрсә,—онда бунунла инди јенидән мәшғул олмаг даһа нәјә лазымдыр? Бу мәгаләләри јенидән чап етмәклә өлмүш дүшмәнлә јенидән мүбаризәјә кирмәк нәјә лазымдыр?

Әввәлән, она көрә ки, бу мәгаләләр бир тәк Прудон вә онун алман нүмајәндәләри илә мүбаһисәдән ибарәт дејилдир. Мәнимлә Маркс арасында олан әмәк бөлкүсүнә көрә, бизим бахышларымызы вахташыры мәтбуатда әкс етдирмәк,—демәли, о чүмләдән дүшмән бахышларла мүбаризә апармаг вә беләликлә дә Марксын өз бөјүк әсас әсәрини һазырламаға вахт тапмасына имкан вермәк мәним өһдәмә дүшдү. Бу сәбәбдән мән бизим бахышларымызы әксәрән полемик формада шәрһ едәрәк, бунлары дикәр бахышлара гаршы гојмалы олурдум. Бу һалда да мәһз белә олмушду. Биринчи вә үчүнчү фәсилләрдә јалныз мәсәләнин прудонсајағы изаһынын тәнгиди дејил, һәмчинин бизим өз нөгтеји-нәзәримизин шәрһи дә вардыр.

Икинчиси, Прудон Авропа фәһлә һәрәкатынын тарихиндә о гәдәр әһәмијјәтли рол ојнамышдыр ки, ону садәчә олараг унутмаг мүмкүн дејилдир. О, нәзәри чәһәтдән рәдд едилмиш, әмәли һәјатда бир кәнара сыхышдырылмышдыр, амма өз тарихи әһәмијјәтини сахламагда давам едир. Ким мүасир сосиализми аз-чох әтрафлы өјрәнирсә, о, фәһлә һәрәкатында «арадан галдырылмыш» «нөгтеји-нәзәрләри» дә өјрәнмәлидир. Марксын «Фәлсәфә јохсуллуғу»* әсәри, Прудонун өз әмәли ичтимаи ислаһат лајиһәләрини тәклиф етмәсиндән бир нечә ил әввәл чыхмышдыр; Маркс о заман Прудонун мүбадилә банкынын анчаг рүшејмини ашкара чыхарыб тәнгид едә биләрди. Беләликлә, бу чәһәтдән Марксын әсәрини һәмин китабча тамамлајыр, тәәссүф ки, әсла кифајәт дәрәчәдә олмајараг тамамлајыр. Маркс бунларын һамысыны даһа јахшы вә инандырычы тәрздә едәрди.

Нәһајәт буржуа вә хырда буржуа сосиализминин индијәдәк Алманијада чохлу нүмајәндәси вардыр. Бу нүмајәндәләр, бир тәрәфдән, катедер-сосиалистләрдән[238] вә чүрбәчүр филантроплардан ибарәтдир ки, бунларда да фәһләләри өз мәнзилләринин мулкијјәтчиси етмәк арзусу һәлә јенә бөјүк рол ојнајыр; демәли, онлара гаршы мәним әсәрим һәлә јенә вахтында чыхан бир әсәрдир. Дикәр тәрәфдән, сосиал-демократ партијасынын өзүндә, о чүмләдән рејхстаг фраксијасында да мүәјјән чешид хырда буржуа сосиализми јер тутур. Орада о,

* Бах: *К. Маркс.* «Фәлсәфә јохсуллуғу», Азәрнәшр, 1975. *Ред.*

еләә бир формада өз ифадәсини тапыр ки, мүасир сосиализмин әсас бахышлары вә бүтүн истеһсал васитәләрини ичтимаи мүлкијјәтә чевирмәк тәләби дүзкүн һесаб едилир, лакин бу тәләбин јалныз, әмәли ҹәһәтдән гејри-мүәјјән олан узаг бир кәләҹәкдә һәјата кечирилмәси мүмкүн сајылыр. Бунунла да индики заман үчүн вәзифә бир тәк ичтимаи јамагла кифајәтләнмәкдән ибарәт олур вә шәраитдән асылы олараг, «зәһмәткеш синифләрин јүксәлдилмәси» дејилән мәгсәдә доғру јөнәлдилмиш олан һәтта ән иртиҹачы сә'јләрә дә рәғбәт бәсләмәк мүмкүн һесаб едилир. Par excellence*, хырда буржуа өлкәси олан Алманијада, хүсусән, сәнаје инкишафы гәдимдән көк салмыш бу мешшанлар тәбәгәсини зорла вә кениш мигјасда көкүндән гопартмагда олдуғу бир заманда бу ҹүр ҹәрәјанын мөвҹуд олмасы тамамилә лабүддүр. Лакин фәһләләримизин һејрә'тләндирәҹәк дәрәҹәдә сағлам дүшүнҹәли олдуғу бир шәраитдә бу, һәрәкат үчүн гәтијјән тәһлүкәли дејилдир; фәһләләримиз бу дүшүнҹәни мәһз ахырынҹы сәккиз ил әрзиндә сосиалистләрә аид мүстәсна ганун[115] әлејһинә, полис вә һакимләр әлејһинә апардыглары мүбаризәдә парлаг сурәтдә көстәрдиләр. Лакин белә бир ҹәрәјанын мөвҹуд олдуғуну лап ајдын баша дүшмәк лазымдыр. Әкәр бу ҹәрәјан сонралар даһа сабит бир форма вә даһа мүәјјән ҹеврәләр аларса,—бу да лабүд вә һәтта арзу олунан бир шејдир,—онда өз програмыны ифадә етмәк үчүн өз сәләфләринин үзәринә гајытмаға мәҹбур олаҹагдыр вә о заман ҹәтин ки Прудонсуз кечинә билсин.

«Мәнзил мәсәләсинин» һәм буржуасајағы, һәм дә хырда буржуасајағы һәллиндә әсас ҹәһәт фәһләнин өз мәнзили үзәриндә мүлкијјәти мәсәләсидир. Лакин сон ијирми ил әрзиндә Алманијанын сәнаје инкишафы сајәсиндә бу мәсәлә тамамилә спесифик шәкилдә ишыгландырылмышдыр. Јалныз өз мәнзилинин дејил, һәмчинин бостанынын вә ја торпаг саһәсинин мүлкијјәтчиси олан муздлу фәһләләр һеч бир башга өлкәдә бурадакы гәдәр чох дејилдир; бунунла јанашы һәлә бир чох дикәр фәһләләр дә вардыр ки, иҹарәдар сифәтилә онларын фе'лән олдугҹа мөһкәм мүлкијјәт шәклиндә еви, бостаны вә ја торпаг саһәси вардыр. Кәнд ев сәнајеси бостанчылыгла вә ја хырда кәнд тәсәррүфаты илә бирликдә Алманијанын кәнҹ ири сәнајеси үчүн кениш бир әсас тәшкил едир; гәрбдә фәһләләр өз мәнзилләринин әсасән мүлкијјәтчисидирләр, шәргдә исә әсасән иҹарәдарыдырлар. Ев сәнајесинин бостанчылыг вә тарлачылыгла бу әлагәсинә вә, демәли, һәр јердә мәнзиллә тә'мин едилмиш олмасына нәинки јалныз әл тохуҹулуғунун

---

* — әсасән. *Ред.*

һәлә дә механики тохучу дәзкаһы илә мүбаризә апармагда олдуғу јерләрдә: Ашағы Рејндә вә Вестфалијада, Саксонија Филизли дағларында вә Силезијада тәсадүф олунур; биз бу әлагәјә, ев сәнајесинин һәр һансы бир саһәсинин кәнд сәнәти олараг көк салдығы һәр јердә, мәсәлән, Түринкија мешәсиндә вә Рјонда тәсадүф едирик. Түтүн инһисары мәсәләси мүзакирә едилдији заман ашкар олду ки, һәтта сигар һазырланмасы да артыг кәнд ев сәнајеси характери алмышдыр. Одур ки, мәсәлән, бир нечә ил бундан әввәл Ејфелдә[239] олдуғу кими, хырда кәндлиләр арасында кәскин еһтијач баш вердикдә буржуа мәтбуаты јеканә јардым васитәси олараг һәмин јерин шәраитинә мүнасиб ев сәнајеси саһәләри јарадылмасы һаггында дәрһал һај-күј галдырыр. Доғрудан да, һәм алман хырда кәндлиләринин артан еһтијачы, һәм дә алман сәнајесинин үмуми вәзијјәти кәнд ев сәнајесинин кетдикчә даһа кениш јајылмасына сәбәб олур. Бу—Алманијанын хүсусијјәтидир. Франсада биз буна бәнзәр бир шејә, јалныз истисна олараг, мәсәлән, ипәкчилик рајонларында тәсадүф едирик: хырда кәндлиләрин олмадығы Инкилтәрәдә кәнд ев сәнајеси күнәмузд ишләјәнләрин арвад-ушагларынын әмәјинә әсасланыр; јалныз Ирландијада биз Алманијада олдуғу кими, елә һәгиги кәндли аиләләринә тәсадүф едирик ки, бунлар һазыр палтар истеһсал едән ев сәнајесиндә мәшғулдурлар. Ајдындыр ки, бурада биз, дүнја сәнаје базарында тәмсил олунмајан Русијадан вә башга өлкәләрдән данышмырыг.

Демәли, Алманијанын кениш әразисиндә инди сәнаје елә бир вәзијјәтдәдир ки, илк нәзәрдә бу вәзијјәт машынлар тәтбиг олунмаздан әввәл һәр јердә һаким олан вәзијјәти хатырладыр. Лакин бу анчаг илк бахышда беләдир. Кечмиш заманларын, бостанчылыг вә тарлачылыгла әлагәдар олан кәнд ев сәнајеси, һеч олмазса сәнаје ҹәһәтдән инкишаф едән өлкәләрдә, фәһлә синфинин бабат, бә'зи јерләрдә исә һәтта бүтүнлүклә тә'мин олунмуш мадди вәзијјәтинин, лакин бунунла бәрабәр фәһлә синфинин әгли вә сијаси мискинлијинин әсасыны тәшкил едирди. Әл әмәјинин мәһсулу вә онун истеһсал хәрҹләри базар гијмәтини мүәјјән едирди; һазыркы әмәк мәһсулдарлығына нисбәтән һеч дәрәҹәсиндә олан о заманкы әмәк мәһсулдарлығы шәраитиндә сатыш базарлары адәтән тәклифдән даһа сүр'әтлә артырды. Кечән әсрин орталарында Инкилтәрәдә вә гисмән дә Франсада, хүсусән тохуҹулуг сәнајесиндә белә иди. Отуз иллик мүһарибәнин[68] төрәтдији дағынтылардан о заман ән әлверишсиз шәраитдә чәтинликлә өзүнү дүзәлтмәкдә олан Алманијада исә вәзијјәт, әлбәттә, тамамилә башга иди; Алманијада дүнја базары үчүн ишләјән јеканә ев сәнајесинә—кәтан тохуҹулуғуна—о гәдәр верки вә

феодал мүкәлләфијјәтләри гојулмушду ки, тохучу кәндлинин һәјаты саир кәндлиләрин чох ашағы, олан һәјат сәвијјәсиндән јүксәјә галхмырды. Буна бахмајараг, о заман ев сәнајеси фәһләсинин јашајышы мүәјјән дәрәчә тә'мин олунмуш јашајыш иди.

Машын тәтбиг олунмагла бунларын һамысы дәјишилди. Инди гијмәт машынлы истеһсалын мәһсулу илә мүәјјән едилмәјә башлады вә ев сәнајеси фәһләсинин әмәк һаггы бу гијмәтлә бирликдә ашағы дүшдү. Лакин фәһлә ја бу әмәк һаггы илә разылашмаға, ја да башга иш ахтармаға мәчбур иди, буну исә о, пролетар олмадан, јә'ни өз мүлкү олан вә ја ичарәјә көтүрдүјү хырдача евини, бостаныны вә бир парча торпағыны тәрк етмәдән едә билмәзди. Буна исә о анчаг чох надир һалларда әл атырды. Беләликлә, әл илә ишләјән көһнә кәнд тохучуларынын бостанчылыг вә тарлачылығы Алманијада һәлә индијәдәк гуртармамыш олан мүбаризәнин, тохучу әл дәзкаһынын механики дәзкаһла мүбаризәнин һәр јердә бу гәдәр чох узанмасына сәбәб олмушдур. Бу мүбаризәдә, хүсусән Инкилтәрәдә илк дәфә ашкар олду ки, әввәлләр тохучунун нисбәтән јахшы јашамасы үчүн әсас олан чәһәт—өзүнә мәхсус истеһсал васитәләринин олмасы,—инди тохучу үчүн манеә вә бәдбәхтлик олмушдур. Сәнаједә механики тохучу дәзкаһы онун әл дәзкаһыны мағлуб етмиш, кәнд тәсәррүфатында ики әкинчилик онун хырда әкинчилијинә үстүн кәлмишдир. Лакин һәр ики истеһсал саһәсиндә бир чохларынын биркә әмәји, һабелә машынларын вә елмин тәтбиги ичтимаи гајдаја чеврилдији һалда,—хырдача ев, бостан, бир парча торпаг вә тохучу дәзкаһы тохучуну көһнәлмиш фәрди истеһсал вә әл әмәји үсулуна бағламагда давам едирди. Ев вә бостан саһиби олмаг инди, гејри-мәһдуд һәрәкәт сәрбәстлијиндән хејли аз дәјәрли иди. Һеч бир фабрик фәһләси әллә ишләјиб јаваш-јаваш, лакин лабүд сурәтдә ачындан өлән кәнд тохучусунун јериндә олмаг истәмәзди.

Алманија дүнја базарына кеч гәдәм гојду; гырхынчы илләрдә мејдана кәлмиш олан бизим ири сәнаје өз биринчи јүксәлиши илә 1848-чи ил ингилабына борчлудур вә һеч олмазса ән чидди сијаси манеәләри онун јолундан кәнар етмиш олан 1866 вә 1870-чи илләрдәки ингилаблардан сонра, јалныз бундан сонра мүкәммәл инкишаф едә билмишди. Лакин бу заман дүнја базарынын бөјүк гисми артыг тутулмушду. Чох ишләнән маллары Инкилтәрә, ән јахшы бәзәк шејләрини Франса верирди. Алманија нә биринчиләри гијмәтлә, нә дә икинчиләри кејфијјәтлә мағлуб едә билмәзди. Беләликлә, Алманија үчүн анчаг бир јол галырды: о да алман истеһсалынын

әввәлки мә’лум јолу илә кедәрәк һәр шејдән әввәл дүнја базарына елә әмтәәләрлә сохулмагдан ибарәт иди ки, бунлар Инкилтәрә үчүн чох əһəмијјәтсиз, Франса үчүн исә чох пис иди. Алманларын севә-севә ишләтдикләри алдатма үсулу— әввәлчә јахшы нүмунәләр, сонра исә пис әмтәәләр көндәрмәк үсулу чох чәкмәдән, тәбии олараг, дүнја базарында бәрк чәзаландырылды вә, демәк олар, тамамилә арадан галхды; дикәр тәрәфдән, ифрат истеһсал шәраитиндә рәгабәт һәтта мө’тәбәр инкилисләри дә јаваш-јаваш сүрүшкән јола—кејфијјәти писләшдирмәк јолуна тәһрик етди вә беләликлә дә бу саһәдә рәгибләри олмајан алманлара јардым көстәрмиш олду. Беләликлә биз нәһајәт, ири сәнаје јаратдыг вә дүнја базарында мүәјјән рол ојнамаға башладыг. Лакин бизим *ири* сәнајемиз, демәк олар, анчаг дахили базар үчүн ишләјир (дәмир мә’мулаты сәнајеси истиснадыр, онун истеһсалы өлкәнин дахили тәләбатындан хејли артыгдыр) вә бизим күтләви ихрачымыз күлли мигдар хырда шејләрдән ибарәтдир ки, бунлар үчүн ири сәнаје анчаг лазыми јарымфабрикат верир, шејләрин өзүнү исә әксәрән кәнд ев сәнајеси һазырлајыр.

Һазыркы фәһлә үчүн, өзүнүн хырдача евдән вә бир парча торпағындан ибарәт «не’мәт» дә мәһз бурада бүтүн парлаглығы илә тәзаһүр едир. Һеч бир јердә,—чәтин ки, һәтта Ирландијанын ев сәнајеси дә истисна тәшкил едир—һеч бир јердә алман ев сәнајесиндә олдуғу гәдәр сон дәрәчә ашағы әмәк һаггы јохдур. Аиләнин өз бостанында вә ја бир парча торпағында һазырладығыны капиталист рәгабәтдән истифадә едиб иш гүввәси гијмәтиндән чыхыр; фәһләләр һәр һансы ишә-музда разы олмаға мәчбурдурлар, она көрә ки, әкс һалда онлар әсла һеч бир шеј алмазлар, бир тәк өз торпаг саһәсинин мәһсуллары илә исә јашаја билмәзләр, дикәр тәрәфдән һәмчинин она көрә ки, мәһз бу торпаг мүлкијјәти онлары бир јерә бағлајыр, онларын башга мәшғәлә ахтармасына мане олур. Мәһз бу чәһәт Алманијаја, дүнја базарында там бир сыра хырда әмтәәләри сатмагла рәгабәт апармаға габил олмаға имкан верир. *Капиталын кәтирдији бүтүн мәнфәәт, нормал әмәк һаггындан чыхылан пулдан һасил едилир, бүтүн изафи дәјәр исә алычыја бағышлана биләр.* Ихрач едилән алман әмтәәләринин бөјүк гисминин чох учуз олмасынын сирри будур.

Мәһз бу чәһәт һәр чүр башга чәһәтләрдән даһа артыг бир дәрәчәдә сәнајенин саир саһәләриндә дә алман фәһләләринин әмәк һаггыны вә јашајыш сәвијјәсини Гәрби Авропа өлкәләри фәһләләринин сәвијјәсиндән ашағыда сахлајыр. Ән’әнәви бир һал олараг иш гүввәси дәјәриндән хејли ашағыда сахланылан белә әмәк гијмәтләринин гурғушун кими ағыр дашы шә-

һәрләрдә вә һәтта бөјүк шәһәрләрдә фәһләләрин әмәк һаггына да тәзјиг көстәрәрәк ону иш гүввәсинин дәјәриндән ашағы салыр,—хүсусән она көрә ки, шәһәрләрдә дә пис һагг верилән ев сәнајеси көһнә сәнәтин јерини тутмуш вә бурада да әмәк һаггынын үмуми сәвијјәсини ашағы салыр.

Бизим үчүн бурада ајдынлашан будур: даһа әввәлки тарихи пилләдә фәһләнин нисбәтән јахшы күзәраны үчүн әсас олан шејләр—әкинчилијин сәнаје илә әлагәси, фәһләнин өз еви, бостаны, торпаг саһәси, мәнзиллә тә'мин олунмасы,—инди, ири сәнајенин һөкмранлығы заманы фәһлә үчүн нәинки сон дәрәчә ағыр бир бухов олур, һәмчинин бүтүн фәһлә синфи үчүн ән бөјүк бир бәдбәхтлик олур, һәм дә јалныз ајры-ајры сәнаје саһәләриндә вә ајры-ајры рајонларда дејил, бүтүн өлкәдә дә әмәк һаггынын өз нормал сәвијјәсиндән мисилсиз дәрәчәдә ашағы салынмасынын әсасы олур. Тәәччүблү дејилдир ки, әмәк һаггындан бу бөјүк чыхмалар һесабына јашајан вә варланан ири вә хырда буржуазија кәнд сәнајесинин, өз хырдача еви олан фәһләләрин һәсрәтиндәдир вә ев сәнајесиндә јени саһәләрин тәтбиг олунмасыны бүтүн кәндли мүсибәтләринә гаршы јеканә әлач һесаб едир!

Бу—ишин бир тәрәфидир; лакин онун әкс тәрәфи дә вардыр. Ев сәнајеси алман ихрач тичарәти үчүн вә бунунла бирликдә бүтүн ири сәнаје үчүн дә кениш бир әсас олмушдур. Буна көрә дә о, Алманијада кениш јајылмыш вә инди дә күндән-күнә даһа кениш јајылыр. О замандан ки хырда кәндлинин өз истеһлакы үчүн сәрф етдији ев пешә әмәји һазыр палтар сәнајесинин вә машынлы истеһсалын бурахдығы мәһсулларын учузлуғу үзүндән ифласы лабүд олду, марка гурулушунун, үмуми марканын вә мәчбури нөвбәли әкин системинин дағылмасы үзүндән о, өз мал-гарасындан, демәли, пејин еһтијатындан мәһрум олду,—о замандан бу ифлас сәләмчиләрин торуна дүшмүш хырда кәндлиләри мүасир ев сәнајесинә говур. Ирландијада торпаг саһибләринин торпаг рентасы кими, Алманијада да сәләмчи һипотекинин фаизләри әкинчилик кәлириндән дејил, јалныз ев сәнајесиндә чалышан кәндлинин әмәк һаггындан өдәниләбиләр. Ев сәнајеси кенишләндикчә мүхтәлиф јерләрин кәндлиләри бир-биринин ардынча мүасир дөврүн сәнаје һәрәкатына чәлб олунурлар. Ев сәнајеси васитәсилә әкинчилик јерләринин мәһз бу чүр ингилабиләшдирилмәси, Алманијада сәнаје ингилабыны, Инкилтәрәдә вә Франсада олдуғундан даһа бөјүк бир саһәјә јајыр: бизим сәнајенин нисбәтән ашағы сәвијјәдә олмасы һәмин сәнајенин кениш јајылмасыны хүсусилә чох тәләб едир. Бу сәбәбдәндир ки, Инкилтәрәнин вә Франсанын әксинә олараг Алманијада

ингилаби фәһлә һәрәкаты бир тәк шәһәр мәркәзләри илә мәһдуд олмајыб өлкәнин кениш әразисиндә бу гәдәр күчлү сурәтдә јајылмышдыр. Јенә бу сәбәбдәндир ки, һәмин һәрәкат сакит, мөһкәм вә гаршысыалынмаз сурәтдә артыр. Өзлүјүндә ајдындыр ки, Алманијанын пајтахтында вә башга бөјүк шәһәрләриндә галибијјәтли үсјан јалныз о заман мүмкүн олар ки, һәм хырда шәһәрләрин әксәри, һәм дә кәнд вилајәтләринин бөјүк гисми чеврилиш үчүн јетишмиш олсун. Аз-чох нормал инкишаф шәраитиндә биз һеч вахт, парислиләрдә 1848 вә 1871-чи илләрдә олдуғу кими, бир тәк фәһләләрин гүввәләри илә гәләбә чала билмәрик, лакин мәһз буна көрә биз, һәр ики һалда Парисин мәғлуб олмасы кими, ингилаби пајтахтын иртиҹачы әјаләт тәрәфиндән мәғлуб едилмәсинә јол верә билмәрик. Франсада һәрәкат һәмишә пајтахтдан башланырды, Алманијада исә ири сәнаје, мануфактура вә ев сәнајеси рајонларындан; пајтахт јалныз сонралар гошулурду. Буна көрә ола билсин ки, кәләчәкдә дә тәшәббүс франсызларын әлиндә олаҹаг, лакин гәти гәләбә анҹаг Алманијада газаныла биләр.

Лакин кениш јајылмаг үзүндән Алманијада истеһсалын ән мүһүм саһәси олмуш вә бунунла бәрабәр алман кәндлиләрини кетдикҹә даһа артыг дәрәҹәдә ингилабиләшдирән һәмин кәнд ев сәнајеси вә мануфактура өзү кәләҹәк чеврилиш үчүн анҹаг биринҹи пилләә хидмәтини көрүр. Марксын көстәрдији кими («Капитал», I чилд, 3-чү нәшри, сәһ. 484—495*), мүәјјән инкишаф пилләсиндә онларын да машынлар вә фабрик истеһсалы тәрәфиндән мәһв едилмәк сааты кәлиб чатаҹагдыр. Бу мәһволма сааты исә, дејәсән, артыг јахынлашыр. Лакин кәнд ев сәнајесинин вә мануфактуранын машын вә фабрик истеһсалы тәрәфиндән мәһв едилмәси Алманијада милјонларла кәнд истеһсалчысынын јашајыш васитәләринин мәһв едилмәси демәкдир, алман хырда кәндлиләринин аз гала јарысынын мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси демәкдир, нәинки јалныз ев сәнајесинин фабрик сәнајесинә, һәмчинин кәндли тәсәррүфатынын ири капиталист әкинчилијинә вә хырда торпаг саһиблијинин ири мүлкәдар тәсәррүфатларына чеврилмәси демәкдир, кәндлиләр һесабына капитал вә ири торпаг саһиблији мәнафеји үчүн сәнаје вә кәнд тәсәррүфат ингилабы демәкдир. Әкәр Алманија һәлә көһнә ичтимаи шәраитдә бу чеврилиши дә етмәли оларса, онда шүбһәсиз бу чеврилиш дөнүш нөгтәси олаҹагдыр. Әкәр о вахтадәк һеч бир башга өлкәдә фәһлә синфи тәшәббүсү әлинә алмазса, онда һүчума шүбһәсиз

* Бах: *К. Маркс*. «Капитал», I чилд, Азәрнәшр, 1969, сәһ. 471—481. *Ред.*

Алманија башлар вэ «шанлы мүбариз ордунун» кэндли оғуллары мэрдликлэ јардым көстэрэрлэр.

Белэликлэ, буржуа вэ хырда буржуа утопијасы—һэр фэһлэни хырдача бир евин там мүлкијјэтчиси етмэк вэ белэликлэ дэ ону јарымфеодал эсасларла капиталистэ бағламаг утопијасы—инди тамамилэ башга шэкил алыр. Бу утопијанын һэјата кечирилмэси бүтүн хырда кэнд ев саһиблэрини ев сэнајеси фэһлэлэринэ чевирмэк, көһнэ гапалылығы вэ инди «ичтимаи бурулгана» чэлб олунан хырда кэндлилэрин бу гапалылыгла элагэдар олан сијаси мискинлијини мэһв етмэк демэкдир; сэнаје ингилабынын кэндэ јајылмасы вэ эһалинин эн һэрэкэтсиз, эн мүһафизэкар синфинин дөнүб ингилаб јајан бир синиф олмасы демэкдир вэ бүтүн бунлара үстэлик—ев сэнајесиндэ чалышан кэндлилэрин машын тэрэфиндэн мүлкијјэтдэн мэһрум едилмэси демэкдир ки, бу да кэндлилэри зорла үсјан јолуна сөвг едир.

Нэ гэдэр ки буржуа-сосиалист филантроплар өз капиталист ичтимаи функсијаларында өз идеалларыны тэрсинэ, ичтимаи ингилаб хејринэ һэјата кечирмэкдэ давам едирлэр, биз онлара һэвэслэ јол верэ билэрик ки, һэмин идеалдан зөвг алсынлар.

Фридрих Енкелс

Лондон, 10 јанвар 1887-чи ил

„Der Sozialdemokrat" гэзетинин 15 вэ 22 јанвар 1887-чи ил тарихли 3-чү вэ 4-чү нөмрэлэриндэ вэ бу китабда чап едилмишдир: F. Engels. „Zur Wohnungsfrage". Hottingen-Zürich, 1887

К. Марксын вэ Ф. Енкелсин Эсэрлэри мэтниндэн чап олунур, 2-чи нэшри, 21-чи чилд, сэһ. 334—344.

МӘНЗИЛ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР

I БӨЛМӘ

ПРУДОН МӘНЗИЛ МӘСӘЛӘСИНИ НЕЧӘ ҺӘЛЛ ЕДИР

«Volksstaat»[51]ын 10-чу №-синдә вә сонракы нөмрәләриндә мәнзил мәсәләсинә даир алты мәгаләдән ибарәт бир јазы дәрч едилмишдир; һәмин мәгаләләр анчаг она көрә диггәтәлајигдир[234] ки,—40-чы илләрин чохдан унудулмуш јарыбәдии бә'зи јазылары һесаба алынмазса—бунлар Алманијада Прудон мәктәби јаратмаг јолунда илк тәшәббүсдүр. Бу, артыг 25 ил бундан әввәл мәһз Прудон тәсәввүрләринә гәти зәрбә вурмуш* олан алман сосиализминин бүтүн инкишафы кедишинә нисбәтән керијә доғру елә бөјүк бир аддымдыр ки, лап индичә бу тәшәббүсүн әлејһинә чыхмағына дәјәр.

Һазырда мәтбуатын бу гәдәр бөјүк әһәмијјәт вердији вә мәнзил еһтијачы дејилән еһтијач ондан ибарәт дејилдир ки, үмумијјәтлә фәһлә синфи ағзына гәдәр долу олан, сағлам олмајан пис мәнзилләрдә јашајыр. *Бу* мәнзил еһтијачы һазыркы вахт үчүн спесифик бир шеј дејилдир; бу еһтијач һәтта, кечмишдәки бүтүн мәзлум синифләрдән фәргли олараг мәһз мүасир пролетариат үчүн сәчијјәви олан изтираблардан бири дејилдир; әксинә, бу еһтијач бүтүн заманларын бүтүн мәзлум синифләринә демәк олар ејни дәрәчәдә әзаб вермишдир. *Бу* мәнзил еһтијачына сон гојмаг үчүн анчаг *бир* васитә вардыр ки, о да зәһмәткеш синифләрин һаким синифләр тәрәфиндән үмумијјәтлә истисмар олунуб әсарәтдә сахланмасына сон гојмагдан ибарәтдир. Һазыркы заманда мәнзил еһтијачы дедикдә нәзәрдә тутулан шеј—фәһләләрин онсуз да пис олан мәнзил шәраитинин бөјүк шәһәрләрә әһалинин бир-

* Марксын «Фәлсәфә јохсуллуғу» китабында, Брүссел вә Парис (Бах: *К. Маркс.* «Фәлсәфә јохсуллуғу», Азәрнәшр, 1975. *Ред.*

дән-бирә ахыб кәлмәси нәтиҹәсиндә хүсусилә кәскинләшмәсидир; мәнзил кирајәси сон дәрәҹә јүксәлмиш вә ајры-ајры евләрдә јашајанларын мәнзил дарысгаллығы даһа да артмышдыр, бә'зиләри үмумиј јәтлә өзләри үчүн далдаланачаг тапа билмирләр. Һәм дә *бу* мәнзил еһтијаҹындан бу гәдәр чох бәһс етмәк мәҹбуриј јәти анҹаг ондан ирәли кәлир ки, бир тәк фәһлә синфини сыхмагла галмајыб ејни заманда хырда буржуазијаны да сыхыр.

Һазыркы бөјүк шәһәрләримизин фәһләләринин вә бир гисим хырда буржуазијанын мәнзил еһтијаҹы мүасир капиталист истеһсал үсулундан доған сајсыз-һесабсыз *хырда* икинҹи дәрәҹәли бәлалардан биридир. Бу еһтијаҹ һеч дә капиталистин фәһләни бир фәһлә *кими* истисмар етмәсинин билаваситә нәтиҹәси дејилдир. Бу истисмар—әсас бәладыр вә иҹтимаи ингилаб капиталист истеһсал үсулуну мәһв етмәклә ону да мәһв етмәјә чалышыр. Капиталист истеһсал үсулунун тәмәл дашы белә бир фактдан ибарәтдир ки, бизим мүасир иҹтимаи гурулуш капиталистә фәһләнин иш гүввәсини өз дәјәринә сатын алмаг, лакин фәһләни онун иш гүввәси үчүн верилмиш олан гијмәти тәкрар истеһсал етмәкдән өтрү лазым олдуғундан артыг ишләмәјә мәҹбур едәрәк һәмин иш гүввәсиндән өз дәјәринә нисбәтән хејли чох дәјәр сыхыб чыхармаг имканы верир. Бу јолла истеһсал олунан изафи дәјәр бүтүн капиталистләр вә торпаг саһибләри синфи арасында, һабелә онларын папа вә императордан башламыш кечә көзәтчиләринә вә башгаларына гәдәр бүтүн пуллу нөкәрләри арасында бөлүнүр. Бу бөлкүнүн нечә һәјата кечирилдији бурада бизи марагландырмыр; шүбһәсиз олан будур ки, зәһмәт чәкмәјәнләрин һамысы анҹаг һәмин изафи дәјәрдән бу вә ја гејри үсулла онларын пајына дүшән һиссә илә јашаја билир (*Марксын «Капиталы»* илә мүгајисә ет; бу, илк дәфә* орада изаһ едилмишдир).

Фәһлә синфинин истеһсал етдији вә әвәзи өдәнилмәдән онун әлиндән алынмыш изафи дәјәрин зәһмәткеш олмајан синифләр арасында бөлүнмәси чох ибрәтли фитнә-фәсад вә бирбирини алдатмаг шәраитиндә баш верир: бу бөлкү алғы вә сатгы јолу илә баш вердијинә көрә, онун башлыҹа васитәләриндән бири сатычынын алычыны алдатмасындан ибарәтдир вә бу алдатма инди, хүсусән бөјүк шәһәрләрдә пәракәндә тиҹарәтдә сатычы үчүн әсл јашајыш шәрти олмушдур. Лакин әкәр дуканчы вә ја чөрәкчи фәһләни гијмәтдә, јахуд әмтәәнин кејфиј јәти ҹәһәтдән алдадырса, ону спесифик фәһлә һалында алдатмыр. Әксинә, бир һалда ки бу вә ја башга бир јердә

* Бах: *К. Маркс.* «Капитал», I ҹилд, Азәрнәшр, 1969. *Ред.*

алдадычылығын мүәјјән орта өлчүсү ичтимаи гајдаја чеврилир,—бир мүддәт кечәндән сонра о, һөкмән әмәк һаггынын мүвафиг дәрәчәдә јүксәлдилмәси илә өдәнилмәлидир. Дуканчы үчүн фәһлә алычыдыр, јә’ни пул вә ја кредит саһибидир, демәли, әсла фәһлә дејилдир, јә’ни иш гүввәси сатычысы дејилдир. Доғрудур ки, алдатма она, үмумијјәтлә јохсул синифләрә олдуғу кими, чәмијјәтин варлы синифләринә нисбәтән даһа чох зәрәр вурур, лакин бу алдатма јалныз фәһләјә зәрәр вуран, јалныз онун синфинә үз верән бир бәла дејилдир.

Мәнзил еһтијачы да ејнилә бунун кимидир. Һазыркы ири шәһәрләрин бөјүмәси, хүсусән шәһәрин мәркәзиндә бә’зи мәһәлләләрин торпаг саһәси дәјәринин сүн’и олараг, чох вахт сон дәрәчә јүксәлмәсинә сәбәб олур; һәмин саһәләрдә тикилән биналар бу дәјәри јүксәлтмәк әвәзинә, әксинә, ону ашағы салыр, чүнки һәмин биналар дәјишилмиш олан шәраитә даһа ујғун кәлмир; онлары сөкүр вә јериндә башга биналар тикирләр. Һәр шејдән әввәл мәркәздә олан фәһлә мәнзилләринин талеји беләдир; бу биналар һәтта адамларла сон дәрәчә долмуш олдуғу һалда, онлардан алынан кирајә һаггы һеч вахт мүәјјән максимум һәддиндән кәнара чыха билмәз, јахуд һәр һалда сон дәрәчә ләнк кәнара чыха биләр. Бу биналары сөкүрләр вә јериндә мағазалар, анбарлар, ичтимаи биналар тикирләр. Бонапартизм өз Османы шәхсиндә Парисдә* бу мејлдән фырылдагчылыг вә шәхси варланма мәгсәди илә сон дәрәчә кениш истифадә етмишдир. Лакин Осман руһу Лондонда, Манчестердә, Ливерпулда да өзүнү көстәрмиш вә, көрүнүр, Берлиндә дә, Вјанада да өзүнү өз евиндә олдуғу кими һисс едир. Нәтичәдә—фәһләләри шәһәрләрин мәркәзләриндән учгарлара сыхышдырырлар; фәһләләр үчүн мәнзилләр вә үмумијјәтлә хырда мәнзилләр чох аз тапылыр вә баһа олур, чох вахт исә һеч тапылмыр, чүнки бу шәраитдә тикинти сәнајеси фәһләләр үчүн анчаг мүстәсна һалларда мәнзилләр тикир, чүнки һәмин сәнаје үчүн баһалы мәнзилләр тикмәк даһа әлверишли еһтикар мејданыдыр.

Беләликлә, бу мәнзил еһтијачы даһа варлы синифләрә нисбәтән фәһләјә, шүбһәсиз, даһа шиддәтли әзаб верир; лакин, дуканчыларын алдадычылығы кими, бу еһтијач да ејни дәрәчәдә бир тәк фәһлә синфинә әзаб верән фәлакәт дејилдир вә мадам ки, фәһлә синфинә тохунур, онда, демәли, мүәјјән сәвијјәдә вә мүәјјән мүддәтдә, һәмчинин игтисади чәһәтдән дә мүәјјән дәрәчәдә өдәнилмәлидир.

Прудонун да мәнсуб олдуғу хырда буржуа сосиализми,

* «Парисдә» сөзү 1887-чи ил нәшриндә Енкелс тәрәфиндән әлавә едилмишдир. *Ред.*

фәһлә синфи илә бәрабәр башга синифләрә, хүсусән хырда буржуазијаја үз верән мәһз бу әзабларла даһа чох мәшғул олмағы үстүн тутур. Буна көрә дә белә бир һал да һеч тәсадүфи дејилдир ки, бизим алман прудонисти* һәр шејдән әввәл мәнзил мәсәләсиндән, көрдүјүмүз кими, һеч дә тәкчә фәһлә мәсәләси олмајан бир мәсәләдән јапышыр; бу да тәсадүфи дејилдир ки, әксинә, мәнзил мәсәләсини о, јалныз әсл фәһлә мәсәләси һесаб едир.

«Муздлу фәһлә капиталист үчүн нәдирсә—*кирајәнишин дә ев саһиби* үчүн одур».

Бу әсла доғру дејилдир.

Мәнзил мәсәләсиндә, бир-биринә гаршы дуран ики тәрәф вардыр: кирајәнишин вә кирајәјә верән, јахуд ев саһиби. Биринчи икинчидән мүвәггәти олараг мәнзилдән истифадә етмәк һаггыны сатын алмаг истәјир; онун пулу вә ја кредити вардыр, һәрчәнд бу кредити јенә һәмин ев саһибиндән сәләмчи гијмәти илә, мәнзил кирајәсинә әлавә шәклиндә алмаға мәчбур ола биләрди. Бу—садәчә олараг әмтәә сатмагдыр; бу—пролетар илә буржуа арасында, фәһлә илә капиталист арасында сөвдә дејилдир. Кирајәнишин—һәтта фәһлә дә олса—*варлы бир адам* кими мејдана чыхыр; о, ја өзүнә мәхсус әмтәәни, иш гүввәсини габагчадан сатмалыдыр ки, бундан һасил олан пулла мәнзилдән истифадә етмәк һүгугунун алычысы кими мејдана чыха билсин, ја да һәмин иш гүввәсинин сатылачағына тә'минат верә билмәлидир. Иш гүввәсинин капиталистә сатылмасынын доғурдуғу спесифик нәтичәләр бурада гәтијјән јохдур. Капиталист сатын алдығы иш гүввәсини мәчбур едир ки, әввәлән, өз дәјәрини тәкрар истеһсал етсин, икинчиси дә, мүвәггәти олараг вә капиталистләр синфи арасында бөлүнүнчәјә гәдәр капиталистин әлиндә галан изафи дәјәри дә истеһсал етсин. Беләликлә, бурада артыг дәјәр истеһсал олунур; мөвчуд дәјәрин үмуми мәбләғи артыр. Кирајә сөвдәсиндә исә иш тамамилә башга чүрдүр. Ев кирајәјә верән кирајәнишиндән нечә гопартса да, бу һәмишә јалныз—артыг *мөвчуд олан,* габагларда *истеһсал едилмиш* олан дәјәрин верилмәсидир вә кирајәнишин илә ев кирајәјә верәнин *бирликдә* малик олдуглары дәјәрин үмуми мәбләғи дәјишилмәз һалда галыр. Фәһләнин әмәк мәһсулунун бир һиссәсини һәмишә онун әлиндән алырлар,—һәм дә капиталистин фәһлә әмәјинә дәјәриндән әскикми, артыгмы, јохса дәјәринә көрә һагг вериб-вермәмәсинин фәрги олмур; кирајәнишинә исә бу анчаг о һалда үз верир ки, о, мәнзилә өз дәјәриндән артыг һагг вер-

* — А. Мүлберкер. *Ред.*

мәјә мәчбур олсун. Буна көрә дә кирајәнишин илә кирајәјә верән арасындакы мүнасибәти фәһлә илә капиталист арасындакы мүнасибәтлә ејниләшдирмәјә чәһд етмәк—һәмин мүнасибәти тамам тәһриф етмәк демәкдир. Әксинә, бурада биз ики вәтәндаш арасында халис бир ади әмтәә сөвдәси олдуғуну көрүрүк, һәм дә бу сөвдә үмумијјәтлә әмтәәләрин сатылмасыны вә хүсусилә «торпаг мүлкијјәти» әмтәәсинин сатылмасыны тәнзим едән игтисади ганунлар әсасында баш верир. Һәр шејдән әввәл, евин вә ја онун мүәјјән һиссәсинин тикилмәси вә сахланмасы хәрчләри нәзәрә алыныр; икинчи нөвбәдә—торпағын дәјәри нәзәрә алыныр ки, бу да евин чох вә ја аз әлверишли јердә олмасындан асылыдыр; нәһајәт, мәсәләни мүәјјән анда тәләб илә тәклиф арасындакы нисбәт һәлл едир. Бу садә игтисади мүнасибәт бизим прудонистин башында белә әкс олунур.

«Бир һалда ки ев тикилмишдир, евин һәгиги дәјәри мәнзил кирајәси формасында ев саһибинә кифајәт дәрәчәдән дә артыг чохдан өдәнилмиш олса да, ев—ичтимаи әмәјин мүәјјән һиссәсини алмаг үчүн *даими јуридик әсасдыр.* Белә олур ки, мәсәлән, 50 ил бундан әввәл тикилмиш ев һәмин мүддәтдә ичарә һаггы кәлириндән өз әввәлки хәрчләрини 2, 3, 5, 10 вә и. а. дәфә өдәмиш олур».

Бурада Прудон бүтүн варлығы илә бизим гаршымыза чыхыр. Әввәлән, нәзәрдән гачырылыр ки, мәнзил кирајәси јалныз евин тикилмәси хәрчинин фаизләрини дејил, һәмчинин тә'мир хәрчини, е'тибарсыз борчларын вә өдәнилмәјән мәнзил кирајәсинин орта мәблағини, һабелә арабир мәнзилләрин бош галмасындан дәјән зәрәрләри дә өдәмәлидир; нәһајәт*, бир һалда ки заман кечдикчә ев јашајыш үчүн јарарсыз олур вә гијмәтдән дүшүр,—демәли, мәнзил кирајәси, бу евин тикилмәсинә гојулмуш капиталын һәр ил мүвафиг һиссәсини өдәмәлидир. Икинчиси, нәзәрдән гачырылыр ки, мәнзил кирајәси, евин јерләшдији торпаг саһәси дәјәринин артмасы фаизләрини дә өдәмәлидир; нәзәрдән гачырылыр ки, демәли, онун бир һиссәси торпаг рентасындан ибарәтдир. Доғрудур, бизим прудонист орадача изаһ едир ки, торпаг мүлкијјәтчисинин иштиракы олмадан баш верән бу дәјәр артымы, һүгуга көрә она дејил, чәмијјәтә мәхсусдур; лакин прудонист көрмүр ки, бунунла да о, әслиндә торпаг мүлкијјәтинин мәһв едилмәсини тәләб едир; лакин бурада биз бу мәсәләдән данышмајачағыг, чүнки бу бизи чох узаглара апармыш оларды. Нәһајәт, о көрмүр ки, бүтүн бу сөвдәдә мәсәлә һеч дә мүлкијјәтчидән ев сатын алынмасы үзәриндә дејил, јалныз мүәјјән мүддәтә евдән истифадә

---

* «Нәһајәт» сөзүндән башлајараг, чүмләнин ахыры 1887-чи ил нәшриндә Енкелс тәрәфиндән әлавә едилмишдир. *Ред.*

едилмәси һүгугу үзәриндәдир. Мүәјјән бир игтисади һадисәнин фе'лән нә кими һәгиги бир шәраитдә баш вердији үзәриндә һеч вахт дүшүнмәмиш олан Прудон, әлбәттә, ев тикилмәсинә чәкилән хәрчләри әввәлки мәбләғинин мүәјјән шәраитдә 50 ил әрзиндә кирајә һаггы шәклиндә нә сајагла онгат өдәнилә биләчәјини өзү үчүн изаһ едә билмәз. О, һеч дә мүрәккәб олмајан бу мәсәләни игтисади чәһәтдән тәдгиг етмәк вә онун игтисади ганунлара һәгигәтән зидд олуб-олмадығыны вә нә сајаг зидд олдуғуну мөһкәм мүәјјән етмәк әвәзинә игтисадијјатдан һүгугшүнаслыға чәсарәтли бир сычрајышла хилас олмаға чалышыр: «Бир һалда ки ев тикилмишдир, о *даими јуридик әсасдыр»,* һәр ил мүәјјән тә'дијә үчүн әсасдыр. Бу нечә баш верир, ев *нә сајаг* јуридик әсас *олур,*—бу барәдә Прудон сусур. Һалбуки о мәһз буну изаһ етмәли иди. Буну тәдгиг етсә иди, көрәрди ки, дүнјада бүтүн јуридик әсаслар, нә гәдәр даими олсалар да, евә елә бир гүввә верә билмәзди ки, онун тикилмәсинә чәкилән хәрчләрин мәбләғи әлли ил әрзиндә кирајә һаггы шәклиндә онгат артыгламасы илә өдәнилмиш олсун; көрәрди ки, бу чүр нәтичәләрә анчаг (јуридик әсаслар ады илә чәмијјәт тәрәфиндән гәбул едилә билән) игтисади шәраит кәтириб чыхара биләр. Бурада исә о јенә баш-дан башламалы оларды.

Прудонун бүтүн нәзәријјәси игтисади керчәкликдән јуридик ибарәбазлыға бу хилас сычрајышына әсасланыр. Гочаг Прудон һадисәләрин игтисади әлагәсини көздән итирән кими—бу исә һәр бир чидди мәсәләдә она үз верир,—һүгуг саһәсинә гачмагла өзүнү хилас едир вә *әбәди әдаләтә* мүрачиәт едир.

«Прудон өз әбәди әдаләт идеалыны әввәлчә әмтәә истеһсалына ујғун јуридик мүнасибәтләрдән алыр вә јери кәлмишкән дејәк ки, бунунла да бүтүн филистерләрә белә бир тәсәлли кәтирән бир сүбут верир ки, әмтәә истеһсалы формасы да әдаләт гәдәр әбәдидир. Сонра о, әксинә, һәмин әдаләт идеалына ујғун сурәтдә һәгиги әмтәә истеһсалыны вә буна мүвафиг олан әсл һүгугу дәјишдирмәјә чалышыр. Бир кимјачы маддәләр мүбадиләсинин һәгиги ганунларыны тәдгиг етмәк вә бунларын әсасында мүәјјән мәсәләләри һәлл етмәк әвәзинә, маддәләр мүбадиләсини «зат» вә «гоһумлуг» кими «әбәди идејалара» ујғун сурәтдә дәјишмәк истәсәјди, биз онун һаггында нә дејәрдик? Бизә дејәндә ки, сәләмчилик «әбәди әдаләтә», «әбәди һәгигәтә», «әбәди мәһәббәтә» вә башга «әбәди һәгигәтләрә» зиддир,—мәкәр биз вахты илә сәләмчилијин «әбәди шәфгәтә», «әбәди имана», «аллаһ-тааланын әбәди ирадәсинә» зидд олдуғуну дејән килсә хадимләринин кечмишдә сәләмчи-

лик һаггында билдикләриндән азачыг да олса артыг бир шеј-ми билмиш олуруг?» (*Маркс,* Капитал, сәһ. 45*).

Бизим прудонистин** иши исә өз мүәллиминин ишиндән јахшы дејилдир:

«Кирајә мүгавиләси, һејванын бәдәниндә ган дөвраны нә гәдәр зәруридирсә, мүасир чәмијјәтин һәјатында да бир о гәдәр зәрури олан мин чүр мүбадилә сөвдәсиндән биридир. Тәбиидир ки, бу чәмијјәт бүтүн бу мүбадилә сөвдәләриндә *һүгуг идејасынын олмасында,* јә'ни бу сөвдәләрин һәр јердә әдаләт тәләбләринә чидди сурәтдә ујғун шәкилдә һәјата кечирилмәсиндә мараглыдыр. Бир сөзлә, чәмијјәтин игтисади һәјаты, Прудонун дедији кими, *игтисади һүгуг* јүксәклијинә галхмалыдыр. Һәгигәтдә исә, мә'лум олдуғу кими, мәһз бунун әксинәдир».

Күман етмәк олардымы ки, прудонизми Марксын мәһз һәмин һәлледичи чәһәтдән бу гәдәр гыса вә бу гәдәр сәрраст тәсвир етмәсиндән беш ил сонра алман дилиндә бу чүр чәфәнкијат чап едилә биләчәкдир? Бүтүн бу һәдјанын нә мә'насы вар? Мә'насы анчаг одур ки, мүасир чәмијјәти идарә едән игтисади ганунларын әмәли нәтичәләри мүәллифин һүгуг дујғусуну тәһгир едир вә мүәллиф мө'минликлә арзу едир ки, вәзијјәт дәјишилсин вә бу пис иш биртәһәр ислаһ едилсин.— Бәли, әкәр гурбағанын гујруғу олса иди, гурбаға олмазды! Мәкәр капиталист истеһсал үсулунда «һүгуг идејасы јохдур», мәһз фәһләләри истисмар етмәјә өз хүсуси һүгуги идејасы јохдур? Әкәр мүәллиф бизә дејирсә ки, бу—*онун* һүгуг идејасы дејилдир, онда биз бир аддым да олса ирәлиләмиш олуругму?

Лакин мәнзил мәсәләсинә гајыдаг. Бурада бизим прудонист өз «һүгуг идејасына» там мејдан верир вә бизи белә тә'сирли бир декламасија илә әјләндирир:

«Биз һеч бир тәрәддүд көстәрмәдән иддиа едирик ки, шөһрәтли әсримизин бүтүн мәдәнијјәтинә гаршы белә бир фактдан даһа дәһшәтли бир истеһза ола билмәз ки, бөјүк шәһәрләрдә әһалинин 90 вә даһа артыг фаизинин, өзләрининки адландыра биләчәкләри јурду-јувасы јохдур. Әхлаг вә аилә варлығынын һәгиги мәркәзи олан аилә очағыны ичтимаи фыртына дағыдыб пуч едир... Бу чәһәтдән биз вәһшиләрдән чох-чох ашағыдајыг. Троглодитин өз мағарасы, австралијалынын палчыгдан гајрылмыш өз комасы, һиндунун өз јурду вардыр,—мүасир пролетар исә фе'лән һавадан асылы галмышдыр» вә и. а.

Бу ачы шикајәтдә прудонизм бүтүн өз иртичачылығы илә өзүнү көстәрир. Мүасир ингилабчы синфин, пролетариатын јарадылмасы үчүн, кечмиш заманларын фәһләсини торпаға бағлајан көбәк бағынын кәсилмәси мүтләг зәрури иди. Тохучулуг дәзкаһы илә јанашы өз хырдача еви, бостанчығазы вә

---

* Бах: *К. Маркс.* «Капитал», I чилд, Азәрнәшр, 1969, сәһ. 94—95. *Ред.*
** — А. Мүлберкерин. *Ред.*

хырдача тарласы олан әл тохучусу бүтүн өз јохсуллуғу вә бүтүн сијаси мәһкумлуғу илә бәрабәр сакит, разы бир адам иди, «әдәб-әрканлы вә мәрифәтли иди», варлылары, кешишләри вә мә'мурлары көрәндә папағыны чыхардырды вә көлә руһу онун илијинә ишләмишди. Торпаға бағланмыш фәһләни мүлкијјәтдән тамамилә мәһрум олан, ирс галмыш бүтүн зәнчирләрдән* азад едилмиш, *ганундан кәнара салынмыш*** пролетара чевирән мәһз мүасир ири сәнаје,—мәһз бу игтисади ингилаб елә шәраит јаратды ки, зәһмәткеш синфин ән сон формада, капиталист истеһсалы формасында истисмары мәһз бу шәраитдә деврилә биләр. Лакин бирдән бу ағлаған прудонист мејдана чыхыр вә фәһләләрин өз аилә очағындан говулмасыны керијә доғру бөјүк бир аддым сајыб бу мүнасибәтлә аһзар едир, һалбуки мәһз бу һал фәһләләрин мә'нәви азадлығынын ән биринчи шәрти иди.

27 ил бундан әввәл («Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти»*** китабында) мән фәһләләрин өз евләриндән говулмасынын мәһз бу просесинин әсас чәһәтләрини, XVIII әсрдә Инкилтәрәдә онун нечә баш вердијини тәсвир етмишдим. Торпаг саһибләринин вә фабрикчиләрин етдикләри алчаглыглар, бу говулманын ән әввәл говулан фәһләләрә көстәрмәли олдуғу зәрәрли мадди вә мә'нәви тә'сир дә һәмин китабда лазымынча әкс олунмушдур. Лакин мәним һеч ағлыма кәлә биләрдими ки, мөвчуд шәраитдә тамамилә зәрури олан бу тарихи инкишаф просесини керијә доғру бир аддым—«вәһшиләрдән ашағы» бир шеј һесаб едим? Әсла. 1872-чи илдәки инкилис пролетары, «аилә очағына» малик олан 1772-чи ил кәнд тохучусундан һәдсиз дәрәчәдә јүксәкдә дурур. Һәм дә мәкәр троглодит өз мағарасында, австралијалы палчыгдан гајрылмыш өз комасында, һинду өз јурдунда һәр һансы бир вахтда ијун үсјаны[18] кими бир үсјан едә биләрми, јахуд Парис Коммунасы јарада биләрми?

Бөјүк мигјасда капиталист истеһсалы тәтбиг олунан вахтдан е'тибарән фәһләнин мадди вәзијјәтинин үмумијјәтлә писләшдијинә анчаг буржуа шүбһә едир. Мәкәр биз бунун үстүндә керијә, мисирлиләрин (һәмчинин чох чүзи) әт чөлмәјинә[240], јалныз кәдә гәлби тәрбијә едиб јетишдирмиш олан хырда кәнд сәнајесинә, ја да «вәһшиләрә» нәзәр салыб кәдәрләнмәлијик? Әксинә. Јалныз мүасир ири сәнајенин јаратдығы, ирс

* «Vollksstaat» гәзетиндә «ирс галмыш бүтүн зәнчирләрдән» сөзләри јеринә дәрч едилмишдир: «ирс галмыш бүтүн мәдәнијјәтдән». *Ред.*

** Чинасдыр: «vogelfrei»—«ганундан кәнара салынмыш», еjни заманда «гуш кими азад» демәкдир. *Ред.*

*** Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 231—517. *Ред.*

галмыш бүтүн зәнчирләрдән, о чүмләдән фәһләни торпаға бағлајан зәнчирдән азад едилмиш олан вә бөјүк шәһәрләрә говулуб кәтирилән пролетариат бөјүк ичтимаи чеврилиш едә биләр вә бу да һәр чүр синфи истисмара вә һәр чүр синфи һөкмранлыға сон гојар. Әллә ишләјән вә аилә очағына малик олан кечмиш кәнд тохучулары буну һеч вахт едә билмәздиләр, онлар һеч вахт белә бир фикрә кәлә билмәздиләр вә хүсусән һеч вахт онун һәјата кечирилмәсини арзу едә билмәздиләр.

Прудон үчүн исә, әксинә, сон јүз илдә баш верән бүтүн сәнаје ингилабы, бухарын күчү, әл әмәјини машынларла әвәз едән вә әмәјин мәһсулдар гүввәсини мингат артыран ири фабрик истеһсалы,—әсла хоша кәлмәјән бир һадисәдир, елә бир шејдир ки, о әслиндә кәрәк һеч олмајајды. Хырда буржуа олан Прудон елә бир аләмә чан атыр ки, орада һәр кәс ајрыча мүстәгил бир мәһсул, дәрһал истеһлак олунмаға вә базарда мүбадилә едилмәјә јарарлы олан бир мәһсул һазырлајыр; әкәр бурада һәр кәсә өз әмәји мәһсулунун там дәјәри башга мәһсулла өдәнилирсә, онда «әбәди әдаләт» тә'мин едилмиш олур вә јер үзүндә ән јахшы бир аләм јарадылмыш олур. Лакин Прудонун бу ән јахшы аләми тәрәгги едән сәнаје инкишафынын ајағы алтында галыб һәлә рүшејм һалында икән әзилмишдир; бу сәнаје инкишафы сәнајенин бүтүн бөјүк саһәләриндә ајрыча әмәји чохдан мәһв етмишдир вә ону хырда вә ән хырда саһәләрдә күндән-күнә даһа артыг мәһв едәрәк, ичтимаи әмәклә, машынлара вә тәбиәт гүввәләринин итаәтә кәтирилмәсинә архаланан әмәклә әвәз едир, елә бир әмәклә әвәз едир ки, онун дәрһал мүбадилә олунмаға вә ја истеһлака јарарлы олан һазыр мәһсулу, һазырланынчаја гәдәр әлләриндән кечмәли олдуғу бир чох шәхсин биркә мәһсулудур. Һәм дә мәһз бу сәнаје ингилабы сајәсиндә инсан әмәјинин мәһсулдар гүввәси—бәшәријјәтин варлығы мүддәтиндә илк дәфә олараг—елә бир јүксәклијә галхмышдыр ки, әмәк бүтүн инсанлар арасында дүзкүн бөлүндүкдә нәинки јалныз чәмијјәтин бүтүн үзвләринин бол-бол истеһлак етмәси үчүн вә зәнкин еһтијат фонду дүзәлдилмәси үчүн кифајәт едәчәк мигдарда мәһсул истеһсал етмәк мүмкүн олмуш, һәм дә һәр кәсин о гәдәр асудә вахт тапмасы мүмкүн олмушдур ки, тарихән ирс галмыш мәдәнијјәтдә—елм, инчәсәнәт, биркәјашајыш формалары вә и. а.—һәгигәтән гијмәтли нә варса, һамысыны нәинки јалныз көтүрмәк, һабелә буну һаким синфин инһисарындан чыхарыб бүтүн чәмијјәтин үмуми сәрвәтинә чевирмәк вә ону даһа да инкишаф етдирмәк имканы јаранмышдыр. Һәлледичи нөгтә дә мәһз бундан ибарәтдир. Инсан әмәјинин мәһсулдар гүввәси инкишаф едиб белә јүксәк бир

сәвиjjәjә чатан кими,—һаким синфин jашамасы үчүн һәр чүр бәһанә арадан галхыр. Ахы синфи фәрг мүдафиә едилиркән ахырынчы әсас һәмишә бундан ибарәт иди: елә бир синиф мөвчуд олмалыдыр ки, о, һәр күн бир тикә чөрәк әлдә етмәк үчүн өзүнү тагәтдән салмалы олмасын вә чәмиjjәт үчүн әгли әмәклә мәшғул олмаға онун вахты олсун. Сон jүз илин сәнаjе ингилабы, индиjәдәк өзүнә бир чох тарихи бәраәт тапмыш олан бу бошбоғазлығын көкүнү һәмишәлик кәсмишдир. Һаким синфин мөвчуд олмасы, сәнаjенин мәһсулдар гүввәләринин инкишафы үчүн, һабелә еjнилә дә елмин, инчәсәнәтин вә хүсусән мәдәни биркәjашаjыш формаларынын инкишафы үчүн күндән-күнә даһа бөjүк бир манеә тәшкил едир. Бизим индики буржуалардан даһа наданы һеч бир заман олмамышдыр.

Лакин достумуз Прудонун бүтүн бунларла һеч бир иши jохдур. О анчаг «әбәди әдаләт» һәсрәтиндәдир, башга һеч бир шеjин һәсрәтиндә деjилдир. Һәр кәс өз мәһсулу мүгабилиндә әмәjин бүтүн кәлирини, өз әмәjинин там дәjәрини алмалыдыр. Лакин ону мүасир сәнаjенин мәһсулунда һесаблаjыб мүәjjән етмәк асан иш деjилдир. Мүасир сәнаjе, мәчму мәһсулунда һәр бир аjрыча шәхсин мәһз о иштирак паjыны көрүнмәjә гоjмур ки, һәмин паj кечмишдәки әлаһиддә әл әмәjи шәраитиндә, истеһсал едилмиш мәһсулда өзлүjүндә ифадә олунурду. Сонра, мүасир сәнаjе, Прудонун бүтүн системинин әсасыны тәшкил едән фәрди мүбадиләни, jә'ни: ики истеһсалчы арасында олан вә онлардан һәр биринин истеһлак мәгсәди илә* өз мәһсулу мүгабилиндә өзкәсинин мәһсулуну әлдә етмәсинә имкан верән билаваситә мүбадиләни кетдикчә даһа артыг арадан галдырыр. Буна көрә дә иртичачы бир чәһәт; сәнаjе ингилабына нифрәт вә бүтүн мүасир сәнаjе, бухар машынларыны, әjиричи машынлары вә башга зибилләри кәнара туллаjыб көһнә әзиз әл әмәjинә гаjытмағы каһ ачыг, каһ да өртүлү ифадә едән меjл бүтүн прудонизмдә өзүнү көстәрир. Бурада биз мин мәһсулдар гүввәдән доггуз jүз дохсан доггузуну итирсәк дә, бүтүн бәшәриjjәт ән дәһшәтли әмәк көләлиjинә мәһкум олса да, ачлыг үмуми бир һал олса да,—әкәр биз мүбадиләни елә тәшкил едә билсәк ки, «һәр кәс әмәjин бүтүн кәлирини» көтүрсүн вә «әбәди әдаләт» һәjата кечирилсин, онда бүтүн jухарыда көстәриләнләрин нә әһәмиjjәти ола биләр? Fiat justitia, pereat mundus!

Гоj дүнjа мәһв олсун, тәки әдаләт гәләбә чалсын!

Әкәр бу Прудон әксингилабы үмумиjjәтлә һәjата кечирилә билсәjди, онда дүнjа да мәһв оларды.

---

* Бу чүмләнин сону, «jә'ни: ики истеһсалчы арасында» сөзләриндән башлаjараг, ахырынчы һиссәси 1887-чи ил нәшриндә Енкелс тәрәфиндән әлавә едилмишдир. *Ред.*

Һәм дә өзлүјүндә ајдындыр ки, мүасир ири сәнаједән ирәли кәлән ичтимаи истеһсал шәраитиндә, әкәр үмумиjjәтлә белә бир ифадәнин мә'насы варса, һәр кәс үчүн «өз әмәјинин бүтүн кәлири» тә'мин едилә биләр. Бу ифадәнин исә анчаг о заман мә'насы ола биләр ки, о, кенишләндирилмиш мә'нада баша дүшүлсүн, белә ки, һәр бир ајрыча фәһлә бу «өз әмәјинин бүтөв кәлиринин» мүлкиjjәтчиси олмаг дејил, тәкчә фәһләләрдән ибарәт олан бүтүн чәмиjjәт һәмин фәһләләрин өз әмәјинин мәчму мәһсулунун мүлкиjjәтчисидир; һәмин чәмиjjәт исә бу мәһсулун бир гисмини истеһлак үчүн өз үзвләри арасында бөлүр, дикәр гисмини өз истеһсал васитәләринин өдәнилмәсинә вә артыгламасына сәрф едир, бир гисмини дә истеһсал вә истеһлакын еһтијат фонду олараг топлајыр*.

* * *

Бүтүн дејиләнләрдән сонра биз инди артыг габагчадан биләрик ки, бизим прудонист бөјүк мәнзил мәсәләсини нечә һәлл едәчәкдир. О, бир тәрәфдән, белә бир тәләб ирәли сүрүр ки, һәр фәһләнин өзүнә мәхсус өз мәнзили олсун вә, беләликлә дә, биз даһа *вәһшиләрдән ашағы* олмајаг. Дикәр тәрәфдән, о инандырыр ки, евин тикилмәсинә әввәлчә чәкилән хәрчин, мәнзил кирајәси шәклиндә, һәгигәтдә олдуғу кими, ики, үч, беш вә ја онгат артыгламасы илә өдәнилмәси *һүгуг әсасы* үзәриндә баш верир вә бу һүгуг әсасы *«әбәди әдаләтә»* зиддир. Мәсәлә белә садә јолла һәлл олунур: биз һүгуг әсасыны ләғв едирик вә әбәди әдаләтә әсасланараг, өдәнилән мәнзил кирајәсини, мәнзилин өзүнүн гијмәтини өдәмәк һесабына верилән тә'дијә е'лан едирик. Әкәр сон нәтичәнин өзүндә олан белә илк шәртләр гәбул едиләрсә, онда, әлбәттә, һәр бир һоггабазын малик олдуғу чевиклик кифајәтдир ки, әлини салыб чибиндән әввәлчә һазырланмыш нәтичәни чыхартсын вә белә бир нәтичәјә чатдыран мәнтигин сарсылмазлығы илә ловғалансын.

Бурада да бунун кимидир. Мәнзил кирајә едилмәсинин ләғв олунмасы зәрурәт е'лан едилир, һәм дә һәр бир кирајәнишини өз мәнзилинин мүлкиjjәтчисинә чевирмәк тәләби шәклиндә е'лан едилир. Буну нечә етмәли? Чох садә јолла:

«Кирајә едилән мәнзил сатын алыныр... Әввәлки ев саһибинә өз евинин дәјәри сон гәпијинә гәдәр верилир. Өдәнилән кирајә һаггынын, әввәлләр олдуғу кими, кирајәнишин тәрәфиндән капиталын әбәди һүгугуна верилән бач-хәрач олмасы әвәзиндә,—бунун әвәзиндә, кирајә едилән мәнзилләрин сатын алынмасы е'лан олунан күндән е'тибарән кирајәнишинин

---

* «Бу ифадәнин исә ...» сөзләриндән башлајараг, бүтүн бу ахырынчы чүмлә 1887-чи ил нәшриндә Енкелс тәрәфиндән әлавә едилмишдир. *Ред.*

вердији дүрүст мүәјјән едилмиш мәбләғ, онун мүлкијјәтинә кечән мәнзилин пулуну өдәмәк һесабына һәр ил верилән бир тә'дијә олур... Чәмијјәт... бу јолла мүстәгил азад мәнзил саһибләри мәчмусуна чеврилир».

Прудонист* буну әбәди әдаләтә гаршы бир чинајәт һесаб едир ки, ев саһиби евә гојдуғу капиталындан һеч зәһмәт чәкмәдән рента вә фаизләр көтүрә билир. Прудонист декрет верир ки, буна сон гојмаг лазымдыр, евләрә гојулмуш капитал даһа фаиз вермәмәлидир вә о, сатын алынмыш торпаг саһәси олдуғуна көрә торпаг рентасы да вермәмәлидир. Лакин биз көрдүк ки, бу һеч дә мүасир чәмијјәтин әсасы олан капиталист истеһсал үсулуна тохунмур. Әтрафында фәһләнин истисмар олунмасынын һәрләндији дүјүм нөгтәси—иш гүввәсинин капиталистә сатылмасыдыр вә капиталистин бу сөвдәдән нечә истифадә едиб фәһләни, иш гүввәсинин өдәнилмиш дәјәриндән хејли артыг истеһсал етмәјә мәчбур етмәсидир. Капиталист илә фәһлә арасында мәһз бу сөвдә, сонрадан капиталистләрин мүхтәлиф нөвләри вә онларын нөкәрләри арасында торпаг рентасы, тичарәт мәнфәәти, капиталдан фаизләр, веркиләр вә саирә шәклиндә бөлүнән бүтүн изафи дәјәри јарадыр. Анчаг будур, бизим прудонист мејдана чыхыб дејир ки, әкәр капиталистләрин *бир јеканә нөвүнә*,—һәм дә әсла билаваситә иш гүввәси сатын алмајан вә, демәли, изафи дәјәр истеһсал етмәјә мәчбур етмәјән капиталистләр нөвүнә,—мәнфәәт, јахуд фаизләр көтүрмәк гадаған едилсәјди, бу—ирәлијә атылан аддым оларды! Әкәр ев саһибләри сабаһ өзләринә рента вә фаизләр вермәјә мәчбур етмәк имканындан мәһрум едилмиш олсајдылар, фәһлә синфинин әлиндән алыныб һаггы өдәнилмәјән әмәк күтләси зәррә гәдәр дәјишилмәзди; лакин буна бахмајараг бизим прудонист дејир:

«Беләликлә, мәнзил кирајә едилмәсинин гадаған олунмасы ингилаби идеја дәринликләриндә әмәлә кәлән *ән сәмәрәли вә ән јүксәк арзулардан* биридир; о, ичтимаи демократијанын *биринчи дәрәчәли тәләби* олмалыдыр».

Ејнилә устад Прудонун лап өз бағыртыларыдыр; онун да гаггылдамасы јумуртламыш олдуғу јумуртанын бөјүклүјүнә һәмишә тәрс мүтәнасиб олур.

Лакин белә көзәл бир вәзијјәт тәсәввүр един: һәр бир фәһлә, хырда буржуа вә буржуа һәр ил тә'дијә вермәк јолу илә өз мәнзилинин әввәлчә гисмән, сонра да там саһиби олмаг мәчбуријјәтиндә галачаг! Инкилтәрәнин сәнаје даирәләриндә, ири сәнаје, лакин хырдача фәһлә евләри олан вә һәр бир аиләли фәһләнин ајрыча хырда бир евдә јашадығы јерләрдә бунун јенә бир мә'насы оларды. Лакин Парисдә, һабелә кон-

---

* — А. Мүлберкер. *Ред.*

тинентдәки бөјүк шәһәрләрин чохунда хырда сәнаје илә јанашы бөјүк евләр вардыр ки, онларын һәр бириндә он, ијирми, отуз аилә јашајыр. Дүнјаны хилас едән вә кирајә верилмиш мәнзилләрин сатын алындығыны билдирән декрет е'лан олунан күн, Петер адлы бириси, фәрз едәк ки, Берлиндә машынтикинти фабрикиндә ишләјир. Фәрз едәк ки, илин ахырында о, Һамбург дарвазалары јахынлығында бир евин бешинчи мәртәбәсиндә хырдача бир отагдан ибарәт өз мәнзилинин, мәсәлән, он бешдә бир һиссәсинин мүлкијјәтчиси олачагдыр. Онун ишдән әли чыхыр вә, чох кечмәдән, о, Һанновердәки Потгофда үчүнчү мәртәбәдә һәјәтә көзәл бахары олан ејнилә бу чүр бир мәнзилдә јашамаға мәчбур олур вә бурада беш ај јашајандан сонра мүлкијјәтин $^{1}/_{36}$ һиссәсини әлдә едир, лакин бирдән-бирә тә'тил ону Мүнхенә апарыб чыхарыр вә бурада он бир ај јашајандан сонра Обер-Анкергасседән о тәрәфдә чох гаранлыг бир зирзәми мәнзилинин дүз $^{11}/_{180}$ һиссәсинин мүлкијјәтчиси едир. Зәманәмиздә фәһлә үчүн чох тез-тез үз верән сонракы јердәјишмәләр сонра ону: С.-Һаллендә ејни дәрәчәдә көзәл бир мәнзилин $^{7}/_{360}$ һиссәсини, Лидсдә башга бир мәнзилин $^{23}/_{180}$ һиссәсинин вә Серендә үчүнчү бир мәнзилин $^{347}/_{56223}$ һиссәсинин—«әбәди әдаләт» позулмасын дејә дүрүст һесабланмыш һиссәсинин,—мүлкијјәтчиси олмаға мәчбур едир. Бәс бизим Петер бүтүн бу мәнзил һиссәчикләри илә нә етсин? Бунларын һәгиги дәјәрини она ким верәр? Өз әввәлки мүхтәлиф мәнзилләринин јердә галан һиссәләринин мүлкијјәтчисини вә ја мүлкијјәтчиләрини о һарадан тапсын? Һәм дә, һәр мәртәбәсиндә, мисал үчүн, ијирми мәнзил олан вә—сатын алмаг вахты гуртардыгда, мәнзилләрин кирајәјә верилмәси ләғв олундугда—ајры-ајры һиссәләри, ола билсин ки, дүнјанын мүхтәлиф јерләринә сәпәләнмиш үч јүз мүлкијјәтчијә мәхсус олан һәр бир бөјүк евин һаггында мүлкијјәт мүнасибәти нә вәзијјәтдә олачагдыр? Бизим прудонист чаваб верәр ки, о заман Прудон мүбадилә банкы јарадылмыш олачаг вә һәмин банк һәр һансы әмәк мәһсулу үчүн һәр заман һәр кәсә әмәјин там кәлирини верәчәк, демәли, мәнзилин һәр бир һиссәсинин дә там дәјәрини верәчәкдир. Лакин, әввәлән, бурада бизим Прудон мүбадилә банкы илә ишимиз јохдур, чүнки мәнзил мәсәләсинә даир мәгаләләрдә онун ады һеч бир јердә чәкилмир; икинчиси, бу белә гәрибә бир јанылмадан ирәли кәлир ки, әкәр бириси әмтәә сатмаг истәјирсә, о һәмишә һөкмән әмтәәнин там дәјәрини верән алычы да тапа биләр; үчүнчүсү дә, Прудон бу кәшфи етмәздән әввәл, о, Labour Exchange Bazaar[241] ады илә Инкилтәрәдә дәфәләрлә ифлас етмишдир.

Фәһләнин өз мәнзилини *сатын алмалы* олдуғу һаггындакы бу идејанын өзү јенә дә, Прудонун артыг гејд етмиш олдуғумуз белә бир мүртәче принсипинә әсасланыр ки, мүасир ири сәнајенин јаратдығы шәраит хәстәлик чибанлары әмәлә кәтирир вә зоракылыгла,—јә'ни чәмијјәтин јүз ил әрзиндә кетмәкдә олдуғу ахына гаршы,—бу чәмијјәти елә бир вәзијјәтә гајтармаг лазымдыр ки, орада әлаһиддә бир истеһсалчынын көһнә, эталәтли әл әмәји үмуми бир гајдадыр вә бу чәмијјәт үмумијјәтлә, мәһв олмуш, һәмчинин һәлә мәһв олмагда давам едән хырда сәнәт истеһсалынын идеаллашдырылмыш бәрпасындан башга бир шеј дејилдир. Әкәр фәһләләр јенидән керијә, бу эталәтли вәзијјәтә гајтарылмыш олсајдылар, әкәр «ичтимаи фыртына» мүвәффәгијјәтлә арадан галдырылмыш олсајды, онда, әлбәттә, фәһлә «аилә очағы» мүлкијјәтиндән јенә дә истифадә едә биләрди вә о заман, јухарыда көстәрилән сатын алмаг нәзәријјәси о гәдәр дә мә'насыз көрүнмәзди. Лакин Прудон јаддан чыхарыр ки, буну һәјата кечирмәк үчүн о, әввәлчә, дүнја тарихинин саат әгрәбини јүз ил керијә чәкмәли вә бунунла да мүасир фәһләләри јенидән өз әчдадлары кими биликсиз, сүрүнән, мүти гуллара дөндәрмәли оларды.

Мәнзил мәсәләсинин һәмин прудонсајағы һәллиндә нә дәрәчәдә ағыллы, әмәли сурәтдә һәјата кечирилә билән мәзмун варса, бу индидән о дәрәчәдә һәјата кечирилир, һәм дә «ингилаби идеја дәринликләри» сајәсиндә дејил, бәлкә... ири буржуаларын өзләринин сајәсиндә һәјата кечирилир. Гулаг асаг, көрәк, Мадриддә чыхан мүкәммәл Испанија гәзети «Emancipacion»[242] 1872-чи ил мартын 16-да бу барәдә нә јазыр:

«Мәнзил мәсәләсини һәлл етмәјин, Прудон тәрәфиндән тәклиф олунан вә илк бахышда парлаг көрүнән, лакин ән јахындан нәзәрдән кечирдикдә тамамилә әһәмијјәтсиз олдуғуну бүрузә верән башга бир үсулу да вардыр. Прудон тәклиф етмишдир ки, кирајәнишинләр мөһләтлә пул верән алычылара чеврилсинләр вә беләликлә, һәр ил өдәнилән кирајә һаггы, мәнзилин дәјәринин һиссә илә өдәнилмәси һесаб олунсун, кирајәнишин исә мүәјјән мүддәт кечдикдән сонра һәмин мәнзилин мүлкијјәтчиси олсун. Прудона чох ингилаби көрүнән бу үсул инди бүтүн өлкәләрдә мөһтәкир кампанијалары тәрәфиндән тәтбиг едилмәкдәдир; беләликлә дә һәмин кампанијалар кирајә һаггыны јүксәлтмәк јолу илә мәчбур едирләр ки, онлара евләрин икигат вә үчгат дәјәрини версинләр. Ч-б Долфус вә Шимали-Шәрги Франсанын башга бөјүк фабрикчиләри бу системи јалныз пул гопармаг үчүн дејил, һәмчинин бундан әлавә бир дә кизли сијаси мәгсәдлә һәјата кечирмишләр.

Һаким синифләрин ән сәриштәли лидерләри пролетариата гаршы өзләри үчүн орду јаратмагдан өтрү һәмишә хырда мүлкијјәтчиләрин сајыны артырмаға чалышмышлар. Кечән әсрин буржуа ингилаблары задәканларын вә килсәнин ири торпаг мүлкијјәтини хырда парсел мүлкијјәтинә парчаламышлар, — инди Испанија республикачылары да һәлә мөвчуд олан ири торпаг мүлкијјәти һаггында белә етмәк истәјирләр,—вә беләликлә хырда торпаг мүлкијјәтчиләри синфи јаратмышлар ки, бу да о вахтдан е'тибарән

ҹәмијјәтин ән иртиҹачы үнсүрү олмуш вә шәһәр пролетариатынын ингилаби һәрәкаты үчүн даими бир манеә тәшкил етмишдир. III Наполеон дөвләт истигразларынын ајры-ајры купүрләрини хырдалашдырмаг јолу илә шәһәрләрдә дә белә бир синиф јаратмаг нијјәтиндә иди, ч.б. Долфус вә онун һәмкарлары исә өз фәһләләринә, һәр ил тә'дијә вермәләри шәртилә хырда мәнзилләр сатараг фәһләләрдә һәр бир ингилаби руһ әламәтини боғмаға вә ејни заманда онлары бу торпаг мүлкијјәти васитәсилә, артыг ишләмәјә башладыглары фабрикә бағламаға чалышыр. Беләликлә, Прудонун планы фәһлә синфинин вәзијјәтини нәинки әсла јүнкүлләшдирмәмишдир, һәтта ачыгдан-ачыға онун әлејһинә чеврилмишдир»*.

Мәнзил мәсәләсини нечә һәлл етмәли? Мүасир ҹәмијјәтдә бу мәсәлә дә тамамилә һәр бир башга ичтимаи мәсәлә кими һәлл олунур: тәләб илә тәклифин тәдричлә игтисади таразлашмасы јолу илә һәлл олунур, бу исә мәсәләнин елә бир һәллидир ки, мәсәләни даим өзү јенидән доғурур, јә'ни мәсәләни һеч бир сајагла һәлл етмир. Бу мәсәләни ичтимаи ингилабын нечә һәлл едәҹәји нәинки јалныз заман вә мәкан шәраитиндән асылыдыр, һәмчинин даһа узаглара кедән мәсәләләрлә дә әлагәдардыр вә бу мәсәләләрин ән мүһүмләриндән бири шәһәрлә кәнд арасында әкслијин јох едилмәсидир. Биз кәләҹәк ҹәмијјәтин утопик гурулуш системләрини ичад етмәклә мәшғул олмадығымыза көрә, бунун үзәриндә дајанмаг чох лүзумсуз бир иш оларды. Бир шеј шүбһәсиздир, о да мәһз будур ки, артыг инди бөјүк шәһәрләрдә кифајәт гәдәр јашајыш биналары вардыр вә бу биналардан ағыллы-башлы истифадә олунса, бунлар һәгиги «мәнзил *еһтијаҹына»* дәрһал көмәк едә биләр. Ајдындыр ки, бу анчаг индики ев саһибләрини мүлкијјәтдән мәһрум етмәк васитәсилә вә јурдсуз фәһләләри, јахуд инди һәддиндән артыг долмуш мәнзилләрдә јашајан фәһләләри һәмин евләрә јерләшдирмәк васитәсилә едилә биләр. Пролетариат сијаси һакимијјәти өз әлинә алан кими, ҹәмијјәтин хејри үчүн тәләб олунан бу ҹүр тәдбир дә мүасир дөвләтин башга мүлкијјәтләрдән мәһруметмә вә мәнзилләри тутма тәдбирләри кими асанлыгла јеринә јетирилә биләр.

---

* Америкада бөјүк вә ја бөјүмәкдә олан шәһәрләрин јахынлығында фәһләләрин өз «евинә» тәһким едилмәси васитәсилә мәнзил мәсәләсинин бу ҹүр һәллинин өзлүјүндә нечә мејдана кәлдијини Елеонора Маркс-Евелингин Индианополисдән 1886-чы ил нојабрын 28-дә јаздығы бир мәктубун бу јери көстәрир: «Канзас-Ситидә, јахуд, даһа доғрусу, онун јахынлығында биз һәлә тамамилә бош бир јердә ҹәми ики-үч отагдан ибарәт ачыначаглы хырда тахта тикилиләр көрдүк; торпаг саһәсинин гијмәти 600 доллар иди вә мәһз хырдача бир евин јерләшә биләҹәји гәдәр иди: бу евин өз гијмәти дә 600 доллар иди, демәли, шәһәрдән бир саатлыг мәсафәдә, батаглыг јердә мискин хырдача бир дахма үмумијјәтлә 4800 маркаја баша кәлирди». Беләликлә, фәһләләр белә мәнзилләри әлдә едә билмәк үчүн ағыр һипотек борҹу алтына кирмәли олурлар вә мәһз онда да һәгигәтән өз ағаларынын гулу олурлар; онлар өз евләринә бағланмышлар, онлар чыхыб кедә билмирләр вә онлара тәклиф един һәр һансы әмәк шәраитинә разы олмаға мәҹбурдурлар. *(1887-ҹи ил нәшринә Енкелсин гејди.)*

* * *

Лакин бизим прудонист* мәнзил мәсәләсиндә өз наилијјәтләри илә кифајәтләнмир. О мәчбур олур бу мәсәләни күнаһкарларын јашадығы јер үзүндән али сосиализм саһәсинә галдырсын вә бунунла да көстәрсин ки, орада да бу мәсәлә «ичтимаи мәсәләнин» мүһүм «һиссәсидир».

«Фәрз едәк ки, мәсәлән, кечид гануну васитәсилә капиталын мәһсулдарлығынын һәгигәтән боғазындан јапышылмышдыр, һәм дә тез вә ја кеч белә олмалыдыр, — вә бу ганун *бүтүн капиталлардан көтүрүләчәк фаизин һәчмини мөһкәм олараг бир фаиз мүәјјән едир,* һәм дә онун бу фаиз һәчмини дә тәдричлә сыфыра јахынлашдырмаг мејли вардыр, белә ки, нәтичә е'тибарилә, *капиталын дөврријјәси үчүн зәрури олан әмәкдән* башга һеч бир шејин әвәзи өдәнилмәјәчәкдир. Ајдындыр ки, бүтүн башга мәһсуллар кими, евә дә, мәнзилә дә бу ганун аид олачагдыр... Ев саһиби өзү биринчи олараг евини сатмаға чалышачагдыр, чүнки әкс һалда онун еви бош галарды, она гојулмуш капитал исә ачыгча фајдасыз оларды».

Бу мүддәа Прудон катехизисинин башлыча е'тигад символларындан бирини тәшкил едир вә орада һөкм сүрән долашыглығын ајдын нүмунәсини верир.

«Капиталын мәһсулдарлығы»—Прудонун еһтијатсызлыг едиб буржуа игтисадчыларындан көтүрдүјү бир чәфәнкијатдыр. Доғрудур, буржуа игтисадчылары да буну иддиа етмәкдән башлајырлар ки, әмәк һәр чүр сәрвәтин мәнбәјидир вә бүтүн әмтәәләрин дәјәр өлчүсүдүр; лакин онлар буну да изаһ етмәлидирләр ки, сәнаје вә ја сәнәт мүәссисәсинә капитал гојан капиталист нә васитә илә, нәтичәдә јалныз гојдуғу капиталы өзүнә гајтармаг дејил, һәмчинин бундан әлавә мәнфәәт дә көтүрүр. Буна көрәдир ки, буржуа игтисадчылары чүрбәчүр зиддијјәтләр ичәрисиндә долашыб галмаға, һәмчинин капитала да мүәјјән мәһсулдарлыг иснад вермәјә мәчбур олурлар. Капиталын мәһсулдарлығындан данышмаг әдасы кими Прудонун мәнимсәмиш олдуғу бу әда буржуа тәфәккүр үсулу батаглығына Прудонун һәлә нә гәдәр чуммуш олдуғуну көстәрән ән јахшы сүбутдур. Биз һәлә әввәлдә көрдүк ки, «капиталын мәһсулдарлығы» адланан шеј капитала хас олан габилијјәтдән (һазыркы ичтимаи мүнасибәтләр шәраитиндә, чүнки бу мүнасибәтләр олмасајды, капитал һеч капитал олмазды)—муздлу фәһләләрин һаггы өдәнилмәјән әмәјини мәнимсәмәк габилијјәтиндән башга бир шеј дејилдир.

Лакин буржуа игтисадчыларындан Прудонун фәрги бундадыр ки, о, бу «капитал мәһсулдарлығыны» бәјәнмир, әксинә, бунун «әбәди әдаләти» поздуғуну ачыб көстәрир. Мәһз бу «капитал мәһсулдарлығы» фәһләнин өз әмәјинин там кәлирини көтүрмәсинә мане олур. Демәли, ону мәһв етмәк ла-

---

* — А. Мүлберкер. *Ред.*

зымдыр. Бәс нә сајаг?—Бу сајаг ки, ичбари ганунлар васитәсилә *фаиз нормасы* ашағы салыначаг вә, нәһајәт, сыфыра ендириләчәкдир. О заман, бизим прудонистин фикринчә, капитал даһа мәһсулдар олмајачагдыр.

Борч *пул* капиталындан кәлән фаиз мәнфәәтин анчаг бир һиссәсидир; сәнаје вә ја тичарәт капиталындан көтүрүлән мәнфәәт капиталистләр синфинин һаггы өдәнилмәмиш әмәк шәклиндә фәһлә синфинин әлиндән алдығы изафи дәјәрин анчаг бир һиссәсидир. Фаиз нормасыны тәнзим едән игтисади ганунлар, изафи дәјәр нормасыны мүәјјән едән ганунлардан, ејни бир ичтимаи формасијанын ганунлары үчүн үмумијјәтлә мүмкүн олан дәрәчәдә асылы дејилдир. Бу изафи дәјәрин ајры-ајры капиталистләр арасында бөлүнмәсинә кәлдикдә, ајдындыр ки, мүәссисәләринә башга капиталистләр тәрәфиндән чохлу капитал гојулмуш олан сәнајечиләр вә тачирләр үчүн мәнфәәт нормасы, башга шәртләр бәрабәр олдугда, фаиз нормасынын ашағы дүшдүјү дәрәчәдә јүксәлмәлидир. Беләликлә, фаиз нормасынын ашағы салынмасы вә нәһајәт, ләғв едилмәси, һәгигәтдә һеч дә «капиталын мәһсулдарлығы» дејилән мәһсулдарлығын «боғазындан јапышмазды», фәһлә синфинин әлиндән алынан һаггы өдәнилмәмиш изафи дәјәрин ајры-ајры капиталистләр арасында јалныз башга чүр бөлүнмәсини мүәјјән едәрди вә сәнаје капиталистинә гаршы фәһләнин үстүнлүјүнү дејил, рентачыја гаршы сәнаје капиталистинин үстүнлүјүнү тә'мин етмиш оларды.

Прудон өз јуридик нөгтеји-нәзәриндән, бүтүн игтисади һадисәләр кими, фаиз нормасыны да ичтимаи истеһсалын шәраити илә дејил, бу шәраитин үмуми шәкилдә ифадә олундуғу дөвләт ганунлары илә изаһ едир. Истеһсалын ичтимаи шәраити илә дөвләт ганунларынын әлагәси һаггында азачыг да тәсәввүр вермәјән бу нөгтеји-нәзәрдән һәмин дөвләт ганунлары лабүд олараг елә тамамилә ихтијари әмрләр кими көрүнүр ки, бунлар һәр бир анда ејни мүвәффәгијјәтлә өзләринин ачыгча әкси олан әмрләрлә әвәз едилә биләр. Буна көрә дә Прудон үчүн—әкәр онун әлиндә һакимијјәт олса иди,—фаиз нормасыны бир фаизә ендирән декрет вермәкдән асан бир иш јохдур. Лакин әкәр бүтүн башга ичтимаи шәраит әввәлки һалында галса, онда Прудонун бу декрети анчаг кағыз үзәриндә јашаја биләр. Һеч бир декретә бахмајараг, фаиз нормасы јенә әввәлки кими, инди табе олдуғу игтисади ганунларла тәнзим едиләчәкдир. Кредити гајтара билән адамлар јенә әввәлки кими, шәраитдән асылы олараг 2, 3, 4 вә даһа артыг фаизлә пул борч алачаглар, јалныз бу фәрглә ки, рентачылар чох еһтијатлы олачаглар вә јалныз о адамлара пул борч верәчәкләр ки, онларын үзүндән мәһкәмә просеси олачағындан горхмаға

лүзум олмајачагдыр. Һәм дә капиталы өз «мәһсулдарлығындан» мәһрум етмәји нәзәрдә тутан бу бөјүк план—лап көһнәдир; о да *сәләмчилик һаггындакы ганунлар* гәдәр көһнәдир; бу ганунларын мәгсәди анчаг фаиз нормасыны мәһдудлашдырмагдан ибарәт иди вә һәмин ганунлар инди һәр јердә ләғв едилмишдир, чүнки ишдә онлары һәмишә позурдулар вә ја онлардан јан кечирдиләр, дөвләт дә ичтимаи истеһсал ганунлары һаггында өз ачизлијини е'тираф етмәјә мәчбур иди. Инди будур, јеринә јетирилә билмәјән бу орта әср ганунларынын бәрпа олунмасы «капиталын мәһсулдарлығынын боғазындан јапышмалыдыр»! Охучу көрүр ки, прудонизм нә гәдәр дәриндән тәдгиг едилирсә, онун иртичачылығы бир о гәдәр чох ашкара чыхыр.

Бу үсулла фаиз нормасы сыфыра ендирилдикдә вә, демәли, капиталдан фаиз көтүрүлмәси ләғв едилдикдә, «капиталын дөврijјәси үчүн зәрури олан әмәкдән башга һеч бир шејин әвәзи өдәнилмәјәчәкдир». Бунун мә'насы ондан ибарәт олмалыдыр ки, фаизин ләғв едилмәси мәнфәәтин вә һәтта изафи дәјәрин ләғв едилмәсинә бәрабәрдир. Лакин һәтта фаизи декрет васитәсилә *һәгигәтән* ләғв етмәк мүмкүн олсајды да,—бунун нәтичәси нә оларды?—*Рентачылар* синфи үчүн өз капиталларыны борч шәклиндә өзкәсинә вермәк даһа мә'насыз оларды, лакин рентачылар синфи тәһлүкәни көз алтына алыб өз капиталларыны өз сәнаје мүәссисәләринә вә ја сәһмдарлар кампанијаларына гојарды. Капиталистләр синфи тәрәфиндән фәһлә синфинин әлиндән алынмыш изафи дәјәр күтләси дәјишилмәз һалда галарды, јалныз онун бөлкүсү дәјишиләрди, һәм дә әһәмијјәтсиз дәрәчәдә дәјишиләрди.

Әслиндә исә бизим прудонист нәзәрдән гачырыр ки, артыг инди буржуа чәмијјәтиндә әмтәә сатын алындыгда «капитал дөврijјәси үчүн зәрури олан әмәкдән» (бу исә кәрәк: мүәјјән әмтәәнин истеһсалы үчүн демәк олсун) башга һеч бир шејин әвәзи орта һесабла өдәнилмир. Әмәк бүтүн әмтәәләрин дәјәр өлчүсүдүр вә мүасир чәмијјәтдә—базардакы дәјишикликләр һесаба алынмазса—һеч мүмкүн дејилдир ки, үмумијјәтлә әмтәәләрә, онларын һазырланмасы үчүн зәрури олан әмәкдән артыг верилсин. Хејр, мөһтәрәм прудонист, хејр, сәбәб бамбашгадыр: сәбәб одур ки, «капиталын дөврijјәси үчүн зәрури олан әмәјин» (Сизин долашыг ифадә тәрзинизи ишләдирик) һеч дә *бүтүнлүклә әвәзи өдәнилмир!* Бунун нечә баш вердијини Сиз Марксын әсәриндә охуја биләрсиниз («Капитал», I чилд, сәһ. 128—160*).

---

* Бах: *К. Маркс.* «Капитал», I чилд, Азәрнәшр, 1969, сәһ. 171—201. *Ред.*

Лакин бу һәлә һамысы дејилдир. Бир һалда ки *капитал үчүн* фаиз ләғв едилир, демәли, һәмчинин *кирајә һаггы** да ләғв едилир. Чүнки «бүтүн башга мәһсуллар кими евә дә, мәнзилә дә бу ганун аиддир». Бу лап гоча бир мајорун дедикләринә бәнзәјир: о өзүнә табе олан бир көнүллү һәрби гуллугчуну јанына чағырмағы әмр етмиш вә она демишди: «Ај киши! Дејирләр, сиз докторсунуз,—белә исә онда арабир бизә кәлин; мәним арвадым вә једди ушағым вардыр, одур ки, биздә һәмишә мүаличә етмәјә адам тапылар».

Көнүллү һәрби гуллугчу: «Бағышларсыныз, чәнаб мајор, мән фәлсәфә докторујам!»

Мајор: «Мәним үчүн фәрги јохдур, доктор елә доктордур».

Бизим прудонист дә беләдир: истәр кирајә һаггы олсун, истәрсә дә капиталдан фаиз—ондан өтрү фәрги јохдур, фаиз елә фаиздир, доктор елә доктордур.

Биз јухарыда көрдүк ки, vulgo** кирајә һаггы адланан кирајә гијмәти: 1) гисмән торпаг рентасындан, 2) гисмән иншаат капиталы үчүн фаиздән вә о чүмләдән иншаат подратчысынын мәнфәәтиндән, 3) гисмән тә'мир вә сығорта хәрчләриндән, 4) гисмән дә, ев тәдричлә јарарсыз һала дүшдүкчә иншаат капиталынын, о чүмләдән мәнфәәтин иллик тә'дијәләр һалында верилән өдәнчләриндән (амортизасија) ибарәтдир.

Инди һәтта корлар үчүн дә ајдын олмалыдыр ки, «ев саһиби өзү биринчи олараг евини сатмаға чалышачагдыр, чүнки экс һалда ев бош галарды, она гојулан капитал исә ачыгча фајдасыз оларды». Әлбәттә. Әкәр борч капиталы үчүн фаиз ләғв олунарса, онда һеч бир ев саһиби өз еви үчүн даһа бир пфенниг дә олса кирајә пулу ала билмәз, садәчә олараг она көрә ки, кирајә һаггыны (һәмчинин кирајә *пулу* адландырмаг олар, бир дә она көрә ки, бу ахырынчыја, капитал үчүн һәгиги фаиз тәшкил едән һиссә дә дахилдир. Доктор елә доктордур. Әкәр сәләмчилик һаггындакы ганунлары, јалныз онлардан јан кечмәк васитәсилә капитал үчүн ади фаиз барәсиндә тә'сирсиз һала салмаг мүмкүн олардыса, мәнзил кирајәси дәрәчәләринә һәмин ганунлар һеч бир заман һәтта азачыг да олсун тә'сир көстәрә билмәзди. Тәкчә Прудонун ағлына белә бир фикир кәлмишдир ки, онун сәләмчилик һаггындакы јени гануну, һеч бир шејә бахмајараг, јалныз капитал үчүн садәчә фаизи дејил, һәмчинин мәнзил үчүн мүрәккәб кирајә һаггыны да тәнзим едәчәк вә тәдричлә ләғв едәчәкдир. Лакин белә ол-

---

* Чинасдыр: Zins — фаиз, Miethzins (вә ја Miethe) — кирајә һаггы. *Ред.*

** — ади данышыгда. *Ред.*

дугда «ачыгча фајдасыз» олан бу еви ев саһибиндән чохлу пула алмаг даһа нәјә лазымдыр вә бу һалда ев саһиби нә үчүн үстәлик бир гәдәр пул да вериб «ачыгча фајдасыз» олан бу евдән јахасыны гуртармасын вә онун тә'миринә даһа хәрҹ чәкмәсин,—бунлар бизим үчүн сирр олараг галыр.

Али сосиализм саһәсиндә (бизим маестро Прудонун дедији кими, супрасосиализм саһәсиндә) бу бөјүк рәшадәти көстәрәндән сонра бизим прудонист даһа јүксәкләрә пәрваз етмәјә өзүнү һаглы билир.

«Инди анҹаг о галыр ки, тәдгигимизин бу гәдәр мүһүм бир мөвзусуну һәр тәрәфдән бүтүнлүклә ишыгландырмаг үчүн бә'зи нәтиҹәләр дә чыхараг».

Бәс бу нәтиҹәләр һансылардыр? Фаиз нормасынын ләғв олунмасы нәтиҹәсиндә јашајыш евләри нә дәрәҹәдә гијмәтдән дүшүрсә, јухарыда дејиләнләрдән дә бир о гәдәр аз дәрәҹәдә белә нәтиҹәләр доғур вә һәмин нәтиҹәләр бизим мүәллифин курултулу вә тәнтәнәли ибарәбазлығындан азад едиләрсә, анҹаг о демәкдир ки, кирајә едилән мәнзилләри сатын алмаг ишини даһа јахшы баша чатдырмаг үчүн ашағыдакылар арзу олунур: 1) мөвзунун дүрүст статистикасы, 2) јахшы санитар полиси вә 3) јени евләр тикмәји өһдәләринә көтүрә биләҹәк тикинти фәһләләри ширкәтләри; бүтүн бунлар, әлбәттә, чох јахшы вә көзәл шејләрдир, лакин бунлар, бүтүн бу курултулу базар ибарәбазлығына бахмајараг, Прудонун бир јығын идеја долашыглығыны әсла «бүтүнлүклә ишыгландыра» билмәз.

Белә бир рәшадәти көстәрмиш оланын һагты вар ҹидди бир нәсиһәтлә алман фәһләләринә мүраҹиәт етсин:

«Бизим фикримизҹә, бу вә башга бу кими мәсәләләр иҹтимаи демократијанын диггәтини ҹәлб етмәјә тамамилә лајигдир... Гој иҹтимаи демократија *кредит, дөвләт борҹлары, шәхси борҹлар, веркиләр вә с.* кими аз әһәмијјәтли олмајан башга мәсәләләри дә, бурада мәнзил мәсәләси тәдгиг едилдији кими, еләҹә ајдын сурәтдә тәдгиг етмәјә чалышсын» вә илахир.

Беләликлә, бизим прудонист «бу кими мәсәләләр» һаггында бизә там бир сыра мәгаләләр вә'д едир вә әкәр о, бүтүн бу мәсәләләри дә индики «бу гәдәр мүһүм мөвзу» кими әтрафлы арашдырарса, онда «Volksstaat» бүтүн ил мүддәтинә әлјазмалары илә тә'мин едилмиш олаҹагдыр. Һәм дә, биз вериләҹәк ҹаваблары габагчадан дуја биләрик,—һәр шеј артыг дејилмиш оланлардан ибарәт олаҹагдыр: капиталдан фаиз ләғв едиләҹәк, бунунла да, дөвләт борҹлары вә шәхси борҹлар үзрә верилән фаизләр арадан галхаҹаг, кредит һаваjы олаҹаг вә илахир. Ејни сеһрли сөз һәр бир башга мөвзуја тәтбиг едилир вә һәр бир ајрыҹа һалда мөһкәм мәнтигә көрә белә гәрибә бир

нәтичә чыхыр ки, әкәр капиталдан фаизләр ләғв едилмишдирсә, онда борч алынан пул үчүн даһа фаиз вермәк лазым кәлмир.

Бизим прудонистин бизи һәдәләјәрәк ирәли сүрмәк истәдији мәсәләләр дә јахшы мәсәләләрдир.—*Кредит!* Фәһләјә бир маашдан о бири мааша гәдәр олан кредитдән вә ја ломбард кредитиндән башга нә кредит лазымдыр? Белә бир кредити она һавајымы верәрләр, јохса фаизлә, һәтта ломбардларын сәләмчилик фаизләри илә,—фәһлә үчүн бунун чохму фәрги вар? Әкәр фәһлә, үмумијјәтлә дедикдә, бундан фајда көрсә вә, демәли, иш гүввәсинин истеһсал хәрчләри дә учузлашса,—онда иш гүввәсинин гијмәти дә ашағы дүшмәздими?—Лакин буржуа үчүн, хүсусилә дә хырда буржуа үчүн кредит мүһүм мәсәләдир, хырда буржуанын һәр заман кредит ала билмәси, һәм дә фаизсиз олараг ала билмәси онун үчүн хүсусилә әлверишли ола биләрди.—*«Дөвләт борчлары»!* Фәһлә синфи билир ки, бу борчу о алмамышдыр, һакимијјәти әлә кечирдикдә исә бу борчу өдәмәји борч алмыш оланларын үзәринә гојачагдыр.—*«Хүсуси борчлар»!*—кредитә бах.—*«Веркиләр»!* Буржуазијаны чох мараgландыран, фәһләләри исә чох аз марагландыран бир шејдир: фәһләнин верки шәклиндә вердикләри, нәтичә е'тибарилә, иш гүввәсинин истеһсал хәрчләринә дахилдир вә, демәли, капиталист тәрәфиндән өдәнилмәлидир. Фәһлә синфи үчүн сон дәрәчә мүһүм мәсәләләр олараг бурада бизим гаршымыза гојулан бүтүн бу маддәләрин һәгигәтдә анчаг буржуа үчүн вә ондан да артыг дәрәчәдә хырда буржуа үчүн чидди әһәмијјәти вардыр, биз исә Прудонун әксинә гәти дејирик ки, фәһлә синфи һеч дә бу синифләрин мәнафејини көзләмәјә борчлу дејилдир.

Капиталистлә муздлу фәһлә арасында мүнасибәт мәсәләси кими һәгигәтән фәһләләрә аид бөјүк бир мәсәлә һаггында, капиталистин өз фәһләләри әмәјиндән нә сајаг варлана билдији мәсәләси һаггында бизим прудонист бир кәлмә дә олса данышмыр. Онун мүәллими, доғрудур, бу мәсәлә илә мәшғул олмушдур, лакин ону әсла ајдынлашдырмамышдыр вә һәтта өзүнүн сон әсәрләриндә дә бу чәһәтдән әслиндә «Philosophie de la Misêre» («Јохсуллуг фәлсәфәсиндән»), бүтүн мискинлији һәлә 1847-чи илдә Маркс тәрәфиндән парлаг сурәтдә ифша едилмиш бу әсәрдән* узаға кетмәмишдир.

Чох кәдәрлидир ки, роман дилләриндә данышан фәһләләр ијирми беш ил әрзиндә, бу «Икинчи империја социалистләринин» јазыларындан савајы аз гала һеч бир башга мә'нәви

* Бах: *К. Маркс.* «Фәлсәфә јохсуллуғу». Ч-б Прудонун «Јохсуллуг фәлсәфәсинә» чаваб. (*К. Маркс.* «Фәлсәфә јохсуллуғу», Азәрнәшр, 1975). *Ред.*

сосиалист гидасы алмамышлар. Әкәр инди прудонизм нәзәриј-јәси Алманијада да чох јајылсајды, онда икигат кәдәрли олар-ды. Лакин бундан горхмаға лүзум јохдур. Алман фәһләләри нәзәри ҹәһәтдән прудонизми артыг әлли ил архада бурахмыш-лар вә буну *бир тәк* мәнзил мәсәләси тимсалында көстәрмәк кифајәтдир ки, бу ҹәһәтдән артыг зәһмәт чәкмәк лазым кәлмә-син.

II БӨЛМӘ

БУРЖУАЗИЈА МӘНЗИЛ МӘСӘЛӘСИНИ НЕҸӘ ҺӘЛЛ ЕДИР

I

Мәнзил мәсәләсинин *прудонсајағы* һәллинә һәср едилән бөлмәдә, хырда буржуазијанын нә дәрәҹәдә бу мәсәлә илә би-лаваситә мараглы олдуғу көстәрилмишди. Лакин бу мәсәлә-нин ири буржуазија үчүн дә, долајысы илә олса да, јенә хеј-ли әһәмијјәти вардыр. Мүасир тәбиәтшүнаслыг көстәрмиш-дир ки, фәһләләрин сых топалашдығы вә «пис мәһәлләләр» адланан мәһәлләләр, бизим шәһәрләримизә вахташыры үз ве-рән бүтүн епидемијаларын мәнбәјидир. Вәба, јаталаг, јаталаг гыздырмасы, чичәк хәстәлији вә башга гырычы хәстәликләр һәмин фәһлә мәһәлләләринин чиркләнмиш һавасында вә зә-һәрләнмиш сујунда өз бактеријаларыны јајыр; орада бунла-рын һеч көкү кәсилмир, мүнасиб шәраитдә исә бунлар инки-шаф едиб үмуми бир епидемија һалыны алыр вә онда өз мәнбәләриндән кәнара чыхараг шәһәрин, даһа јахшы һавасы олан вә капиталист ағалар јашајан даһа сағлам һиссәләринә јајылыр. Һаким капиталистләр синфинин, фәһлә синфини епидемија хәстәликләринә мәһкум етмәкдән зөвг алмасы онун өзү үчүн ҹәзасыз галмыр; бунун зәрәри капиталистләрин өз-ләринә дәјир вә өлүм фәһләләр ичәрисиндән олдуғу кими, онларын ичәрисиндән дә амансызлыгла өз гурбанларыны алыр.

Бу һал елми ҹәһәтдән мүәјјән едилән кими инсанпәрвәр буржуаларда өз фәһләләринин сағламлығы гајғысына галмаг јолунда нәҹиб бир јарыш һисси ҹошду. Даим јенидән баш ве-рән епидемијаларын мәнбәләрини јох етмәк үчүн ҹәмијјәтләр тә'сис етмәјә, китаблар јазмаға, лајиһәләр дүзәлтмәјә, ганун-лар мүзакирә етмәјә вә вермәјә башладылар. Фәһләләрин мәнзил шәраити јохланылмаға башланды вә ән биабырчы нөг-санлары дүзәлтмәк үчүн тәшәббүсләр едилди. Инкилтәрәдә

хүсусилә гызғын фәалијјәт көстәрилди; орада бөјүк шәһәрләр даһа чох иди вә, демәли, ири буржуалар даһа бөјүк тәһлүкә гаршысында идиләр; фәһлә синфинин һәјатынын санитарија шәраитини јохламаг үчүн һөкумәт комиссијалары тә'јин олунмушду; онларын һесабатлары өз дүрүстлүјү, долғунлуғу вә гәрәзсизлији чәһәтдән континентин бүтүн мә'лумат мәнбәләриндән хејли јахшы иди вә һәмин һесабатлар јени, аз-чох радикал ганунлар верилмәсинә сәбәб олду. Һәмин ганунлар нә гәдәр аз мүкәммәл олса да, һәр һалда континентдә индијәдәк бу истигамәтдә көрүлмүш тәдбирләрин һамысындан сонсуз дәрәчәдә үстүндүр. Буна бахмајараг, капиталист ичтимаи гурулушу хәстәликләри даим доғурур вә бу хәстәликләрин мүаличә олунмасы зәрурәтиндән елә бәһс олунур ки, һәтта Инкилтәрәдә дә бу мүаличә, чәтин ки, бирчә аддым да ирәлиләмиш олсун.

Алманијада исә адәтән олдуғу кими, хејли даһа узун мүддәт тәләб олунду ки, јолухма хәстәликләринин бурада да даим мөвчуд олан мәнбәләри јухулу ири буржуазијаны һәрәкәтә кәтирә биләчәк дәрәчәдә артыб кәскинләшә билсин. Һәм дә дејирләр, јаваш кедән чох јол кедәр, одур ки, нәһајәт, биздә дә ичтимаи санитаријаја вә мәнзил мәсәләсинә даир буржуа әдәбијјаты мејдана кәлди; бу әдәбијјат харичи, башлыча оларaг инкилис әдәбијјатындан көтүрүлүб су гатылмыш бир әдәбијјатдыр; бу көтүрүлмә әдәбијјаты, курултулу вә дәбдәбәли ибарәләр васитәсилә фырылдагчылыгла елә гәләмә верирләр ки, куја мәсәләни камилчә баша дүшмүрләр. Бу китаб да һәмин әдәбијјат чүмләсиндәдир: *Д-р Емил Закс. «Зәһмәткеш синифләрин мәнзил шәраити вә онун ислаһаты».* Вјана, 1869[235].

Мән бу китабы мәнзил мәсәләсинә буржуа бахышларыны шәрһ етмәк үчүн анчаг она көрә сечдим ки, бу китабда һәмин мөвзуја аид олан бүтүн буржуа әдәбијјатыны мүмкүн гәдәр тамамилә әһатә етмәјә тәшәббүс көстәрилир. Лакин бизим мүәллиф үчүн «мәнбә» олан бу әдәбијјат да әчәб әдәбијјатдыр! Һәгигәтән әсас мәнбәләр олан инкилис парламент һесабатларындан анчаг үч ән көһнә һесабатын ады чәкилир; бүтүн китаб көстәрир ки, мүәллиф *һеч вахт бунлардан һеч бирини көрмәмишдир;* амма мүәллиф там бир сыра бајағы-буржуа, хејирхаһ-мешшан вә икиүзлү филантропик јазылары мисал кәтирир: Дукпесјо, Робертс, Һолл, Һубер, инкилис ичтимаи елмләр (даһа доғрусу, ичтимаи чәфәнкијат) конгресинин әсәрләри, зәһмәткеш синифләрин рифаһы гајғысына галан Пруссија Иттифагынын журналы, Парисдәки үмумдүнја сәркиси һаггында Австрија рәсми һесабаты, јенә онун һаггында рәсми бонапартист һесабатлары, „Jllustrated London Mews“[243], „Ueber Land und Meer“[244], вә нәһајәт, «танын-

мыш мө'тәбәр сима», «кәскин әмәли зәка» саһиби, «инандырычы натиглик габилијјәти олан» адам,—јә'ни *Јулиус Фауһер!* Бу мәнбәләр сијаһысында бәлкә јалныз «Gartenlaube»[245], «Kladderadatsch»[166] вә атычы Кучке[246] чатышмыр.

Ч-б Закс өз бахышлары һаггында һеч бир анлашылмазлыг ортаја чыхмасын дејә, 22-чи сәһифәдә билдирир:

«Ичтимаи игтисад дедикдә биз ичтимаи мәсәләләрә тәтбигән халг тәсәррүфаты һаггындакы нәзәријјәни, даһа дүрүст десәк,—бу елмин *өз «полад» ганунлары әсасында, һазырда һөкм сүрән ичтимаи гурулуш чәрчивәләри дахилиндә, таванасыз дејилән (!) синифләри варлы синифләр сәвијјәсинә галдырмаг үчүн* бизә тәклиф етдији васитәләрин вә үсулларын мәчмусуну нәзәрдә тутуруг».

Биз белә долашыг бир тәсәввүрү арашдырмаға киришмәјәчәјик ки, куја «халг тәсәррүфаты һаггында нәзәријјә», јахуд сијаси игтисад үмумијјәтлә, «ичтимаи» мәсәләләрдән башга һәр һансы дикәр мәсәләләрлә мәшғул олур. Биз дәрһал башлыча мәсәлә илә мәшғул олачағыг. Д-р Закс тәләб едир ки, буржуа игтисадынын «полад ганунлары», «һазырда һөкм сүрән ичтимаи гурулуш чәрчивәләри», башга сөзлә десәк,—капиталист истеһсал үсулу дәјишилмәз һалда галсын вә буна бахмајараг, «таванасыз дејилән синифләрин» вәзијјәти «варлы синифләрин сәвијјәсинә» галдырылсын. Лакин мә'лум олдуғу кими, таванасыз дејилән јох, һәгигәтән таванасыз олан вә сатмаг үчүн иш гүввәсиндән башга бир шеји олмајан, буна көрә дә һәмин иш гүввәсини сәнаје капиталистләринә сатмаға мәчбур олан синфин мөвчуд олмасы капиталист истеһсал үсулу үчүн лабүд олан илкин шәртдир. Демәли, ч. Заксын кәшф етдији јени елмин—«ичтимаи игтисадын»—вәзифәси елә васитәләр вә үсуллар тапмагдан ибарәтдир ки, бүтүн хам материалларын, истеһсал аләтләринин вә јашајыш васитәләринин саһибләри олан капиталистләрлә, јалныз өз иш гүввәсинин саһиби олан, бундан артыг һеч бир шеји олмајан таванасыз муздлу фәһләләр арасындакы экслијә әсасланан ичтимаи гурулуш дахилиндә,—бу ичтимаи гурулуш чәрчивәләри дахилиндә бүтүн муздлу фәһләләр, муздлу фәһлә олараг галмагла бәрабәр капиталистләрә чеврилә билсинләр. Ч-б Закс зәнн едир ки, бу мәсәләни һәлл етмишдир. О зәһмәт чәкиб бизә көстәрмәзми ки, I Наполеон заманындан бәри һәр бири өз һејбәсиндә маршал нишаны кәздирән бүтүн франсыз ордусу әскәрләрини, садәчә әскәр олараг галмагла бәрабәр нә сајаг фелдмаршаллара чевирмәк олар. Јахуд Алманија империјасынын 40 милјон тәбәәсинин һамысыны нә сајаг Алманија императорлары етмәк олар!

Буржуа сосиализминин маһијјәти дә мәһз мүасир чәмијјәтин бүтүн фәлакәтләринин әсасыны сахламағы вә ејни за-

манда һәмин фәлакәтләри арадан галдырмағы арзу етмәкдән ибарәтдир. Һәлә «Коммунист Манифести»ндә дејилдији кими, буржуа сосиалистләри «буржуа ҹәмијјәтинин варлығыны мөһкәмләтмәк үчүн ичтимаи хәстәликләри сағалтмаг истәјирләр», онлар *«пролетариатсыз буржуазија»** олмасыны истәјирләр. Биз көрдүк ки, ҹ. Закс да мәсәләни ејнилә бу шәкилдә гојур. О, мәсәләнин һәллини мәнзил мәсәләсинин һәллиндә көрүр; о бу фикирдәдир ки,

«зәһмәткеш синифләрин мәнзилләрини јахшылашдырмаг јолу илә, тәсвир олунан физики вә мә'нәви јохсуллуғу мүвәффәгијјәтлә јүнкүлләшдирмәк оларды, бунунла да» — јә'ни *бир тәк* мәнзил шәраитини кениш сурәтдә јахшылашдырмаг јолу илә — «һәмин синифләрин ән бөјүк гисми, инсана чәтин ки лајиг олан јашајыш шәраити батаглығындан мадди вә мә'нәви рифаһын саф јүксәкликләринә галдырыла биләрди» (сәһ. 14).

Јери кәлмишкән дејәк ки, буржуа истеһсал мүнасибәтләринин јаратдығы вә онларын јенә дә јашамасы үчүн шәрт олан пролетариатын варлығы фактыны пәрдәләмәк буржуазијаја хејирлидир. Буна көрә дә ҹ. Закс 21-чи сәһифәдә бизә нағыл ачыр ки, зәһмәткеш синифләр дедикдә әсл фәһләләрлә бәрабәр, бүтүн «таванасыз ичтимаи синифләри», «үмумијјәтлә хырда адамлары—сәнәткарлары, дул гадынлары, пенсијачылары (!), ашағы мә'мурлары вә и. а.» нәзәрдә тутмаг лазымдыр. Буржуа сосиализми әлини хырда буржуа сосиализминә узадыр!

Бәс мәнзил еһтијаҹы һарадан доғур? О нечә мејдана кәлмишдир? Мәрһәмәтли буржуа олан ҹ. Заксын билмәјә еһтијаҹы јохдур ки, мәнзил еһтијаҹы буржуа ҹәмијјәт формасынын зәрури мәһсулудур; зәһмәткешләрдән ибарәт чох бөјүк бир күтләнин јалныз әмәк һаггы илә, демәли, јашаја билмәк вә нәсли давам етдирмәк үчүн зәрури олан јашајыш васитәләри мәҹмусу илә јашамалы олдуғу бир ҹәмијјәт мәнзил еһтијаҹы олмадан мөвҹуд ола билмәз; бу ҹәмијјәтдә машынлы техника саһәсиндә јени тәкмилләшдирмәләр вә и. а. даим фәһлә күтләләрини ишдән мәһрум едир; бурада сәнаједә мүнтәзәм сурәтдә тәкрар олунан күчлү дәјишикликләр, бир тәрәфдән, ишләмәјән фәһләләрдән ибарәт бөјүк бир еһтијат ордусунун мөвҹуд олмасына сәбәб олур, о бири тәрәфдән исә, вахташыры бөјүк ишсизләр күтләсини чыхарыб күчәјә салыр; бурада фәһләләр, күтләләр һалында бөјүк шәһәрләрә топлашыр, һәм дә мөвҹуд шәраитдә онлар үчүн мәнзилләр јарадылмасына нисбәтән даһа сүр'әтлә топлашыр; демәли, бурада, ән чиркли донуз дамына да һәмишә кирајәнишин тапыла биләр; нәһајәт, бурада ев саһибинин бир капиталист олмаг е'тибарилә өз еви

* Бах: бу нәшр, 1-чи ҹилд, сәһ. 138. *Ред.*

үчүн амансызлыгла ән јүксәк кирајә һаггы гопармаға нәинки һүгугу вар, һәтта, рәгабәт үзүндән, буну етмәјә мүәјјән дәрәчәдә мәчбурдур. Белә бир чәмијјәтдә мәнзил еһтијачы— һеч дә тәсадүфи һал дејил, зәрури һалдыр; мәнзил еһтијачы санитарија вәзијјәтинә бүтүн өз тә'сирләри вә и. а. илә бирликдә јалныз о заман арадан галдырыла биләр ки, ону доғуран бүтүн ичтимаи гурулуш тәмәлинә гәдәр дәјишдирилмиш олсун. Лакин буржуа сосиализминин буну билмәјә еһтијачы јохдур. О, мәнзил еһтијачыны мөвчуд шәраитлә изаһ етмәјә *чәсарәт* етмир. Демәли, она анчаг бир шеј галыр ки, бу да нәсиһәтверичи ибарәләрлә мәнзил еһтијачыны инсанын корланмасы илә, нечә дејәрләр, илкин күнаһла изаһ етмәкдән ибарәтдир.

«Бурада да е'тираф етмәк лазымдыр — вә, демәли, инкар етмәк олмаз» (нә гәдәр чәсарәтли нәтичә!), «ки, тәгсирин... бир гисми, мәнзил тәләб едән *фәһләләрин өзләринин үзәринә* дүшүр, бир гисми, һәм дә даһа чох гисми исә, бу тәләбаты өдәмәји өһдәләринә көтүрәнләрин, ја да лазыми вәсаитә малик олдуглары һалда бу вәзифәни һеч өһдәләринә дә көтүрмәјәнләрин үзәринә, — *варлы, јүксәк ичтимаи синифләрин үзәринә* дүшүр. Бу сонунчуларын тәгсири... ондан ибарәтдир ки, јахшы мәнзилләрин кифајәт гәдәр тәклифини тә'мин етмәк гајғысына галмырлар».

Прудон бизи игтисади саһәдән һүгуг саһәсинә апарыб чыхартдығы кими, бурада да бизим буржуа сосиалисти бизи игтисади саһәдән әхлаг саһәсинә чәкир. Бу исә тамамилә тәбиидир. Ким капиталист истеһсал үсулуну, мүасир буржуа чәмијјәтинин «полад ганунларыны» тохунулмаз е'лан едирсә вә буна бахмајараг, онларын хошакәлмәз, лакин зәрури нәтичәләрини арадан галдырмаг истәјирсә, она анчаг бу галыр ки, капиталистләрә; шәхси мәнафе тә'сири алтында, еһтијач олдугда исә рәгабәт тә'сири алтында дәрһал бүтүн гүввәтли тә'сири бухар кими һаваја учуб кедән әхлаги моизәләр охусун. Бу моизәләр, өрдәк јумурталары үстүндә отуруб чыхартдығы балаларын мәһарәтлә үзмәкдә олдуглары көлүн саһилиндә дурмуш тојуғун моизәләринә тамамилә ујғундур. Суда дирәк олмадығы һалда өрдәк балалары суда кәзирләр, һәмчинин мәнфәәтдә һиссијјат олмадығы һалда капиталистләр мәнфәәтә доғру чан атырлар. Һәлә гоча Һанземан демишди ки: «Пул ишләриндә һиссијјат јерсиздир»; о буну ч. Заксдан даһа јахшы анлајырды.

«Јахшы мәнзилләр о гәдәр баһадыр ки, фәһләләрин бөјүк гисми бунлардан истифадә етмәк *имканындан тамамилә мәһрумдур.* Ири капитал... зәһмәткеш синифләр үчүн мәнзилләр тикмәкдән горха-горха бојун гачырыр..., белә ки, бу синифләр өз мәнзил тәләбатыны өдәмәк ишиндә чох вахт еһтикар торуна дүшүрләр».

Алчаг еһтикар! Ири капитал, әлбәттә, һеч вахт мөһтәкирлик етмир! Амма бәднијјәт дејил, јалныз билмәмәзлик ири

капиталын фәһлә мәнзилләри илә мөһтәкирлик етмәсинә мане олурмуш:

«Ев саһибләри һеч *билмирләр* ки, мәнзилә олан тәләбатын нормал сурәтдә өдәнилмәси... нечә бөјүк вә мүһүм рол ојнајыр, *онлар билмирләр ки*, бир гајда олараг пис, зәрәрли мәнзилләри мәс'улијјәтсизликлә адамлара тәклиф етмәклә *адамлара нәләр етмиш олурлар* вә, нәһајәт, онлар *билмирләр* ки, бунунла өзләринә нечә зәрәр вурмуш олурлар» (сәһ. 27).

Лакин мәнзил еһтијачынын мејдана кәлмәси үчүн капиталистин билмәмәзлијинә фәһләнин билмәмәзлији дә әлавә олунмалы имиш. Ч-б Закс, фәһләләрин «ән ашағы тәбәгәләринин», «тамамилә јурдсуз галмамаг үчүн даим өзләринә һарада олурса-олсун јатачаг јери ахтармаға мәчбур (!) олдугларыны вә бу чәһәтдән тамамилә көмәксиз вә ачиз олдугларыны» е'тираф етдикдән сонра бизә белә нағыл ачыр:

«Ахы һамыја мә'лум бир фактдыр ки, онлардан» (фәһләләрдән) «бир чоху јүнкүлфикирлилик, лакин башлыча олараг билмәмәзлик үзүндән, расионал кикијена һаггында, хүсусилә дә мәнзилин бу чәһәтдән нә гәдәр бөјүк әһәмијјәти олдуғу һаггында *зәррә гәдәр анлајыша малик олмајараг* аз гала мисилсиз бир мәһарәтлә өз организмләрини тәбии инкишаф вә сағлам јашајыш шәраитиндән мәһрум едир» (сәһ. 27).

Лакин мәһз бурада буржуанын ешшәк гулаглары бајыра чыхыр. Капиталистләрин «тәгсири» билмәмәзлик ичәрисиндә итиб кетдији һалда, фәһләләрин билмәмәзлији јалныз онлары тәгсиркар һесаб етмәк үчүн бәһанә олур. Гулаг асын:

«Беләликлә, елә чыхыр ки,» (мәһз билмәмәзлик үзүндән) «онлар јалныз мәнзил кирајәсинә азачыг гәнаәт етмәк үчүн гаранлыг, рүтубәтли, дарысгал мәнзилләрдә, мүхтәсәр, бүтүн кикијена тәләбләринә гаршы һәгарәт демәк олан мәнзилләрдә јашајырлар..., чох вахт бир нечә аилә бир мәнзил, һәтта тәк бирчә отаг кирајә едир, — бүтүн бунлар мәнзилә аз пул хәрчләмәк үчүндүр, һалбуки онлар *сәрхошлуг вә чүрбәчүр фајдасыз зөвгләрә* өз кәлирләрини *һәгигәтән күнаһкар бир сурәтдә исраф едирләр».*

Фәһләләрин «араг вә түтүнә исрафчылыгла хәрчләдикләри» (сәһ. 28) пуллар, «ағыр бир даш кими фәһлә силкини јенә вә јенә батаглыға доғру чәкән мејхана һәјаты вә онун бүтүн ачыначаглы нәтичәләри»,—бунлар, доғрудан да, ағыр бир даш кими ч. Заксын хиртдәјиндә илишиб галмышдыр. Мөвчуд мүнасибәтләр шәраитиндә фәһләләр арасында сәрхошлуг да—јаталаг, чинајәт, түфејлиләр, мәһкәмә приставы вә башга ичтимаи хәстәликләр кими фәһләләрин һәјат шәраитинин зәрури мәһсулудур; о гәдәр зәрури мәһсулудур ки, орта һесабла нә гәдәр адамын сәрхошлуг едәчәјини ирәличәдән һесаблајыб билмәк мүмкүндүр,—буну да ч. Заксын билмәјә еһтијачы јохдур. Һәм дә, һәлә мәним гоча бир мәктәб мүәллимим дејәрди: «Садә адамлар мејханаја, ағалар исә клуба кедир-

ләр», мән һәм меjханаjа, һәм дә клуба кетмиш олдуғум үчүн, буну тәсдиг едә биләрәм.

Һәр ики тәрәфин «билмәмәзлиjи» һаггында бүтүн бу бошбоғазлыг, капитал илә әмәjин мәнафе аһәнкдарлығы һаггында чеjнәнмиш ибарәләрдән ибарәт олур. Әкәр капиталистләр өзләринин һәгиги мәнафеjини баша дүшсәjдиләр, фәһләләрә jахшы мәнзилләр верәрдиләр вә үмумиjjәтлә онлар үчүн jахшы шәраит jарадардылар; әкәр фәһләләр өзләринин һәгиги мәнафеjини дәрк етсәjдиләр тә'тилләр дүзәлтмәздиләр, сосиал-демократиjаjа уjмаздылар, сиjасәтлә мәшғул олмаздылар, өз капиталист рәисләринин ардынча итаәтлә кедәрдиләр. Амма һеjһат, һәр ики тәрәф өз мәнафеjини ч. Заксын вә онун саjсыз сәләфләринин тәблиғ етдикләриндә көрмүр. Капитал илә әмәк арасында мүгәддәс аһәнкдарлыг артыг 50 илдир тәблиғ едилир; бу аһәнкдарлығы нүмунәви тә'сисатла сүбут етмәк чәһдләри буржуа филантропиjасына артыг чох баһа тамам олмушдур; вәзиjjәт исә ашағыда көрәчәjимиз кими, бу әлли илдә зәррә гәдәр дәjишилмәмишдир.

Бизим мүәллиф инди мәсәләнин әмәли һәллинә кечир. Прудонун фәһләләри өз мәнзилләринин *мулкиjjәтчиләри* етмәк лаjиһәсинин нә гәдәр аз ингилаби лаjиһә олдуғу артыг ондан көрүнүр ки, буржуа сосиализми бу лаjиһәни әмәли сурәтдә һәjата кечирмәjә һәлә Прудондан әввәл чәһд етмиш вә инди jенә чәһд етмәкдәдир. Ҹ-б Закс да билдирир ки, мәнзил мәсәләси, jалныз мәнзил мүлкиjjәтинин фәһләләр әлинә кечмәси илә тамам һәлл олуна биләр (сәһ. 58 вә 59). Бундан әлавә, о бу фикирдән шаиранә бир вәчдә кәлир вә ашағыдакы ҹошғун тираданы сөjләjир:

«Торпаг мүлкиjjәтинин һәсрәти кими инсана хас олан арзуда, — һәтта *нәбзләри гызғын вуран* һазыркы *ишкүзар һәjатын* да зәифләдә билмәдиjи сә'jдә спесифик нә исә вардыр. Бу — торпаг мүлкиjjәтиндән ибарәт тәсәррүфат әмлакынын әһәмиjjәтинин шүурсуз дуjулмасыдыр. Инсан онунла бирликдә мөһкәм бир вәзиjjәт әлдә едир, jердә санки мөһкәм көк салмыш олур вә һәр тәсәррүфат» (!) «орада ән мөһкәм тәмәл әлдә едир. Лакин торпаг мүлкиjjәтинин мүгәддәс гүввәси бу мадди фаjдалар чәрчивәсиндән чох-чох кәнара чыхыр. Ким торпаг саһәсини өзүнүнкү адландырмаг сәадәтинә наил олмушдурса, о, *тәсәррүфат мүстәгиллиjинин мүмкүн олан пилләләриндән ән jүксәjинә* галхмышдыр; онун әлиндә елә бир саһә вардыр ки, орада истәдиjи кими, *сәрбәстчә* һәрәкәт едә биләр, о *өзү өзүнүн ағасыдыр,* о, мүәjjән һакимиjjәт саһибидир вә онун дар күн үчүн *е'тибарлы далдаланачағы* вардыр; онун дүшүнчәси вә бунунла бирликдә онун мә'нәви гүввәси артыр. Бу мәсәләдә мүлкиjjәтин бөjүк әһәмиjjәти дә бурадан ирәли кәлир... Инди конjунктуранын шылтаглығы гаршысында ачиз вәзиjjәтдә олан, иш верәндән даим асылы олан фәһлә бунунла да һәмин сәбатсыз вәзиjjәтдән мүәjjән дәрәчәдә хилас оларды; *о, капиталист оларды* вә дашынмаз әмлакыны киров гоjмаг шәртилә она кредит ачылмасы илә әлагәдар олараг ишсизлик вә jа әмәк габилиjjәтини итирмәк тәһлүкәсиндән горунмуш оларды. *Бу jолла о, таванасыз синифдән варлы синиф сәвиjjәсинә jүксәлмиш оларды»* (сәһ. 63).

Көрүнүр, ч. Закс белә зәнн едир ки, инсан өз маһијјәти е'тибарилә кәндлидир; јохса о, бизим ири шәһәрләрин фәһләләринә торпаг мүлкијјәти һәсрәтиндә, индијәдәк һеч кәсин онларда кәшф етмәдији бир һәсрәтдә олмағы иснад вермәзди. Бизим шәһәр фәһләләри үчүн һәрәкәт азадлығы—биринчи һәјат шәртидир, торпаг мүлкијјәти исә онлар үчүн анчаг бухов ола биләр. Онлара мүлкијјәт олараг ев версәниз, онлары јенидән торпаға тәһким етсәниз, онда әмәк һаггынын фабрикчиләр тәрәфиндән ашағы салынмасына гаршы онларын мүгавимәт күчүнү гырмыш оларсыныз. Ајрыча бир фәһлә, јери кәлдикдә бәлкә дә өз хырдача евини сата биләрди, лакин чидди тә'тил заманы вә ја үмуми сәнаје бөһраны заманы*, бу һадисәнин үз вердији фәһләләрә мәхсус олан бүтүн евләр базарда сатылмалы оларды, демәли, бу евләр үчүн ја һеч алычы тапылмазды, ја да бу евләр маја дәјәриндән хејли ашағы гијмәтә сатыларды. Һәтта онларын һамысы үчүн алычылар тапылсајды да,—ч. Заксын бүтүн бөјүк мәнзил ислаһаты јенә һеч бир нәтичә вермәзди вә о јенә дә башдан башламалы оларды. Лакин шаирләр хәјалат аләминдә јашајырлар; ч. Закс да бу аләмдә јашајыр вә хәјал едир ки, торпаг саһиби «тәсәррүфат мүстәгиллијинин ән јүксәк пилләсинә чатмышдыр», онун «е'тибарлы далдаланачағы» вардыр, о, *«капиталист олур* вә дашынмаз әмлакыны киров гојмаг шәртилә она кредит ачылмасы илә әлагәдар олараг ишсизлик вә ја әмәк габилијјәтини итирмәк тәһлүкәсиндән горунмуш олур» вә илахир. Лакин гој ч. Закс франсыз вә бизим Рејн хырда кәндлиләримизә јахындан нәзәр салсын; онларын евләри вә тарлалары лап һәдсиз һипотек борчу ичиндәдир, мәһсуллары һәлә бичилмәмишдән кредиторларынын малы олур, онларын «саһәсиндә» исә онлар өзләри дејил, сәләмчи, вәкил вә мәһкәмә приставы истәдији кими сәрбәстчә һәрәкәт едирләр. Бу доғрудан да сәләмчи үчүн игтисади мүстәгиллијин мүмкүн олан пилләләриндән ән јүксәјидир. Фәһләләрин өз хырдача евләрини мүмкүн гәдәр тезликлә сәләмчинин белә мүстәгил сәрәнчамына вермәси үчүн исә, хејирхаһ ч. Закс *дашынмаз әмлакын киров гојулмасы* шәртилә онлар үчүн ачылмыш *кредити,* ишсизлик вә әмәк габилијјәтини итирмәк һаллары баш вердикдә, јохсуллара һимајәдарлыг едәнләри зәһмәтә салмаг әвәзинә, фәһләләрин истифадә едә биләчәкләри кредити гајғыкешликлә онлара көстәрир.

Әввәлдә гаршыја гојулан мәсәләни ч. Закс һәр һалда инди һәлл етмиш олду: фәһлә өзү үчүн хырдача ев әлдә етмәк јолу илә *«капиталист олур».*

---

* «Вә ја үмуми сәнаје бөһраны заманы» сөзләри 1887-чи ил нәшриндә Енкелс тәрәфиндән әлавә едилмишдир. *Ред.*

Капитал—өзкәләрин һаггы өдәнилмәмиш әмәји үзәриндә һөкмранлыгдыр. Демәли, фәһләнин хырдача еви јалныз о заман капитал олур ки, фәһлә бу еви үчүнчү бир шәхсә кирајәјә версин вә бу үчүнчү шәхсин әмәји мәһсулунун бир һиссәсини кирајә һаггы шәклиндә мәнимсәсин. Лакин, сүртуку мән дәрзидән пулла алыб әјнимә кејдијим андан сүртук капитал олмаг һалындан чыхдығы кими, фәһлә өзү дә евдә јашадығы үчүн ев капитала чеврилә билмәз. Доғрудур, мин талер дәјәриндә хырда бир еви олан фәһлә даһа пролетар дејилдир, лакин ону капиталист адландырмаг үчүн ч. Закс олмаг лазымдыр.

Лакин бизим фәһләнин капиталист чилдинә салынмасынын башга бир тәрәфи дә вардыр. Тутаг ки, сәнаје рајонларындан бириндә һәр бир фәһләнин өз хырдача евинә малик олмасы бир гајда олду. Бу һалда *һәмин рајонун фәһлә синфи мәнзилләрдән пулсуз истифадә едир;* мәнзил хәрчләри даһа онун иш гүввәси дәјәринә дахил олмур. Лакин иш гүввәсинин истеһсал хәрчләринин һәр бир азалмасы, јә'ни фәһләнин јашамасы үчүн зәрури олан мәһсулларын гијмәтинин узун мүддәт әрзиндә һәр бир азалмасы, «халг тәсәррүфаты һаггындакы нәзәријјәнин полад ганунларына әсасән» иш гүввәси дәјәринин азалмасы демәкдир вә буна көрә дә, нәтичә е'тибарилә, әмәк һаггынын мүвафиг дәрәчәдә азалмасына сәбәб олур. Беләликлә, әмәк һаггы орта һесабла, гәнаәт едилән мәнзил кирајәсинин орта мәбләғи гәдәр ашағы дүшмүш оларды, јә'ни фәһлә өз хүсуси еви үчүн кирајә һаггы вермиш оларды, лакин әввәлки кими, пул шәклиндә ев саһибинә дејил, фабрикиндә ишләдији фабрикчијә һаггы өдәнилмәмиш әмәк шәклиндә вермиш оларды. Беләликлә, фәһләнин јығыб хырдача евә гојдуғу пул һәгигәтән бир нөв капитал оларды, лакин онун өзү үчүн дејил, она иш верән капиталист үчүн капитал оларды.

Беләликлә, ч. Закс һәтта кағыз үзәриндә дә өз фәһләсини капиталистә чевирә билмир.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, јухарыда сөјләниләнләр гәнаәтдән вә ја фәһләнин јашајыш васитәләринин учузлашдырылмасындан ибарәт олуб ичтимаи ислаһатлар адланан бүтүн ислаһатлара аиддир. Ја бу ислаһатлар үмуми шәкил алыр вә белә олдугда онларын ардынча әмәк һаггы да мүвафиг дәрәчәдә азалыр, ја да бу ислаһатлар анчаг тәк-тәк тәчрүбәләр олараг галыр вә белә олдугда онларын ајры-ајры истиснлалар шәклиндә мөвчуд олмасы сүбут едир ки, онларын бөјүк өлчүдә һәјата кечирилмәси мөвчуд капиталист истеһсал үсулу илә бир јерә сығмаз. Тутаг ки, бу вә ја башга бир јердә үмуми

гајда олараг истеһлак иттифаглары јаратмаг јолу илә фәһләләр үчүн әрзаг малларынын гијмәтини 20% учузлашдырмаг мүмкүн олду; белә олдугда орада әмәк һаггы заман кечдикчә тәхминән 20%, јә'ни бу мәһсуллара ајрылан вәсаитин фәһлә бүдчәсинә дахил олдуғу нисбәтдә ашағы дүшмәлидир. Әкәр, мисал үчүн, фәһлә өз һәфтәлик әмәк һаггынын орта һесабла дөрддә үч һиссәсини һәмин мәһсуллара сәрф едирсә, онда әмәк һаггы, нәтичә е'тибарилә, $3/4 \times 20 = 15\%$ ашағы дүшәчәкдир. Мүхтәсәр, чәкдији хәрчләрдә фәһләнин гәнаәт әлдә етмәсинә имкан верән белә бир ислаһат үмуми шәкил алан кими, фәһлә бу гәнаәтин она өз хәрчләрини азалтмаг имканы вердији нисбәтдә азалдылмыш әмәк һаггы алачагдыр. Гәнаәт васитәсилә *һәр* фәһләнин 52 талер мүстәгил кәлир көтүрмәсинә имкан версәниз, онун һәфтәлик әмәк һаггы да нәтичә е'тибарилә, бир талер азалмалы олачагдыр. Беләликлә: фәһлә нә гәдәр чох гәнаәт едирсә, бир о гәдәр аз әмәк һаггы алыр. Демәли, фәһлә өз хејри үчүн дејил, капиталистин хејри үчүн гәнаәт едир. Даһа бундан артыг нә лазымдыр ки, «тәсәррүфатда биринчи хејирли иш олан гәнаәткарлығa... фәһләдә ән гәти шәкилдә һәвәс ојадылсын»? (сәһ. 64).

Лакин ч. Закс да бунун ардынча бизә дејир ки, фәһләләр өзләринин хејриндән артыг капиталистләрин хејринә ев саһибләри олмалыдырлар:

«Ахы бир тәк фәһлә силки үчүн дејил, үмумијјәтлә бүтүн чәмијјәт үчүн дә сон дәрәчә хејирлидир ки, онун мүмкүн гәдәр даһа чох үзвү торпаға» (!) «бағланмыш олсун» (мән ч. Заксы һеч олмазса бирчә дәфә бу вәзијјәтдә көрмәк истәрдим)...* «Ајағымызын алтында јанан вә ичтимаи мәсәлә адланан вулканы аловландыран бүтүн кизли гүввәләр, — пролетариатын гәзәбләнмәси, нифрәт..., ағыллардакы тәһлүкәли чашгынлыг...—әкәр... фәһләләр өзләри бу јолла варлылар синфинә чеврилəрсә, онда күнәшин доғмасы илә бүтүн бунлар думан кими јох олуб кетмәлидир» (сәһ. 65).

Башга сөзлә десәк, ч. Закс үмид едир ки, фәһләләрин пролетар вәзијјәтиндә дәјишиклик, ев әлдә едилмәсиндән доғачаг дәјишиклик баш вердикдә, фәһләләр өз пролетар характерини дә итирәчәкләр вә, һәмчинин өз евләринә малик олан өз әчдадлары кими, јенидән итаәткар гул олачаглар. Прудонистләр кәрәк бунун үзәриндә фикирләшәјдиләр.

Ч-б Закс зәнн едир ки, беләликлә ичтимаи мәсәләни һәлл етмишдир:

«*Не'мәтләрин даһа әдаләтлә бөлүнмәси,* — бир чохларынын һәлл етмәјә чалышыб мүвәффәг олмадыглары сфинкс тапмачасы, — инди өзүнү бизә

* «Volksstaat» гәзетиндә ситат нисбәтән даһа тамам кәтирилмишдир, «Бүтүн кизли гүввәләр» сөзләриндән габаг: «Торпаг мүлкијјәти... варлы синфин һөкмранлығына гаршы мүбаризә апаранларын сајыны азалдыр». *Ред.*

һисс етдирән бир факт дејилми, бунунла да о, идеаллар аләминдән чыхмырмы вә һәгигәт саһәсинә дахил олмурму? Јох әкәр бу һәјата кечирилмишсә, онда бунунла да һәтта *ән ифрат чәрәјана мәнсуб социалистләрин дә өз нәзәријјәләринин зирвәси һесаб етдикләри* ән јүксәк мәгсәдләрдән бири әлдә едилмәмишдирми?» (сәһ. 66).

Әсл сәадәтдир ки, биз бу јерә кәлиб чата билмишик. Бу севинҹ бағыртысы ч. Заксын китабынын мәһз «ән јүксәк зирвәсини» тәшкил едир вә бурадан мүәллиф јаваш-јаваш јенә дә дағын әтәјинә, «идеаллар аләминдән» ади һәгигәт саһәсинә енир; биз ашағы ендикдә исә көрәҹәјик ки, орада олмадығымыз мүддәтдә һеч бир шеј, әсла һеч бир шеј дәјишилмәмишдир.

Дағын әтәјинә доғру биринҹи аддымы атмаға бизи бәләдчимиз мәҹбур едир; о бизи баша салыр ки, ики систем фәһлә мәнзили вардыр: бири, Инкилтәрәдә олдуғу кими коттеҹләр системидир ки, бурада һәр фәһлә аиләсинин өз хырдача еви, мүмкүн олдугда исә һәтта хырдача бир бағы да вардыр; бири дә Парисдә, Вјанада вә и. а. олдуғу кими, күлли мигдар фәһлә мәнзилләри олан бөјүк биналардан ибарәт казарма системидир. Шимали Алманија системи ара системи тәшкил едир. Доғрудур, коттеҹләр системи јеканә дүзкүн систем оларды, һәм дә елә *јеканә* бир систем оларды ки, бурада фәһлә өз еви үзәриндә мүлкијјәт һүгугу әлдә едә биләрди; казарма системинин исә сағламлыг, әхлаг вә аилә асајиши үчүн зәрәрли олмаг мә'насында чох бөјүк нөгсанлары да вардыр,— лакин һејһат, мәһз мәнзил еһтијаҹынын мәркәзләриндә, ири шәһәрләрдә коттеҹләр системи, торпағын баһалығы үзүндән, тәәссүф ки, һәјата кечирилә билмир вә әкәр орада бөјүк казармалар јеринә 4—6 мәнзилдән ибарәт евләр тикмәк, јахуд ҹүрбәҹүр иншаат кәләкләри ишләтмәклә казарма системинин чох мүһүм нөгсанларыны арадан галдырмаг мүмкүн олурса, бундан разы галмаг лазымдыр (сәһ. 71—92).

Биз артыг хејли ашағылара енмишик, доғру дејилми? Фәһләләрин капиталистләрә чеврилмәси, ичтимаи мәсәләнин һәлли, һәр фәһләнин өз еви олмасы—бүтүн бунлар јухарыда, «идеаллар аләминдә» галды; биз анҹаг коттеҹләр системини кәндләрдә тәтбиг етмәклә мәшғул олмалы, шәһәрләрдә исә мүмкүн гәдәр бабат һалда фәһлә казармалары јаратмалы олуруг.

Беләликлә, мәнзил мәсәләсинин буржуасајағы һәлли *шәһәрлә кәнд арасындакы әксликлә* үз-үзә кәләрәк ачыгча боша чыхмышдыр. Мәһз бурада биз мәсәләнин мәркәзи маддәсинә кәлиб чатмыш олуруг. Мәнзил мәсәләси јалныз о заман һәлл едилә биләр ки, ҹәмијјәт, шәһәрлә кәнд арасындакы әксlији,

мүасир капитализм чәмијјәтиндә ифрат дәрәчәјә чатдырылмыш олан әксликi јох етмәјә башланыла биләчәк дәрәчәдә јенидән гурулмуш олсун. Бу әксликi јох етмәјә әсла гадир олмајан капитализм чәмијјәти исә, әксинә, бу әксликi күндән-күнә даһа артыг кәскинләшдирмәјә мәчбурдур. Һәлә зәманәмизин илк утопик сосиалистләри—Оуен вә Фурје буну дүзкүн баша дүшмүшдүләр. Онларын нүмунәви тә'сисатында даһа шәһәрлә кәнд арасында әкслик јохдур. Демәли, бурада мәһз ч. Заксын иддиа етдикләринин әкси мөвчуддур; мәнзил мәсәләсинин һәлли ејни заманда ичтимаи мәсәләнин һәллинә кәтириб чыхармаг дејил, јалныз ичтимаи мәсәләнин һәлли сајәсиндә, јә'ни капиталист истеһсал үсулунун мәһв едилмәси сајәсиндә, ејни заманда мәнзил мәсәләсинин һәлли мүмкүн олур. Һазыркы бөјүк шәһәрләри сахламагла мәнзил мәсәләсини һәлл етмәјә чалышмаг,—мә'насыз бир шејдир. Лакин һазыркы бөјүк шәһәрләр јалныз капиталист истеһсал үсулу мәһв едилдикдә арадан галдырылачагдыр, бу мәһветмә башландыгда исә, мәсәлә даһа һәр фәһләни өз хырдача евинин саһиби етмәк үзәриндә дејил, тамамилә башга шејләр үзәриндә олачагдыр.

Лакин һәр бир ичтимаи ингилаб әввәлчә һәр шеји, мөвчуд олдуғу шәкилдә көтүрмәјә вә ән биабырчы бәлаја гаршы, мејданда олан васитәләрин көмәји илә мүбаризә апармаға мәчбурдур. Јухарыда кордүјүмүз кими, варлы синифләрә мәхсус көзәл мәнзилләрин бир гисмини мүсадирә етмәк вә јердә галан гисмини мәчбури сурәтдә јашајыш үчүн ајырмаг јолу илә мәнзил *еһтијачынын* арадан галдырылмасына дәрһал көмәк етмәк олар.

Јох әкәр ч. Закс сонраларда да јенә бөјүк шәһәрләрин олмасыны әсас көтүрәрәк, шәһәрләрин *јахынлығында* салынмалы олан фәһлә колонијаларындан мүфәссәл вә узун-узады дәм вурурса, әкәр о үмуми «су кәмәри, газ ишығы, һава вә ја су илә гыздырылан собалары, чамашырханасы, гурутма јери, һамамы вә с.» олан, «көрпә евләри, мәктәби, ибадәтханасы» (!), «гираәтханасы, китабханасы..., шәраб вә пивә анбары, раһатлыг үчүн һәр шејә малик рәгс вә мусиги залы» олан, бүтүн евләрә енержи вермәклә «истеһсалы мүәјјән өлчүдә јенә фабрикләрдән ев е'малатханаларына кечирә биләчәк» бухар мүһәррики олан белә колонијаларын бүтүн мәзијјәтләрини тәсвир едирсә,—бүтүн бунлар вәзијјәти зәррә гәдәр дәјишдирмир. Онун тәсвир етдији колонија, ч. Һубер тәрәфиндән билавасит Оуен вә Фурје кими сосиалистләрдән көтүрүлмүш вә сосиализмә аид нә варса, һамысынын үстүндән садәчә олараг гәләм чәкилмәклә колонијаја там буржуа характери верилмишдир. Лакин мәһз бунун нәтичәсиндә колонија тамамилә

утопик олур. Һеч бир капиталист белә колонијалар јарадылмасында мараглы дејилдир, һәм дә белә колонијалар Франсадакы Кизе колонијасындан башга дүнјанын һеч бир јериндә јохдур; бу өзү дә... фурјерист тәрәфиндән, кәлирли еһтикар мәгсәди илә дејил, сосиалист тәҹрүбәси олараг... тә'сис едилмишдир*. Оуенин Һемпширдә 40-чы илләрин әввәлиндә тә'сис етдији вә чохдан мәһв олуб кетмиш «Harmony Hall»[248] адлы коммунист колонијасыны да ҹ. Закс өз буржуа лајиһәбазлығы хејринә ејни дәрәҹәдә мүвәффәгијјәтлә мисал кәтирә биләрди.

Лакин колонијалар јарадылмасы һаггындакы бүтүн бу данышыглар јенә «идеаллар аләминә» пәрваз етмәк јолунда јалныз мискин бир ҹәһддир, елә бир ҹәһддир ки, онун ардынҹа, дәрһал јенидән ашағыја јуварланма башланыр. Биз јенә сүр'әтлә дағын әтәјинә енирик. Мәсәләнин садәҹә һәлли бундан ибарәтдир ки,

«иш верәнләр, фабрикчиләр ја өз һесабларына мәнзилләр тикмәклә, ја да фәһләләрдә иншаат фәалијјәтинә һәвәс ојадыб онларын бу фәалијјәтинә јардым көстәрмәклә, онларын сәрәнҹамына торпаг саһәләри вермәклә, онлара борҹ иншаат капиталы бурахмагла вә с. васитәләрлә фәһләләрә мүвафиг мәнзилләр әлдә етмәкдә көмәк етсинләр» (сәһ. 106).

Бунунла да биз јенә бу кими шејләр һаггында һеч данышыг да ола билмәјәҹәји бөјүк шәһәрләрдән чыхыб јенидән кәндә кечирик. Бурада ҹ. Закс сүбут етмәјә чалышыр ки, фабрикчиләр өзләри өз фәһләләринин бабат мәнзилләр әлдә етмәсиндән мараглыдырлар, бир тәрәфдән она көрә ки, бу— фајдалы капитал гојулушудур, дикәр тәрәфдән исә она көрә ки, бунун лабүд

«нәтиҹәси олараг фәһләләрин руһ јүксәклијинин артмасы... онларын физики вә әгли иш гүввәсинин јүксәлмәсинә сәбәб олмалыдыр, бу исә, тәбиидир ки,... иш верәнләрә аз... фајдалы дејилдир. Бунунла да, мәнзил мәсәләсинин һәлл олунмасында иш верәнләрин иштиракы һаггында дүзкүн нөгтеји-нәзәр дә мүәјјән едилмишдир: бу иштирак *латент бирлијинин* нәтиҹәсидир, иш верәнләрин чох вахт, өз фәһләләринин физики вә игтисади, мә'нәви вә әхлаги рифаһы гајғысына галмаг кими һуманист сә'јләри пәрдәси алтында кизләнән гајғынын нәтиҹәсидир, пул ҹәһәтдән өз бәһрәләри илә, ишкүзар, маһир, чалышган, һәјатындан разы вә *сәдагәтли* фәһләләрин ҹәлб едилмәси вә сахланмасы илә өз әвәзини өдәјән гајғынын нәтиҹәсидир» (сәһ. 108).

Буржуа-филантропик ујдурмаларына «јүксәк мә'на» вермәк үчүн Һуберин ишләтдији «латент бирлији»[249] ибарәси вәзијјәти зәррә гәдәр дәјишдирмир. Хүсусән Инкилтәрәдә кәнд јерләриндәки ири фабрикчиләр, бу ибарәсиз дә чохдан јәгин

* Бу да нәтиҹә е'тибарилә фәһләләрин анчаг истисмар едилдији бир јер олмушдур. Бах: Парис гәзети «Socialiste», 1886-чы ил[247] *(1887-ҹи ил нәшринә Енкелсин гејди.)*

етмишләр ки, фәһлә мәнзилләри тикилиши нәинки јалныз зәруридир, фабрик иншаатынын өзүнүн бир һиссәсидир, һабелә чох јахшы кәлир дә верир. Инкилтәрәдә бу јолла бир сыра кәндләр әмәлә кәлмиш вә бунларын бир гисми сонралар инкишаф едиб шәһәрә чеврилмишдир. Фәһләләр исә, инсанпәрвәр капиталистләрә миннәтдар олмаг әвәзинә, чохдан бәри бу «коттечләр системи» әлејһинә чох чидди е'тиразлар ирәли сүрүрдүләр. Иш јалныз онда дејилдир ки, фабрикчинин рәгибләри олмадығына көрә, фәһләләр евләр үчүн инһисарчы гијмәтләр үзрә пул вермәли олурлар; иш ондадыр ки, тә'тил заманы һәр дәфә онлар дәрһал јурдсуз галырлар, чүнки фабрикчиләр онлары данышыгсыз чыхарыб күчәјә салыр вә бунунла да онларын мүгавимәтини сон дәрәчә чәтинләшдирир. Тәфсилат һаггында мәним «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» әсәримдә охумаг олар (сәһ. 224 вә 228)*. Лакин ч. Закс зәнн едир ки, белә дәлилләр «тәксибә, чәтин ки лајиг олсун» (сәһ.111). Бәс о фәһләјә өз хырдача евинин мүлкијјәтчиси олмаг һүгугуну вермәк истәмирми? Әлбәттә, истәјир, лакин «иш верәнләрин дә һәмишә мәнзил һаггында сәрәнчам вермәк имканы олмасы вә фәһләни ишдән чыхартдыгда онун јеринә кәлән үчүн әлдә бина олмасы» лазым кәлдијиндән... әлбәттә, «белә һаллар үчүн *хүсуси сазиш васитәсилә, мүлкијјәтин ләғв едилә билмәсини* нәзәрдә тутмаг» лазымдыр!** (сәһ. 113).

Бу дәфә биз һеч көзләмәдијимиз сүр'әтлә лап ашағыја ендик. Әввәлчә дејилирди: фәһләнин өз хырдача евинә мүлкијјәт һүгугу; сонра биз өјрәндик ки, шәһәрләрдә бу мүмкүн дејилдир, анчаг кәнддә кечирилә биләр; инди исә бизә дејирләр ки, кәнддә дә бу мүлкијјәт һүгугу кәрәк «хүсуси сазишлә *ләғв едилә билсин»!* Фәһләләр үчүн, ч. Закс тәрәфиндән кәшф

---

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 409—410 вә 413. *Ред.*

** Бу чәһәтдән дә инкилис капиталистләри ч. Заксын бүтүн кизли арзуларыны артыг чохдандыр нәинки тамамилә јеринә јетирмишләр, һәтта хејли өтүб кечмишләр. 1872-чи ил октјабрын 14-дә базар ертәси Морпет шәһәриндә, парламентә сечичиләрин сијаһыларыны мүәјјән едән мәһкәмә 2000 мә'дән фәһләсинин өз адларыны сијаһыја дахил етмәк хаһиши һаггында гәрар чыхармалы олду. Ашкар олду ки, бу адамларын чоху, онларын ишләдији мә'дәнин низамнамәсинә көрә, ичиндә јашадыглары хырдача евләрин *кирајәнишинини дејил,* јалныз *мәрһәмәт үзүндән* орада јашамаға бурахыланлар һесаб едилирди вә һеч бир хәбәрдарлыг едилмәдән истәнилән вахт чыхарылыб күчәјә салына биләрди (мә'дәнләрин саһиби вә евләрин мүлкијјәтчиси, әлбәттә, ејни бир шәхс иди). Һаким гәт етмишди ки, бу адамлар кирајәнишин дејил, *нөкәрдирләр,* белә олдугда да онларын сијаһылара дахил едилмәк һаггы јохдур. («Daily News»[188], 15 октјабр 1872-чи ил).

едилмиш бу мүлкиjjәт нөвү илә, онларын «хүсуси сазишлә ләғв едилә билән» капиталистләрә белә чеврилмәси илә биз jенә сағ-саламат күнаһкарлар дүнjасына гаjытдыг вә бурада тәдгиг едә биләрик көрәк мәнзил мәсәләсинин һәлли үчүн капиталистләр вә башга инсанпәрвәрләр тәрәфиндән *һәгигәтән* нә едилмишдир.

II

Әкәр бизим д-р Закса инанысларса, мәнзил еһтиjачыны jүнкүлләшдирмәк үчүн чәнаб капиталистләр тәрәфиндән артыг инди дә бир чох мүһүм ишләр көрүлмүшдүр вә бу да сүбут едир ки, мәнзил мәсәләси капиталист истеһсал үсулу әсасында һәлл едилә биләр.

Һәр шеjдән әввәл ч. Закс бизи... Бонапарт Франсасына апарыб чыхарыр! Мә'лум олдуғу кими, Луи Бонапарт Парис үмумдүнjа сәркиси заманы, куjа Франсада зәһмәткеш синифләрин вәзиjjәти һаггында һесабат тәртиб етмәкдән өтрү, һәгигәтдә исә империjаjа даһа артыг шөһрәт газандырмаг мәгсәди илә бу вәзиjjәти лап чәннәт кими гәләмә вермәк үчүн комиссиjа тә'jин етмишди. Инди будур ч. Закс, бонапартизмин ән сатгын нөкәрләриндән дүзәлдилмиш олан мәһз *бу* комиссиjанын һесабатына истинад едир, хүсусән она ки, комиссиjанын көрдүjү ишләрин нәтичәләри «һәмин иш үчүн вәкил едилмиш комиссиjанын *өзүнүн дедиjинә көрә* Франса үчүн кифаjәт гәдәр мүкәммәлдир»! Бәс бу нәтичәләр һансылардыр? Мә'лумат вермиш олан 89 ири сәнаjе мүәссисәсиндән, о чүмләдән акционер кампаниjаларындан 31-и һеч фәһлә мәнзили *тикдирмәмишди;* тикдирилмиш олан мәнзилләрдә, ч. Заксын өз һагг-һесабына көрә, ән чоху 50—60 мин нәфәр jерләшмишдир, мәнзилләр исә, демәк олар, һәр аиләjә анчаг ики отагдан ибарәтдир!

Өзлүjүндә аjдындыр ки, өз истеһсал шәраити—суjун гүввәси, көмүр мә'дәнләринин, дәмир филизи jатагларынын вә башга мә'дәнләрин jахынлыгда олмасы вә и. а.—үзүндән мүәjjән кәнд jеринә бағланмыш олан һәр бир капиталист, әкәр фәһлә мәнзилләри jохдурса, өз фәһләләри үчүн мәнзилләр тикдирмәjә мәчбурдур. Лакин буну, «латент бирлиjинин» мөвчуд олмасына сүбут һесаб етмәк үчүн, «мәсәләни вә онун jүксәк әһәмиjjәтини анламағын артмасына аjдын бир дәлил», «чох шеj вә'д едән бир әсас» (сәһ. 115) саjмаг үчүн,—бундан өтрү инсан кәрәк өзүнү алдатмаға бәрк адәт етмиш олсун. Лакин бу чәһәтдән дә мүхтәлиф өлкәләрин сәнаjечиләри өз милли характеринин сабит хүсусиjjәтләри илә бир-бириндән

фәргләнирләр. Мәсәлән, 117-чи сәһифәдә ч. Закс бизә белә нағыл едир:

«*Инкилтәрәдә,* иш верәнләрин бу саһәдә *анчаг ән јени дөврдә* гызғын фәалијјәти мүшаһидә олунур. Хүсусән узаг кәнд јерләриндә...—фәһләләрин бә'зән һәтта ән јахын јерләрдән фабрикә кәлмәк үчүн узун јол кетмәли олмасы вә ишә јорғун һалда кәләрәк кифајәт гәдәр мәһсулдар ишләјә билмәмәси, — мәһз бу һал иш верәнләри өз фәһләләри үчүн мәнзилләр *тикдирмәјә вадар едән* башлыча *сәбәбдир.* Ејни заманда, мүнасибәтләри даһа *дәриндән баша дүшәрәк,* латент бирлијинин бүтүн башга үнсүрләрини мәнзил *ислаһаты илә* чох вә ја аз дәрәчәдә әлагәләндирән шәхсләрин сајы да артыр; бу көзәл колонијалар да мәһз онларын сајәсиндә әмәлә кәлмишдир... Һајдда Аштонун, Тјортонда Ашуертин, Бүридә Грантын, Боллингтонда Грегин, Лидсдә Маршаллын, Белпердә Стреттин, Солтердә Солтун, Коплидә Акројдун вә башгаларынын адлары бунун сајәсиндә Бирләшмиш краллыгда чох мәшһур олмушдур».

Мүгәддәс бир садәлик вә бундан даһа артыг мүгәддәс бир наданлыг! Анчаг «ән јени дөврдә» инкилис фабрикчиләри кәнд јерләриндә фәһлә мәнзилләри тикдирмишләр! Хејр, мәрһәмәтли ч. Закс, инкилис капиталистләри—јалныз чибләринә көрә дејил, ағылларына көрә дә әсл ири сәнајечиләрдир. Алманијада әсл ири сәнаје мејдана кәләндән чох әввәл онлар баша дүшмүшдүләр ки, кәнд фабрик истеһсалында, фәһлә мәнзилләри үчүн мәсрәфләр бүтүн әсас капиталын зәрури, билаваситә вә долајысы илә чох кәлирли бир һиссәсидир. Бисмарк илә алман буржуалары арасындакы мүбаризә алман фәһләләринә иттифаглар азадлығы бәхш едәндән чох әввәл инкилис фабрикчиләри, мә'дән саһибләри вә мә'дән-завод саһибләри ишдә јәгин етмишдиләр ки, әкәр ејни заманда фәһләләрин јашадыглары евләрин дә саһиби оларларса, онда тә'тил едән фәһләләрә нә гәдәр тәзјиг көстәрә биләрләр. Һәр һансы бир Грегин, Аштонун, Ашуертин «көзәл колонијалары» «ән јени дөврә» о дәрәчә аз аиддир ки, һәлә 40 ил бундан әввәл онлар буржуазија тәрәфиндән нүмунә көстәрилиб тә'риф едилирди вә мән өзүм һәлә 28 ил әввәл буну тәсвир етмишдим (бах: «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти», сәһ. 228—230, гејд*). Маршалл вә Акројд (Akroyd—онун фамилијасы белә јазылыр) тәрәфиндән тә'сис едилмиш колонијаларын да тәхминән бу гәдәр чох јашы вардыр, көкләри кечән әсрдән галан Стретт колонијасы исә онлардан даһа јашлыдыр. Инкилтәрәдә фәһлә мәнзилинин өмрү орта һесабла 40 ил мүәјјән едилдијинә көрә ч. Закс һәмин «көзәл колонијаларын» инди нечә ачыначаглы һалда олдуғуну бармағы илә һесабламагда чә-

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 413. *Ред.*

тинлик чәкмәз. Һәм дә бу колонијаларын чоху инди даһа кәнд јерләриндә дејилдир; сәнајенин сон дәрәчә артмасы нәтичәсиндә бу колонијаларын чоху фабрикләр вә евләрлә о гәдәр әһатә олунмушдур ки, инди һәмин колонијалар 20—30 мин вә даһа артыг әһалиси олан чиркли вә түстүлү шәһәрләрин ортасында јерләшмишдир,—буна бахмајараг, ч. Заксын шәхсиндә тәмсил олунан алман буржуа елми Инкилтәрәдә 1840-чы илә аид көһнә мәдһијјәләри, һазырда даһа һәгигәтә ујғун олмајан мәдһијјәләри инди јенә дәрин һөрмәтлә тәкрар едир.

Хүсусилә дә гоча Акројд*. Бу гочаг адам, шүбһәсиз, халис бир инсанпәрвәр иди. О өз фәһләләрини, хүсусилә дә өз гадын фәһләләрини о гәдәр севирди ки, Иоркширдә онун даһа аз инсанпәрвәр олан рәгибләри дејирдиләр: онун фабрикиндә јалныз онун өз ушаглары ишләјир! Лакин ч. Закс иддиа едир ки, бу көзәл калонијаларда «кәбинсиз ушаг доғулмасы кетдикчә азалыр» (сәһ. 118). Тамамилә доғрудур, *кәбин олмадан* кәбинсиз доғулмалар: Инкилтәрәнин фабрик даирәләриндә гәшәнк гызлар чох тез әрә кедирләр.

Инкилтәрәдә һәр бир ири кәнд фабрики јахынлығында вә фабрик илә *бир заманда* фәһлә мәнзилләри тикилмәси сон 60 вә даһа артыг ил әрзиндә ади бир иш олмушдур. Јухарыда дејилдији кими, белә фабрик гәсәбәләриндән чоху елә бир өзәјә чеврилирди ки, сонралар онун әтрафында фабрик шәһәринин төрәтдији бүтүн фәлакәтләрлә бирликдә бүтөв бир фабрик шәһәри әмәлә кәлирди. Демәли, бу колонијалар мәнзил мәсәләсини һәлл етмәк дејил, *илк дәфә олараг* ону өз јерләриндә *мејдана кәтирмишдиләр.*

Ири сәнаје саһәсиндә анчаг Инкилтәрәнин ардынча сүрүнән вә ири сәнајенин нә олдуғуну әслиндә анчаг 1848-чи илдән е'тибарән билән Франсада вә хүсусән Алманијада исә, эксинә, иш бамбашғадыр. Бурада анчаг нәһәнк металлуркија заводлары вә фабрикләри—мәсәлән, Крезода Шнејдерин вә Ессендә Круппун заводлары,—узун тәрәддүдләрдән сонра фәһләләр үчүн бир гәдәр мәнзил тикдирмәк гәрарына кәлмишдиләр. Кәнд јерләриндә сәнајечиләринин бөјүк әксәријјәти өз фәһләләрини исти, гарлы вә јағышлы һавада сәһәрләр фабрикә вә ахшамлар фабрикдән евә бир нечә мил јол кетмәјә вадар едир. Буна хүсусән дағлыг јерләрдә—Франса вә Елзас Вокезләриндә, Вуппер, Зиг, Аккера, Ленн вә башга Рејн—Вестфалија чајларынын саһилләриндә тәсадүф олунур. Филизли

* «Volksstaat» гәзетиндә «гоча Акројд» сөзләри јеринә јазылмышдыр: «Гоча А.—Мән ад чәкмәк истәмирәм, о чохдан өлмүш вә дәфн едилмишдир». *Ред.*

дағларда да бундан јахшы дејилдир. Һәм алманларда, һәм дә франсызларда ејни хырда хәсислик өзүнү көстәрир.

Ҹ-б Закс көзәлҹә билир ки, нә чох шеј вә'д едән башланғычын, нә дә көзәл колонијаларын әсла һеч бир әһәмијјәти јохдур. Буна көрә дә о инди капиталистләрә сүбут етмәјә чалышыр ки, онлар фәһлә мәнзилләри тикдирмәкдән нечә јахшы кәлир көтүрә биләрләр. Башга сөзлә о, капиталистләрә фәһләләри алдатмағын јени үсулуну көстәрмәјә чалышыр.

О әввәлҹә капиталистләрә, Лондонун там бир сыра иншаат ҹәмијјәтләрини, гисмән филантропик, гисмән дә еһтикар характериндә олуб 4%-дән 6%-ә гәдәр вә даһа артыг халис кәлир көтүрән ҹәмијјәтләри мисал көстәрир. Фәһлә мәнзилләринә гојулан капиталын јахшы кәлир вердијини ҹ. Заксын бизә сүбут етмәсинә еһтијаҹ јохдур. Белә мәнзилләрә индикиндән даһа артыг капитал гојулмамасынын сәбәби одур ки, баһалы мәнзилләр өз саһибләринә даһа чох кәлир верир. Демәли, ҹ. Заксын капиталистләрә өјүд-нәсиһәтлә мүраҹиәти јенә дә ади бир мә'нәви моизәдән ибарәтдир.

Парлаг мүвәффәгијјәтләрини ҹ. Заксын белә курултулу сөзләрлә е'лан етдији һәмин Лондон иншаат ҹәмијјәтләринә кәлдикдә, бу ҹәмијјәтләр ҹ. Заксын өзүнүн һесабламасына көрә,—о исә һәр бир иншаат еһтикарыны бураја дахил едир,— вур-тут 2 132 аиләјә вә 706 субај кишијә, јә'ни үмумијјәтлә 15 000-дән аз адама мәнзил вермишдир! Белә ушаг әјләнҹәләрини Алманијада һәлә бир ҹәсарәт едиб чидди оларағ бөјүк мүвәффәгијјәтләр кими гәләмә вермәјә чалышырлар, һалбуки Лондонун бир тәк шәрг һиссәсиндә милјонларла фәһлә ән ағыр мәнзил шәраитиндә јашајыр! Бүтүн бу инсанпәрвәр сә'јләр һәгигәтдә о гәдәр мискин вә ҹүзидир ки, фәһләләрин вәзијјәтинә һәср едилән инкилис парламент һесабатларында һеч вахт бунларын һәтта ады да чәкилмир.

Биз һәлә бурада белә бир ҹәһәти гејд етмирик ки, Лондона бәләд олмамаг кими күлүнҹ бир һал бүтүн бу бөлмәдә өзүнү көстәрир. Анҹаг бир шеји гејд едәк. Ҹ-б Заксын фикринҹә, Сохода субај кишиләр үчүн олан јатагхана она көрә ләғв олунмушду ки, о јерләрдә «чохлу мүштәри олаҹағыны үмид етмәк олмазды». Көрүнүр, ҹ. Закс Лондонун бүтүн гәрб һиссәсини башдан-баша чаһ-чалал ичиндә олан бир шәһәр һесаб едир вә билмир ки, ән көзәл күчәләрә битишик олан ән чиркли фәһлә мәһәлләләри дә вардыр; бунлардан да бири, мәсәлән, Соходур. Соходакы нүмунәви јатагхана, ҹ. Заксын гејд етдији вә мәним һәлә 23 ил бундан әввәл бәләд олдуғум бу ев әввәлҹә адамла долу олурду, лакин она көрә ләғв олунду ки, орада јашамаг тамамилә дөзүлмәз иди. Һалбуки бу јатагхана һәлә ән јахшыларындан бири иди.

Бәс Елзасда Мүлһаузен фәһлә шәһәрчији нечә—мәкәр бу мүвәффәгијјәт дејил?

Аштонун, Ашуертин, Грег вә кампанијасынын вахтилә көзәл олан колонијалары инкилис буржуалары үчүн олдуғу кими, Мүлһаузен фәһлә шәһәрчији дә континент буржуалары үчүн ифтихар вә өјүнмә објектидир. Тәәссүф ки, бу шәһәрчик «латент» бирлијинин дејил, Икинчи Франса империјасы илә Елзас капиталистләри арасында тамамилә ачыг бирлијин мәһсулудур. Бу—Луи Бонапартын сосиалист тәчрүбәләриндән бири иди вә бу тәчрүбәдә дөвләт зәрури капиталын $^1/_3$ мигдарында борч бурахмышды. 14 ил әрзиндә (1867-чи иләдәк), јарамаз бир системлә 800 хырдача ев тикилмишди; бу систем Инкилтәрәдә һәјата кечирилә билмәзди, чүнки орада бу иши даһа јахшы баша дүшүрләр; бу хырдача евләр, 13—15 ил әрзиндә һәр ај јүксәк мәнзил кирајәси өдәнилдикдән сонра фәһләләрин мүлкијјәтинә верилир. Мүлкијјәт әлдә етмәјин бу үсулуну,—көрәчәјимиз кими, инкилис кооператив иншаат ширкәтләриндә артыг чохдан тәтбиг едилмиш үсулу һеч дә илк дәфә Елзас бонапартистләри ичад етмәли олмадылар. Евләри сатын алмаг үчүн мәнзил кирајәсинә едилән әлавәләр—Инкилтәрәдәкинә нисбәтән—чох јүксәкдир; мәсәлән, 15 ил әрзиндә һиссә-һиссә 4 500 франк верәндән сонра фәһлә, 15 ил әввәл 3 300 франк дәјәри олан еви алмыш олур. Әкәр фәһлә башга јерә көчүб кетмәк истәрсә вә ја һәтта бирчә дәфә ајлыг тә'дијәни вахтында вермәзсә (бу һалда исә ону евдән чыхара биләрләр), онда евин әввәлки дәјәринин илдә $6^2/_3$%-и кирајә һаггы олараг (мәсәлән, евин дәјәри 3 000 франк олдугда ајда 17 франк) ондан чыхыр вә галан мәбләғи она верирләр, лакин *бир гәпик дә олса фаиз вермирләр.* Асанлыгла баша дүшмәк олар ки, һәлә «дөвләт јардымы» бир јана галсын, бурада чәмијјәтин чиби долур; һәмчинин ајдындыр ки, бу шәртләрлә верилән мәнзилләр—һеч олмазса шәһәрдән кәнарда, јарыја гәдәр кәнддә олдуғуна көрә,—шәһәрин өзүндәки көһнә казарма мәнзилләриндән јахшыдыр.

Алманијада кечирилән вә мискинлијини һәтта ч. Заксын да 157-чи сәһифәдә е'тираф етдији бир нечә дәјәрсиз тәчрүбәдән биз һеч данышмајачағыг.

Бүтүн бу мисаллар нәји сүбут едир?—Анчаг ону сүбут едир ки, һәтта бүтүн санитарија ганунлары тапдаланмадыгда да фәһлә мәнзилләри тикилиши капиталист кәлири верир. Лакин бу барәдә һеч кәс һеч вахт мүбаһисә етмәмишдир, буну биз һамымыз чохдан билирдик. Мүәјјән бир тәләбаты өдәјән *һәр бир* капитал гојулушу, ишләр сәмәрәли апарылдыгда, кәлир верир. Бүтүн мәсәлә анчаг ондадыр ки, *буна бахмајараг* нә сәбәбә мәнзил еһтијачы давам едир; буна бахмајараг нә

сәбәбә капиталистләр фәһләләр үчүн кифајәт мигдарда сағлам мәнзил тикдирмәк гајғысына галмырлар? Бурада ч. Закс анчаг јенидән капитала өјүд-нәсиһәтлә мүрачиәт етмәли олур, лакин буна әсла чаваб вермир. Бу суала биз јухарыда артыг әсл чавабы вермишик.

Инди гәти мүәјјән едилмишдир ки, капитал һәтта мәнзил еһтијачыны арадан галдыра биләчәји заман да ону арадан галдырмаг *истәмир*. Бурада анчаг ики башга чарә галыр: фәһләләрин гаршылыглы јардымы вә дөвләт јардымы.

Гаршылыглы јардымын гызғын тәрәфдары олан ч. Закс мәнзил мәсәләси саһәсиндә дә онун һаггында харигәләр нагыл етмәји бачарыр. Тәәссүф ки о лап әввәлдән е'тираф етмәјә мәчбурдур ки, гаршылыглы јардым јалныз коттечләр системинин ја мөвчуд олдуғу, ја да тәтбиг едилә биләчәји јердә, јә'ни јенә дә анчаг кәнд јерләриндә бир шеј верә биләр; бөјүк шәһәрләрдә исә, һәтта Инкилтәрәдә дә,—анчаг чох мәһдуд даирәдә бир шеј верә биләр. Ҹ-б Закс сонра аһ чәкәрәк дејир ки:

«онун васитәсилә (гаршылыглы јардымын васитәсилә) ислаһат анчаг ***долајы јолла*** кечирилә биләр, демәли, ***һәмишә*** јалныз нагис шәкилдә, јә'ни јалныз хүсуси мүлкијјәт принсипи мәнзил кејфијјәтинә тә'сир көстәрән бир гүввә кими тәзаһүр етдији дәрәчәдә кечирилә биләр».

Һәтта бу өзү дә шүбһәлидир; һәр һалда, «хүсуси мүлкијјәт принсипи» бизим мүәллифин үслуб «кејфијјәтинә» зәррә гәдәр ислаһедичи тә'сир көстәрмәмишдир. Бүтүн бунлара бахмајараг, Инкилтәрәдә гаршылыглы јардым елә харигәләр јаратмышдыр ки, «орада мәнзил мәсәләсинин һәлли үчүн онун сајәсиндә едиләнләр башга саһәләрдә едиләнләрин һамысыны *хејли өтүб кечмишдир»*. Сөһбәт инкилис „building societies" үзәриндәдир; ч. Закс бунларла хүсусән она көрә белә мүфәссәл мәшғул олур ки,

«үмумијјәтлә онларын варлығы вә фәалијјәти һаггында олдугча аз ја да јанлыш тәсәввүрләр јајылмышдыр. Инкилис building societies һеч дә... мәнзил тикән чәмијјәтләр вә ја мәнзил тикән ширкәтләр дејилдир, онлары алман дилиндә... даһа артыг дәрәчәдә «ев алмаг үчүн иттифаглар» адландырмаг лазым иди; бунлар, өз үзвләринин вахташыры үзвлүк һагты вермәси васитәсилә фонд топламаг вә вәсаит јығылдыгча һәмин фонддан, үзвләрә ев алмаг үчүн борч вермәк мәгсәдини гаршысына гојан иттифаглардыр... Building society, беләликлә, өз үзвләринин бир һиссәси үчүн әманәт кассасы, дикәр һиссәси үчүн исә борч верән кассадыр. Беләликлә Building societies елә ипотека кредити идарәләридир ки, фәһләләрин тәләбатыны өдәмәји нәзәрдә тутараг фәһләләрин әманәтчи јолдашлары ев алдыгда вә ја тикдирдикдә онлара јардым етмәк үчүн башлыча олараг... фәһләләрин әманәтләриндән... истифадә едир. Зәнн едилмәли олдуғу кими, бу борчлар мүвафиг гијмәтли шејин киров гојулмасы шәртилә верилир вә беләликлә дә мүәјјән едилир ки, һәмин борчлар фаиз вә амортизасија да

дахил олмагла һиссә-һиссә гысамүддәтли тә'дијәләр шәклиндә өдәнилир... Әманәтчиләрә фаизләр верилмир, һәмишә *мүрәккәб фаизләр үзрә онларын һесабына јазылыр...* Әманәтләрин, онларын үстүнә кәлән фаизләрлә бирликдә кери алынмасына... габагча әризә вериләндән бир ај сонра һәр заман јол верилир» (сәһ. 170—172). «Инкилтәрәдә 2 000-дән артыг белә иттифаг вардыр... бунларда топланан капитал тәхминән 15 000 000 фунт стерлингә чатыр вә артыг 100 000-ә гәдәр *фәһлә* аиләси бу јолла өзү үчүн хүсуси јашајыш еви алмышдыр; бу — елә ичтимаи наилијјәтдир ки, бунун тајыны тапмаг асан дејилдир» (сәһ. 174).

Тәәссүф ки, бурада да һәмин сөзләрин ардынча лабүд бир «әмма» кәлир:

«Лакин мәсәлә бунунла *һәлә һеч дә* тамам һәлл *едилә билмәмишдир,* һеч олмазса она көрә ки, ев алмаг... анчаг *јахшы әмәк һаггы алан* фәһләләрә мүјәссәрдир... Хүсусән санитар шәраитинә бә'зән аз фикир верилир» (сәһ. 176).

Континентдә «бу кими иттифаглар... инкишаф етмәк үчүн чох мәһдуд зәмин тапыр». Онлар коттечләр системини нәзәрдә тутурлар ки, бу да орада анчаг кәнд јерләриндә мөвчуддур; белә јерләрдә исә фәһләләр гаршылыглы јардым үчүн һәлә кифајәт гәдәр инкишаф етмәмишләр. Дикәр тәрәфдән, шәһәрләрдә, һәгиги мәнзил тикән ширкәтләрин әмәлә кәлә биләчәји јердә, онларын гаршысына «чүрбәчүр чох бөјүк вә чидди чәтинликләр чыхыр» (сәһ. 179). Бунлар анчаг коттечләр тикә биләрдиләр, бөјүк шәһәрләрдә исә коттечләр јарамыр. Бир сөзлә, «гаршылыглы јолдашлыг јардымынын бу формасы» «һазыркы шәраитдә һәмин мәсәләнин һәллиндә башлыча ролу ојнаја билмәз—вә чәтин ки, јахын кәләчәкдә бу ролу ојнаја билсин». Бу мәнзил тикән ширкәтләр һәлә «инкишаф етмәмиш илк рүшејм мәрһәләсиндәдир». «Бу һәтта Инкилтәрәјә дә аиддир» (сәһ. 181).

Демәли, капиталистләр *истәмирләр,* фәһләләр исә *бачармырлар.* Шулсе-Деличсајағы буржуаларын һәмишә бизим фәһләләр үчүн нүмунә олараг мисал кәтирдикләри инкилис building societies, һаггында бир гәдәр изаһат вермәк шәксиз зәрури олмасајды, биз бунунла да һазыркы бөлмәни гуртарардыг.

Бу building societies — һеч дә фәһлә чәмијјәтләри дејилдир, онларын башлыча мәгсәди дә—һеч дә фәһләләрә хүсуси ев вермәк дејилдир. Әксинә, биз көрәчәјик ки, анчаг надир истисналар шәклиндә елә олур. Бу building societies әслиндә—еһтикар характерли тәшкилатлардыр, һәм дә бу характер—онларын ибтидаи шәкли олан—хырдаларында, һеч дә бөјүкләриндә олдуғундан аз дејилдир. Бу вә ја дикәр бир мејханада,—адәтән мејханачынын тәшәббүсү илә вә онун сонрадан һәр һәфтә јығынчаг кечирмәси илә,—мејхананын

бир мигдар даими мүштәриләри вә онларын достлары, дуканчылар, приказчикләр, коммивојажерләр, хырда сәнәткарлар вә башга хырда буржуалар, бә'зи јерләрдә исә һәмчинин өз синфинин аристократијасына мәнсуб олан бу вә ја дикәр машынгајырма фәһләси вә ја башга фәһлә,—мәнзил тикән ширкәт дүзәлдирләр. Бунун ән јахын сәбәби, адәтән, ондан ибарәт олур ки, мејханачы о әтрафда вә ја даһа башга бир јердә нисбәтән учуз бир гијмәтлә мүәјјән бир торпаг саһәсини сатмаг истәдикләрини хәлвәтчә өјрәнмиш олур. Иштиракчыларын чоху өз мәшғәләләринә көрә бу вә ја дикәр мүәјјән бир јерә бағлы дејилдир; һәтта дуканчылардан вә сәнәткарлардан бир чохунун шәһәрдә анчаг өз мүәссисәси вардыр, мәнзили исә јохдур; ким бачарырса, түстүлү шәһәрдән кәнарда јашамаға һәвәслә разы олур. Иншаат саһәси сатын алыныр вә орада мүмкүн олан мигдарда коттеч тикилир. Даһа варлы олан үзвләрин кредити сатын алмаға имкан верир; һәр һәфтә верилән үзвлүк һаглары вә алынан бир гәдәр чүзи борч һәфтәлик иншаат хәрчләрини өдәјир. Өзү үчүн хүсуси ев алмаг истәјән үзвләр пүшк илә һазыр коттечләр алырлар вә кирајә һаггына едилән мүвафиг әлавә алғы гијмәтини өдәјир. Јердә галан коттечләр кирајәјә верилир вә ја сатылыр. Мәнзилтикән чәмијјәт исә, өз ишләри јахшы кетдикдә, аз-чох әһәмијјәтли бир мәбләғ топлајыр ки, бу да, иштиракчылар өз үзвлүк һагларыны вердикләри мүддәтдә иштиракчыларынкы олур вә арабир, јахуд чәмијјәт бағландыгда онларын арасында бөлүнүр. Инкилис мәнзилтикән чәмијјәтләринин онда доггузунун тарихи беләдир. Јердә галанлар исә даһа бөјүк чәмијјәтләрдир вә бунлар бә'зән сијаси мүлаһизәләр вә ја инсанпәрвәрлик бәһанәләри илә тә'сис едилмишдир, лакин онларын башлыча вәзифәси һәмишә ән нәһајәт ондан ибарәт олур ки, торпаг мүлкијјәти еһтикары јолу илә *хырда буржуазијанын* јығдығы пулун даһа кәлирли ишә гојулмасына, јахшы фаиз вә е'тибарлы дивиденд верән ипотекләрлә тә'мин олунмасына имкан версин.

Бу чәмијјәтләрин мүштәриләринин кимләрдән ибарәт олдуғуну онларын ән бөјүкләриндән биринин, бәлкә дә ән бөјүјүнүн рекламы көстәрә биләр. Лондонда «Birkbeck Building Society, 29 and 30, Southampton Buildings, Chancery Lane»* чәмијјәтинин өз варлығы мүддәтиндә кәлири $10^1/_2$ милјон ф. стерлингдән артыг (70 милјон талер) олмуш, онун банка гојдуғу вә дөвләт кағызларыны вердији пул 416 000 ф. стерлингдән артыгдыр вә онун инди 21 441 әманәтчиси вардыр; бу чәмијјәт өзүнү белә тә'рифләјир:

* «Биркбек, тикинти чәмијјәти», 29 вә 30, Сауткемптон Билдингз, Ченсери-Лејн. *Ред.*

«Фортепиано фабрикчиләринин үч иллик системи адланан вә үч иллијә фортепиано кирајә едәчәк һәр бир шәхсә һәмин муддәт гуртарандан сонра фортепианонун саһиби олмаг имканы верән систем бир чохларына мә'лумдур. Бу систем тәтбиг едиләндән әввәл кәлири мәһдуд олан адамлар үчүн јахшы фортепиано алмаг да, — өзүнә мәхсус ев алмаг гәдәр чәтин иди; адамлар кирајә етдикләри фортепианоја илбәил пул верирдиләр вә буна фортепианонун өз гијмәтиндән ики-үчгат артыг пул хәрчләјирдиләр. Лакин фортепиано һаггында тәтбиг едилән шеј ев һаггында да тәтбиг едилә биләр... Лакин ев фортепианодан баһа олдуғуна көрә..., кирајә һаггы васитәсилә евин гијмәтини өдәмәк үчүн даһа артыг вахт тәләб олунур. Бу сәбәбдән дә директорлар Лондонун мүхтәлиф һиссәләриндә вә онун әтрафында ев саһибләри илә сазишә кәлмишләр; бу сазишә көрә директорлар Birkbeck Building Society вә дикәр чәмијјәтләрин үзвләринә шәһәрин ән мүхтәлиф һиссәләриндә истәдикләри евләри сечмәк имканы верә биләрләр. Директорларын һәјата кечирмәк нијјәтиндә олдуглары систем беләдир: евләр 12½ илә кирајәјә верилир вә бу муддәт гуртардыгда, әкәр кирајә һаггы вахтлы-вахтында верилмишдирсә, ев кирајәнишинин там мулкијјәти олур вә ондан даһа һеч бир тә'дијә алынмыр... Јүксәк кирајә һаггы вермәклә мөһләтин гысалдылмасы вә ја ашағы кирајә һаггы вермәклә мөһләтин узадылмасы һаггында да кирајәнишин данышыб разылыға кәлә биләр... *Кәлири мәһдуд олан шәхсләр, дуканларда вә мағазаларда гуллуг едәнләр* вә башгалары Birkbeck Building Society үзвлүјүнә кирмәклә һәр бир ев саһибинин асылылығындан гуртара биләрләр».

Бунларын һамысы кифајәт гәдәр ајдындыр. Фәһләләр һаггында һеч сөһбәт дә кетмир, лакин кәлири мәһдуд олан адамлардан, дуканларда вә мағазаларда гуллуг едәнләрдән вә с. бәһс олунур; һәм дә фәрз олунур ки, муштәриләрин, бир гајда олараг, *артыг өз фортепианолары вардыр.* Доғрудан да, бурада сөһбәт һеч дә фәһләләр үзәриндә дејил, хырда буржуалар вә хырда буржуа олмаг истәјән вә *ола билән* адамлар үзәриндәдир, кәлирләри мүәјјән һәдләр дахилиндә олса да үмумијјәтлә јаваш-јаваш артан адамлар, мәсәлән, тичарәт приказчикләри вә бу кими пешә саһиби олан шәхсләр үзәриндәдир. Фәһләнин кәлири исә, ән јахшы һалда номинал олараг дәјишилмәз галыр, әслиндә исә онун аиләси бөјүдүјүнә вә аиләсинин тәләбаты артдығына көрә азалыр. Һәгигәтдә јалныз аз мигдар фәһлә, истисна шәклиндә, бу кими чәмијјәтләрдә иштирак едә биләр. Ирәличәдән 12½ илә үзәринә илтизам көтүрә билмәк үчүн, бир тәрәфдән, онларын кәлири олдугча аздыр, дикәр тәрәфдән, чох да мөһкәм дејилдир. Бунун аид олмадығы надир истисналар ја ән јахшы әмәк һаггы алан фәһләләрдир, ја да фабрик нәзарәтчиләридир*.

---

* Хүсуси Лондон мәнзилтикән иттифагларынын фәалијјәти һаггында даһа бир кичичик әлавә. Демәк олар, бүтүн Лондонун торпаг саһәси, мә'лум олдуғу кими, тәхминән бир дүжүн аристократа мәхсусдур ки, бунларын да ән танынмышлары һерсоглар Вестминстер, Бедфорд, Портланд вә башгаларыдыр. Бунлар әввәлчә ајры-ајры иншаат саһәләрини 99 илә ичарәјә верирләр; бу муддәт гуртардыгда исә торпаг саһәсинин вә орада нә варса һамысынын саһиби олурлар. Сонра онлар һәмин евләри даһа гыса муддәтә,

Һәм дә һәр кәсә ајдындыр ки, Мүлһаузен фәһлә шәһәрчи-јининин бонапартистләри бу инкилис хырда буржуа мәнзилтикән чәмијјәтләринин олса-олса мискин тәглидчисидирләр. Фәрг анчаг ондадыр ки, бонапартистләр, онлара дөвләт јардымы көстәрилдијинә бахмајараг, өз мүштәриләрини бу иншаат чәмијјәтләриндән даһа чох алдадырлар. Онларын шәртләри, орта инкилис шәртләриндән үмумијјәтлә даһа аз либерал шәртләрдир; Инкилтәрәдә һәр үзвлүк һаггына фаизләр вә мүрәккәб фаизләр ајырыб бунларын һамысыны әризә вериләндән бир ај сонра кери гајтардыглары һалда,—Мүлһаузен фабрикчиләри һәм садә, һәм дә мүрәккәб фаизләри, чибләринә гојурлар вә јалныз чинкилтили беш франклыг сиккә шәклиндә верилмиш олан әсас үзвлүк һаггыны кери гајтарырлар. Һәм дә бу фәрг һеч кәси ч. Заксдан артыг тәәччүбләндирмәјәчәкдир, бунларын һамысы исә, һеч өзүнүн дә хәбәри олмадан онун китабында вардыр.

Беләликлә, фәһләләрин гаршылыглы јардымындан да һеч бир шеј чыхмыр. Дөвләт јардымы галыр. Бу чәһәтдән ч. Закс бизә нә тәклиф едә биләр? Үч шеј:

«Әввәлән, дөвләт чалышмалыдыр ки, онун ганунверичилик вә идарә ишләриндә, зәһмәткеш синифләрин мәнзил еһтијачыны һәр һансы шәкилдә шиддәтләндирән нә варса, һамысынын көкү кәсилсин вә ја бунлар мүвафиг сурәтдә јахшылашдырылсын» (сәһ. 187).

Демәли: тикинтинин учуз баша кәлмәси үчүн иншаат ганунларынын көздән кечирилмәси вә иншаат ишләринә азадлыг верилмәси. Лакин Инкилтәрәдә иншаат ганунлары минимума ендирилмишдир, иншаат ишләри көјдәки гуш кими азаддыр, мәнзил еһтијачы исә јенә дә мөвчуддур. Буна үстәлик инди Инкилтәрәдә о гәдәр учуз тикирләр ки, күчәдән

мәсәлән, 39 илә, repairing lease дејилән тә'мирли ичарәјә верирләр; бу ичарәнин шәртинә көрә кирајәнишин еви јашајыш үчүн јарарлы һала салмалы вә о һалда сахламалыдыр. Белә бир мүгавилә бағландыгдан сонра торпаг саһиби, еви көздән кечирмәк вә лазыми тә'мири мүәјјән етмәк үчүн өз архитекторуну вә һәмин даирәнин иншаат идарәси инспекторуну (surveyor) көндәрир. Тә'мир чох вахт олдугча бөјүк олур, һәтта евин бүтүн күчә тәрәфинин диварыны, евин дамыны вә и. а. тәзәләмәкдән ибарәт олур. Бундан сонра кирајәнишин иншаат иттифагына тә'минат олараг кирајә мүгавиләсини верир вә иншаат ишләрини өз һесабына көрдүрмәк үчүн һәмин иттифагдан лазыми мәбләғ — иллик өдәниш һаггы 130—150 ф. ст. олмагла 1 000 ф. ст.-ә гәдәр вә даһа артыг — борч алыр. Беләликлә, бу мәнзилтикән иттифаглар, ири торпаг аристократларына, Лондондакы өз евләрини һеч бир зәһмәт чәкмәдән, чамаат һесабына тәзәләмәк вә јашајыш үчүн јарарлы һалда сахламаг имканы вермәк мәгсәдини күдән системдә мүһүм васитәчи бир үнсүр олмушдур.

Бу да фәһләләр үчүн мәнзил мәсәләсинин һәлли олмалы имиш! *(1887-чи ил нәшринә Енкелсин гејди.)*

араба кечәндә евләр титрәјир вә һәр күн онлардан бә'зиси учур. Һәлә дүнән, 1872-чи ил октјабрын 25-дә Манчестердә алты ев бирдән учмуш, һәм дә алты фәһлә ағыр јараланмышды. Демәли, бу да көмәк етмир.

«Икинчиси, дөвләт һакимијјәти јол вермәмәлидир ки, ајры-ајры шәхсләр өз мәһдуд фәрдијјәтчилији үзүндән бу фәлакәти кенишләндирсинләр вә ја јенидән төрәтсинләр».

Демәли, Инкилтәрәдә 1857-чи илдән е'тибарән едилдији кими, фәһлә мәнзилләри үзәриндә санитар вә иншаат-полис нәзарәти гојулмасы, һөкумәт органларына, сағламлыг үчүн тәһлүкәли олан вә учмаг горхусу гаршысында олан биналары бағламаг ихтијары верилмәси. Лакин Инкилтәрәдә бу нечә һәјата кечирилмишдир? 1855-чи ил тарихли биринчи ганун (Nuisances Removal Act*) ч. Заксын өзүнүн дә е'тираф етдији кими, «гуру сөз» олараг галмышдыр: 1858-чи ил тарихли икинчи ганун (Local Government Act**) да һәмчинин (сәһ. 197). Лакин ч. Закс зәнн едир ки, үчүнчү ганун (Artisans' Dwellings Act***), јалныз 10000-дән артыг әһалиси олан шәһәрләри нәзәрдә тутан ганун «шүбһәсиз, Британија парламентинин ичтимаи һадисәләри дәриндән баша дүшдүјүнү көстәрән көзәл әламәтдир» (сәһ. 199); һалбуки бу иддиа да Инкилтәрә «һадисәләринә» ч. Заксын әсла бәләд олмамасынын јалныз «көзәл әламәтидир». Инкилтәрәнин үмумијјәтлә «ичтимаи һадисәләрдә» континенти хејли өтүб кечдији өзлүјүндә ајдындыр; Инкилтәрә—муасир ири сәнајенин вәтәнидир, орада капиталист истеһсал үсулу ән азад вә кениш сурәтдә инкишаф етмишдир; һәмин үсулун нәтичәләри орада ән ајдын шәкилдә өзүнү көстәрир, буна көрә дә ганунларда даһа әввәл өз ин'икасыны тапыр. Фабрик ганунлары буна ән јахшы сүбутдур. Лакин ч. Закс зәнн едирсә ки, парламент гәрары ганун күчү әлдә едәр-етмәз дәрһал әмәли чәһәтдән һәјата кечирилә биләр,—онда чох јанылмыш олур. Һәм дә бу—парламент гәрарларындан һеч биринә (бәлкә дә анчаг Workshops'Act**** истисна олмагла), мәһз Local Government Act аид олдуғундан артыг дәрәчәдә аид дејилдир. Бу гануну һәјата кечирмәк шәһәр һөкумәт идарәләринә тапшырылмышды ки, бунлар да, һамынын билдији кими, Инкилтәрәнин, демәк олар, һәр јериндә һәр чүр сатгынлыг, достбазлыг вә jobbery*****

* — јолухманы арадан галдырмаг һаггында ганун. *Ред.*

** — јерли өзүнүидарә һаггында ганун. *Ред.*

*** — сәнәткар мәнзилләри һаггында ганун. *Ред.*

**** — е'малатханалар һаггында ганун. *Ред.*

***** *Jobbery* мә'мурун вә ја аиләсинин ичтимаи вәзифәдән өз хејри үчүн истифадә етмәси демәкдир. Мәсәлән, әкәр һәр һансы бир өлкәнин дөвләт телеграф рәиси һәр һансы бир кағыз фабрикинин кизли иштиракчысы олур-

мәркәзидир. Бу шәһәр һөкумәт идарәләринин, чүрбәчүр аилә әлагәләри сајәсиндә вәзифә башына кечмиш олан акентләри ја бачарыгсыз идиләр, ја да бу чүр ичтимаи ганунлары ичра етмәк нијјәтиндә дејилдиләр; һалбуки мәһз Инкилтәрәдә, ичтимаи ганунлары һазырламаг вә һәјата кечирмәк тапшырығыны алмыш һөкумәт мә'мурларынын чоху өз вәзифәләрини чидди јеринә јетирмәклә фәргләнирләр—һәрчәнд инди, ијирми—отуз ил бундан әввәлкинә нисбәтән аз фәргләнирләр. Абад олмајан, јахуд учмаг тәһлүкәси гаршысында олан евләрин саһибләринин, демәк олар, һәр јердә шәһәр идарәләриндә билаваситә вә долајысы илә күчлү нүмајәндәлији вардыр. Хырда даирәләрдә бәләдијјә идарәләри үзвләринин сечкиләри сечиләнләри ән хырда јерли мәнафе вә нүфуздан асылы едир; бәләдијјә идарәсинин бир даһа сечилмәк истәјән һеч бир үзвү өз сечки даирәсиндә бу ганунун тәтбиг олунмасына сәс вермәк чәсарәтиндә олмаз. Буна көрә дә, демәк олар, бүтүн јерли идарә башчыларынын бу гануна нечә бир мүгавимәт көстәрдикләри ајдындыр; бу ганун индијәдәк јалныз ән биабырчы һалларда, һәм дә, кечән ил Манчестердә вә Салфордда чичәк епидемијасы заманы олдуғу кими, јалныз баш верән епидемија нәтичәсиндә тәтбиг едилирди. Индијәдәк јалныз белә һалларда, дахили ишләр назиринә шикајәт өз тә'сирини көстәрирди, чүнки мә'лум олдуғу кими, Инкилтәрәдә һәр бир *либерал* һөкумәтин принсипи ондан ибарәтдир ки, јалныз ән бөјүк бир зәрурәтин тәзјиги алтында ичтимаи ислаһат ганунлары тәклиф едилсин, артыг мөвчуд олан ганунлар исә мүмкүн гәдәр һеч јеринә јетирилмәсин. Инкилтәрәдә бир чох башга ганунлар кими, бу ганунун да әһәмијјәти анчаг ондан ибарәтдир ки, фәһләләрин идарә етдикләри вә ја онларын тәзјиги алтында нәһајәт, ишдә һәмин гануну һәјата кечирмәјә һазыр олан һөкумәтин әлиндә бу ганун мүасир ичтимаи гурулуша зәрбә вурмаг үчүн гүввәтли бир силаһ олачагдыр.

«Үчүнчүсү», ч. Закса көрә, дөвләт һакимијјәти «мөвчуд мәнзил еһтијачыны јүнкүлләшдирмәк үчүн өз сәрәнчамында олан бүтүн мүсбәт тәдбирләри ән кениш өлчүдә тәтбиг етмәлидир».

Бу о демәкдир ки, дөвләт һакимијјәти өзүнүн «ашағы мә'мурлары вә гуллугчулары» үчүн (бәс ахы бунлар һеч дә фәһлә дејилдир!) казармалар, «һәгигәтән нүмунәви биналар» тикдирмәли вә «зәһмәткеш синифләрин мәнзилләрини јахшылашдырмаг мәгсәди илә ичма идарәләринә, чәмијјәтләрә, һа-

---

са, өз мешәләриндән һәмин фабрикә ағач јеридирсә, сонра да телеграф бүролары үчүн кағыз көндәрмәк сифаришини она верирсә, бу—хејли хырда олса да, һәр һалда о гәдәр саңбаллы бир job олачагдыр ки, jobbery-нин принсипләри һаггында там тәсәввүр ојадачагдыр; һәм дә Бисмарк заманы бу—өзлүјүндә ајдын вә бүтүнлүклә тәбии бир һал иди. [«Volksstaat» гәзетиндә «һәм дә» вә сонракы сөзләр јохдур. *Ред.*].

белә хүсуси шәхсләрә... борҹ вермәлидир» (сәһ. 203), нечә ки, Инкилтәрәдә Public Works Loan Act* әсасән белә едилир вә нечә ки, Луи Бонапарт Парисдә вә Мүлһаузендә белә едирди. Лакин Public Works Loan Act да анҹаг кағыз үзәриндә галмышдыр; һөкумәт комиссарларын сәрәнҹамына максимум 50 000 ф. ст. бурахыр, јә'ни ән чоху 400 коттеҹ, демәли, 40 илдә 16 000 коттеҹ, јахуд максимум 80 000 адам үчүн мәнзил,— бу исә дәниздә бир дамчы кимидир,—тикдирмәкдән өтрү вәсаит бурахыр. Әкәр биз һәтта фәрз етсәк ки, борҹларын гајтарылмасы сајәсиндә комиссијанын вәсаити 20 илдән сонра ики дәфә артачаг вә беләликлә дә галан 20 ил әрзиндә даһа 40 000 адам үчүн мәнзил тикдириләҹәк,—онда да бу јенә дәниздә анҹаг бир дамчы олараг галачагдыр. Коттеҹләр орта һесабла анҹаг 40 ил давам кәтирә билдијинә көрә, 40 илдән сонра ән көһнә, учмаға башлајан коттеҹләрин бәрпа едилмәсинә һәр ил 50 вә ја 100 мин фунт нағд пул сәрф етмәк лазым кәләҹәкдир. Буну да ҹ. Закс 203-ҹү сәһифәдә: принсипи әмәли ҹәһәтдән дүзкүн вә «гејри-мәһдуд өлчүдә» һәјата кечирмәк адландырыр! Һәтта Иинкилтәрәдә дә дөвләтин, «гејри-мәһдуд өлчүдә», демәк олар, һеч бир шеј етмәдијини е'тираф етмәклә дә ҹ. Закс өз китабыны гуртарыр вә бир дә јалныз бүтүн әлагәдар шәхсләрә даһа бир өјүд-нәсиһәтлә мүрачиәт едир**.

Күн кими ајдындыр ки, мүасир дөвләт мәнзил фәлакәтләрини арадан галдыра билмир вә галдырмаг да истәмир. Дөвләт варлы синифләрин, торпаг саһибләринин вә капиталистләрин истисмар олунан синифләрә, кәндлиләрә вә фәһләләрә гаршы јөнәлдилмиш мүтәшәккил үмуми һакимијјәтиндән башга бир шеј дејилдир. Ајры-ајры капиталистләр (бурада исә анҹаг онлардан бәһс олунур, чүнки бу ишдә иштирак едән торпаг саһиби дә биринҹи нөвбәдә капиталист олараг мејдана чыхыр) нәји истәмирләрсә, онларын дөвләти дә ону истәмир.

---

* — иҹтимаи ишләр үчүн борҹ пул бурахылмасы ганununа. *Ред.*

** Сон заманлар Инкилтәрә парламентинин, јени күчәләр салмаг үчүн Лондонун иншаат идарәләринә мүсадирә һүгугу верән гәрарларында, һәмин тәдбирлә әлагәдар олараг, јурдсуз галан фәһләләрә бир гәдәр диггәт јетирилмәјә башланмышдыр. Гәрар гојулур ки, јени тикилән бииалар, әһалинин кечмишдә бурада јашајан синифләри үчүн ујғунлашдырылмыш олсун. Буна көрә дә гануну рәсмән јеринә јетирмәк үчүн ән учуз иншаат саһәләриндә фәһләләрә кирајәјә вермәкдән өтрү беш-алты мәртәбәли казармалар тикирләр. Фәһләләрин адәт етмәдикләри вә көһнә Лондонун шәраитинә тамамилә јабанчы олан бу јениликдән нә чыхачағыны кәләҹәк көстәрәр. Лакин ән јахшы һалда һәмин евләрдә, күчәләрин јенидән планлашдырылмасы нәтиҹәсиндә һәгигәтән јурдсуз галмыш фәһләләрин һәтта дөрддә бир һиссәси дә, чәтин ки јерләшсин. *(1887-ҹи ил нәширинә Енкелсин гејди.).*

Демәли, әкәр *ајры-ајры* капиталистләр мәнзил еһтијачына тәәссүф етсәләр дә, онун ән дәһшәтли нәтичәләрини һеч олмазса үздән малаламаг үчүн чәтинликлә һәрәкәтә кәлирләрсә, онда *үмуми* капиталист олан дөвләт дә бундан артығыны етмәз. Дөвләт ән јахшы һалда чалышар ки, үздән малаламағын ади дәрәчәси һәр јердә бир бәрабәрдә олсун. Һәм дә биз көрдүк ки, мәһз белә дә едилир.

Лакин бизә е'тираз едиб дејә биләрләр ки, Алманијада буржуалар һәлә һөкмран дејилләр. Алманијада дөвләт һәлә чәмијјәтдән јүксәкләрдә дуран мүәјјән дәрәчәдә мүстәгил бир гүввәдир, мәһз буна көрә дә тәкчә бир синфин мәнафејини дејил, чәмијјәтин үмуми мәнафејини тәмсил едир. Күја бу чүр дөвләт, буржуа дөвләтинин едә билмәдији бир шеји едә биләр; белә дөвләтдән ичтимаи саһәдә дә тамамилә башга шеј көзләмәк лазымдыр.

Бу—иртичачыларын дилидир. Һәгигәтдә исә Алманијада да дөвләт, орада мөвчуд олдуғу шәкилдә, ону доғурмуш олан ичтимаи әсасын зәрури мәһсулудур. Пруссијада—Пруссијанын исә инди һәлледичи әһәмијјәти вардыр—һәлә дә күчлү олан ири мүлкәдар задәканларла јанашы, нисбәтән кәнч вә чох горхаг буржуазија мөвчуддур ки, о индијәдәк нә Франсада олдуғу кими билаваситә, нә дә Инкилтәрәдә олдуғу кими аз-чох долајы јолла сијаси һакимијјәт әлдә етмәмишдир. Лакин бу ики синифлә јанашы, сүр'әтлә чохалан, әгли чәһәтдән чох инкишаф етмиш вә күндән-күнә даһа артыг тәшкил олунан пролетариат вардыр. Беләликлә, көһнә мүтләг монархијанын әсас шәрти илә—торпаг задәканлары вә буржуазија арасында мүвазинәтлә—јанашы, биз бурада мүасир бонапартизмин әсас шәртини: буржуазија илә пролетариат арасында мүвазинәт көрүрүк. Лакин көһнә мүтләг монархијада олдуғу кими, мүасир бонапартист монархијада да һәгиги дөвләт һакимијјәти хүсуси забитләр вә мә'мурлар силкинин әлиндәдир; бу силк Пруссијада гисмән өз ичәрисиндән, гисмән хырда мајорат задәканлар ичәрисиндән, аз һалларда—јүксәк задәканлар ичәрисиндән вә ән чүзи һиссәси буржуазија ичәрисиндән чыхмыш адамлардан әмәлә кәлир. Заһирән чәмијјәтдән кәнарда вә, нечә дејәрләр, чәмијјәтдән јүксәкдә дуран бу силкин мүстәгиллији үзүндән дөвләт чәмијјәтә гаршы мүстәгил көрүнүр.

Сон дәрәчә зиддијјәтли олан бу ичтимаи шәраитдән Пруссијада (вә Алманијанын ондан нүмунә көтүрән јени империја гурулушунда) зәрури бир ардычыллыгла әмәлә кәлмиш дөвләт формасы гондарма бир конститусионализмдир; бу дөвләт формасы һәм көһнә мүтләг монархијанын дағылмасынын мүасир формасыдыр, һәм дә бонапартист монархијанын варлығы

формасыдыр. Пруссијада 1848-чи илдән 1866-чы илә дәк гондарма конститусионализм мүтләг монархијанын јаваш-јаваш чүрүмәсини анчаг пәрдәләјир вә өртүб басдырырды. Лакин 1866-чы илдән, хүсусилә дә 1870-чи илдән е'тибарән ичтимаи шәраитдә чеврилиш вә бунунла да көһнә дөвләтин дағылмасы һамынын көзү гаршысында вә сон дәрәчә артан бир өлчүдә баш верир. Сәнајенин вә хүсусән биржа фырылдагларынын сүр'әтли инкишафы бүтүн һаким синифләри еһтикар кирдабына чәкмишдир. 1870-чи илдә Франсадан идхал едилмиш олан күтләви коррупсија кениш даирәдә, ешидилмәмиш бир сүр'әтлә инкишаф едир. Штрусберг вә Перејр бир-биринә әл узадыр. Назирләр, кенераллар, кнјазлар вә графлар биржа ојунунда ән маһир биржачы јәһудиләрлә јарыша кирир, дөвләт исә онларын бәрабәрлијини гәбул едәрәк, биржачы јәһудиләрә күтләви сурәтдә барон рүтбәси верир. Шәкәр вә араг чәкмә заводларынын саһибләри сифәтилә чохдан бәри сәнаје илә мәшғул олмуш кәнд задәканлары көһнә хош әјјамы чохдан унутмушлар вә чүрбәчүр мө'тәбәр вә гејри-мө'тәбәр сәһмдар чәмијјәтләринин директорлары сијаһыларыны өз адлары илә зинәтләндирирләр. Бүрократија, маашы артырмағын јеканә васитәси олан исрафлара кетдикчә даһа бөјүк е'тинасызлыгла јанашыр; о, дөвләт вәзифәләрини тәрк едир вә сәнаје мүәссисәләрини идарә етмәк вәзифәләри кими даһа чох кәлирли вәзифәләр ардынча гачыр; һәлә дөвләт гуллуғунда галанлар исә өз рәисләринин јолу илә кедәрәк сәһмләрлә мөһтәкирлик едир, ја да дәмир јол вә ја башга бу кими мүәссисәләрдә «иштирак едирләр». Һәтта тамамилә һаглы олараг зәнн етмәк олар ки, лејтенантлар да бә'зи еһтикарлар јолу илә варланмагдан чәкинмирләр. Бир сөзлә, көһнә дөвләтин бүтүн үнсүрләринин позулмасы, мүтләг монархијанын бонапартист монархијаја кечмәси гызғын шәкилдә давам едир вә ән јахын ири тичарәт-сәнаје бөһраны заманы нәинки јалныз мүасир фырылдагчылыг, һәтта көһнә Пруссија дөвләти дә дағылыб мәһв олачагдыр*.

Буржуа олмајан үнсүрләри күндән-күнә даһа артыг буржуалашан мәһз бу дөвләт «ичтимаи мәсәләни» вә ја һеч олмазса анчаг мәнзил мәсәләсини һәлл етмәли имиш?—Әксинә. Бүтүн игтисади мәсәләләрдә Пруссија дөвләти кетдикчә даһа артыг буржуазијанын тә'сири алтына дүшүр. Әкәр 1866-чы

* Инди, 1886-чы илдә анчаг, 1872-чи илдән е'тибарән һәм сајча, һәм дә синфи шүур чәһәтдән сон дәрәчә артмыш вә јүксәлмиш олан пролетариат гаршысында һисс олунан горху Пруссија дөвләтини вә онун әсасыны—ири торпаг саһиблијинин сәнаје капиталы илә иттифагыны, һимајәчи көмрүк веркиләри илә сабитләшдирилмиш олан бу иттифагы һәлә дә јашадыр вә бирләшдирир. *(1887-чи ил нәшринә Енкелсин гејди.)*

илдән е'тибарән игтисади саһәдә ганунлар буржуазијанын мәнафејинә, һәгигәтдә мә'лум олдуғундан даһа артыг бир дәрәчәдә ујғунлашдырылмамышдыса, бунда мүгәссир кимдир? Башлыча олараг буржуазија өзүдүр; буржуазија, әввәлән, о гәдәр горхагдыр ки, өз тәләбләрини гызғын мүдафиә едә билмир вә икинчиси, буржуазија, ону һәдәләјән пролетариата ејни заманда јени силаһ верән һәр бир күзәштә мүгавимәт көстәрир. Әкәр дөвләт һакимијјәти, јә'ни Бисмарк өзү үчүн хүсуси лејб-пролетариат тәшкил етмәјә вә онун көмәји илә буржуазијанын сијаси фәалијјәтини чиловда сахламаға чәһд едирсә, онда мәкәр бу, елә зәрури вә јахшы мә'лум олан бонапартист васитәси дејилдирми ки, фәһләләр һаггында бир нечә хошнијјәт ибарәләр сөјләмәкдән башга һеч бир шејә мәчбур етмир вә, олса-олса, иншаат чәмијјәтләринә, á la* Луи Бонапарт, минимум дөвләт јардымы көстәрмәјә мәчбур едир.

Пруссија дөвләтиндән фәһләләрин нә көзләјә биләчәкләринә ән јахшы әламәт, Пруссија дөвләт машынынын чәмијјәтә гаршы мүстәгиллијинә јени, гысамүддәтли мөһләт вермиш олан франсыз милјардларынын[119] һараја сәрф олунмасыдыр. Мәкәр һәмин милјардлардан бирчә талер дә олса Берлин фәһләләринин күчәјә салынмыш аиләләринин далдаланачагла тә'мин едилмәсинә сәрф олунмушдур? Әсла јох. Пајыз кәлдикдә дөвләт һәтта јајда һәмин аиләләр үчүн јеканә далдаланачаг олан бир нечә мискин баракын сөкүлмәсинә дә сәрәнчам верди. Бу беш милјард чох тез бир заманда мә'лум јолла галалара, топлара вә әскәрләрә сәрф олунур; Вагнерин[250] хошнијјәт ахмаглыгларына бахмајараг, Австрија[251] илә Штибер конфрансларына бахмајараг, бу милјардлардан алман фәһләләринә, һәтта Луи Бонапартын Франсадан оғурладығы милјонлардан франсыз фәһләләринә ајырдығы гәдәр дә пул ајрылмајачагдыр.

III

Һәгигәтдә буржуазијанын әлиндә мәнзил мәсәләсини *өз* билдији кими һәлл етмәјин анчаг бир методу вардыр, бу да ону елә һәлл етмәкдир ки, мәсәлә һәр дәфә јенидән гаршыја чыхсын. Бу метод *«Осман»* адыны дашыјыр.

«Осман» дедикдә мән нәинки јалныз Парис Османынын, сых һалда тикилмиш фәһлә мәһәлләләри арасындан узун, дүмдүз вә кениш күчәләр салараг һәмин күчәләрин һәр ики тәрәфини бөјүк бәзәкли биналарла долдурмагдан ибарәт олан спесифик бонапартист әдасыны нәзәрдә тутурам; бурада стратежи мәгсәдлә—баррикада мүбаризәсини чәтинләшдирмәк

* — Луи Бонапартсајағы. *Ред*

мәгсәди илә—јанашы олараг һөкумәтдән асылы олан специфик-бонапартист иншаат пролетариатыны јаратмаг, һабелә шәһәри башлыча олараг зинәтләр шәһәринә дөндәрмәк нәзәрдә тутулурду. «Осман» дедикдә мән үмумән гәбул олунмуш гајданы—бөјүк шәһәрләримизин хүсусән мәркәзиндә олан фәһлә мәһәлләләрини нә бәһанә илә олурса-олсун: ичтимаи санитаријамы, јохса көзәллик, шәһәрин мәркәзиндә бөјүк тичарәт биналарына олан тәләбми, јохса дәмир јоллар чәкмәк, күчәләр салмаг вә и. а. кими рабитә еһтијачлары бәһанәси илә олса да, фәһлә мәһәлләләрини сөкүб арасындан дәмир јол хәтти, күчә вә с. ачмаг гајдасыны нәзәрдә тутурам. Бәһанәләр нә гәдәр мүхтәлиф олса да, нәтичә һәр јердә ејнидир: ән биабырчы дөнкәләр вә даланлар арадан галхыр вә буржуазија бу бөјүк мүвәффәгијјәт мүнасибәтилә өзүнү сон дәрәчә тә'рифләјир, амма... һәмин дөнкәләр вә даланлар дәрһал башга бир јердә, чох вахт һәтта лап јахынлыгда јенидән мејдана кәлир.

«Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» әсәримдә мән Манчестери, 1843—1844-чү илләрдә олдуғу шәкилдә тәсвир етмишәм. Мәним тәсвир етдијим ән пис мәһәлләләрдән бә'зиләри о вахтдан бәри шәһәрин ортасындан дәмир јоллар кечмәси сајәсиндә, јени күчәләр салынмасы, бөјүк ичтимаи вә хүсуси бииалар тикилмәси сајәсиндә сөкүлүб дүзәлдилмиш, тәмизләнмиш вә јахшылашдырылмышдыр, башгалары исә тамамилә јох едилмишдир, лакин онлардан һәлә бир чоху,—о вахтдан бәри санитарија-полис нәзарәтинин гүввәтләнмәсинә бахмајараг,—ејни пис вәзијјәтдәдир вә ја ондан да пис вәзијјәтдәдир. Лакин шәһәрин чох кенишләнмәси вә әһалисинин о вахтдан бәри јарыдан да чох артмасы сајәсиндә, о заман һәлә кениш вә тәмиз олан мәһәлләләр инди, шәһәрин бир заманлар ән пис шөһрәт газанмыш олан һиссәси кими тикилмиш, онун кими чирклидир вә әһали илә ағзына гәдәр долмушдур. Бурада анчаг бир мисал кәтирәчәјәм. Китабымын 80-чи вә сонракы сәһифәләриндән мән, Медлок чајы вадисиндә јерләшмиш вә Кичик Ирландија (Little Ireland) ады илә чохдан бәри Манчестер* үчүн рүсвајчы ләкә олан бир груп евләри тәсвир етмишдим. Кичик Ирландија чохдан јох олмушдур; онун јериндә инди јүксәк тәмәл үзәриндә вағзал учалыр; буржуазија Кичик Ирландијанын мүвәффәгијјәтлә мәһв едилиб гуртармасыны тәкәббүрлә бөјүк бир зәфәр кими гәләмә верирди. Лакин кечән јај дәһшәтли су басгыны баш верди, чүнки үмумијјәтлә бизим бөјүк шәһәрләримиздә тамамилә мә'лум сәбәбләрә кө-

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 296—298. *Ред.*

рә чајлар илдән-илә даһа күчлү дашгынлар төрәдир. Мәһз бурада ашкар олду ки, Кичик Ирландија һеч дә мәһв едилмәк дејил, јалныз Оксфорд-родун чәнуб тәрәфиндән шимал тәрәфинә кечирилмиш вә орада әввәлки вәзијјәт еләчә давам едир. Манчестерин радикал буржуаларынын органы олан Мансетер «Weekly Times» гәзети 1872-чи ил 20 ијул тарихли нөмрәсиндә бу барәдә белә јазыр:

«Медлок вадисиндәки әһалијә кечән шәнбә күнү үз верән бәдбәхтлијин, үмид едирик ки, *бир* јахшы нәтичәси олачагдыр: орада шәһәр мә'мурларынын вә шәһәр санитарија комиссијасынын гулағынын дибиндә, узун мүддәт санитаријанын бүтүн ганунларынын ачыгча тапдаланмасына ичтимаијјәтин фикри чәлб олуначагдыр. Гәзетимизин дүнән күндүзкү бурахылышында дәрч олунан кәскин мәгалә, Чарлзстрит вә Брукстритдә су басмыш олан бә'зи зирзәми биналарынын биабырчы вәзијјәтини һәлә кифајәт гәдәр ифша етмәмишдир. Һәмин мәгаләдә көстәрилән һәјәтләрдән биринин диггәтлә јохланмасы бизә һагг верир ки, орада кәтирилән бүтүн фактлары тәсдиг едәк вә дејәк ки, бу һәјәтдә олан зирзәми биналарыны чохдан бағламаг лазым иди; даһа доғрусу, онларын инсан үчүн јашајыш јери олмасына һеч вахт дөзмәк лазым дејилди. Чарлзстрит вә Брукстритин тининдәки Скуајрз-корт једди вә ја сәккиз јашајыш евиндән ибарәтдир; Брукстритин ән алчаг јериндә, дәмир јол тағынын алтындан һәр күн пијада кедиб-кәлән адамлар һеч фикирләринә дә кәтирмәзләр ки, онларын ајагларынын алтындакы чухурда олан дахмаларда инсан јашајыр. Кәнардан көрүнмәјән һәјәтә анчаг о адамлар кирә билирләр ки, еһтијач онлары гәбир кими дар бир мәһбәсдә далдаланачаг ахтармаға мәчбур едир. Һәтта Медлокун, бәндләрлә габағы кәсилмиш вә адәтән дурғун олан сују өз ади сәвијјәсиндән јүксәјә галхмадыгда, һәтта белә олдугда да бу мәнзилләрин дөшәмәси сујун сәтһиндән чәтин ки бир нечә дүјм јүксәкдир; һәр дәфә шиддәтли јағмур олдугда ијрәнч, үфунәтли сују чухурлардан вә ја борулардан вуруб чыхара биләр вә мәнзилләри зәһәрли газларла зәһәрләјә биләр; бу—һәр дәфә су басгынынын гојуб кетдији бир хатирә әламәтидир... Скуајрз-корт, Брукстритдәки евләрин јашајыш үчүн јарамајан зирзәмиләриндән даһа ашағыдадыр... күчәдән ијирми фут ашағыдадыр, шәнбә күнү чухурлардан галхан чиркли су дам һүндүрлүјүнә чатмышды. Биз буну билирдик вә буна көрә дә көзләјирдик ки, о һәјәти бош көрәчәјик, јахуд орада анчаг үфунәтли диварлары тәмизләмәк вә дәрманламагла мәшғул олан санитарија комитәси гуллугчуларына раст кәләчәјик. Бунун әвәзиндә биз көрдүк ки, бир дәлләјин јашадығы зирзәми бинасында бир нәфәр, күчәдәки үфунәтли зир-зибили бел илә јығыб әл арабасына гојур. Зирзәмиси мүәјјән дәрәчәдә сүпүрүлмүш олан дәлләк бизи даһа ашағыларда олан мәнзилләр чәркәсинә көндәрди вә деди ки, әкәр о јазмағы бачарсајды, гәзетә јазар вә онларын бағланмасында тә'кид едәрди. Беләликлә биз, нәһајәт, кәлиб Скуајрз-корта чатдыг вә орада, көрүнүш е'тибарилә сағлам олан көзәл, ирландијалы бир гадын көрдүк; онун габағында бир галаг палтар вар иди. Бу гадын вә онун ајрыча бир шәхс јанында кечә нөвбәтчиси олан әри бу һәјәтдә алты илдән бәри јашајырмышлар, онларын бөјүк бир аиләси вардыр... Онларын јенчә тәрк етдикләри евдә су лап дама гәдәр галхмышды, пәнчәрәләр сынмыш, мебел чилик-чилик олмушду. Кирајәнишинин дедијинә көрә, бу евдә о дөзүлмәз үфунәтдән өзүнү анчаг һәр ики ајдан бир диварлара әһәнк чәкмәклә горуја билирмиш... Бизим мүхбирин анчаг индии кирә билдији ич һәјәтдә о, үч ев көрдү; бунларын да дал диварлары јухарыда тәсвир едилән евләрә битишик иди; бу евләрин икисиндә јашајанлар вар иди. Орада елә бир дәһшәтли үфунәт вар иди ки, ән сағлам адам да бир нечә дәгигәдән сонра дәниз хәстәлијинә

тутулмалы иди... Бу ијрәнч чухурда једди нәфәрдән ибарәт бир аилә јашајырды; бунлар чүмә ахшамы (су басгыны башланан күн) ахшам һамысы евдә јатмышды. Даһа доғрусу, гадынын өз-өзүнү тәсһиһ едәрәк дедији кими, онлар јатмајыбмышлар, чүнки кечәнин чох һиссәсиндә уфунәтдән онун вә әринин үрәји буланырмыш. Шәнбә күнү онлар дөшләринә гәдәр сујун ичинә кириб өз ушагларыны орадан чыхармаға мәчбур олмушдулар. Бу гадын да о фикирдәдир ки, бу чухур һәтта донуз үчүн дә јарарлы дејилдир, лакин кирајәси учуз—һәфтәдә бир шиллинг јарым—олдуғундан, бураны кирајә едибмиш, чүнки әри сон заманлар хәстәлик үзүндән тез-тез газанчсыз галырмыш. Бу һәјәтин вә вахтындан әввәл гәбирә гојулмуш кими көрүнән кирајәнишинләрин сон дәрәчә зәиф көрүнүшү вардыр. Лакин биз демәлијик ки, Скуајрз-корт, бизим мүшаһидәмизә көрә, һәмин рајонда олан бир чох башга биналарын анчаг сурәтидир—ола билсин ки, бир гәдәр бөјүдүлмүш сурәтидир; бу биналарын варлығына бизим санитар комиссијамыз һеч бир шејлә һагг газандыра билмәз. Әкәр һәмин биналарда бундан сонра да инсанларын јашамасына јол версәләр, онда комиссијанын үзәринә дүшән бөјүк мәс'улијјәтдән вә гоншулары һәдәләјән јолухучу епидемијалар тәһлүкәсиндән һеч данышмаға кәлмәз».

Бу, мәнзил мәсәләсини буржуазијанын ишдә нечә һәлл етдијинин ајдын бир мисалыдыр. Капиталист истеһсал үсулунун фәһләләримизи һәр кечә говуб јерләшдији јолухма мәнбәләри, ән биабырчы дәлмә-дешикләр вә чухурлар,—бунлар мәһв едилмир, бунлар анчаг... *јерләрини дәјишир!* Бунлары бир јердә јаратмыш олан игтисади зәрурәт, бунлары башга јердә дә јарадыр. Нә гәдәр ки капиталист истеһсал үсулу мөвчуддур, мәнзил мәсәләсини вә ја фәһләнин мүгәддәратына аид бу вә ја башга ичтимаи мәсәләни ајрылыгда һәлл етмәјә чалышмаг ахмаглыгдыр. Мәсәләнин һәлли анчаг капиталист истеһсал үсулунун мәһв едилмәсиндән, бүтүн јашајыш васитәләринин вә әмәк васитәләринин фәһлә синфинин өзү тәрәфиндән мәнимсәнилмәсиндән ибарәтдир.

III БӨЛМӘ

БИР ДАҺА ПРУДОН ВӘ МӘНЗИЛ МӘСӘЛӘСИ ҺАГГЫНДА

I

«Volksstaat»ын 86-чы №-синдә А. Мүлберкер, өзүнү, гәзетин* 51-чи вә сонракы №-ләриндә мәним тәнгид етдијим мәгаләләрин мүәллифи е'лан едир. О өз чавабында[236] мәнә о гәдәр мәзәммәт јағдырыр, һәм дә бәһс олунан бүтүн нөгтеји-нәзәрләри о гәдәр гарышдырыр ки, мән истәр-истәмәз буна чаваб вермәлијәм. Мән өз е'тиразымы,—тәәссүф ки, чох һиссәси Мүлберкерин мәнә көстәрдији шәхси мүбаһисә саһәсинә аид

* Бах: бу чилд, сәһ. 340—361. *Ред.*

олмасы лазым кәләчәк е'тиразымы,—үмуми мәнафе шәклинә салмаға чалышачағам вә Мүлберкерин: бүтүн бунларда «әслиндә нә онун үчүн, нә дә «Volksstaat»ын башга охучулары үчүн јени һеч бир шеј јохдур», дејә мәни јенидән мәзәммәт етмәси тәһлүкәси гаршысында олсам да, јенә ән мүһүм мүддәалары бир даһа вә мүмкүн олдугча әввәлкиндән даһа ајдын шәрһ едәчәјәм.

Мүлберкер мәним тәнгидимин формасындан вә мәзмунундан шикајәт едир. Формаја кәлдикдә, бу е'тираз кифајәт олар ки, о заман мән тәһлил етдијим мәгаләләрин кимә мәхсус олдуғуну әсла билмирдим. Демәли, мүәллифә гаршы шәхси «гәрәзлиликдән» һеч данышыг да ола билмәзди; мәнзил мәсәләсинин һәмин мәгаләләрдә ирәли сүрүлән һәллинә гаршы исә мәндә, әлбәттә, «гәрәзлилик» вар иди, чүнки мәнзил мәсәләсинин бу прудонсајағы һәлли чохдан мәнә таныш иди вә она гаршы мәним бахышым мөһкәм мүәјјәнләшмишди.

Тәнгидимин «тону» һаггында әзиз достум Мүлберкер илә мүбаһисә етмәјәчәјәм. Һәрәкатда мәним кими бу гәдәр узун мүддәт иштирак етдикдә, һүчумлара гаршы адамын дәриси хејли галынлашыр вә башгаларынын да дәрисинин бу чүр галынлашдығыны адам асанлыгла күман едир. Мүлберкери кифајәтләндирмәк үчүн мән бу дәфә өз «тонуму» онун епидермисинин (дәрисинин үст тәбәгәсинин) һәссаслығы илә ујғунлашдырмаға чәһд едәчәјәм.

Мүлберкер хүсусилә ачы-ачы ондан шикајәтләнир ки, мән ону прудонист адландырмышам, инандырыр ки, о әсла прудонист дејилдир. Мән она, әлбәттә, инанмалы олурам, лакин һәр һалда, һәмин мәгаләләрин—сөһбәт дә анчаг бу мәгаләләрә аид иди—халис прудонизм олдуғуна сүбутлар кәтирәчәјәм.

Лакин Мүлберкерин фикринчә, мән Прудону да «јүнкүл фикирлиликлә» вә әсла һаглы олмајараг тәнгид едирәм:

> «Хырда буржуа Прудон һаггында нәзәријјә бизим Алманијада мүәјјәнләшмиш бир еһкам олмушдур вә бир чохлары Прудонун әсәриндән һәтта бир сәтир дә олса охумадыглары һалда бу еһкамы гәбул едирләр».

Мән тәәссүф едиб дедикдә ки, роман дилиндә данышан фәһләләр ијирми ил әрзиндә Прудонун әсәрләриндән башга һеч бир мә'нәви гида алмамышлар,—Мүлберкер буна чаваб вериб дејир ки, роман фәһләләриндә «Прудонун ифадә етдији принсипләр, демәк олар, һәр јердә һәрәкатын чанлы руһуну тәшкил едир». Мән бунунла разылаша билмәрәм. Әввәлән, фәһлә һәрәкатынын «чанлы руһу» һеч бир јердә «принсипләрдән» ибарәт дејилдир, һәр јердә—ири сәнаједин инкишафындан вә онун нәтичәләриндән: бир тәрәфдән, капитал јығымындан вә тәмәркүзүндән, о бири тәрәфдән дә, пролетариатдан ибарәт-

дир. Икинчиси, бу доғру дејилдир ки, Прудон «принсипләри» дејилән принсипләр куја роман фәһләләриндә, Мүлберкерин онлара иснад вердији һәллидичи ролу ојнајыр, куја «анархија, Organisation des forces économiques, Liquidation sociale* вә с. принсипләри орада... ингилаби һәрәкатын һәгиги ифадәчиләри олмушдур». Һәр дәрдә гаршы Прудон әлачынын, јалныз Бакунин тәрәфиндән даһа корланмыш шәкилдә чүзи тә'сир көстәрдији Испанија вә Италијадан данышылмазса,—бејнәлхалг фәһлә һәрәкатына бәләд олан һәр бир шәхсә белә бир факт јахшыча мә'лумдур ки, Франсада прудонистләр сајча аз олан бир тәригәт һалындадырлар, фәһлә күтләләри исә Прудонун тәклиф етдији Liquidation sociale вә Ordanisation des forces économiques ады илә мә'лум олан ичтимаи ислаһатлар планы һаггында һеч бир шеј билмәк истәмирләр. Һәм дә бу өзүнү Коммуна заманында көстәрди. Прудонистләр Коммунада күчлү тәмсил олунмушдуларса да, Прудонун лајиһәләри әсасында көһнә чәмијјәти ләғв етмәк вә ја игтисади гүввәләри тәшкил етмәк јолунда азачыг да олса тәшәббүс көстәрилмәмишди. Әксинә. Коммуна үчүн ән бөјүк шәрәф иди ки, онун бүтүн игтисади тәдбирләринин «чанлы руһуну» һәр һансы принсипләр дејил,... садәчә әмәли тәләбат тәшкил едирди. Мәһз буна көрә дә бу тәдбирләр—чөрәкчиләрин кечә әмәјинин ләғв олунмасы, фабрикләрдә пул чәримәләринин гадаған едилмәси, бағланмыш фабрикләрин вә е'малатханаларын мүсадирә едилмәси вә онларын фәһлә бирликләри сәрәнчамына верилмәси—һеч дә Прудон руһуна дејил, алман елми сосиализми руһуна ујғундур. Прудонистләр тәрәфиндән һәјата кечирилән јеканә ичтимаи тәдбир—Франсыз банкынын мүсадирә олунмасындан *имтина* етмәк иди ки, бу да Коммунанын мәһв олмасы сәбәбләриндән бири олду. Бланкист адлананлар да ејнилә, халис сијаси ингилабчылардан, мүәјјән програмы олан сосиалист фәһлә фраксијасына чеврилмәјә чәһд едән кими,—бу исә Лондонда мүһачир-бланкистләр тәрәфиндән бурахылан «Интернасионал вә ингилаб» манифестиндә ифадә олунду,—чәмијјәти хилас етмәјин Прудон планы «принсипләрини» дејил, һәлә «Коммунист Манифестиндә»** дејилдији кими вә о вахтдан бәри сајсыз-һесабсыз дәфә тәкрар едилмиш олдуғу кими, синифләрин вә онларла бирликдә дөвләтин дә ләғв едилмәсинә кечид олмаг е'тибарилә пролетариатын вә онун диктатурасынын сијаси фәалијјәтинин зәрурилији һаггында алман елми сосиализминин бахышларыны, һәм дә демәк олар һәрфијјән е'лан етдиләр. Әкәр Мүлберкер алманларын

---

* — игтисади гүввәләрин тәшкили, ичтимаи ләғветмә. *Ред.*

** Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 120—123, 130—131. *Ред.*

Прудона һөрмәт бәсләмәмәсиндән, роман һәрәкатынын, «лап Парис Коммунасынын да» алманлар тәрәфиндән кифајәт гәдәр баша дүшүлмәдији нәтичәсини чыхарырса, онда гој бунун баша дүшүлмәдијини сүбут етмәк үчүн елә бир роман әсәринин адыны чәксин ки, орада Коммуна, Интернасионалын Баш Шурасынын Франсада вәтәндаш мүһарибәси һаггында алман Маркс тәрәфиндән јазылмыш мүрачиәтиндә* олдуғу гәдәр,— һеч олмазса тәхминән бу гәдәр дүзкүн баша дүшүлүб тәсвир едилмиш олсун.

Фәһлә һәрәкатынын билаваситә Прудон «принсипләри» тә'сири алтында олдуғу јеканә өлкә—Белчикадыр вә мәһз буна көрә дә Белчика фәһлә һәрәкаты, Һекелин дедији кими, «һечдән-һеч јолу илә һечә доғру»[252] кедир.

Әкәр мән роман фәһләләринин ијирми ил әрзиндә билаваситә вә ја долајысы илә анчаг Прудондан мә'нәви гида алдыгларыны бәдбәхтлик һесаб едирәмсә, бу бәдбәхтлији Прудонун ислаһатлар сесептинин, Мүлберкер тәрәфиндән «принсипләр» адландырылан ресептин тамамилә әфсанәви һөкмранлығында көрмүрәм, бәдбәхтлији онда көрүрәм ки, онларын мөвчуд чәмијјәтә гаршы игтисади тәнгидинә тамамилә јанлыш Прудон бахышлары сирајәт етмишди, онларын сијаси фәалијјәти исә Прудонун тә'сири илә корланмышды. Ким «ингилабда даһа чох галыр», «прудонлашдырылмыш роман фәһләләрими», јохса алман елми сосиализмини, һәр һалда, романлыларын өз Прудонуну баша дүшдүкләриндән сонсуз дәрәчәдә јахшы баша дүшән алман фәһләләри,—бу суала биз јалныз о заман чаваб верә биләчәјик ки, «ингилабда *галмағын»* нә демәк олдуғуну биләк. Инсанлар һаггында дејирдиләр ки, онлар «христианлыгда, һәгиги диндә, аллаһын мәрһәмәтиндә галырлар» вә с. Амма ингилабда, ән зоракы бир һәрәкатда «галмаг»! Мәкәр «ингилаб»—доғматик бир диндирми ки, она инанмаг лазым кәлсин?

Сонра Мүлберкер мәни төһмәтләндирир ки, онун мәгаләсиндә һәрфијјән дејилмиш оланларын әксинә олараг иддиа етмишәм ки, куја о, мәнзил мәсәләсини јалныз фәһлә мәсәләси е'лан едир.

Бу дәфә Мүлберкер доғрудан да һаглыдыр. Мән мүвафиг јери бурахмышам. Бағышланмаз сурәтдә бурахмышам, чүнки бу јер онун әсәринин бүгүн тәмајүлүнү көстәрән ән сәчијјәви бир јердир. Доғрудан да Мүлберкер ејнән белә дејир:

«Бизә гаршы тез-тез вә чох вахт белә *күлүнч* бир төһмәт ирәли сүрүрдүләр ки, куја биз *синфи сијасәт* јеридирик, *синфи һөкмранлыға* чан аты-

---

* Бах: бу чилд, сәһ. 241—259. *Ред.*

рыг вә и. а.,—буна көрә дә биз һәр шеjдән әввәл гәти сурәтдә геjд едирик ки, мәнзил мәсәләси һеч дә jалныз пролетариата аид бир мәсәлә деjилдир, *әксинә, о, әсл орта силки,* хырда сәнәткарлары, хырда буржуазиjаны, бүтүн бүрократиjаны *сон дәрәчә* марагландырыр... Мәнзил мәсәләси—ичтиман ислаһатларын мәһз елә бир нөгтәсидир ки, көрүнүр о, бир тәрәфдән, *пролетариатын* вә, о бири тәрәфдән, чәмиjjәтин *әсл орта синифләри мәнафеjинин гәти дахили еjнилиjини* ашкара чыхармаға башгаларындан даһа артыг гадирдир. Орта синифләр мәнзил кираjә етмәjин сыхычы буховларыны пролетариат гәдәр бәрк, *бәлкә дә һәтта* пролетариатдан *даһа бәрк* һисс едирләр... Чәмиjjәтин әсл орта синифләри инди белә бир суал гаршысында дурурлар ки, чәмиjjәтин jенидән гурулмасы просесиндә, *ән әввәл онларын өзләринә фаjда верәчәк көзәл нәтичәләр доғурмалы олан* jенидән гурулма просесиндә кәнчлик гүввәси вә әзми чошан фәһлә партиjасы илә иттифагда иштирак етмәк үчүн өзләриндә кифаjәт гәдәр гүввә... тапа биләчәкләрми».

Демәли, әзиз достум Мүлберкер бурада ашағыдакылары геjд едир:

1) «Биз» «синфи сиjасәт» jеритмирик вә «синфи һөкмранлыға» чан атмырыг. Һалбуки, Алманиjа сосиал-демократ фәһлә партиjасы мәһз *фәһлә партиjасы олдуғуна көрә* һөкмән «синфи сиjасәт», фәһлә синфинин сиjасәтини jеридир. Бир һалда ки, һәр бир сиjаси партиjа дөвләтдә һөкмранлыг әлдә етмәjә чалышыр, демәли, Алманиjа сосиал-демократ фәһлә партиjасы да лабүд олараг *өз* һөкмранлығына, фәһлә синфинин һөкмранлығына, jә'ни «синфи һөкмранлыға» чан атыр. Һәм дә, инкилис чартистләриндән башлаjараг *һәр бир* әсл пролетар партиjасы һәмишә синфи сиjасәти, пролетариатын мүстәгил сиjаси партиjа һалында тәшкилини биринчи шәрт олараг, пролетариат диктатурасыны исә мүбаризәнин ән jахын мәгсәди олараг ирәли сүрмүшдүр. Мүлберкер буну «күлүнч» е'лан етмәклә өзүнү пролетар һәрәкаты сыраларындан кәнара, хырда буржуа сосиализми сыраларына чәкмиш олур.

2) Мәнзил мәсәләсинин о үстүнлүjү вардыр ки, бир тәк фәһлә мәсәләси олмаг деjил, «хырда буржуазиjаны сон дәрәчә марагландырыр», чүнки мәнзил еһтиjачындан «әсл орта синифләр» пролетариат гәдәр бәрк, бәлкә дә һәтта ондан даһа «бәрк» әзаб чәкирләр. Ким деjирсә ки, хырда буржуазиjа, тәкчә бир чәһәтдән дә олса «бәлкә дә һәтта пролетариатдан даһа бәрк» әзаб чәкир,—о әсла шикаjәт едә билмәз ки, ону хырда буржуа сосиалистләри сырасына дахил едирләр. Демәли, мәним бу сөзләримдән наразы олмаға Мүлберкерин әсасы вармы:

«Прудонун да мәнсуб олдуғу хырда буржуа сосиализми, фәһлә синфи илә бәрабәр башга синифләрә, хүсусән хырда буржуазиjаjа үз верән мәһз бу әзабларла даһа чох мәшғул олмағы үстүн тутур. Буна көрә дә белә бир һал һеч тәсадүфи деjилдир ки, бизим алман прудонисти һәр шеjдән әввәл мәнзил

мәсәләсиндән, көрдүјүмүз кими, һеч дә тәкчә фәһлә мәсәләси олмајан бир мәсәләдән јапышыр»*.

3) «Чәмијјәтин әсл орта синифләринин» мәнафеји илә пролетариатын мәнафеји арасында «гәти дахили ејнилик» вардыр вә чәмијјәтин гаршыдакы јенидән гурулма просесинин «көзәл нәтичәләри» пролетариата дејил, мәһз бу әсл орта синифләрә «биринчи нөвбәдә фајда верәчәкдир».

Беләликлә, фәһләләр гаршыдакы ичтимаи ингилабы «ән әввәл» хырда буржуаларын мәнафеји үчүн едәчәкләр. Сонра, хырда буржуаларын мәнафеји илә пролетариатын мәнафеји арасында «гәти дахили ејнилик» вардыр. Әкәр хырда буржуаларын мәнафеји фәһләләрин мәнафејинин дахилән ејнидирсә, онда фәһләләрин мәнафеји дә хырда буржуаларын мәнафејинин ејнидир. Демәли, һәрәкатда хырда буржуа нөгтеји-нәзәри дә пролетар нөгтеји-нәзәри кими гануни нөгтеји-нәзәрдир. Белә һүгуг бәрабәрлијинин иддиа едилмәси дә мәһз, хырда буржуа сосиализми адландырылыр.

Буна көрә дә Мүлберкер тамамилә ардычыл һәрәкәт едәрәк өз китабчасынын[234] 25-чи сәһифәсиндә «хырда истеһсалы» «чәмијјәтин һәгиги *дајағы»* кими тә’рифләјир, «она көрә ки, хырда истеһсал өз тәбиәтинә көрә үч амили: әмәји—әлдә етмәји—саһиб олмағы өзүндә бирләшдирир, һәм дә она көрә ки, хырда истеһсал бу үч амили бирләшдирмәклә фәрдин инкишаф габилијјәти гаршысына һеч бир һәдд гојмур», бир дә Мүлберкер мүасир сәнајени она көрә хүсусилә төһмәтләндирир ки, о, нормал инсанларын бу мәнбәјини мәһв едир вә «һәјат гүввәси илә чошан, өзүнү даим тәкрар истеһсал едән *синфи,* өз горхаг нәзәрини һараја дикмәли олдуғуну билмәјән шүурсуз адамлар *јығынына* дөндәрмишдир». Демәли, Мүлберкер үчүн хырда буржуа—нүмунәви бир инсандыр, Мүлберкер үчүн хырда сәнәт исә нүмунәви истеһсал үсулудур. Мән ону хырда буржуа сосиалистләри чәркәсинә дахил етмәклә мәкәр она бөһтан атмышам?

Бир һалда ки Мүлберкер Прудон үчүн һәр бир мәс’улијјәти бојнундан атыр, — демәли, бурада ону да көстәрмәк артыг оларды ки, Прудонун ислаһат планларынын мәгсәди чәмијјәтин бүтүн үзвләрини хырда буржуалара вә хырда кәндлиләрә дөндәрмәкдир. Хырда буржуаларын мәнафеји илә фәһләләрин мәнафејинин гондарма ејнилији үзәриндә дајанмаг да артыг оларды. Нә лазымса, һамысы «Коммунист Манифести»ндә (1872-чи ил, Лејпсиг нәшри, сәһ. 12 вә 21)** дејилмишдир.

---

* Бах: бу чилд, сәһ. 342—343. *Ред.*

** Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 121—122, 133—135. *Ред.*

Демәли, тәдгигимизин нәтичәси ондан ибарәт олур ки, «хырда буржуа Прудон һаггында нағыл» илә јанашы олараг, хырда буржуа Мүлберкер һаггында керчәк һекајә мејдана чыхыр.

II

Инди башлыча мәсәләјә кечирик. Мән Мүлберкерин мәгаләләрини бунда төһмәтләндирмишдим ки, орада игтисади мүнасибәтләр јуридик ифадә үсулуна кечирилмәклә прудонсајағы тәһриф олунур. Мисал олараг Мүлберкерин бу мүддәасыны көтүрмүшәм:

«Мадам ки ев тикилмишдир, евин һәгиг дәјәри мәнзил кирајәси формасында ев саһибинә кифајәт дәрәчәдән дә артыг чохдан өдәнилмиш олса, да, ев—ичтимаи әмәјин мүәјјән һиссәсини алмаг үчүн *даими јуридик әсасдыр. Белә олур ки,* мәсәлән, 50 ил бундан әввәл тикилмиш ев һәмин мүддәтдә ичарә һаггы кәлириндән өз әввәлки хәрчләрини 2, 3, 5, 10 вә и. а. дәфә өдәмиш олур».

Мүлберкер бундан белә шикајәтләнир:

«*Фактын* белә *садә, ағыллы шәкилдә гејд олунмасы* Енкелсин мәнә буну анлатмаға чалышмасы үчүн бәһанә олмушдур ки, мән евин *нә сајаг* дөнүб «јуридик әсас» олдуғуну изаһ етмәлијдим,—бу исә мәним вәзифәләримә гәтијјән дахил дејилди... *Тәсвир етмәк*—бир шејдир, *изаһ етмәк*—башга шеј. Әкәр мән Прудонун ардынча дејирәмсә ки, чәмијјәтин игтисади һәјатында *һүгуг идејасы* олмалыдыр,—онда мән бунунла мүасир чәмијјәти елә бир чәмијјәт кими *тәсвир едирәм* ки, орада һәр чүр һүгуг идејасы дејилсә дә, *ингилабын һүгуг идејасы* јохдур; бу елә бир фактдыр ки, Енкелс өзү бунунла разылашар».

Һәр шејдән әввәл, тикилмиш олан бу ев үзәриндә дајанаг. Кирајәјә верилмиш олан ев ону тикдирмиш олан шәхсә кирајә һаггы шәклиндә торпаг рентасы, тә'мир хәрчләри вә сәрф етдији иншаат капиталы үчүн фаиз, о чүмләдән бу капиталдан мәнфәәт кәтирир; тәдричлә өдәнилмәкдә олан кирајә һаггы, шәраитдән асылы олараг, әввәлки хәрчләрдән ики, үч, беш, он дәфә артыг бир мәбләғ тәшкил едә биләр. Әзизим Мүлберкер, бу—*игтисади* характердә олан «фактын» «садә, ағыллы шәкилдә гејд олунмасыдыр»; әкәр биз истәјириксә биләк, бәс ахы нечә «белә олур» ки, бу факт мөвчуд олур,—онда биз игтисади саһәдә тәдгигат апармалыјыг. Кәлин бу факты, даһа јахындан елә тәдгиг едәк ки, о һәр бир ушаға да ајдын олсун. Мә'лум олдуғу кими, әмтәәнин сатылмасы ондан ибарәтдир ки, әмтәә саһиби онун истеһлак дәјәрини верир вә мүбадилә дәјәрини алыр. Әмтәәләрин истеһлак дәјәрләри бир-бириндән бир дә онунла фәргләнир ки, бунларын истеһлакы мүхтәлиф мүддәт вахт тәләб едир. Бир көмбә чөрәк бир күндә јејилир, бир шалвар бир илдә көһнәлир, бир ев исә, мәсәлән,—јүз ил-

дә. Демәли, узун дөвр әрзиндә ашынан әмтәәләр һаггында имкан јараныр ки, онларын истеһлак дәјәри һиссә-һиссә, һәр дәфә мүәјјән мүддәтә сатылсын, јә'ни *о кирајәјә верилсин*. Демәли, һиссә-һиссә сатмаг нәтичәсиндә мүбадилә дәјәри анчаг тәдричлә реаллашдырылыр; гојулмуш капиталы вә ондан кәләси мәнфәәти дәрһал өдәмәкдән белә бојун гачырылмасы мүгабилиндә сатычыја гијмәт үчүн әлавә шәклиндә пул, фаизләр верилир ки, бунларын да гәдәри һеч дә ихтијари дејил, сијаси игтисад ганунлары илә мүәјјән олунур. Јүз ил тамам олдугда ев истеһлак едилмишдир, ашынмышдыр, јашајыш үчүн јарамыр. Әкәр бундан сонра биз, бүтүн верилмиш кирајә һаггы мәбләғиндән: 1) торпаг рентасыны вә онунла бирликдә, бу мүддәтдә онун үстүнә кәлән бир гәдәр әлавәни, 2) чари тә'мирә чәкилән хәрчләри чыхсаг,—онда көрәрик ки, галыг орта һесабла: 1) евин әввәлки иншаат капиталындан, 2) ондан кәлән мәнфәәтдән вә 3) тәдричлә өдәнилән капитал үчүн вә мәнфәәт үчүн фаизләрдән әмәлә кәлир. Доғрудур, бу мүддәт гуртардыгда кирајәнишинин даһа еви олмур, лакин онунла бәрабәр ев саһибинин дә әлиндә ев олмур. Ев саһибинин анчаг торпаг саһәси (әкәр бу саһә мәһз она мәхсусдурса) вә орадакы тикинти материаллары олур; бу материаллар исә даһа ев дејилдир. Әкәр бу мүддәтдә ев «илкин хәрчләри 5 вә ја 10 дәфә өдәмишдирсә», биз көрәрик ки, бу анчаг торпаг рентасынын артмасы нәтичәсиндә баш вермишдир; торпаг саһиби илә ев саһибинин чох һалларда ики мүхтәлиф шәхсдән ибарәт олдуғу Лондон кими јерләрдә һәр кәсә ајдындыр. Кирајә һаггынын белә һәдсиз дәрәчәдә артмасы сүр'әтлә бөјүјән шәһәрләрдә* баш верир, тикинти саһәләриндән алынан торпаг рентасынын, демәк олар, дәјишилмәз һалда галдығы бу вә ја башга кәнд јериндә исә гәтијјән баш вермир. Һамыја мә'лумдур ки, мәнзил кирајәси ев саһибинә, торпаг рентасынын јүксәлдилмәси чыхылдыгда, гојулмуш капиталын (о чүмләдән мәнфәәтин) орта һесабла илдә 7%-индән артыг олмајараг мәдахил верир, һәм дә бу мәбләғдән тә'мир хәрчләрини вә бу кими башга хәрчләри дә өдәмәк лазымдыр. Бир сөзлә, кирајә мүгавиләси—ән ади әмтәә сөвдәсидир вә нәзәри чәһәтдән фәһлә үчүн һәр бир башга әмтәә сөвдәсиндән нә чох, нә дә аз әһәмијјәти јохдур; јалныз иш гүввәсинин алыныб-сатылмасына аид олан сөвдә бурада истисна тәшкил едир; әмәли чәһәтдән исә бу кирајә мүгавиләси, ајрыча нәшрин 4-чү сәһифәсиндә** бәһс етдијим вә орада көстәрдијим кими һабелә игтисади чәһәтдән мүәјјән дәрәчәдә тәнзим едилән буржуа алдадычы-

* «Volksstaat» гәзетиндә белә чап едилмишдир: «сүр'әтлә бөјүјән ири шәһәрләрдә». *Ред.*

** Бах: бу чилд, сәһ. 341—342. *Ред.*

лығынын мин бир формасындан бири кими фәһләнин гаршысына чыхыр.

Мүлберкер исә, әксинә, кирајә мүгавиләсиндә халис «өзбашыналыгдан» (онун әсәринин 19-чу сәһифәси) башга һеч бир шеј көрмүр, мән бунун әксини она сүбут етдикдә исә,— о шикајәтләниб дејир ки, мән она «тәәссүф ки, чох вахт артыг өзүнүн дә билмиш олдуғу шејләри» сөјләјирәм.

Лакин мәнзил кирајәси һаггында һеч бир игтисади тәдгигат бизи о јерә кәтириб чыхармаз ки, мәнзилләрин кирајәјә верилмәсинин ләғв олунмасыны «ингилаби идеја дахилиндә әмәлә кәлән ән мәһсулдар вә ән бөјүк сә'јләрдән биринә» чевирәк. Буна наил олмаг үчүн биз кәрәк бу садә факты ачыг сијаси игтисад саһәсиндән даһа чох идеоложи һүгугшүнаслыг саһәсинә кечирәк. «Ев» ичарә һаггынын «әбәди јуридик әсасыдыр»;—*«белә олур ки»,* евин дәјәри кирајә һаггы васитәсилә 2, 3, 5 вә 10 дәфә өдәнилә биләр. Бунун нә сајаг «белә олдуғуну» өјрәндикдә «јуридик әсас» бизи бир дүјүм дә олса ирәлиләтмәз; мәһз буна көрә дә мән демишдим ки, анчаг евин нә сајаг дөнүб јуридик әсас олдуғуну тәдгиг етмәк јолу илә Мүлберкер бунун *нә сајаг* «белә олдуғуну» өјрәнә биләрди. Биз буну анчаг о заман биләрик ки, мәнзил кирајәсини һаким синфин тәсдиг етдији јуридик ифадәдән һиддәтләнмәк әвәзинә, мәнзил кирајәсинин *игтисади* тәбиәтини, мәһз мәним етдијим кими, тәдгиг етмиш олаг. Ким мәнзил һаггынын ләғв едилмәси үчүн игтисади тәдбирләр тәклиф едирсә, о ахы мәнзил һаггы барәсиндә, онун «кирајәнишин тәрәфиндән капиталын әбәди һүгугуна өдәнч олараг верилән бир бач олмасындан» бир гәдәр артыг шеј билмәлидир. Мүлберкер буна белә чаваб верир: «Тәсвир етмәк—бир шејдир, изаһ етмәк—башга шеј».

Демәли, ев әсла әбәди бир шеј олмаса да мәнзил һаггы үчүн әбәди јуридик бир әсаса чеврилмишдир. Бунун нә сајаг «белә олмасынын» фәрги јохдур, лакин биз ашкар едирик ки, бу јуридик әсас үзүндән ев кирајә һаггы шәклиндә, өз дәјәриндән гат-гат артыг кәлир верир. Јуридик дилә чевирмәк сајәсиндә биз игтисадијјатдан сағ-саламат о гәдәр чох узаглашмышыг ки, јалныз ичарә һаггынын үмуми мәблəғинин јаваш-јаваш евин дәјәрини гат-гат артыг өдәјә биләчәји һалы көрә билирик. Мадам ки, биз јуридик тәрздә дүшүнүр вә данышырыг,—онда бу һала да һүгуг, әдаләт мигјасыны тәтбиг едирик вә ашкар едирик ки, бу һал *әдаләтли дејилдир,* «ингилабын һүгуг идејасына»—бу шејин мә'насы нә олурса-олсун,— ујғун дејилдир вә буна көрә дә јуридик әсас һеч бир шејә јарамыр. Сонра биз ашкар едирик ки, ејни сөзләр фаиз кәтирән капитала да, ичарәјә верилмиш олан әкин торпағына да аид-

дир, бу да бизә, мүлкиjjәтин бу дәрәчәләрини дә башгаларындан аjырыб хүсуси олараг тәдгиг етмәjә әсас верир. Бу тәдгигат исә ашағыдакы тәләбләри доғурур: 1) мүлкиjjәтчи мүгавиләдән боjун гачырмаг һүгугундан, өз мүлкиjjәтини истәдиjи вахт кери тәләб етмәк һүгугундан мәһрум едилсин, 2) кираjәнишинә, борч алана вә jа ичарәдара тәһвил верилән, лакин онун өзүнүнкү олмаjан шеj өдәнчсиз олараг онун истифадәсинә верилсин вә 3) мүлкиjjәтчинин әмлакы хырда һиссәләрлә фаизсиз олараг өдәнилсин. Бунунла да биз бу саһәдә Прудон «принсипләрини» битирдик. Бу да Прудонун мәһз «ичтимаи ләғв етмәсидир».

Jери кәлмишкән, тамамилә аjдындыр ки, бүтүн бу ислаһатлар планы, демәк олар, jалныз хырда буржуалара вә хырда кәндлиләрә хеjир верәрәк, хырда буржуа вә хырда кәндлиләр олмаг е'тибарилә онларын мөвгеjини *мөһкәмләндирмәлидир.* Мүлберкерә көрә, әфсанәви сима олан «хырда буржуа Прудон» симасы, беләликлә, бирдән-бирә бурада хеjли дәрәчәдә һисс едилән тарихи варлыг олур.

Мүлберкер сөзүнә давам едәрәк деjир:

«Әкәр мән Прудонун ардынча деjирәмсә ки, чәмиjjәтин игтисади һәjатында *һүгуг идеjасы* олмалыдыр,—онда мән бунунла муасир чәмиjjәти еләбир чәмиjjәт кими *тәсвир* едирәм ки, орада һәр һансы һүгуг идеjасы деjилсә дә, ингилабын һүгуг идеjасы jохдур; бу елә бир фактдыр ки, Енкелс өзү бунунла разылашар».

Тәәссүф ки, Мүлберкерә бу зөвгү вермәк имканындан мәһрумам. Мүлберкер, чәмиjjәтдә һүгуг идеjасы олмасы *лазым кәлдиjи* тәләбини ирәли сүрүр вә буну тәсвир адландырыр. Әкәр мәһкәмә өз ичрачысы васитәсилә мәндән тәләб едирсә ки, борчуму верим, онда Мүлберкерә көрә, мәһкәмә мәни, өз борчларыны вермәjән бир адам кими *тәсвир етмәкдән* башга һеч бир шеj етмир! Тәсвир етмәк бир шеjдир, тәләб етмәк—башга шеj. Алман елми сосиализминин Прудондан башлыча фәрги дә мәһз бундадыр. Биз тәсвир едирик,—һәр бир һәгиги тәсвир исә, Мүлберкерин әксинә, еjни заманда мөвзунун изаһыдыр,—биз игтисади мүнасибәтләри, мөвчуд олдуғу вә инкишаф етдиjи шәкилдә тәсвир едирик вә игтисади чәһәтдән чидди сүбут едирик ки, һәмин мүнасибәтләрин бу нкишафы еjни заманда ичтимаи ингилаб үнсүрләринин инкишафыдыр: бир тәрәфдән, пролетариатын инкишафыдыр, елә бир синфин инкишафыдыр ки, онун һәjат шәраити ону лабүд олараг ичтимаи ингилаба чәлб едир, о бири тәрәфдән исә,—мәһсулдар гүввәләрин инкишафыдыр ки, бунлар да бөjүjүб капитализм чәмиjjәти чәрчивәләрини ашараг ону һөкмән партлатмалыдыр; бу мәһсулдар гүввәләр еjни заманда ичтимаи тәрәггинин өз хеjринә синфи фәргләрин һәмишәлик арадан галдырылмасы үчүн васитә верир. Прудон исә, әксинә, муасир чәмиjjәтдән тәләб

едир ки, өз игтисади инкишаф ганунлары үзрә дејил, әдаләт тәләбләринә көрә («һүгуг *идејасы»* она дејил, Мүлберкерә мәхсусдур) јенидән гурулсун. О јердә ки биз сүбут едирик, орада Прудон вә онун да архасынча Мүлберкер *моизә охујур* вә аһ-зар едирләр.

Бу «ингилабын һүгуг идејасы» нә олан шејдир,—мән бу сирри гәтијјән ача билмирәм. Доғрудур, Прудон «Ингилабы» бир нөв илаһәјә дөндәрир ки, бу да онун «әдаләтини» тәчәссүм етдирир вә һәјата кечирир; һәм дә о, гәрибә бир јанлышлыға јол верәрәк 1789—1794-чү илләрдәки буржуа ингилабы илә кәләчәк пролетар ингилабыны бир арајә гатыр. О хүсусилә 1848-чи илдән сонра өзүнүн, демәк олар, бүтүн әсәрләриндә белә едир; мисал үчүн һеч олмазса анчаг 1868-чи илдә нәшр олунмуш «Үмуми ингилаб идејасынын» 39—40-чы сәһифәләрини көстәрә биләрәм. Лакин бир һалда ки Мүлберкер Прудон үчүн һәр бир мәс'улијјәти өз үзәриндән атыр, онда «ингилабын һүгуг идејасына» изаһат истәмәк үчүн Прудона мүрачиәт етмәк мәнә гадаған олунмушдур вә мән Мисир зүлмәтиндә галмагда давам едирәм.

Сонра Мүлберкер дејир:

> «Лакин нә Прудон, нә дә мән мөвчуд әдаләтсиз шәраити *изаһ етмәк* үчүн «әбәди әдаләтә» мүрачиәт етмирик, хүсусилә дә, Енкелсин мәнә иснад вердији кими, һәмин әдаләтә мүрачиәт етмәклә бу шәраитин јахшылашачағыны көзләмирик».

Јәгин, Мүлберкер үмидини она бағлајыр ки, «Прудону Алманијада, демәк олар, һеч таныған јохдур». Прудон өзүнүн бүтүн әсәрләриндә бүтүн ичтимаи, һүгуги, сијаси, дини мүддәалары* «әдаләт» мигјасы илә өлчәрәк, бунлары, өзүнүн «әдаләт» адландырдығы шејә ујғун кәлиб-кәлмәдијиндән асылы олараг ја рәдд, ја да гәбул едир. «Игтисади зиддијјәтләрдә» бу әдаләт бир дә «әбәди әдаләт», justice éternelle адландырылыр. Сонралар әбәдилик һаггында сукут едилир, лакин әслиндә о галыр. Мәсәлән, «Ингилабда вә килсәдә әдаләт һаггында» ады илә 1858-чи илдә нәшр олунан әсәрдән ашағыдакы парча бүтүн бу үч чилдли моизәнин мәзмунуну ифадә едир (1-чи чилд, сәһ. 42):

> «Чәмијјәтләрин әсас принсипи, үзви, идарәедичи, мүстәгил принсипи, бүтүн јердә галанлары өзүнә табе едәрәк идарә едән, мудафиә едән, сыхышдыран, чәзаландыран, лазым кәлдикдә һәтта бүтүн гијамчы үнсүрләри әзән принсипи һансыдыр? О нәдир?—диндир, идеалдыр, *мәнафедир?..* Бу принсип, мәнчә, *әдаләтдир.*—Әдаләт нәдир? *Бәшәријјәтин өзүнүн маһијјәтидир.*—Дүнја јарандығы замандан е'тибарән о нә иди? Һеч нә.—О нә олмалыдыр? Һәр шеј».

---

* «Volksstaat» гәзетиндә «бүтүн ичтимаи, һүгуги, сијаси, дини мүддәалары» сөзләри јеринә, ашағыдакы сөзләр чап едилмишдир: «бүтүн ичтимаи, һүгуги, сијаси шәраит, бүтүн нәзәри, фәлсәфи, дини мүддәалар». *Ред.*

Бәшәријјәтин өзүнүн маһијјәтини тәшкил едән әдаләт,—әкәр бу *әбәди* әдаләт дејилдирсә, бәс нәдир? Чәмијјәтләрин әсас, үзви, идарәедичи, мүстәгил принсипи олан әдаләт, буна бахмајараг индијәдәк һеч нә олан, лакин һәр шеј олмасы лазым кәлән әдаләт,—әкәр бу, инсанын көрдүјү бүтүн ишләр үчүн мигјас олмасы лазым кәлән, һәр дәфә чәтинлик баш вердикдә али бир һәкәм кими мүрачиәт едилмәси лазым кәлән бир мигјас дејилсә, бәс онда нәдир? Мәкәр мән бундан башга бир шеј демишәмми ки, Прудон өз игтисади наданлығыны вә өз ачизлијини пәрдәләмәк үчүн игтисади мүнасибәтләр һаггында игтисади ганунлар үзрә дејил, һәмин мүнасибәтләрин бу әбәди әдаләт һаггында онун тәсәввүрүнә ујғун кәлиб-кәлмәмәсинә көрә фикир јеридир? Бәс ахы Мүлберкер тәләб етдикдә ки, «мүасир чәмијјәтин һәјатында баш верән бүтүн дәјишикликләрдә... *һүгуг идејасы* олсун, јә'ни бунлар һәр јердә *чидди әдаләт тәләбләринә* ујғун олараг кечирилсин»,—буну тәләб етдикдә онунла Прудон арасында нә фәрг олур? Ја мән охумағы бачармырам? ја да Мүлберкер јазмағы бачармыр?

Сонра Мүлберкер дејир:

«Прудон Марксдан вә Енкелсдән пис билмир ки, бәшәр чәмијјәтинин әсл һәрәкәтверичиси јуридик мүнасибәтләр дејил, игтисади мүнасибәтләрдир; о һәмчинин билир ки, халгын һүгуг идејалары һәр бир мөвчуд дөврдә игтисади мүнасибәтләрин, хүсусилә дә истеһсал мүнасибәтләринин јалныз ифадәсидир, ин'икасыдыр, мәһсулудур. Бир сөзлә, Прудон үчүн һүгуг тарихән инкишаф етмиш игтисади мәһсулдур».

Әкәр Прудон бүтүн бунлары (мән Мүлберкерин ајдын олмајан ифадә үсулуну кәнарда бурахыр вә онун хош нијјәтләри илә кифајәтләнирәм) «Марксдан вә Енкелсдән пис билмирсә»,—онда даһа биз нә барәдә мүбаһисә етмәлијик? Лакин иш мәһз ондадыр ки, Прудонун биликләри мәсәләси бир гәдәр башга чүрдүр. Һәр бир мөвчуд чәмијјәтин игтисади мүнасибәтләри ән әввәл *мәнафе* кими тәзаһүр едир. Прудон исә индичә ситат кәтирдијимиз өз башлыча әсәриндә апајдын јазыр ки, «чәмијјәтләрин әсас идарәедичи, үзви, мүстәгил принсипи, бүтүн јердә галанлары өзүнә табе едән принсипи»,—*мәнафе* дејил, *әдаләтдир*. О, ејнилә буну өзүнүн бүтүн әсәрләриндә, бүтүн һәлледичи јерләрдә тәкрар едир. Бүтүн бунлара бахмајараг, Мүлберкер сөзүнү давам етдирәрәк дејир:

«...Прудон тәрәфиндән «Һәрб вә сүлһ»дә даһа дәриндән шәрһ едилмиш олан игтисади һүгуг идејасы Лассалын, «Әлдә едилмиш һүгуглар системинә» мүгәддимәсиндә бу гәдәр јахшы шәрһ едилмиш әсас фикирләринә тамамилә ујғун кәлир».

«Һәрб вә сүлһ»—Прудонун бир чох шакирд әсәрләриндән, демәк олар, ән чох шакирд әсәридир вә мән һеч көзләмәздим

ки, бу әсәр тарих һаггында алман материалист анлајышыны, јә'ни бүтүн тарихи һадисәләри вә тәсәввүрләри, бүтүн сијасәти, фәлсәфәни, дини мөвчуд тарихи дөврүн һәјатынын мадди игтисади шәраити илә изаһ едән анлајышы Прудонун куја мәнимсәмиш олдуғуна бир сүбут олараг көстәриләчәкдир. Бу китаб о гәдәр аз материалист бир китабдыр ки, *халиги* көмәјә чағырмадан һәтта мүһарибә һаггында да өз анлајышыны верә билмир:

«Һалбуки бизим үчүн бу һәјат тәрзини сечмиш олан халигин өз мәгсәдләри вар иди» (II чилд, сәһ. 100, 1869-чу ил нәшри).

Бу китабын һансы тарихи биликләрә әсасландығы ондан көрүнүр ки, орада гызыл әсрин тарихи варлығына инам ифадә олунмушдур:

«Әввәлләр, бәшәријјәт јер күрәсиндә һәлә сејрәк һалда јашадығы заман тәбиәт инсанын тәләбатыны зәһмәтсиз өдәјирди. О әср гызыл әср иди, боллуг вә әмин-аманлыг әсри иди» (јенә орада, сәһ. 102).

Прудонун игтисади мөвгеји ән кобуд малтусчулуг мөвгејидир:

«Әкәр истеһсал икигат артырса, онда әһали дә дәрһал икигат артыр» (сәһ. 106).

Онда бәс бу китабын материализми нәдән ибарәтдир? Орада белә бир иддианын ирәли сүрүлмәсиндән ибарәтдир ки, куја мүһарибәнин сәбәби һәмишә «пауперизм» олмуш вә јенә одур (мәсәлән, сәһ. 143). Брезиг дајы да 1848-чи илдә өз нитгиндә бу бөјүк сөзләри ирад бујурдугда ејнилә маһир бир материалист иди: «Бөјүк диләнчилијин сәбәби будур: бөјүк pauvreté»*.

Лассалын бүтүн «Әлдә едилмиш һүгуглар системиндә» нәинки тәкчә һүгугчу, һәмчинин көһнә һекелчи хүлјаларынын изи вардыр. VII сәһифәдә Лассал гәти дејир ки, *«игтисадијјатда да* әлдә едилмиш һүгуг анлајышы, бүтүн сонракы инкишафы һәрәкәтә кәтирән чыхыш нөгтәсидир»; о көстәрмәк истәјир (сәһ. XI) ки, «һүгуг *өзү өзүндән* инкишаф едән (демәли, игтисади илк шәртләрдән инкишаф етмәјән) ағыллы бир организмдир»; ондан өтрү вәзифә, һүгугу игтисади мүнасибәтләр үзәриндә дејил, «ирадә анлајышынын өзү үзәриндә» әсасландырмагдан ибарәтдир ки, «бу анлајышын да инкишафы вә ин'икасы мәһз һүгуг фәлсәфәсидир» (сәһ. XII). Лакин бу китабын бураја нә дәхли вар? Прудон илә Лассал арасында фәрг јалныз бундан ибарәтдир ки, Лассал һәгигәтән јурист вә һе-

* — јохсуллуг. *Ред.*

келчи иди, Прудон исә һүгугшүнаслыгда да, фәлсәфәдә дә, һәмчинин бүтүн башга саһәләрдә дә олса-олса анчаг дилетант иди.

Мә'лум олдуғу кими, даим өзү өзүнә зидд чыхан Прудонун арабир бә'зи јерләрдә, санки идејаны фактлара әсасән изаһ етмәк сә'ји бүрузә верән мүлаһизәләр дә ирәли сүрдүјүнү мән көзәл билирәм. Лакин белә ајры-ајры мүлаһизәләр онун фикринин әсас истигамәти илә әсла әлагәдар дејилдир вә тәсадүф едилдикләри јердә, һәмчинин сон дәрәчә долашыг вә зиддијјәтлидир.

Чәмијјәтин мүәјјән, чох ашағы инкишаф пилләсиндә белә бир тәләб мејдана чыхыр ки, мәһсул истеһсалы, бөлкүсү вә мүбадиләсинин күндән-күнә тәкрар олунан һаллары үмуми гајда чәрчивәси ичәрисинә алынсын вә сә'ј едилсин ки, фәрдләр истеһсал вә мүбадиләнин үмуми шәраитинә табе олсунлар. Әввәлдә адәт шәклиндә олан бу гајда сонрадан *ганун* олур. Ганун илә бирликдә зәрури олараг өһдәсинә һәмин гануну көзләмәк вәзифәси гојулан органлар да,—ичтимаи һакимијјәт, дөвләт мејдана кәлир. Ичтимаи инкишафын кедишиндә ганун бөјүјүб аз-чох кениш бир ганунверичилијә чеврилир. Бу ганунверичилик нә гәдәр мүрәккәб олурса, онун ифадә едилмәси үсулу чәмијјәтин ади игтисади һәјат шәраитини ифадә едән үсулдан бир о гәдәр чох фәргли олур. Ганунверичилик санки мүстәгил бир үнсүр олур вә бу үнсүр өз варлығына һагг газандырылмасыны, өзүнүн даһа да инкишаф етмәси әсасыны игтисади мүнасибәтләрдә дејил, өз дахили әсасларында, мисал үчүн дејәк ки, «ирадә анлајышында» тапыр. Инсанлар өзләринин һејванат аләминдән әмәлә кәлдикләрини унутдуглары кими, һүгугларынын да өз һәјатларынын игтисади шәраитиндән әмәлә кәлдијини унудурлар. Ганунверичилик даһа да инкишаф едиб мүрәккәб, санбаллы бир там олдугда әмәјин јени ичтимаи бөлкүсү зәрурәти мејдана чыхыр: пешәкар һүгугшүнаслар силки әмәлә кәлир, онларла бирликдә исә һүгуг елми дә мејдана чыхыр. Һүгуг елми өзүнүн инкишафы кедишиндә мүхтәлиф халгларын вә мүхтәлиф дөврләрин һүгуг системләрини мүвафиг игтисади мүнасибәтләрин ин'икасы кими дејил, өз-өзү илә әсасландырылмыш системләр кими бир-бири илә мүгајисә едир. Мүгајисә үмуми бир шеји нәзәрдә тутур: бу үмуми шеј ондан ибарәт олур ки, һүгугчулар бүтүн бу һүгуг системләриндә аз-чох бәрабәр нә варса, һамысыны *тәбии һүгуг* ады илә бирләшдирирләр. Тәбии һүгуга нәјин аид олдуғуну вә нәјин аид олмадығыны өлчмәк үчүн олан мигјас исә, һүгугун өзүнүн ән абстракт ифадәсидир—*әдаләтдир*. Беләликлә, бу андан башлајараг һүгугчуларын нәзәриндә вә онларын сөзүнә инананларын нәзәриндә

һүгугун инкишафы јалныз инсанын һәјат шәраитини, бу шәраит өз јуридик ифадәсини тапдығы дәрәҹәдә, әдаләт идеалына, *әбәди* әдаләтә кетдикҹә даһа чох јахынлашдырмаг ҹәһдиндән ибарәтдир. Бу әдаләт исә һәмишә јалныз мөвҹуд игтисади мүнасибәтләрин ја өз мүһафизәкар ҹәһәтиндән, ја да өз ингилаби ҹәһәтиндән мәфкурәләшдирилән, көјләрә галдырылан ифадәсидир. Јунанларын вә ромалыларын әдаләти көләлији әдаләтли һесаб едирди; 1789-ҹу ил буржуаларынын әдаләти феодализмин арадан галдырылмасыны тәләб едирди, она көрә ки, о, әдаләтли дејилди. Пруссија јункерләри үчүн һәтта даирәләр һаггындакы[253] мискин ганун да әбәди әдаләтин позулмасы һесаб едилир. Беләликлә, әбәди әдаләт һаггында тәсәввүр нәинки заман вә мәкандан асылы олараг дәјишилир: бу тәсәввүр һәтта мүхтәлиф шәхсләрдә бир дејилдир вә о шејләрдәндир ки, Мүлберкерин доғру олараг дедији кими, ону «һәр кәс башга бир шеј һесаб едир». Әкәр ади һәјатда, орада гаршыја чыхан мүнасибәтләрин садәлији шәраитиндә әдаләтли, әдаләтсиз, әдаләт, һүгуг дујғусу кими ифадәләрдән һәтта иҹтимаи һадисәләр һаггында да истифадә олунурса вә бу заман ҹидди анлашылмазлыглар баш вермирсә, игтисади мүнасибәтләрә даир елми тәдгигатда бу ифадәләр, көрдүјүмүз кими, елә ачылмаз бир долашыглыға сәбәб олур ки, о, мәсәлән, мүасир кимјада о заман баш верә биләрди ки, орада флокистон нәзәријјәсинин терминолокијасыны сахламаға ҹәһд етмиш олајдылар. Иҹтимаи флокистона, «әдаләтә» Прудон кими инандыгда, јахуд Мүлберкерин етдији кими инандырмаға чалышылдыгда ки, флокистон нәзәријјәси оксикен нәзәријјәси* кими доғрудур,—онда бу долашыглыг даһа пис олур.

III

Сонра Мүлберкер шикајәтләнир ки, мән онун:

«бизим шөһрәт газанмыш әсримизин бүтүн мәдәнијјәтинә гаршы белә бир фактдан даһа мудһиш бир истеһза ола билмәз ки, бөјүк шәһәрләрдә

---

* Оксикен кәшф едиләнә гәдәр кимјачылар атмосфер һавасында ҹисмин јанмасыны, хүсуси јанан маддәнин, јанаркән һаваја учуб кедән флокистонун мөвҹуд олмасы илә изаһ едирдиләр. Онлар, јанмыш олан садә ҹисимләрин јанандан сонракы чәкисинин әввәлкиндән артыг олдуғуну кәшф етдикләринә көрә, е'лан етмишдиләр ки, флокистонун мәнфи чәкиси вардыр, белә ки, ҹисмин өз флокистону илә бирликдә чәкиси, флокистонсуз олан чәкисиндән әскикдир. Беләликлә, оксикенин бүтүн ән мүһүм хассәләрини тәдриҹлә флокистона иснад верирдиләр, лакин даим *әкс мә'нада* иснад верирдиләр. Јанманын, јанан ҹисимләрлә башга ҹисмин, јә'ни оксикенин бирләшмәсиндән ибарәт олдуғу кәшф едилдикдә вә бу оксикен халис шәкилдә алындыгда бу фәрзијјә, доғурур, көһнә кимјачыларын узун мүгавимәтиндән сонра, өз әһәмијјәтини тама́милә итирди.

әһалинин 90 вә даһа артыг фаизинин, өзүнүнкү адландыра биләчәји далдаланачаглары јохдур».

дејә ишләтдији «дәбдәбәли» ибарәләри иртичачы иеремиада адландырмышам.

Тәбиидир ки, әкәр Мүлберкер, өзүнүн дә һашијә чыхараг көстәрдији кими, «зәманәнин дәһшәтләрини» тәсвир етмәклә кифајәтләнмиш олсајды, онда шүбһәсиз, мән «онун һаггында вә онун садә јазылары һаггында» бир кәлмә дә пис сөз демәздим. Лакин о тамамилә башга бир шеј едир. О, бу «дәһшәтләри» белә бир вәзијјәтин *нәтичәси* кими тәсвир едир ки, фәһләләрин *«өзүнүнкү адландыра биләчәји далдаланачаглары јохдур»*. «Зәманәнин дәһшәтләриндән» она көрәми шикајәтләнирләр ки, фәһләнин мәнзилә олан мүлкијјәт һүгугу ләғв едилмишдир, јахуд јункерләрин етдикләри кими, она көрә ки, феодализм вә сехләр ләғв едилмишдир,—һәр ики һалда мүртәче иеремиададан башга, лабүд, тарихи зәрурәтин кәлиб чатмасына даир кәдәрли маһныдан башга һеч бир шеј һасил ола билмәз. Иртичачылыг мәһз ондадыр ки, Мүлберкер фәһләнин мәнзил үзәриндә фәрди мүлкијјәтини бәрпа етмәк истәјир—һалбуки бу, тарихин артыг чохдан битирмиш олдуғу бир ишдир; иртичачылыг мәһз ондадыр ки, Мүлберкер фәһләләрин азадлығыны, һәр биринин јенидән өз мәнзилинин мүлкијјәтчисинә чеврилмәсиндән өзкә чүр тәсәввүр едә билмир.—Сонра:

«Мән ән гәти сурәтдә иддиа едирәм: мүбаризә әслиндә капиталист истеһсал үсулу әлејһинә кедир вә јалныз *онун дәјишдирилмәсинә әсасландыгда* мәнзил шәраитинин јахшылашмасыны көзләмәк олар. Енкелс бунларын һеч бирини көрмүр... Мән, кирајә едилән мәнзилләрин сатын алынмасына башламаздан әввәл ичтимаи мәсәләнин тамамилә һәлл олуначағыны нәзәрдә тутурам».

Тәәссүф ки, мән инди дә бунларын һеч бирини көрмүрәм. Ахы мән билә билмәздим ки, һәтта адыны да билмәдијим бириси өз бејнинин хәлвәт бир кушәсиндә нәји нәзәрдә тутур. Мән Мүлберкерин анчаг чап олунмуш мәгаләләринә әсаслана биләрәм. Орада исә һәлә инди дә көрүрәм (онун әсәринин 15 вә 16-чы сәһифәләриндә[234]) ки, мәнзил кирајә едилмәсинин ләғв олунмасы үчүн илк шәрт олараг Мүлберкер кирајә едилән мәнзилин өзүндән... савајы һеч бир шеји нәзәрдә тутмур. Јалныз 17-чи сәһифәдә о «капиталын мәһсулдарлығынын боғазындан» јапышыр ки, бунун да үзәринә биз һәлә гајыдачағыг. О буну һәтта өз чавабында да тәсдиг едәрәк дејир:

«Даһа доғрусу мәсәлә, *мөвчуд шәраитә әсасландыгда* мәнзил мәсәләси саһәсиндә нечә там дәјишиклик едилә биләчәјини көстәрмәк үзәриндә иди».

«Мөвҹуд шәраитә әсасландыгда» вә «капиталист истеһсал үсулунун дәјишдирилмәсинә (бунун мә'насы исә бу олмалыдыр: мәһв едилмәсинә) әсасландыгда»—бунлар ки, бир-биринә тамамилә әкс олан анлајышлардыр.

Мүлберкерин бундан килејләнмәси дә тәәҹҹүблү дејилдир ки, ҹ. Долфусун вә башга фабрикчиләрин фәһләләрә өзләри үчүн ев алмагда көмәк етмәк кими филантропик сә'јләрини мән онун прудонист лајиһәләринин мүмкүн олан јеканә әмәли һәлли һесаб едирәм. Әкәр Мүлберкерә ајдын олсајды ки, Прудонун ҹәмијјәти хилас етмәк планы бүтүнлүклә *буржуа* ҹәмијјәти зәмининдә галан бир фантазијадыр,—онда јәгин ки, бу плана даһа инанмазды. Мән өзүм дә һеч вахт онун хош нијјәтләринә шүбһә етмәмишәм. Лакин белә олдугда бәс нә үчүн о д-р Решауери, ҹ. Долфусун лајиһәләрини тәглид етмәји Вјана шәһәр идарәсинә тәклиф етдији үчүн бәрк тә'рифләјир?

Сонра Мүлберкер дејир:

«Хүсусилә шәһәрлә кәнд арасында әкслијә кәлдикдә, ону јох етмәк сә'ји утопија саһәсинә аиддир. Бу әкслик—тәбиидир, даһа доғрусу, тарихән мејдана кәлмишдир... Иш онда дејилдир ки, бу әкслик *јох едилсин,* иш ондадыр ки, бу әкслији *зәрәрсиз* вә һәтта *сәмәрәли* едә биләҹәк сијаси вә иҹтимаи формалар тапылсын. Бу јолла динҹ сазишә, мәнафејин тәдриҹлә таразлашдырылмасына наил олмаг мүмкүндүр».

Демәли, шәһәрлә кәнд арасында әкслијин јох едилмәси—утопијадыр, *чүнки* бу әкслик—тәбиидир, даһа доғрусу, тарихән мејдана кәлмишдир. Бу мәнтиги мүасир ҹәмијјәтин башга әксликләринә тәтбиг едәк, көрәк бу бизи һараја апарыб чыхарар. Мәсәлән:

«Хүсусилә дә» капиталистләрлә муздлу фәһләләр «арасындакы әкслијә кәлдикдә», «ону јох етмәк сә'ји утопија саһәсинә аиддир. Бу әкслик—тәбиидир, даһа доғрусу, тарихән мејдана кәлмишдир. **Иш онда дејилдир ки, бу әкслик *јох едилсин,*** иш ондадыр ки, бу әкслији *зәрәрсиз,* һәтта *сәмәрәли* едә биләҹәк сијаси вә иҹтимаи формалар тапылсын. Бу јолла динҹ сазишә, мәнафејин тәдриҹлә таразлашдырылмасына наил олмаг мүмкүндүр».

Бунунла да биз јенә Шулсе-Делиҹә кәлиб чатдыг.

Шәһәрлә кәнд арасында әкслијин јох едилмәси капиталистләрлә муздлу фәһләләр арасындакы әкслијин јох едилмәсиндән нә чох, нә дә аз дәрәҹдә утопик дејилдир. Онун јох едилмәси күндән-күнә даһа артыг бир дәрәҹәдә һәм сәнаје истеһсалынын, һәм дә кәнд тәсәррүфаты истеһсалынын әмәли тәләби олур. Буну һеч кәс Либихин әкинчилик кимјасына аид өз әсәрләриндә тәләб етдијиндән артыг бир тә'кидлә тәләб етмәмишдир; һәмин әсәрләрдә Либих һәмишә биринчи тәләб

олараг көстәрирди ки, инсан торпагдан нә алырса ону торпаға гајтармалыдыр, јенә орада сүбут едилир ки, буна јалныз шәһәрләрин, хүсусилә дә бөјүк шәһәрләрин варлығы мане олур. Адам көрәндә ки, бурада, бир тәк Лондонда чохлу вәсаит сәрф едилмәклә күндән-күнә дәнизә... бүтүн Саксонија краллығында истеһсал олундуғундан артыг пејин туллајырлар вә көрәндә ки, бу пејинин бүтүн Лондону зәһәрләмәмәси үчүн нә гәдәр бөјүк гурғулар лазымдыр,—бүтүн бунлары көрәндә шәһәрлә кәнд арасында әкслијин јох едилмәси һаггындакы утопија көзәл әмәли бир әсас әлдә етмиш олур. Һәтта нисбәтән кичик олан Берлин дә азы отуз илдир ки, өз ифразатлары ичәрисиндә боғулур. Дикәр тәрәфдән, кәндлиләри кәндли олараг сахламагла мүасир буржуа чәмијјәтини јыхмағы Прудон кими арзу етмәк халис утопија оларды. Јалныз әһалинин бүтүн өлкәдә мүмкүн гәдәр даһа бәрабәр бөлүнмәси, јалныз сәнаје истеһсалы илә әкинчилик истеһсалынын сых дахили әлагәси вә бунун үчүн зәрури олан рабитә васитәләринин кенишләнмәси,—әлбәттә, капиталист истеһсал үсулуну мәһв етмәк шәртилә,—кәнд әһалисини мин илләрдән бәри, демәк олар, дәјишилмәз һалда гысылыб галдығы тәнһалыг вә күтлүкдән хилас едә биләр. Инсанларын өз тарихи кечмишинин јаратдығы зәнчирләрдән јалныз шәһәрлә кәнд арасындакы әкслик јох едилдији заман тамамилә хилас олачаглары иддиасы,—беләбир иддиа һеч дә утопија дејилдир; утопија анчаг о заман ортаја чыхыр ки, «мөвчуд мүнасибәтләрә әсасланараг», мөвчуд чәмијјәтә хас олан бу вә ја дикәр әкслијин һәлл едилмәли олачағы *форманы* габагчадан көстәрмәјә чәһд едирләр. Мүлберкер дә Прудонун мәнзил мәсәләсини һәлл етмәк формулуну гәбул едәрәк мәһз белә едир.

Сонра Мүлберкер шикајәтләнир ки, мән «Прудонун капитала вә фаизә олан гәрибә бахышлары» үчүн ону да мүәјјән дәрәчәдә мәс'ул һесаб едирәм, буна көрә дә дејир:

«Истеһсал мүнасибәтләринин дәјишилмәсини мән *артыг ирәличәдән мә'лум* һесаб едирәм, фаиз нормасыны тәнзим едән кечид гануну исә истеһсал мүнасибәтләринә дејил, ичтимаи дөврijјәјә, тәдавүл мүнасибәтләринә аиддир... Истеһсал мүнасибәтләринин дәјишилмәси, јахуд алман мәктәбинин даһа дүрүст ифадә етдији кими, капиталист истеһсал үсулунун мәһв едилмәси, әлбәттә, Енкелсин мәнә *иснад вердији* кими, фаизи ләғв едән кечид гануну нәтичәсиндә дејил, *бүтүн әмәк аләтләринин,* бүтүн сәнајенин зәһмәткеш халг тәрәфиндән *фе'лән әлә алынмасы* нәтичәсиндә баш верир. Бу һалда зәһмәткеш халг сатын алмағынмы пәрәстишкары» (!) «олачаг, јохса дәрһал мүсадирә етмәјин,—буну нә Енкелс һәлл едә биләр, нә дә мән».

Мән һејрәтлә көзләрими силирәм. Мән Мүлберкерин әсәрини јенидән башдан-ајаға охујурам ки, онун бу сөзләри демиш олдуғу јери тапым: кирајә едилән мәнзилләрин онун

үсулу илә сатын алынмасы ирәличәдән «бүтүн әмәк аләтләринин, бүтүн сәнаjенин зәһмәткеш халг тәрәфиндән фе'лән әлә алынмасыны» тәләб едир. Мән бу jери тапмырам. Белә бир jер jохдур. «Фе'лән әлә алынмасы» вә и. а. һаггында һеч бир jердә бәһс олунмур. Лакин 17-чи сәһифәдә деjилмишдир:

«Фәрз едәк ки, мәсәлән, *кечид дөврүнүн гануну васитәсилә* капиталын мәһсулдарлығынын *һәгигәтән боғазындан jапышылмышдыр,*—нечә ки, тез вә jа кеч белә олмалыдыр,—вә бу ганун *бүтүн капиталлардан көтүрүләчәк фаизин һәчмини мөһкәм олараг бир фаиз муәjjән едир,* һәм дә онун бу фаиз һәчмини дә тәдричлә сыфыра jахынлашдырмаг меjли вардыр... Аjдындыр ки, бүтүн башга мәһсуллар кими, евә дә, мәнзилә дә бу ганун шамил олачагдыр... Беләликлә биз көрүрүк ки, бу чәһәтдән дә, кираjә едилән мәнзилләрин сатын алынмасы *үмумиjjәтлә капиталын мәһсулдарлығыны мәһв етмәjин зәрури нәтичәсидир».*

Демәли, Мүлберкерин ән jени дөнүшүнүн тамамилә әксинә олараг бурада ачыг-ачығына деjилмишдир ки, фаизи ләғв етмәк һаггындакы ганун васитәсилә капиталын мәһсулдарлығынын—бу долашыг чүмләни ишләтдикдә исә о, аjдынча капиталист истеһсал үсулуну нәзәрдә тутур—һәгигәтән «боғазындан jапышылмышдыр» вә мәһз бу ганун нәтичәсиндә, «кираjә едилән мәнзилләрин сатын алынмасы үмумиjjәтлә капиталын мәһсулдарлығыны мәһв етмәjин зәрури нәтичәсидир». Инди Мүлберкер деjир ки, бу һеч дә белә деjилдир. Бу кечид гануну *«истеһсал* мүнасибәтләринә деjил, *тәдавүл* мүнасибәтләринә аиддир». Көтенин дедиjи кими «агилләр үчүн дә, ахмаглар үчүн дә еjни дәрәчәдә сирр олан»* белә там зиддиjjәтә jол верилдиjи бир шәраитдә мәним үчүн анчаг белә еһтимал етмәк чарәси галыр ки, гаршымда ики мүхтәлиф Мүлберкер дурур вә бунлардан бири һаглы олараг шикаjәт едир ки, мән о биринин чап етдирдикләрини она «иснад верирәм».

Зәһмәткеш халг фе'лән әлә алма баш вердикдә «сатын алмағынмы, jохса дәрһал мүсадирә етмәjин пәрәстишкары» олачағыны нә мәндән сорушачаг, нә дә Мүлберкердән; бу тамамилә доғрудур. Сон дәрәчә мүмкүндүр ки, о үмумиjjәтлә «пәрәстишкар» олмамағы үстүн тутсун. Бәс ахы сөһбәт һеч дә бүтүн әмәк аләтләринин зәһмәткеш халг тәрәфиндән фе'лән әлә алынмасы үзәриндә деjилди; сөһбәт анчаг Мүлберкерин бу иддиасы (сәһ. 17) үзәриндә иди ки, «мәнзил мәсәләсинин һәлл олунмасынын бүтүн мәзмуну *сатын алмаг* кәлмәсиндә верилмишдир». Әкәр инди Мүлберкер һәмин сатын алмағы чох шүбһәли һесаб едирсә,—онда даһа нә үчүн һәм бизим һәр икимизә, һәм дә охучулара әбәс jерә зәһмәт верир?

---

* *Көте.* «Фауст», I һиссә, алтынчы сәһнә («Чадукәр гадынын мәтбәхи») (бир гәдәр башга шәкилдә ифадә едилиб). *Ред.*

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, бүтүн әмәк аләтләринин, бүтүн сәнајенин зәһмәткеш халг тәрәфиндән «фе'лән әлә алынмасы» Прудонун «сатын алмаг» фикринин тамамилә әксидир. Сонунчу һалда *ајрыча бир фәһлә* мәнзилин, кәндлијә аид торпаг саһәсинин, әмәк аләтләринин мүлкијјәтчиси олур; биринчи һалда исә «зәһмәткеш халг» евләрин, фабрикләрин вә әмәк аләтләринин үмуми мүлкијјәтчиси олараг галыр. Бу евләр, фабрикләр вә саирә, һеч олмазса кечид дөврүндә, чәтин ки онларын хәрчләри өдәнилмәдән ајры-ајры шәхсләрин вә ја ширкәтләрин истифадәсинә верилсин. Ејнилә дә, торпаг мүлкијјәтинин мәһв едилмәси торпаг рентасынын мәһв едилмәсини дејил, дәјишилмиш формада олса да, онун чәмијјәтә верилмәсини нәзәрдә тутур. Демәли, бүтүн әмәк аләтләринин зәһмәткеш халг тәрәфиндән фе'лән әлә алынмасы, кирајә етмәк вә кирајәјә вермәк мүнасибәтләринин галмасыны гәтијјән рәдд етмир.

Үмумијјәтлә иш һеч дә онда дејилдир ки, пролетариат һакимијјәти әлә алдыгда садәчә зоракылыг јолу илә истеһсал аләтләрини, хам материаллары вә јашајыш васитәләрини зәбт едәчәкдирми, дәрһал бунларын гаршылығыны верәчәкдирми, јохса бу мүлкијјәти хырда һиссә тә'дијәләри вермәклә тәдричән сатын алачагдыр. Бу суала ирәличәдән чаваб вермәјә вә бүтүн мүмкүн һаллары нәзәрдә тутмаға чалышмаг—утопијалар ујдурмаг демәкдир ки, буну да мән башгаларынын өһдәсинә бурахырам.

IV

Мүлберкерин гејд-шәртләри вә кәләкләри ичәрисиндән кечиб, нәһајәт, әсл мәтләбин өзүнә, Мүлберкерин өз чавабында сә'ј илә үстүндән кечдији мәтләбә кәлиб чатмаг үчүн көрүн нә гәдәр кағыз гараламаг лазым кәлди.

Мүлберкер өз мәгаләсиндә мүсбәт нә демишдир?

Биринчиси,—демишдир ки, «евә, иншаат саһәсинә вә и. а. әввәлчә чәкилән хәрчләрлә евин индики дәјәри арасындакы фәрг», доғрудан да, чәмијјәтә чатасыдыр. Бу фәрг игтисад дилиндә торпаг рентасы адланыр. Прудон да ону чәмијјәтә вермәк истәјир; «Ингилабын үмуми идејасы» адлы әсәринин 1868-чи ил нәшринин 219-чу сәһифәсиндә буну көрмәк олар.

Икинчиси,—демишдир ки, мәнзил мәсәләсинин һәлли ондан ибарәтдир ки, һәр бир кирајәнишин өз мәнзилинин мүлкијјәтчиси олур.

Үчүнчүсү,—демишдир ки, бу гәрар, кирајә тә'дијјәсини мәнзилин сатын алынмасы гијмәтини өдәмәк тә'дијјәсинә чевирән ганун васитәсилә һәјата кечирилир.—Бу бәндләрин һәр

икиси, икинчи вә үчүнчү бәндләр Прудондан көтүрүлмүшдүр; буну һәр кәс «Ингилабын үмуми идејасынын» 199-чу вә сонракы сәһифәләриндә көрүб јәгин едә биләр; орада 203-чү сәһифәдә исә һәтта һазыр шәкилдә мүвафиг ганун лајиһәси дә вардыр.

Дөрдүнчүсү,—демишдир ки, кечид гануну васитәсилә капиталын мәһсулдарлығынын боғазындан јапышырлар; һәмин гануна көрә фаиз нормасы әввәлчә 1%-әдәк азалдылыр вә сонра јенә азалдылмасы нәзәрдә тутулур. Бу да һәмчинин Прудондан көтүрүлмүшдүр; бу барәдә «Үмуми идејанын» 182—186-чы сәһифәләриндә әтрафлы охумаг олар.

Бу маддәләрдән һәр бири һаггында мән Прудонун әсәринин о јерини ситат кәтирдим ки, Мүлберкерин чыхартдығы сурәтин орикиналы орададыр; инди суал едирәм ки, Прудонун бахышларындан башга һеч бир шеји ифадә етмәјән башдан-баша прудонист мәгаләнин мүәллифини прудонист адландырмагда мән һаглы идим, ја јох? Лакин јенә дә Мүлберкер һәр шејдән чох ондан ачы-ачы шикајәт едир ки, мән ону прудонист адландырырам, куја она көрә белә адландырырам ки, «Прудона хас олан бә'зи *ифадә тәрзинә* раст кәлмишәм». Әксинә, бүтүн *«ифадә тәрзи»* Мүлберкерә мәхсусдур, *мәзмун* исә Прудона мәхсусдур. Бунун үстүндән мән прудонист мәгаләни Прудонла тамамладыгда Мүлберкер шикајәт едиб дејир ки, мән Прудонун «әчајиб бахышларыны» гәсдән она иснад верирәм.

Бу прудонист планына гаршы бәс мән нә илә е'тираз етдим?

Биринчиси,—онунла ки, торпаг рентасынын дөвләтә верилмәси фәрди торпаг мүлкијјәтинин мәһв едилмәсинә бәрабәрдир.

Икинчиси,—онунла ки, кирајә едилән мәнзилин сатын алынмасы вә мәнзил үзәриндә мүлкијјәтин әввәлки кирајәнишинә верилмәси капиталист истеһсал үсулуна әсла тохунмур.

Үчүнчүсү,—онунла ки, ири сәнајенин вә шәһәрләрин һазыркы инкишафы шәраитиндә бу тәклиф мүртәче олдуғу гәдәр дә мә'насыздыр вә һәр бир ајрыча шәхсин өз мәнзили үзәриндә фәрди мүлкијјәтинин бәрпа едилмәси керијә доғру аддым оларды.

Дөрдүнчүсү,—онунла ки, капитал үчүн фаизин мәчбури сурәтдә ашағы салынмасы капиталист истеһсал үсулуна гәтијјән тәчавүз етмир, әксинә, сәләмчилик әлејһинә ганунларын сүбут етдији кими, о јеринә јетирилмәз олдуғу гәдәр дә көһнәдир.

Бешинчиси,—онунла ки, капитал үчүн фаиз мәһв едилдикдә евләрдән истифадә едилмәси үчүн кирајә һаггы әсла мәһв едилмир.

Икинчи вә дөрдүнчү бәндләрлә Мүлберкер инди разылашмышдыр. Јердә галан бәндләрә о бир кәлмә илә дә е'тираз етмир. Һалбуки бунлар мәһз о бәндләрдир ки, онларын үзәриндә мүбаһисә кедир. Лакин Мүлберкерин чавабы е'тираз дејилдир; о, мәһз һәлледичи олан бүтүн игтисади бәндләрдән сә'јлә јан кечир; онун чавабы—шәхси шикајәтдир, бундан артыг бир шеј дејилдир. Мәсәлән, о бундан шикајәт едир ки, һәлл етмәји вә'д етдији башга мәсәләләри, мисал үчүн дөвләт борчлары, хүсуси борчлар, кредит мәсәләләрини һәлл етмәкдә ону габаглајырам вә дејирәм ки, һәмин мәсәләләр дә, һәр јердә мәнзил мәсәләси кими һәлл олуначагдыр,—фаиз ләғв едилир, фаиз тә'дијәләри капиталын өдәнмәси тә'дијәләринә чеврилир, кредит исә һавајы е'лан олунур. Лакин мән инди дә јенә мәрч етмәјә һазырам ки, Мүлберкерин бу мәгаләләри чапдан чыхдыгда онларын мәзмунунун әслиндә Прудонун «Үмуми идејасына» (кредит—сәһ. 182, дөвләт борчлары—сәһ. 186, хүсуси борчлар—сәһ. 196) мүвафиг кәлмәси, мәнзил мәсәләси һаггындакы мәгаләләрин јенә һәмин китабдан ситат кәтирилән јерләрә мүвафиг кәлмәсинин ејни олачагдыр.

Мүлберкер бу мүнасибәтлә мәнә өјүд вериб дејир ки, бу мәсәләләр—веркиләр мәсәләси, дөвләт борчлары вә хүсуси борчлар мәсәләси, кредит мәсәләси вә буна үстәлик бир дә ичма мухтаријјәти мәсәләси—кәндли үчүн вә кәнддә тәблиғат үчүн сон дәрәчә мүһүмдүр. Буна хејли дәрәчәдә шәрикәм, лакин 1) индијәдәк кәндлиләрдән һеч бәһс олунмамышдыр вә 2) бүтүн бу мәсәләләрин прудонсајағы «һәлли» онун мәнзил мәсәләсинин «һәлли» кими игтисади чәһәтдән еләчә мә'насыздыр вә еләчә буржуа маһијјәтиндәдир. Кәндлиләри һәрәката чәлб етмәји куја мәним зәрури һесаб етмәдијим һаггында Мүлберкерин етдији ишарә гаршысында өзүмү мүдафиә етмәјим лазым кәлмир. Лакин һәр һалда мән бу мәгсәдлә кәндлиләрә прудонист ара һәкимлији чарәләрини төвсијә етмәји сарсаглыг һесаб едирәм. Алманијада ири маликанәләр һәлә олдугча чохдур. Прудонун нәзәријјәсинә көрә онларын һамысыны хырда кәндли һәјәтләринә парчаламаг лазым иди, бу исә, кәнд тәсәррүфат елминин индики сәвијјәсиндә вә Франса илә Гәрби Алманијанын парсел торпаг саһиблији саһәсиндәки тәчрүбәсиндән сонра ачыг-ајдын иртичачы бир аддым оларды. Әксинә, һәлә мөвчуд олан ири торпаг саһиблији бизим үчүн арзу олунан елә бир әсас вермиш олар ки, бирләшмиш ишчиләрин көмәји илә бөјүк мигјасда әкинчиликлә, јә'ни бүтүн һазыркы јардымчы васитәләрин, машынларын вә с. тәтбиг олунмасыны јеканә мүмкүн едәчәк мигјасда әкинчиликлә мәшғул олмаг вә бунунла да, бирлик әсасында гурулан ири тәсәррүфатын үстүнлүкләрини хырда кәндлиләрә әјани су-

рәтдә көстәрмәк имканы версин. Бу чәһәтдән бүтүн башгаларыны өтүб кечмиш олан Данимарка сосиалистләри буну артыг чохдан дәрк етмишләр.

Ејнилә дә өзүмү белә бир төһмәтдән мүдафиә етмәјим лазым кәлмир ки, куја фәһләләрин һазыркы дәһшәтли мәнзил шәраити мәнә «әһәмијјәти олмајан бош бир шеј кими» көрүнмүшдүр. Нә гәдәр ки мәнә мә'лумдур, бу шәраити Инкилтәрәдә мөвчуд олдуғу јүксәк классик формасында илк дәфә олараг алман әдәбијјатында мән тәсвир етмишәм; һәм дә Мүлберкерин зәнн етдији кими, һәмин шәраит «мәним *һүгуг дујғуму* тәһгир етдији үчүн» дејил,—өз һүгуг дујғусуну тәһгир едән бүтүн фактлары китаблара чевирмәк фикринә дүшәнләр өзләрини бөјүк зәһмәтә салмыш олардылар,—мәним китабымын* мүгәддимәсиндә көстәрилдији кими, мүасир ири сәнајенин јаратдығы ичтимаи шәраити тәсвир етмәк јолу илә, о заман јеничә мејдана кәлиб бош ибарәләр даирәсиндә фырланан алман сосиализминә фактлардан ибарәт тәмәл вермәк үчүн тәсвир етмишәм. Лакин, мәнзил *мәсәләси* дејилән мәсәләни һәлл етмәк, доғрудан да, мәним һеч ағлыма да кәлмир; ејнилә дә мән даһа мүһүм олан *әрзаг мәсәләсини* һәлл етмәјин тәфәррүаты илә мәшғул олмарам. Мән буну көстәрә билмәклә кифајәтләнирәм ки, мүасир чәмијјәтимизин истеһсалы, чәмијјәтин бүтүн үзвләрини дојура биләчәк гәдәр бөјүкдүр вә зәһмәткеш күтләләрә кениш вә сағлам сығыначаг вермәк үчүн индинин өзүндә кифајәт гәдәр ев вардыр. Јемәјин вә мәнзилләрин бөлкүсүнү кәләчәк чәмијјәтин нечә тәнзим едәчәји һаггында әлламәлик етмәк исә бирбаша *утопија* саһәсинә апарыб чыхарыр. Бүтүн әввәлки истеһсал үсулларынын әсас шәраитини өјрәнәндән сонра биз олса-олса буну гәти дејә биләрик ки, капиталист истеһсалы сүгут етдикдә, көһнә чәмијјәт үчүн характерик олан мә'лум мәнимсәмә формалары гејри-мүмкүн олачагдыр. Һәтта кечид тәдбирләри дә һәр јердә мүәјјән анда мөвчуд олан мүнасибәтләрә ујғунлашдырылмалы олачагдыр; хырда торпаг саһиблији өлкәләриндә һәмин мүнасибәтләр ири торпаг саһиблији өлкәләриндә олдуғундан хејли фәргли олачагдыр вә илахир. Мәнзил мәсәләси вә и. а. кими әмәли мәсәләләр дејилән бу мәсәләләри тәкбәтәк һәлл етмәк чәһдләри нәтичәсиндә нә һасил олдуғуну, Мүлберкерин өзүнүн тимсалы даһа јахшы көстәрир; о әввәлчә 28 сәһифәдә әтрафлы изаһ едир ки, «мәнзил мәсәләсинин һәлл едилмәсинин бүтүн мәзмуну *сатын алмаг* кәлмәсиндә верилмишдир»; сонра дивара гыснашдырылдыгда пәрт олуб додагалты демәјә башлајыр ки,

---

* *Ф. Енкелс.* «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 238—240). *Ред.*

фе'лән евләрә саһиб олдугда «зәһмәткеш халгын сатын алмаг пәрәстишкарымы», јохса һәр һансы башга бир мүсадирә формасынын пәрәстишкары олачағы мәсәләси әслиндә һәлә чох бөјүк бир мәсәләдир.

Мүлберкер тәләб едир ки, биз *әмәли иш* адамлары олаг, биз «һәгиги әмәли мүнасибәтләрә гаршы» «бир тәк өлкүн, мүчәррәд формуллары» гојмајаг, биз «мүчәррәд сосиализмдән *мүәјјән, конкрет ичтимаи мүнасибәтләрә јанашаг»*. Әкәр Мүлберкер белә һәрәкәт етмиш олсајды, ола билсин ки, һәрәкат гаршысында бөјүк хидмәтләр көстәрмиш оларды. Ахы мүәјјән конкрет ичтимаи мүнасибәтләрә јанашдыгда биринчи аддым ондан ибарәтдир ки, онлары өјрәнирләр, онларын һәгиги игтисади әлагәсини тәдгиг едирләр. Бәс Мүлберкердә биз нә көрүрүк? Там ики мүддәа, јә'ни:

1) «Муздлу фәһлә капиталист үчүн нәдирсә—кирајәнишин дә ев саһиби үчүн одур».

Јухарыда, әлаһиддә нәшрин 6-чы сәһифәсиндә* мән көстәрдим ки, бу әсла доғру дејилдир вә Мүлберкерин буна е'тиразы ола билмәз...

2) «Боғазындан јапышылмалы олан (ичтимаи ислаһат заманы) өкүз—либерал сијаси игтисад мәктәбиндә *капитал мәһсулдарлығы адланан, һәгигәтдә мөвчуд олмајан, лакин өз мөвһум варлығы илә* муасир чәмијјәтин һәр чүр бәрабәрсизлијини пәрдәләјән мәһсулдарлыгдыр».

Демәли, боғазындан јапышылмалы олан өкүз *«һәгигәтдә»* мөвчуд *«дејилдир»,* демәли, онун һеч боғазы да јохдур. Бүтүн бәла онда дејил, онун *мөвһум варлығындадыр.* Буна бахмајараг «мәһсулдарлыг (капитал мәһсулдарлығы) адланан шеј јер үзүндә е'чазкар бир шәкилдә евләр вә шәһәрләр јаратмаға гадирдир» ки, бунларын да варлығы даһа әсла «мөвһум» дејилдир (сәһ. 12). Марксын «Капитал»ына «јахшы бәләд олдуғуна» бахмајараг капиталла әмәк арасында мүнасибәт һаггында тамамилә долашыг шәкилдә бә'зи сөзләр кәкәләјән бир адам һәлә чәсарәт едиб алман фәһләләринә јени вә ән јахшы јол көстәрмәји үзәринә көтүрүр вә өзүнү елә бир «ме'мар» кими гәләмә верир ки, «кәләчәк чәмијјәтин архитектоникасы һеч олмазса үмуми шәкилдә вә бүтөвлүкдә она ајдындыр»!

«Мүәјјән, конкрет ичтимаи мүнасибәтләрә» һеч кәс Марксын *«Капитал»да* јахынлашдығындан даһа чох «јахынлаша» билмәмишдир. Маркс һәмин мүнасибәтләри һәртәрәфли тәдгиг етмәк үчүн ијирми беш ил вахт сәрф етмишдир вә

---

* Бах: бу чилд, сәһ. 343—344. *Ред.*

онун тәнгидинин бүтүн нәтичәләриндә, мәсәләнин һәлли дејилән шејин,—әкәр бунун һәлли һазырда үмумијјәтлә мүмкүндүрсә,—рүшејмләри дә вардыр. Лакин достумуз Мүлберкер үчүн бу аздыр. Бүтүн бунлар мүчәррәд сосиализмдир, өлкүн мүчәррәд формуллардыр. Достумуз Мүлберкер «мүәјјән конкрет ичтимаи мүнасибәтләри» өјрәнмәк әвәзинә Прудонун бир нечә чилдини охумагла кифајәтләнир; һалбуки бунлар мүәјјән конкрет ичтимаи мүнасибәтләр һаггында она әсла һеч бир шеј билдирмир, лакин она бүтүн ичтимаи бәлалардан гуртармаг үчүн чох мүәјјән конкрет е'чазкар ресептләр верир; һәм дә бу һазыр ичтимаи ничат планыны, бу Прудон *системини* о белә бир бәһанә илә алман фәһләләринә тәгдим едир ки, куја *о, «системләрдән* әл чәкмәк» истәјир вә куја мән «әкс бир јол сечирәм»! Буну гаврамаг үчүн мән еһтимал етмәлијәм ки, мән корам, Мүлберкер исә кардыр, буна көрә дә биз бир-биримизи әсла баша сала билмирик.

Бәсдир. Әкәр бу мүбаһисә башга һеч бир фајда вермәзсә, һәр һалда онунла фајдалыдыр ки, өзүнү «әмәли» сосиалистләр адландыран бу адамларын әмәли ишинин нә вәзијјәтдә олдуғуну көстәрди. Бүтүн ичтимаи бәлалары арадан галдырмаг үчүн олан бу әмәли тәклифләр, бу ичтимаи чарәләр һәмишә вә һәр јердә тәригәт баниләри тәрәфиндән һазырланырды ки, онлар пролетар һәрәкаты һәлә ушаг јашында олдуғу бир заманда мејдана чыхырдылар. Прудон да онларын чәркәсинә дахилдир. Пролетариатын инкишафы бу ушаг бәләкләрини бир кәнара атыр вә фәһлә синфинин өзүнү тәрбијә едиб баша салыр ки, мәсәләнин габагчадан ујдурулмуш вә һәр бир һадисәјә тәтбиг олуна билән бу «әмәли һәлләриндән» аз әмәли олан һеч бир шеј јохдур вә, әксинә, әмәли сосиализм капиталист истеһсал үсулунун мүхтәлиф чәһәтләрини дүзкүн баша дүшмәкдән ибарәтдир. Буну баша дүшмәјә габил олан фәһлә синфи үчүн һеч вахт чәтин олмаз ки, өз башлыча зәрбәләрини һансы ичтимаи тә'сисата гаршы вә нечә јөнәлтмәк лазым кәлдијини һәр бир мүәјјән һалда һәлл етсин.

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1872-чи ил мај— 1873-чү ил јанварда јазылмышдыр.

„Der volksstaat" гәзетинин 1872-чи ил 26 вә 29 ијун, 3 ијул, 25 вә 28 декабр тарихли, 51, 52, 53, 103 вә 104-чү №-ләриндә, 1873-чү ил 4 вә 8 јанвар, 8, 12, 19 вә 22 феврал тарихли, 2, 3, 12, 13, 15 вә 16-чы №-ләриндә, һабелә 1872— 1873-чү илләрдә Лејпсигдә бурахылмыш үч әлаһиддә нәшрдә чап едилмишдир.

Имза: Фридрих Енкелс

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри. 18-чи чилд, сәһ. 203—284.

Ф. ЕНКЕЛС

АВТОРИТЕТ ҺАГГЫНДА[254]

Бә'зи сосиалистләр *авторитет принсипи* адландырдыглары шејә гаршы сон заманлар халис сәлиб јүрүшүнә башламышлар. Бу вә ја башга һәрәкәтин писләнмәси үчүн онун *авторитар* һәрәкәт олдуғуну онлара сөјләмәк кифајәтдир. Бу бәситләшдирилмиш үсулдан о дәрәчә суи-истифадә етмәјә башламышлар ки, мәсәләни даһа мүфәссәл ајдынлашдырмаг лазым кәлир. Бурада бәһс олундуғу мә'нада авторитет өзкәсинин ирадәсинин бизә гәбул етдирилмәси демәкдир; дикәр тәрәфдән, авторитет табелији нәзәрдә тутур. Лакин бу ифадәләрин һәр икиси гулаға хош кәлмәдијиндән вә онларын ифадә етдији мүнасибәт табе олан тәрәф үчүн ағыр олдуғундан суал олунур ки, бу мүнасибәт олмадан кечинмәк олмазмы,—мүасир чәмијјәтдәки мөвчуд шәраитдә—биз башга бир ичтимаи гурулуш јарада билмәрикми ки, орада бу авторитет кәрәксиз олсун вә, демәли, арадан галхмалы олсун. Мүасир буржуа чәмијјәтинин әсасыны тәшкил едән игтисади мүнасибәтләри, сәнаје вә әкинчилик мүнасибәтләрини көздән кечирдикдә көрүрүк ки, онларда, дағыныг һәрәкәтләри инсанларын биркә фәалијјәти илә кетдикчә даһа артыг әвәз етмәк мејли вардыр. Дағыныг истеһсалчыларын хырда е'малатханалары әвәзинә, ичәрисиндә јүзләрлә фәһләнин бухарла һәрәкәтә кәтирилән мүрәккәб машынлары идарә етдији чох бөјүк фабрикләри вә заводлары олан мүасир сәнаје мејдана кәлмишдир; бөјүк јолларда дилижан вә арабалары дәмир јол гатарлары, хырда јелкәнли гајыглары вә кәмиләри исә пароходлар сыхышдырыб арадан чыхартмышдыр. Һәтта әкинчиликдә дә машын вә бухар кетдикчә даһа артыг һөкмран олмаға башлајыр; бунлар хырда мүлкијјәтчиләри ири капиталистләрлә, бөјүк торпаг

саһәләрини муздлу фәһләләрә бечәртдирән ири капиталистләрлә јаваш-јаваш, лакин дөнмәдән әвәз едир. Беләликлә, биркә фәалијјәт, бир-бириндән асылы олан просесләрин мүрәккәбләшмәси ајры-ајры шәхсләрин мүстәгил фәалијјәтинин јерини тутур. Лакин биркә фәалијјәт тәшкилат демәкдир, тәшкилат исә авторитетсиз мүмкүндүрмү?

Фәрз едәк ки, ичтимаи ингилаб капиталистләри,—авторитетинә һазырда сәрвәтләр истеһсалынын вә тәдавүлүнүн табе олдуғу капиталистләри—јыхды. Тамамилә антиавторитаристләрин нөгтеји-нәзәриндә дурараг фәрз едәк ки, торпаг вә әмәк аләтләри, онлардан истифадә едән фәһләләрин коллектив мүлкијјәти олду. Онда авторитет јох олармы, јохса анчаг өз формасыны дәјишәр? Нәзәрдән кечирәк.

Мисал олараг иплик фабрикини көтүрәк. Памбыг дөнүб сап олана гәдәр далбадал азы алты әмәлијјатдан кечмәлидир, һәм дә бу әмәлијјатларын чоху мүхтәлиф биналарда кечирилир. Сонра, машынларын мүнтәзәм ишләјә билмәси үчүн бухар машынына нәзарәт едән мүһәндис лазымдыр, күндәлик тә'мир үчүн механикләр вә мәһсуллары бир бинадан башгасына дашымаг үчүн чохлу башга фәһләләр лазымдыр вә илахир. Бүтүн бу фәһләләр—кишиләр, гадынлар вә ушаглар—шәхси мухтаријјәтлә иши олмајан бухарын авторитети илә мүәјјән едилән саатларда ишә башламаға вә ону гуртармаға мәчбурдурлар. Демәли, фәһләләр һәр шејдән әввәл иш саатлары һаггында данышыб разылашмалыдырлар; һәмин саатлар мүәјјән едилдими, истиснасыз олараг һамы үчүн мәчбури олачагдыр. Сонра, истеһсал үсулу, материалларын бөлкүсү вә с. һаггында һәр бинада һәр дәгигә хүсуси мәсәләләр ортаја чыхыр ки, бүтүн истеһсалын дәрһал дајанмасына јол вермәмәк үчүн бу мәсәләләри һаман саат һәлл етмәк лазым кәлир. Бу мәсәләләр һәр бир әмәк саһәсинә башчылыг едән нүмајәндәнин гәрары иләми, јохса әкәр мүмкүндүрсә, сәс чохлуғу илә, һәр нечә һәлл едилирсә едилсин,—ајры-ајры шәхсләрин ирадәси һәмишә табе олмалыдыр, бу исә мәсәләнин авторитар шәкилдә һәлл едилмәси демәкдир. Бөјүк бир фабрикин автомат механизми, фәһләләри ишләдән хырда капиталистләрдән хејли чох мүстәбид олур. Һәр һалда иш саатларына кәлдикдә, бу фабрикләрин дарвазасына ашағыдакы сөзләри јазмаг олар: *Сиз, еј бураја кирәнләр, һәр чүр мухтаријјәтдән әл чәкин!** Әкәр инсан елм вә јарадычылыг дүһасы илә тәбиәт гүввәләрини өзүнә табе етмишсә, һәмин гүввәләр ондан инти-

---

* *Данте.* «Илаһи комедија», Чәһәннәм, III фәсил, 3-чү бәнд, (бир гәдәр башга шәкилдә ифадә едилир). *Ред.*

гам алараг онун өзүнү, онлардан истифадә етдији үчүн, һәр һансы ичтимаи тәшкилатдан асылы олмајараг, әсл истибдада табе едир. Ири сәнаједә авторитетин мәһв едилмәсини арзу етмәк, сәнајенин өзүнүн мәһв едилмәсини арзу етмәк демәкдир—чәһрәјә гајытмаг үчүн бухарла ишләјән әјиричи машынын мәһв едилмәсини арзу етмәк демәкдир.

Башга бир мисал—дәмир јолуну көтүрәк. Бурада да сајсыз-һесабсыз чохлу адамын әмәкдашлығы шәксиз зәруридир; бәдбәхт һадисәләрә јол вермәмәк үчүн бу әмәкдашлыг дүрүст мүәјјән едилмиш саатларда һәјата кечирилмәлидир. Бурада да ишин биринчи шәрти һәр бир табе мәсәләни һәлл едән һаким ирадәдир,—бу ирадә бир нүмајәндә тәрәфиндәнми, јохса әлагәдар шәхсләрин чохлуғунун гәрарыны јеринә јетирмәк тапшырығыны алан бүтөв бир комитә тәрәфиндән тәмсил едилир—һәр ики һалда кәскин ифадә олунмуш авторитет мөвчуддур. Бундан әлавә: әкәр чәнаб сәрнишинләрин нәзәриндә дәмир јол гуллугчуларынын авторитети мәһв едилмиш олсајды, јола салынан лап илк гатар нә һала дүшмүш оларды?

Лакин ачыг дәниздә олан кәмидә авторитетин—һәм дә ән һөкмран бир авторитетин—зәрури олмасы ән чох ајдындыр. Орада тәһлүкә заманы һамынын һәјаты бир нәфәрин ирадәсинә һамынын дәрһал вә данышыгсыз табе олмасындан асылыдыр.

Әкәр мән ән өткәм антиавторитаристләрә гаршы бу дәлилләри ирәли сүрүрәмсә, онлар мәнә јалныз бу чавабы верә биләрләр: «Бәли! бу доғрудур, лакин бурада иш бизим нүмајәндәләрә газандырдығымыз авторитет үзәриндә дејил, *мүәјјән тапшырыг үзәриндәдир»*. Бу адамлар белә дүшүнүрләр ки, биз мүәјјән бир шејин адыны дәјишдирсәк, онун өзүнү дәјишдирмиш оларыг. Бу дәрин мүтәфәккирләр бизи анчаг әлә салырлар.

Беләликлә, биз көрдүк ки, бир тәрәфдән, һәр нечә јарадылмыш олурса олсун, мүәјјән бир авторитет, о бири тәрәфдән исә мүәјјән табелик—һәр һансы ичтимаи тәшкилатдан асылы олмајараг—ичәрисиндә мәһсуллар истеһсалынын вә тәдавүлүнүн баш вердији мадди шәраит үзүндән бизим үчүн мәчбуридир.

Дикәр тәрәфдән, биз көрдүк ки, ири сәнаје вә ири әкинчилик инкишаф етдикчә истеһсал вә тәдавүлүн мадди шәраити лабүд олараг мүрәккәбләшир вә бу авторитетин саһәсини кетдикчә даһа артыг кенишләндирмәјә чалышыр. Буна көрә дә авторитет принсипини мүтләг пис, мухтаријјәт принсипини исә мүтләг јахшы принсип кими тәсвир етмәк мә'насыздыр. Авторитет вә мухтаријјәт нисби шејләрдир вә ичтимаи инкишафын мүхтәлиф фазалары дәјишмәклә онларын

тәтбиги саһәси дә дәјишилир. Әкәр мухтаријјәтчиләр анчаг буну демәк истәсәјдиләр ки, кәләчәјин ичтимаи тәшкилаты јалныз истеһсал шәраитиндән лабүд олараг ирәли кәлән һәдләр дахилиндә авторитетә јол верәчәкдир, онда онларла данышыб разылыға кәлмәк оларды. Лакин онлар авторитети зәрури едән бүтүн фактлары көрмәк истәмирләр вә сөзә гаршы гызғын мүбаризә апарырлар.

Нә сәбәбә антиавторитаристләр сијаси авторитетә гаршы, дөвләтә гаршы чығырыб-бағырмагла кифајәтләнмирләр? Бүтүн сосиалистләр бу фикрә шәрикдирләр ки, кәләчәк ичтимаи ингилаб нәтичәсиндә дөвләт вә онунла да бирликдә сијаси авторитет арадан галхачагдыр, јә'ни ичтимаи функсијалар өз сијаси характерини итирәчәк вә ичтимаи мәнафејә нәзәр јетирән садә инзибати функсијалара чевриләчәкдир. Лакин антиавторитаристләр тәләб едирләр ки, сијаси дөвләт, ону доғурмуш олан ичтимаи мүнасибәтләр һәлә ләғв едилмәздән әввәл бир зәрбә илә ләғв едилсин. Онлар тәләб едирләр ки, ичтимаи ингилабын биринчи тәдбири авторитетин ләғв едилмәсиндән ибарәт олсун. Бу чәнаблар һеч ингилаб көрмүшләрми? Ингилаб, шүбһәсиз ки, мүмкүн олан ән авторитар бир шејдир. Ингилаб елә бир тәдбирдир ки, орада әһалинин бир һиссәси түфәнкләр, сүнкүләр, топлар васитәсилә, јә'ни чох авторитарлы васитәләрин көмәји илә өз ирадәсини әһалинин дикәр һиссәсинә гәбул етдирир. Галиб кәлмиш партија зәрурәт үзүндән өз һөкмранлығыны өз силаһынын иртичачыларда доғурдуғу горху васитәсилә әлиндә сахламаға мәчбур олур. Әкәр Парис Коммунасы буржуазијаја гаршы силаһлы халгын авторитетинә архаланмасајды, мәкәр бир күндән артыг давам кәтирә биләрди. Биз Коммунаны, әксинә, бунун үстүндә гынамаға һаглы дејиликми ки, о һәмин авторитетдән чох аз истифадә етмишди?

Демәли: ја елә, ја белә. Ја будур ки, антиавторитаристләр нә дедикләрини һеч өзләри дә билмирләр вә бу һалда анчаг долашыглыг төрәдирләр. Ја да будур ки, онлар буну билирләр вә бу һалда онлар пролетариатын һәрәкатына, ишинә хәјанәт едирләр. Һәр ики һалда онлар анчаг иртичаја хидмәт едирләр.

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1872-чи илин октјабрында—1873-чү илин мартында јазылмышдыр.

1873-чү илин декабрында «Almanacco Repubblicano pe'rlanno 1874» мәчмуәсиндә чап едилмишдир.

Имза: Фридрих Енкелс

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 302—305.

Ф. ЕНКЕЛС

КОММУНАНЫН БЛАНКИСТ МҮҺАЧИРЛӘРИНИН ПРОГРАМЫ

(«МҮҺАЧИР ӘДӘБИЈЈАТЫ» СЕРИЈАСЫНДАН II МӘГАЛӘ) 255

Харичә гачмыш мүһачирләр һәр бир сүгут етмиш ингилабдан вә ја әксингилабдан сонра бәрк әл-ајаға дүшүрләр. Мүхтәлиф чаларлы партија груплашмалары јарадылыр, бунларын һәр бири јердә галанлары аты сүрүб батаглыға салмаг үстүндә данлајыр, хәјанәтдә вә чүрбәчүр дикәр бағышланылмаз күнаһларда иттиһам едир. Һәм дә онлар вәтәнлә сых әлагә сахлајыр, кизли иши тәшкил едир вә апарыр, вәрәгә вә гәзетләр чап едир, анд ичирләр ки, ијирми дөрд саатдан сонра јенидән «башланачагдыр», анд ичирләр ки, гәләбә тә'мин олунмушдур; бу үмидлә дә һөкумәт вәзифәләрини габагчадан бөлүшдүрүрләр. Ајдындыр ки, пешманчылыг үстүндән пешманчылыг үз верир, лакин онлар лабүд тарихи шәраити анламаг истәмәдикләринә вә пешманчылығы бу шәраитлә әлагәләндирмәјиб ајры-ајры шәхсләрин тәсадүфи сәһвләринин ајағына јаздыгларына көрә гаршылыглы иттиһамлар үст-үстә галагланыр вә иш үмуми дидишмә илә нәтичәләнир. 1792-чи илин ројалист мүһачирләриндән башламыш та бу күнә кими бүтүн мүһачирләрин тарихи беләдир; мүһачирләрдән ким мүһакимә вә дүшүнчә габилијјәтини сахлајырса, имкан әлә дүшән кими, мә'насыз чәкишмәләрдән нәзакәтлә узаглашмаға чалышыр вә даһа фајдалы бир ишдән јапышыр.

Коммунадан сонра франсыз мүһачирләринин дә агибәти белә олду.

Һамынын ејни дәрәчәдә мә'руз галдығы Үмумавропа бөһтан кампанијасы нәтичәсиндә, хүсусән Лондонда—франсыз мүһачирләринин үмуми мәркәз кими бахдыглары Интернасионал Баш Шурасынын мөвчуд олмасы нәтичәсиндә бу мүһа-

чирләр һеч олмазса харичи аләм гаршысында бир мүддәт өз дахили чәкишмәләринин габағыны сахламаға мәчбур олмушдулар, сон ики илдә исә ичәриләриндә кетдикчә сүр'әтләнән позулма просесини даһа кизли сахлаја билмирдиләр. Һәр јердә ачыг дүшмәнчилик башланмышды. Исвечрәдә мүһачирләрин бир гисми, әсасән, кизли Алјансын баниләриндән бири олан *Малонун* тә'сири алтында бакунистләрә гошулмушду. Сонра Лондонда бланкист адлананлар Интернасионалдан ајрылыб «Ингилаби коммуна» адлы мүстәгил груп јаратмышдылар. Сонра чохлу башга груплар да мејдана кәлмишди, лакин бу груплар арасы кәсилмәдән ислаһатлар кечирир вә јенидән гурулурду, онлар һеч әмәлли-башлы бир манифест дә јаратмамышдылар; бланкистләр исә өз програмыны «communeux»* мурачиәтдә дүнјанын нәзәринә тәзәликчә чатдырмышдылар.

Бланкистләрә бланкист ады һеч дә она көрә верилмәмишдир ки, онларын групуну куја Бланки өзү јаратмышдыр,— әслинә бахсан, програмы имзалајан отуз үч нәфәрин олса-олса ики вә ја үч нәфәринә нә вахтса Бланки илә сөһбәт етмәк гисмәт олмушдур,—бу ад онлара она көрә верилмишдир ки, Бланки руһунда вә Бланки ән'әнәсинә ујғун һәрәкәт етмәк истәјирләр. Бланки әсасән сијаси ингилабчыдыр; о анчаг һиссијјата гапылыб әзабкеш халга јазығы кәлдијинә көрә социалистдир, лакин онун нә социалист нәзәријјәси вардыр, нә дә чәмијјәти јенидән гурмаг барәсиндә мүәјјән әмәли тәклифләри. Бланки өз әмәли фәалијјәтиндә әсасән «ишкүзар адам» иди вә инанырды ки, јахшы тәшкил едилмиш кичик азлыг ингилаби чеврилиш чәһдини вахтында көстәрәрсә, бир нечә илк мүвәффәгијјәти илә халг күтләсини ардынча апарар, беләликлә дә габилијјәтли ингилаб едә биләр. Луи-Филипп заманында Бланки белә бир өзәји, әлбәттә, јалныз кизли чәмијјәт формасында тәшкил едә биләрди вә адәтән гәсдләр заманы баш верән әһвалат бурада да баш верди: даим сәбр етмәкдән, куја тезликлә башланачағы һаггында бош вә'дләр ешитмәкдән чана дојмуш адамлар, нәһајәт, һөвсәләдән чыхыб чошдулар вә ики шејдән бирини сечмәк лазым кәлди—ја гәсдин позулмасына имкан вермәк, ја да һеч бир заһири бәһанә олмадан үсјана башламаг. Үсјан галдырылды (12 мај 1839-чу ил) вә бир анда јатырылды. Лакин Бланкинин бу гәсди јеканә гәсд иди ки, полис онун изинә дүшә билмәмишди; үсјан полис үчүн булудсуз сәмада чахан шимшәк тәк көзләнилмәз олду.—Бланкинин һәр бир ингилаба кичик ингилабчы азлыг тәрәфиндән едилән чеврилиш кими бахмасындан өз-өзүнә белә бир нәтичә

* — «Коммунарлара». *Ред.*

чыхыр ки, үсјанын мүвәффәгијјәтиндән сонра диктатура зәруридир, әлбәттә, бүтүн ингилабчы синфин, пролетариатын диктатурасы јох, сајча аз олан о шәхсләрин диктатурасы ки, онлар чеврилиш етмишләр вә өзләри бир вә ја бир нечә шәхсин диктатурасына әввәлчәдән табедирләр.

Көрдүјүнүз кими, Бланки кечмиш нәслин ингилабчысыдыр.

Ингилаби һадисәләрин кедиши барәсиндә бу чүр тәсәввүрләр һәр һалда алман фәһлә партијасы үчүн чохдан көһнәлмишдир, елә Франсанын өзүндә дә бунлар јалныз лазымынча камилләшмәмиш вә ја чох һөвсәләсиз олан фәһләләр арасында рәғбәт газана биләр. Биз һабелә көрәчәјик ки, бу тәсәввүрләр, ады чәкилән програмда да мүәјјән гәдәр мәһдудлашдырылмышдыр. Лакин бизим Лондон бланкистләри дә мәһз о принсипи әсас тутурлар ки, үмумијјәтлә, ингилаблар өз-өзүнә олмур, ингилаблары едирләр; онлары нисбәтән кичик бир азлыг габагчадан ишләниб һазырланмыш план үзрә һәјата кечирир; нәһајәт, һәр ан көзләмәк олар ки, «тезликлә башланачагдыр».

Тәбиидир ки, бу чүр принсипләрлә јашајан адамлар һәр чүр мүһачир хүлјасына гапылыб галыр вә ахмаглыг үстүндән ахмаглыг едирләр. Онлар һәр шејдән чох буну истәјирләр ки, «ишкүзар адам» олан Бланкинин јеришини јерисинләр. Лакин бурада тәк хош арзу кифајәт дејилдир; Бланкинин ингилаби фәһми, онун чәлдлик вә гәтијјәти һәр адамда јохдур; Һамлет нә гәдәр гәтијјәт-гәтијјәт десә дә, елә Һамлетлијиндә галачагдыр. Отуз үч нәфәр ишкүзар адамымыз өзләринини иш адландырдыглары саһәдә тамам ишсиз галдыгда исә бизим отуз үч нәфәр Брут өзү өзү илә зиддијјәтә, фачиәлиликдән даһа чох мәзһәкәли олан бир зиддијјәтә кирир, онлардан һәр биринин өзүнү «гојнунда хәнчәр кизләтмиш Мөроса» бәнзәдиб сәрт көркәмлә вар-кәл етмәси үзүндән бу зиддијјәт һеч дә фачиәли шәкил алмыр; дејәк ки, бу онларын һеч ағлына да кәлмир. Бәс онлар нә едирләр? Онлар Коммунада иштирак етмиш адамларын сыраларыны тәмизләмәк (épurer) үчүн әввәлчәдән гара сијаһылар тутуб нөвбәти «партлајыш» һазырлајырлар; мәһз буна көрә башга мүһачирләр онлары *тәмиз* (les purs) мүһачирләр адландырырлар. Өзләринин бу титулу гәбул едиб-етмәдији мәнә бәлли дејилдир, һәм дә бу титул бә'зиләринә чох аз јарашарды. Онларын ичласлары гапалы ичласлардыр, гәрарлары исә кизли сахланмалыдыр, лакин бу чәһәт ертәси күн тездән бүтүн франсыз мәһәлләсинин һәмин ичласлар вә гәрарлар һаггында гејбәт гырмасына әсла мане олмур. Белә чидди иш адамларынын адәтән иш олмајан јерләрдә етдикләри кими, онлар да бир нәфәр ләјагәтли дүшмәнлә, кичик Парис мәтбуатынын ән шүбһәли адамларындан бири

олуб Коммуна дөврүндә Еберин 1793-чү ил гәзетинин[256] мискин карикатурасыны—«Pére Duchône» гәзетини нәшр едән мәшһур Вермершлә әввәл шәхси, сонра исә әдәби мүбаһисәјә кирдиләр. Онларын чомәрд һиддәтинә чаваб олараг бу нәчиб гәһрәман өз һәчвләринин бириндә һамысыны «фырылдагчылар вә ја фырылдагчыларын јолдашлары» адландырыр, онларын үзәринә боллуча вә сон дәрәчә әдәбсиз сөјүшләр јағдырыр:

«Һәр сөзү бир нәчис габыдыр, доп-долу»*

Бизим отуз үч Брут исә чамаатын көзү габағында бу чүр дүшмәнлә чәнәбоғаз етмәји рәва билир!

Бир шејә гәти шүбһә ола билмәз ки, ағыр мүһарибәдән, Парисдәки ачлыгдан вә хүсусән 1871-чи илин мај күнләриндә баш вермиш дәһшәтли гырғындан сонра Парис пролетариаты өз гүввәләрини јенидән топламаг үчүн узунсүрән сакитлик дөврүнә мөһтачдыр вә вахтындан әввәл һәр һансы бир үсјан чәһди көстәрмәк анчаг јени, бәлкә дә даһа дәһшәтли мәғлубијјәтә сәбәб оларды. Бизим бланкистләр башга фикирдәдирләр.

Версалда анархист әксәријјәтин парчаланмасы, онларын фикринчә, хәбәр верир ки,

«Версал сүгут едәчәк, Коммунанын гисасы алыначагдыр. Чүнки биз елә бөјүк тарихи анлардан, елә бөјүк бөһранлардан биринә јахынлашмагдајыг ки, санки өз фәлакәтләри үзүндән мәһвә доғру кедән, өлүмә мәһкум халг тәзә гүввәләрлә јенидән ингилаби јүрүшә чыхыр».

Беләликлә, јенидән башланыр, һәм дә дәрһал башланыр. «Коммунанын гисасы»нын дәрһал алыначағына бәсләнилән бу үмид һеч дә ади мүһачир иллүзијасы дејилдир; бу елә адамларын зәрури инам рәмзидир ки, онлар өз баша дүшдүкләри мә'нада, ингилаби үсјан мә'насында көрүләси иш олмадығы бир вахтда «ишкүзар адамлар» олмаг фикрини бејинләринә јеритмишләр.

Чағырылмыш бајатыдыр. Мадам ки, башланмагдадыр, онларын фикринчә, «елә бир мәгам кәлиб чатмышдыр ки, мүһачирәтдә оланлардан ким јашамаг габилијјәтини һәлә сахламышдырса, өз мөвгејини мүәјјән етмәлидир».

Һәм дә отуз үчләр өзләри бизә дејирләр ки, онлар 1) атеистдирләр, 2) коммунистдирләр, 3) ингилабчыдырлар.

Бизим бланкистләрин бакунистләрлә үмуми чәһәти бундан ибарәтдир ки, онлар ән узаглара кедән, ән ифрат чәрәјанын нүмајәндәләри олмаг истәјирләр. Буна көрә дә јери кәлмишкән дејәк ки, мәгсәдләринин бир-биринә экс олдуғуна бахмајараг, васитәләр мәсәләсиндә онлар бакунистләрлә чох вахт

---

* *Һејне,* «Диспут». *Ред.*

һәмфикир олурлар. Демәли, сөһбәт атеизм барәсиндә һамыдан артыг радикал олмагдан кедир. Зәманәмиздә атеист олмаг, хошбәхтликдән, даһа һеч дә гәрибә бир шеј дејилдир. Авропа фәһлә партијаларында атеизм өзлүјүндә ајдын бир шејдир, һәрчәнд бә'зи өлкәләрдә чох вахт атеизм:—аллаһа инанмаг һәр чүр сосиализмә зиддир, лакин Мәрјәм анаја инанмаг тамамилә башга мәсәләдир, әлбәттә, һәр бир нәчиб сосиалист она инанмалыдыр,—дејән бир испанијалы бакунистин атеизми характериндәдир. Алман сосиал-демократ фәһләләринин бөјүк әксәријјәти* һаггында һәтта демәк олар ки, онларда атеизм кечилмиш мәрһәләдир; артыг бу халис мәнфи ад онлара әсла аид едилә билмәз, чүнки артыг инди онлар аллаһа е'тигадын нәзәри чәһәтдән дејил, әмәли чәһәтдән әлејһинәдирләр; онлар *садәчә олараг аллаһы рәдд етмишләр,* онлар керчәк аләмдә јашајыр вә керчәк аләмдә дүшүнүрләр, буна көрә дә материалистдирләр. Франсада да вәзијјәт тәхминән елә бунун кимидир. Јох, әкәр белә дејилсә, онда чалышыб кечән әсрин көзәл франсыз материалист әдәбијјатыны фәһләләр арасында күтләви сурәтдә јајмагдан асан нә ола биләр, о әдәбијјаты ки, индијәдәк истәр форма, истәрсә мәзмун чәһәтдән франсыз руһунун ән јүксәк наилијјәтидир вә елмин о заманкы сәвијјәси нәзәрә алынарса, мәзмун чәһәтдән һәлә инди дә сон дәрәчә јүксәкдә дурур, форма чәһәтдән исә һәлә дә мисилсиз нүмунә олараг галыр. Лакин бу бизим бланкистләрин үрәјинә јатмыр. Одур ки, онларын һамыдан радикал олдугларыны сүбут етмәк үчүн аллаһ, 1793-чү илдә едилдији кими, декретлә ләғв едилир:

«Гој Коммуна бәшәријјәти кечмиш фәлакәтләрин бу кабусундан» (аллаһдан), «бәшәријјәтин индики фәлакәтләринин бу сәбәбкарындан» (мөвчуд олмајан аллаһ сәбәбкармыш!) «һәмишәлик азад етсин.—Коммунада кешишләрә јер јохдур; һәр чүр дини моизә, һәр чүр дини тәшкилат гадаған едилмәлидир».

Һәм дә бу тәләб—адамлары par ordre du mifti** дөндәриб атеист етмәк тәләби Коммунанын ики үзвү тәрәфиндән имзаланмышдыр, бу ики үзвүн исә, шүбһәсиз, имканы варды јәгин етсин ки, әввәлән, кағызда нә гәдәр истәсән әмр јаза биләрсән, амма бунунла әмрләрин фе'лән јеринә јетирилмәси әсла тә'мин едилмиш олмаз, икинчиси исә, тә'гиб етмәк—арзу олунмајан е'тигадлары мөһкәмләндирмәк үчүн ән јахшы васитәдир! Бир шеј шәксиздир: зәманәмиздә аллаһа һәлә көстәриләбиләчәк јеканә хидмәт атеизми мәчбури инам рәмзи

---

* «Бөјүк әксәријјәти» сөзләри Енкелс тәрәфиндән 1894-чү ил нәшриндә әлавә едилмишдир. *Ред.*

** — мүфтинин бујуруғу илә, јә'ни јухарыдан кәлән әмрлә. *Ред.*

е'лан етмәкдән вә үмумиjjәтлә дини гадаған едиб бунунла да културкампф[257] һаггында Бисмаркын килсәjә зидд ганунлары-ны өтүб кечмәкдән ибарәтдир.

Програмын икинчи бәнди коммунизмдир.

Бу саһә бизим хеjли адәт етдиjимиз саһәдир, чүнки бизи бурада кәздирән кәминин ады 1848-чи илин февралында дәрч едилмиш «Коммунист партиjасынын манифести»дир*. Интернасионалдан чыхмыш беш нәфәр бланкист артыг 1872-чи илин паjызында өзүнү, мүһүм бәндләринин һамысында индики алман коммунизми програмына уjғун кәлән сосиалист програмынын тәрәфдары е'лан етмишди, онлар Интернасионалдан чыхмаларыны бунунла әсасландырырдылар ки, Интернасионал бу беш нәфәр кими ингилаб оjуну чыхартмагдан имтина етмишди. Инди отуз үчләр дә бу програмы тарихин материалистчәсинә анлашылмасы илә бирликдә гәбул едирләр, һәрчәнд програмын бланкист франсыз дилинә едилмиш тәрчүмәси «Манифест» мәтниндән аз гала еjнән ситат кәтирилән jерләриндән башга, әсла гәнаәтбәхш деjилдир, ашағыдакы парча буна мисал ола биләр:

«Буржуазиjа көләлиjин бүтүн формаларынын сон ифадәси олан әмәк истисмарыны әввәлләр пәрдәләjән мистик өртүкләри онун үзәриндән гопарыб атмышдыр: һәм кечмиш, һәм дә индики һөкумәтләр, динләр, аилә, ганунлар, идарәләр капиталистләрлә муздлу фәһләләрин ади әкслиjиндән ибарәт едилмиш бу чәмиjjәтдә, нәһаjәт, зүлм аләтләри кими меjдана чыхмышдыр вә буржуазиjа онларын васитәсилә өз һөкмранлығыны һифз едиб сахлаjыр вә пролетариаты әзир».

Бунунла «Коммунист манифестинин» 1-чи бөлмәсини мүгаjисә един:

«Бир сөзлә, о, дини вә сиjаси хүлjалар пәрдәсинә бүрүнмүш истисмары ачыг, һәjасыз, мүстәгим вә рәһмсиз бир истисмарла әвәз етмишдир. Буржуазиjа о вахта гәдәр шәрәфли сајылан вә еһтирамлы бир һәjәчанла бахылан бүтүн фәалиjjәт нөвләрини мүгәддәслик һаләсиндән мәһрум етмишдир. Һәкими, һүгугчуну, кешиши, шаири, елм адамыны о өзүнүн пулла тутулан муздлу ишчиләринә дөндәрмишдир. Буржуазиjа аилә мүнасибәтләринин инчә сентиментал өртүjүнү атмыш вә бунлары халис пул мүнасибәтләриндән ибарәт етмишдир» вә и. а.**.

Лакин елә ки, нәзәриjjә зирвәләриндән практика меjданына енирик, отуз үчләрин фәргләндиричи хүсусиjjәти дәрһал ашкара чыхыр:

---

* Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 110—143. *Ред.*
** Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 112—115. *Ред.*

«Биз она көрә коммунистләрик ки, аралыг стансијаларда дајанмадан, гәләбә күнүнү анчаг узаглашдыран вә көләлик дөврүнү узадан компромисләрә кетмәдән мәгсәдимизә чатмаг истәјирик».

Алман коммунистләри она көрә коммунистдирләр ки, өзләринин дејил, тарихи инкишаф кедишинин јаратдығы бүтүн аралыг стансијаларын вә компромисләрин архасындан сон мәгсәди: синифләри арадан галдырмаг, торпаг үзәриндә вә бүтүн истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәт олмајачағы бир ичтимаи гурулуш јаратмаг мәгсәдини ајдын көрүр вә она даим чан атырлар*. Отуз үч бланкист она көрә коммунистдир ки, онларын өз фикринчә, бир һалда ки *онлар* аралыг стансијаларын вә компромисләрин үзәриндән сычрајыб кечмәк истәјирләр, демәли, иш гајдасындадыр вә әкәр—онлар буна мөһкәм әминдирләр—јахын күнләрдә «башланарса» вә һакимијјәт онларын әлинә кечирсә, сабаһ јох, бири күн «коммунизм бәргәрар едиләчәкдир». Әкәр буну дәрһал етмәк мүмкүн дејилсә, демәли, онлар да коммунист дејилләр.

Ушаг садәлөвһлүјүнүн дәрәчәсинә бах ки, өз һөвсәләсизликләрини нәзәри дәлил кими гәләмә верирләр!

Нәһајәт, бизим отуз үчләр «ингилабчыдырлар».

Тәмтәраглы сөзләрә кәлдикдә, мә'лумдур ки, бакунистләр бу саһәдә бәшәр имканларынын сон һәддинә чатмышлар; буна бахмајараг бизим бланкистләр һәтта онлары да өтүб кечмәји өзләринә борч билирләр. Амма нечә? Бәллидир ки, Лиссабондан вә Нју-Јоркдан тутмуш Будапештә вә Белграда гәдәр бүтүн сосиалист пролетариат Парис Коммунасынын һәрәкәтләри үчүн мәс'улијјәти дәрһал en bloc** өз үзәринә көтүрмүшдүр. Бу бизим бланкистләрә азлыг едир:

«Бизә кәлдикдә», (Коммуна заманы) «халг дүшмәнләринә верилмиш е'дам чәзасы үчүн» (күлләләнәнләрин сајы көстәрилир) «өз мәс'улијјәт пајымызы тәләб едирик, монархист вә ја буржуа зүлм аләтини дағытмагдан, јахуд вурушанлары мүдафиә етмәкдән өтрү төрәдилмиш јанғынлар үчүн өз мәс'улијјәт пајымызы тәләб едирик».

Һәр бир башга заманда олдуғу кими, һәр бир ингилабда да лабүд олараг бир чох ахмаг һәрәкәтләр едилир; лакин адамлар, нәһајәт, лазымынча сакитләшиб тәнгидә јенидән габил олдугда, һөкмән бу нәтичәјә кәлирләр: биз бир чох елә шејләр етмишик ки, онлары етмәсәјдик, даһа јахшы оларды, бир чох елә шејләри етмәмишик ки, онлары етмәк лазым иди; буна көрә дә ишләр пис кетмишдир.

Тәнгидсизлик көр нә дәрәчәјә чатыр ки, Коммунаны бүт-

* «Вә она даим чан атырлар» сөзләри 1894-чү ил нәшриндә Енкелс тәрәфиндән әлавә едилмишдир. *Ред.*

** — бүтүнлүклә, тамамилә. *Ред.*

ләшдирирләр, гүсурсуз е'лан едирләр, беlә бир иддиа ирәли сүрүрләр ки, јандырылмыш һәр бир евлә, киров сахланыб күлләләнмиш һәр бир адамла лап дүзкүн, нечә лазымдырса, лап о чүр рәфтар едилмишдир, иш мәнтиги нәтичәсинә чатдырылмышдыр! Бу ону иддиа етмәјә бәрабәр дејилдирми ки, мај һәфтәсиндә халг мәһз күлләләнәси адамлары күлләләмиш, бир нәфәр дә артыг адам күлләләмәмишдир, мәһз јандырыласы биначисленлары јандырмыш, бир дәнә дә артыг бина јандырмамышдыр? Мәкәр бу ону иддиа етмәјә бәрабәр дејилдирми ки, биринчи Франса ингилабы заманы бојну вуруланларын һәр биринә—әввәл Робеспјерин әмри илә бојну вуруланлара, сонра исә Робеспјерин өзүнә—бу чәза һаглы верилмишдир? Әслиндә лап мүлајим олан адамлар чох зәһмли көрүнмәк истәјәндә ушагчасына һәрәкәтләр бах бу дәрәчәјә чатыр.

Бәсдир. Бүтүн мүһачир әлламәликләринә вә көрпә Карлы (јохса Едуарды?)* зәһмли көстәрмәк үчүн едилән бүтүн ачыг-ашкар күлүнч чәһдләрә бахмајараг, бу програмда ирәли мүһүм аддым атылдығыны көрмәмәк олмаз. Бу илк манифестдир ки, орада *франсыз фәһләләри муасир алман коммунизминә гошулурлар.* Һәм дә франсызлары ингилабын сечмә халгы, Париси исә ингилабын Гудсү һесаб едән чәрәјана мәнсуб фәһләләр. Онларын буна кәлиб чатмасы башгалары илә бирликдә манифести имзалајан, алман дилини вә алман сосиалист әдәбијјатыны, мә'лум олдуғу кими, дәрин билән *Ваjјанын* шәксиз хидмәтидир. Һәр чүр милли шовинизмдән тамамилә азад олдугларыны 1870-чи илдә сүбут етмиш алман сосиалист фәһләләри исә дүзкүн нәзәри мүддәаларын,—бунлар Алманијадан кәлсә дә,—франсыз фәһләләри тәрәфиндән гәбул олунмасыны хош бир әламәт һесаб едә биләрләр.

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1874-чү илин ијунунда јазылмышдыр.
„Der Volksstaat" гәзетинин 1874-чү ил 26 ијун тарихли 73-чү №-синдә, һабелә ашағыдакы китабда чап едилмишдир:
„F. Engels. „Internationales aus dem „Volksstaat", (1871—1875)» Berlin 1894.

Имза: Ф. Енкелс

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри. 18-чи чилд, сәһ. 510—517.

---

* Едуар Вајјана ишарә олан «(јохса Едуарды?)» сөзләрини Енкелс 1894-чү ил нәшриндә позмушдур. *Ред.*

Ф. ЕНКЕЛС

РУСИЈАДА ИЧТИМАИ МӘСӘЛӘ ҺАГГЫНДА[258]

(«МҮҺАЧИР ӘДӘБИЈЈАТЫ» СЕРИЈАСЫНДАН V МӘГАЛӘ)

Ч-б Ткачов сөзарасы алман фәһләләринә билдирир ки, мәним Русија һаггында «зәррә гәдәр мә'луматым» јохдур, әксинә, мән анчаг «наданлығымы» көстәрирәм; буна көрә дә о, һәгиги вәзијјәти вә хүсусилә—мәһз инди Русијада асанлыг вә зарафатла, Гәрби Авропаја нисбәтән хејли асанлыгла ичтимаи ингилаб јаратмаға имкан верән сәбәбләри онлара изаһ етмәјә өзүнү мәчбур һисс едир.

«Биздә шәһәр пролетариаты јохдур, бу доғрудур; лакин орасы вар ки, биздә буржуазија да јохдур... Бизим фәһләләр анчаг *сијаси һакимијјәтлә* мүбаризә апармалы олачаглар: *капитал һакимијјәти* биздә һәлә рүшејм һалындадыр. Сизә исә, мөһтәрәм чәнаб, мә'лум олмамыш дејилдир ки, бунлардан биринчисинә гаршы мүбаризә ахырынчысына гаршы мүбаризәдән хејли асандыр»[259].

Мүасир сосиализмин чан атдығы чеврилиш, гысача десәк, буржуазија үзәриндә пролетариатын гәләбәсиндән вә һәр чүр синфи фәргләри мәһв етмәк јолу илә чәмијјәтин јени тәшкилини јаратмагдан ибарәтдир. Бундан өтрү, һәмин чеврилиши јарадачаг пролетариатдан башга, һәмчинин буржуазија да олмалыдыр, чүнки буржуазијанын әлиндә ичтимаи мәһсулдар гүввәләр елә бир инкишафа чатыр ки, бу заман синфи фәргләри тамамилә мәһв етмәк мүмкүн олур. Вәһшиләр вә јарымвәһшиләр арасында да чох заман һеч бир синфи фәрг олмур вә һәр бир халг белә бир вәзијјәт кечирмишдир. Бу вәзијјәти јенидән бәрпа етмәк мәһз она көрә бизим һеч фикримизә дә кәлә билмәз ки, ичтимаи мәһсулдар гүввәләр инкишаф етдикчә, синфи фәргләр бу вәзијјәтдән лабүд сурәтдә мејдана кәлир. Ичтимаи мәһсулдар гүввәләрин һәтта бизим индики

шәраит үчүн дә чох јүксәк олан јалныз мүәјјән бир пилләсиндә истеһсалы елә бир сәвијјәјә јүксәлтмәк мүмкүн олур ки, синфи фәргләрин ләғви һәгиги бир тәрәгги олсун, о мөһкәм олсун вә ичтимаи истеһсал үсулунда дурғунлуға вә ја һәтта тәнәззүлә сәбәб олмасын. Мәһсулдар гүввәләр анчаг буржуазијанын әлиндә белә бир инкишаф дәрәчәсинә чатмышдыр. Демәли, бу чәһәтдән дә буржуазија пролетариатын өзү гәдәр сосиалист ингилабынын зәрури олан илкин шәртидир. Буна көрә дә бир адам иддиа едәндә ки, бу ингилабы елә бир өлкәдә даһа асан јаратмаг олар ки, орада *һәрчәнд* пролетариат јохдур, *лакин* буржуазија да јохдур, белә бир адам анчаг ону сүбут едир ки, о һәлә сосиализмин әлифбасыны өјрәнмәлидир.

Беләликлә, рус фәһләләри—бу фәһләләр исә ч. Ткачовун өз дедији кими, «әкинчидирләр вә әкинчи олдугларына көрә пролетар дејил, *мүлкијјәтчидирләр»,*—буну даһа асанлыгла едә биләрләр, чүнки онлар капитал һакимијјәтинә гаршы дејил, «анчаг сијаси һакимијјәтә», рус дөвләтинә гаршы мүбаризә апармалы олачаглар. Бу дөвләт исә

«анчаг узагдан бир гүввә кими көрүнүр... Халгын игтисади һәјатында онун һеч бир көкү јохдур, бу дөвләт һеч бир силкин мәнафејини өзүндә тәчәссүм етдирмир... Сиздә дөвләт һеч дә заһири бир гүввә дејилдир. О һәр ики ајағы илә капитала архаланыр; мүәјјән игтисади мәнафеји өзүндә тәчәссүм етдирир» (!)... «Биздә бу чәһәтдән вәзијјәт мәһз әксинәдир; бизим ичтимаи формамыз елә бир дөвләт сајәсиндә јашајыр ки, бу дөвләт, нечә дејәрләр, һавадан асылыдыр, онун мөвчуд ичтимаи гурулушла һеч бир әлагәси јохдур вә көкләри һазырда дејил, кечмишдәдир».

Белә бир долашыг тәсәввүр үзәриндә дајанмајаг ки, куја игтисади мәнафејин өз *тәчәссүмү* үчүн онун өзүнүн јаратдығы дөвләтә еһтијачы вардыр; һәмчинин белә бир чәсарәтли фикри бир кәнара гојаг ки, куја рус «ичтимаи формасы» (ахы кәндлиләрин ичма мүлкијјәти дә бу формаја аиддир) «дөвләт сајәсиндә јашајыр»; һәмчинин белә бир зиддијјәтли фикри дә бир кәнара гојаг ки, бу дөвләтин куја өзүнүн јаратдығы мөвчуд ичтимаи гурулушла «һеч бир әлагәси јохдур». Јахшысы будур бирбаша, гәтијјән һеч бир силкин мәнафејини тәмсил етмәјән вә «һавадан асылы галан дөвләтә» јахындан нәзәр салаг.

Аврова Русијасында кәндлиләрин әлиндә 105 милјон десјатин, задәканларын әлиндә исә (мән гысалыг хатиринә бурада ири торпаг саһибләрини белә адландырырам) 100 милјон десјатин торпаг вардыр ки, бунун да демәк олар јарысы 15.000 задәканын әлиндәдир, беләликлә, бунларын һәрәсинин орта һесабла 3.300 десјатин торпағы вардыр. Демәли, кәндли торпағы задәкан торпағындан јалныз бир азча артыгдыр. Көрдүјүнүз кими, задәканлар азачыг да истәмәзләрмиш ки, өл-

кәнин јарысына онларын саһиб олмасыны тә’мин едән рус дөвләти јашасын! Сонра. Торпагларын кәндлиләр әлиндә олан јарысындан кәндлиләр илдә 195 милјон манат торпаг веркиси верирләр, задәканлар исә 13 милјон манат! Задәкан торпаглары кәндли торпагларындан орта һесабла икигат мәһсулдардыр, чүнки бијар әвәзиндә өдәнч верилмәси илә әлагәдар олараг, торпаглар бөлүшдүрүләркән дөвләт нәинки даһа чох торпағы, һәмчинин ән јахшы торпағы кәндлиләрин әлиндән алыб задәканлара верди, һәм дә кәндлиләр бу пис торпаг үчүн задәканлара ән јахшы торпағын гијмәти илә пул вермәјә мәчбур идиләр*. Демәли, рус задәканлары һеч дә истәмәзләрмиш ки, рус дөвләти јашасын.

Кәндлиләр—онларын әксәријјәти—өдәнч вермәк нәтичәсиндә сон дәрәчә јохсул, тамамилә дөзүлмәз бир вәзијјәтә дүшдүләр. Торпагларынын нәинки чох вә јахшы һиссәси онларын әлиндән алынды, буна көрә дә империјанын һәтта ән мәһсулдар вилајәтләриндә кәндлиләрин пај торпаглары—Русијадакы әкинчилик шәраитиндә—о гәдәр кичикдир ки, бунунла күзәран кечирмәк олмаз. Кәндлиләрдән бу торпаг үчүн нәинки чох јүксәк гијмәтлә пул алдылар, бу пулу да онларын әвәзиндә габагчадан дөвләт верди вә инди онлар тәдричлә бу пулу дөвләтә фаизлә бирликдә вермәјә мәчбурдурлар. Торпаг веркисинин нәинки демәк олар бүтүн ағырлығы онларын үзәринә салынмышдыр, задәканлар исә бу веркидән демәк олар тамамилә азад едилмишләр; тәкликдә бу верки өзү кәндли торпағындан алынан рентанын бүтүн дәјәринә бәрабәр вә һәтта ондан јүксәкдир, буна көрә дә кәндлинин вермәли олдуғу бүтүн галан тә’дијәләр—бу барәдә биз ашағыда бәһс едәчәјик—билаваситә, кәндлинин әмәк һаггыны тәшкил едән кәлир һиссәсиндән чыхылыр. Бундан әлавә. Торпаг веркисинә, өдәнч пулу тә’дијәләринә вә бунларын габагчадан дөвләт тәрәфиндән верилмәси мүгабилиндәки фаизләрә, јерли идарә тәтбиг едилдији замандан бәри, бир дә губернија вә гәза рүсумлары әлавә олунмушдур. Бу «ислаһатын» ән мүһүм нәтичәси кәндлиләр үчүн јени төјчү ағырлыглары олду. Дөвләт өз кәлирләрини тамамилә әлиндә сахлады, хәрчләрин хејли һиссәсини исә губернија вә гәзаларын бојнуна гојду, губернија вә гәзалар да бу хәрчләри өдәмәк үчүн јени веркиләр тә’јин етдиләр, Русијада исә бу бир гајдадыр ки, јухары силкләр веркиләрдән демәк олар тамамилә азаддырлар вә тәгрибән һәр шеји кәндли верир.

---

* Јалныз Полша бу гајдадан мүстәсна иди, орада һөкумәт она дүшмән олан задәканлары мүфлис етмәк вә кәндлиләри өз тәрәфинә чәлб етмәк истәјирди. *(«Volksstaat» гәзетиндә дәрч олунмуш мәтнә гејд, 1875 вә 1894-чү ил нәшрләриндә һәмин гејд верилмәмишдир.)*

Белә бир вәзиjjәт елә бил гәсдән сәләмчи үчүн jарадылмышдыр, ашағы формалардакы тиҹарәтә, әлверишли фүрсәтдән истифадә етмәjә вә бунунла гырылмаз сурәтдә бағлы олан башалдатмаjа руслар демәк олар мисилсиз дәрәҹә габил олдуглары һалда, орада сәләмчи һеч бир jердә аз деjилдир: һәлә I Пjотр да әбәс jерә демәмишдир ки, бир рус үч jәһудинин өһдәсиндән кәләр. Төjчү алмаг вахты jахынлашан кими сәләмчи, голчомаг—чох заман еjни ичманын варлы кәндлиси—кәлиб өз нағд пулуну тәклиф едир. Кәндлиjә һәр нечә олурса-олсун пул лазымдыр, буна көрә о, сәләмчинин шәртләрини данышыгсыз гәбул етмәjә мәҹбурдур. Беләликлә кәндли анҹаг даһа ағыр мәнкәнәjә дүшүр, онун нәғд пула еһтиjаҹы кетдикҹә артыр. Бичин вахты тахыл алверчиси кәлир; пула олан еһтиjаҹ кәндлини өз аиләсинин күзәраны үчүн лазым олан тахылын бир һиссәсини сатмаға мәҹбур едир. Тахыл алверчиси тахылын гиjмәтини ашағы салан jалан шаjиәләр jаjыр, ашағы гиjмәт верир, бунун өзүнү дә гисмән һәр ҹүр малла өдәjир вә малы чох заман jүксәк гиjмәтлә верир, чүнки әмтәә илә өдәмәк системи Русиjада чох jаjылмышдыр. Беләликлә, чохлу рус тахылынын ихраҹ едилмәси билаваситә кәндли әһалинин аҹлығына әсасланыр.—Кәндлиләри истисмар етмәкдә дикәр үсул ондан ибарәтдир ки, мөһтәкир дөвләт торпағы саһәсини узун мүддәтә һөкумәтдән иҹарәjә көтүрүр, торпаг күбрә верилмәдән jахшы мәһсул вердикҹә, бу саһәни өзү беҹәрир, сонра исә бу саһәни кичик парчалара бөлүр вә күчдән дүшмүш торпағы jүксәк рента илә гоншулугдакы азторпаглы кәндлиләрә иҹарәjә верир. Әкәр биз jухарыда әмтәә илә өдәмәкдән ибарәт инкилис системини көрдүксә, бурада Ирландиjа middlemen* там сурәтини көрүрүк. Бир сөзлә, һеч елә бир башга өлкә jохдур ки, орада буржуа ҹәмиjjәтинин бүтүн ибтидаи вәһшилиjи илә бәрабәр, капиталист түфеjлилиjи мәһз Русиjадакы гәдәр инкишаф етмиш олсун, орада бу түфеjлилик тору бүтүн өлкәни, бүтүн халг күтләсини әзмиш вә бүрүмүшдүр. Демәли, кәндлиләри соран бүтүн бу ганичәнләр һеч дә истәмәзләрмиш ки, онларын мәһарәтли вә мәнфәәтли кәләкләрини өз ганунлары вә мәһкәмәләри илә мүдафиә едән рус дөвләти jашасын!

Петербург, Москва вә Одессанын сон он илдә, хүсусилә дәмир jолларынын чәкилмәси саjәсиндә мисилсиз бир сүр'әтлә инкишаф едән вә ахырынҹы бөһрана чох кәскин сурәтдә дүчар олан ири буржуазиjасы, бүтүн ишләри тамамилә кәндлиләрин jохсуллуғу үзәриндә гурулан бүтүн бу тахыл, кәндир лифи, кәтан вә пиj ихраҹ едәнләр, Русиjанын анҹаг дөвләт

* — дәллалларынын. *Ред.*

тәрәфиндән гојулмуш мүһафизә көмрүкләри сајәсиндә јашајан бүтүн ири сәнајеси,—мәкәр әһалинин бүтүн бу нүфузлу вә сүр'әтлә артан үнсүрләри рус дөвләтинин јашамасында мәнфәәтдар дејилмиш? Русијаны бүрүјүб талајан вә орада әсл бир силк тәшкил едән сајсыз-һесабсыз мә'мурлар ордусу барәсиндә һеч данышмаға да кәлмәз. Бундан сонра да ҹ. Ткачов бизи инандырмаг истәјәндә ки, рус дөвләтинин «халгын игтисади һәјатында һеч бир көкү јохдур, бу дөвләт һеч бир силкин мәнафејини өзүндә тәҹәссүм етдирмир», «һавадан асылыдыр»,—онда биздә белә бир фикир ојанмаға башлајыр ки, рус дөвләти дејил, бәлкә ҹ. Ткачов өзү һавадан асылыдыр.

Тәһкимчилик асылылығындан азад оландан бәри рус кәндлиләринин вәзијјәтинин дөзүлмәз олдуғу, бунун узун сүрә билмәјәҹәји, елә тәкҹә бу сәбәбә көрә Русијада ингилабын јахынлашдығы ајдындыр. Мәсәлә анҹаг бундадыр ки, бу ингилабын нәтиҹәси неҹә ола биләр вә неҹә олаҹагдыр? Ҹ-б Ткачов дејир ки, бу, иҹтимаи ингилаб олаҹагдыр. Бу халис тавтолокијадыр. Һәр бир һәгиги ингилаб јени синфи һакимијјәт башына кәтирдијинә вә она ҹәмијјәти өзүнә ујғун сурәтдә дәјишдирмәк имканы вердијинә көрә, иҹтимаи ингилабдыр. Лакин ҹ. Ткачов демәк истәјир ки, бу ингилаб сосиалист ингилабы олаҹагдыр вә Гәрби Авропа сосиализминин ҹан атдығы иҹтимаи форманы, биз гәрбдә буна наил олмаздан әввәл Русијада тәтбиг едәҹәкдир,—һәм дә ҹәмијјәтин елә бир вәзијјәтиндә ки, һәм пролетариат, һәм дә буржуазија һәләлик анҹаг гејри-мүнтәзәм сурәтдә үз-үзә кәлирләр вә ашағы инкишаф пилләсиндәдирләр! Бу да куја она көрә мүмкүндүр ки, руслар, неҹә дејәрләр, артелә вә торпаг үзәриндә иҹма мүлкијјәтинә малик олмагла сосиализмин сеҹмә халгыдыр!

Ҹ-б Ткачов артелдән анҹаг өтәри бәһс едир, лакин биз бурада бунун үзәриндә дајанаҹағыг, чүнки һәлә Кертсен вахтындан бәри бир чох руслар артелә әсрарәнкиз бир рол иснад верирләр. Артел—Русијада кениш јајылмыш бир ширкәт формасыдыр, овчулугла мәшғул олан тајфаларда ов заманы мөвҹуд олдуғу кими азад ассосиасијанын ән бәсит бир формасыдыр. Артелин мәншәји онун һәм ады, һәм дә маһијјәти е'тибары илә славјанлара дејил, татарлара мәхсусдур. Бунларын һәр икисинә, бир тәрәфдән гырғызлар, јакутлар вә и. а. арасында, дикәр тәрәфдән дә, саамлар, ненләр вә башга фин халглары арасында тәсадүф олунур*. Буна көрә дә артел илк әввәл Русијанын ҹәнуб-гәрбиндә дејил, шималында вә шәргиндә, финләр вә татарларла үз-үзә олан јерләрдә инкишаф

---

* Артел һаггында һәмчинин бах: «Sbornik materralow of Arteljach v Rossiji» («Русијадакы артелләр һаггында материаллар мәҹмуәси», I бурахылыш, С.-Петербург, 1873-ҹү ил).

едир. Сәрт иглим мүхтәлиф сәнаје фәалијјәти тәләб едир, шәһәрләрин кифајәт гәдәр инкишаф етмәмиш олмасынын вә капитал чатышмазлығынын јерини исә мүмкүн гәдәр бу кооперасија формасы әвәз едир.—Артелин ән мүһүм фәргләндиричи әламәтләриндән бири, үчүнчү шәхсләр гаршысында артел үзвләринин бир-бири үчүн еллик зәманәтидир ки, бу да гәдим алманлардакы гаршылыглы зәманәт, ган интигамы вә саирә кими, илк әввәл ган гоһумлуғу әлагәләринә әсасланыр.—Һәм дә артел сөзү Русијада нәинки һәр нөв биркә фәалијјәт һаггында, һәмчинин үмуми идарәләр һаггында да ишләдилир*.

Фәһлә артелләриндә һәмишә рәис (starosta, башчы) сечилир ки, о да хәзинәдар, һесабдар вә с. вәзифәләрини, лазым кәлдикдә—мүдир вәзифәсини јеринә јетирир вә ајрыча мааш алыр. Бу чүр артелләр ашағыдакы һалларда мејдана чыхыр:

1) мүвәггәти ишләр үчүн; бу ишләр гуртардыгда, артелләр дә дағылыр;

2) мүәјјән бир пешә илә мәшғул олан шәхсләр арасында, мәсәлән, јүкдашыјанлар вә с. арасында;

3) даими ишләр, сөзүн әсл мә'насында сәнаје ишләри үчүн.

Артелләр бүтүн үзвләр тәрәфиндән имзаланан мүгавилә әсасында тә'сис олунур. Әкәр бу үзвләр өзләри, чох заман олдуғу кими, мәсәлән, пендир истеһсалында вә балыг овунда олдуғу кими (тор, кәми вә с. алмаг үчүн) лазыми капитал топлаја билмирләрсә, онда артел чатышмајан мәбләғи јүксәк фаизлә борч верән вә бу замандан е'тибарән әмәк кәлиринин чох һиссәсини өз чибинә гојан сәләмчинин пәнчәсинә кечир. Лакин муздлу фәһлә олараг тамамилә саһибкарын јанында ишә кирән артелләр даһа ијрәнч бир шәкилдә истисмар едилир. Онлар өз сәнаје фәалијјәтини өзләри идарә едир вә беләликлә дә имкан верирләр ки, капиталист нәзарәт хәрчләринә гәнаәт етсин. Капиталист онлара јашамаг үчүн комалар ичарәјә верир вә нисјә јемәк верир, һәм дә әмәк һаггыны әмтәә илә өдәмәк системи јенә ән ијрәнч бир шәкилдә инкишаф едир. Арханкелск губернијасында мешә гыранлар вә гәтранчылар арасында, Сибирдә вә башга јерләрдә бир чох пешәләрдә вәзијјәт беләдир (мүгајисә ет: Flerovsky. „Položenie rabočago klassa v Rossiji", Флеровски «Русијада фәһлә синфинин вәзијјәти», С.-Петербург, 1869-чу ил). Беләликлә, бурада артел капиталистин муздлу фәһләләри истисмар етмәсини *асанлашдыран* бир васитәдир. Лакин, дикәр тәрәфдән, елә артелләр дә вардыр ки, бунларын ширкәт үзвү *олмајан* өз муздлу фәһләләри вардыр.

---

* Сонра белә бир чүмлә кәлирди: «Биржа да ејнилә артелдир»; һәмин чүмлә 1894-чү ил нәшриндә Енкелс тәрәфиндән бурахылмышдыр. *Ред.*

Беләликлә, артел кооператив ширкәтинин ибтидаи вә буна көрә дә һәлә чох аз инкишаф етмиш формасыдыр вә белә бир форма олараг, гәтијјән јалныз руслара вә ја славјанлара мәхсус бир шеј дејилдир. Бу чүр ширкәтләр бунлара еһтијач олан һәр јердә әмәлә кәлир: Исвечрәдә судчулукдә, Инкилтәрәдә балыгчылыгда, бурада бунлар һәтта чох мүхтәлифдир. 40-чы илләрдә Алманијада бу гәдәр дәмир јоллары чәкмиш олан Силезија газмачылары (һеч дә полјаклар дејил, алманлар) әсл артелләр һалында тәшкил олунмушдулар. Русијада бу форманын үстүнлүјү, әлбәттә, рус халгы ичәрисиндә ассосиасијаја күчлү бир сә'ј олдуғуну сүбут едир, лакин һәлә һеч дә сүбут етмир ки, бу халг һәмин сә'ј сајәсиндә артелдән бирбаша сосиализм ичтимаи гурулушуна сычраја биләр. Белә бир кечид үчүн һәр шејдән әввәл лазым кәләрди ки, артел өзү инкишаф етмәјә габил олсун, көрдүјүмүз кими, фәһләләрдән даһа чох капитала хидмәт етдији өз кортәбии формасыны бир кәнара атсын вә *азы* Гәрби Авропа кооператив ширкәтләри сәвијјәсинә јүксәлсин. Лакин бу дәфә ч. Ткачова инансаг (бу исә бүтүн јухарыдакылардан сонра һәр һалда олдугча горхулудур),—бу һәлә чох узагдыр. Әксинә, о өз нөгтеји-нәзәри үчүн сон дәрәчә характер олан бир тәкәббүрлә бизи инандырмаға чалышараг дејир:

«Бу јахынлардан бәри Русијада сүн'и сурәтдә тәтбиг едилән алман» (!) «гајдалы кооператив вә кредит ширкәтләринә кәлдикдә, бизим фәһләләрин әксәријјәти бунлары там лагејдликлә гаршылајыр вә бунлар демәк олар һәр јердә тамамилә боша чыхмышдыр».

Мүасир кооператив ширкәти, һәр һалда, бөјүк сәнаје мүәссисәләрини (Ланкаширдә әјирмә вә тохучу мүәссисәләри) мүстәгил сурәтдә идарә едиб фајда көтүрә билдијини сүбут етмишдир. Артел исә бу вахта гәдәр нәинки буна габил дејилдир, һәтта кәләчәк инкишаф јолуна кечмәсә, ири сәнаје илә тоггушаркән лабүд сурәтдә мәһв олмалыдыр.

Рус кәндлиләринин ичма мүлкијјәти 1845-чи илдә Пруссија һөкумәт мәшвәрәтчиси Һакстһаузен тәрәфиндән кәшф едилмишди вә о һәмин мүлкијјәт һаггында тамамилә гәрибә бир шеј кими бүтүн дүнјаја һај-күј салмышды, һалбуки Һакстһаузен өз вәтәни Вестфалијада бу мүлкијјәтин һәлә бир чох галыгларыны тапа биләрди вә һөкумәт мә'муру олдуғуна көрә бу галыглар һаггында һәтта дүрүст[260] мә'луматы олмалы иди. Өзү рус мүлкәдары олан Кертсен өз кәндлиләринин торпаға биркә саһиб олдугларыны илк дәфә Һакстһаузендән өјрәнмиш вә бундан белә бир мәгсәдлә истифадә етмшди ки, гочалыб чүрүмәкдә олан Гәрби Авропанын зорла өзләриндән анчаг сүн'и сурәтдә сосиализм гондаран фәһләләринин әксинә олараг, рус

кәндлиләрини әсл сосиализм нүмајәндәләри, анаданкәлмә коммунист кими тәсвир етсин. Бу мә'лумат Кертсендән Бакунинә, Бакуниндән исә ч. Ткачова кечмишдир. Инди Ткачову динләјәк.

«Халгымызын... чох бөјүк әксәријјәтини... ичма саһиблији принсипләри руһу бүрүмүшдүр; халгымыз, белә демәк оларса, өз инстинктинә көрә, мә'нәсинә көрә коммунистдир. Коллектив мүлкијјәт идејасы рус халгынын бүтүн дүнјакөрүшү илә» (биз сонра көрәчәјик ки, рус кәндлисинин аләми нә гәдәр кенишдир) «о гәдәр дәриндән говушмушдур ки, һөкумәт инди, бу идејанын «абад» чәмијјәт принсипләри илә бир араја сығмадығыны анламаға башладығы вә бу принсипләр хатиринә халгын шүуруна вә халгын һәјатына хүсуси мүлкијјәт идејасыны ашыламаға чалышдығы бир заманда, буна анчаг сүнкү вә гамчы васитәсилә наил ола биләр. Бурадан ајдындыр ки, Гәрби Авропа халглары даһа биликли олсалар да, бизим халгымыз өз чәһаләтинә бахмајараг, сосиализмә онлардан даһа јахындыр».

Әслиндә торпаг үзәриндә ичма мүлкијјәти Һиндистандан башламыш Ирландијаја гәдәр бүтүн Һинд-Авропа халгларында вә һәтта Һиндистанын тә'сири алтында инкишаф едән малајјалыларда, мәсәлән, Јавада ашағы инкишаф пилләсиндә тәсадүф етдијимиз бир тә'сисатдыр. Һәлә 1608-чи илдә Ирландијанын јеничә истила едилмиш шималында торпаг үзәриндә ичма мүлкијјәтинин олмасы инкилисләрин әлиндә бир бәһанә олмушду ки, торпағы саһибсиз е'лан етсинләр вә саһибсиз олдуғуна көрә хәзинәнин хејринә мүсадирә етсинләр. Һиндистанда индијә гәдәр ичма мүлкијјәтинин там бир сыра формалары вардыр. Алманијада ичма мүлкијјәти үмуми бир һал иди; бә'зи јерләрдә һәлә инди дә тәсадүф едилән ичма торпаглары онун галыгларыдыр; чох заман, хүсусилә дағларда һәлә дә онун ајдын изләринә: ичма торпагларынын вахташыры јенидән бөлүшдүрүлмәси һалларына вә саирәјә тәсадүф олунур. Гәдим алман ичма торпаг саһиблији һаггында даһа дүрүст мә'лумат вә тәфәррүаты *Маурерин* һәмин мәсәләдә классик олан бир сыра әсәрләриндә тапмаг олар. Полша вә Малороссија да дахил олмагла, Гәрби Авропада бу ичма мүлкијјәти, ичтимаи инкишафын мүәјјән бир пилләсиндә, кәнд тәсәррүфаты истеһсалы үчүн бухова, манеәјә чеврилмиш вә јаваш-јаваш арадан галхмышдыр. Әксинә, Великороссијада (јә'ни әсл Русијада) ичма мүлкијјәти индијә гәдәр галмагла сүбут едир ки, кәнд тәсәррүфаты истеһсалы вә кәндләрдә она мүвафиг олан ичтимаи мүнасибәтләр бурада, һәгигәтдә олдуғу кими, һәлә дә чох аз инкишаф етмиш бир һалдадыр. Рус кәндлиси јалныз өз ичмасында јашајыб ишләјир; бүтүн галан аләм исә онун үчүн анчаг бу аләм ичманын ишләринә гарышдығы дәрәчәдә мөвчуддур. Бу лап о дәрәчәдә доғрудур ки, рус дилиндә ејни бир *мир* сөзү, бир тәрәфдән, «каинат», дикәр тәрәфдән дә, «кәндли ичмасы» демәкдир. Ves mir, весь мир

кәндлинин дилиндә ичма үзвләринин мәчмусу демәкдир. Демәли, әкәр ч. Ткачов рус кәндлисинин *«дүнјабахышындан»* данышырса, русча *мир* сөзүнү ачыгча јанлыш тәрчүмә етмишдир. Ајры-ајры ичмаларын бир-бириндән белә тамамилә ајрылмасы вә бунун нәтичәсиндә бүтүн өлкәдә, бир чүр олса да, гәтијјән үмуми олмајан мәнафе јаранмасы *шәрг истибдады* үчүн тәбии бир әсас тәшкил едир; Һиндистандан Русијаја гәдәр, бу ичтимаи форманын үстүн олдуғу һәр јердә бу форма һәмин истибдады доғурмуш, һәмишә һәмин истибдад бу форманы тамамламышдыр. Нәинки үмумијјәтлә рус дөвләти, һәтта онун спесифик формасы олан чар истибдады һеч дә һавадан асылы дејилдир, рус ичтимаи шәраитинин зәрури вә мәнтиги бир мәһсулудур, ч. Ткачов дедијинә көрә исә һәмин истибдадын бу шәраитлә «һеч бир әлагәси јохдур»!—Русијанын *буржуа* истигамәтиндә сонракы инкишафы рус һөкумәтинин «сүнкү вә гамчысы» әсла ишә салынмадан да бурада ичма мүлкијјәтини јаваш-јаваш мәһв едәрди. Бу хүсусилә она көрә беләдир ки, Русијада кәндлиләр ичма торпағыны бирликдә бечәрмирләр ки, һәлә Һиндистанын бә'зи вилајәтләриндә олдуғу кими, анчаг мәһсуллары бөлүшдүрсүнләр. Әксинә, Русијада торпаг ајры-ајры аилә башчылары арасында вахташыры јенидән бөлүнүр вә һәр кәс өз саһәсини өзү үчүн бечәрир. Бу, ајры-ајры ичма үзвләринин күзәранында чох бөјүк бәрабәрсизлик олмасына имкан јарадыр вә бу бәрабәрсизлик һәгигәтән мөвчуддур. Демәк олар һәр јердә ичма үзвләри арасында сәләмчиликлә мәшғул олуб кәндли күтләсинин ганыны соран бир нечә варлы кәндли, бә'зән милјонер олур. Буну ч. Ткачов һамыдан јахшы билир. О өз инстинктинә, ән'әнәсинә көрә коммунист олан бу рус кәндлисини «коллектив мүлкијјәт идејасындан» анчаг гамчы вә сүнкүнүн әл чәкмәјә мәчбур едә биләјәчәјинә алман фәһләләрини инандырмаға чалышараг, ејни заманда өзүнүн русча китабчасынын 15-чи сәһифәсиндә јазыр:

«Кәндлиләр арасында *сәләмчиләр* (kulakov), кәндли вә мүлкәдар торпагларыны *сатын аланлар* вә *ичарәјә көтүрәнләр* синфи—кәндли аристократијасы јетишмәкдәдир».

Бунлар мәһз јухарыда бәһс етдијимиз типдән олан ганичәнләрдир.

Јенә дә бијар әвәзиндә өдәнч верилмәси ичма мүлкијјәтинә чох күчлү зәрбә вурду. Мүлкәдар торпағын чох вә ән јахшы һиссәсини әлә кечиртди; кәндлиләрә күзәранлары үчүн чәтинликлә кифајәт едән, чох заман исә һәтта кифајәт етмәјән гәдәр галды. Һәм дә мешәләр мүлкәдарларын ихтијарына кечди; әввәлләр кәндлинин мүфтә көтүрә билдији одуну, хырда-пара шејләр үчүн вә тикинти үчүн лазым олан тахта-

шалбаны инди кәндли сатын алмаға мәчбурдур. Беләликлә, инди кәндлинин комасындан вә бир парча бош торпагдан башга һеч бир шеји јохдур, бу торпағы бечәрмәк васитәләри јохдур; онун өз аиләси илә бирликдә бир бичиндән кәлән бичинә гәдәр јашамаг үчүн чох заман торпағы да чатышмыр. Белә бир шәраитдә вә төјчүләрлә сәләмчиләрин тәзјиги алтында торпаг үзәриндәки ичма мүлкијјәти даһа бир не'мәт олмур, бухова чеврилир. Чох заман кәндлиләр аиләләри илә бирликдә вә ја аиләсиз, ичмадан гачырлар, торпағы атыб кедир вә кәнар пешәләрдә јашамаг мәнбәји ахтарырлар*.

Бүтүн бунлардан ајдындыр ки, Русијада ичма мүлкијјәти өз тәрәгги дөврүнү артыг чохдан кечириб кетмишдир вә чох јәгин ки, позулмаға доғру кедир. Бунунла белә, бу ичтимаи форманы јүксәк формаја кечирмәк имканы олдуғуну инкар етмәк олмаз, анчаг бу шәртлә ки, бунун үчүн лазыми шәраит јетишәнә гәдәр һәмин форма галсын вә бу форма о мә'нада инкишаф етмәјә гадир олсун ки, кәндлиләр торпағы даһа ајрылыгда дејил, бирликдә бечәрмәјә башласынлар**; һәм дә бу јүксәк формаја елә кечмәк лазымдыр ки, рус кәндлиләри аралыг пилләолан буржуа парсел мүлкијјәти пилләсиндән кечмәсинләр. Лакин бу анчаг о һалда ола биләр ки, һәмин ичма мүлкијјәти һәлә тамамилә дағылана гәдәр, Гәрби Авропада галибијјәтли пролетар ингилабы баш версин вә бу, рус кәндлисинә белә бир кечид үчүн зәрури шәраит версин,—хүсусилә мадди вәсаит версин ки, бу да рус кәндлисинә бунунла биласитә әлагәдар олараг, бүтүн өз екинчилик системиндә чеврилиш јаратмаг үчүн лазымдыр. Беләликлә, ч. Ткачов халис чәфәнкијат данышараг иддиа едир ки, рус кәндлиләри «мүлкијјәтчи» олсалар да, Гәрби Авропанын мүлкијјәтдән мәһрум олан фәһләләриндән «сосиализмә даһа јахындырлар». Мәһз əксинә. Рус ичма мүлкијјәтини һәлә хилас едиб она јени, һәгигәтән јашамаға габил олан бир формаја кечмәк имканы верә биләчәк бир шеј варса, бу да мәһз Гәрби Авропада пролетар ингилабыдыр.

Ч-б Ткачов игтисади ингилабын нә гәдәр асанлыгла өһдә-

---

* Кәндлиләрин вәзијјәти һаггында һәмчинин бах: һөкумәт кәнд тәсәррүфаты комиссијасынын рәсми һесабаты (1873-чү ил), сонра—*Скалдин* „W Zacholusti i w Stolice“ (Далда-бучаг јерләрдә вә пајтахтда, С.-Петербург, 1870-чи ил). Бу ахырынчы әсәр мө'тәдил бир мүһафизәкарын әсәридир.

** **1863-чү ил үсјаны нәтичәсиндә мүлкәдарларын чох һиссәсинин вар**јохдан чыхдығы Полшада, хүсусилә Гродно губернијасында инди кәндлиләр чох заман мүлкәдар мүлкләрини сатын алыр вә ја ичарәјә көтүрүр, бирликдә вә *умумин хејринә* бечәририләр. Бу кәндлиләрин исә әсрләрдән бәри һеч бир ичма мүлкијјәти јохдур, һәм дә бунлар великоруслар дејил, полјаклар, литвалылар вә белоруслардыр.

синдән кәлирсә, сијаси ингилабын да ејни асанлыгла өһдәсиндән кәлир. О дејир ки, рус халгы көләлијә гаршы «дини тәригәтләр... төјчү вермәкдән бојун гачырмаг... гулдур дәстәләри (алман фәһләләри өзләрини тәбрик едә биләрләр ки, сојғунчу Һанс демә ки алман сосиал-демократијасынын атасы имиш)... јанғынлар... гијамлар...» формасында «јорулмаг билмәдән протест едир» «вә буна көрә дә рус халгыны өз инстинктинә көрә ингилабчы адландырмаг олар». Бунларын һамысы ч. Ткачову бу әгидәјә кәтирир ки, «һәмишә халгымызын гәлбиндә чошан... јығылыб галмыш һиддәт вә наразылыг һиссини анчаг ејни заманда бир нечә јердә ојатмаг лазымдыр». Онда «ингилаби гүввәләр артыг *өз-өзүнә* бирләшәр, мүбаризә исә... халг иши үчүн әлверишли бир шәкилдә гуртармалы олар. Әмәли зәрурәт, өзүнү мүһафизә етмәк инстинкти» артыг өзлүјүндә «протест едән ичмалар арасында сых вә гырылмаз әлагә» јарадар.

Бундан даһа асан вә хош бир ингилабы һеч тәсәввүрә дә кәтирмәк олмаз. Үч-дөрд јердә ејни заманда үсјан башланан кими «өз инстинктинә көрә ингилабчы», «әмәли зәрурәт», «өзүнү мүһафизә етмәк инстинкти» бүтүн галан ишләри «артыг өз-өзүнә» көрәр. Һеч баша дүшүлмүр, нечә олмушдур ки, иш бу гәдәр мисилсиз дәрәчә асан олдуғу һалда, нәјә көрә чохдан ингилаб олмамышдыр, халг азад едилмәмишдир вә Русија нүмунәви бир сосиалист өлкәсинә чеврилмәмишдир.

Һәгигәтдә вәзијјәт әсла белә дејилдир. «Өз инстинктинә көрә ингилабчы» олан рус халгы, доғрудур, *задәканлара* гаршы вә ајры-ајры мә'мурлара гаршы сајсыз-һесабсыз дағыныг кәндли үсјанлары дүзәлтмишдир, лакин, *јаланчы чарын* халга башчылыг едиб тахт-тач тәләб етдији һаллардан башга, *һеч бир заман чара гаршы* үсјан етмәмишдир. II Јекатерина заманы ахырынчы бөјүк кәндли үсјаны анчаг она көрә мүмкүн олмушду ки, Јемелјан Пугачов өзүнү онун әри, III Пјотр јеринә гәләмә верирди, куја ону арвады өлдүрмәјибмиш вә о анчаг тахт-тачдан мәһрум едилиб һәбсханаја салыныбмыш, лакин орадан гачыбмыш. Әксинә, чар кәндлијә јер үзүнүн аллаһы кими көрүнүр; одур ки, кәндли әлачсыз галанда дејир: Bog vysok, Car daljok, аллаһ јүксәкләрдәдир, чар да узагларда. Һеч бир шүбһә јохдур ки, кәндли әһали күтләсинин, хүсусилә бијар әвәзинә пул верилдији вахтдан е'тибарән салындығы вәзијјәт ону һөкумәтә вә чара гаршы мүбаризә апармаға кетдикчә даһа чох мәчбур едир; лакин «өз инстинктинә көрә ингилабчы» һаггындакы нағыллары гој ч. Ткачов кедиб башга бирисинә данышсын.

Бундан әлавә, *әкәр* рус кәндли күтләси өз инстинктинә көрә һәтта ән ингилабчы олса да; *әкәр* биз сифаришлә нахышлы

бир чит вә ја самовар һазырламаг кими, сифаришлә ингилаб етмәјин дә мүмкүн олдуғуну һәтта тәсәввүр етсәк дә,—һәтта онда да ичазә верин сорушаг: он ики јашыны өтмүш бир адама һеч јарашармы ки, ингилабын кедиши һаггында бурада көрдүјүмүз кими бу гәдәр һәдсиз дәрәчәдә ушагчасына тәсәввүрдә олсун? Бир дүшүнүн ки, бу сөзләр, 1873-чү илдә Испанијада һәмин бакунинчилик гајдасы илә һазырланмыш илк ингилаб ачыг-ашкар боша чыхандан сонра јазылмышдыр. Орада да бирдән-бирә бир нечә јердә үсјан башламышдылар. Орада да беләә үмид едирдиләр ки, әмәли зәрурәт, өзүнү мүһафизә етмәк инстинкти протест едән ичмалар арасында өз-өзүнә мөһкәм вә гырылмаз әлагә јарадачагдыр. Бәс нәтичәдә нә олду? Һәр бир ичма, һәр бир шәһәр анчаг өзүнү мүдафиә едирди, бир-биринә јардым көстәрмәк һаггында һеч данышыг да јох иди, одур ки, анчаг 3 000 әскәри олан Павиа ики һәфтәдә шәһәрләри бир-биринин ардынча мәғлуб етди вә бүтүн бу анархист һәнкамәсинә сон гојду (мәним «Бакунинистләр өз ишләриндәдир» адлы мәгаләмә бах*, орада бу, әтрафлы тәсвир едилмишдир).

Русија, шүбһәсиз, ингилаб әрәфәсиндәдир. Малијјә ишләри сон дәрәчә позулмушдур. Верки мәнкәнәси даһа ишләјә билмир, көһнә дөвләт борчларынын фаизи јени борчлар васитәсилә өдәнилир, һәр бир јени борч исә даһа чох чәтинликләрә раст кәлир; анчаг дәмир јоллар чәкмәк бәһанәси илә һәлә пул әлдә етмәк мүмкүн олур! Идарә органлары чохдан бәри лап илијинә гәдәр позулмушдур; мә'мурлар маашдан чох оғурлуг, рүшвәт вә зоракы пул алмагла јашајырлар. Русијада ән мүһүм олан бүтүн кәнд тәсәррүфаты истеһсалы 1861-чи илдә өдәнч верилмәси нәтичәсиндә тамамилә позулмушдур; ири торпаг саһибләри үчүн ишчи гүввәси чатышмыр, кәндлиләр үчүн торпаг чатышмыр, онлары веркиләр әзмиш, сәләмчиләр вар-јохдан чыхармышлар; кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары илдән-илә азалыр. Бүтөвлүкдә бунларын һамысы чох чәтинликлә вә анчаг заһирдә сахланылыр, һәм елә бир вәһши истибдад, елә бир өзбашыналыг васитәсилә сахланыр ки, Гәрбдә биз буну һәтта һеч тәсәввүрә дә кәтирә билмәрик; бу елә бир истибдаддыр ки, охумуш синифләрин бахышларына, хүсусән сүр'әтлә артан пајтахт буржуазијасынын бахышларына нәинки күндән-күнә даһа биабырчы бир шәкилдә зидд олур, һәтта өзүнүн индики тәмсилчиси симасында өзү дә долашыға дүшмүшдүр: бу истибдад бу күн либерализмә күзәштә кедир, сабаһ исә горхуја дүшүб бу күзәшти кери алыр вә беләликлә дә

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 457—474. *Ред.*

өзүнә олан һәр бир е’тимады өзү кетдикчә даһа чох сарсыдыр. Һәм дә милләтин пајтахта топлашан даһа чох охумуш тәбәгәләри арасында белә бир шүур мөһкәмләнир ки, бу чүр вәзијјәт дөзүлмәздир, чеврилиш јахындыр, лакин ејни заманда белә бир хәјал да мејдана кәлир ки, куја бу чеврилиши динч конститусијачылыг јолуна салмаг олар. Бурада ингилабын бүтүн шәртләри бирләшир: бу ингилабы пајтахтын јухары синифләри башлајачаглар, бәлкә дә һәтта һөкумәт өзү башлајачагдыр, лакин кәндлиләр ону даһа да кенишләндирәчәк вә сүр’әтлә биринчи конститусијачылыг мәрһәләси чәрчивәсиндән кәнара чыхарачаглар; бу ингилабын бүтүн Авропа үчүн елә бирчә она көрә чох бөјүк әһәмијјәти олачагдыр ки, бүтүн Авропа иртичасынын һәлә әл дәјилмәмиш ахырынчы еһтијат гүввәсини бирчә зәрбә илә мәһв едәчәкдир. Бу ингилаб шүбһәсиз јахынлашмагдадыр. Ону јалныз ики һадисә узун мүддәтә тә’хирә сала биләр: ја Түркијәјә, ја да Австријаја гаршы мүвәффәгијјәтли мүһарибә, бунун үчүн дә пул вә е’тибарлы мүттәфигләр лазымдыр; ја да... вахтындан әввәл үсјан етмәк тәшәббүсү, бу да варлы синифләри јенидән һөкумәтин гучағына атар.

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1875-чи илин апрелиндә јазылмышдыр.

„Der Volksstaat„ гәзетинин 1875-чи ил апрелин 16, 18 вә 21-дә 43, 44 вә 45-чи №-ләриндә вә ајрыча китабча шәклиндә: F. Engels. „Soziales aus Rußland“. Leipzig 1875, һабелә бу китабда чап едилмишдир: F. Engels. „Internationales aus dem „Volksstaat“ (1871—1875) Berlin, 1894.

Имза: Ф. Енкелс

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 537—548.

«РУСИЈАДА ИЧТИМАИ МӘСӘЛӘ ҺАГГЫНДА» ӘСӘРИНӘ СӨЗАРДЫ[258]

Ән әввәл мән белә бир чәһәти тәсһиһ етмәлијәм ки, ч. П. Ткачов, дүрүст десәк, бакунист, јә’ни анархист дејилди, о өзүнү «бланкист» кими гәләмә верирди. Бу сәһв тәбии сәһв иди, чүнки һәмин ч. Ткачов рус мүһачирләринин о заманкы адәтинә риајәт едәрәк өзүнүн бүтүн рус мүһачирләри илә һәмрә’ј олдуғуну Гәрби Авропа гаршысында е’лан едир вә өз китабчасында[259] Бакунини вә онун кампанијасыны мәним һүчумларымдан һәгигәтән мүдафиә едирди, елә мүдафиә едирди ки, санки бу һүчумлар шәхсән онун өзүнүн әлејһинә иди.

Рус коммунист кәндли ичмасына даир бахышлар—мәнимлә мүбаһисәдә онун мүдафиә етдији бу бахышлар, әслиндә

Кертсенин бахышлары иди. Панславист беллетрист олуб ингилабчы кими гәләмә верилән бу адам Һакстһаузенин «Русија һаггында етүдләриндән» өјрәнмишди ки, онун маликанәләриндәки тәһкимли кәндлиләр торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин нә олдуғуну билмирләр вә онлар арабир әкин јерләрини вә чәмәнләри өз араларында јенидән бөлүрләр. Тезликлә һамыја вә һәр кәсә мә'лум олан белә бир шеји онун бир беллетрист олмаг е'тибарилә өјрәнмәсинә еһтијач јох иди ки, торпаг үзәриндә ичма мүлкијјәти торпаға саһиблик формасыдыр, белә бир форма ибтидаи дөврдә керманларда, келтләрдә, һиндуларда, бир сөзлә бүтүн Һинд—Авропа халгларында һөкм сүрмүшдүр, Һиндистанда инди дә мөвчуддур, Ирландијада вә Шотландијада јалныз бу јахынларда зорла мәһв едилмишдир, Алманијада һәтта инди дә бә'зи јерләрдә тәсадүф олунур, өлүб кетмәкдә олан бу форма һәгигәтдә мүәјјән инкишаф пилләсиндә бүтүн халглар үчүн үмуми бир һалдыр. Лакин узаг башы сөздә сосиалист олан Кертсен, панславист олараг бундан чүрүк Гәрбин гаршысында өз «мүгәддәс» Русијасыны вә онун вәзифәсини—чүрүмүш, өз өмрүнү баша вурмуш бу Гәрби чаванлашдырмаг, лазым кәлсә ону һәтта силаһ күчүнә дирчәлтмәк вәзифәсини даһа парлаг бир шәкилдә көстәрмәк үчүн јени бир бәһанә кими истифадә етмишдир. Гартымыш франсызларын вә инкилисләрин бүтүн сә'јләринә бахмајараг һәјата кечирә билмәдикләри шеј русларын өз өлкәсиндә һазыр шәкилдә вардыр.

«Ичманы сахламалы вә шәхсә азадлыг вермәли, халг бирлијинин сахланмасы шәртилә кәнд вә волост өзүнүидарәсини шәһәрләрә вә бүтүн дөвләтә јајмалы—Русијанын кәләчәји мәсәләси бундан ибарәтдир, јә'ни бу да, һәлли Гәрбин зәкаларыны мәшғул едән вә һәјәчанландыран ејни ичтимаи антиномија мәсәләсидир». (Кертсен. Линтона мәктублар).

Демәли, Русијада, дејәсән, һәлә сијаси мәсәлә вардыр; «ичтимаи мәсәлә» исә Русија үчүн артыг һәлл едилмишдир.

Кертсени кор-коранә тәглид едән Ткачов да мәсәләјә онун кими садә бахырды. 1875-чи илдә о даһа Русијада «ичтимаи мәсәләнин» куја һәлл едилмиш олдуғуну иддиа едә билмирдисә дә, лакин дејирди ки, рус кәндлиләри анаданкәлмә коммунист олдугларына көрә, сосиализмә сон дәрәчә јахындырлар, бундан да әлавә, онлар аллаһын унутдуғу јохсул Гәрби Авропа пролетариатына нисбәтән мүгајисәедилмәз дәрәчәдә јахшы јашајырлар. Әкәр франсыз республикачылары, өз јүзиллик ингилаби фәалијјәтләринә әсасән өз халгыны сијаси чәһәтдән сечмә бир халг һесаб едирдиләрсә, о заманкы рус сосиалистләриндән чохлары Русијаны ичтимаи чәһәтдән сечмә бир халг е'лан едирдиләр; көһнә игтисади аләми Гәрби Авро-

па пролетариаты өз мүбаризәси илә дирчәлтмәјәчәкдир, јох, бу дирчәлмә рус кәндлиләринин дәринликләриндән кәләчәкдир. Мәним тәнгидим мәһз бу ушаг бахышына гаршы јөнәлдилмишди.

Лакин рус ичмасы Кертсенләрдән вә Ткачовлардан мүгајисә едилмәз дәрәчәдә јүксәкдә дуран адамларын да диггәтини чәлб етмиш вә онларын тәрәфиндән мүсбәт гијмәт алмышдыр. Онларын бири дә Николај Чернышевски иди, о бөјүк мүтәфәккир ки, Русија она сонсуз дәрәчә миннәтдардыр вә онун узун илләр боју сүркүндә, Сибир јакутлары арасында јаваш-јаваш өлдүрүлмәси «Хиласкар» II Александрын хатирәсиндә әбәди бир рүсвајчылыг ләкәси олараг галачагдыр.

Русијаны Гәрби Авропадан ајыран интеллектуал сәдд үзүндән, Чернышевски Марксын әсәрләрини һеч бир заман көрмәмишди, «Капитал» мејдана чыхдығы вахт исә о артыг чохдан Средне-Вилјускда, јакутларын арасында иди. Онун бүтүн әгли инкишафы һәмин интеллектуал сәддин јаратдығы шәраит дахилиндә кечмәли иди. Рус сензурасынын јол вермәдији шејләр Русија үчүн демәк олар мөвчуд дејилди, јахуд һәтта тамамилә мөвчуд дејилди. Буна көрә дә әкәр биз онда ајры-ајры һалларда зәиф јерләр олдуғуна, көрүш даирәсинин мәһдудлуғуна раст кәлириксә, јалныз тәәччүб етмәк лазым кәлир ки, бу кими һаллар даһа чох олмамышдыр.

Чернышевски дә рус кәндли ичмасыны мөвчуд ичтимаи формадан јени инкишаф пилләсинә—бир тәрәфдән, рус ичмасындан јүксәкдә дуран, дикәр тәрәфдән дә, синфи зиддијјәтләри илә бирликдә Гәрби Авропа капиталист чәмијјәтиндән јүксәкдә дуран пилләјә кечмәк үчүн бир васитә һесаб едир. Һәм дә Гәрбин белә бир васитәси олмадығы һалда Русијанын буна малик олмасыны Чернышевски Русија үчүн үстүнлүк һесаб едир.

«Гәрби Авропада ајрыча шәхсијјәтин һүгугларынын һүдудсуз кенишләндирилмәси даһа јахшы гајдаларын тәтбиг едилмәсини сон дәрәчә чәтинләшдирир... истифадә етмәјә артыг адәт етдијинин һәтта чүзи бир гисминдән дә имтина етмәк асан дејилдир, Гәрбдә исә ајрыча шәхсијјәт хүсуси һүгугларын һүдудсузлуғуна артыг адәт етмишдир. Гаршылыглы күзәштләрин фајдалы вә зәрури олмасына јалныз ачы тәчрүбә вә узун мүддәт дәриндән дүшүнмәк өјрәдә биләр. Гәрбдә игтисади мүнасибәтләрдә ән јахшы гајда гурбанлар верилмәси илә әлагәдардыр, буна көрә дә онун јарадылмасы чох чәтинләшмишдир. Һәмин гајда инкилис вә франсыз кәндлисинин адәтләринә зиддир». Лакин «бир өлкәдә утопија кими көрүнән шеј, дикәр бир өлкәдә факт кими мөвчуддур... инкилисә вә франсыза халг һәјатында тәтбиг едилмәси өлчүлмәз дәрәчәдә чәтин бир иш кими көрүнән адәтләр рус да онун халг һәјатында бир факт кими мөвчуддур... Инди Гәрбин бу гәдәр чәтин вә узун бир јолла әлдә етмәјә чалышдығы гајда биздә һәлә кәнд мәишәтимизин күчлү халг адәтиндә мөвчуддур... Биз көрүрүк ки, ичма торпаг мүлкијјәтинин итирилмәси Гәрбдә нә кими кәдәрли нәтичәләр до-

ғурмушдур вә гәрбин халгларынын бу өз иткисини кери гајтармасы нә гәдәр чәтиндир. Гәрбин тимсалы бизим үчүн кәрәк фајдасыз галмасын». (Чернышевски, Әсәрләри, Ченеврә нәшри, V чилд, сәһ. 16—19. Плехановун ашағыдакы әсәриндә ситат кәтирилмишдир: «Бизим ихтилафларымыз»*, Ченеврә, 1885-чи ил.)

Торпағын елликлә бечәрилмәси, сонра да мәһсулун ајры-ајры аиләләр арасында бөлүшдүрүлмәси үсулунун һәлә һөкм сүрдүјү Урал казаклары һаггында исә о дејир:

«Әкәр ураллылар өзләринин индики гурулушуну сахлајараг әкинчиликдә машын тәтбиг едиләчәји вахта гәдәр јашасалар, онда ураллылар бөјүк мигјасда, јүз десјатинләр мигјасында тәсәррүфат тәләб едән белә машынлардан истифадә едилмәсинә имкан верән гурулушун галдығына чох шад оларлар». (Ibidem**, сәһ. 131.)

Амма ону да унутмаг лазым дејилдир ки, ураллылар торпағы онларын елликлә бечәрмәси,—һәрби мүлаһизәләрә көрә мәһв олмагдан горунулан бу үсул (ахы биздә дә казарма коммунизми вардыр)—Русијада тамамилә әлаһиддә мөвге тутур; мәсәлән, биздә дә Мозелдә, торпағы вахташыры јенидән бөлүшдүрән һәјәт ичмалары [Gehoferschaften] да тәгрибән белә мөвге тутур. Вә әкәр онларда индики гајдалар машын тәтбиг едиләчәји вахта гәдәр галарса, бундан ураллыларын өзләри дејил, хидмәтчиси олдуглары рус һәрби дөвләт хәзинәси фајда көрәр.

Һәр һалда факт беләдир: Гәрби Авропада капитализм гурулушунун дағылмагда олдуғу вә онун өз инкишафынын арадан галдырылмаз зиддијјәтләри онун мәһв олмасы тәһлүкәсини доғурду бир заманда, мәһз бу заман Русијада бечәрилән бүтүн торпағын јарысына гәдәри үмуми мүлкијјәт кими һәлә дә кәндли ичмаларынын әлиндәдир. Әкәр Гәрбдә чәмијјәтин јенидән тәшкил едилмәси васитәсилә зиддијјәтләрин һәлл едилмәси үчүн зәрури шәрт олараг бүтүн истеһсал васитәләринин вә, демәли, торпағын да бүтүн чәмијјәтин мүлкијјәтинә кечмәси тәләб олунурса, онда бәс Гәрбдә һәлә јарадылмалы олан һәмин үмуми мүлкијјәт Русијада артыг мөвчуд олан, јахуд, даһа доғрусу, һәлә дә мөвчуд олан ичма мүлкијјәтинин мүнасибәти нечәдир? Бу мүлкијјәт елә бир халг һәрәкаты үчүн башланғыч нөгтәси ола билмәзми ки, бу һәрәкат бүтүн капитализм дөврүнүн үзәриндән сычрајараг рус кәндли коммунизмини капитализм дөврүнүн бүтүн техника наилијјәтләри илә зәнкинләшдириб бирдән-бирә ону бүтүн истеһсал васитәләри үзәриндә мүасир сосиалист мүлкијјәтинә чевирсин? Ја-

* Әсәрин орижиналында китабын ады русча латын һәрфләри илә јазылмышдыр. *Ред.*

** — јенә орада. *Ред.*

худ, ашағыда ситат кәтирдијимиз бир мәктубда* Маркс Чернышевскинин фикрини ифадә едәрәк дедији кими: «Русија, онун либерал игтисадчыларынын истәдији кими, капитализм гурулушуна кечмәк үчүн кәнд ичмасыны дағытмагданмы башламалыдыр, јохса әксинә, о һәмин гурулушун әзабларыны чәкмәдән онун бүтүн бәһрәләринә саһиб олуб өзүнүн хүсуси тарихи әсасларыны инкишаф етдирә биләр?»

Мәсәләнин артыг гојулушунун өзү онун һәллини һансы истигамәтдә ахтармаг лазым кәлдијини көстәрир. Рус ичмасы јүз илләр боју јашамышдыр вә онун дахилиндә һеч бир заман өз әсасында даһа јүксәк үмуми мүлкијјәт формасы һазырламаг сә'ји мејдана кәлмәмишдир; ибтидаи коммунизм гајдалары олан алман маркасы, келт кланы, һинд ичмасы вә дикәр ичмалар да ејнән белә иди. Вахт кечдикчә онларын һамысы өзләрини әһатә едән, јахуд өз ичәриләриндә әмәлә кәлән вә тәдричлә онлары бүрүјән әмтәә истеһсалынын, һабелә ајры-ајры аиләләр вә ајры-ајры шәхсләр арасындакы мүбадиләнин тә'сири нәтичәсиндә өз коммунист характерини кетдикчә даһа артыг итирир вә бир-бириндән асылы олмајан торпаг мүлкијјәтчиләри ичмаларына чеврилирди. Буна көрә дә әкәр рус ичмасынын башга вә даһа јахшы агибәти олуб-олмајачағы мәсәләсини үмумијјәтлә ирәли сүрмәк мүмкүндүрсә, бунун сәбәби онун өзүндә дејилдир, сәбәби јалныз ондадыр ки, һәмин ичма Авропа өлкәләриндән бириндә өз нисби һәјати гүввәсини елә бир замана гәдәр сахламышдыр ки, бу заман Гәрби Авропада тәкчә үмумијјәтлә әмтәә истеһсалы дејил, һәтта капиталист истеһсалы, әмтәә истеһсалынын ән јүксәк вә сонунчу формасы онун өзүнүн јаратдығы мәһсулдар гүввәләрлә зиддијјәтә кәлмишдир, бу заман о даһа һәмин гүввәләри идарә етмәјә гадир олмур, бу дахили зиддијјәтләр вә онларла әлагәдар олан синфи мүнагишәләр нәтичәсиндә о мәһв олур. Артыг бурадан о нәтичә чыхыр ки, рус ичмасыны бу чүр јенидән гурмаг тәшәббүсүнү онун өзү дејил, јалныз Гәрбин сәнаје пролетариаты көстәрә биләр. Гәрби Авропа пролетариатынын буржуазија үзәриндә гәләбә чалмасы вә бунунла әлагәдар олараг капиталист истеһсалынын бүтүн чәмијјәт тәрәфиндән идарә едилән истеһсалла әвәз олунмасы— рус ичмасыны ејни инкишаф пилләсинә галдырмаг үчүн зәрури илкин шәрт бах будур.

Доғрудан да: гәбилә гурулушундан галмыш олан аграр коммунизми һеч бир јердә вә һеч бир заман өз дахилиндән јалныз өзүнүн дағылмасындан башга бир шеј доғурмамышдыр. Артыг 1861-чи илдә рус кәндли ичмасынын өзү һәмин

* Бах: бу чилд, сәһ. 450—452. *Ред*

коммунизмин нисбәтән зәифләшмиш формасы иди; торпағы биркә бечәрмәк үсулу, Һиндистанын ајры-ајры јерләриндә вә, еһтимал ки, рус ичмасынын әчдады олан чәнуби славјан ев ичмасында (задругасында) һәлә мөвчуд олан бу үсул өз јерини тәсәррүфатын ајры-ајры аиләләр тәрәфиндән идарә едилмәси үсулуна вермәли иди; ичма мүлкиҗјәти һәлә јалныз, торпағын мүхтәлиф јерләрдә он мүхтәлиф мүддәтләрдән бир јенидән бөлүнмәсиндә тәзаһүр едирди. Бу јенидән бөлкүләрә өз-өзүнә, јахуд хүсуси гәрар нәтичәсиндә сон гојулса—дәрһал гаршымызда парсел кәндлиләри кәндини көрәрик.

Лакин тәкчә о факт ки, рус кәндли ичмасы илә јанашы олараг ејни заманда Гәрби Авропада капиталист истеһсалы өзүнүн мәһв олачағы мәгама јахынлашыр вә артыг онун өзүндә јени истеһсал формасынын рүшејми мөвчуддур, һәм дә бу јени формада ичтимаи мүлкиҗјәт олан истеһсал васитәләри планлы гајдада тәтбиг едиләчәкдир,—тәкчә бу факт рус ичмасына онун өзүндән һәмин јени ичтимаи форманы инкишаф етдирән гүввәни верә билмәз. Капитализм чәмиҗјәтинин өзү һәмин ингилабы етмәдән, ичма вә сурәтлә капитализм чәмиҗјәтинин нәһәнк мәһсулдар гүввәләринә ичтимаи мүлкиҗјәт вә ичтимаи аләт кими јијәләнә биләр? Рус ичмасы өз торпагларыны чәмиҗјәтин хејринә бечәрмәји артыг јадырғадығы бир һалда, о нә сурәтлә ири сәнајени чәмиҗјәтин хејринә нечә идарә етмәк лазым кәлдијини дүнјаја көстәрә биләр?

Доғрудур, Русијада гәрб капиталист чәмиҗјәтинә, онун бүтүн барышмаз әксикликләринә вә конфликтләринә јахшы бәләд олан вә чыхылмаз көрүнән бу вәзиҗјәтдән чыхмаг чарәсинин нәдән ибарәт олдуғуну ајдын тәсәввүр едән адамлар аз дејилдир. Лакин, әввәлән, буну баша дүшән һәмин бир нечә мин адам ичмада јашамыр, Великорусијада һәлә дә торпаг үзәриндә ичма мүлкиҗјәти шәраитиндә јашајан там әлли милјон адамын исә бүтүн бунлара зәррә гәдәр бәләдлији јохдур. 1800—1840-чы илләрин инкилис пролетарларына Роберт Оуенин онлары хилас етмәк үчүн дүзәлтдији планлар јабанчы вә анлашылмаз олдуғу кими, бу бир нечә мин нәфәр адамын бахышлары да һәмин әлли милјон нәфәрә ән азы ејни дәрәчәдә јабанчы вә анлашылмаздыр. Нју-Ләнаркда Оуенин фабрикиндә ишләјән фәһләләрин дә әксәриҗјәти, дағылмагда олан гәбилә коммунизм гурулушу гајдалары вә адәтләри шәраитиндә, келт-шотланд кланында бөјүмүш адамлардан ибарәт иди; лакин Оуен бир кәлмә дә демирди ки, һәмин адамлар ону јахшы баша дүшүрләр. Икинчиси исә, тарихән мүмкүн дејилдир ки, ашағы игтисади инкишаф пилләсиндә дуран бир чәмиҗјәт, јалныз хејли јүксәк инкишаф пилләсиндәки чәмиҗјәтдә мејдана кәлән вә мејдана кәлә билән мәсәләләри вә мүнагишәләри һәлл ет-

син. Әмтәә истеһсалы вә хүсуси мүбадилә мејдана кәләндән габаг јаранмыш олан бүтүн гәбилә ичма формаларынын кәләчәк сосиализм чәмијјәти илә үмуми чәһәти јалныз ондан ибарәтдир ки, мүәјјән шејләр, мәһз истеһсал васитәләри мүәјјән групларын үмуми мүлкијјәтидир вә онларын үмуми истифадәсиндәдир. Лакин тәкчә бу үмуми хүсусијјәт ашағы ичтимаи форманы өз дахилиндән кәләчәк сосиализм чәмијјәтини јаратмаға,—капитализм чәмијјәтини өзүнүн доғурдуғу вә онун сон мәһсулу олан бу чәмијјәти јаратмаға гадир етмир. Һәр бир мүәјјән игтисади формасија онун өзүндән мејдана кәлән өз хүсуси мәсәләләрини һәлл етмәлидир; башга, тамамилә јад бир формасија гаршысында дуран мәсәләләри һәлл етмәјә киришмәк тамамилә мә'насыз бир шеј оларды. Бу, чәнуби-славјан задругасына, һинд гәбилә гурулушуна, јахуд вәһшилик вә барбарлыг дөврүндә истеһсал васитәләринә үмуми саһиблик үсулунун сәчијјәви олдуғу һәр бир башга ичтимаи формасијаја аид олдуғу ејни дәрәчәдә рус ичмасына да аиддир.

Лакин нәинки мүмкүндүр, һәтта шүбһәсиздир ки, Гәрби Аврупа халгларынын пролетариаты галиб кәлдикдән вә истеһсал васитәләри үмуми саһиблијә кечдикдән сонра о өлкәләр ки, јеничә капиталист истеһсалы јолуна гәдәм гојмушлар вә онларда гәбилә гајдалары, јахуд бу гајдаларын галыглары һәлә галмагдадыр,—һәмин өлкәләр сосиализм чәмијјәтинә доғру өз инкишаф просесини хејли гысалтмаг үчүн вә Гәрби Аврупада бизим јол ачыркән чәкдијимиз изтирабларын вә апардығымыз мүбаризәнин бөјүк гисминдән хилас олмаг үчүн ичма саһиблијинин һәмин галыгларындан вә бу галыглара мүвафиг олан халг адәтләриндән гүдрәтли бир васитә кими истифадә едә биләрләр. Лакин бунун үчүн лабүд шәрт һәләлик капитализм һалында галан Гәрбин тимсалы вә фәал көмәјидир. Јалныз о заман ки, капиталист тәсәррүфаты өз вәтәниндә вә чошғун тәрәгги тапмыш олдуғу өлкәләрдә арадан галдырылачаг, јалныз о заман ки, керидә галан өлкәләр һәмин тимсалда «бунун нечә едилдијини», мүасир сәнајенин ичтимаи мүлкијјәтә чеврилмиш мәһсулдар гүввәләрини үмумијјәтлә бүтүн чәмијјәтә хидмәт етмәјә нечә тәшкил етмәк лазым кәлдијини көрәчәкләр,—јалныз о заман бу керидә галан өлкәләр инкишафын белә гыса јолу илә кетмәк хәттини көтүрә биләрләр. Бу заман исә онларын мүвәффәгијјәти тә'мин едилмиш олар. Һәм дә бу тәкчә Русијаја дејил, капитализмдән әввәлки инкишаф пилләсиндә олан бүтүн өлкәләрә аиддир. Лакин Русијада бу, нисбәтән, чох-чох асан олачагдыр, чүнки бурада әһалинин бир гисми капиталист инкишафынын интеллектуал нәтичәләрини артыг мәнимсәмишдир вә бунун

сајәсиндә бурада, ингилаб заманы чәмијјәти јенидән гурмаг ишини Гәрблә демәк олар бир вахтда јеринә јетирмәк мүмкүн олар.

Буну Маркс вә мән һәлә 1882-чи ил јанварын 21-дә, «Коммунист манифести»нин Плеханов тәрәфиндән тәрчүмә едилән русча нәшринин мүгәддимәсиндә демишдик. Орада биз јазмышыг:

«Лакин биз Русијада сүр'әтлә инкишаф едән капиталист чошғунлуғу илә вә анчаг инди мејдана кәлән буржуа торпаг мүлкијјәти илә јанашы олараг, торпағын јарыдан чохунун кәндли ичма саһиблијиндә олдуғуну көрүрүк. Инди суал олунур: рус ичмасы—ибтидаи үмуми торпаг саһиблијинин, доғрудур, инди хејли позулмуш олан бу формасы—билаваситә үмуми саһиблијин ән јүксәк, коммунист формасына кечә биләрми? Јохса, әксинә, бу ичма әввәлчә Гәрбин тарихи инкишафына хас олан ејни дағылма просесиндән кечмәлидир? Һазырда бу суала верилә биләчәк јеканә чаваб ашағыдакындан ибарәтдир. Әкәр рус ингилабы Гәрбдә пролетар ингилабы үчүн сигнал оларса вә бунларын һәр икиси бир-бирини тамамлајарса, онда мүасир рус ичма торпаг мүлкијјәти коммунизмә доғру инкишафын башланғыч нөгтәси ола биләр»*.

Лакин унутмаг лазым дејилдир ки, рус ичма мүлкијјәтинин бурада көстәрилән күчлү позулма просеси о замандан бәри чох ирәлиләмишдир. Крым мүһарибәси заманындакы мәғлубијјәтләр ајдын көстәрди ки, Русија үчүн сәнајенин сүр'әтлә инкишаф етдирилмәси зәруридир. Һәр шејдән әввәл дәмир јоллары лазым иди, вәтәндә ири сәнаје олмадыгда исә бөјүк мигјасда дәмир јоллары чәкилмәси мүмкүн дејилдир. Һәмин ири сәнајенин јаранмасы үчүн илкин шәрт кәндлиләрин азад едилмәси дејиләндән ибарәт олду; онунла бирликдә Русија үчүн капитализм дөврү, бунунла да торпаг үзәриндә ичма мүлкијјәтинин сүр'әтлә дағылмасы дөврү башланды. Кәндлиләрин үзәринә өдәнч тә'дијәләри вә артырылмыш веркиләр гојулмасы, ејни заманда да онлара азалдылмыш вә пис пај торпағынын верилмәси—бу јол лабүддән кәндлиләри, бөјүк гисми зәнкинләшмиш кәндли ичмасы үзвләриндән ибарәт олан сәләмчиләрин пәнчәсинә вермәк јолу иди. Дәмир јоллары кечмишдәки бир чох узаг јерләрин өз истеһсал етдикләри тахылы базарларда сатмасы үчүн јол ачды; лакин ејни заманда һәмин јолларла ораја ири сәнајенин учуз мә'мулатыны кәтирмәјә вә кәндлиләрин о заманадәк гисмән өзләринин истеһлакы үчүн, гисмән дә сатмаг үчүн бу чүр мә'мулат һазырлајан кустар сәнајесини сыхышдырыб арадан галдырмаға башлады-

* Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 101—102. *Ред.*

лар. Гәдимдән давам едән тәсәррүфат мүнасибәтләри позулду, һәр тәрәфдә натурал тәсәррүфатдан пул тәсәррүфатына кечилмәјә вә бунунла ејни заманда әввәлки әлагәләр дағылмаға башланды, ичма үзвләри арасында бөјүк әмлак фәргләри мејдана чыхды,—јохсуллар варлыларын борч әсарәти алтына дүшүрдүләр. Бир сөзлә, Солондан әввәл пул тәсәррүфатынын Афинаја дахил олмасы нәтичәсиндә Афина гәбилә гурулушунун дағылмасына сәбәб олан просес ејнилә рус ичмасында да башланды*. Доғрудур, Солон о заман һәлә чох кәнч олан хүсуси мүлкијјәт һүгугуна ингилаби сурәтдә мүдахилә етмиш вә әсарәт алтындакы борчлуларын борчларыны садәчә ләғв етмәклә онлары хилас едә билмишди. Лакин о, гәдим Афина гәбилә гурулушуну јенидән чанландыра билмәмишди, ејнилә дә дүнјада еlә бир гүввә јохдур ки, рус ичмасынын дағылмасы просеси мүәјјән сәвијјәјә чатандан сонра һәмин ичманы бәрпа едә билсин. Һәм дә рус һөкумәти ичма үзвләри арасында торпағын јенидән бөлүшдүрүлмәсинин 12 илдә бир дәфәдән артыг кечирилмәсини гадаған етмишдир ки, кәндли торпағын јенидән бөлүшдүрүлмәсини кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә унутсун вә өзүнү өз пај торпағынын хүсуси мүлкијјәтчиси һесаб етмәјә башласын.

Маркс һәлә 1877-чи илдә Русијаја јаздығы бир мәктубда** өз фикрини ејни руһда ифадә етмишдир. Ҹ-б Жуковски адлы бириси, инди Дөвләт банкынын кассири сифәтилә рус кредит билетләрини имзалајан бу адам «Вестник Јевропы»да (Vestnik Jevropy) Марксын барәсиндә бир шеј чап етдирмишди; дикәр бир јазычы*** «Отечественныје Записки»дә (Otečestvennyja Zapiski)[261] она е'тираз етмишди. Маркс бу сонунчу мәгаләјә тәсһиһ олараг «Записки»нин редакторуна мәктуб јазмышды; һәмин мәктубун франсызча орижиналынын үзү көчүрүлмүш сурәтләри узун мүддәт Русијада әлдән-әлә кәзирди вә сонра һәмин мәктуб русчаја тәрчүмә едилиб 1886-чы илдә «Вестник Народној Воли»дә (Vestnik Narodnoj Voli) Ҹеневрәдә, сонралар исә Русијанын өзүндә чап едилмишди[262]. Марксын гәләминдән чыхмыш бүтүн јазылар кими, һәмин мәктуб да рус даирәләринин бөјүк диггәтини өзүнә чәлб етди вә мүхтәлиф мә'наларда тәфсир едилди: буна көрә дә мән бурада онун мәзмунунун әсас чәһәтләрини гејд едәчәјәм.

Һәр шејдән әввәл Маркс «Отечественныје Записки»нин она

---

* Бах: *Ф. Енкелс.* «Аиләнин мәншәји вә и. а.», 5-чи нәшри, Штутгарт, 1892, сәһ. 109—113 (бах: бу нәшр, 3-чү чилд, сәһ. 309—312. *Ред.*).

** Бах: *К. Маркс.* ««Отечественныје Записки» редаксијасына мәктуб» (*К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 19-чу чилд, сәһ. 116—121). *Ред.*

*** — Н. К. Михајловски. *Ред.*

иснад вердији belә бир бахышы рәдд едир ки, рус либераллары кими о да кәндли ичма мүлкијјәтини ләғв етмәји вә сүр'әтлә капитализмә кечмәји Русија үчүн ән тә'чили бир иш һесаб едир. «Капитал»ын биринчи нәшринә әлавәдә онун Кертсен һаггындакы гыса гејди әсла һеч бир шеји сүбут етмир. Һәмин гејддә дејилир: «Инсан нәслини сарсыдан капиталист истеһсалынын тә'сири Авропа континентиндә... индијәдәк олдуғу кими, милли һәрбчилијин, дөвләт борчларынын, веркиләрин артмасы, мүһарибәни идарә етмәјин инчә үсуллары вә и. а. чәһәтдән олан рәгабәтлә јанашы инкишаф едәрсә, онда, дејәсән, јарымрусијалы, лакин там московит олан Кертсенин пејғәнбәрлик едиб бу гәдәр чидди сөјләдији кими, гамчынын көмәји вә мәчбури сурәтдә калмык ганы вурмаг јолу илә Авропанын чаванлашдырылмасы ән нәһајәт доғрудан да лабүд олар (ону да гејд едәк ки, бу беллетрист «рус коммунизми» барәсиндә өз дедикләрини Русијада дејил, Пруссија һөкумәт мүшавири Һакстһаузенин әсәриндә кәшф етмишдир)» («Капитал», I чилд, алманча биринчи нәшри, сәһ. 763)—[263].— Сонра Маркс сөзүнә давам едәрәк, јазыр: бу парча «рус адамларынын өз вәтәнләринин инкишафы үчүн Гәрби Авропанын кетдији вә кетмәкдә олдуғу јолдан фәргли јол тапмаг» (бу ситатын арды оружиналда рус дилиндәдир) «сә'јләринә мәним бахышларымын һеч бир һалда ачары ола билмәз» вә и. а. «Капитал»ын алманча икинчи нәшринә сөзардында мән «бөјүк рус алими вә тәнгидчисиндән» (Чернышевскидән)* «онун лајиг олдуғу дәрин һөрмәтлә бәһс едирәм. Бу алим өз көзәл мәгаләләриндә белә бир мәсәләни тәдгиг етмишдир ки, Русија, либерал игтисадчыларын тәләб етдији кими, капитализм гурулушуна кечмәк үчүн кәнд ичмасыны дағытмагданмы башламалы, јохса, әксинә, һәмин гурулушун әзабларыны чәкмәдән, онун бүтүн бәһрәләрини мәнимсәјиб өз тарихи әсасларыны инкишаф етдирә биләр. О, мәсәләнин бу сонунчу мә'нада һәлл олунмасы фикрини ирәли сүрүр».

«Бир дә ки, мән «тәхминләр үчүн јер» сахламағы севмәдијимә көрә фикрими ачыг сөјләјәчәјәм. Русијанын игтисади инкишафы һаггында ишә бәләд олмагла фикир јеридә билмәк үчүн мән рус дилини өјрәндим, сонра да бу мөвзуја аид рәсми вә башга нәшрләри узун илләр боју арашдырдым. Мән белә бир нәтичәјә кәлдим. *Әкәр Русија 1861-чи илдән кетдији јолла кетмәкдә давам едәрсә, о, тарихин һәр һансы бир заман һәр һансы бир халга вердији ән јахшы фүрсәти әлдән чыхарачаг вә капитализм гурулушунун бүтүн фәлакәтли гәзаву-гәдәрини көрәчәкдир»***.

* Бах: бу чилд, сәһ. 101. *Ред.*

** Курсив Енкелсиндир. *Ред.*

Сонра Маркс өз тәнгидчисинин бурахдығы даһа бир нечә сәһви изаһ едир; бизим нәзәрдән кечирдијимиз мәсәләјә аид јеканә бир јердә белә дејилир:

«Беләликлә, мәним тәнгидчим бу тарихи хүласәдән» (сөһбәт капиталын илкин јығымындан кедир) «Русијаја тәтбигән нә кими бир нәтичә чыхара биләрди? Јалныз ашағыдакы нәтичәни. Әкәр Русија Гәрби Авропа милләтләринин нүмунәси илә капиталист милләти олмаға мејл едирсә,—сон илләрдә исә о һәмин истигамәтдә аз чалышмамышдыр,—әввәлчә өз кәндлиләринин хејли һиссәсини пролетарлара чевирмәдән буна наил ола билмәз; бундан сонра исә, Русија капитализм гурулушунун ағушуна дүшәрәк, дикәр кафир халглар кими, һәмин гурулушун амансыз ганунларына табе олачагдыр. Вәссалам».

Маркс 1877-чи илдә белә јазмышды. О заман Русијада ики һөкумәт: чарын һөкумәти вә гәсдчи-террорчуларын[264] кизли ичраијјә комитәсинин (ispolnitel'nyjkomitet) һөкумәти вар иди. Бу икинчи һөкумәтин, кизли һөкумәтин һакимијјәти күндән-күнә артырды. Чаризмин јыхылмасы јахын бир иш кими көрүнүрдү; Русијадакы ингилаб бүтүн Авропа иртичасыны онун ән күчлү дајағындан, бөјүк еһтијат ордусундан мәһрум етмәли, бунунла да Гәрбин сијаси һәрәкатына јени гүдрәтли тәкан вермәли вә бундан әлавә онун үчүн мүгајисәедилмәз дәрәчәдә даһа әлверишли мүбаризә шәраити јаратмалы иди. Тәәччүблү дејилдир, Маркс өз мәктубунда руслара мәсләһәт көрүр ки, капитализмин ағушуна атылмаг үчүн чох да тәләсмәсинләр.

Русијада ингилаб баш вермәди. Чаризм терроризмә галиб кәлди вә бу терроризм һазырда, һәтта «гајда-ганун севән» бүтүн варлы синифләри чаризмин ағушуна атмышдыр. Марксын мәктубу јазылдығы вахтдан кечән бу 17 ил әрзиндә Русијада капитализмин инкишафы да, кәндли ичмасынын позулмасы да олдугча ирәлиләмишдир. Бәс инди, 1894-чү илдә иш нә јердәдир?

Крым мүһарибәсиндәки мәғлубијјәтдән вә император I Николај өзүнү өлдүрдүкдән сонра көһнә чар истибдады дәјишилмәз шәкилдә галмагда давам етдијинә көрә—јалныз бирчә јол галырды: мүмкүн гәдәр тезликлә капиталист сәнајесинә кечмәк. Империјанын чох кениш олмасы үзүндән орду, һәрби әмәлијјат мејданына кәлиб чыхынча узун мәсафәләр кечиркән мәһв олмушду; бу мәсафә узаглығыны стратежи дәмир јоллары шәбәкәси васитәсилә арадан галдырмаг лазым иди. Лакин дәмир јоллары чәкилмәси капиталист сәнајеси јаратмаг вә примитив әкинчилији ингилабиләшдирмәк демәкдир. Бир тәрәфдән, өлкәнин һәтта ән узаг һиссәләринин әкинчилик мәһсуллары дүнја базары илә билаваситә әлагәјә кирир; ди-

кәр, тәрәфдән, релс, локомотив, вагон вә и. а. верән вәтән сәнајеси олмаса кениш дәмир јол шәбәкәси салмаг вә ону ишләтмәк мүмкүн дејилдир. Лакин ири сәнајенин *бир* саһәсини јаратмаг, онунла бирликдә бүтөв системи ишә салмамаг олмаз; Москва вә Владимир губернијаларында, һабелә Прибалтика өлкәсиндә һәлә габаглардан көк салмыш олан нисбәтән мүасир типли тохучулуг сәнајесинин јени јүксәлишинә тәкан верилмишдир. Дәмир јоллар чәкилмәси вә фабрикләр тикилмәсинин ардынча мөвчуд банклар кенишләндирилир вә јениләри јарадылырды; кәндлиләрин тәһкимчилик асылылығындан азад едилмәси бир јердән башга јерә кечмәк азадлығы јарадырды, һәм дә бунун ардынча һәмин кәндлиләрин хејли һиссәсинин өзлүјүндә торпаг саһиблијиндән дә азад едиләчәјини көзләмәк лазым иди. Беләликлә, гыса бир мүддәтдә Русијада капиталист истеһсал үсулунун бүтүн әсаслары гојулмуш олду. Лакин бунунла бирликдә рус кәндли ичмасынын көкләринә дә балта вурулмушду.

Инди буна һејфсиләнмәк фајдасыздыр. Әкәр Крым мүһарибәсиндән сонра чар истибдады задәканларын вә бүрократијанын ачыгча парламент һөкмранлығы илә əвәз едилмиш олсајды, һәмин просес, бәлкә дә бир гәдәр ләнкидилмиш олларды; әкәр һакимијјәт башына јетишән буржуазија кечмиш олсајды, һәмин просес јәгин ки, даһа да сүр'әтләнәрди. Әмәлә кәлмиш шәраитдә башга бир јол јох иди. Франсада Икинчи империја мөвчуд олдуғу бир заманда, Инкилтәрәдә капиталист сәнајеси чошғун тәрәгги етдији бир заманда, доғрудан да, Русијадан тәләб етмәк олмазды ки, кәндли ичмасы әсасында шүурсузчасына јухарыдан дөвләт сосиализм саһәсиндә тәчрүбәләр апармаға башласын. Нә исә бир шеј баш вермәли иди. Одур ки, һәмин шәраитдә мүмкүн олан шеј баш верди; әмтәә истеһсалы өлкәләриндә һәмишә вә һәр јердә олдуғу кими, адамлар әксәр һалларда нә етдикләрини билмәдән, јалныз јарышүурлу, јахуд тамамилә механики сурәтдә һәрәкәт едирдиләр.

Ејни заманда, башланғычыны Алманијанын гојдуғу јени бир дөвр, јухарыдан ингилаблар дөврү, бунунла да бирликдә бүтүн Авропа өлкәләриндә сосиализмин сүр'әтлә артмасы дөврү башланды. Үмуми һәрәкатда Русија да иштирак етди. Көзләнилмәси лазым кәлдији кими, һәмин һәрәкат бурада чар истибдадыны јыхмаг мәгсәди илә, милләтин әгли вә сијаси инкишафы үчүн азадлыг әлдә етмәк мәгсәди илә гәти һүчум шәкли алды. Дәринликләриндән ичтимаи дирчәлиш баш верә биләчәк вә баш вермәли олачаг кәндли ичмасынын е'чазкар гүввәсинә инам,—көрдүјүмүз кими, Чернышевскидә дә тамам јох олмајан бу инам,—өз ишини көрәрәк, гәһрәман габагчыл

рус мүбаризләринин руһ вә әзмкарлығыны јүксәлтди. Чәми бир нечә јүз нәфәрдән ибарәт олан, лакин өз фәдакарлыг вә гәһрәманлыглары илә чар мүтләгијјәтини тәслим олмаг һаггында фикирләшмәјә вә артыг бу тәслим олмағын шәртләри һаггында дүшүнмәјә чатдыран бу адамлары биз, өз рус халгыны ичтимаи ингилаб үчүн сечилмиш бир халг һесаб етдикләринә көрә мәһкәмәјә чәкмәјәчәјик. Лакин бу бизи һеч дә онларын хәјалларына шәрик олмаға мәчбур етмир. Сечилмиш халглар зәманәси һәмишәлик кечиб кетмишдир.

Һәмин мүбаризә давам етдији мүддәтдә исә Русијада капитализм сүр'этлә ирәлиләјир вә террорчуларын чата билмәдији мәгсәдә, чаризми тәслим етдирмәк мәгсәдинә кетдикчә даһа чох јахынлашырды.

Чаризмә пул лазым иди. Јалныз сарај дәбдәбәси үчүн дејил, бүрократија үчүн дејил, һәр шејдән әввәл орду үчүн вә пулла әлә алмаг үсулуна әсасланан харичи сијасәт үчүн дејил, онун ачыначаглы малијјә тәсәррүфаты үчүн вә буна ујғун кәлән дәмир јол чәкилмәси саһәсиндәки мә'насыз сијасәти үчүн пул лазым иди. Харичдә даһа чар хәзинәсинин бүтүн дефиситләрини өдәмәк истәмирдиләр вә өдәјә дә билмирдиләр; өлкә дахилиндә јардым ахтармаг лазым кәлирди. Дәмир јолу сәһмләринин бир һиссәсини, ејнилә дә истигразларын бир һиссәсини өлкә дахилиндә јерләшдирмәк лазым кәлди. Рус буржуазијасынын биринчи гәләбәси дәмир јолу консессијалары иди; бунлардан көтүрүләчәк мәнфәәтин һамысы акционерләрә чатыр, кәләчәкдәки бүтүн зәрәрләр исә дөвләтин үзәринә гојулурду. Сонра, сәнаје мүәссисәләри јаратмаг үчүн борч вә мүкафатлар верилмәјә, һабелә вәтән сәнајесинин мәнафеји үчүн һимајә көмрүкләри гојулмаға башланды ки, бу көмрүкләр үзүндән нәтичә е'тибарилә бир чох шејләрин идхалы тамамилә гејри-мүмкүн олду. Рус дөвләти һәдсиз борча дүшдүјүнә көрә вә харичдән кредит алмаг е'тибары, демәк олар, тамамилә сарсылдығына көрә, билаваситә дөвләт хәзинәси хатиринә сүн'и сурәтдә вәтән сәнајеси јаратмаг гајғысына галмалы иди. Бу дөвләтин харичдән алдығы борчларын фаизләрини өдәмәк үчүн даим гызыла еһтијачы вардыр. Русијада исә гызыл јохдур, орада јалныз кағыз пул тәдавүл едир. Көмрүк веркиләриндән бир гәдәр гызыл әлдә едилир, һәм дә бу веркиләр јалныз гызылла алынып ки, бу да һәмин көмрүјүн һәчмини 50 фаиз артырыр. Лакин гызылын ән бөјүк мигдары рус хаммалы ихрачынын харичи сәнаје мә'мулаты идхалындан артыг олмасы нәтичәсиндә әлдә едилмәлидир; харичи алычыларын һәмин артыг мәбләғин гаршылығы олараг вердикләри векселләри рус һөкумәти Русијанын дахилиндә кағыз пулла сатын алыр вә бу векселләр үзрә гызыл әлдә едир. Буна көрә дә һөкумәт

әкәр харичи борчларын фаизләрини өдәмәк үчүн харичдән jени борчлар алмаг истәмирсә, онда рус сәнаjесинин сүр'әтлә о гәдәр мөһкәмләнмәсинә чалышмалыдыр ки, бүтүн дахили тәләбаты өдәсин. Бурадан да беләбир тәләб ирәли кәлир ки, Русиjа харичдән асылы олмаjан, өзүнү тә'мин едә билән сәнаjе өлкәси олмалыдыр; буна көрә дә һөкумәт тәшвишлә Русиjанын капиталист инкишафыны бир нечә илдә ән jүксәк нөгтәjә чатдырмаға чалышыр. Она көрә ки, беләолмаса, онда Дөвләт банкында вә хәзинәдә һәрби фонд металына әл атмагдан, jахуд дөвләт ифласына jол вермәкдән башга бир чарә галмыр. Һәр ики һалда бу, рус харичи сиjасәтинин сону оларды.

Бир шеj аjдындыр: беләбир шәраитдә кәнч рус буржуазиjасы дөвләти тамамилә өз әлиндә сахлаjыр. Бүтүн мүһүм игтисади мәсәләләрдә дөвләт һәмин буржуазиjанын арзуларына табе олмаға мәчбурдур. Әкәр һәмин буржуазиjа һәлә дә чарын вә онун мә'мурларынын истибдадчы мүтләгиjjәтинә дөзүрсә, бунун сәбәби jалныз одур ки, һәмин мүтләгиjjәт бүрократиjанын сатгынлығы нәтичәсиндә jумшалмагдан әлавә, буржуазиjаjа һәтта буржуа-либерал руһундакы дәjишикликләрин верә биләчәjиндән даһа чох тә'минат верир, чүнки Русиjа дахилиндә ишләрин индики вәзиjjәтиндә буржуа-либерал дәjишикликләринин нә кими нәтичәләр верәчәjини һеч кәс ирәличәдән көрә билмәз. Беләликлә дә Русиjанын капиталист-сәнаjе өлкәсинә чеврилмәси, кәндлиләрин хеjли һиссәсинин пролетарлашмасы вә көһнә коммунист ичмасынын позулмасы кетдикчә даһа артыг бир сүр'әтлә ирәлиләjир.

Марксын вә мәним һәлә 1882-чи илдә үмид етдиjимиз кими, бу ичманын лазыми мәгамда Гәрби Авропадакы чеврилишлә бирләшәрәк, коммунист инкишафы үчүн башланғыч нөгтәси ола биләчәк дәрәчәдә һазырда саламат галыб-галмадығы һаггында мән мүһакимә jеритмәjә киришмирәм. Лакин бир шеj шүбһәсиздир: һәмин ичмадан нәjин исә саламат галмасы үчүн һәр шеjдән әввәл чар истибдадыны jыхмаг лазымдыр. Русиjада ингилаб лазымдыр. Рус ингилабы милләтин башлыча һиссәсини, кәндлиләри онларын дүнjасы*, онларын каинаты олан кәндләрин нәинки бир-бириндән тәчрид олунмуш һалда галмасындан хилас едәр, нәинки кәндлиләри кениш меjдана чыхарар вә онлар бурада харичи аләми, бунунла да бирликдә өзләрини дәрк едиб өз вәзиjjәтләрини вә индики еһтиjачдан гуртармаг васитәләрини баша дүшәрләр,—рус ингилабы һабелә Гәрбин фәһлә һәрәкатына jени тәкан верәр, онун үчүн jени, ән jахшы мүбаризә шәраити jарадар, бунунла да мүасир

* Әсәрин орижиналында дүнjа (мир) сөзү русча латын һәрфләри илә jазылмышдыр. *Ред.*

сәнаје пролетариатынын гәләбәсини сүр'әтләндирәр, бу олмадан исә букүнкү Русија нә ичма васитәсилә, нә дә капитализм васитәсилә чәмијјәтин сосиалистчәсинә јенидән гурулмасына наил ола билмәз.

1894-чү ил јанварын биринчи јарысында јазылмышдыр.

Бу китабда чап едилмишдир: F. Engels. „Internationales aus dem „Volksstaat“ (1871—1875)“. Berin, 1894.

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 22-чи чилд, сәһ. 438—453.

К. МАРКС

БАКУНИНИН «ДӨВЛӘТ ВӘ АНАРХИЈА КИТАБЫНЫН КОНСПЕКТИНДӘН[265]

«Мәсәлән, марксистләрин, мә'лум олдуғу кими, рәғбәт бәсләмәдикләри «авам кәнд чамааты» (das gemeine Bauernvolk, der Bauernpöbel), мәдәниј-јәтин ашағы пилләсиндә дурдуғуна көрә, еһтимал ки, шәһәр вә фабрик пролетариаты тәрәфиндән идарә едиләчәкдир».

Демәли, кәндли һарада хүсуси торпаг мүлкијјәтчиси кими күтләви миг'јасда мөвчуддурса, Гәрби Авропа континентинин бүтүн өлкәләриндә олдуғу кими, һарада һәтта аз-чох бөјүк әксәријјәт тәшкил едирсә, Инкилтәрәдәки кими, һарада јох олуб кетмәмиш вә кәнд тәсәррүфаты муздурлары илә әвәз едилмәмишдирсә, орада ашағыдакы һал баш верәчәкдир: ја кәндли, Франсада индијәдәк етдији кими, һәр чүр фәһлә ингилабына мүгавимәт көстәрмәјә башлајараг ону ифласа уғрадачагдыр, ја да пролетариат (чүнки мүлкијјәтчи кәндли пролетариат дејилдир; о, һәтта вәзијјәтинә көрә пролетариат олдугда да күман едир ки, пролетариат дејилдир) һөкумәт олмаг е'тибарилә елә тәдбирләр көрмәлидир ки, бунларын нәтичәсиндә кәндлинин вәзијјәти билаваситә јахшылашсын, демәли, бунлар ону ингилабын тәрәфинә чәлб етсин; елә тәдбирләр ки, бунлар башланғычда торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәтдән коллектив мүлкијјәтә кечилмәсини асанлашдырсын, белә ки, буна кәндли өзү тәсәррүфат јолу илә кәлиб чатсын; лакин, мәсәлән, вәрәсәлик һүгугунун вә ја кәндли мүлкијјәтинин ләғв олундуғуну е'лан едиб кәндлини чашбаш салмаг олмаз; кәндлинин мүлкијјәтини јалныз орада ләғв етмәк мүмкүндүр ки, ичарәдар капиталист кәндлини сыхышдырыб арадан чыхартмыш вә әсл әкинчи дөнүб ејнән шәһәр фәһләси кими пролетар, муздлу фәһлә олмушдур, демәли, шәһәр фәһләси илә долајы шәкилдә дејил, *билаваситә* һәммәнафедир;

хүсусән дә Бакунинин ингилаби јүрүшүндә олдуғу кими, ири маликанәләри садәчә кәндлиләрә вериб парселләри бөјүтмәк јолу илә парсел мүлкијјәтини мөһкәмләтмәк олмаз.

«Јахуд бу мәсәләјә милли нөгтеји-нәзәрдән бахылса, алман пролетариаты өз буржуазијасына гул кими нечә табе вәзијјәтдәдирсә, алманларын нәзәринчә, ејни сәбәб үзүндән, мәсәлән, славјанлар да галиб алман пролетариатына гул кими табе вәзијјәтдә олачаглар» (сәh. 278).

Шакирд чәфәнкијатыдыр! Радикал ичтимаи ингилаб игтисади инкишафын мүәјјән тарихи шәраити илә әлагәдардыр; бу шәраит радикал ичтимаи ингилаб үчүн мүгәддәм шәртдир. Демәли, бу ингилаб јалныз о јердә мүмкүндүр ки, капиталист истеһсалы илә бирликдә сәнаје пролетариаты халг күтләси ичәрисиндә ән азы әһәмијјәтли бир јер тутсун. Һәм дә онун тәләбәјә аз-чох имканы ола билмәси үчүн, Франса буржуазијасы өз ингилабы заманы о вахткы франсыз кәндлиси үчүн нә етмишдисә, пролетариат да билаваситә кәндлиләр үчүн mutatis mutandis* азы бир о гәдәр едә билмәлидир. Әчәб идејадыр: кәнд тәсәррүфаты әмәјинин әсарәт алтына алынмасы фәһләләрин һөкмранлығына дахил имиш! Мәһз бурада ч. Бакунинин ән кизли фикри үзә чыхыр. О, ичтимаи ингилабы гәтијјән анламыр, ичтимаи ингилаб һаггында јалныз сијаси ибарәләр билир. Онун үчүн ичтимаи ингилабын игтисади шәраити мөвчуд дејилдир. Индијә гәдәр мөвчуд олмуш бүтүн игтисади формалара, инкишаф етмиш вә ја етмәмиш формалара ишчинин әсарәт алтына алынмасы (истәр муздлу фәһлә формасында, истәр кәндли формасында олсун вә и. а.) дахил олдуғуна көрә ч. Бакунин күман едир ки, *радикал ингилаб* бүтүн бу формалар шәраитиндә ејни дәрәчәдә мүмкүндүр! Бундан әлавә! О истәјир ки, капиталист истеһсалынын игтисади базисинә әсасланан Авропа ичтимаи ингилабы рус вә ја славјан әкинчи вә чобан халгларынын сәвијјәсиндә баш версин вә бу сәвијјәдән јухары галхмасын; һәрчәнд о көрүр ки, *дәнизчилик* гардашлар арасында фәрг јарадыр, лакин бу фәрги јалныз *дәнизчилик* јарадыр, чүнки бу—бүтүн сијасәтчиләрә мә'лум олан фәргдир! Ч-б Бакунинин ичтимаи ингилабынын әсасыны игтисади шәраит дејил, *ирадә* тәшкил едир.

К. Маркс тәрәфиндән 1874-чү илдә—1875-чи илин әввәлиндә јазылмышдыр. Илк дәфә 1926-чы илдә «Летописи марксизма» журналынын 11-чи №-синдә чап едилмишдир.

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри. 18-чи чилд, сәh. 611—615.

---

* — мүвафиг дәјишикликләрлә. *Ред.*

К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС

МӘКТУБЛАР

МАРКС—ЛУДВИГ КУКЕЛМАНА

ҺАННОВЕРӘ

Лондон, 23 феврал 1865-чи ил

Һөрмәтли дост!

Сизин мәним үчүн чох мараглы олан мәктубунузу дүнән алдым вә инди она маддә-маддә чаваб верәчәјәм.

Һәр шејдән әввәл *Лассала* өз мүнасибәтими Сизә гысача изаһ етмәк истәјирәм. Онун тәшвигаты заманы бизим әлагәмиз кәсилмишди: 1) чүнки онда зәһләтөкән бир ловғалыг вар иди, һәм дә о мәним әсәрләримдән вә башга әсәрләрдән һеч утанмадан парчалар оғурлајырды, 2) она көрә ки, мән онун *сијаси* тактикасыны *гәти сурәтдә писләмишдим,* 3) она көрә ки, бурада, Лондонда, һәлә онун тәшвигаты башланмаздан *әввәл* мән она этрафлы сурәтдә изаһ вә «сүбут» етмишдим ки, *«Пруссија дөвләтинин»* билаваситә *сосиалист* мүдахиләси мә'насыз бир шејдир. О мәнә көндәрдији мәктубларында (1848-чи илдән 1863-чү иләдәк), һәмчинин мәнимлә шәхсән көрүшдүјү заманлар һәмишә өзүнү мәним тәмсил етдијим партијанын тәрәфдары е'лан едирди. Лакин о, Лондонда (1862-чи илин ахырларында) јәгин етдикдә ки, *мәнимлә* ојунбазлыг едә билмәјәчәкдир, мәнә вә көһнә партијаја *гаршы* «фәһлә диктатору» кими чыхыш етмәји гәрара алды. Бүтүн бунлара бахмајараг, мән онун тәшвигатдакы хидмәтләрини е'тираф едирдим, һәрчәнд онун гысамүддәтли шөһрәтинин ахырларында һәтта бу тәшвигат да мәнә кетдикчә даһа чох икимә'налы көрүнмәјә башламышды. Онун гәфләтән вәфат етмәси, көһнә достлуг, графинја Һатсфелдин јаныглы мәктублары, сағлығында бу гәдәр горхдуглары адама гаршы буржуа гәзетләринин *горхаг һәјасызлығына* олан нифрәт,—

бунларын һамысы мәни алчаг Блиндә* гаршы гысача бир бәјанат вермәјә—лакин, бу бәјанатда Лассалын фәалијјәтинин мәзмунундан бәһс олунмурду,—вадар етди (Һатсфелд бу бәјанаты *«Nordstern»*ә көндәрди[266]. Јенә һәмин мүлаһизәләрә көрә вә мәнә тәһлүкәли көрүнән үнсүрләри арадан галдырмаг үмиди илә мән Енкелслә бирликдә *«Social-Demokrat»*[12]-да әмәкдашлыг етмәји вә'д етдим (гәзет «Тә'сис манифести»нин** тәрчүмәсини дәрч етди вә гәзетин хаһиши илә, мән Прудонун вәфаты мүнасибәтилә онун һаггында*** мәгалә јаздым) вә Швејтсердән *өз редаксијасы һаггында гәнаәтләндиричи бир програм* алараг, бизи әмәкдашлар сырасында көстәрмәсинә ичазә вердим. Бизим үчүн тә'минат бир дә бу иди ки, *В. Либкнехт* редаксијанын гејри-рәсми үзвү иди. Бунунла белә тезликлә мә'лум олду ки,—бунун сүбуту бизим әлимизә кечди,—әслиндә *Лассал* партијаја *хәјанәт етмишдир.* О, Бисмаркла әсл бир сазиш бағламышды (һәм дә бу заман *өзүнә,* әлбәттә, *һеч бир* тә'минат алмамышды). 1864-чү ил сентјабрын ахырларында, о, Һамбурга кедиб орада (сәфеһ Шрамм вә Пруссија полис часусу Марр илә бирликдә) Бисмаркы Шлезвиг-Һолштин илһагына *«вадар етмәли»* иди, јә'ни бу илһагы «фәһләләр» адындан е'лан етмәли иди вә и. а., бунун да мүгабилиндә Бисмарк үмуми сечки һүгугу вә бә'зи ичтимаи фырылдаглар вә'д етмишди. Тәәссүф ки, Лассал бу комедијаны ојнаја билмәди! Бу комедија ону елә күлүнч вә ахмаг бир вәзијјәтә саларды ки, һәр чүр белә чәһдләрә һәмишәлик сон гојарды.

Лассал она көрә белә јанлыш јола дүшмүшдү ки, ч. Микелсајағы *«реал сијасәтчи»* иди, анчаг даһа бөјүк мигјасда вә даһа бөјүк мәгсәдләр күдән «реал сијасәтчи» иди (Јери кәлмишкән демәлијәм, мән артыг чохдан Микелә о гәдәр бәләд олмушам ки, онун чыхышыны өзүмә бунунла изаһ едирдим: кичик бир *Һанновер* вәкили үчүн Милли иттифаг[267] буна наил олмагдан өтрү чох көзәл бир васитәдир ки, өз кичик даирәсиндән кәнарда, Алманијада сәси ешидилсин вә, беләликлә, өз шәхсијјәтинин *«реаллығыны»* јүксәлдәрәк, экс-тә'сир васитәсилә өз Һанновер вәтәниндә танынсын, *«Пруссија»* мүһафизәси алтында *Һанновер* Мирабосу кими көрүнсүн). Микел вә онун индики достлары өзләрини вә Милли иттифагы «Пруссијанын идарә етдији арабаја» гошмаг үчүн, Пруссија принс-рекенти тәрәфиндән е'лан едилән «јени дөврдән»[268] јапышдыг-

---

* *К. Маркс.* «Штутгартда «Beobachter» гәзетинин редакторуна» (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 21—23). *Ред.*

** Бах: бу чилд, сәһ. 5—14. *Ред.*

*** Бах: бу чилд, сәһ. 21—29. *Ред.*

лары кими, үмумиjјәтлә онлар *Пруссиja мүһафизәси* алтында өзләринин «вәтәндашлыг ифтихарыны» инкишаф етдирдикләри кими, еләчә дә Лассал укермарклы II Филипп* гаршысында пролетариата мәхсус маркиз Поза олмаг истәjәрәк, онунла Пруссиja тахт-тачы арасында васитәчи ролуну Бисмаркын өһдәсинә бурахмышды. О, Милли иттифагдан олан чәнаблары анчаг тәглид едирди. Лакин онлар буржуазиjанын мәнафеjи хатиринә Пруссиja иртичасына мүрачиәт етдикләри һалда, Лассал пролетариатын мәнафеjи хатиринә Бисмаркын әлини сыхырды. Милли иттифагдан олан чәнабларын бунун үчүн Лассалдан чох әсаслары вар иди, чүнки буржуа анчаг билаваситә өз бурнунун учунда олан мәнафеjи *«реаллыг»* һесаб етмәjә адәт етмишдир вә бу синиф әслиндә һәр jердә һәтта феодализм илә дә сазиш бағламышдыр, һалбуки фәһлә синфи өз тәбиәти е'тибарилә вичданы тәмиз «ингилабчы» олмалыдыр.

Лассал кими тәмтәраг дүшкүнү олан шөһрәтпәрәст бир адамдан өтрү (лакин ону вәзифәләр, бәләдиjјә рәиси мәнсәби вә и. а. кими сәдәгәләрлә әлә алмаг олмазды) пролетариатын мәнафеjи үчүн Фердинанд Лассалын билаваситә һүнәр көстәрмәси фикри чох чазибәли бир фикир иди. Лакин әслиндә о белә бир һүнәр көстәрмәjин һәгиги игтисади шәраити барәсиндә чох авам олдуғуна көрә, өзүнә тәнгиди сурәтдә jанаша билмәзди! Дикәр тәрәфдән, алман буржуазиjасынын 1849—1859-чу иллардәки иртичаjа дөзмәсинә вә халгын әлә салынмасынын садәчә тамашачысы олмасына сәбәб олан алчаг *«реал сиjасәт»* нәтичәсиндә, алман фәһләләри о гәдәр *«позулмушдулар»* ки, онлары бирчә сычраjышла мүгәддәс jерә апармағы вә'д едән белә бир һоггабаз шарлатан хиласкары алгышламаjа билмәздиләр!

Беләликлә, мәним сөjләмәjә башладығым мәсәләjә гаjыдаг! «Social-Demokrat» тә'сис едилән кими, мә'лум олду ки, гары Һатсфелд, нәһаjәт, Лассалын «вәсиjјәтини» jеринә jетирмәк истәjир. О, («Kreuz-Zeitung»дан[269] олан) Вакенер васитәсилә Бисмаркла әлагә сахлаjырды. О, Үмумалманиjа Фәһлә Иттифагыны[270] «Social-Demokrat»ы вә саирәни Бисмаркын ихтиjарына вермишди. «Social-Demokrat»да Шлезвиг-Һолштеjнин илһагынын е'лан едилмәси, үмумиjјәтлә, Бисмаркын һимаjәчи олараг гәбул едилмәси вә и. а. көзләнирди. Бүтүн бу көзәл план она көрә *позулду* ки, Берлиндә вә «Social-Demokrat» редаксиjасында Либкнехт вар иди. Һәрчәнд гәзетин мәсләки Енкелсә вә мәнә хош кәлмирди—Лассала jалтаглыг-

* — маркиз Поза вә II Филипп—Шиллерин «Дон Карлос» фачиәсиндә сурәтләрдир. «Укермарклы II Филипп» ады алтында I Вилһелм нәзәрдә тутулур. *Ред.*

ла пәрәстиш едилирди, һәр дәфә фүрсәт дүшәндә Бисмарк гаршысында әзилиб-бүзүлүрдүләр вә и. а.,—әлбәттә, һәләлик гәзетлә рәсмән әлагә сахламаг даһа әһәмијјәтли иди ки, гары Һатсфелдин фитнәләринә вә фәһлә партијасынын тамамилә нүфуздан салынмасына јол верилмәсин. Буна көрә дә биз bonne mine à mauvais jeu* һәрчәнд privatim** „Social-Demokrat редаксијасына даим јазырдыг ки, о, Бисмарка гаршы да, прогрессистләрә[271] гаршы олдуғу гәдәр мүбаризә апармалыдыр. Биз һәтта Лассалдан вәсијјәтлә ирс галан һөрмәти чидди бир шеј кими гәбул етмиш ловға Бернһард Беккер *Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинә гаршы* фитнәләр дүзәлтдији заман да дөзүрдүк.

Һалбуки ч. Швејтсерин «Social-Demokrat»дакы мәгаләләри кетдикчә даһа чох дәрәчәдә бисмаркчылыг руһунда олурду. Мән һәлә әввәлләр она јазмышдым ки, прогрессистләри «коалисијалар мәсәләсиндә»[272] *горхутмаг* олар, лакин *Пруссија һөкумәти* коалисијалар һаггындакы ганунлары тамамилә ләғв етмәјә *һеч вахт* вә *һеч бир һалда* разы олмаз, чүнки бу, бүрократизми сарсыдарды. Фәһләләрә вәтәндашлыг һүгугу верилмәсинә, нөкәрләр һаггындакы әсаснамәнин[273] мәһв едилмәсинә, кәнддә задәканларын тәтбиг етдикләри дәјәнәк чәзасынын ләғв едилмәсинә вә и. а. вә и. а. сәбәб оларды, буна исә Бисмарк һеч бир заман јол вермәз вә бу, үмумијјәтлә, Пруссија *бүрократик* дөвләти илә бир араја сығмыр. Мән әлавә едирдим ки, әкәр палата коалисијалар һаггындакы ганунлары рәдд етсә, һөкумәт, (мәсәлән, ичтимаи мәсәләнин «даһа дәрин» тәдбирләр тәләб етмәси вә и. а. кими) *ибарәләрлә* јахасыны гуртармаға чалышачагдыр ки, бу ганунлары гүввәдә сахласын. Бунларын һамысы тәсдиг олунду. Бәс ч. фон-Швејтсер нә етди? О, Бисмарк *леһинә* бир мәгалә јазды вә бүтүн өз бөјүк чәсарәтини Шултсе, Фаухер вә и. а. кими сон дәрәчә кичик адамлара гаршы сахлады.

Мәним фикримчә Швејтсер вә башгаларынын нијјәтләри *саф* нијјәтдир, лакин онлар *«реал сијасәтчидирләр»*. Онлар *мөвчуд* шәраитлә һесаблашмаг истәјирләр вә «реал сијасәт» *үстүнлүјүнү* ч. Микел вә К°-сына күзәшт етмәк арзусунда дејилдирләр. (Бу ахырынчылар, көрүнүр, Пруссија һөкумәтинин ишләринә мүдахилә етмәк һүгугуну өз әлләриндә сахламаг истәјирләр). Онлар билирләр ки, Пруссијада (демәли, галан Алманијада да) фәһлә мәтбуаты вә фәһлә һәрәкаты јалныз полисин ичазәси илә мөвчуддур. Буна көрә дә онлар шәраити олдуғу шәклиндә көтүрмәк истәјирләр, һөкумәти ачыгландыр-

* — өзүмүзү сындырмырдыг. *Ред.*
** — өз тәрәфимиздән. *Ред.*

маг истәјирләр вә и. а., нечә ки, бизим *«республикачы»* реал сијасәтчиләр Һокенсоллернләр ичәрисиндән олан *императора* «дөзүрләр». Лакин мән «реал сијасәтчи» олмадығыма көрә, «Social-Demokrat»да әмәкдашлыгдан имтина етдијими Енкелслә бирликдә ачыг сөјләмәји лазым билдим* (сиз һәмин бәјанаты бу вә ја башга бир гәзетдә тезликлә охујарсыныз).

Сиз бундан һәмчинин көрүрсүнүз ки, нәјә көрә мән инди Пруссијада *һеч бир шеј* едә билмирәм. Орадакы һөкумәт мәним Пруссија вәтәндашы һүгугларымы бәрпа етмәкдән ачыгча имтина етмишдир[274]. Орада мәним *тәшвигат апармағыма* јалныз о һалда ичазә верәрдиләр ки, бу тәшвигат ч. фон-Бисмарк үчүн арзу едилән шәкил алсын.

Мән бурада *«Бејнәлхалг Бирлик»* васитәсилә апардығым тәшвигаты јүзгат үстүн тутурам. *Инкилис* пролетариатына билаваситә вә сон дәрәчә әһәмијјәтли бир тә'сир көстәрилир. Инди биз бурада үмуми сечки һүгугу мәсәләсинә күч веририк, бу мәсәләнин бурада, әлбәттә, Пруссијадакындан *тамамилә башга бир әһәмијјәти* вардыр.

Үмумијјәтлә, һәмин «Бирлијин» бурада, Парис, Белчика, Исвечрә вә Италијада мүвәффәгијјәти *бүтүн көзләниләнләрдән* јүксәк олду. Јалныз Алманијада, Лассалын ардычыллары мәнә, әлбәттә, мане олурлар, онлар: 1) өз нүфузларыны итирмәкдән лап ахмагчасына горхурлар; 2) билирләр ки, мән алманларын «реал сијасәт» адландырдыглары шејин ачыг әлејһдарыјам. (Бу елә бир *«реаллыгдыр»* ки, Алманијаны бүтүн мәдәни өлкәләрдән хејли керидә сахлајыр.)

1 шиллингә үзвлүк билети әлдә едән һәр бир адам Бирлијин үзвү ола билдијинә көрә; франсызларын (ditto** белчикалыларын) бизә «ассосиасија» шәклиндә гошулмасыны ганун гадаған етдијиндән онлар бу фәрди үзвлүк формасыны сечдикләринә көрә; Алманијада да вәзијјәт ејнилә белә олдуғуна көрә,—инди мән Алманијанын мүхтәлиф јерләриндәки достларыма, нә гәдәр үзвү олса да, һәр јердә кичик чәмијјәтләр јаратмағы тәклиф етмәк гәрарына кәлмишәм; белә бир чәмијјәтин һәр бир үзвү инкилис үзвлүк билети аларды. Инкилис Бирлији *легал* олдуғуна көрә, бу метода һәтта Франсада да манечилик көстәрилмир. Мән чох истәрдим ки, Сиз дә өзүнүзә ән јахын олан адамларла бирликдә бу јолла Лондон илә әлагәјә кирәјдиниз...

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 31-чи чилд, сәһ. 379—384.

---

* *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* ««Social-Demokrat» гәзети редаксијасына бәјанат» (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 79). *Ред.*

** — һәмчинин. *Ред.*

МАРКС—ЛУДВИГ КУКЕЛМАНА

ҺАННОВЕРӘ

Лондон, 9 октјабр* 1866-чы ил.

...Мән Ченеврәдәки биринчи конгрес[204] үчүн чох горхурдум, лакин мәним көзләдијимин әксинә оларағ, бу конгрес үмумијјәтлә јахшы кечди. Онун Франса, Инкилтәрә вә Америкада тә'сири бүтүн көзләнилдијиндән артыг олду. Мән конгресә кедә билмәдим вә кетмәк дә истәмирдим, лакин Лондон нүмајәндәләринин програмыны** јаздым. Мән гәсдән бу програмда елә бәндләрлә кифајәтләндим ки, бу бәндләр әсасында фәһләләр билаваситә разылашыб бирликдә һәрәкәт едә биләрләр вә бу бәндләр синфи мүбаризә вә фәһләләрин бир синиф һалында тәшкил олунмасы тәләбатына билаваситә материал вә тәкан верир. Парисли чәнабларын бејинләри ән бош прудонизм ибарәләри илә долудур. Онлар елмдән дәм вururлар, өзләри исә һеч бир шеј билмирләр. Онлар һәр бир *ингилаби* фәалијјәтә, јә'ни синфи мүбаризәнин өзүндән ирәли кәлән фәалијјәтә, һәр чүр иркә ичтимаи һәрәката, јә'ни *сијаси васитәләрлә* дә (мәсәлән, иш күнүнүн *ганунверичилик* јолу илә гысалдылмасы) кечирилә биләчәк һәрәката нифрәтлә јанашырлар. Ән биабырчы бир истибдада 16 ил чох сакитликлә дөзмүш вә дөзмәкдә олан бу чәнаблар *азадлыг* вә антигуверналентализм вә ја һәр чүр антиавторитаризм *бәһанәси* илә ишдә анчаг прудончасына идеаллашдыран ади бир буржуа тәсәррүфаты тәблиғ едирләр! Прудон чох бөјүк зәрәр вурмушдур. Әввәлчә онун гондарма тәнгиди вә утопистләрә заһирән әкс чыхмасы (о өзү анчаг хырда буржуа утопистидир, һалбуки Фурје, Оуен вә башгалары кими адамларын утопијаларында јени дүнја дујулур вә фантастик шәкилдә тәсвир олунур) «парлаг кәнчләри», тәләбәләри, сонра фәһләләри, хүсусилә зинәт шејләри истеһсалы илә мәшғул олуб өзләри дә дүшүнмәдән көһнә зир-зибилә мејл көстәрән Парис фәһләләрини әһатә едиб әлә алды. Авам, шөһрәтпәрәст, иддиалы, бошбоғаз, тәшәххүс сатан бу адамлар конгресә өз үзвләринин сајына әсла ујғун олмадығы гәдәр чохлу нүмајәндә көндәрәрәк, аз гала һәр шеји корламышдылар. Мән һесабатда онларын адыны чәкмәдән онлара лазыми гијмәт верәчәјәм.

Бунунла бир заманда Балтиморда кечирилән Америка фәһлә конгреси[40] мәни чох севиндирди. Орада шуар капитала гаршы мүбаризә үчүн тәшкил олунмаг иди вә гәрибә ишдир

* Орижиналда сәһв кедиб: «нојабр». *Ред.*
** Бах, бу чилд, сәһ. 82—91. *Ред.*

ки, Ченеврә үчүн һазырладығым тәләбләрин чоху фәһләләрин дүзкүн инстинкти сајәсиндә орада да ирәли сүрүлмүшдүр.

Ислаһат уғрунда бурадакы һәрәкат, бизим Мәркәзи Шураны јаратмыш олан (quorum magna pars fui)*, бу һәрәкат инди олдугча кенишләнмишдир вә јенилмәз олмагдадыр[41]. Мән даим кәнарда дурурдум вә иш дүзәлдијинә көрә даһа бу барәдә нараһат олмурам...

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 31-чи чилд, сәһ. 443—444.

МАРКС—ЛУДВИГ КУКЕЛМАНА

ҺАННОВЕРӘ

Лондон, 11 ијул 1868-чи ил.

...«Centralblatt»[275]-а кәлдикдә мәгаләнин мүәллифи өз аләминдә мәнә бөјүк бир күзәштә кедәрәк белә мүлаһизә едир ки, әкәр дәјәр анлајышына үмумијјәтлә бир мә'на верилирсә, онда мәним чыхардығым нәтичәләрлә лабүд сурәтдә разылашмаг лазым кәлир. Бу бәдбәхт көрмүр ки, мәним китабымда «дәјәр»[46] фәсли һеч олмасајды да, реал мүнасибәтләрин мәним тәрәфимдән верилән тәһлилиндә һәгиги дәјәр мүнасибәтләри һаггында, һәр һалда, мә'лумат вә сүбут оларды. Дәјәр анлајышыны сүбут етмәк лазым кәлдији һаггындакы бошбоғазлыг истәр бәһс олунан мөвзу саһәсиндә, истәрсә елми метод саһәсиндә анчаг ән бөјүк бир авамлыгдан доғур. Һәр бир ушаг билир ки, һәр һансы милләт нәинки бир иллијә, һәтта бир нечә һәфтәлијә иши дајандырсајды ачындан өләрди. Ејнилә дә һамыја мә'лумдур ки, мүхтәлиф тәләбат күтләләринә мүвафиг олан мәһсул күтләләри үчүн үмуми ичтимаи әмәјин мүхтәлиф вә кәмијјәтчә мүәјјән күтләләри тәләб олунур. Өзлүјүндә ајдындыр ки, ичтимаи әмәји белә мүәјјән пропорсијаларда *бөлмәк лүзуму* ичтимаи истеһсалын *мүәјјән формасы* илә гәтијјән мәһв едилә билмәз; *онун* јалныз *тәзаһүр* формасы дәјишилә биләр. Тәбиәт ганунлары үмумијјәтлә мәһв едилә билмәз. Мүхтәлиф тарихи шәраитдән асылы олараг, бу ганунларын јалныз тәзаһүр етдији *форма* дәјишилә биләр. Ичтимаи әмәјин әлагәси фәрди әмәк мәһсулларынын *хүсуси мүбадиләси* шәклиндә мөвчуд олдуғу бир ичтимаи гурулушда әмәјин бу пропорсионал бөлкүсүнүн тәзаһүр етдији форма исә,—мәһз бу форма һәмин мәһсулларын *мүбадилә дәјәридир.*

Елмин вәзифәси мәһз ондан ибарәтдир ки, дәјәр ганунунун

---

* — бунда мәним бөјүк хидмәтим вардыр (*Веркили,* «Енеида», икинчи китаб). *Ред.*

нечә тәзаһүр етдијини изаһ етсин. Демәли, әкәр гануна зидд көрүнән бүтүн һадисәләри бирдән «изаһ етмәк» истәсәјдиләр, елмдән *әввәл* елм вермәк лазым кәләрди. Рикардонун да сәһви мәһз ондадыр ки, дәјәр һаггындакы биринчи фәслиндә[37], мүмкүн олан бүтүн категоријалары *мә'лум* һесаб едир, һалбуки, һәмин категоријалар, онларын дәјәр ганунуна адекват олдуғуну сүбут етмәк үчүн һәлә мүәјјән едилмәлидир.

Дикәр тәрәфдән, *нәзәријјәнин тарихи,* әлбәттә, Сизин дүзкүн олараг көстәрдијиниз кими, сүбут едир ки, дәјәр нисбәтинин анлашылмасы *һәмишә ејни* олмушдур, анчаг даһа ајдын вә ја даһа думанлы олмуш, хәјаллара даһа чох бүрүнмүш вә ја елми чәһәтдән даһа чох мүәјјән олмушдур. Тәфәккүр просеси өзү мүәјјән шәраитдән ирәли кәлдијинә көрә, өзү *тәбии бир просес* олдуғуна көрә, һәгигәтән дәрк едән тәфәккүр јалныз ејни ола биләр, анчаг инкишафын вә, хүсусилә, тәфәккүр органы инкишафынын јеткинлијиндән асылы олараг, өз дәрәчәси е'тибарилә фәргли ола биләр. Галанларынын һамысы чәфәнкијатдыр.

Вулгар игтисадчынын гәтијјән һеч бир тәсәввүрү јохдур ки, һәгиги, күндәлик мүбадилә нисбәтләри вә дәјәр кәмијјәтләри *билавасития ејни* ола *билмәз.* Буржуа чәмијјәтинин бүтүн маһијјәти мәһз ондадыр ки, бурада a priori* истеһсалын һеч бир шүурлу ичтимаи тәнзими јохдур. Ағлабатан вә тәбии зәрури олан шеј јалныз кортәбии тә'сир көстәрән орта бир шеј кими тәзаһүр едир. Вулгар игтисадчы исә күман едир ки, шејләрин дахили әлагәсини ачыб көстәрмәк əвəзинә һадисәләрдә шејләрин башга чүр көрүндүјүнү тәкәббүрлә иддиа етмәклә бөјүк бир кәшф едир. Әслиндә исә о, заһири чәһәтдән јапышмагла, заһири чәһәти сон чәһәт һесаб етмәклә ловғаланыр. Бәс онда үмумијјәтлә елм нәјә лазымдыр?

Лакин бунун архасында башга бир шеј дә вардыр. Бир һалда ки шејләрин әлагәси баша дүшүлмүшдүр, мөвчуд гајдаларын даими зәрурилијинә олан бүтүн нәзәри инам боша чыхыр, бунлар һәлә тәчрүбәдә дағылмаздан әввәл боша чыхыр. Демәли, бурада артыг һаким синифләр үчүн сөзсүз хејирли олан чәһәт мә'насыз бир долашыглығын әбәдиләшдирилмәсини тәләб едир. Һәм дә сијаси игтисадда үмумијјәтлә дүшүнмәјә ичазә верилмир—дејән вә башга һеч бир елми дәлил ирәли сүрә билмәјән бөһтанчы бошбоғазлара бунун үчүн дејилсә, бәс нә үчүн һагг верирләр?

Лакин satis superque**. Һәр һалда бурадан мә'лум олур ки, бу буржуазија кешишләри нә гәдәр алчалмышлар: фәһ-

* — ашкар. *Ред.*
** — даһа бәсдир, тамамилә бәсдир. *Ред.*

ләләр, һәтта фабрикчиләр вә тачирләр мәним китабымы* баша дүшмүш вә ону анлаја билмишләр, бу *«алим* китабчылар» (!) исә шикајәтләнирләр ки, мән онларын зәкасындан һәддиндән артыг шеј тәләб едирәм...

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 32-чи чилд, сәһ. 460—462.

МАРКС—ЛУДВИГ КУКЕЛМАНА

ҺАННОВЕРӘ

Лондон, 12 апрел, 1871-чи ил.

...Дүнән биз һеч дә тәсәлли вермәјән белә бир хәбәр алдыг ки, Лафарг (Лаура јох) инди Парисдәдир.

Әкәр сән мәним «Он сәккиз брүмеримин»** ахырынчы фәслинә нәзәр салсан, көрәрсән ки, мән Франса ингилабынын бундан сонракы тәшәббүсү олараг буну е'лан едирәм: бүрократик-һәрби машыны, индијәдәк олдуғу кими, бир әлдән башга әлә вермәк дејил, ону *сындырмаг* лазымдыр, һәм дә континентдә һәр бир һәгиги халг ингилабынын илкин шәрти мәһз беләдир. Бизим гәһрәман парисли јолдашларымызын тәшәббүсү дә мәһз бундан ибарәтдир. Бу парислиләрдә нә гәдәр чевиклик, нә гәдәр тарихи тәшәббүс, нә гәдәр фәдакарлыг габилијјәти вар имиш! Харичи дүшмәндән хејли артыг дәрәчәдә дахили хәјанәтин доғурдуғу алты ајлыг ачлыг вә дағынтыдан сонра онлар Пруссија сүнкүләри алтында үсјан едирләр, елә бил ки, Франса илә Алманија арасында мүһарибә һеч јох имиш, елә бил ки, дүшмән һәлә Парисин гапыларыны кәсдирмәјибмиш! Тарихдә һәлә белә бир гәһрәманлыг нүмунәси олмамышдыр! Әкәр онлар мәғлуб олсалар, бунун тәгсири мәһз онларын «аличәнаблығында» олачагдыр. Винуа, онун ардынча исә Парис милли гвардијасынын иртичачы һиссәси Парисдән гачан кими, дәрһал Версал үзәринә јеримәк лазым иди. Вичдан јол вермәдијинә көрә фүрсәт әлдән гачырылмышдыр. *Вәтәндаш мүһарибәси башламаг* истәмәмишләр, куја әчајиб дүдәмә Тјер Париси тәрксилаһ етмәк тәшәббүсү илә вәтәндаш мүһарибәси башламамышдыр! Икинчи сәһв: Мәркәзи Комитә өз сәлаһијјәтләриндән чох тез әл чәкди ки, өз јерини Коммунаја версин. Бу да јенә васвасылыг дәрәчәсинә чатан «вичданлылыг» нәтичәсидир! Һәр нечә олса да, индики

---

* — *К. Маркс.* «Капитал» (бах: *К. Маркс.* «Капитал», I чилд, 1975). *Ред.*

** Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 520—534. *Ред.*

Парис үсјаны,—ону көһнә чәмијјәтин чанаварлары, донузлары вә алчаг көпәкләри һәтта боғса да,—Парис ијун үсјаны заманындан бәри партијамызын ән шанлы бир гәһрәманлығыдыр. Гој көјләрә һүчум етмәјә һазыр олан бу парислиләрлә, Алманија-Пруссија мүгәддәс Рома империјасынын әлалтыларыны вә онун казарма, килсә, јункерлик, ән чоху исә филистерлик ији верән көһнә маскарадларыны мүгајисә етсинләр.

Јери кәлмишкән билаваситә Л. Бонапартын кассасындан верилән пул јардымы һаггындакы сәнәдләрин *рәсми нәшриндә* көстәрилир ки, *Фогт* 1859-чу илин августунда 40000 франк алмышдыр! Мән буну Либкнехтә кәләчәкдә истифадә етмәси үчүн хәбәр вердим*.

Сән мәнә Һакстһаузени көндәрә биләрсән, чүнки *сон заманлар* мән тәкчә Алманијадан дејил, һәтта Петербургдан да саламат шәкилдә мүхтәлиф китабчалар вә с. алырам.

Мүхтәлиф гәзетләр көндәрдијинә көрә тәшәккүр едирәм (хаһиш едирәм бунлардан чох көндәрәсән, чүнки мән Алманија, рејхстаг вә с. һаггында бә'зи шејләр јазмаг истәјирәм).

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 33-чү чилд, сәһ. 172—173.

МАРКС—ЛУДВИГ КУКЕЛМАНА

ҺАННОВЕРӘ

[Лондон], 17 апрел 1871-чи ил.

Сәнин мәктубуну алдым. Инди мәним башым тамамилә ишә гарышыгдыр. Буна көрә дә анчаг бир нечә кәлмә јазырам. Мән һеч баша дүшә билмирәм ки, сән нечә дә 13 ијун 1849-чу ил[277] á la хырда буржуа нүмајишләрини вә саирәни Парисдә кедән индики мүбаризә илә мүгајисә едә билирсән.

Әкәр мүбаризә јалныз гәти әлверишли имканлар шәртилә апарылсајды, дүнја тарихини јаратмаг, әлбәттә, чох асан оларды. Дикәр тәрәфдән, «тәсадүфләр» һеч бир рол ојнамасајды, тарих чох мистик бир характердә оларды. Бу тәсадүфләр, әлбәттә, өзләри инкишафын үмуми кедишинә бир тәркиб һиссәси кими дахил олараг, башга тәсадүфләрлә таразлашыр. Лакин һадисәләрин сүр'әтләнмәси вә ләнкимәси хејли дәрәчәдә бу «тәсадүфләрдән» асылыдыр, бунларын арасында исә һәмчинин, башланғычда һәрәкатын башында дуран адамларын характери кими бир «тәсадүф» дә вардыр.

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 33-чү чилд, сәһ. 171. *Ред.*

Бу дәфә гәти әлверишсиз «тәсадүфи» һеч дә Франса чәмијјәтинин үмуми шәраитиндә дејил, Парисин лап башынын үстүнү кәсдирмиш олан пруссијалыларын Франсада олмасында ахтармаг лазымдыр. Парислиләр буну чох јахшы билирдиләр. Буну Версалдакы буржуа фырылдагчылары да билирдиләр. Буна көрә дә онлар парислиләрин гаршысына белә бир алтернатив гојмушдулар: ја мүбаризә чағырышыны гәбул етмәли, ја да мүбаризәсиз тәслим олмалы. Ахырынчы һалда фәһлә синфинин мә'нәви позғунлашмасы истәнилән гәдәр «башчынын» тәләф олмасындан даһа бөјүк бир фәлакәт олар-ды. Капиталистләр синфинә вә онун мәнафејини тәмсил едән дөвләтә гаршы фәһлә синфинин мүбаризәси Парис Коммунасы сајәсиндә јени бир фазаја дахил олду. Билаваситә бу дәфә иш нечә гуртарса да, үмумдүнја-тарихи әһәмијјәти олан јени башланғыч нөгтә һәр һалда әлдә едилмишдир.

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 33-чү чилд, сәһ. 175.

МАРКС—ФРИДРИХ БОЛТЕЈӘ

НЈУ-ЈОРКА

[Лондон], 23 нојабр 1871-чи ил.

...*Интернасионал* сосиалист вә јарымсосиалист тәригәтләрини, мүбаризә үчүн фәһлә синфинин һәгиги тәшкилаты илә әвәз етмәкдән өтрү јарадылмышды. Әввәлки Низамнамә* вә Тә'сис Манифести** буну дәрһал көстәрир. Дикәр тәрәфдән, әкәр тарихин кедиши тәригәтчилији артыг әзмәмиш олсајды, Интернасионал möhкәмләнә билмәзди. Сосиалист тәригәтчилијинин инкишафы илә һәгиги фәһлә һәрәкатынын инкишафы һәмишә бир-биринә әкс нисбәтдә олур. Нә гәдәр ки фәһлә синфи һәлә мүстәгил тарихи һәрәкат үчүн јетишмәмишдир, о вахта гәдәр тәригәтләрин өз (тарихи) һаггы олур. Фәһлә синфи белә бир јеткинлијә чатан кими бүтүн тәригәтләр әслиндә мүртәче олур. Һәм дә бүтүн тарих боју нәзәрә чарпан ејни чәһәт Интернасионалын тарихиндә тәкрар олунмушдур. Көһнәлән чәһәт јени јаранмыш формалар чәрчивәси дахилиндә бәрпа олунмаға вә мөһкәмләнмәјә чан атыр.

Интернасионалын да тарихи, фәһлә синфинин һәгиги һәрәкатына гаршы Интернасионалын өз дахилиндә мөһкәмләнмәјә

---

* *К. Маркс.* «Бирлијин мүвәггәти Низамнамәси» (Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 12—15). *Ред.*

** Бах: бу чилд, сәһ. 5—14. *Ред.*

чан атан тәригәтләр вә дилетант тәчрүбәләри әлејһинә *Баш Шураның арасы кәсилмәјән мүбаризәсиндән* ибарәт олмушдур. Бу мүбаризә *конгресләрдә* вә даһа чох дәрәчәдә Баш Шураның ајры-ајры бөлмәләрлә хүсуси мүшавирәләриндә апарылмышдыр.

Парисдә прудонистләр (мүтүалистләр[278]) Бирлији тә'сис едәнләрин сырасында олдугларына көрә, тәбиидир ки, Парисдә һәрәката илк илләрдә онлар башчылыг едирдиләр. Сонралар орада онлара гаршы, әлбәттә, коллективист, позитивист груплары вә башга груплар јаранды.

Алманијада—лассалчылар күруһу. Мән өзүм ики ил әрзиндә бәднам Швејтсер илә јазышмышам вә она гәти сурәтдә сүбут етмишәм ки, лассалчылар тәшкилаты садәчә тәригәтчи тәшкилатыдыр вә белә бир тәшкилат олдуғуна көрә, Интернасионалын чан атдығы *һәгиги* фәһлә һәрәкаты тәшкилатына дүшмәндир. Лакин онун буну баша дүшмәмәк үчүн өз «әсасы» вар иди.

1868-чи илин ахырларында *Интернасионала* рус Бакунин бу мәгсәдлә дахил олду ки, онун дахилиндә, *өз шәхси рәһбәрлији алтында «Сосиалист демократијасы алјансы»* ады илә *икинчи интернасионал* јаратсын. Һеч бир нәзәри билији олмајан бу адам һәмин хүсуси тәшкилатда Интернасионалын *елми* тәблиғатыны тәмсил етмәк иддиасында иди вә бу тәблиғаты *Интернасионал дахилиндә* һәмин икинчи *интернасионалын* ихтисасына чевирмәк истәјирди.

Онун програмы һәр јердән сәтһи сурәтдә гопарылыб көтүрүлмүш олан бир һәфтәбечәрдән—*синифләр бәрабәрлијиндән* (!), ичтимаи һәрәкатын *башланғыч нөгтәси* олмаг е'тибарилә *вәрәсәлик һүгугунун ләғв едилмәсиндән* (Сен-Симон чәфәнкијатыдыр), Интернасионал үзвләринә бир *еһкам* кими әмр едилән *атеизмдән* вә и. а. ибарәт иди, башлыча еһкам исә *(прудончасына)—сијаси һәрәкатда иштиракдан имтина етмәк иди.*

Бу ушаг нағыллары фәһлә һәрәкатынын реал шәртләринин һәлә аз инкишаф етмиш олдуғу Италија вә Испанијада, һәмчинин роман Исвечрәсиндәки вә Белчикадакы бә'зи шөһрәтпәрәст, тәкәббүрлү, бош доктриначылар арасында рәғбәтлә гаршыланмышдыр (вә мүәјјән дәрәчәјә гәдәр һәлә инди дә тәрәфдарлар тапыр).

Ҹ-б Бакунин үчүн онун доктринасы (Прудондан, Сен-Симондан вә башгаларындан көтүрүлмүш ајры-ајры парчалардан дүзәлдилән чәфәнкијат) икинчи дәрәчәли бир иш олмуш вә олмагдадыр, онун шәхси јүксәлиши үчүн анчаг бир васитәдир. Лакин нәзәри чәһәтдән о бир сыфырдырса, интригачы олмаг е'тибарилә о өз јериндәдир.

Баш Шура илләр боју бу гәсдә гаршы мүбаризә апармалы олмушдур (бу гәсдә франсыз прудонистләри хүсусән *Чәнуби Франсада* мүәјјән дәрәчәјә гәдәр көмәк көстәрмишләр). Ән нәһајәт, о, конфрансын гәтнамәләри илә—1, 2 вә 3, IX, XVI вә XVII—чохдан һазырланан зәрбәни ендирди[279].

Өзлүјүндә ајдындыр ки, Баш Шура Авропада әлејһинә мүбаризә апардығы бир шејә Америкада тәрәфдар олмаја-чагдыр. Инди 1, 2, 3 вә IX гәтнамәләр Нју-Јорк комитәсинә гануни бир силаһ верир ки, һәр чүр тәригәтчилији вә дилетант групларыны арадан галдырсын вә лазым кәлдикдә бунлары харич етсин...

Өзлүјүндә ајдын олдуғу кими, фәһлә синфинин сијаси һәрәкатындан сон мәгсәд өзү үчүн сијаси һакимијјәт әлдә етмәкдир, бундан өтрү исә, *әлбәттә,* фәһлә синфинин, мүәјјән инкишаф пилләсинә чатан вә онун игтисади мүбаризәсинин өзүндән ирәли кәлән илк тәшкилаты лазымдыр.

Лакин, дикәр тәрәфдән, фәһлә синфинин һаким синифләрә гаршы бир *синиф* кими чыхыш етдији вә «харичдән тәзјиг көстәрмәк» јолу илә онлара галиб кәлмәјә чалышдығы һәр бир һәрәкат сијаси һәрәкатдыр. Мәсәлән, һәр һансы бир ајрыча фабрикдә вә ја һәтта ајрыча сәнаје саһәсиндә ајры-ајры капиталистләри тә'тилләр вә с. васитәсилә иш вахтына һәдд гојмаға мәчбур етмәк тәшәббүсү халис игтисади һәрәкатдыр; әксинә, сәккиз саатлыг иш күнү вә с. һаггында *ганун* вермәјә мәчбур етмәк мәгсәди күдән һәрәкат *сијаси* һәрәкатдыр. Беләликлә, фәһләләрин ајры-ајры игтисади һәрәкатындан һәр јердә *сијаси* һәрәкат, јәни өз мәнафејини үмуми формада, јә'ни бүтүн чәмијјәт үчүн мәчбури гүввәси олан бир формада һәјата кечирмәјә чалышан *синфи* һәрәкат ирәли кәлир. Әкәр бу һәрәкатлар мүәјјән бир илк тәшкилат олмасыны тәләб едирсә, дикәр тәрәфдән, бу һәрәкатлар ејни дәрәчәдә дә һәмин тәшкилаты инкишаф етдирмәк васитәсидир.

Фәһлә синфинин коллектив һакимијјәтә гаршы, јә'ни һаким синифләрин сијаси һакимијјәтинә гаршы гәти јүрүшә башламаг үчүн өз тәшкил олунмасыны һәлә кифајәт гәдәр инкишаф етдирмәмиш олдуғу јердә ону һәр һалда һәмин һакимијјәт әлејһинә даими тәшвигат васитәсилә вә һаким синифләрин сијасәтинә гаршы дүшмән мөвге тутмаг васитәсилә буна һазырламаг лазымдыр. Әкс һалда фәһлә синфи онларын әлиндә бир ојунчаг олараг галар; буну Франсада сентјабр ингилабы[280] сүбут етди, буну һабелә Инкилтәрәдә ч. Гладстон вә К°-сы үчүн индијәдәк баш тутан ојун мүәјјән дәрәчәјә гәдәр сүбут етмәкдәдир.

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 33-чү чилд, сәһ. 278—283.

ЕНКЕЛС—ТЕОДОР КУНОЈА

МИЛАНА

Лондон, 24 јанвар 1872-чи ил.

...1868-чи илә гәдәр Интернасионала гаршы интрига апаран Бакунин сонра Берн сүлһ конгресиндә[203] мүвәффәгијјәтсизлијә дүчар олараг Интернасионала дахил олду вә дәрһал *Интернасионал дахилиндә* Баш Шураја гаршы гәсдләр дүзәлтмәјә башлады. Бакунинин өзүнә мәхсус бир нәзәријјәси вардыр—бу да прудонизмин коммунизм илә гарышығындан ибарәтдир, һәм дә онун нәзәријјәсиндә ән мүһүм чәһәт будур ки, арадан галдырылмасы лазым кәлән башлыча бәла, онун фикринчә, капитал дејил, демәли, ичтимаи инкишаф нәтичәсиндә капиталистләрлә муздлу фәһләләр арасында мејдана кәлән синфи әкслик дә дејил, *дөвләтдир.* Бизим кими, сосиал-демократ фәһләләрин әсас күтләси дә дөвләт һакимијјәтинин һаким синифләр—торпаг саһибләри вә капиталистләр—тәрәфиндән өз ичтимаи имтијазларыны горумаг үчүн јарадылмыш тәшкилатдан башга бир шеј олмадығы бахышына тәрәфдар олдуглары бир заманда, Бакунин иддиа едир ки, капиталы *дөвләт* јаратмышдыр, капиталист *јалныз дөвләтин мәрһәмәти сајәсиндә* өз капиталынын саһибидир. Демәли, дөвләт башлыча бәла олдуғуна көрә, һәр шејдән әввәл дөвләти мәһв етмәк лазымдыр, онда капитал өз-өзүнә јох олуб кедәр. Биз исә бунун әксини дејирик: капиталы—бүтүн истеһсал васитәләринин бир овуч адамлар әлиндә топланмасыны—мәһв един, онда дөвләт дә өз-өзүнә арадан галхар. Бурада мүһүм бир фәрг вардыр: әввәлчә ичтимаи чеврилиш олмадан дөвләтин ләғв едилмәси мә'насыз бир шејдир; капиталын мәһв едилмәси исә мәһз ичтимаи чеврилиш *демәкдир* вә бүтүн истеһсал үсулунун дәјишдирилмәсини әһатә едир. Лакин Бакунинин фикринчә, дөвләт әсас бәла олдуғуна көрә, дөвләти, јә'ни һәр һансы бир дөвләти—републиканы, монархијаны вә ја һәр һансы бир башга дөвләти сахламаг үчүн һеч бир иш көрмәк лазым дејилдир. *Һәр чүр сијасәтдән тамамилә имтина едилмәси дә* бурадан ирәли кәлир. Сијаси фәалијјәт көстәрмәк, хүсусилә дә сечкиләрдә иштирак етмәк—принсипә хәјанәт демәкдир. Тәблиғат апармаг, дөвләти писләмәк, тәшкил олунмаг лазымдыр вә, нәһајәт, *бүтүн* фәһләләри, демәли, әксәријјәти өз тәрәфинә чәлб етдикдә, онда нәһајәт, бүтүн дөвләт идарәләри мәһв едилир, дөвләт ләғв едилир вә онун јерини Интернасионал тәшкилаты тутур. Миниллик бир сәлтәнәтин башланғычы олан бу бөјүк һадисәјә *ичтимаи ләғветмә* дејилир.

Бунларын һамысы сон дәрәчә радикал вә о гәдәр садә көрүнүр ки, буну бешчә дәгигәдә әзбәрләмәк олар,—буна көрә дә һәмин Бакунин нәзәријјәси Италија вә Испанијада кәнч вәкилләр, докторлар вә башга доктриначылар арасында тезликлә рәғбәт газанды. Лакин фәһлә күтләләри һеч бир заман әмин олмазлар ки, өз өлкәләринин ичтимаи ишләри ејни заманда онларын өз иши дејилдир, онлар өз тәбиәтләринә көрә *сијаси чәһәтдән фәалдырлар* вә онлара сијасәтдән әл чәкмәји тәклиф едән һәр кәси онлар ән нәһајәт тәрк едирләр. Фәһләләрә һәр бир шәраитдә сијасәтдән имтина етмәји тәблиғ етмәк—онлары кешишләрин вә ја буржуа республикачыларынын гучағына атмаг демәкдир.

Бакунинин фикринчә, Интернасионал сијаси мүбаризә үчүн дејил, ичтимаи ләғветмә заманы дәрһал көһнә дөвләт тәшкилатынын јерини тутмаг үчүн јарадылдығына көрә, о, кәләчәк чәмијјәт һаггында Бакунин идеалына мүмкүн гәдәр даһа чох охшамалыдыр. Бу чәмијјәтдә, һәр шејдән әввәл, һеч бир *авторитет* мөвчуд дејилдир, чүнки авторитет—дөвләт—мүтләг бир бәладыр. (Сон мәрһәләдә һәлл едән ваһид ирадә олмадан, ваһид рәһбәрлик олмадан адамларын нә јолла фабрикләри ишә салачагларыны, дәмир јолларыны ишләдәчәкләрини, кәмини идарә едәчәкләрини,—онлар бизә, әлбәттә, демирләр.) Азлыг үзәриндә чохлуғун авторитети дә гуртарыр. Һәр бир шәхсијјәт, һәр бир ичма мухтардыр, лакин һеч олмазса ики адамдан ибарәт олан бир чәмијјәт, бунлардан һеч бири өз мухтаријјәти һесабына һеч бир шејдән кечмәдән нечә мүмкүн ола биләр,—бу барәдә Бакунин јенә дә сусур.

Демәли, Интернасионал да белә бир гајда илә гурулмалы имиш. Һәр бир бөлмә мухтардыр вә һәр бир бөлмә дахилиндә һәр бир шәхсијјәт мухтардыр. Баш Шураја фәлакәтли вә онун өзүнү позғунлашдыран бир авторитет верән *Базел гәрарлары*[281] рәдд едилмәлидир! Һәтта бу авторитет *көнүллү сурәтдә* верилмиш олса да, мәһв едилмәлидир,—мәһз *она көрә ки, бу,* авторитетдир!

Бүтүн бу алдатманын әсас бәндләри гысача олараг беләдир. Бәс Базел гәрарларынын тәшәббүскарлары кимләрдир? *Ч-б Бакунин өзү* вә кампанијасы!

Бу чәнаблар Базел конгресиндә көрдүкдә ки, өз планларыны—Баш Шураны Ченеврәјә көчүрмәк, јә'ни ону өз әлләринә алмаг планларыны—һәјата кечирә билмәјәчәкләр, онлар ајры чүр һәрәкәт етмәјә башладылар. Онлар Сосиалист демократијасы алјансы тә'сис етдиләр, бөјүк Интернасионал *дахилиндә* бејнәлмиләл чәмијјәт тәшкил етдиләр; һәм дә бунун үчүн бакунинчи италјан мәтбуатында, мәсәлән, «Proletario», «Gazzettino Rosa»[282]-да инди Сизин јенидән тәсадүф едәчә-

јиниз белә бир бәһанә кәтирдиләр ки, чошғун латын ирглəри үчүн, сојуг, ағыр тәрпәнән шималлылара нисбәтән даһа парлаг бир програм лазымдыр. Бу мискин план Баш Шуранын мүгавимәти нәтичәсиндә боша чыхды. Баш Шура исә, әлбәттә, Интернасионал *дахилиндә* һәр һансы бир ајрыча, *бејнәлхалг* тәшкилат олмасына јол верә билмәзди. О вахтдан бәри һәмин план Интернасионалын програмыны Бакунинин програмы илә әвәз етмәк үчүн Бакунинин вә онун тәрәфдарларынын көстәрдикләри сә'јлә әлагәдар олараг, мүхтәлиф формаларда јенидән мејдана чыхмышдыр; дикәр тәрәфдән, Жүл Фаврдан вә Бисмаркдан башламыш Мадзинијә гәдәр, иртича, Интернасионал үзәринә һүчумлар етмәк лазым кәлдији заман һәмишә мәһз Бакунинин бош вә ловға ибарәчилијинин үстүнә дүшүрдү. Бурадан да мәним Мадзини вә Бакунин әлејһинә 5 декабр тарихли бәјаннамәмә лазым кәлмиш вә бу бәјаннамә «Gazzettino Rosa»-да* да чап едилмишдир.

Бакунистләрин өзәји бир нечә дүжүн јурчудан ибарәтдир; онларын да архасында үмумијјәтлә чәтин ки 200 фәһлә олсун; Италијада авангард кәнч вәкилләрдән, һәкимләрдән вә журналистләрдән ибарәтдир, бунлар инди һәр јердә Италија фәһләләринин нүмајәндәләри кими чыхыш едирләр, ајры-ајры бу чүр шәхсләр Барселонада вә Мадриддә вардыр, Лионда вә Брүсселдә белә адамлар тәк-тәкдир, бунларын арасында фәһлә, демәк олар, јохдур; бурада** тәкчә бир нәфәр—Робен—вардыр. Конгрес чағырмаг мүмкүн олмадығына көрә, зәрурәт үзүндән чағырылмыш олан конфранс онлар үчүн бир бәһанә олду, Исвечрәдәки франсыз мүһачирләринин чоху исә онларын тәрәфинә кечдијинә көрә,—чүнки онлар (прудонистләр) орада өзләринә јахын олан чох шеј тапмышлар, һәмчинин шәхси сәбәбләрә көрә кечмишләр,—онлар да кампанијаја башладылар. Әлбәттә, Интернасионалда һәр јердә наразы бир азлыг вә танынмамыш даһиләр тапмаг олар—әсассыз олмајараг мәһз онлара үмид бағлајырдылар. Инди онларын дөјүш гүввәләри бунлардыр:

1) Бу дәстәнин Наполеону олан Бакунинин өзү.

2) 200 јурчу вә франсыз бөлмәсинин 40—50 нәфәр үзвү (Ченеврәдәки мүһачирләр).

3) Брүсселдә «Liberté»[283]-нин редактору Һинс; лакин Һинс онларын леһинә *ачыг* чыхыш *етмир*.

4) Бурада—бизим һеч бир заман танымадығымыз «1871-

---

* *Ф. Енкелс.* «Мадзининин Интернасионал һаггында мәгаләләри мүнасибәтилә Баш Шуранын италјан гәзетләри редаксијасына бәјанаты» (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 477—478). *Ред.*

** Лондонда. *Ред.*

чи ил Франса бөлмәсинин» галыглары[284]; бу бөлмә артыг бирбирилә дүшмәнчилик едән 3 һиссәјә бөлүнмүшдүр; сонра, алман бөлмәсиндән (күтләви сурәтдә *Интернасионалдан чыхмаг* тәклифи үстүндә) говулмуш ч. фон-Швејтсер типли 20 нәфәрә гәдәр лассалчы; онлар ифрат мәркәзләшмәнин вә күчлү тәшкилатын тәрәфдарлары олараг, анархистләр вә мухтаријјәтчиләр иттифагына һејрәт едиләчәк гәдәр јахындырлар.

5) Испанијада Бакунинин бир нечә нәфәр шәхси досту вә ардычылы; онларын фәһләләр үзәриндә, хүсусилә Барселонада, һәр һалда нәзәри ҹәһәтдән күчлү тә'сири вар иди. Лакин, дикәр тәрәфдән, испанијалылар тәшкилата бөјүк диггәт верирләр вә башгаларында тәшкилат олмамасы онларын нәзәрини ҹәлб едир. Бакунинин бурада мүвәффәгијјәт газаныбгазана билмәјәҹәји јалныз апрелдә Испанија конгресиндә ајдынлашаҹагдыр, лакин орада фәһләләр әксәријјәт тәшкил едәҹәкләринә көрә, мәним горхум јохдур.

6) Нәһајәт, Италијада, мәнә мә'лум олдуғуна көрә, Турин, Болонија вә Ҹирҹенти бөлмәләри конгресин *вахтындан әввәл* чағырылмасына тәрәфдар олмушлар. Бакунист мәтбуат иддиа едир ки, 20 италјан бөлмәси онлара гошулмушдур, бунлар мәнә мә'лум дејилдир. Һәр һалда рәһбәрлик, демәк олар, һәр јердә Бакунинин бөјүк һај-күј галдыран достлары вә тәрәфдарларынын әлиндәдир; лакин, јәгин, мәсәлә даһа дүрүст арашдырылдыгда ајдын олар ки, онларын архасында ҹамаат аздыр, чүнки, Италија фәһләләринин чох бөјүк әксәријјәти һәлә индијә гәдәр мадзинистләрдән ибарәтдир вә нә гәдәр ки, Интернасионал орада сијасәтдән имтина етмәклә ејни бир шеј һесаб едилир, о вахта гәдәр онлардан ибарәт олараг галаҹагдыр.

Лакин һәр һалда Италијада вәзијјәт беләдир ки, бакунистләр орада һәләлик Интернасионалда ағалыг едирләр. Баш Шура бундан һеч шикајәтләнмәк фикриндә дә дејилдир; италијалыларын истәдикләри гәдәр ахмаглыг етмәјә һаглары вардыр. Баш Шура исә буна јалныз динҹ мүбаһисәләр јолу илә мане олаҹагдыр. Онларын конгресә јуралылар руһунда тәрәфдар олдугларыны билдирмәјә дә һаглары вардыр, һәрчәнд, әлбәттә, јенићә гошулмуш олан вә һәлә һеч бир шејдән хәбәри олмајан бөлмәләрин белә бир мәсәләдә дәрһал мүәјјән бир тәрәфә кечмәләри, хүсусилә дә *һәр ики* тәрәфи динләмәздән әввәл кечмәләри сон дәрәҹә гәрибәдир! Мән бу барәдә өз бахышымы туринлиләрә ачыг билдирмишәм вә бу руһда чыхыш едән башга бөлмәләр һаггында да белә едәҹәјәм. Чүнки тә'мимнамәнин[285] тәләбләринә гошулмаг һаггында һәр ҹүр белә бәјанат орада Баш Шураја гаршы олан јалан иттиһам вә бөһтанлары долајы јолла бәјәнмәкдән ибарәтдир, һәм дә

Баш Шура јахын заманда бу мәсәлә һаггында өз тә'мимнамәсини бурахачагдыр*. Әкәр Сиз *бунун бурахылачағы вахта гәдәр* миланлыларын белә бир бәјанат вермәсинә мане ола билсәниз, бунунла Сиз бизим бүтүн арзуларымызы јеринә јетирмиш оларсыныз.

Ән күлүнчү будур ки, јурчулара тәрәфдар чыхан вә, демәли, бурада бизи авторитаризмдә төһмәтләндирән ејни туринлиләр инди бирдән-бирә Баш Шурадан тәләб едирләр ки, о, рәгабәт апаран Турин Фәһлә федерасијасына гаршы чыхсын, һәм дә һәлә һеч бир заман етмәдији дәрәчәдә авторитар руһда она гаршы чыхсын, тәләб едирләр ки, Баш Шура «Ficcanaso»[286]-дан олан вә һеч Интернасионала дахил олмајан Бекеллини рәдд етсин вә с. Һәм дә бунларын һамысы биз Фәһлә федерасијасыны динләмәздән әввәл, *онун* бу барәдә нә дејәчәјини ешитмәздән әввәл олмалы имиш!

Кечән базар ертәси** мән Сизә јуралыларын тә'мимнамәси чап едилмиш «Révolution Sociale»[217]-ни, Ченеврәдә чыхан «Égalité»[107]-нин бир нөмрәсини (тәәссүф ки, мәндә, јуралылардан ијирми гат чох фәһләни тәмсил едән Ченеврә федерасија комитәсинин[287] чавабы дәрч едилән даһа һеч бир нөмрәси јохдур) вә «Volksstaat»[51]-ын бир нөмрәсини көндәрдим, Сиз бурадан көрәрсиниз ки, Алманијада бу әһвалат барәсиндә нә дүшүнүрләр. Саксонија гурултајы—60 јердән 120 нүмајәндә—*јекдилликлә* Баш Шураја тәрәфдар олмушдур[288].

— Белчика гурултајы (25—26 декабр) Низамнамәјә јенидән бахылмасыны, лакин *нөвбәти* конгресдә (сентјабрда) бахылмасыны тәләб едир[289]. Франсадан бизә һәр күн бәјәнмә һаггында мә'лумат кәлир. Бурада, Инкилтәрәдә, бүтүн бу интригалар, өзлүјүндә ајдындыр ки, һеч бир зәмин тапмыр. Һәм дә, әлбәттә, Баш Шура бир нечә нәфәр интригачы вә копчунун арзусу илә фөвгәл'адә конгрес чағырмајачагдыр. Нә гәдәр ки бу чәнаблар ганун зәмин үзәриндә дуруурлар, Баш Шура һәвәслә онлара фәалијјәт азадлығы верир—ән мүхтәлиф үнсүрләрин бу коалисијасы тезликлә өз-өзүнә дағылачагдыр; лакин онлар Низамнамәјә вә ја конгресләрин гәрарларына зидд бир иш көрсәләр Баш Шура өз вәзифәсини јеринә јетирәчәкдир.

Әкәр бир тәсәввүр етсән ки, нә кими бир вахтда,—məhз Интернасионал һәр јердә ән гызғын сурәтдә тә'гиб олундуғу бир заманда,—бу адамлар гәсд дүзәлдирләр, онда гәтијјән белә бир фикирдән узаглаша билмәзсән ки, бу ишдә бејнәлхалг полис ичәрисиндән олан чәнабларын әли вардыр. Бу

* Бах: бу чилд, сәһ. 276—319. *Ред.*

** — јанварын 22-дә. *Ред.*

доғрудан да beләдир. Безједә полисин баш комиссары Ченеврә бакунистчиләринин мүхбиридир*. Ики нәфәр көркәмли бакунист, лионлу Албер Ришар вә Леблан бурада идиләр вә бир нәфәр фәһләјә, лионлу Шолла мүрачиәт едиб демишләр ки, Тјери јыхмаг үчүн јеканә васитә јенидән Бонапарты тахта әјләшдирмәкдир, буна көрә дә онлар *Бонапартын пулу илә* һәр јери кәзирләр ки, *Бонапартын бәрпа олунмасы леһинә* мүһачирләр арасында *тәблиғат* апарсынлар! Бу чәнаблар сијасәтдән имтина етмәк бах буна дејирләр! Берлиндә Бисмаркын пул бурахдығы «Neuer Social-Demokrat»[226]да бу дилдә данышыр. Бу ишдә рус полисинин нә дәрәчәдә әли олмасы мәсәләсини мән һәләлик ачыг гојурам, лакин Бакунин Нечајев әһвалатына чох гарышмышды. (Доғрудур, о буну инкар едир, лакин рус сәнәдләринин әсли бурада бизим әлимиздәдир, Маркс вә мән русча баша дүшдүјүмүзә көрә исә, о бизи алдада билмәз)[206]. Нечајев исә ја фитнәкар рус акентидир, ја да һәр һалда, белә һәрәкәт едирди; бундан әлавә Бакунинин рус достлары арасында һәр чүр шүбһәли шәхсләр вардыр.

Мән чох тәәссүф едирәм ки, Сиз өз јериниздән мәһрум олмушсунуз, мән гәсдән Сизә јазырдым ки, Сиз буна сәбәб ола биләчәк һеч бир шејә јол вермәјәсиниз. Сизин Миланда олмағыныз Интернасионал үчүн, ачыг чыхыш васитәсилә әлдә едилә биләчәк чүзи фајдадан хејли артыг дәрәчәдә вачибдир: кизли һәрәкәт етдикдә дә чох иш көрмәк олар вә с. Әкәр мән тәрчүмә чәһәтдән Сизә көмәк едә биләрәмсә, буну ән бөјүк бир мәмнунијјәтлә едәрәм. Анчаг мәнә дејин кәрәк, Сиз *һансы* дилләрдән *һансы* дилләрә тәрчүмә едә билирсиниз вә мән *нәдә* Сизин үчүн фајдалы ола биләрәм.

Беләликлә, полис көпәкләри мәним шәклими дә әлә кечиртдиләр. Сизә башгасыны көндәрирәм вә хаһиш едирәм өзүнүзүн ики шәклинизи көндәрәсиниз: бири онун үчүндүр ки, фрејлејн Маркс өз атасынын бир шәклини Сизин үчүн версин (тәкчә онда бир нечә јахшы шәкли вардыр).

Бир даһа Сиздән хаһиш едирәм, Бакунинлә әлагәдар олан *бүтүн* адамларла еһтијатлы оласыныз. Бүтүн тәригәтләрин фәргли чәһәти үмумијјәтлә бундадыр ки, бунларын үзвләри бир-бириндән мөһкәм јапышыр вә интригачылыг едирләр. *Сизин верәчәјиниз һәр бир мә'лумат*—әмин ола биләрсиниз—дәрһал Бакунинә чатдырылачагдыр. Онун принсипләриндән бири белә бир мүддәадан ибарәтдир ки, өз сөзүнә сәдагәт вә бу чүр шејләр буржуа мөвһуматындан башга бир шеј дејилдир вә һәгиги ингилабчы иш хатиринә бунлара һәмишә көз

---

* — Буске. *Ред.*

јуммалыдыр. Русијада о буну ачыг сөјләјир, Гәрби Авропада исә бу—кизли бир нәзәријјәдир.

Мәнә *мүмкүн гәдәр тезликлә јазын.* Әкәр биз наил ола билсәк ки, Милан бөлмәси Италија бөлмәләринин үмуми бағыртысында иштирак етмәсин, бу чох јахшы оларды...

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 33-чү чилд, сәһ. 327—333.

ЕНКЕЛС—АВГУСТ БЕБЕЛӘ

ҺУБЕРТУСБУРГА

Лондон, 20 ијун 1873-чү ил.

Мән әввәлчә Сизин мәктубунуза чаваб верирәм, чүнки Либкнехтин мәктубу һәлә Марксдадыр вә о инди бу мәктубу тапа билмир.

Һеч дә Һепнер дејил, Јоркун Комитә адындан јазылыб Һепнерә көндәрилән мәктубу бизи бурада тәшвишә салды ки, партија рәһбәрлији—тәәссүф ки, башдан-баша лассалчы олан бу рәһбәрлик—Сизин һәбсдә олмағыныздан истифадә едәрәк «Volksstaat»[51]-ы «вичданлы» «Neuer Social-Demokrat»[226] кими бир шејә чевирәр. Белә бир нијјәт Јоркун һәрәкәтләриндән ачыг-ајдын көрүнүр, Комитә исә редакторлары тә'јин етмәк вә вәзифәдән көтүрмәк һүгугуну өз әлинә кечирдијинә көрә, шүбһәсиз, тәһлүкә чох бөјүк иди. Һепнерин сүркүн едиләчәјинин көзләнилмәси бу планларын һәјата кечирилмәси үчүн даһа кениш имканлар јарадырды. Белә бир шәраитдә биз ишин нә јердә олдуғуну тамамилә дүрүст билмәли идик; һәмин мәктублашмаја да сәбәб будур...

Партијанын лассалчылыға мүнасибәтинә кәлдикдә Сиз, ајры-ајры һалларда нә кими бир тактика тәтбиг етмәк лазым кәлдији һаггында, әлбәттә, биздән даһа јахшы фикир јеридә биләрсиниз. Лакин ашағыдакы чәһәти дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Сизин кими, мүәјјән дәрәчәјә гәдәр үмумалман фәһлә иттифагы[270] илә рәгабәт апармаг лазым кәлдикдә, асанлыгла рәгибә олдугча чох диггәт јетирмәјә башлајырсан вә һәр бир мүнасибәтлә һәр шејдән әввәл онун һаггында дүшүнмәјә адәт едирсән. Лакин ахы Үмумалманија фәһлә иттифагы илә Сосиал-демократ фәһлә партијасы бирликдә һәлә дә Алманија фәһлә синфинин јалныз чүзи бир азлығыны тәшкил едир. Бизим чох илләрин тәчрүбәси илә тәсдиг олунан фикримизә көрә исә тәблиғатда дүзкүн тактика, каһ бир јердә, каһ да башга бир јердә тәшкилатын үзвү олан ајры-ајры шәхсләри вә групдары әлејһдарын тә'сириндән узаглашдырмагдан ибарәт де-

јил, һәрәката һәлә чәлб едилмәмиш олан кениш күтләләрә тә'сир көстәрмәкдән ибарәтдир. Бизим өзүмүзүн јеничә чәлб етдијимиз тәзә бир адам, һәмишә партијаја өзләри илә бирликдә өз јанлыш көрүшләринин үнсүрләрини кәтирән он нәфәр лассалчы фәраридән даһа гијмәтлидир. Әкәр күтләләри онларын *јерли башчылары* илә бирликдә дејил, ајрылыгда чәлб етмәк мүмкүн олсајды, бу һәлә бабат оларды. Тәәссүф ки, һәмишә әлавә олараг чохлу бу чүр башчылар да кәлир, бунлар исә өз әввәлки ачыг чыхышлары илә, бәлкә дә өз әввәлки бахышлары илә бағлы олурлар вә һәр нечә олса да көстәрмәлидирләр ки, онлар өз принсипләриндән әл чәкмәмишләр, әксинә, Сосиал-демократ фәһлә партијасы, *әсл* лассалчылыг тәблиғ едир. Ејзенахда[290] да бәла мәһз бунда иди— о заман бу, бәлкә дә, лабүд бир бәла иди,—лакин һәмин үнсүрләр партијаја сөзсүз зәрәр вурдулар вә мән билирәм ки, һазырда партија, о заман она гошуланлар олмасајды да, һәр һалда, ән азы индики гәдәр күчлү олмаздымы. Һәр һалда, мәнчә, һәмин үнсүрләр әлавә гүввә алсајдылар, бу бир бәдбәхтлик оларды.

«Бирләшмә» һаггындакы бағыртылара алданмаг олмаз. Бу шүардан мәһз ән чох јапышанлар чәкишмәләрин башлыча тәшәббүсчүләридир; Исвечрә Јурасындакы индики бакунистләр, бүтүн тәфригәләрин бу тәшәббүсчүләри беләдирләр, онлар бирләшмәкдән башга һеч бир шеј һаггында бу гәдәр учадан бағырмырлар. Бу бирләшмә фанатикләри—ја һәр шеји гејри-мүәјјән бир һорра һалында гарышдырмаг истәјән мәһдуд адамлардыр, вә бу һорранын бир гәдәр галмасы кифајәтдир ки, бир газана төкүлмүш олан мүхтәлиф үнсүрләр бир-бирләрилә даһа кәскин бир зиддијјәтә кәлсинләр (Алманијада фәһләләрлә хырда буржуаларын барышмасыны тәблиғ едән чәнабларын симасында сизин чох көзәл бир нүмунәниз вардыр); ја да һәрәкаты шүурсуз сурәтдә (мәсәлән, Мүлберкер кими) вә ја шүурлу сурәтдә сахталашдырмаг истәјән адамлардыр. Буна көрә дә гаты тәригәтчиләр вә ән бөјүк дедигодучу вә әчлафлар бирләшмә һаггында мүәјјән заманларда һамыдан бәрк бағырырлар. Биз өмрүмүз бoју, бирләшмәнин чығырған тәблиғатчыларында көрдүјүмүздән даһа чох, һеч кәсдә хоша кәлмәјән һаллар вә һијләләр көрмәмишик.

Әлбәттә, һәр бир партија рәһбәрлији мүвәффәгијјәт газанмаға сә'ј едир, бу да чох јахшыдыр. Лакин елә шәраит олур ки, *дәрһал* әлдә едилә билән мүвәффәгијјәти даһа мүһүм шејләр үчүн гурбан вермәк чәсарәти лазым кәлир. Хүсусән бизим партијамыз кими, сон мүвәффәгијјәти тамамилә тә'мин едилмиш вә бизим заманымызда, бизим көзүмүзүн гаршысында олдугча јүксәлмиш олан бир партија һеч дә һәмишә вә гәти

сурәтдә дәрһал мүвәффәгијјәт газанмаға мөһтач дејилдир. Мисал үчүн Интернасионалы көтүрүн. Коммунадан сонра онун чох бөјүк мүвәффәгијјәти вар иди. Бәрк горхуја дүшмүш буржуалар ону һәр шејә гадир е'лан етдиләр. Интернасионал үзвләринин бөјүк әксәријјәти белә дүшүнүрдү ки, һәмишә бу чүр давам едәчәкдир. Биз исә чох көзәл билирдик ки, говуг *партламалыдыр.* Интернасионала һәр чүр зир-зибил гошулурду. Орада олан тәригәтчиләр һәјасызлашмышдылар, онлар Интернасионала мәнсуб олмаларындан суи-истифадә едир вә үмид бәсләјирдиләр ки, онларын ән бөјүк ахмаглыг вә алчаглыгларына јол вериләчәкдир. Биз буна дөзмәдик. Говуғун бир заман партламалы олдуғуну чох көзәл билдијимизә көрә биз фәлакәти узаглашдырмаға дејил, бундан Интернасионалы тәмиз вә сахталашдырылмамыш шәкилдә чыхармаға чалышырдыг. Һаагада[230] говуг партлады вә Сиз билирсиниз ки, конгресдә иштирак едәнләрин чоху бөјүк бир мә'јуслуг һиссилә евләринә гајытды. Һалбуки, мә'јус олан вә Интернасионалда үмуми гардашлыг вә барышыг идеалы тапачагларыны хәјал едән бу адамларын демәк олар һамысы өз јерләриндә олдуглары заман Һаагада баш вермиш чәкишмәдән даһа кәскин бир чәкишмә илә мәшғул олурду! Тәригәтчилик едән деди-годучулар инди барышыг тәблиғ едир вә бизим һаггымызда бағырырлар ки, биз јола кетмәјән адамларыг, диктаторуг! Әкәр биз Һаагада барышганлыг руһунда чыхыш етсәјдик, әкәр биз јетишмиш олан парчаланманы пәрдәләсәјдик,— бунун нәтичәләри нечә оларды? Тәригәтчиләр, јә'ни бакунистләр әлавә бир ил вахт газанардылар ки, Интернасионал адындан даһа бөјүк ахмаглыг вә алчаглыг етсинләр; ән чох инкишаф етмиш өлкәләрин фәһләләри нифрәтлә үз дөндәрәрдиләр; говуг партламазды, о, санчагла дешилиб јаваш-јаваш јығышарды вә ән јахын конгрес, һәр һалда бөһранын өзүнү көстәрмәли олдуғу конгрес ән алчаг адамлар арасында деди-годуја чевриләрди, чүнки *принсип* артыг Һаагада гурбан верилмиш оларды! Бах онда Интернасионал һәгигәтән мәһв оларды, «бирлик» нәтичәсиндә мәһв оларды!—Бунун әвәзиндә биз чүрүк үнсүрләрдән јахамызы шәрәфлә гуртардыг—ахырынчы, һәлледичи ичласда иштирак едән Коммуна үзвләри дејирләр ки, Коммунанын һеч бир ичласы Авропа пролетариатына хәјанәт едәнләрә гаршы олан бу мәһкәмә гәдәр онлара бөјүк тә'сир көстәрмәмишдир—; биз онлара он ај әрзиндә вар гүввәләри илә јалан данышмаг, бөһтан атмаг, интрига апармаг имканы вердик, бәс бундан нә чыхды? Интернасионалын чох бөјүк әксәријјәтинин бу сахта нүмајәндәләри инди өзләри дејирләр ки, јахынларда олачаг конгресә кәлмәјә чәсарәт етмирләр (бунун тәфәррүаты һәмин мәктубла бирликдә «Volkss-

taat»* үчүн көндәрилән мәгаләдә верилир). Әкәр биз бир дә иш көрмәли олсајдыг, үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә башга чүр һәрәкәт етмәздик; тактика сәһвләри, әлбәттә, һәмишә ола биләр.

Һәр һалда, мән әминәм ки, лассалчылар ичәрисиндән ән јахшы үнсүрләр бир заман өзләри сизин јаныныза кәләчәкләр, буна көрә дә мејвә һәлә јетишмәмишкән, бирләшмә тәрәфдарларынын истәдији кими, ону дәрмәк ағылсызлыг оларды.

Лакин һәлә гоча Һекел демишди: партија јашамаға гадир олдуғуну *парчаланмаја* кетмәклә вә бу парчаланмаја давам кәтирмәјә гадир олмагла[291] сүбут едир. Пролетариатын һәрәкаты лабүд сурәтдә мүхтәлиф инкишаф пилләләриндән кечир; һәр бир пилләдә адамларын бир һиссәси илишиб галараг, даһа ирәли кетмир. Анчаг бунунла изаһ олунур ки, нәјә көрә «пролетариатын һәмрә'јлији» әслиндә һәр јердә мүхтәлиф партија груплашмалары шәклиндә һәјата кечир вә бунлар, ән ағыр тә'гибләр дөврүндә Рома империјасындакы христиан тәригәтләри кими бир-бирилә өлүм-дирим мүбаризәси апарырлар.

Сиз кәрәк буну да унутмајасыныз ки, мәсәлән, «Volksstaat»а нисбәтән «Neuer Social-Demokrat»ын абунәчиләри даһа чохдурса, буна сәбәб одур ки, һәр бир *тәригәтдә* һөкмән фанатизм вардыр вә бу фанатизмә көрә—хүсусилә дә тәригәтин тәзә олдуғу јердә (мәсәлән, Шлезвиг-Һолштејндә Үмумалманија фәһлә иттифагы кими)—о, һеч бир тәригәтчилик һәрәкәтләри олмадан садәчә әсл һәрәкаты тәмсил едән партијаја нисбәтән дәрһал даһа бөјүк мүвәффәгијјәтләр газаныр. Лакин фанатизм узун давам етмир.

Сөзүмү гуртарырам, инди почта јола дүшүр. Тәләсик бир шеји дә гејд едим: франсыз дилинә тәрчүмә** гуртармајынча (тәгрибән ијулун ахырларында), Маркс Лассала[292] киришә билмәјәчәкдир, һәм дә онун истираһәтә чох еһтијачы вардыр, чүнки олдугча јорулмушдур...

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 33-чү чилд, сәһ. 492—496.

---

* *Ф. Енкелс.* «Интернасионалда» (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 453—456). *Ред.*

** — «Капитал»ын биринчи чилдини. *Ред.*

ЕНКЕЛС—ФРИДРИХ АДОЛФ ЗОРКЕЈƏ

ҺОБОКЕНƏ

Лондон, 12[—17] сентjабр 1874-чү ил.

Сəн кедəндəн[293] сонра *көһнə* Интернасионал өз өмрүнү тамамилə баша вурду. Бу да јахшыдыр. О, Икинчи империја дөврүнə мəхсус иди, бу заман бүтүн Авропада һөкм сүрəн зүлм индичə тəзəдəн ојанан фəһлə һəрəкатындан бирлик вə һəр чүр дахили мүбаһисəдəн чəкинмəји тəлəб едирди. Бу елə бир заман иди ки, пролетариатын үмуми бејнəлхалг мəнафеји биринчи сыраја кечмишди. Алманија, Испанија, Италија, Данимарка тəзəчə һəрəката дахил олмушдулар вə ја һəлə тəзəчə дахил олурдулар. 1864-чү илдə бүтүн Авропада, јə'ни күтлəлəр ичəрисиндə һəрəкатын нəзəри характери һəлə һеч дə ајдын дејилди, алман коммунизми һəлə фəһлə партијасы кими мөвчуд дејилди, прудонизм чох зəиф олдуғуна көрə, өз севимли васитəсилə иш көрə билмирди. Бакуниннин јени чəфəнкијаты исə һəлə һəтта онун өз башында да јох иди; һəтта инкилис тредјунионларынын башчылары Низамнамəнин* кириш һиссəсиндə шəрһ едилəн програм əсасында һəрəката дахил олмағы мүмкүн һесаб едирдилəр. Биринчи бөјүк мүвəффəгијјəт бүтүн фраксијаларын бу садəлөвһ əмəкдашлығыны позмалы иди. Белə бир мүвəффəгијјəт Коммуна иди, о, шүбһəсиз, Интернасионалын мə'нəви јетирмəси иди, һəрчəнд Интернасионал онун јаранмасы үчүн һеч бир иш көрмəмишди; белəликлə, Коммунанын мəс'улијјəти мүəјјəн дəрəчəјə гəдəр тамамилə һаглы олараг Интернасионалын үзəринə гојулурду. Коммуна сајəсиндə Интернасионал Авропада мə'нəви бир гүввə олдугда исə,—дəрһал деди-году башланды. Һəр бир чəрəјан бу мүвəффəгијјəтдəн өзү үчүн истифадə етмək истəјирди. Лабүд олан дағылма башланды. Көһнə кениш програм əсасында иши давам етдирмəјə һəгигəтəн һазыр олан јеканə адамларын артмагда олан гүввəсинə,—алман коммунистлəринə—гаршы олан һəсəд Белчика прудонистлəрини бакунист авантүристлəрин гучағына атды. Һаага конгреси[230] һəгигəтдə сон нөгтə иди, һəм дə һəр ики партија үчүн сон нөгтə иди. Америка јеканə бир өлкə иди ки, орада Интернасионал ады илə һəлə бə'зи ишлəр көрмəк оларды, буна көрə дə сағлам инстинкт али рəһбəрлији ораја көчүрмəк лазым кəлдијини көстəрди. Лакин инди орада да онун нүфузу битмишдир вə бундан сонра она јени һəјат вермəк үчүн һəр чүр сə'ј көстəрилмəси ахмаглыгдан вə һəдəр јерə гүввə сəрф етмəкдəн ибарəт оларды. Он ил əрзиндə Ин-

---

* Бах: бу чилд, сəһ. 15—16. *Ред.*

тернасионал Авропа тарихинин бир тәрәфи үзәриндә—мәһз кәләчәјин рүшејмләри олан тәрәфи үзәриндә һөкм сүрмүшдү вә о өз көрдүјү ишә ифтихарла нәзәр сала биләр. Лакин өз көһнә формасында о өз өмрүнү баша вурмушдур. Көһнәси кими јени бир Интернасионал јаранмасы үчүн, бүтүн өлкәләрин бүтүн пролетар партијалары иттифагынын јаранмасы үчүн, бундан өтрү 1849—1864-чү илләрдә олдуғу кими, фәһлә һәрәкатынын һәр јердә јатырылмасы лазым иди. Лакин бунун үчүн инди пролетар дүнјасы олдугча бөјүк, олдугча кениш олмушдур. Мәним фикримчә, кәләчәк Интернасионал—бир сыра илләр боју Марксын әсәрләри өз тә'сирини көстәрдикдән сонра—халис коммунист Интернасионалы олачаг вә мәһз бизим принсипләримизи ирәли сүрәчәкдир...

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 33-чү чилд, сәһ. 537—538.

ГЕЈДЛӘР

КӨСТӘРИЧИЛӘР

ГЕЈДЛӘР

1 1864-чү ил сентјабрын 28-дә Лондондакы Сент-Мартинс-һоллда фәһләләрин бөјүк бејнәлхалг јығынчағы кечирилмиш, һәмин јығынчагда Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији тә'сис едилмиш (сонралар Биринчи Интернасионал кими танынмышдыр) вә Мүвәггәти комитә сечилмишди. Қ. Маркс бу Қомитәнин тәркибинә, сонра исә Бирлијин програм сәнәдләринин тәртиб олунмасы үчүн октјабрын 5-дә Қомитәнин биринчи ичласында тә'јин едилән комиссијанын тәркибинә сечилмишди. Қомиссија октјабрын 20-дә Маркса тапшырды ки, Маркс хәстә оларкән һазырланмыш вә мадзиничи вә оуенчи идејалары руһунда јазылмыш сәнәди редактә етсин. Һәмин сәнәдин әвәзиндә Маркс әслиндә ики тамамилә јени сәнәд—*«Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Тә'сис Манифести»ни* вә *«Бирлијин Мүвәггәти Низамнамәси»ни* јазды,—бу сәнәдләр октјабрын 27-дә комиссијанын ичласында бәјәнилди. 1864-чү ил нојабрын 1-дә Мүвәггәти комитә «Манифест»и вә «Низамнамә»ни бирсәслә тәсдиг етди; комитә Бирлијин рәһбәр органы кими тәшкил олунмушду. Тарихә Интернасионалын Баш Шурасы кими дахил олмуш һәмин орган 1866-чы илин ахырынадәк әсасән Мәркәзи Шура адланырды. Қарл Маркс Баш Шуранын фактик рәһбәри иди. Маркс Баш Шуранын әсл тәшкилатчысы, рәһбәри, бир чох мүрачиәтнамәләрин, бәјанатларын, гәтнамәләрин вә башга сәнәдләрин мүәллифи иди.

Маркс биринчи програм сәнәди олан «Тә'сис манифести»ндә фәһлә күтләләринә сијаси һакимијјәти әлә алмаг, мүстәгил пролетар партијасы јаратмаг, һабелә мүхтәлиф өлкәләрин фәһләләри арасында гардашлыг иттифагына наил олмаг зәрурәти һаггында фикри ашылајыр.

Илк дәфә 1864-чү илдә дәрч едилән «Тә'сис манифести» өз фәалијјәтини 1876-чы илдә дајандыран I Интернасионалын бүтүн тарихи әрзиндә дәфәләрлә нәшр олунмушдур.—*5.*

2 *«Боғучулар»* (garroters) өз гурбанынын боғазындан јапышан сојғунчулары XIX әсрин 60-чы илләриндә белә адландырырдылар.—*5.*

3 *«Көј китаблар»* (Blue Books)—Инкилтәрә парламенти материалларынын вә харичи ишләр назирлијинин дипломатик сәнәдләринин дәрч олундуғу китабларын үмуми ады; көј рәнкли габыгларына көрә белә адландырылырды. Һәмин китаблар Инкилтәрәдә XVII әсрдән нәшр едилир вә бу өлкә-

нин игтисади вә дипломатик тарихини өјрәнмәк үчүн башлыча рәсми мәнбәдир.

6-чы сәһифәдә «Сүркүн вә каторга ишләринә аид ганунларын тә'сир гүввәсини тәһгиг едән комиссијанын һесабаты»ндан (I чилд, Лондон, 1863); 94-чү сәһифәдә «Ә'лаһәзрәт краличанын сәнаје вә тред-јунионларын мәсәләләри үзрә харичи нүмајәндәликләрлә јазышмасы»ндан (Лондон, 1867) сөһбәт кедир.—*6, 96.*

4 *Америкада Вәтәндаш мүһарибәси* (1861—1865) Шималын сәнаје штатлары илә Чәнубун гијам галдырмыш гулдар штатлары арасында апарылырды. Инкилтәрәнин фәһлә синфи плантаторлары—гул саһибләрини мүдафиә едән инкилис буржуазијасынын сијасәти әлејһинә чыхды вә Инкилтәрәнин АБШ-да Вәтәндаш мүһарибәсинә мүдахиләсинин гаршысыны алды.—*6, 20, 41, 95, 125, 172.*

5 Иш күнүнә ганунверичилик јолу илә он саатлыг һәдд гојулмасы уғрунда фәһлә синфинин мүбаризәси Инкилтәрәдә XVIII әсрин ахырларында апарылмыш вә XIX әсрин 30-чу илләринин әввәлләриндә пролетариатын кениш күтләләрини әһатә етмишди.

Јалныз јенијетмәләрә вә гадынлара шамил едилән он саатлыг иш күнү һаггында гануну парламент 1847-чи ил ијунун 8-дә гәбул етди. Лакин бир чох фабрикчиләр бу гануну ишдә позурдулар.—*11, 38.*

6 *«Үмуми Низамнамә»* 1871-чи илин сентјабрында Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Лондон конфрансында гәбул олунмушду. Онун әсасыны 1864-чү илдә I Интернасионал тә'сис едиләркән, Маркс тәрәфиндән тәртиб олунан «Мүвәггәти Низамнамә» тәшкил едирди (бах: 1-чи гејд). 1872-чи илин сентјабрында Һаага конгреси Маркс вә Енкелс тәрәфиндән јазылмыш гәтнамәни—7-чи маддәдән сонра «Низамнамә»јә 7а әлавә маддәсинин дахил едилмәси һаггында гәтнамә гәбул етмишди; әлавә маддәдә 1871-чи илдә Лондон конфрансында фәһлә синфинин сијаси фәалијјәти һаггында гәбул олунмуш IX гәтнамәнин (бах: бу чилд, сәһ. 301—302, гејд) мәзмунунун хүласәси верилмишдир. «Низамнамә»јә 7а маддәсинин дахил едилмәси һаггында Һаага конгресинин гәтнамәси үчүн бах: бу чилд, сәһ. 325.—*15.*

7 АБШ президенти А. Линколна президент вәзифәсинә икинчи дәфә сечилмәси мүнасибәтилә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин *мурачиәтини* Баш Шуранын гәрары илә Маркс јазмышдыр. АБШ-да Вәтәндаш мүһарибәсинин гызғын чағында бу мүрачиәт бөјүк әһәмијјәтә малик иди. Мүрачиәтдә гејд едилирди ки, Америкада көләлијә гаршы мүһарибә бүтүн бејнәлхалг пролетариатын мүгәддәраты үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Маркс јазырды ки, Интернасионалын мүхтәлиф өлкәләрдәки бөлмәләринин вәзифәси «һеч дә тәкчә фәһлә синфинин тәшкилат мәркәзләри олмагдан дејил, һәм дә мүхтәлиф өлкәләрдә бизим сон мәгсәдимизә—*фәһлә синфинин игтисади азадлығына* көмәк едән һәр чүр сијаси һәрәкаты мүдафиә етмәкдән ибарәтдир» (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 445). Маркс она наил олмаға чалышырды ки, фәһлә синфи үмумдемократик һәрәкатда авангард олмаг кими шәрәфли ролу јеринә јетирсин, милли вә бејнәлхалг мигјасда мүстәгил сијаси гүввә кими чыхыш етсин.

Маркс вә Енкелс һәр чүр мүтәрәгги, демократик һәрәкаты мүдафиә едәрәк, пролетариатда вә онун Интернасионалдакы габагчыл хадимләриндә мәзлум халгларын өз азадлығы уғрунда мүбаризәсинә әсл бејнәлмиләлчилик мүнасибәти тәрбијә едирдиләр.—*19.*

8 Инкилтәрәнин Шимали Америкадакы 13 мүстәмләкәсинин нүмајәндәләри тәрәфиндән 1776-чы ил ијулун 4-дә Филаделфија конгресиндә гәбул

олунан вә Шимали Америкадакы мүстәмләкәләрин Инкилтәрәдән ајрылдығыны вә мүстәгил республика—Америка Бирләшмиш Штатлары тәшкил олундуғуну е'лан едән *«Истиглалијјәт бәјаннамәси»* нәзәрдә тутулур. Һәмин сәнәддә шәхсијјәт азадлығы, вәтәндашларын ганун гаршысында бәрабәрлији, халг суверенлији һаггында мүддәа кими буржуа-демократик принсипләри ифадә олунмушду. Лакин Америка буржуазијасы вә ири торпаг саһибләри бәјаннамәдә е'лан олунмуш демократик һүгуглары лап әввәлдән позмаға башладылар, халг күтләләрини сијаси һәјатда иштирак етмәкдән узаглашдырдылар вә республика әһалисинин чох һиссәсини тәшкил едән зәнчиләри ади инсан һүгугларындан мәһрум етмиш көләлик тә'сисатыны горујуб сахладылар.—*19*.

[9] *Памбыг бөһранынын* јаранмасына сәбәб Вәтәндаш мүһарибәси заманы чәнуб гулдар штатларынын шималлыларын донанмасы тәрәфиндән блокадаја алынмасы үзүндән памбыг дашынмасына ара верилмәси иди. Авропа памбыг-парча сәнајесинин хејли һиссәсинин иши позулмушду; бу исә фәһләләрин вәзијјәтинә ағыр тә'сир көстәрмишди. Бүтүн мәһрумијјәтләрә бахмајараг, Авропа пролетариаты Шимал штатларыны гәтијјәтлә мүдафиә едирди.—*20*.

[10] *Инкилтәрәнин Шимали Америкадакы мүстәмләкәләринин* Инкилтәрә ағалығына гаршы *истиглалијјәт уғрунда мүһарибәсинә* (1775—1783) сәбәб тәшәккүл тапан Америка буржуа милләтинин мүстәгиллијә вә капитализмин инкишафы үчүн манечилик төрәдән әнкәлләри мәһв етмәјә наил олмаг арзусу иди. Шимали америкалыларын гәләбәси нәтичәсиндә мүстәгил буржуа дөвләти—Америка Бирләшмиш Штатлары јарадылды.—*20, 94, 173*.

[11] Маркс *«Прудон һаггында»* мәгаләни «Social Demokrat» гәзетинин редактору Швејтсерин хаһиши илә Прудонун вәфаты мүнасибәтилә јазмышдыр. «Фәлсәфә јохсуллуғу» әсәриндә Маркс Прудонун фәлсәфи, игтисади вә сијаси көрүшләринә вердији тәнгидә бир нөв јекун вурараг, прудонизм идеолокијасынын тамамилә әсассыз олдуғуну ачыб көстәрмишдир. Маркс Прудонун «ичтимаи мәсәләнин һәллинә» јөнәлдилән әмәли лајиһәләринә тохунараг, Прудонун ирәли сүрдүјү «һавајы кредит» идејасыны вә һәмин кредитә әсасланан «халг банкы» идејасыны, Прудон мәктәбинин чанфәшанлыгла тәблиғ етдији бу идејаны—Марксын сөзләри илә десәк «башдан-ајағадәк *мешшан* фантазијасыны» мәһведичи тәнгид атәшинә тутур. Маркс Прудона вердији гијмәтә јекун вурараг, ону хырда буржуазијанын типик идеологу кими сәчијјәләндирир.—*21*.

[12] *«Social-Demokrat»* («Сосиал-Демократ»)—лассалчы Үмумалман фәһлә иттифагынын органы. Бу адла гәзет 1864-чү ил декабрын 15-дән 1871-чи иләдәк Берлиндә нәшр едилмишдир; 1864—1867-чи илләрдә редактору И. Б. Швејтсер олмушдур.—*21, 460*.

[13] Прудонун «Essai de grammaire générale» («Үмуми грамматика тәчрүбәси») әсәри нәзәрдә тутулур; һәмин әсәр бу китабда верилмишдир: Bergier. «Les éléments primitis des langues». Besançon, 1837 (Бержје. «Дилләрин ибтидаи әсаслары». Безансон, 1837).—*21*.

[14] Ж. П. Бриссо де Варвилин „Recherches philosophiques. Sur le droit de propriété et sur le vol, considérés dans la nature et dans la société" («Фәлсәфи тәдгигләр. Тәбиәтдә вә чәмијјәтдә көтүрүлән мүлкијјәт һүгугу вә оғурлуг һаггында») әсәриндән бәһс едилир.—*23*.

[15] Ch. Dunoyer. «De la liberté du travail, ou Simple exposé des conditions dans lesquelles les forces humaines s'exercent avec le plus de puissance». T. I—III, Paris, 1845 (Ш. Дүнуаје. «Әмәк азадлығы һаггында, јахуд Инсан гүввәләринин өзүнү ән сәмәрәли шәкилдә көстәрдији шәраитин садәчә тәсвири». I—III чилдләр. Парис, 1845).—*26.*

[16] Франсада 1848-чи ил Феврал ингилабы нәзәрдә тутулур.—*26.*

[17] 1848-чи ил ијулун 31-дә Франса Милли мәчлисинин ичласында Прудонун нитги нәзәрдә тутулур. Прудон бу нитгиндә хырда буржуа утопик доктриналары руһунда бир сыра тәклифләр (борч фаизинин ләғв едилмәси вә и. а.) ирәли сүрмүш, ејни заманда 1848-чи ил ијунун 23—26-да Парисдә пролетар үсјанынын иштиракчыларына диван тутулмасыны зоракылыг вә өзбашыналыг тәзаһүрү кими сәчијјәләндирмишди.—*26.*

[18] *Ијун үсјаны*—1848-чи ил ијунун 23—26-да Парис фәһләләринин гәһрәманлыг үсјаны; франсыз буржуазијасы үсјаны олмазын бир амансызлыгла јатыртды. Үсјан тарихдә пролетариат илә буржуазија арасында биринчи бөјүк вәтәндаш мүһарибәси иди.—*26, 180, 199, 221, 229, 347.*

[19] Прудон тәрәфиндән Франса милли мәчлисинин малијјә комиссијасына верилән тәклифләр әлејһинә Тјерин 1848-чи ил ијулун 26-дакы нитги нәзәрдә тутулур.—*26.*

[20] «Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon Paris, 1850 («Һәвајы кредит, Ч-б. Фр. Бастиа илә ч. Прудон арасында дискуссија». Парис, 1850).—*27.*

[21] P. J. Proudhon. «Si les traités de 1815 ont cessé d'exister? Actes du futur congres». Paris, 1863 (П. Ж. Прудон. «1815-чи ил мүгавиләләри даһа мөвчуд дејилми? Кәләчәк конгресин актлары». Парис, 1863). Прудон бу әсәриндә Полша һаггында 1815-чи ил Вјана конгресинин гәрарларына јенидән бахылмасы әлејһинә вә Полша Милли азадлыг һәрәкатына Авропа демократијасынын јардым көстәрмәси әлејһинә чыхараг, бунунла да рус чаризминин зүлмкарлыг сијасәтинә һагг газандырырды.—*28.*

[22] Бу әсәр 1865-чи илин ијунунда Баш Шуранын ичласларында Марксын мә'рузәсинин мәтнидир. Һәмин әсәрдә Маркс өзүнүн изафи дәјәр нәзәријјәсинин әсасларыны илк дәфә ачыг шәрһ етмишдир. Әмәк һаггынын артмасынын фәһләләрин вәзијјәтини јахшылашдыра билмәјәчәјини иддиа едән вә тред-јунионларын фәалијјәтини зәрәрли һесаб етмәк лазым олдуғуну көстәрән Интернасионал үзвү Уестонун сәһв бахышларына гаршы билаваситә јөнәлдилән мә'рузә ејни заманда фәһләләрин игтисади мүбаризәсинә вә һәмкарлар иттифагларына мәнфи мүнасибәт бәсләјән прудончулара, һабелә лассалчылара зәрбә ендирирди. Маркс өз мә'рузәсиндә пролетарларын онлары истисмар едән капитал гаршысында пассивлик вә мутилијини тәблиғ етмәјә гаршы гәтијјәтлә чыхыш едир, фәһләләрин игтисади мүбаризәсинин ролуну вә әһәмијјәтини нәзәри чәһәтдән әсасландырыр, бу мүбаризәни пролетариатын сон мәгсәдинә—муздлу әмәк системинин ләғвинә табе етмәк зәрурәтини гејд едир. Мә'рузәнин мәтни Марксын әлјазмасы шәклиндә сахланмышдыр. Мә'рузә илк дәфә Марксын гызы Елеонора тәрәфиндән 1898-чи илдә Лондонда «Value, price and profit» («Дәјәр, гијмәт вә мәнфәәт») башлығы алтында Е. Евелингин мүгәддимәси илә дәрч етдирилмишдир. Әлјазмасында кириш һиссәсинин вә биринчи алты параграфын башлығы јох иди вә башлыглар Евелинг тәрәфиндән верилмишди. Индики нәшрдә үмуми башлыгдан савајы бүтүн башлыглар сахланмышдыр.—*30.*

[23] «Мүвәггәти Низамнамә»дә нәзәрдә тутулдуғу кими, 1865-чи илдә Брүсселдә конгрес чағырылмалы иди. Лакин конгрес әвәзинә Лондонда илкин конфранс чағырылды (бу конфранс һаггында 39-чу гејдә бах.)—*30*.

[24] Франсада буржуа ингилабы дөврүндә јакобин Конвенти 1793-чү вә 1794-чү илләрдә әмәк һаггынын сабит максимум дәрәчәси илә бәрабәр бир сыра ән зәрури мәһсулларын сабит максимум гијмәтләрини мүәјјән етмишди.—*38*.

[25] *Елмин инкишафына Британија јардым чәмијјәти* 1831-чи илдә јарадылмышдыр вә индијәдәк мөвчуддур. Маркс 1861-чи илин сентјабрында Чәмијјәтин игтисади бөлмәсинин јығынчағында У. Нјумарчын (Маркс онун фамилијасынын јазылышында сәһвә јол вермишдир) чыхышыны нәзәрдә тутур.—*38*.

[26] Бах: R. Owen. «Observations on the Effect of the Manufacturing System». London, 1817, p. 76 (Р. Оуен. «Сәнаје системинин тә'сири һаггында гејдләр». Лондон, 1817, сәһ. 76).—*39*.

[27] 1853—1856-чы илләрдәки Крым мүһарибәсиндән сөһбәт кедир.—*40*.

[28] XIX әсрин орталарында кәнд јерләриндә мәнзилләрин күтләви сурәтдә сөкүлмәсинин күчләнмәсиндә белә бир вәзијјәт рол ојнамышды ки, јохсулларын хејринә торпаг саһибинин өдәдији веркинин мигдары онун торпағында јашајан јохсулларын сајындан хејли дәрәчәдә асылы иди. Торпаг саһибләри өзләринин еһтијач дујмадыглары, лакин «артыг» кәнд әһалиси үчүн сығыначаг ола билән биналары билә-билә сөкүрдүләр. (Бу барәдә әтрафлы мә'лумат үчүн бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 23-чү чилд, сәһ. 686—705).—*40*.

[29] *Инчәсәнәт вә пешә чәмијјәти* (Society of Arts) 1754-чү илдә Лондонда тә'сис едилмиш буржуа маарифчи вә филантропик чәмијјәти. Ады чәкилән реферат Чон Мортонун оғлу Чон Чалмерс Мортон тәрәфиндән охунмушду.—*40, 127*.

[30] Харичдән тахыл кәтирилмәсини мәһдудлашдырмаға вә ја гадаған етмәјә доғру јөнәлдилән *тахыл ганунлары* адландырылан ганунлар Инкилтәрәдә ири торпаг саһибләринин—лендлордларын хејринә верилмишди. 1838-чи илдә Манчестер фабрикчиләри Кобден вә Брајт тахыл ганунларына гаршы Чәмијјәт тә'сис етмишдиләр. Там тичарәт азадлығы ирәли сүрән Чәмијјәт фәһләләрин әмәк һаггыны ашағы салмаг, торпаг аристократијасынын игтисади вә сијаси мөвгеләрини зәифләтмәк мәгсәди илә тахыл ганунларынын ләғв едилмәсинә чалышырды. Бу мүбаризә нәтичәсиндә 1846-чы илдә тахыл ганунларынын ләғв олунмасы һаггында ганун лајиһәси гәбул едилди ки, бу да торпаг аристократијасы үзәриндә сәнаје буржуазијасынын гәләбәси демәк иди.—*41, 100*.

[31] A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». Vol. I, Edinburgh, 1814, p. 93 (А. Смит. «Халгларын сәрвәтинин тәбиәт вә сәбәбләринин тәдгиги». I чилд, Единбург, 1814, сәһ. 93).—*56*.

[32] XVIII әсрин ахырында Франса буржуа ингилабы дөврүндә Инкилтәрәнин Франса әлејһинә апардығы мүһарибәләрдән сөһбәт кедир. Бу мүһарибәләр заманы Инкилтәрә һөкумәти өз өлкәсиндә зәһмәткеш күтләләрә гаршы амансыз террор режими мүәјјән етмишди. Мәсәлән, һәмин дөврдә

бир сыра халг иғтишашлары јатырылмыш вә фәһлә иттифагларыны гадаған едән ганунлар гәбул олунмушду.—*72, 146.*

33 Қ. Маркс Малтусун «An Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is regulated». London, 1815. («Рентанын тәбиәти вә артмасы һаггында, һабелә ону тәнзим едән принсипләр һаггында тәдгигат». Лондон, 1815) сәрлөвһәли памфлетини нәзәрдә тутур.—*72.*

34 *Иш евләри* Инкилтәрәдә XVII әсрдә јарадылмышды, 1834-чү илдә гәбул едилмиш «јохсуллар һаггында ганун»а көрә иш евләри јохсуллара јеканә көмәк формасына чеврилмишди; иш евләриндә һәбсхана—каторга режими һөкм сүрүрдү вә халг арасында «јохсуллар үчүн бастилијалар» адландырылмышды.—*72.*

35 *Чагкернаут* (Чаһаннәтһа)—һинд аллаһы Вишнунун тәчәссүмләриндән биридир. Чагкернаут мә'бәдинин каһинләри күтләви зијарәтдән бөјүк кәлир әлдә едирдиләр (һәм дә бајадера адланыб мә'бәддә јашајан гадынлар фаһишәлијә ширникдирилирди). Чагкернаут ајини һәддиндән артыг тәмтәраглы мәрасимлә, һабелә диндарларын өзләринә ишкәнчә вермәсинә, интиһар етмәсинә кәлиб чатан ифрат дини фанатизмлә фәргләнирди. Бөјүк бајрам күнләриндә диндарларын бә'зиләри өзләрини Вишну—Чагкернаутун тәсвирләри кәздирилән арабанын алтына атырдылар.—*73.*

36 Инкилтәрәдә XVI әсрдән мөвчуд олан *јохсуллар һаггында ганунлара* көрә һәр бир мәһәлләдә јохсулларын хејринә хүсуси верки алынырды; өзүнү вә аиләсини тә'мин едә билмәјән мәһәллә сакинләри јохсуллара көмәк кассасы васитәси илә јардым алырдылар.—*77.*

37 D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation» London, 1821, p. 479 (Д. Рикардо. «Сијаси игтисадын вә верки гојулушунун принсипләри һаггында». Лондон, 1821, сәһ. 479).—*79, 466.*

38 Бу *Тә'лимат* Маркс тәрәфиндән Мүвәггәти Мәркәзи Шуранын (сонралар Баш Шура адландырылмышдыр) нүмајәндәләри үчүн јазылмышдыр; һәмин нүмајәндәләр Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин 1866-чы ил сентјабрын 3—8-дә Ченеврәдә кечирилмиш I конгресинә көндәрилмишдиләр. Тә'лимат конгресдә мүзакирә едилмәли олан мәсәләләрин һәллини верирди. Тә'лиматда бир сыра конкрет вәзифәләр ирәли сүрүлмүшдү. Бу вәзифәләрин јеринә јетирилмәси уғрунда мүбаризә фәһлә күтләләрини сых бирләшдирмәли, онларын синфи шүуруну јүксәлтмәли, онлары фәһлә синфинин үмуми мүбаризәсинә чәлб етмәли иди. Тә'лиматда Маркс тәрәфиндән ифадә олунмуш доггуз бәндин алтысы: бејнәлмиләл фәалијјәт бирлији һаггында, иш күнүнүн гысалдылмасы һаггында, ушагларын вә гадынларын әмәји һаггында, кооператив әмәји һаггында, һәмкарлар иттифаглары һаггында, даими ордулар һаггында бәндләр конгресин гәтнамәләри кими гәбул едилди.—*82.*

39 1865-чи ил сентјабрын 25—29-да кечирилмиш *Лондон конфрансы* нәзәрдә тутулур; конфрансын ишиндә Баш Шуранын үзвләри вә ајры-ајры бөлмәләрин рәһбәрлији иштирак едирдиләр. Конфранс Баш Шуранын мә'рузәсини динләди, онун малијјә һесабатыны вә гаршыдакы конгресин күндәлијини тәсдиг етди. Һазырланмасына вә кечирилмәсинә Марксын рәһбәрлик етдији Лондон конфрансы Интернасионалын тәшәккүл тапдығы вә тәшкилатча формалашдығы дөврдә бөјүк рол ојнады.—*83, 278.*

40 Ганунверичиликлә 8 саатлыг иш күнү мүәјјән едилмәси һаггында мәсәлә Америка фәһлә гурултајында мүзакирә олунмушду; гурултај 1866-чы ил августун 20-дән 25-дәк Балтиморда кечирилмишди. Гурултај һәмчинин фәһләләрин сијаси фәалијјәти һаггында, кооператив бирликләри һаггында, бүтүн фәһләләрин тред-јунионларда бирләшмәси һаггында, тә'тилләр һаггында мәсәләләри вә башга мәсәләләри мүзакирә етди.—*85, 464.*

41 1865—1867-чи илләрдә сечки һүгугунун икинчи ислаһаты уғрунда үмумдемократик һәрәкатда Инкилтәрә тред-јунионларынын кениш иштиракындан сөһбәт кедир.

Сечки һүгугу ислаһаты тәрәфдарларынын 1865-чи ил февралын 23-дә кечирилмиш јығынчағында Интернасионалын Баш Шурасынын тәшәббүсү вә јахындан иштиракы илә Ислаһат чәмијјәтинин тә'сис олунмасы һаггында гәрар гәбул едилмишди; Ислаһат чәмијјәти фәһләләрин икинчи ислаһат уғрунда күтләви һәрәкатына рәһбәрлик үчүн сијаси мәркәз олду. Марксын тә'киди илә Ислаһат чәмијјәти өлкәнин јашлы киши әһалисинин һамысы үчүн үмуми сечки һүгугу тәләбини ирәли сүрмүшдү. Лакин Ислаһат чәмијјәтинин рәһбәрлијинә дахил олан буржуа радикалларынын тәрәддүдләри, һабелә тред-јунионларын оппортунист лидерләринин сазишчилији нәтичәсиндә Ислаһат чәмијјәти Баш Шуранын мүәјјән етдији хәтти һәјата кечирә билмәди; инкилис буржуазијасы һәрәкаты парчаламаға мүвәффәг олду вә 1867-чи илдә јолуг ислаһат кечирилди; һәмин ислаһат јалныз хырда буржуазијаја вә фәһлә синфинин јухары тәбәгәсинә сечки һүгуглары верди, онун әсас күтләсини сијаси чәһәтдән әввәлки кими јенә дә һүгугсуз вәзијјәтдә сахлады.—*89, 463, 465.*

42 АБШ-да Вәтәндаш мүһарибәси заманы Америка тред-јунионлары гулдарлар әлејһинә мүбаризәдә Шимал штатларына фәал јардым көстәрирдиләр.—*89.*

43 Шеффилдә инкилис тред-јунионларынын конфрансы 1866-чы ил ијулун 17—21-дә олмушдур. Конфрансда локаутлара гаршы мүбаризә мәсәләси мүзакирә едилмишди.—*89.*

44 *Мүгәддәс иттифаг*—Авропа монархларынын иртичачы бирлији иди, ајры-ајры өлкәләрдә ингилаби һәрәкаты әзмәк вә бу өлкәләрдә феодал-монархија режимләрини сахламаг үчүн чар Русијасы, Австрија вә Пруссија тәрәфиндән 1815-чи илдә тә'сис едилмишди.—*91, 100.*

45 *«Капитал»* марксизмин даһијанә әсәридир. Маркс өзүнүн башлыча әсәрини јаратмаг үзәриндә 40-чы илләрин әввәлиндән өмрүнүн ахырынадәк гырх ил чалышмышдыр. «Маркс игтисади гурулушун тәмәл олдуғу вә сијаси үстгурумун һәмин тәмәл үзәриндә учалдығы фикринә кәләрәк, ән чох һәмин игтисади гурулушу тәдгиг етмәјә диггәт вермишдир» (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 19-чу чилд, сәһ. 5).

Маркс сијаси игтисадла мүнтәзәм сурәтдә 1843-чү илин ахырларындан Парисдә мәшғул олмаға башламышдыр. Онун бу саһәдәки илк тәдгигләри өз әксини «1844-чү илин игтисади-фәлсәфи әлјазмалары», «Алман идеолокијасы», «Фәлсәфә јохсуллуғу», «Муздлу әмәк вә капитал», «Коммунист партијасынын манифести» вә башга әсәрләриндә тапмышдыр. Артыг һәмин әсәрләрдә капиталист истисмарынын әсаслары, капиталистләрлә муздлу фәһләләрин мәнафејинин бир-бири илә барышмаз экслији, капитализмин бүтүн игтисади мүнасибәтләринин антагонист вә кечичи характери ачылыб көстәрилир.

1848—1849-чу илләрдәки ингилабын чошғун һадисәләри илә әлагәдар олан мә'лум фасиләдән сонра Маркс өз игтисади тәдгигләрини јалныз Лон-

донда давам етдирә билди; о, Лондона 1849-чу илин августунда мүһачирәт етмәјә мәчбур олмушду.

1857—1858-чи илләрдә Маркс 50 чап вәрәгиндән чох һәчмдә әлјазмасы јарадыр ки, бу да кәләчәк «Капитал»ын илкин гарасыны тәшкил едир. Һәмин әлјазмасы илк дәфә јалныз 1939—1941-чи илләрдә Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институту тәрәфиндән орижиналын өз дилиндә «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie» («Сијаси игтисадын тәнгидинин әсас чәһәтләри») ады илә дәрч едилмишдир. Ејни заманда о, үмумән бүтүн әсәрин планынын илкин гарасыны јазыр, сонракы ајларда буну дәгигләшдирир вә 1858-чи илин апрелиндә бүтүн әсәри 6 китабда шәрһ етмәји гәрара алыр. Лакин тезликлә Маркс өз әсәрини һиссә-һиссә, ајры-ајры бурахылышларла нәшрә башламағы гәрара алыр.

1858-чи илдә о, биринчи бурахылыш үзәриндә ишләмәјә башлајыр; «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» адландырылан һәмин китаб 1859-чу илдә чапдан чыхмышдыр. Маркс сонракы бурахылышлар үзәриндә ишләјәрәк, 1861—1863-чү илләрдә тәгрибән 200 чап вәрәги һәчминдә олан вә 23 дәфтәр тәшкил едән санбаллы әлјазмасы јарадыр; һәмин әлјазмасы да 1859-чу ил китабы кими «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» адландырылмышдыр. Бу әлјазмасынын чох һиссәси (VI—XV вә XVIII дәфтәрләр) игтисад тә'лимләринин тарихиндән бәһс едир. Ону Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институту рус дилиндә чапа һазырлајыб «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» («Капитал»ын IV чилди) ады илә нәшр етмишдир. Галан дәфтәрләрдә «Капитал»ын бүтүн үч чилдинин проблемләриндән аз вә ја чох дәрәчәдә бәһс олунур.

Ишин сонракы кедишиндә Маркс өз әсәринин әввәлки планыны дәјишир. 6 китабдан ибарәт план «Капитал»ын 4 чилдлик планы илә әвәз едилмишди. 1863—1865-чи илләрдә Маркс јени, олдугча бөјүк бир әлјазмасы јарадыр ки, бу да «Капитал»ын үч нәзәри чилдинин этрафлы ишләнмиш биринчи вариантыны тәшкил едир. Јалныз бүтүн әсәр там шәкилдә јазылдыгдан сонра (јанвар 1866-чы ил) Маркс буну чап үчүн гәти сурәтдә һазырламаға башлајыр, һәм дә Енкелсин мәсләһәти илә о, бүтүн әсәри бирдән чапа һазырламаг дејил, илк нөвбәдә «Капитал»ын биринчи чилдини һазырламаг гәрарына кәлир. Маркс өз әсәри үзәриндә ахырынчы дәфә чох бөјүк дәгигликлә ишләмәли олду вә беләликлә, «Капитал»ын биринчи чилдини бүтүнлүклә бир даһа јенидән ишләјиб һазырлады.

«Капитал»ын биринчи чилди чапдан чыхдыгдан сонра (сентјабр 1867-чи ил) Маркс китабын алман дилиндә јени нәшрләринин һазырланмасы вә харичи дилләрә тәрчүмәси илә әлагәдар олараг, онун үзәриндә ишләмәкдә давам едир. О, икинчи нәшрдә (1872-чи ил) бир чох дәјишикликләр едир, 1872-чи илдә Петербургда чыхан вә «Капитал»ын харичи дилләрә биринчи тәрчүмәси олан русча нәшри илә әлагәдар мүһүм көстәришләр верир, 1872—1875-чи илләрдә ајры-ајры бурахылышларла дәрч олунан французча тәрчүмәсини хејли дәрәчәдә јенидән ишләјиб редактә едир.

Дикәр тәрәфдән «Капитал»ын биринчи чилди чапдан чыхдыгдан сонра Маркс бүтүн әсәри тезликлә баша чатдырмаг мәгсәди илә сонракы чилдләр үзәриндә чалышмагда давам едир. Лакин бу она мүјәссәр олмур. I Интернасионалын Баш Шурасындакы чохчәһәтли фәалијјәти онун вахтыны чох алыр. Сәһһәтинин пис олмасы үзүндән иши тез-тез дајандырмалы олур.

«Капитал»ын сонракы ики чилди Марксын вәфатындан сонра Енкелс тәрәфиндән чапа һазырланыб нәшр едилмишдир; икинчи чилд 1885-чи илдә, үчүнчү чилд 1894-чү илдә чапдан чыхмышдыр. Бунунла Енкелс елми коммунизм хәзинәсинә чох гијмәтли төһфә вермишдир.

Бу нәшрдә «Капитал»ын биринчи чилдинин 24-чү фәсли дәрч едиләркән, сәтиралты гејдләрә Марксын өзү тәрәфиндән верилмиш нөмрәләр сахланмышдыр.—*92*.

[46] Маркс «Капитал»ын I чилдинин алманча биринчи нәшриндәки биринчи фәсли («Әмтәә вә пул») нәзәрдә тутур. Һәмин чилдин алманча икинчи вә сонракы нәшрләриндә она биринчи бөлмә ујғун кәлир (бах: К. Маркс. «Капитал», биринчи чилд, 1969, сәһ. 45—152).—*92, 465.*

[47] Ф. Лассалын «Herr Bastiat—Schulze von Delitsch, der ökonomische Julian, oder: Capital und Arbeit». Berlin 1864, (Ҹ-б Бастиа Шултсе-Делич, игтисади Јулиан вә ја Капитал вә әмәк». Берлин, 1864) әсәринин үчүнчү фәсли нәзәрдә тутулур.—*92.*

[48] *Али килсә*—англикан килсәсиндә мәсләк; тәрәфдарлары әсасән аристократија ичәрисиндә иди; гәдим дәбдәбәли ајинләри сахламагла католисизм илә ардычыл әлагә олдуғуну нәзәрә чарпдырырды.—*95.*

[49] *S. Mayer.* «Die sociale Frage in Wien. Studie eines «Arbeitgebers»». Wien, 1871, ((З. Мајер. «Вјанада ичтимаи мәсәлә. Бир «саһибкарын» етүдү». Вјана, 1871).—*98.*

[50] «Капитал»ын биринчи чилдинин алманча дөрдүнчү нәшриндә (1890) һәмин сөзардынын әввәлинчи дөрд абзасы атылмышдыр. Икинчи нәшрдә олдуғу кими, бу чилддә дә сөзарды бүтүнлүклә верилир.—*98.*

[51] *«Der Volksstaat»* («Халг дөвләти»)—алман Сосиал-демократ фәһлә партијасынын (ејзенахлыларын) мәркәзи органы; 1869-чу ил октјабрын 2-дән 1876-чы ил сентјабрын 29-дәк Лејпсигдә нәшр едилмишдир. Гәзетә үмуми рәһбәрлији В. Либкнехт һәјата кечирирди, нәшријјатын мүдири А. Бебел иди. Маркс вә Енкелс гәзетдә әмәкдашлыг едир, гәзетин редактә олунмасына даим јардым көстәрирдиләр. 1869-чу иләдәк гәзет «Demokratisches Wochenblatt» ады алтында чыхмышдыр (бах: 87-чи гејд).

И. Дитскенин 1868-чи илдә «Demokratisches Wochenblatt» гәзетинин 31, 34, 35 вә 36-чы нөмрәләриндә дәрч олунмуш «Карл Маркс. «Капитал. Сијаси игтисадын тәнгиди». Һамбург, 1867» мәгаләсиндән сөһбәт кедир.—*101, 187, 329, 340, 476, 478.*

[52] *«The Saturday Review of Politics, Literature, Science, and Art»* («Сијасәт, әдәбијјат, елм вә инчәсәнәт мәсәләләринә даир шәнбә ичмалы»)—инкилис һәфтәлик мүһафизәкар журналы, 1855-чи илдән 1938-чи иләдәк Лондонда чыхырды.—*102.*

[53] *«Санкт-Петербургскије ведомости»*—рус күндәлик гәзети, рәсми һөкумәт органы; бу адла 1728—1914-чү илләрдә чыхмышдыр; 1914—1919-чу илләрдә «Петроградскије ведомости» ады илә чыхырды.—*102.*

[54] 1867—1883-чү илләрдә Парисдә чыхан *«La Philosophie positive. Revue»* («Позитивист фәлсәфә. Ичмал») журналындан сөһбәт кедир. 1868-чи илин нојабр—декабрында журналын үчүнчү нөмрәсиндә «Капитал»ын биринчи чилди һаггында гыса ресензија дәрч олунмушду. Ресензијаны О. Контун позитивист фәлсәфәсинин ардычылы Ј. В. Де-Роберти јазмышды.—*102.*

[55] *Н. Зибер.* «Сонракы әлавәләр вә изаһатларла әлагәдар олараг Д. Рикардонун дәјәр вә капитал нәзәријјәси», Кијев, 1871, сәһ. 170.—*102.*

[56] *«Вестник Јевропы»*—буржуа-либерал мәсләкли тарихи-сијаси вә әдәби журнал; 1866-чы илдән 1918-чи иләдәк Петербургда чыхмышдыр.—*103.*

[57] Алман буржуа философлары Бүхнер, Ланке, Дүринг, Фехнер вә башгалары нәзәрдә тутулур.—*105.*

58 Дүнја базарында ингилаб дедикдә бурада о заманын бөјүк ҹоғрафи кәшфләри: Кубанын, Һаитинин вә Баһам адаларынын, Шимали Америка гит'әсинин, Африканын ҹәнуб тәрәфиндән Һиндистана дәниз јолунун вә нәһајәт, Ҹәнуби Америка гит'әсинин кәшф едилмәси нәтиҹәсиндә XV әсрин ахырларындан дәниз тиҹарәтиндә Кенујанын, Венесијанын вә Шимали Италијанын башга шәһәрләринин ролунун кәскин сурәтдә азалмасы нәзәрдә тутулур.—*110.*

59 J. Steuart. «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy» Vol. I, Dublin, 1770, p. 52 (Ч. Стүарт. «Сијаси игтисадын әсаслары һаггында тәдгигат». I ҹилд, Дублин, 1770, сәһ. 52).—*112.*

60 *«Pauper ubique jacet»* («Јохсуллар һәр јердә бинәсибдирләр»)—Овидинин «Фасты» әсәриндән көтүрүлмүш сөзләрдир, биринҹи китаб, 218-ҹи мисра.—*115.*

61 Јәгин ки, гачгын кәндлиләрин ахтарылмасы һаггында Фјодор Ивановичин чарлығы заманы 1597-ҹи илдә верилмиш фәрман нәзәрдә тутулур; о заман Русијанын һөкмдары әслиндә Борис Годунов иди. Мүлкәдарларын дөзүлмәз зүлмүндән вә әсарәтиндән гачмыш кәндлиләр һәмин фәрмана әсасән, беш ил әрзиндә ахтарылыб тапылмалы вә мәҹбури сурәтдә әввәлки саһибләринә гајтарылмалы идиләр.—*118.*

62 1688-ҹи илдәки дөвләт чеврилиши Инкилтәрә буржуа тарихшүнаслығында *«шанлы ингилаб»* адыны алмышдыр; бу чеврилиш нәтиҹәсиндә Инкилтәрәдә Стүартлар сүлаләси деврилмиш вә Оранлы Вилһелм башда олмагла конститусијалы монархија гурулмушду (1689); конститусијалы монархија торпаг саһиби олан аристократија илә ири буржуазија арасында сазишә әсасланырды.—*118.*

63 Бизим ерамыздан әввәл 367-ҹи илдә Романын халг трибунлары Литсини вә Секстинин аграр гануну нәзәрдә тутулур; плебејләрин патрисиләрә гаршы мүбаризәси нәтиҹәсиндә гәбул олунан бу ганун дөвләтин торпаг фондундан 500 јукердән чох (тәгрибән 125 һектар) торпаға саһиб олмағы Рома вәтәндашларына гадаған едирди.—*121.*

64 Стүарт крал сүлаләси тәрәфдарларынын 1745—1746-ҹы илләрдәки үсјаны нәзәрдә тутулур, онлар Инкилтәрә тахтына «кәнҹ иддиачы» Чарлз Едвардын чыхарылмасыны тәләб едирдиләр. Үсјан ејни заманда Шотландија вә Инкилтәрә халг күтләләринин лендлордлар тәрәфиндән истисмар едилмәсинә гаршы вә күтләви сурәтдә торпагсызлашмаја гаршы онларын протестини әкс етдирирди. Үсјаны Инкилтәрәнин низами гошунлары јатыртдыгдан сонра Шотландијанын дағлыг һиссәсиндә клан системи шиддәтлә дағылмаға башлады вә кәндлиләрин торпаглардан говулмасы даһа интенсив характер алды.—*124.*

65 *Таксменләр* клан системинин һөкмранлығы заманы билаваситә клан башчысына—лердә («бөјүк адама») табе олан ағсаггаллара дејилирди. Лерд бүтүн кланын мүлкијјәти олан торпағы («такы») ағсаггаллара пајлајыб онларын һимајәсинә верирди, лердин һакимијјәтини гәбул етмәк әламәти олараг, она кичик хәраҹ верирдиләр. Таксменләр дә өз нөвбәләриндә торпаг саһәләрини өз вассаллары арасында бөлүшдүрүрдүләр. Клан системи дағылдыгда лерд лендлорда, таксменләр исә маһијјәт е'тибарилә капиталист фермерләрә чеврилирләр. Бунунла бирликдә кечмиш хәрачын да јерини торпаг рентасы тутур.—*124.*

66 *Келлер*—Шимали вә Гәрби Шотландија дағ рајонларынын јерли әһалиси, гәдим келтләрин нәсилләри.—*124*.

67 Маркс 1853-чү ил февралын 9-да «New-York Daily Tribune» гәзетиндә дәрч олунмуш өз мәгаләсини—«Сечкиләр.—Малиjjә чәтинликләри.—Һерсокинја Сатерленд вә көләлик» мәгаләсини нәзәрдә тутур (бах: Қ. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 8-чи чилд, сәһ. 521—528).

«New-York Daily Tribune» («Нју-Јорк күндәлик трибунасы»)—Американын тәрәггипәрвәр буржуа гәзети, 1841-чи илдән 1924-чү иләдәк нәшр едилмишдир. Маркс вә Енкелс 1851-чи илин августундан 1862-чи илин мартынадәк гәзетдә әмәкдашлыг етмишләр.—*125*.

68 *Отузиллик мүһарибә* (1618—1648)—протестантларла католикләр арасындакы мүбаризәнин доғурдуғу Үмумаврупа мүһарибәси. Алманија бу мүбаризәнин башлыча мејданы, мүһарибә иштиракчыларынын һәрби сојғунчулуг вә гәсбкарлыг иддиалары објекти олмушду.—*127, 334*.

69 *«The Economist»* («Игтисадчы»)—Инкилтәрәдә игтисадиjjат вә сијасәт мәсәләләринә даир һәфтәлик журнал, 1843-чү илдән Лондонда чыхыр; ири сәнаје буржуазијасынын органыдыр.—*128*.

70 *Petty Sessions* (кичик сессијалар)—Инкилтәрәдә барышыг мәһкәмәләринин сессијалары; садәләшдирилмиш мәһкәмә ичрааты үзрә хырда ишләрә бахырлар.—*131*.

71 A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations», Vol. I, Edinburgh, 1814, p. 237 (бах: русча нәшри: Смит, А. «Халгларын варланмасынын тәбиәти вә сәбәбләри һаггында». М.—Л., 1935, I чилд, сәһ. 127).—*133*.

72 [Linguet, N.]. «Théorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la société». T. I, Londres, 1767, p. 236 ([Ленке, Н.] «Мүлки ганунлар нәзәриjjәси вә ја Чәмиjjәтин башлыча әсаслары». I чилд, Лондон, 1767, сәһ. 236).—*133*.

73 *Коалисијалар әлејһинә ганунлар*—Инкилтәрә парламенти тәрәфиндән 1799-чу вә 1800-чү илләрдә гәбул едилмиш ганунлардыр; һәр һансы фәһлә тәшкилатларынын јарадылмасы вә фәалиjjәти һәмин ганунлара әсасән гадаған едилирди. 1824-чү илдә парламент бу ганунлары ләғв етмиш вә онларын ләғви 1825-чи илдә парламент тәрәфиндән бир даһа тәсдиг олунмушду. Лакин фәһлә иттифагларынын фәалиjjәти бундан сонра да кәскин шәкилдә мәһдудлашдырылырды. Һәтта, фәһләләрин иттифага дахил олмасы вә тә'тилләрдә иштирак етмәси уғрунда тәшвигат «чәбр» вә «зоракылыг» һесаб олунур вә бунун үстүндә чинајәт иши кими чәза верилирди.—*134*.

74 *«Конспирасијалар»* әлејһинә ганун Инкилтәрәдә һәлә орта әсрләрдә мөвчуд иди. Һәмин гануна әсасән, коалисијалар әлејһинә ганунлар (бах: 73-чү гејд) гәбул олунмамышдан әввәл дә, онлар ләғв едилдикдән сонра да фәһләләрин тәшкилатлары вә синфи мүбаризәси әзилирди.—*136*.

75 1793-чү илин ијунундан 1794-чү илин ијунунадәк Франсада јакобин диктатурасы һөкумәтиндән бәһс едилир.—*137*.

76 A. Anderson. «An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce, from the Earliest Accounts to the present Time»

(А. Андерсон. «Тичарәт һаггында ән илкин мә'луматдан индики заманадәк тичарәтин тарихи вә хроноложи очерки»). Биринчи нәшри 1764-чү илдә Лондонда чыхмышды.—*140, 154.*

77 J. Steuart. «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy Vol. I, Dublin. 1770, First book, Ch. XVI (Ч. Стуарт. «Сијаси игтисадын әсаслары һаггында тәдгигат». I чилд, Дублин, 1770, биринчи китаб, XVI фәсил).—*140.*

78 Нидерландын (индики Белчиканын вә Һолландијанын әразиси) Испанијадан ајрылмасы 1566—1609-чу илләрин буржуа ингилабы нәтичәсиндә баш вермишди; ингилаб буржуазијанын вә халг күтләләринин феодализмә гаршы мүбаризәси илә Испанијанын ағалығы әлејһинә милли азадлыг мүһарибәсини өзүндә бирләшдирирди. 1609-чу илдә Испанија бир сыра мәғлубијјәтләрдән сонра буржуа Һолландија республикасынын истиглалијјәтини танымаға мәчбур олду. Индики Белчиканын әразиси 1714-чү иләдәк испанларын әлиндә галды.—*146.*

79 *«Тирјәк мүһарибәләри»*—Чин әлејһинә ишғалчылыг мүһарибәләри; һәмин мүһарибәләри 1839—1842-чи илләрдә Инкилтәрә тәк өзү, 1856—1858-чи вә 1860-чы илләрдә Франса илә бирликдә апарырды. Биринчи мүһарибәнин башланмасына Чин һакимијјәт органларынын тәдбирләри сәбәб олмушду; бу тәдбирләр инкилисләрин гачагчылыгла тирјәк алвери етмәсинә гаршы јөнәлдилмишди. Мүһарибәләрин ады да бурадан әмәлә кәлмишдир.—*146.*

80 *Ост-Һинд компанијасы*—Инкилтәрәнин тичарәт компанијасы; 1600-чү илдән 1858-чи иләдәк давам етмиш, Инкилтәрәнин Һиндистанда, Чиндә вә Асијанын башга өлкәләриндә сојғунчу мүстәмләкә сијасәти үчүн аләт олмушду. Узун заман Һиндистанла тичарәт инһисары вә бу өлкәни идарә етмәјин ән мүһүм вәзифәләри компанијанын әлиндә иди. 1857—1859-чу илләрдә Һиндистанда милли азадлыг үсјаны Инкилтәрәни өзүнүн мүстәмләкә һөкмранлығы формаларыны дәјишдирмәјә, 1858-чи илдә Ост-Һинд компанијасыны ләғв етмәјә вадар етди.—*147.*

81 Маркс Кулихин бу әсәриндән ситат кәтирир: «Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unsrer Zeit». Bd. I, Jena, 1830, S. 371 («Зәманәмизин ән мүһүм тичарәт дөвләтләри тичарәтинин, сәнајесинин вә әкинчилијинин тарихи тәсвири». I чилд, Ијена, 1830, сәһ. 371).—*149.*

82 Маркс бурада көрүнүр, Јан де Виттә иснад верилән вә илк дәфә 1662-чи илдә Лејдендә дәрч олунмуш «Aanwysing der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West—Friesland» («Һолландија вә Гәрби Фрисландија республикасынын ән мүһүм сијаси принсипләринин вә әхлаг гајдаларынын көстәричиси») китабынын инкилисчә нәшринә истинад едир. Инди мүәјјән едилмиш олдуғу кими, Јан де Витт тәрәфиндән јазылмыш ики фәсил истисна олмагла, һәмин китабын мүәллифи Һолландија игтисадчысы вә саһибкары Питер фон дер Һоре (бир ады да Питер лја Курдур) иди.—*151.*

83 *Једдииллик мүһарибә* (1756—1763)—феодал-мүтләгијјәтчи дөвләтләрин ишғалчылыг чәһдләри вә Франса илә Инкилтәрәнин мүстәмләкә рәгабәти нәтичәсиндә баш вермиш Үмумавропа мүһарибәси. Мүһарибә нәтичәсиндә Франса өзүнүн ән бөјүк мүстәмләкәләрини (Канаданы, Ост-Һинддәки торпагларыны вә с.) Инкилтәрәјә вермәли олду; Пруссија, Австрија вә Саксонија мүһарибәдән әввәлки сәрһәдләрини сахладылар.—*152.*

84 1713-чү илдә бир тәрәфдән Франса илә Испанија, дикәр тәрәфдән Франса әлејһинә коалисијанын иштиракчылары олан дөвләтләр (Инкилтәрә, Һолландија, Португалија, Пруссија вә Австрија Һабсбурглары) арасында бағланмыш *Утрехт сүлһ мүгавиләси* нәзәрдә тутулур; һәмин мүгавиләә испан варислији уғрунда узун мүддәт давам едән мүһарибәјә (1701-чи илдә башланмышды) сон гојду. Франсанын вә Испанијанын Вест-Һинддәки вә Шимали Америкадакы бир сыра мүстәмләкәләри, һабелә Чәбәллүтариг мүгавиләјә әсасән, Инкилтәрәнин ихтијарына кечди.

Асјенто—мүгавиләләр адыдыр, бу мүгавиләләрә әсасән, Испанија XVI—XVIII әсрләрдә харичи дөвләтләрә вә хүсуси шәхсләрә онун Америкадакы торпагларына зәнчи көләләри апарыб сатмаға хүсуси ихтијар верирди.—*154.*

85 *Tantae molis erat* (бу гәдәр зәһмәтә баша кәлмишдир)—Веркилинин «Енеида» поемасындан көтүрүлмүш ифадәдир, биринчи китаб, 33-чү мисра.—*155.*

86 C. Pecqueur. «Théorie nouvelle d'économie sociale et politiques, ou Études sur l'organisation des sociétés». Paris, 1842, p. 435 (К. Пеккер «Ичтимаи вә сијаси игтисадын јени нәзәријјәси, јахуд Чәмијјәтләрин тәшкили һаггында тәдгигатлар». Парис, 1842, сәһ. 435).—*157.*

87 Бу мәгалә «Капитал»ын I чилди һаггында Енкелсин јаздығы ресензијалардан биридир; һәмин ресензијалар китабын әсас мүддәаларыны тәблиғ етмәк мәгсәди илә фәһлә мәтбуатынын вә демократик мәтбуатын сәһифәләриндә дәрч олунмушду. Енкелс мәгаләдә фәһлә синфинин мүбаризәсинин үмумдүнја тарихи әһәмијјәтини көстәрир вә «Марксын игтисади нәзәријјәсинин тәмәл дашы» (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 19-чу чилд, сәһ. 6) олан изафи дәјәр һаггында тә'лими шәрһ едир. Енкелс фәһләләр үчүн мәгаләләрлә јанашы буржуа мәтбуаты үчүн «сүкут гәсди»ни позмагдан өтрү бир сыра аноним ресензијалар јазмышдыр; рәсми игтисад елми вә буржуа мәтбуаты Марксын даһијанә әсәрини «сүкут гәсди» илә гаршыламышды. Бу ресензијаларда Енкелс китабы бир нөв «буржуа нөгтеји-нәзәриндән» тәнгид едир ки, Марксын сөзләри илә десәк, һәмин «һәрби васитәни» буржуа игтисадчыларыны китаб һаггында данышмага вадар етмәк үчүн ишләдир.

«Demokratische Wochenblatt» («Демократик һәфтәлик»)—алман фәһлә гәзети, 1868-чи илин јанварындан 1869-чу илин сентјабрынадәк Лејпсигдә В. Либкнехтин редакторлуғу илә чыхмышдыр. Гәзет алман Сосиал-демократ фәһлә партијасынын јарадылмасында бөјүк рол ојнамышдыр. 1869-чу илдә Ејзенах гурултајында гәзет Сосиал-демократ фәһлә партијасынын мәркәзи органы е'лан едилди вә ады дәјишдирилиб, «Volksstaat» гојулду. Маркс вә Енкелс гәзетдә әмәкдашлыг едирдиләр.—*160.*

88 Милли фәһлә иттифагына Баш Шуранын *«Мурачиәти»ни* Маркс јазмыш вә 1869-чу илин јазында Инкилтәрә илә АБШ арасында мүһарибә тәһлүкәси илә әлагәдар олараг, мајын 11-дә Баш Шуранын ичласында охумушдур. Маркс Америка Бирләшмиш Штатларынын республикачылар партијасы лидерләринин Инкилтәрәјә гаршы мүһарибә һазырлығыны «Мурачиәт»дә ифша едәрәк, фәһләләри сүлһүн горунуб сахланмасы уғрунда мүбаризәјә чағырыр. О чалышыр ки, фәһлә синфи милли вә бејнәлхалг аләмдә мүстәгил сијаси гүввә кими чыхыш етсин. Баш Шура тәрәфиндән јекдилликлә гәбул едилән «Мурачиәт» вәрәгә шәклиндә, һабелә бир сыра гәзетләрдә вә журналларда дәрч олунмушду.

АБШ-да *Милли фәһлә иттифагы* 1866-чы илин августунда Балтимор гурултајында јарадылмышды; Америка фәһлә һәрәкатынын көркәмли ха-

дими У. Силвис Иттифагын јарадылмасында фәал иштирак етмишди. Иттифаг тәшкил олундуғу вахтдан е'тибарән Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијини мүдафиә едирди вә 1870-чи илдә онун тәшкилатына гошулмаг нијјәтиндә иди. Лакин бу нијјәт баш тутмады. Тезликлә Милли Фәһлә Иттифагынын рәһбәрлији пул ислаһатынын утопик лајиһәләринә ујду; ислаһатдан мәгсәд банк системини мәһв етмәк вә дөвләт тәрәфиндән учуз кредити тә'мин етмәк иди. 1870—1871-чи илләрдә тред-јунионлар Иттифагдан узаглашдылар вә 1872-чи илдә о, әслиндә өз фәалијјәтини дајандырды. Милли фәһлә иттифагынын бүтүн зәиф чәһәтләринә бахмајараг о, АБШ-да фәһлә тәшкилатларынын мүстәгил сијасәти уғрунда, зәнчиләрин вә ағ ирге мәнсуб фәһләләрин һәмрә'јлији уғрунда, 8 саатлыг иш күнү вә фәһлә гадынларын һүгуглары уғрунда мүбаризәнин кенишләндирилмәсиндә бөјүк рол ојнады.—*172.*

89 Орижиналда—«snoddy aristocrats»; «shoddy»—памбығын тәмизләнәркән чыхан туллантысы демәкдир, һәмин туллантı истифадә үчүн јарамырды вә онун е'мал едилмәси үсулу тапылан вахтадәк һеч бир дәјәри јох иди. Мүһарибә сајәсиндә сүр'әтлә варланан адамлары Америкада «shoddy aristocrats» адландырырдылар.—*173.*

90 Енкелс «Алманијада кәндли мүһарибәси»нин икинчи нәшринә 1870-чи илин февралында јаздығы *Мүгәддимәдә* 1848-чи илдән өлкәнин игтисади вә сијаси һәјатында баш вермиш дәјишикликләри вә алман тарихинин һәмин дөврүндә мүхтәлиф синифләрин вә партијаларын ролуну тәһлил едир. 1848—1849-чу илләр ингилабларынын тәчрүбәси әсасында Марксын вә Енкелсин бир сыра әсәрләрдә ифадә етдикләри ән мүһүм нәзәри вә сијаси мүддәа—пролетариатын кәндлиләрлә иттифагынын зәрурилији һаггында мүддәа бурада даһа да инкишаф етдирилмиш вә конкретләшдирилмишдир. Енкелс кәндлиләрә фәргли јанашмағын зәрури олдуғуну көстәрир, кәндлиләрин һансы тәбәгәләринин вә һансы сәбәбләрә көрә ингилаби мүбаризәдә пролетариатын мүттәфигләри ола биләчәкләрини тәһлил едир. 1874-чү илдә «Алманијада кәндли мүһарибәси»нин үчүнчү нәшри чапа һазырланаркән, Енкелс 1870-чи ил мүгәддимәсини сосиалист вә фәһлә һәрәкатында нәзәријјәнин әһәмијјәти һаггында чох мүһүм мулаһизәләрлә тамамламышдыр. Ленин һәмин мулаһизәләри «әмәли вә сијаси чәһәтдән мөһкәмләнмиш олан алман фәһлә һәрәкатына... көстәришләр» (В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијјаты, 6-чы чилд, сәһ. 28) кими сәчијјәләндирмишдир. Енкелс бу әлавәдә белә бир дәрин фикри ифадә едир ки, пролетар партијасы өзүнүн тарихи вәзифәсини јалныз ингилаби нәзәријјә илә силаһландыгда јеринә јетирә биләр. О, партија рәһбәрләринин вәзифәсини нәзәријјәни даим өјрәнмәкдә көрүр. Енкелс јазырды: «Сосиализм бир елм олдуғу вахтдан е'тибарән тәләб едир ки, онунла бир елм кими рәфтар етсинләр, јә'ни ону өјрәнсинләр» (бах: бу чилд, сәһ. 189). Енкелс күтләләри пролетар бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијә етмәјин зәрурилијини хүсуси гејд едир.

Мүгәддимәјә әлавәдә фәһлә синфинин вә онун партијасынын мүбаризәсинин характери, вәзифәләри вә формалары һаггында чох мүһүм нәзәри көстәришләр вардыр. Енкелс бир-бири илә гырылмаз сурәтдә бағлы олан үч истигамәти мүәјјән едир: фәһлә синфинин нәзәри, сијаси вә әмәли-игтисади саһәдә мүбаризәси һәмин истигамәтләрдә апарылмалыдыр (бах: бу чилд, сәһ. 189). Маркс вә Енкелс кениш зәһмәткеш күтләләрини өз тәрәфинә чәкмәк вәзифәсини алман фәһлә партијасынын биринчи дәрәчәли вәзифәси кими ирәли сүрүрләр.—*175, 184.*

91 «*Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*» («Јени Рејн гәзети. Сијаси-игтисади ичмал»)—журнал; Коммунистләр иттифагынын

Маркс вә Енкелс тәрәфиндән тә'сис едилән нәзәри органы. 1849-чу илин декабрындан 1850-чи илин нојабрынадәк чыхмышдыр; журналын чәми алты нөмрәси бурахылмышды.—*175*.

92 Симмерманын үч һиссәдән ибарәт «Allgemeine Geschichte des großen Bauernkrieges» («Бөјүк кәндли мүһарибәсинин тарихи») китабы 1841—1843-чү илләрдә Штутгартда чыхмышдыр.—*175*.

93 Үмумалманија Милли мәчлисинин ифрат сол ганады нәзәрдә тутулур, 1848—1849-чу илләр ингилабы заманы Франкфурт-Мајнда ичлас етмишди; о, әсасән хырда буржуазијанын мәнафејини тәмсил едирди, лакин алман фәһләләринин бир һиссәси тәрәфиндән дә мүдафиә олунурду. Мәчлисин башлыча вәзифәси Алманијанын сијаси чәһәтдән пәракәндәлијини ләғв етмәкдән вә Үмумалманија конститусијасы ишләјиб һазырламагдан ибарәт иди. Лакин либерал әксәријјәтин горхаглығы вә тәрәддүдләри үзүндән Мәчлис өлкәдә али һакимијјәти өз әлинә алмаға чәсарәт етмәди вә алман ингилабынын әсас мәсәләләриндә гәтијјәтли мөвге тутмағы бачармады. 1849-чу ил мајын 30-да Мәчлис өз јерини Штутгарта көчүрмәјә мәчбур олду. 1849-чу ил ијунун 18-дә гошунлар тәрәфиндән говулду.—*175*.

94 *Насионал-либераллар*—алман буржуазијасынын 1866-чы илин пајызында тәшкил олунмуш партијасы. Насионал-либераллар алман дөвләтләрини Пруссијанын башчылығы алтында бирләшдирмәји әсас мәгсәд кими гаршыја гојмушдулар; онларын сијасәти алман либерал буржуазијасынын Бисмарк гаршысында бојун әјмәсини экс етдирирди.—*177*.

95 1865-чи илдә јаранмыш *Алман халг партијасы* башлыча олараг, Чәнуби Алманија дөвләтләринин хырда буржуазијасынын вә гисмән буржуазијасынын демократик үнсүрләриндән ибарәт иди. Партија Пруссијанын Алманијада һекемонлуғунун бәргәрар олмасына гаршы чыхыр вә «Бөјүк Алманија» дејилән Алманија планыны мүдафиә едирди; «Бөјүк Алманија» һәм Пруссија, һәм дә Австрија дахил олмалы иди. Федератив алман дөвләти идејасыны тәблиғ едән партија Алманијанын ваһид, мәркәзләшдирилмиш демократик республика формасында бирләшдирилмәсинә гаршы чыхыш едирди.—*178*.

96 XIX әсрин 60-чы илләринин орталарында Пруссијада бир сыра сәнаје саһәләри үчүн хүсуси ичазәләр (консессијалар) системи мүәјјән олунмушду, һәмин ичазәләри алмадан сәнаје фәалијјәти илә мәшғул олмаг мүмкүн дејилди. Бу јарымортa әсрләр сәнәт ганунверичилији капитализмин инкишафыны мәһдудлашдырырды.—*179*.

97 *Садова јахынлығындакы вурушма* 1866-чы ил ијулун 3-дә Чехијада баш вермиш вә 1866-чы ил Австрија-Пруссија мүһарибәсиндә һәлледичи чарпышма олмушдур; бу мүһарибә Пруссијанын Австрија үзәриндә гәләбәси илә гуртармышды.—*180, 184, 212*.

98 Интернасионалын 1869-чу ил сентјабрын 6—11-дә кечирилмиш *Базел конгреси* нәзәрдә тутулур; конгресдә сентјабрын 10-да торпаг мүлкијјәти мәсәләсинә даир Маркс тәрәфдарларынын тәклиф етдикләри ашағыдакы гәтнамә гәбул олунмушду:

«1) Чәмијјәтин торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәти ләғв етмәк вә ону ичтимаи мүлкијјәтә чевирмәк һүгугу вардыр.

2) Торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәти ләғв етмәк вә ону ичтимаи мүлкијјәтә чевирмәк зәруридир».

Конгресдә һәмчинин һәмкарлар иттифагларыны милли вә бејнәлхалг мигјасда бирләшдирмәк һаггында гәрарлар вә Интернасионалын тәшкилатча мөһкәмләндирилмәсинә вә Баш Шуранын сәлаһијјәтләринин кенишләндирилмәсинә даир бир сыра гәрарлар гәбул едилди.—*183, 278.*

99 Сентјабрын 2-дә Франса ордусу *Седан јахынлығында* дармадағын едилмиш вә императорла бирликдә әсир алынмышды. III Наполеон вә команда һеј'әти 1870-чи ил сентјабрын 5-дән 1871-чи ил мартын 19-дәк Вилһелмсһөједә (Кассел јахынлығындадыр)—Пруссија kралларынын гәсриндә сахланмышды. Седан фәлакәти Икинчи империјанын сүгута уғрамасыны сүр'әтләндирди вә 1870-чи ил сентјабрын 4-дә Франсада республика е'лан едилмәси илә нәтичәләнди. «Милли мүдафиә һөкумәти» дејилән јени һөкумәт тәшкил едилди.—*184, 201, 215, 226, 287.*

100 Енкелс Пруссија милләтинин мүгәддәс алман империјасындан данышаркән, алман милләтинин орта әсрләрдәки Мүгәддәс Рома империјасынын (бах: 128-чи гејд) адыны башга чүр ифадә едир, көстәрир ки, Алманијанын бирләшдирилмәси Пруссијанын башчылығы алтында һәјата кечирилмиш вә алман торпагларынын пруссијалашдырылмасы илә мүшајиәт олунмушдур.—*184.*

101 Пруссијанын башчылыг етдији *Шимали алман иттифагы* 1867-чи илдә Бисмаркын тәклифи илә јарадылмышды, Иттифага Шимали вә Мәркәзи Алманијанын 19 дөвләти вә 3 азад шәһәри дахил иди. Иттифагын јарадылмасы Пруссијанын һекемонлуғу алтында Алманијанын бирләшдирилмәсинин һәлледичи мәрһәләләриндән бири олмушду. 1871-чи илин јанварында Алманија империјасынын јаранмасы илә әлагәдар олараг Иттифаг өз варлығына сон гојду.—*184, 219.*

102 1870-чи илдә Баваријанын, Баденин, Вүртембергин вә Кессен-Дармштадтын Шимали алман иттифагына гошулмасы нәзәрдә тутулур.—*184.*

103 1870-чи ил августун 6-да Пруссија гошунлары *Шпиһерн* јахынлығында (Лотаринкија) франсыз һиссәләрини мәғлубијјәтә уғратмышдылар. Шпиһерн јахынлығындакы вурушма тарих әдәбијјатында һәмчинин Форбах јахынлығында вурушма адланыр.

1870-чи ил августун 16-да алман гошунлары *Марс-ла-Тур* јахынлығында (Вјонвил јахынлығындакы вурушма да адланыр) франсыз Рејн ордусунун Метсдән кери чәкилмәсини дајандырмаға вә сонра онун керијә чәкилмә јолуну кәсмәјә мүвәффәг олдулар.—*187.*

104 1874-чү ил јанварын 10-да рејхстага сечкиләрдә алман сосиал-демократлары 9 депутат сечилмәсинә наил олдулар; бу заман һәбсханада олан Бебел вә Либкнехт дә сечилән депутатлар арасында идиләр.—*188.*

105 I Интернасионалын *Рус бөлмәси* 1870-чи илин јазында бөјүк ингилабчы-демократлар Чернышевскинин вә Добролјубовун идејалары илә тәрбијә олунмуш разночин демократ кәнчләрдән ибарәт рус сијаси мүһачирләр групу тәрәфиндән Исвечрәдә тә'сис олунмушду. Интернасионалын үзвү А. А. Серно-Соловјович һәмин бөлмәнин јарадылмасына һазырлыг ишиндә бөјүк рол ојнады. 1870-чи ил мартын 12-дә Бөлмәнин комитәси өз програмыны, низамнамәсини, һабелә Маркса јазылмыш мәктубу Баш Шураја көндәрмишди; Маркса јазылмыш мәктубда ондан хаһиш едилирди ки, Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Баш Шурасында бөлмәнин нүмајәндәси олсун. Рус бөлмәсинин програмы бөлмәнин гаршысында дуран вәзифәләри бу чүр

мүәјјәнләшдирмишди: «1. Интернасионал Бирлијинин идејаларыны вә әсасларыны мүмкүн олан бүтүн расионал васитәләрлә... Русијада тәблиғ етмәли. 2. Рус фәһлә күтләләри арасында Интернасионал бөлмәләринин јарадылмасына јардым көстәрмәли. 3. Русијанын вә Гәрби Авропанын зәһмәткеш синифләри арасында мөһкәм, һәмрә'ј әлагәнин јаранмасына көмәк етмәли вә гаршылыглы јардым көстәрмәклә онларын үмуми мәгсәдинә—азадлыға даһа мүвәффәгијјәтлә наил олмаға чалышмалы» («Народноје дело» № 1, 15 апрел 1870-чи ил).

1870-чи ил мартын 22-дә Баш Шуранын ичласында Рус бөлмәси Интернасионала гәбул олунду вә Маркс бөлмәни Баш Шурада тәмсил етмәк вәзифәсини өз үзәринә көтүрдү. Рус бөлмәсинин үзвләри—Н. Утин, А. Трусов, Ј. Бартенева, Г. Бартенев, Ј. Дмитријева, А. Корвин-Круковскаја Исвечрә вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатында фәал иштирак едирдиләр. Бөлмә Русијанын өзүндә ингилаби һәрәкатла әлагә јаратмаға чәһд көстәрирди. Бөлмә 1872-чи илдә өз фәалијјәтини дајандырды.—*191.*

106 *«Мәхфи мә'лумат»ы* Маркс тәгрибән 1870-чи ил мартын 28-дә Интернасионал дахилиндә Баш Шураја, Маркса вә онун тәрәфдарларына гаршы бакунистләрин мүбаризәсинин кәскинләшдији бир шәраитдә јазмышдыр. Һәлә 1870-чи ил јанварын 1-дә Баш Шуранын нөвбәти ичласында бунунла әлагәдар олараг һәмчинин Маркс тәрәфиндән јазылмыш гапалы тә'мим мәктубу—Роман Исвечрәсинин Федерал шурасына мәктуб гәбул олунмушду (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 402—409). Роман Исвечрәсинин Федерал шурасында бакунистләрин тә'сири күчлү иди. Мәктубун мәтни сонра Белчикаја вә Франсаја верилмишди. Тә'мим мәктубу Алманија үчүн катиб-мүхбир кими Маркс тәрәфиндән Алман Сосиал-демократ партијасынын Комитәсинә көндәрилән «Мәхфи мә'лумат»а да там шәкилдә дахил едилмишди.

Бу нәшрдә «Мәхфи мә'лумат»ын 4-чү вә 5-чи бәндләри дәрч едилир, һәмин бәндләрдә Баш Шуранын Инкилтәрә фәһлә һәрәкатына вә Ирландија милли азадлыг һәрәкатына—бакунистләрин хүсуси басгынларына мә'руз галан һәмин һәрәкатлара мүнасибәти ачылыб көстәрилир. О дөврдә бејнәлхалг пролетариатын үмуми мүбаризәсиндә инкилис фәһлә һәрәкатынын әһәмијјәтини вә бунунла әлагәдар инкилис фәһлә һәрәкатына Баш Шуранын билаваситә рәһбәрлијинин зәрурилијини нәзәрә алараг, Маркс бу әсәрин дөрдүнчү бәндиндә изаһ едир ки, башга өлкәләрдә олдуғу кими, Инкилтәрәдә Интернасионалын Федерал шурасыны јаратмаг нә үчүн мәгсәдәујғун дејилдир.

Һәмин әсәрин бешинчи бәндиндә Маркс Ирландијанын вә Инкилтәрәнин тимсалында әсарәт алтына алынмыш халгларын азадлыг мүбаризәси илә пролетар ингилабы арасында әлагәни, пролетариатын тәбии мүттәфигләри олмаг е'тибарилә мәзлум милләтләрин ролуну көстәрир.—*193.*

107 *«L'Égalité»* («Бәрабәрлик»)—Исвечрәдә күндәлик гәзет, Интернасионалын Роман федерасијасынын органы; 1868-чи илин декабрындан 1872-чи илин декабрынадәк Женеврәдә франсыз дилиндә чыхырды. Бир мүддәт Бакунинин тә'сири алтында иди. 1870-чи илин јанварында Роман федерал Шурасы бакунистләрин редаксијадан чыхарылмасына наил олду, бундан сонра гәзет Баш Шуранын хәттини мүдафиә етмәјә башлады.—*193, 285, 476.*

108 *«The Pall Mall Gazette»* («Пел-Мел гәзети»)—Лондонда күндәлик гәзет, 1865-чи илдән 1920-чи иләдәк чыхырды: 60—70-чи илләрдә гәзет мүһафизәкар мәсләки мүдафиә едирди, Маркс вә Енкелс 1870-чи илин ијулундан 1871-чи илин ијунунадәк бу гәзетдә әмәкдашлыг етмишдиләр.

«The Saturday Review»—бах: 52-чи гејд.

«The Spectator» («Тамашачы»)—Инкилтәрәнин либерал мәсләкли һәфтәлик журналы, 1828-чи илдән Лондонда чыхырды.

«The Fortnightly Review» («Икиһәфтәлик ичмал»)—тарих, фәлсәфә, әдәбијјат мәсәләләринә даир Инкилтәрәдә чыхан буржуа-либерал мәсләкли журнал; бу ад алтында 1865-чи илдән 1934-чү иләдәк Лондонда бурахылырды.—*194, 273.*

109 *Торпаг вә әмәк чәмијјәти* 1869-чу илин октјабрында Лондонда Баш Шуранын иштиракы илә тә'сис олунмушду. Чәмијјәтин програмына торпағын миллиләшдирилмәси, иш күнүнүн гысалдылмасы, һамыја сечки һүгугу верилмәси вә кәнд тәсәррүфаты колонијаларынын јарадылмасы тәләбләри дахил едилмишди. Лакин 1870-чи илин пајызына јахын Чәмијјәтдә буржуа үнсүрләринин тә'сири күчләнди вә 1872-чи илә јахын Чәмијјәт Интернасионалла һәр чүр әлагәни итирди.—*194.*

110 1801-чи ил јанварын 1-дә гүввәјә минән *Инкилтәрә—Ирландија унијасы* нәзәрдә тутулур. Унија Ирландијанын мухтаријјәтинин ахырынчы галыгларыны мәһв етди, Ирландија парламентини ләғв етди вә Инкилтәрәнин Ирландијаны там әсарәт алтына алмасына сәбәб олду.—*195.*

111 *«Франсада вәтәндаш мүһарибәси»*—елми коммунизмин ән мүһүм әсәрләриндән биридир; һәмин әсәрдә Парис Коммунасынын тәчрүбәси әсасында синфи мүбаризә, дөвләт, ингилаб вә пролетариат диктатурасы һаггында марксист тә'лимин башлыча мүддәалары даһа да инкишаф етдирилмишдир. Бирлијин Авропадакы вә Бирләшмиш Штатлардакы бүтүн үзвләринә Интернасионалын Баш Шурасынын мүрачиәти кими јазылмыш һәмин әсәр бүтүн өлкәләрин фәһлә синфини коммунарларын гәһрәман мүбаризәсинин маһијјәт вә әһәмијјәтинин баша дүшүлмәси анлајышы илә силаһландырмаг, бу мүбаризәнин үмумдүнја-тарихи тәчрүбәсини бүтүн пролетариатын сәрвәтинә чевирмәк мәгсәди дашыјырды.

Һәмин әсәрдә буржуа дөвләт машыныны сындырмағын пролетариат үчүн зәрури олмасы һаггында «Луи Бонапартын он сәккиз брүмери» әсәриндә (бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 432—534) Марксын сөјләдији мүддәа тәсдиг олунмуш вә даһа да инкишаф етдирилмишдир. Маркс белә бир нәтичәјә кәлир ки, «фәһлә синфи һазыр дөвләт машынына садәчә јијәләниб, ону өз мәгсәдләри үчүн ишә сала билмәз» (бах: бу чилд, сәһ. 242). Фәһлә синфи дөвләт машыныны сындырмалы вә ону Парис Коммунасы типиндә олан дөвләтлә әвәз етмәлидир. Пролетариат диктатурасынын дөвләт формасы олмаг е'тибарилә јени типли—Парис Коммунасы типиндә—дөвләт һаггында Марксын чыхардығы бу нәтичә ингилаби нәзәријјәјә Марксын вердији јени төһфәнин башлыча мәзмунуну тәшкил едир.

Марксын «Франсада вәтәндаш мүһарибәси» әсәри кениш јајылмышдыр. 1871—1872-чи илләрдә һәмин әсәр бир сыра дилләрә тәрчүмә едилмиш вә Авропанын мүхтәлиф өлкәләриндә вә АБШ-да дәрч олунмушду. Әсәр рус дилиндә 1871-чи илдә Сүрихдә чыхмышдыр. Марксын әсәри 1905-чи илдә Одессада В. И. Ленинин редакторлуғу илә дәрч едилмишди.—*197, 224.*

112 Һәмин кириш мәгаләсини Енкелс Марксын «Франсада вәтәндаш мүһарибәси» әсәринин алманча үчүнчү јубилеј нәшри үчүн јазмышды, әсәр 1891-чи илдә, Парис Коммунасынын ијирминчи илдөнүмү мүнасибәтилә чапдан чыхмышды. Енкелс Парис Коммунасы тәчрүбәсинин вә «Франсада вәтәндаш мүһарибәси»ндә һәмин тәчрүбәнин Маркс тәрәфиндән нәзәри чәһәтдән үмумиләшдирилмәсинин тарихи әһәмијјәтини гејд едәрәк, өз кириш мәгаләсиндә Парис Коммунасынын тарихинә, о чүмләдән Коммунаја дахил олан бланкистләрин вә прудончуларын фәалијјәтинә аид бир сыра әлавәләр етмишдир. Енкелс Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији Баш Шурасынын Франса-

Пруссија мүһарибәси һаггында Маркс тәрәфиндән јазылмыш биринчи вә икинчи бәјаннамәләрини һәмин нәшрә дахил етмишди; бу бәјаннамәләр сонралар мүхтәлиф дилләрдә ајры-ајры нәшрләрдә дә адәтән «Франсада вәтәндаш мүһарибәси» илә бирликдә дәрч олунурду.—*197.*

113 Алман халгынын 1813—1814-чү илләрдә Наполеонун һөкмранлығына гаршы милли азадлыг мүһарибәси нәзәрдә тутулур.—*197.*

114 XIX әсрин 20-чи илләриндә алман дөвләтләринин мүртәче гурулушуна гаршы чыхыш едән вә Алманијанын бирләшдирилмәсини тәләб едән алман зијалылары арасында мүхалифәт һәрәкатынын иштиракчыларыны Алманијада *демагоглар* адландырырдылар. «Демагоглар» алман һакимијјәт органлары тәрәфиндән амансыз тә'гиб едилирдиләр.—*197.*

115 *Сосиалистләрә гаршы мүстәсна ганун* Алманијада 1878-чи ил октјабрын 21-дә тәтбиг олунмушду. Бу гануна әсасән, сосиал-демократ партијасынын бүтүн тәшкилатлары, күтләви фәһлә тәшкилатлары, фәһлә мәтбуаты гадаған едилмишди, сосиалист әдәбијјаты мүсадирә олунурду, сосиал-демократлар чәза тәдбирләринә мә'руз галырдылар. Күтләви фәһлә һәрәкатынын тәзјиги алтында ганун 1890-чы ил октјабрын 1-дә ләғв олунмушду.—*197, 333.*

116 Франсада 1830-чу ил ијул буржуа ингилабындан сөһбәт кедир.—*199.*

117 Лекитимистләр, орлеанистләр вә бонапартистләр нәзәрдә тутулур.

Лекитимистләр—Франсада 1792-чи илдә деврилмиш Бурбонлар сүлаләси тәрәфдарларынын партијасы; ири торпаг аристократијасынын вә али руһаниләрин мәнафејини тәмсил едирди; бир партија кими 1830-чу илдә, Бурбонлар сүлаләси икинчи дәфә деврилдикдән сонра тәшәккүл тапмышдыр. 1871-чи илдә лекитимистләр Парис Коммунасына гаршы әксингилабчы гүввәләрин үмуми јүрүшүнә гошулдулар.

Орлеанистләр—Бурбонлар сүлаләсинин кичик шахәси олан Орлеан һерсогларынын тәрәфдарларыдыр, бу шахә 1830-чу ил Ијул ингилабы заманындан һакимијјәт башында дурмуш вә 1848-чи ил ингилабы нәтичәсиндә деврилмишдир; орлеанистләр малијјә аристократијасынын вә ири буржуазијанын мәнафејини тәмсил едирдиләр.—*200, 221, 232.*

118 1851-чи ил декабрын 2-дә Луи Бонапарт тәрәфиндән кечирилән вә Икинчи империја бонапартист режиминин әсасыны гојан дөвләт чеврилиши нәзәрдә тутулур.—*200, 211, 241.*

119 Франса илә Алманија арасында илкин сүлһ мүгавиләсиндән сөһбәт кедир; мүгавиләни 1871-чи ил февралын 26-да бир тәрәфдән Тјер вә Ж. Фавр вә дикәр тәрәфдән Бисмарк имзаламышдылар. Һәмин мүгавиләнин шәртләринә көрә, Франса Елзас вә Шәрги Лотаринкијаны Алманијаја верир вә 5 милјард франк мәбләғиндә тәзминат өдәјирди. Гәти сүлһ мүгавиләси 1871-чи ил мајын 10-да Франкфурт-Мајнда имзаланмышды.—*202, 233, 329, 390.*

120 *Поссибилистләр*—Франсанын сосиалист һәрәкатында Брусс, Малон вә гејриләринин башчылыг етдикләри оппортунист чәрәјан. Онлар 1882-чи илдә Франса Фәһлә партијасында тәфригә јаратмышдылар. Һәмин чәрәјанын лидерләри белә бир реформист принсип е'лан етмишдиләр: јалныз «мүмкүн олан шејә» («possible») наил олмалы; поссибилистләр ады да бурадан көтүрүлмүшдүр.—*207.*

121 Енкелсин кириш мәгаләси «Neue Zeit» Bd. II, № 28, 1890—1891-чи илләр журналында дәрч олунаркән, редаксија мәтнә мүдахилә етмишди: ахырынчы абзасда әлјазмасындакы «сосиал-демократ филистери» ифадәси «алман филистери» сөзләри илә əвәз олунмушду. Фишерин Енкелсә 1891-чи ил 17 март тарихли мәктубундан көрүндүјү кими, Енкелс бу өзбашына дәјишиклији бәјәнмәдијини билдирмишди, лакин көрүнүр, ејни вахтда чап олунан әсәринин мүхтәлиф шәкилдә охунмасыны арзу етмәјәрәк, дәјишдирилмиш сөзләри ајрыча нәшрдә дә сахланмышдыр. Икинчи нәшрдә олдуғу кими, бу чилддә дә илкин мәтн бәрпа едилмишдир.—*209*.

122 Франса-Пруссија мүһарибәсинә Интернасионалын мүнасибәти һаггында *Биринчи мүрачиәт,*—ону мүһарибә башландыгдан дәрһал сонра Баш Шуранын тапшырығы илә Маркс јазмышды,—һабелә 1870-чи илин сентјабрында Марксын јаздығы *Икинчи мүрачиәт* фәһлә синфинин милитаризмә вә мүһарибәјә мүнасибәтини, ишғалчылыг мүһарибәләринә гаршы, пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләринин һәјата кечирилмәси уғрунда Марксын вә Енкелсин мүбаризәсини әкс етдирир. Һаким синифләрин өз һәрис мәнафеләри наминә төрәдикләри ишғалчылыг мүһарибәләринин ичтимаи сәбәбләри һаггында марксист тә'лиминин ән мүһүм мүддәаларыны инандырычы шәкилдә әсасландырараг, Маркс көстәрир ки, ишғалчылыг мүһарибәләри һәм дә пролетариатын ингилаби һәрәкатыны боғмаг мәгсәди дашыјыр. Маркс алман вә франсыз фәһләләринин мәнафе бирлијини хүсусилә гејд едир вә онлары һәр ики өлкәнин һаким синифләринин ишғалчылыг сијасәтинә гаршы биркә мүбаризә апармаға чағырыр.

Маркс биринчи мүрачиәтдә белә бир нәтичәни кәләчәјә мүстәсна дәрәчәдә нүфуз етмәк гүввәси илә әсасландырыр ки, пролетариат һакимијјәтинин бәргәрар олмасы һәр чүр мүһарибәләрин ләғв едилмәсинә кәтириб чыхарачаг вә халглар арасында сүлһ кәләчәк коммунизм чәмијјәтинин бөјүк бејнәлмиләл принсипләриндән бири олачагдыр.—*210, 215*.

123 *Плебиссит* (үмумхалг сәсвермәси) куја халг күтләләринин империјаја мүнасибәтини ашкар етмәк үчүн 1870-чи илин мајында III Наполеон тәрәфиндән кечирилмишди. Сәсвермәдә ирәли сүрүлән суаллар елә дүзәлдилмишди ки, III Наполеонун сијасәтини бәјәнмәмәји ифадә етдикдә, бунунла һәр чүр демократик ислаһатларын да зиддинә чыхмамаг мүмкүн дејилди. I Интернасионалын Франсадакы бөлмәләри бу демагоглуг маневрини ифша етдиләр вә сәсвермәдән чәкинмәји өз үзвләринә тәклиф етдиләр. Плебиссит әрәфәсиндә Парис федерасијасынын үзвләри III Наполеону өлдүрмәк мәгсәди илә дүзәлдилән гәсддә иттиһам едиләрәк, һәбсә алындылар; һөкумәт иттиһамдан Франсанын мүхтәлиф шәһәрләриндә Интернасионалын үзвләрини тә'гиб етмәк вә онлара бөһтан атмаг мәгсәди илә кениш кампанија тәшкили үчүн истифадә етди. Гәсддә иттиһамын јаланчы характери Парис федерасијасы үзвләринин 1870-чи ил ијунун 22-дән ијулун 5-дәк давам едән мәһкәмә просесиндә тамамилә ашкара чыхды; лакин Интернасионалын бир сыра үзвләри Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинә јалныз мәнсуб олмаг үстүндә һәбс чәзасына мәһкум едилди. Франсада Интернасионалын тә'гиб едилмәси фәһлә синфинин күтләви протестләринә сәбәб олду.—*210, 292*.

124 1870-чи ил ијулун 19-да Франса-Пруссија мүһарибәси башланмышдыр.—*211*.

125 *«Le Réveil»* («Ојанма»)—франсыз гәзети, сол республикачыларын органы; 1868-чи илин ијулундан 1871-чи илин јанварынадәк Парисдә Ш. Делеклјузун редакторлуғу илә нәшр олунурду. Гәзет Интернасионалын сәнәдләрини вә фәһлә һәрәкаты һаггында материаллары дәрч едирди.—*211, 292*.

126 *«La Marseillaise»* («Марселјоза»)—франсыз күндәлик гәзети, сол республикачыларын органы; 1869-чу илин декабрындан 1870-чи илин сентјабрынадәк Парисдә нәшр олунурду. Гәзет Интернасионалын фәалијјәти һаггында вә фәһлә һәрәкаты һаггында материаллар дәрч едирди.—*211, 292.*

127 *10 декабр Чәмијјәти*—әсасән синфи симасыны итирмиш үнсүрләрдән, сијаси фырылдагчылардан, һәрбчиләрин нүмајәндәләриндән вә башгаларындан ибарәт олараг, јарадылмыш кизли бонапартист чәмијјәти нәзәрдә тутулур; чәмијјәтин үзвләри 1848-чи ил декабрын 10-да Луи Бонапартын Франса республикасынын президенти сечилмәсинә көмәк етмишдиләр (Чәмијјәтин ады да бурадан әмәлә кәлмишдир).—*212.*

128 1806-чы илин августунда Алманија алман милләтинин X әсрдә тә'сис едилмиш Мүгәддәс Рома империјасы дејилән вә императорун али һакимијјәтини гәбул едән феодал кнјазлыгларынын вә азад шәһәрләрин бирләшмәси олан империјанын тәркибинә дахил иди.—*217.*

129 1618-чи илдә Бранденбург курфүрстлүјү XVI әсрин әввәлиндә Тевтон чәмијјәтинин мүлкләриндән тәшкил едилән вә Реч Посполитадан лен асылылығында олан Пруссија һерсоглуғу (Шәрги Пруссија) илә бирләшди. Бранденбург курфүрстү 1657-чи иләдәк Пруссија һерсогу кими Полшанын вассалы олараг галды; һәмин илдә о, Полшанын Исвеч илә мүһарибәдәки чәтинликләриндән истифадә едәрәк Пруссија мүлкләри барәсиндә өз суверен һүгугларынын тәсдиг едилмәсинә наил олду.—*217.*

130 Авропа дөвләтләринин Франса әлејһинә биринчи коалисијасынын иштиракчысы олан Пруссијанын 1795-чи ил апрелин 5-дә Франса республикасы илә биртәрәфли гајдада бағладығы *Базел сулһ мугавиләси* нәзәрдә тутулур.—*218.*

131 *Тилзит мугавиләси* 1807-чи ил ијулун 7—9-да Наполеон Франсасы илә Франса әлејһинә дөрдүнчү коалисијанын иштиракчылары, мүһарибәдә мәғлубијјәтә уғрамыш Русија вә Пруссија арасында бағланмышды. Сулһүн шәртләри Пруссија үчүн сон дәрәчә ағыр иди, о, өз әразисинин хејли һиссәсиндән мәһрум олмушду. Русија һеч бир әрази иткисинә мә'руз галмамышды, лакин Франсанын Авропада мөвгејинин күчләндијини тәсдиг етмәјә вә Инкилтәрәнин блокадасына (континентал блокада дејилән блокадаја) гошулмаға мәчбур олмушду. Наполеонун гәбул етдирдији сојғунчу Тилзит сулһү Алманијанын әһалиси арасында кәскин наразылыға сәбәб олду вә беләликлә, Наполеон һөкмранлығына гаршы азадлыг һәрәкатынын кенишләнмәси үчүн зәмин јаратды.—*218.*

132 Маркс Наполеонун һөкмранлығы сугута уғрадыгдан сонра Алманијаја феодал иртичасынын тәнтәнәсини нәзәрдә тутур; Алманијада феодал пәракәндәлији галмышды, алман дөвләтләриндә феодал-мутләгијјәт гурулушу мөһкәмләнмишди, задәканларын бүтүн имтијазлары сахланмышды, кәндлиләрин јарымтәһкимчилик үсуллары илә истисмар едилмәси күчләнмишди.—*218.*

133 Парисдәки *Туилри сарајы*—III Наполеонун игамәткаһы нәзәрдә тутулур.—*221.*

134 Маркс 1870-чи ил сентјабрын 4-дә гурулан Франса республикасыны танымаг уғрунда инкилис фәһләләринин һәрәкатыны нәзәрдә тутур. Сентјабрын 5-дән башлајараг, Лондонда вә башга ири шәһәрләрдә митингләр вә нүмајишләр кечирилирди, митингләрин вә нүмајишләрин иштиракчылары өз гәтнамәләриндә вә петисијаларында Инкилтәрә һөкумәтиндән тәләб

едирдиләр ки, Франса республикасыны дәрһал танысын. Интернасионалын Баш Шурасы Франсада республиканын танынмасы уғрунда һәрәкатын тәшкилиндә билаваситә иштирак етмишди.—*222.*

135 Маркс 1792-чи илдә ингилаби Франсаја гаршы мүһарибәјә башлајан феодал-мүтләгијјәтчи дөвләтләрин коалисијасынын јарадылмасында Инкилтәрәнин фәал иштиракына, һабелә 1851-чи ил декабрын 2-дә Луи Бонапартын дөвләт чеврилиши нәтичәсиндә Франсада бәргәрар олан бонапартист режимини инкилис һаким олигархијасынын Авропада биринчи танылдығына ишарә едир.—*222.*

136 Америкада сәнаје Шималы илә гулдар плантатор Чәнубу арасында Вәтәндаш мүһарибәси заманы (1861—1865) инкилис буружа мәтбуаты Чәнубу, јә'ни гулдарлыг гурулушуну мүдафиәјә галхмышды.—*223.*

137 *«Journal Officiel de la République Française»* («Франса республикасынын рәсми гәзети») 1871-чи ил мартын 20-дән мајын 24-дәк чыхмышды вә Парис Коммунасынын рәсми органы иди; Франса республикасы һөкумәтинин 1870-чи ил сентјабрын 5-дән бурахылан рәсми гәзетинин адыны сахламышды (Парис Коммунасы заманы Тјер һөкумәтинин гәзети дә Версалда һәмин ад илә бурахылырды). 30 март нөмрәси, «Journal Officiel de la Commune de Paris» («Парис Коммунасынын рәсми гәзети» ады алтында чыхмышды). Симонун мәктубу гәзетдә 1871-чи ил апрелин 25-дә дәрч едилмишди.—*226.*

138 1871-чи ил јанварын 28-дә Бисмарк вә милли мүдафиә һөкумәтинин нүмајәндәси Фавр тәрәфиндән «Барышыг һаггында вә Парисин тәслим олмасы һаггында мүаһидә» имзаланмышды. Биабырчасына тәслим олмаг Франсанын милли мәнафејинә хәјанәт иди. Мүаһидә имзаланаркән, Фавр пруссијалыларын ирәли сүрдүкләри тәһгирамиз тәләбләрлә: 200 милјон франк мәбләғиндә тәзминатын ики һәфтә әрзиндә өдәнилмәси, Парис истеһкамларынын чох һиссәсинин верилмәси, Парис ордусунун сәһра артиллеријасынын вә дөјүш сурсатынын верилмәси һаггында тәләбләрлә разылашды.—*226.*

139 *Capitulards* (тәслимчиләр)—1870—1871-чи илләрдә мүһасирә заманы Парисин тәслим едилмәси тәрәфдарларына верилмиш тәһгирамиз ад. Сонралар франсыз дилинә үмумијјәтлә тәслимчиләри ифадә етмәк үчүн дахил олмушдур.—*226.*

140 *«L'Étendard»* («Бајраг»)—бонапартист мәсләкли франсыз гәзети, 1866-чы илдән 1868-чи иләдәк Парисдә чыхырды. Гәзетин малијјәләшдирилмәси үчүн мәнбә ролуну ојнајан фырылдагчылығ әмәлијјатларынын ашкара чыхарылмасы илә әлагәдар олараг, гәзетин бурахылмасына сон гојулмушду.—*227.*

141 *Société Generale du Crédit Mobilier*—Франсада 1852-чи илдә јарадылмыш ири сәһмдар банкы нәзәрдә тутулур. Банкын кәлирләринин башлыча мәнбәји гијмәтли кағызларла мөһтәкирлик иди. Crédit Mobilier Икинчи империјанын һөкумәт даирәләри илә сых әлагәдар иди. 1867-чи илдә чәмијјәт ифласа уғрады вә 1871-чи илдә ләғв едилди.—*227.*

142 *«L'Électeur libre»* («Азад сечичи»)—франсыз гәзети, сағ республикачыларын органы, 1868-чи илдән 1871-чи иләдәк Парисдә чыхырды; 1870—1871-чи илләрдә милли гвардија һөкумәтинин малијјә назирлији илә әлагәси вар иди.—*227.*

[143] 1831-чи ил февралын 14-дә вә 15-дә Парисдә Беррија һерсогунун хатирәсинә һәср олунмуш матәм мәрасиминдә лекитимист нүмајишинә гаршы протест әламәти олараг, чамаат Сен-Жермен-л'Осеруа килсәсини вә архијепископ Келенин сарајыны дармадағын етмишди. Килсәнин вә архијепископ сарајынын дармадағын едилмәси заманы орада олан Тјер милли гвардијачылары дилә тутмушду ки, чамаатын һәрәкәтләринә мане олмасынлар.

Лекитимистләрдән франсыз тахтына намизәд олан граф Шамборун анасы, јә'ни Беррија һерсокинјасы о заман дахили ишләр назири вәзифәсиндә ишләјән Тјерин көстәриши илә 1832-чи илдә һәбсә алынмыш вә һерсокинјанын кизли никаһда олмасыны ифша етмәк, ону сијаси чәһәтдән көздән салмаг үчүн о, тәһгиредичи бир шәкилдә тибби мүајинәдән кечирилмишди.—*228.*

[144] Маркс 1834-чү ил апрелин 13—14-дә Ијул монархијасы режиминә гаршы Парисин халг күтләләри үсјанынын дармадағын едилмәсиндә Тјерин (о заман харичи ишләр назири иди) чиркин ролуну нәзәрдә тутур. Һәмин үсјанын јатырылмасы һәрбчиләрин вәһшиликләри илә мүшајиәт едилирди, онлар Транснонен күчәсиндәки евләрдән биринин сакинләрини гырыб чатмышдылар.

Сентјабр ганунлары мәтбуата гаршы мүртәче ганунлардыр; франсыз һөкумәти тәрәфиндән 1835-чи илин сентјабрында верилмишди. Мүлкијјәтә вә мөвчуд дөвләт гурулушуна гаршы чыхмаг үстүндә һәбс чәзасы вә бөјүк мәбләғдә пул чәримәләри тәтбиг олунурду.—*228.*

[145] 1841-чи илин јанварында Тјер депутатлар палатасында Парисин әтрафында һәрби истеһкамлар јаратмаг лајиһәси илә чыхыш етмишди. Ингилаби-демократик даирәләрдә һәмин лајиһә халг һәрәкатларыны боғмаг үчүн һазырлыг тәдбири кими гаршыланмышды. Тјерин лајиһәсиндә фәһлә мәһәлләләринин јахынлығында даһа чох мөһкәмләндирилмиш истеһкамлар гурмаг нәзәрдә тутулмушду.—*228.*

[146] 1849-чу илин апрелиндә Франса Австрија вә Неаполла иттифага кириб Рома республикасыны мәһв етмәк вә папанын дүнјәви һакимијјәтини бәрпа етмәк мәгсәди илә Рома республикасына гаршы мүдахилә тәшкил етди. Франсыз гошунлары Романы амансызчасына бомбардман етдиләр. Рома республикасы гәһрәманчасына мүгавимәт көстәрмәсинә бахмајараг деврилди, Рома исә франсыз гошунлары тәрәфиндән ишғал олунду.—*229.*

[147] *Гајда-ганун партијасы*—ири, мүһафизәкар буржуазијанын 1848-чи илдә јаранмыш партијасы, Франсанын монархист ики фраксијасынын: лекитимистләрин вә орлеанистләрин (бах: 117-чи гејд) коалисијасындан ибарәт иди; 1849-чу илдән 1851-чи ил декабрын 2-дәки дөвләт чеврилишинәдәк Икинчи республиканын Ганунверичилик мәчлисиндә рәһбәр мөвге тутурду.—*229, 267.*

[148] 1840-чы ил ијулун 15-дә Инкилтәрә, Русија, Пруссија, Австрија вә Түркијә Лондонда Франсанын иштиракы олмадан мүаһидә имзаламышдылар; һәмин мүаһидә Франсанын мүдафиә етдији Мисир һакими Мәһәммәд Әлијә гаршы түрк султанына јардым көстәрмәк һаггында иди. Мүаһидәнин бағланмасы нәтичәсиндә Франса илә Авропа дөвләтләринин коалисијасы арасында мүһарибә тәһлүкәси јаранмышды, лакин крал Луи-Филипп мүһарибәјә чәсарәт етмәди вә Мәһәммәд Әлини мүдафиә етмәкдән бојун гачырды.—*230.*

[149] Тјер ингилаби Париси мәһв етмәкдән өтрү Версал ордусуну күчләндирмәк нијјәти илә Бисмаркдан хаһиш етмишди ки, она гошунларын

континкентини франсыз һәрби әсирләринин, башлыча олараг, Седанда вә Метсдә тәслим олмуш ордулардан һәрби әсир дүшәнләрин һесабына артырмаға ичазә версин.—*230.*

150 *«Chambre introuvable»* («мисилсиз палата»)—1815—1816-чы илләрдә (Реставрасија режиминин биринчи илләри) ифрат иртичачылардан ибарәт Франса депутатлар палатасы иди.—*232.*

151 *«Мүлкәдар палатасы», «кәндли мәчлиси»*—Бордода ичлас едән вә әксәријјәти иртичачы монархистләрдән: кәнд сечки даирәләриндә сечилмиш әјаләт мүлкәдарларындан, мә'мурлардан, рентачылардан вә алверчиләрдән ибарәт олан 1871-чи ил Милли мәчлисинә верилмиш һәгарәтли ад. Мәчлисдә 630 депутатдан тәгрибән 430 нәфәри монархист иди.—*232, 278.*

152 1871-чи ил мартын 10-да Милли мәчлис 1870-чи ил августун 13-дән нојабрын 12-дәк бағланмыш «Пул тәәһһүдләри үзрә тә'дијәләрин тә'хирә салынмасы һаггында» ганун гәбул етмишди; нојабрын 12-дән сонра бағланмыш тәәһһүдләр үзрә тә'дијәләр үчүн мөһләт верилмирди. Беләликлә, ганун әһалинин фәһлә вә аз таваналы тәбәгәләринә ағыр зәрбә ендирди, һабелә бир чох хырда сәнајечиләрин вә алверчиләрин ифласына сәбәб олду.—*233.*

153 *Décembriseur*—1851-чи ил декабрын 2-дә бонапартист дөвләт чеврилишинин иштиракчысы вә һәмин чеврилиш руһунда олан фәалијјәтин тәрәфдары.—*233.*

154 Гәзетләрин вердији хәбәрләрә көрә, Тјер һөкумәти дахили истиграз кечирмәји гәрара алмышды; һәмин истигraздан 300 милјон франкдан чох бир мәбләғ «комиссија» мүкафаты ады илә Тјерин өзүнә вә онун һөкумәтинин дикәр үзвләринә чатмалы иди. 1871-чи ил ијунун 20-дә Парис Коммунасы мәһв едилдикдән сонра истиграз һаггында ганун гәбул олунду.—*234.*

155 *Кајенна*—Франса Гвианасында (Чәнуби Америка) сијаси мәһбусларын каторгаја вә сүркүнә көндәрилдији јер.—*235.*

156 *«Le National»* («Милли гәзет»)—франсыз күндәлик гәзети, 1830-чу илдән 1851-чи иләдәк Парисдә чыхырды; мө'тәдил буржуа республикачыларынын органы иди.—*237.*

157 *1870-чи ил октјабрын 31-дә* Парис фәһләләри вә милли гвардијанын ингилаби һиссәси милли мүдафиә һөкумәтинин пруссијалыларла данышыглара башламаг гәрарындан хәбәр тутараг, үсјан галдырдылар вә шәһәр бәләдијјә идарәсини тутуб, ингилаби һакимијјәт органы—Бланки башда олмагла Ичтимаи ничат комитәси јаратдылар. Фәһләләрин тәзјиги алтында милли мүдафиә һөкумәти исте'фаја чыхачағыны вә нојабрын 1-дә Коммунаја сечкиләр тә'јин едәчәјини вә'д етмәјә мәчбур олду. Лакин Парисин ингилаби гүввәләринин кифајәт гәдәр мүтәшәккил олмамасындан вә үсјана рәһбәрлик едән бланкистләрлә хырда буржуа јакобинчи демократлары арасындакы ихтилафлардан истифадә едәрәк, һөкумәт милли гвардијанын һөкумәт тәрәфиндә галмыш баталјонларынын көмәји илә бәләдијјә идарәсини тутду вә өз һакимијјәтини бәрпа етди.—*237.*

158 *«Бретонлулар»*—Бретон мобил гвардијасы; һәмин гвардијадан Трошү Парисдә ингилаби һәрәкаты боғмаг үчүн жандарм гошунлары кими истифадә етмишди.

Корсиканлылар Икинчи импepија заманында жандармлар корпусунун хејли һиссәсини тәшкил едирдиләр.—*237.*

159 *1871-чи ил јанварын 22-дә* бланкистләрин тәшәббүсү илә Парис пролетариатынын вә милли гвардијанын ингилаби нүмајиши баш верди; онлар һөкумәтин деврилмәсини вә Коммуна јарадылмасыны тәләб едирдиләр. Бәләдијјә идарәсини мүһафизә едән Бретон мобилләри милли мүдафиә һөкумәтинин сәрәнчамы илә нүмајиши атәшә тутдулар. Һөкумәт ингилаби һәрәкаты террорун көмәји илә јатырараг, Парисин тәслим едилмәсинә һазырлыг көрмәјә башлады.—*238.*

160 *Sommations* (дағылышмаг һаггында илкин тәләбләр)—бир сыра буржуа дөвләтләринин гануну илә нәзәрдә тутулмуш мүрачиәт—дағылышмаг тәклифи илә һөкумәт органларынын чамаата үч дәфә мүрачиәти; бундан сонра силаһлы гүввә тәтбиг едилә биләр.

Инкилтәрәдә 1715-чи илдә гүввәјә минмиш *шулуглуглар һаггында акт* (Riot act) 12 нәфәрдән чох адамын һәр чүр «гијамчы топланышларыны» гадаған едирди; ганунун позулдуғу һалда һөкумәт нүмајәндәләри хүсуси хәбәрдарлыг охумалы вә топлашанлар бир саат әрзиндә дағылышмадыгда гүввә тәтбиг етмәли идиләр.—*239.*

161 31 октјабр һадисәләри заманы (бах: 157-чи гејд) Флуранс милли мүдафиә һөкумәти үзвләринин күлләләнмәсинә мане олмушду; үсјанын иштиракчыларындан бири онлары күлләләмәјә чағырмышды.—*240.*

162 Киров сахланан шәхсләр һаггында Марксын хатырлатдығы декрети Коммуна 1871-чи ил апрелин 5-дә гәбул етмишди (Маркс декретин тарихини онун инкилис мәтбуатында дәрч олундуғу вахтдан һесаб едир). Версал илә әлагәдә иттиһам олунан бүтүн шәхсләр күнаһлары сүбут олундуғу тәгдирдә һәмин декретә әсасән киров е'лан едилирдиләр. Бу тәдбир илә Парис Коммунасы коммунарларын версаллылар тәрәфиндән күлләләнмәсинә мане олмаға чалышырды.—*241.*

163 *«The Times»* («Заманә»)—Инкилтәрәдә мүһафизәкар мәсләкли ән бөјүк күндәлик гәзет; 1875-чи илдән Лондонда чыхыр.—*241, 279.*

164 *Инвеститура*—вәзифәли шәхсләрин тә'јин едилмәси системи; ијерархија пилләкәнинин даһа ашағы пилләсиндә дуранларын јухары пилләдә дуранлардан тамамилә асылы олмасы бу системин сәчијјәви хүсусијјәтидир.—*247.*

165 *Жирондистләр*—XVIII әсрдәки Франса буржуа ингилабы дөврүндә ири буржуазијанын партијасы (адыны Жиронда департаментиндән алмышдыр); һәмин партија јакобин һөкумәтинә гаршы вә департаментләрин мухтаријјәт вә федерасија һүгугларыны мүдафиә бајрағы алтында һөкумәти мүдафиә едән ингилаби күтләләрә гаршы чыхырды.—*247.*

166 *«Kladderadatsch»* («Кладдерадач»)—иллүстрасијалы сатирик һәфтәлик журнал, 1848-чи илдән Берлиндә нәшр едилирди.—*248, 363.*

167 *«Punch, or the London Charivari»* («Панч вә ја Лондон шаривариси»)—Инкилтәрәдә буржуа-либерал мәсләкли һәфтәлик јумористик журнал, 1841-чи илдән Лондонда чыхыр.—*248.*

168 Бүтүн борч тәәһһүдләри үзрә өдәнчләрин 3 ил мүддәтинә тә'хирә салынмасы һаггында һәмин тәәһһүдләр үзрә верилән фаизләрин ләғв едил-

мәси һаггында Парис Коммунасынын 1871-чи ил 16 апрел тарихли декрети нәзәрдә тутулур.—*251.*

169 Маркс «достчасына сазишләр» һаггында ганун лајиһәсинин 1848-чи ил августун 22-дә Мүәссисләр мәчлиси тәрәфиндән рәдд едилмәсини нәзәрдә тутур, һәмин ганун лајиһәсиндә борчлулар үчүн тә'дијәләрин тә'хирә салынмасы нәзәрдә тутулурду. Бунун нәтичәсиндә хырда буржуазијанын хејли һиссәси тамам мүфлисләшди вә ири буржуазијадан олан кредиторлардан асылы вәзијјәтә дүшдү.—*251.*

170 *«Fréres ignorantins»* («наданлыг едән гардашлар»)—1680-чи илдә Рејмсдә јаранмыш дини чәмијјәтин адыдыр, һәмин чәмијјәтин үзвләри јохсул ушагларына тә'лим вермәји өһдәләринә көтүрүрдүләр; чәмијјәтин мәктәбләриндә шакирдләр башлыча олараг дини тәрбијә алыр, башга саһәләрдә чох чүзи биликләр әлдә едирдиләр.—*251.*

171 *Департаментләрин республика иттифагы*—хырда буржуа тәбәгәләринин нүмајәндәләриндән ибарәт сијаси тәшкилат; онлар Франсанын мүхтәлиф вилајәтләриндән олуб, Парисдә јашајырдылар. Департаментләрин республика иттифагы Версал һөкумәтинә вә монархист милли мәчлисә гаршы мүбаризә апармаға вә бүтүн департаментләрдә Парис Коммунасыны мүдафиә етмәјә чағырырды.—*251.*

172 Маркс франсыз буржуа ингилабы илләриндә мүсадирә олунан мүлкләрин әвәзини кечмиш мүһачирләрә өдәмәк һаггында 1825-чи ил 27 апрел тарихли гануну нәзәрдә тутур.—*251.*

173 Наполеон Франсасынын гәләбәләри шәрәфинә 1806—1810-чу илләрдә Парисдә учалдылмыш *Вандом сүтуну* дүшмәнин тунч топларындан төкүлмүшдү вә сүтунун үстүнә Наполеонун һејкәли гојулмушду. 1871-чи ил мајын 16-да Парис Коммунасынын гәрары илә Вандом сүтуну сөкүлмүшдү.—*253.*

174 Пикпүс монастырында ахтарышлар нәтичәсиндә мә'лум олмушду ки, монах гадынлары һүчрәләрдә узун илләр дустаг етмишләр. Ишкәнчә аләтләри дә тапылмышды; мүгәддәс Лавренти килсәсиндә кизли гәбристан ашкар едилмишди, бу, гәтлләр төрәдилдијинә сүбут иди. Коммуна һәмин фактлары 1871-чи ил мајын 5-дә «Mot d'Ordre» («Парол») гәзетиндә, һабелә «Les Grimes des congrégations religieuses» («Килсә хадимләринин чинајәтләри») китабчасында е'лан етмишди.—*255.*

175 Вилһелмсһөједә франсыз һәрби әсирләринин (бах: 99-чу гејд) башлыча мәшғулијјәти өзләри үчүн папирос һазырламаг иди.—*255.*

176 *Абсентеистләр* («absent»—«гајиб олан» сөзүндәндир)—адәтән өз мүлкләриндә јашамајан ири торпаг саһибләридир. Һәмин мүлкләр торпаг акентләри тәрәфиндән идарә олунур вә ја васитәчи мөһтәкирләрә верилирди, онлар да өз нөвбәсиндә бу мүлкләри ағыр шәртләрлә хырда ичарәдарлара васитәли ичарәјә верирдиләр.—*256.*

177 *Francs-fileurs* (һәрфән «азад гачгынлар»)—мүһасирә заманы шәһәрдән гачмыш Парис буржуаларына истеһза илә верилмиш ад. Һәмин адын fracs-tireurs (азад атычылар) сөзү илә—пруссијалылара гаршы мүбаризәдә фәал иштирак етмиш франсыз партизанларынын ады илә сәсләшмәси она истеһзалы характер верирди.—*257.*

178 *Коблентс*—Алманијада шәһәрдир, XVIII әсрин ахырында франсыз буржуа ингилабы заманы задәкан-монархист мүһачирәтин вә ингилаби Франсаја гаршы мүдахилә һазырлығынын мәркәзи иди. Гаты иртичачы, XVI Лүдовикин кечмиш назири де Калонн башда олмагла мүһачир һөкумәти Коблентсдә јерләширди.—*256.*

179 Коммунарлар Версал ордусунун Бретанда топланмыш монархист әһвали-руһијјәли дәстәсини XVIII әсрин ахырындакы франсыз буржуа ингилабы дөврүндә Франсанын Шимал-Гәрбиндә әксингилаби гијамын иштиракчыларына бәнзәдәрәк, *«шуанлар»* адландырырдылар. — *258.*

180 Парисдә пролетар ингилабынын, Парис Коммунасынын јарадылмасы илә нәтичәләнән һәмин ингилабын тә'сири алтында Лионда вә Марселдә Коммуна е'лан етмәк мәгсәди илә ингилаби чыхышлар баш верди. Лакин халг күтләләринин чыхышлары һөкумәт гошунлары тәрәфиндән амансызчасына јатырылды.—*259.*

181 Һәрби мәһкәмәләрин иш гајдасы һаггында Дүфор тәрәфиндән Милли мәчлисә верилмиш гануна көрә мәһкәмә ишинә 48 саат әрзиндә бахылмалы вә һөкм ичра едилмәли иди.—*260.*

182 1860-чы ил јанварын 23-дә Инкилтәрә илә Франса арасында бағланмыш тичарәт мүгавиләсиндән сәһбәт кедир. Һәмин мүгавиләдә Франса гадағанедичи көмрүк сијасәтиндән әл чәкир вә ону рүсумлар тәтбиг олунмасы илә әвәз едирди. Бу мүгавиләнин бағланмасы илә әлагәдар олараг, Инкилтәрәдән малларын ахыб кәлмәси нәтичәсиндә Франсанын дахили базарында рәгабәт хејли күчләнмишди, бу, франсыз сәнајечиләринин наразылығына сәбәб олмушду.—*261.*

183 Ерамыздан әввәл I әсрдә Гәдим Ромада гулдар Рома республикасынын кечирдији бөһранын мүхтәлиф мәрһәләләриндә террорун вә ганлы чәза тәдбирләринин һөкм сүрдүјү шәраит нәзәрдә тутулур. *Сулла Диктатурасы* (ерамыздан әввәл 82—79-чу илләр). *Биринчи вә икинчи Рома триумвиратлары* (ерамыздан әввәл 60—53 вә 43—36-чы илләр)—Рома сәркәрдәләринин диктатурасыдыр, биринчи һалда—Помпејин, Сезарын вә Крассын, икинчи һалда Октавианын, Антонинин вә Лепидин диктатурасы нәзәрдә тутулур.—*263.*

184 *«Journal de Paris»* («Парис Гәзети»)—һәфтәлик гәзет, 1867-чи илдән Парисдә чыхырды, монархист-орлеанист мәсләки јеридирди.—*264.*

185 1814-чү илин августунда Инкилтәрә илә АБШ арасында мүһарибә заманы инкилис гошунлары Вашингтону тутараг, Капитолини (конгресин бинасыны), Ағ еви вә пајтахтын дикәр ичтимаи биналарыны јандырдылар.

1860-чы илин октјабрында Инкилтәрәнин вә Франсанын Чинә гаршы мүһарибәси заманы инкилис-франсыз гошунлары Пекин јахынлығындакы јај сарај шәһәрчијини талајыб чапмыш вә сонра јандырмышдылар. Чин архитектурасынын вә инчәсәнәтинин ән зәнкин хәзинәси бурада чәмләшмишди.—*265.*

186 Гәдим Ромада сәркәрдәнин вә ја императорун имтијазлы шәхси гвардијасыны *преторлар* адландырырдылар; преторлар дахили чахнашмаларда даим иштирак едир вә чох вахт өз адамларыны тахта чыхарырдылар. Сонралар «преторлар» сөзү һәрбчиләрин муздла хидмәт етмәсинин, азғынлығынын вә өзбашыналығынын символу олмушдур.—*267.*

187 Маркс Пруссија депутатлар палатасыны Франса депутатлар палатасына (бах: 150-чи гејд) бәнзәдәрәк, *«chambre introuvable»* («мисилсиз

палата») адландырыр. 1849-чу илин јанварында—февралында сечилмиш мәчлис имтијазлы аристократ «ағалар палатасы»ндан вә икинчи палатадан ибарәт иди; икинчи палатаја ики дәрәчәли сечкиләрә анчаг «мүстәгил пруссијалылар» адлананлар бурахылырдылар. Икинчи палатаја сечилмиш Бисмарк орада ифрат сағ јункерләр групләшмасынын лидерләриндән бири иди.—*268.*

188 *«The Daily News»* («Күндәлик јениликләр»)—Инкилтәрәдә либерал гәзет, сәнаје буржуазијасынын органы; һәмин ад илә 1846-чы илдән 1930-чу иләдәк Лондонда чыхмышдыр.—*271, 374.*

189 *«Le Temps»* («Замана»)—Франсада мүһафизәкар мәсләкли күндәлик гәзет, ири буржуазијанын органы, 1861-чи илдән 1943-чү иләдәк Парисдә чыхмышдыр.—*271.*

190 *«The Evening Standard»* («Ахшам бајрағы»)—Инкилтәрәдә «Standard» мүһафизәкар гәзетинин ахшам бурахылышы; 1857—1905-чи илләрдә Лондонда чыхмышдыр.—*271.*

191 Һәмин мәктуб К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән јазылмышдыр.—*271.*

192 I Интернасионалын *Лондон конфрансы* 1871-чи ил сентјабрын 17—23-дә олмушдур. Парис Коммунасынын мәғлубијјәтиндән сонра Интернасионал үзвләринин мә'руз галдыглары амансыз чәза тәдбирләри шәраитиндә чағырылмыш конфранс өз тәркибинә көрә нисбәтән мәһдуд иди: конфрансын ишиндә һәлледичи сәслә 22 нүмајәндә вә мәшвәрәтчи сәслә 10 нүмајәндә иштирак едирди. Конфранса нүмајәндә көндәрә билмәјән өлкәләр Баш Шуранын катиб-мухбирләри тәрәфиндән тәмсил олунмушду. Маркс конфрансда Алманијаны, Енкелс Италијаны тәмсил едирди.

Лондон конфрансы пролетар партијасы јаратмаг уғрунда Марксын вә Енкелсин мүбаризәсиндә мүһүм мәрһәлә иди. Конфранс «Фәһлә синфинин сијаси фәалијјәти һаггында» гәтнамә гәбул етди; гәтнамәнин әсас һиссәси Интернасионалын Һаага конгресинин гәрары илә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Үмуми Низамнамәсинә дахил олунмушду. Конфрансын бир сыра гәрарларында пролетар партијасынын ән мүһүм тактика вә тәшкилат принсипләри ифадә олунмушду, тәригәтчилијә вә реформизмә зәрбә ендирилирди. Лондон конфрансы пролетар партијалылығы принсипләринин анархист оппортунизми үзәриндә гәләбәси ишиндә чох бөјүк рол ојнады.—*274, 288, 325, 326.*

193 *«Интернасионалда сахта тәфригәләр»*—Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији Баш Шурасынын гапалы тә'мими; онун әсас мүддәалары 1872-чи ил мартын 5-дә Баш Шуранын ичласында Маркс тәрәфиндән шәрһ едилмишди. Маркс вә Енкелс тә'мимдә бакунизми күтләви фәһлә һәрәкатына дүшмән олан, сәчијјәви хүсусијјәтләри нәзәри чәһәтдән керилик, күтләви фәһлә һәрәкатындан ајры дүшмәк, еһкамчылыг вә «ингилаби» авантүризмдән ибарәт олан тәригәтчилијин тәзаһүрләриндән бири кими ифша етдиләр вә тәригәтчилијин ичтимаи көкләрини—хырда буржуа мүһитинин фәһлә синфинә тә'сириндән ибарәт олан һәмин көкләри бүтөвлүкдә ачыб көстәрдиләр. Маркс вә Енкелс гејд едирдиләр ки, тәригәтләрин әксинә олараг, фәһлә синфи өз күтләви ингилаби тәшкилатына малик олмалыдыр. Бүтүн өлкәләрин пролетариатынын әсл мүбариз тәшкилаты олан Интернасионал белә бир тәшкилатдыр. Баш Шуранын функсијаларыны садәчә мухбир вә статистика бүросунун ролундан ибарәт етмәк һаггында бакунистләрин тәлә-

бинин һәјата кечирилмәси пролетариатын өзүнүн интизамлы, идејача ваһид тәшкилатыны јаратмагдан имтина етмәси демәк оларды. Баш Шуранын функсијалары мәсәләсиндә Марксын вә Енкелсин мүбаризәси әслиндә пролетар партијасынын тәшкилат принсипләри уғрунда мүбаризә иди. Тә'мим Баш Шуранын јекдил гәрарына әсасән 1872-чи ил мајын ахырында франсыз дилиндә дәрч едилмишди.—*276.*

194 50-чи илләрин ахырларындан е'тибарән инкилис фәһләләринин әсас тәләбләриндән бири доггуз саатлыг иш күнү мүәјјән едилмәси тәләби иди. 1871-чи илин мајында Нјукаслын тикинти вә машынгајырма фәһләләринин ири тә'тили башланды, тә'тилә доггуз саатлыг иш күнү уғрунда мүбаризә чәмијјәти рәһбәрлик едирди; тә'тил тред-јунионлара дахил олмајан фәһләләри илк дәфә мүбаризәјә чәлб етди. Чәмијјәтин сәдри Барнетт Интернасионалын Баш Шурасына мурачиәтлә хаһиш етди ки, Инкилтәрәјә штрејкбрехерләрин кәтирилмәсинә мане олсун. Интернасионалын Баш Шурасынын фәал јардымы сајәсиндә штрејкбрехерләрин кәтирилмәси позулду. Нјукаслдакы тә'тил 1871-чи илин октјабрында фәһләләрин гәләбәси илә гуртарды; онлар үчүн 54 саатлыг иш һәфтәси мүәјјән едилди.—*277.*

195 1871-чи ил ијулун 25-дә Баш Шура 1871-чи илин сентјабрында Лондонда Интернасионалын гапалы конфрансыны чағырмаг һаггында Енкелсин тәклифини гәбул етди. Бу вахтдан е'тибарән Маркс вә Енкелс конфрансын тәшкилат вә нәзәри чәһәтдән һазырланмасы үчүн бөјүк иш апарырдылар; онлар иш програмыны вә гәтнамәләрин лајиһәләрини тәртиб етмишдиләр. Һәмин сәнәдләр Баш Шуранын ичласларында музакирә едилмиш вә сонра Лондон конфрансына (конфранс һаггында бах: 192-чи гејд) тәклиф олунмушду.—*278.*

196 Ж. Фаврын 1871-чи ил 26 мај тарихли тә'мим мәктубунда Франсанын харичдәки дипломатик нүмајәндәләринә тәклиф едилирди ки, Коммуна мүһачирләринин Авропа һөкумәтләри тәрәфиндән һәбсә алыныб тәһвил верилмәсинә наил олсунлар.

Дүфорун тәклиф етдији ганун лајиһәси Франса Милли мәчлисинин хүсуси комиссијасы тәрәфиндән ишләниб һазырланмыш вә 1872-чи ил мартын 14-дә гәбул олунмушду. Интернасионала мәнсубијјәт үстүндә ганунa көрә һәбс чәзасы верилирди.—*278.*

197 1871-чи илин јајында Бисмарк вә Австрија-Мачарыстанын канслери Бјөјст фәһлә һәрәкатына гаршы биркә мүбаризә үчүн аддымлар атмышдылар. 1871-чи ил ијунун 17-дә Бисмарк Бјөјстә көндәрдији хатырлатма мәктубунда Интернасионалын фәалијјәтинә гаршы Алманијада вә Франсада көрүлмүш тәдбирләр һаггында мә'лумат верирди. 1871-чи илин августунда Алманија вә Австрија императорларынын Һаштејндә вә 1871-чи илин сентјабрында Залтсбургда көрүшләри заманы Интернасионала гаршы биркә мүбаризә тәдбирләри һаггында мәсәлә хүсуси мүзакирә үчүн ирәли сүрүлмүшдү.

Италија һөкумәти Интернасионала гаршы үмуми јүрүшә гошулмушду; бу, 1871-чи илин августунда Неапол бөлмәсинин дармадағын едилмәсиндә вә Бирлијин үзвләринин, о чүмләдән Т. Кунонун тә'гиб олунмасында өз әксини тапмышды.

1871-чи илин јазында вә јајында Испанија һөкумәти фәһлә тәшкилатларына вә Интернасионалын бөлмәләринә гаршы чәза тәдбирләри көрмүшдү; бунунла әлагәдар олараг, Испанија федерал шурасынын үзвләри Мора, Мораго вә Лорентсо Лиссабона мүһачирәт етмәјә мәчбур олмушдулар.—*278.*

198 Лондон конфрансы Марксын тәклифи илә Инкилтәрә үчүн федерал шура тәшкил етмәји Баш Шураја тапшырмышды, чүнки 1871-чи илин пајызынадәк белә бир шуранын функсијаларыны Баш Шура өзү јеринә јетирирди. 1871-чи илин октјабрында Интернасионалын инкилис бөлмәләринин нүмајәндәләриндән Британија федерал шурасы јарадылды. Лакин лап әввәлдән шураја рәһбәрлик Һејлзин башчылыг етдији реформистләр групунун әлинә кечди; һәмин груп Баш Шураја гаршы вә Ирландија мәсәләсиндә онун јеритдији пролетар бејнәлмиләлчилији сијасәтинә гаршы мүбаризә апарды. Һејлз вә башгалары өзләринин мүбаризәсиндә Исвечрәдәки анархистләрлә, АБШ-дакы буржуа-реформист үнсүрләри вә башгалары илә блок јаратмышдылар. Һаага конгресиндән сонра Британија федерал шурасынын реформист һиссәси конгресин гәрарларыны гәбул етмәкдән бојун гачыраraг, бакунистләрлә бирликдә Баш Шураја вә Маркса гаршы бөһтан кампанијасына башлады. Британија шурасынын Марксы вә Енкелси фәал мүдафиә едән дикәр һиссәси федерал шуранын реформист һиссәсинә вә бакунистләрә гаршы чыхды. 1872-чи ил декабрын әввәлиндә Британија федерал шурасында парчаланма баш верди; Шурада Һаага конгресинин гәрарларына садиг галан һиссә Британија федерал шурасы кими мүәјјәнләшди вә Баш Шура илә билаваситә әлагә јаратды; Баш Шуранын олдуғу јер Нју-Јорка көчүрүлмүшдү. Интернасионалын Британија федерасијасыны өзләринин ардынча апармаг үчүн реформистләрин көстәрдикләри чәһдләр боша чыхды.

Британија федерал шурасы әслиндә 1874-чү иләдәк фәалијјәт көстәрди. Онун фәалијјәтинин дајандырылмасы үмумијјәтлә Интернасионалын фәалијјәтинин гуртармасы илә, һабелә инкилис фәһлә һәрәкатында оппортунизмин мүвәггәти гәләбә чалмасы илә әлагәдар иди.—*279.*

199 1871-чи ил II Лондон конфрансынын «Милли шураларын адлары һаггында вә с.» гәтнамәси нәзәрдә тутулур; гәтнамә мүхтәлиф тәригәтчи групларынын Интернасионала сохулмасына имкан вермирди (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 423—424).—*279.*

200 Бакунинин «Рус, полјак вә бүтүн славјан достлара» интибаһнамәсиндән сөһбәт кедир; интибаһнамә «Колокол»ун 122—123-чү нөмрәсинин әлавәсиндә дәрч едилмишди.

«Колокол»—рус ингилабчы-демократик гәзети, 1857—1867-чи илләрдә А. И. Кертсен вә Н. П. Огарјов тәрәфиндән рус дилиндә вә 1868—1869-чу илләрдә русча әлавәләрлә франсыз дилиндә нәшр олунурду; 1865-чи иләдәк Лондонда, сонра исә Ченеврәдә чыхырды.—*280.*

201 *Сулһ вә азадлыг чәмијјәти*—1867-чи илдә Исвечрәдә бир сыра хырда буржуа вә буржуа республикачылары вә либераллары тәрәфиндән јарадылмыш буржуа-пасифист тәшкилаты.—*280.*

202 Интернасионалын *Бруссел конгреси* 1868-чи ил сентјабрын 6—13-дә олмушдур. Маркс конгресә һазырлыгда билаваситә иштирак етмишди, лакин өзү конгресдә олмамышды. Конгресдә Инкилтәрә, Франса, Алманија, Белчика, Исвечрә, Италија вә Испанија фәһләләрини тәмсил едән 100 нәфәрә јахын нүмајәндә иштирак едирди; дәмир јолларыны, јерин тәкини, шахталары вә мә'дәнләри, мешәләри, һабелә шумланан торпағы ичтимаи мүлкијјәтә вермәјин зәрурилији һаггында чох мүһүм гәрар гәбул олунмушду. Франса вә Белчика прудонистләринин әксәријјәтинин коллективчилик мөвгеләринә кечдијини субут едән һәмин гәрар Интернасионалда пролетар сосиализми идејаларынын хырда буржуа реформизми үзәриндә гәләбәси демәк иди. Конгрес һәмчинин 8 саатлыг иш күнү һаггында, машынларын тәтбиги, һаггында, Сулһ вә азадлыг чәмијјәтинин (бах: 201-чи

гејд) 1868-чи ил Берн конгресинә мүнасибәт һаггында Маркс тәрәфиндән тәклиф олунан гәтнамәләри, һабелә алман нүмајәндә һеј'әти адындан Ф. Лесснер тәрәфиндән ирәли сүрүлән гәтнамәни гәбул етди. Ф. Лесснерин ирәли сүрдүјү гәтнамә бүтүн өлкәләрин фәһләләринә төвсијә едирди ки, К. Марксын «Капитал»ыны өјрәнсинләр вә онун алман дилиндән башга дилләрә тәрҹүмәсинә көмәк етсинләр.—*280, 323.*

203 Сүлһ вә азадлыг ҹәмијјәтинин (бах: 201-чи гејд) 1868-чи илин сентјабрында Берндә кечирилмиш олан конгресиндә Бакунинин өз долашыг сосиалист програмыны («синифләрин ичтимаи вә игтисади ҹәһәтдән бәрабәрләшдирилмәси», дөвләтин вә варислик һүгугунун мәһв едилмәси вә с.) гәбул етдирмәјә наил олмаг ҹәһдиндән сөһбәт кедир. Лајиһәси сәс чохлуғу илә рәдд едилдикдән сонра Бакунин Сүлһ ҹәмијјәтиндән чыхды вә Бејнәлхалг сосиалист демократијасы алјансыны тә'сис етди.—*280, 472.*

204 Интернасионалын *Ҹеневрә конгреси* 1866-чы ил сентјабрын 3—8-дә олмушдур. Конгресдә Баш Шурадан, бөлмәләрдән вә Инкилтәрәнин, Франсанын, Алманијанын вә Исвечрәнин фәһлә ҹәмијјәтләриндән 60 нүмајәндә иштирак едирди. «Мүвәггәти Мәркәзи Шура нүмајәндәләринә ајры-ајры мәсәләләр барәсиндә тә'лимат» (бах: бу ҹилд, сәһ. 82—93) Баш Шуранын рәсми мә'рузәси кими охунду; конгресдә иштирак едән прудонистләрин зиддинә олараг, тә'лиматын бәндләринин әксәријјәти конгресин гәтнамәләри кими тәсдиг едилди. Ҹеневрә конгреси Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Низамнамәсини вә Регламентини дә тәсдиг етди.—*281, 464.*

205 Интернасионалын 1867-чи ил сентјабрын 2—8-дә кечирилмиш *Лозанна конгреси* Баш Шуранын һесабатыны вә јерләрдән мә'рузәләри динләди, һәмин мә'рузәләр Интернасионалын ајры-ајры өлкәләрдәки тәшкилатларынын мөһкәмләндијини сүбут едирди. Баш Шуранын зиддинә олараг, прудонистләр өзләринин күндәлијини зорла гәбул етдирдиләр: кооперасија һаггында, гадын әмәји һаггында, тәһсил һаггында мәсәләләр, һабелә конгресин диггәтини Баш Шуранын тәклиф етдији һәгигәтән ваҹиб мәсәләләрин һәллиндән јајындыран бир сыра хүсуси мәсәләләр икинчи дәфә мүзакирә олунду. Прудонистләр өзләринин бир нечә гәтнамәсинин гәбул едилмәсинә наил олдулар. Лакин онлар Интернасионала рәһбәрлији өз әлләринә ала билмәдиләр. Конгрес Баш Шураны әввәлки һеј'әтдә јенидән сечди вә онун олдуғу јери Лондонда сахлады.—*281.*

206 *Нечајев просеси*—кизли ингилаби фәалијјәтдә иттиһам едилән тәләбә кәнҹләр үзәриндә просес—1871-чи илин ијул—августунда Петербургда олмушдур. Нечајев һәлә 1869-чу илдә Бакунин илә әлагә јаратмыш, Русијанын бир сыра шәһәрләриндә «Халг диваны» адлы гәсдчи тәшкилат јаратмаг саһәсиндә фәалијјәтини кенишләндирмишди, бу тәшкилатда анархист идејалары—«мүтләг дағынты» идејалары тәблиғ олунурду. Ингилаби әһвали-руһијјәли тәләбә кәнҹләрин нүмајәндәләри вә әһалинин разночин тәбәгәләринин нүмајәндәләри Нечајев тәшкилатына дахил олурдулар, онлары тәшкилата ҹәлб едән чар режиминин тәнгид олунмасы вә һәмин режимлә гәтијјәтли мүбаризә чағырышлары иди. Бакуниндән «Авропа ингилаби иттифагы»нын нүмајәндәси мандатыны алан Нечајев өзүнү Интернасионалын нүмајәндәси кими гәләмә вермәјә ҹәһд көстәрир вә беләликлә, өзүнүн јаратдығы тәшкилатын үзвләрини чашдырырды. 1871-чи илдә Нечајев тәшкилаты дармадағын едилди вә Нечајевин өз мәгсәдләринә наил олмаг үчүн истифадә етдији авантүрист методлар мәһкәмә просесиндә е'лан едилди.

Лондон конфрансы Нечајев просеси һаггында гыса һесабат тәртиб етмәји Утинә тапшырды. Һесабат әвәзинә Утин Бакунинин вә Нечајевин Бирлик барәсиндә дүшмәнчилик фәалијјәтинә даир кениш мәхфи мә'рузәни

1872-чи ил августун ахырында Һаага конгреси үчүн Маркса көндәрди.— *285, 477.*

207 *«Le Progrès»* («Тәрәгги»)—бакунист гәзет; 1868-чи илин декабрындан 1870-чи илин апрелинәдәк Локлда Килјомун редакторлуғу илә франсыз дилиндә чыхмышдыр.—*285.*

208 *«Le Travail»* («Әмәк»)—Франсада һәфтәлик гәзет; Интернасионалын Парис бөлмәләринин органы, 1869-чу ил октјабрын 3-дән декабрын 12-дәк Парисдә нәшр едилмишдир.—*286.*

209 *Ичтимаи рифаһ чәмијјәти*—феодал задәканларынын 1464-чү илин ахырында Франсада јаранан вә крал XI Лүдовикин јеритдији сијасәтә—Франсанын ваһид, мәркәзләшдирилмиш дөвләтдә бирләшдирилмәси сијасәтинә гаршы јөнәлдилән иттифагы. Чәмијјәтин иштиракчылары Франсанын «үмуми рифаһы» уғрунда чарпышан мүбаризләр бајрағы алтында чыхыш едирдиләр.—*286.*

210 *«La Solidarité»* («Һәмрә'јлик»)—һәфтәлик бакунист гәзети, франсыз дилиндә Невшателдә (апрел—сентјабр 1870) вә Ченеврәдә (март—мај 1871) чыхырды.—*286.*

211 *«Фабрик»* («La Fabrique»)—о дөврдә Ченеврәдә вә онун һәндәвәриндә саат вә зәркәрлик мә'мулаты истеһсалы белә адланырды; саат вә зәркәрлик мә'мулаты мануфактура типли ири вә хырда е'малатханаларда, һабелә евдә ишләјән фәһләләр тәрәфиндән истеһсал олунурду.—*287.*

212 «Интернасионалын бөлмәләринә» 1870-чи ил 5 сентјабр тарихли мүрачиәтнамәдән сөһбәт кедир; бакунистләрдән Ч. Килјом вә Г. Бланын тәртиб етдикләри һәмин мүрачиәтнамә Невшателдә «Solidarité» гәзетинин 22-чи №-синә әлавә шәклиндә дәрч олунмушду.—*288.*

213 *Лионда үсјан* Седан јахынлығындакы мәғлубијјәт (бах: 99-чу гејд) хәбәри илә әлагәдар олараг, 1870-чи ил сентјабрын 4-дә башланды. Сентјабрын 15-дә Лиона кәлмиш Бакунин һәрәката рәһбәрлији өз әлинә алмаға вә өзүнүн анархист програмыны һәјата кечирмәјә чәһд етди. Сентјабрын 28-дә анархистләр чеврилиш етмәјә чәһд көстәрдиләр. Мүәјјән фәалијјәт програмы, һабелә Бакунинин вә анархистләрин фәһләләрлә әлагәси олмадығына көрә бу чәһд пуча чыхды.—*288.*

214 Бакунист Робен 1870-чи илин апрелиндә Парис федерал шурасына Шо-де-Фон гурултајында анархистләрин тәшкил етдикләри федерал комитәни Роман федерал комитәси кими танымағы тәклиф етмишди. Баш Шура Исвечрәдә баш вермиш парчаланманын мә'насыны Парис федерал шурасынын үзвләринә изаһ етдикдән сонра Федерал шура гәрара алды ки, Баш Шуранын мүзакирә етмәли олдуғу бу ишә гарышмаға онун һүгугу јохдур.—*289.*

215 B. Malon. «La troisiéme defaite du prolétariat français». Neuchàtel., 1871 (Б. Малон. «Франсыз пролетариатынын үчүнчү мәғлубијјәти». Невшател, 1871).—*289.*

216 *Тәблиғат вә ингилаби сосиалист фәалијјәти* бөлмәси «Сосиалист демократијасы алјансы»нын 1871-чи илин августунда бурахылмыш Ченеврә бөлмәсинин әвәзиндә сентјабрын 6-да јаранмышды. Онун тәшкилиндә һәмин

бөлмәнин кечмиш үзвләри Жуковски, Перрон вә башгаларындан әлавә бә'зи франсыз мүһачирләри, о чүмләдән Ж. Кед вә Б. Малон иштирак етмишләр.—*289.*

217 *«La Révolution Sociale»* («Ичтимаи ингилаб»)—һәфтәлик гәзет, 1871-чи илин октјабрындан 1872-чи илин јанварынадәк Ченеврәдә франсыз дилиндә нәшр едилмишдир, 1871-чи илин нојабрындан анархист Јур федерасијасынын рәсми органы иди.—*289, 476.*

218 *«Le Figaro»* («Фигаро»)—франсыз мүртәче гәзети, 1854-чү илдән Парисдә чыхыр; Икинчи империја һөкумәти илә әлагәдар иди.

«Le Gaulois» («Галл»)—мүһафизәкар-монархист мәсләкли күндәлик гәзет, ири буржуазијанын вә аристократијанын органы, 1867-чи илдән 1929-чу илләдәк Парисдә чыхмышдыр.

«Paris-Journal» («Парис гәзети»)—полислә әлагәси олан күндәлик мүртәче гәзет; 1868-чи илдән 1874-чү илләдәк Парисдә Һанри де Пен тәрәфиндән нәшр олунурду. Интернасионал вә Парис Коммунасы һаггында чиркин ифтиралар јазырды.—*290.*

219 «Конфрансын хүсуси гәтнамәләри» 2-чи бөлмәсинин гәтнамәси нәзәрдә тутулур, бу гәтнамәдә дејилирди ки, алман фәһләләри өзләринин бејнәлмиләл борчуну јеринә јетирмишләр; 1871-чи ил Лондон конфрансы һаггында бах: 192-чи гејд.—*296.*

220 *«Journal de Genève national, politique et littéraire»* («Ченеврә милли, сијаси вә әдәби гәзети»)—мүһафизәкар гәзет, 1826-чы илдән нәшр едилир.—*300.*

221 Франсанын дипломатик нүмајәндәләринә харичи ишләр назиринин 1871-чи ил 6 ијун тарихли тә'мими нәзәрдә тутулур, һәмин тә'мимдә Жүл Фавр бүтүн һөкумәтләри Интернасионала гаршы биркә мүбаризәјә чағырырды. Ж. Фаврын тә'мими барәсиндә Баш Шуранын Маркс вә Енкелс тәрәфиндән јазылмыш бәјанатына даир бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 372—373. Һәмчинин Дүфорун ганун лајиһәсини (бах: 196-чы гејд) нәзәрдән кечирмиш комиссија адындан Саказын 1872-чи ил февралын 5-дә етдији мә'рузә нәзәрдә тутулур.—*303.*

222 Бурада вә ашағыда Маркс Интернасионалын Низамнамәсиндән ситат кәтирир; Низамнамә Ченеврә конгресиндә гәбул едилмиш вә Лондонда инкилис дилиндә нәшр олунмушду. («Rules of the International Working Men's Association». 1867).—*305.*

223 Бурада сәһв вардыр. Үмуми Низамнамәнин 6-чы маддәси Интернасионалын 1866-чы ил Ченеврә конгресиндә гәбул едилмишдир. Бах: «Congrés ouvrier de l'Association Internationale des Travailleurs tenu à Genéve du 3 au 8 septembre 1866» Genéve, 1866, pp. 13—14. («Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин 1866-чы ил сентјабрын 3—8-дә Ченеврәдә кечирилмиш әмәли конгреси». Ченеврә, 1866, сәһ. 13—14).—*307.*

224 *Фәһлә федерасијасы* 1871-чи илин пајызында Туриндә јарадылмышды вә мадзинчиләрин тә'сири алтында иди. 1872-чи илин јанварында пролетар үнсүрләри федерасијадан чыхыб, *Пролетар азадлығы чәмијјәтини* тәшкил етдиләр, һәмин чәмијјәт сонрадан бөлмә кими Интернасионала гәбул олунду. 1872-чи илин февралынадәк чәмијјәтин башында кизли полис акенти Терсаки дурурду.

«Il Proletario» («Пролетари»)—Италијада гәзет, 1872-чи илдән 1874-чү

илләдәк Баш Шуранын вә Лондон конфрансы гәрарларынын әлејһинә олараг, бакунистләри мүдафиә едирди.—*308.*

225 1871-чи илин нојабрында буржуа демократы Стефанони «Расионалистләрин универсал чәмијјәти»ни јаратмаг лајиһәсини ирәли сүрмүшдү, чәмијјәтин програмы буржуа-демократик бахышларынын хырда буржуа утопик сосиализми идејалары (ичтимаи мәсәләнин һәлли үчүн экинчилик колонијаларынын тәшкил олунмасы вә с.) илә гарышығындан ибарәт иди. Чәмијјәт фәһләләрин диггәтини Интернасионалдан јајындырмаг вә Интернасионалын Италијада нүфузунун јајылмасына мане олмаг мәгсәди дашыјырды; ејни заманда Стефанони Сосиалист демократијасы алјансы илә һәмрә'ј олдуғуну билдирмишди. Марксын вә Енкелсин чыхыш едәрәк, Стефанонинин әсл мәгсәдләрини вә анархистләрин буржуа демократлары илә билаваситә әлагәләрини ифша етмәләри, һабелә Италија фәһлә һәрәкатынын бир сыра хадимләринин Стефанонинин лајиһәси әлејһинә чыхмалары Стефанонинин Италија фәһлә һәрәкатыны буржуа тә'сиринә табе етмәк чәһдләринин ифласа уғрамасы илә нәтичәләнди.—*315.*

226 *«Neuer Social-Demokrat»* («Јени Сосиал-демократ»)—алман гәзети, 1871-чи илдән 1876-чы илләдәк Берлиндә чыхырды; лассалчы Үмумалман фәһлә иттифагынын органы; Интернасионалын вә алман Сосиал-демократ фәһлә партијасынын марксист рәһбәрлијинә гаршы мүбаризә апарырды; бакунистләри вә дикәр антипролетар чәрәјанларынын нүмајәндәләрини мүдафиә едирди.—*315, 477, 478.*

227 Икинчи империја полис префектурасынын тәшкил етдији гулдур дәстәләри *«ағкөјнәкләр»* вә ја «ағблузалылар» адланырдылар. Синфи симасыны итирмиш үнсүрләрдән ибарәт олан һәмин гулдур дәстәләри өзләрини фәһлә кими гәләмә верәрәк, фитнәкарлыг нүмајишләри вә чыхышлары тәшкил едир, әсл фәһлә тәшкилатларынын тә'гиб олунмасы үчүн бәһанә јарадырдылар.—*315.*

228 Мартын 18-дә Парис Коммунасынын биринчи илдөнүмүнү Лондонда күтләви митинглә гејд етмәк барәсиндә Јунгун тәклифи 1872-чи ил февралын 20-дә Баш Шуранын ичласында гәбул едилмишди. Лакин күтләви митинг позулду, чүнки бинанын саһиби сон дәгигәдә залы вермәкдән бојун гачырды. Лакин буна бахмајараг, Интернасионалын үзвләри вә кечмиш коммунарлар пролетар ингилабынын биринчи илдөнүмү шәрәфинә мартын 18-дә тәнтәнәли јығынчаг кечирдиләр. Һәмин јығынчаг Маркс тәрәфиндән хүсуси олараг митинг үчүн јазылмыш үч гыса гәтнамәни гәбул етди.—*321.*

229 Марксын *«Торпағын миллиләшдирилмәси»* әлјазмасы аграр мәсәләсинә даир марксизмин ән мүһүм сәнәдләриндән бири олуб, торпағын миллиләшдирилмәси һаггында мәсәләнин Интернасионалын Манчестер бөлмәсиндә мүзакирә едилмәси илә әлагәдар јазылмышдыр. Дүпон Енкелсә јаздығы 3 март тарихли мәктубунда аграр мәсәләсинә даир бөлмә үзвләринин бахышларындакы долашыглыг һаггында мә'лумат верир вә өзүнүн кәләчәк чыхышынын 5 бәндини шәрһ едәрәк, Маркcдан вә Енкелсдән хаһиш едирди ки, онлар өз мулаһизәләрини билдирсинләр вә о, һәмин мулаһизәләри бөлмәнин јығынчағына гәдәр нәзәрә ала билсин. Маркс торпағын миллиләшдирилмәси һаггында өз бахышларыны һәртәрәфли әсасландырды, Дүпон өз мә'рузәсиндә бундан там шәкилдә истифадә етди. Маркс торпағын миллиләшдирилмәсини, онун өз сөзләри илә дејилсә, бу бөјүк проблеми пролетар ингилабынын вәзифәләри илә, бүтүн чәмијјәтин симасынын сосиалистчәсинә дәјишдирилмәси вәзифәләри илә гырылмаз әлагәдә нәзәрдән кечирир.—*321.*

[230] Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин *Һаага конгреси* 1872-чи ил сентјабрын 2—7-дә олмушдур. Қонгресдә 15 милли тәшкилатдан 65 нүмајәндә иштирак едирди. Маркс вә Енкелс конгресин ишинә шәхсән рәһбәрлик едирдиләр. Фәһлә һәрәкатында хырда буржуа тәригәтчилијинин бүтүн нөвләринә гаршы Марксын, Енкелсин вә онларын силаһдашларынын чохиллик мүбаризәси конгресдә баша чатды. Анархистләрин тәфригәчилик фәалијјәти писләнди вә онларын лидерләри Интернасионалдан чыхарылды. Һаага конгресинин гәрарлары кәләчәкдә мүхтәлиф өлкәләрдә фәһлә синфинин мүстәгил сијаси партијаларынын јарадылмасы үчүн бүнөврә гојду.—*325, 480, 482.*

[231] Һаага конгреси (бах: 230-чу гејд) өз ишини гуртардыгдан сонра Маркс Интернасионалын јерли бөлмәси илә көрүшмәк үчүн дикәр нүмајәндәләрлә бирликдә Амстердама кетди. Сентјабрын 8-дә о, Һаага конгресинин јекунлары һаггында митингдә нитг сөјләди. Маркс өз нитгиндә пролетар ингилабы вә пролетариат диктатурасы идејасыны јорулмадан мүдафиә едәрәк, мүхтәлиф өлкәләрин конкрет тарихи шәраитиндән, синфи гүввәләрин јерләшмәсиндән вә нисбәтиндән асылы олараг, капитализмдән сосиализмә кечилмәси формалары һаггында мәсәләнин һәллинә јарадычы мүнасибәт нүмунәси көстәрди. О, белә бир тезис ирәли сүрүб әсасландырды ки, һәмин шәраитдә өлкәләрин бөјүк әксәријјәтиндә пролетариат диктатурасы гурмаг вә ону сахламаг үчүн лабүд иаситә олан ингилаби зоракылыгла јанашы бә'зи өлкәләрдә: Инкилтәрәдә, АБШ-да вә ола билсин Һолландијада—һәмин өлкәләрдә јаранмыш мүәјјән тарихи шәраитлә әлагәдар олараг (о заман инкишаф етмиш мә'мур-бүрократик вә милитарист апаратын олмамасы) пролетариат ингилаби зоракылыға әл атмадан өз һөкмранлығына наил ола биләрди.—*326.*

[232] 1872-чи илин сентјабрында үч императорун—I Вилһелмин, Франс Иосифин вә II Александрын Берлиндә көрүшмәсиндән сөһбәт кедир.—*327.*

[233] Енкелсин *«Мәнзил мәсәләсинә даир»* әсәри буржуа чәмијјәтинин хәстәликләрини өрт-басдыр етмәјә чәһд көстәрән хырда буржуа вә буржуа сосиал-реформаторларына гаршы јөнәлдилмишдир. Енкелс мәнзил мәсәләсинин һәллинә даир прудонист лајиһәләрини тәнгид едәрәк, һәмин мәсәләнин капитализм шәраитиндә һәллинин мүмкүн олмадығыны сүбут едир. О көстәрир ки, јалныз галиб кәлмиш пролетариат сосиализм чәмијјәти гурулмасынын әсас проблемләрини һәлл едәркән, мәнзил мәсәләсини дә һәлл едәчәкдир.

Қәндин симасынын сосиалистчәсинә дәјишдирилмәси һаггында, шәһәрлә кәнд арасында әкслијин мәһв едилмәси,—бу, јалныз коммунизм чәмијјәти шәраитиндә мүмкүн олачагдыр,—һаггында һәмин әсәрдә Енкелсин сөјләдији фикирләр хүсусилә бөјүк әһәмијјәтә маликдир.—*329.*

[234] Мүлберкерин алты мәгаләси «Die Wohnungsfrage» («Мәнзил мәсәләси») башлығы алтында 1872-чи ил февралын 3, 7, 10, 14, 21-дә вә мартын 6-да «Volksstaat» гәзетиндә имзасыз дәрч олунмушду; сонрадан бу мәгаләләр «Die Wohnungsfrage. Eine sociale Skizze». Separat—Abdruck aus dem «Volksstaat». Leipzig, 1872 («Мәнзил мәсәләси. Ичтимаи очерк». «Volksstaat»-дан ајрыча нүсхә. Лејпсиг, 1872) адлы китабча шәклиндә нәшр едилмишди.—*330, 340, 398, 408.*

[235] E. Sax. «Die Wohnungszustände der arbeitenden Classen und ihre Reform". Wien, 1869 (Е. Закс. «Зәһмәткеш синифләрин мәнзил шәраити вә бунун ислаһаты». Вјана, 1869).—*330, 362.*

236 Енкелсин мәгаләләринә Мүлберкерин чавабы 1872-чи ил октјабрын 26-да „Zur Wohnungsfrage (Antwort an Friedrich Engels von A Mülberger) («Мәнзил мәсәләсинә даир А. Мүлберкерин Фридрих Енкелсә чавабы») «Volksstaat» гәзетиндә дәрч олунмушду.—*330, 393.*

237 *Јени Мадрид федерасијасы* 1872-чи илин ијулунда Интернасионалын үзвләри вә «La Emancipacion» гәзети редаксијасынын үзвләри тәрәфиндән тәшкил олунмушду, гәзетин Испанијада кизли Сосиалист демократијасы Алјансынын фәалијјәтини ифша етмәси илә әлагәдар олараг, анархист чохлуғу редаксијанын һәмин үзвләрини Мадрид федерасијасындан чыхармышды. Јени Мадрид федерасијасы Испанијада анархист тә'сиринин јајылмасына гаршы гәтијјәтлә мүбаризә апарыр, елми сосиализм идејаларыны тәблиғ едир, Испанијада мүстәгил пролетар партијасынын јарадылмасы уғрунда чарпышырды. Онун органы «Emancipacion» гәзетиндә Енкелс әмәкдашлыг едирди. Јени Мадрид федерасијасынын бә'зи үзвләри 1879-чу илдә Испанија Сосиалист фәһлә партијасынын јарадылмасында бөјүк рол ојнадылар.—*331.*

238 *Катедер сосиализми*—XIX әсрин 70—90-чы илләриндә буржуа идеолокијасындакы мәсләкләрдән бири; онун нүмајәндәләри—һәр шејдән әввәл алман университетләринин профессорлары университет кафедраларында (алманча Katheder) сосиализм ады алтында буржуа реформизмини тәблиғ едирдиләр. Катедер сосиализминин нүмајәндәләри (А. Вагнер, Г. Шмоллер, Л. Брентано, В. Зомбарт вә башгалары) иддиа едирдиләр ки, дөвләт синифләрин фөвгүндә дуран бир тә'сисатдыр, о, капиталистләрин мәнафејинә тохунмадан дүшмән синифләри барышдырмаға вә «сосиализми» тәдричлә һәјата кечирмәјә гадирдир. Онларын програмы фәһләләрин хәстәликләрдән вә бәдбәхт һадисәләрдән сығорта олунмасыны тәшкил етмәк, фабрик ганунверичилији саһәсиндә бә'зи тәдбирләр һәјата кечирмәклә кифајәтләнирди. Катедер-сосиалистләр белә һесаб едирдиләр ки, јахшы тәшкил олунмуш һәмкарлар иттифаглары фәһлә синфинин сијаси мүбаризәсини вә сијаси партијасыны лүзумсуз едир. Катедер сосиализми тәфтишчилијин идеја мәнбәләриндән бири олмушдур.—*332.*

239 1882-чи илдәки ачлыгдан сөһбәт кедир; Ејфел рајонунун (Пруссијанын Рејн әјаләти) кәндлиләри ачлыгдан даһа чох әзијјәт чәкмишдиләр.—*334.*

240 Библија әфсанәсиндән көтүрүлмүш «Мисрин әт газанлары үчүн һејфсләнмәк» ифадәсиндән Енкелс бурада истеһза илә истифадә едир; јәһудиләр Мисир әсарәтиндән гачаркән, онларын арасында олан зәиф ирадәлиләр јолун чәтинлији вә ачлығын тә'сири алтында һејфсиләниб әсарәтдә кечирдикләри күнләрин һәсрәтини чәкирдиләр, чүнки орада онлар һеч олмазса, дојунча јејирдиләр.—*347.*

241 Енкелс әмәк мәһсулларыны әдаләтлә мүбадилә етмәк базарлары дејилән базарлары нәзәрдә тутур. Һәмин базарлар Инкилтәрәнин мүхтәлиф шәһәрләриндә фәһләләрин оуенчи кооператив чәмијјәтләри тәрәфиндән тә'сис едилмишди. Әмәк мәһсуллары бу базарларда әмәк кағыз пулу васитәсилә мүбадилә олунурду, бу пулун ваһиди исә бир саатлыг иш вахты иди. Лакин һәмин тәдбир тезликлә ифласа уғрады.—*352.*

242 *«La Emancipacion»* («Азадлыг»)—испанча һәфтәлик фәһлә гәзети 1871-чи илдән 1873-чү иләдәк Мадриддә чыхырды, Интернасионал бөлмәләринин органы; 1871-чи илин сентјабрында—1872-чи илин апрелиндә Ис-

панија федерал шурасынын органы; Испанијада анархист тә'сиринә гаршы мүбаризә апарырды. 1872—1873-чү илләрдә гәзетдә Марксын вә Енкелсин әсәрләри дәрч олунурду.—*353.*

243 *«Illustrated London News»* («Иллүстрасијалы Лондон јениликләри»)—һәфтәлик инкилис журналы, 1842-чи илдән чыхыр.—*362.*

244 *«Ueber Land und Meer»* («Гуру вә дәниз илә»)—һәфтәлик иллүстрасијалы алман журналы, 1858-чи илдән 1923-чү иләдәк Штутгартда чыхырды.—*362.*

245 *«Gartenlaube»* («Көшк»)—хырда буржуа мәсләкли алман һәфтәлик әдәби журналынын ады; 1853—1903-чү илләрдә Лејпсигдә вә 1903—1943-чү илләрдә Берлиндә чыхырды.—*363.*

246 *Атычы Август Кучке*—1870—1871-чи илләрин Франса-Пруссија мүһарибәси дөврүнүн милләтчи бир әскәр маһнысынын мүәллифи, алман шаири Һоткелф Һофманын тәхәллүсү.—*363.*

247 *«Le Socialiste»* («Сосиалист»)—франсыз күндәлик гәзети, 1885-чи илдән 1902-чи иләдәк Фәһлә партијасынын органы, 1902-чи илдән 1905-чи иләдәк Франса Сосиалист партијасынын органы, 1905-чи илдән Франсыз сосиалист партијасынын органы; Ф. Енкелс гәзетдә әмәкдашлыг едирди.

Кизадакы колонија һаггында мәгаләләр үчүн бах: гәзетин 1886-чы ил 3 вә 24 ијул тарихли нөмрәләринә.—*373.*

248 *«Harmony Hall»* («Һармони-һолл»)—1839-чу илин ахырында Роберт Оуен башда олмагла инкилис утопист сосиалистләринин тә'сис етдикләри коммунист колонијасы; 1845-чи иләдәк мөвчуд олмушдур.—*373.*

249 Бах: V. A. Huber. »Sociale Fragen. IV. Die Latente Association». Nordhausen, 1866 (В. А. Һубер. «Ичтимаи мәсәләләр. IV. Латент бирлији». Нордһаузен, 1866).—*373.*

250 Енкелс Вагнерин бир сыра китабларында вә чыхышларында онун белә бир бәјанатыны нәзәрдә тутур ки, Франса-Пруссија мүһарибәсиндән сонра вә хүсусән 5 милјардлыг тәзминат нәтичәсиндә Алманијада конјунктуранын чанланмасы зәһмәткеш күтләләринин вәзијјәтини хејли јахшылашдырачагдыр.—*390.*

251 1871-чи илин августунда Һаштејндә вә 1871-чи илин сентјабрында Залтсбургда Алманија вә Австрија императорларынын вә онларын канслерләринин данышыглары нәзәрдә тутулур. Енкелс һәмин конфранслары Пруссија сијаси полисинин рәиси Штиберин ады илә Штибер конфранслары адландырмагла онларын мүртәче полис характерини гејд едир.—*390.*

252 Бах: *Һекел.* «Мәнтиг елми», I һиссә, 2-чи шө'бә.—*396.*

253 Пруссијада 1872-чи илин инзибати ислаһаты нәзәрдә тутулур, һәмин ислаһата әсасән, кәнддә мүлкәдарларын ирси мүлк һакимијјәти ләғв олунур вә јерләрдә өзүнүидарәнин бә'зи үнсүрләри: ичмаларда сечкили башчылар, ландратларын јанында маһал шуралары вә с. тәтбиг едилирди.—*407.*

254 Енкелсин «Авторитет һаггында» әсәриндә һәр чүр авторитетләри инкар едән бакунистләрин бахышларынын дәрин тәнгиди верилмиш вә про-

летар ингилабынын дөвләтә мүнасибәти мәсәләси барәсиндә марксистләрин бахышлары әсасландырылмышдыр. Енкелс дөвләти доғурмуш олан ичтимаи мүнасибәтләр ләғв едилмәмишдән әввәл «дөвләтин ләғв олунмасы» һаггында анархист идејасынын елмә зидд вә ингилаба зидд маһијјәтини һәмин әсәрдә ифша етмишдир. О, анархистләрин еһкамчылығыны вә тәригәтчилијини амансыз тәнгид етмишдир.—*418.*

255 Ф. Енкелсин *«Коммунанын бланкист мүһачирләринин програмы»* әсәри 1874-чү илин ијунунда—1875-чи илин апрелиндә «Volksstaat» гәзетиндә дәрч олунмуш «Мүһачир әдәбијјаты» серијасындан икинчи мәгаләдир. Енкелс франсыз сосиалист әдәбијјатынын инкишафында јени мејлләри ишыгландыраraг, Коммунанын бланкист мүһачирләринин әсас сәһвләрини ачыб көстәрир; һәмин сәһвләр бланкист мүһачирләрин нәшр етдикләри «Aux Communeux» («Коммунарлара») китабчасында әкс олунмушду. Енкелс Лондон бланкист мүһачирләринин бахышларында хејли ирәлиләјиш олдуғуну—онларын елми коммунизмә јахынлашдыгларыны гејд едир, ејни заманда бланкист мүһачирләрин гәсдчилик тактикасыны, волјунтаризмини, пролетариатын ингилаби мүбаризәсинин кедишиндә һәр һансы сазишләрин тамамилә инкар олунмасыны кәскин тәнгид едирди.—*422.*

256 *«Le Père Duchesne»* («Дјушен ата»)—франсыз гәзети; 1790—1794-чү илләрдә Парисдә Ж. Ебер тәрәфиндән нәшр олунурду; шәһәр јарымпролетар күтләләринин әһвали-руһијјәсини ифадә едирди.

«Le Père Duchêne» («Дјушен ата»)—франсыз күндәлик гәзети; 1871-чи ил мартын 6-дан мајын 21-дәк Парисдә Вермерш тәрәфиндән нәшр едилирди; өз мәсләкинә көрә бланкист мәтбуатына јахын иди.—*425.*

257 *«Културкампф»* («мәдәнијјәт уғрунда мүбаризә»)—XIX әсрин 70-чи илләриндә Бисмарк һөкумәтинин һәјата кечирдији тәдбирләр системинә буржуа либералларынын вердији ад; һәмин тәдбирләр дүнјәви мәдәнијјәт уғрунда мүбаризә бајрағы алтында кечирилир, Пруссијанын вә Чәнуб-Гәрби Алманија дөвләтләринин католик рајонларынын мүлкәдарларынын, буржуазијасынын вә гисмән кәндлиләринин сепаратист мејлләрини, һабелә Пруссија әлејһинә јөнәлдилмиш мејлләрини мүдафиә едән католик килсәсинә вә мәркәз партијасына гаршы јөнәлдилмишди. Бисмарк һөкумәти католиклијә гаршы мүбаризә бәһанәси илә, Пруссијанын һөкмранлығы алтына дүшмүш полјак торпагларында милли зүлмү дә күчләндирирди. Бисмаркын бу сијасәти һәмчинин милли еһтирраслары гызышдырмаг јолу илә фәһләләри синфи мүбаризәдән узаглашдырмаг мәгсәди дашыјырды. 80-чи илләрин әввәлиндә фәһлә һәрәкатынын артдығы бир шәраитдә Бисмарк мүртәче гүввәләри сых бирләшдирмәк мәгсәди илә бу тәдбирләрин чох һиссәсини ләғв етди.—*427.*

258 Енкелсин *«Русијада ичтимаи мәсәлә һаггында»* әсәри «Мүһачир әдәбијјаты» серијасындан V мәгаләдир. Мәгаләдә Енкелс Русијада ингилаби шәраитин артдығыны мүәјјән едән һәлледичи амилләри: рус фәһлә синфинин сијасәт мејданына чыхмасыны вә тәһкимчилик һүгугу ләғв едилдикдән сонра кәндлиләрин таланыб чапылмасына чаваб олараг күтләви кәндли һәрәкатынын лабүд сурәтдә артмасыны гејд етмишдир. Енкелс «Русијада ичтимаи мәсәлә һаггында» мәгаләсиндә, һәмчинин бу мәгаләјә 1894-чү илдә јаздығы сөзардында 70-чи илләрин әввәлиндә рус халгчылығынын әсас истигамәтләрини халгчылығын П. Лавров вә П. Ткачов кими идеологларынын шәхсиндә тәнгид етмишдир, хүсусән 80—90-чы илләрин либерал халгчылығы да Енкелс тәрәфиндән тәнгид олунмушдур. Енкелс онларын шәхсиндә халгчылара хас олан чәһәтләри—тарихә идеалист, волјунтарист бахышы, ичтимаи инкишафын материалист әсасларыны он-

ларын баша дүшмәмәсини ачыб көстәрир. 1861-чи илдән сонра Русијада иҹтимаи мүнасибәтләрин үмуми тәһлили Енкелси белә нәтиҹәјә кәтириб чыхарыр ки, һәмин өлкәдә капитализм кетдикҹә даһа чох инкишаф едир вә бунунла әлагәдар олараг кәнддә иҹма мүлкијјәти дағылыр. Енкелс кәндли иҹмасынын халгчылар тәрәфиндән идеаллашдырылмасыны кәскин тәнгид едир вә Русијанын капиталист-сәнаје өлкәсинә чеврилмәсинин, кәндлиләрин пролетарлашмасынын вә «көһнә коммунист иҹмасы позулмасынын» кетдикҹә даһа артыг бир сүр'әтлә ирәлиләдијини көстәрир (бах: бу ҹилд, сәһ. 455). Енкелс рус ингилаби һәрәкатында халгчы бахышлары илә әлагәни кәсән вә елми коммунизм нәзәријјәсини мәнимсәјән адамларын мејдана чыхдығыны разылыг һисси илә гејд едир.—*430, 442.*

259 Бурада вә ирәлидә Енкелс Ткачовун 1874-ҹү илдә Сүрихдә чапдан чыхмыш «Offener Brief an Herrn Friedrich Engels» («Ҹәнаб Фридрих Енкелсә ачыг мәктуб») китабчасындан ситат кәтирир.—*430, 442.*

260 Енкелс Һакстһаузенин «Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die läbndlichen Einrichtungen Rußlands» («Русијанын халг һәјатынын вә хүсусән кәнд тә'сисатларынын дахили мүнасибәтләринин тәдгигатлары») китабыны нәзәрдә тутур; һәмин китаб 1847—1852-ҹи илләрдә Һанновердә вә Берлиндә 3 һиссәдән ибарәт чап едилмишди.—*436.*

261 Ј. Г. Жуковскинин «Вестник Јевропы» журналында (9-ҹу китаб, 1877-ҹи ил) дәрҹ олунмуш «Карл Маркс вә онун капитал һаггында китабы» мәгаләсиндән вә бу мәгаләјә «Отечественныје Записки» журналынын 1877-ҹи ил 10-ҹу нөмрәсиндә Н. К. Михајлевскинин «Карл Маркс Ј. Г. Жуковскинин мәһкәмәси гаршысында» сәрлөвһәси илә дәрҹ едилмиш ҹавабындан сөһбәт кедир.

«Вестник Јевропы» һаггында бах: 56-ҹы гејд.

«Отечественныје Записки» әдәби-сијаси журнал, 1820-ҹи илдә Петербургда нәшр едилмәјә башланмышды; 1839-ҹу илдән о дөврүн ән јахшы мүтәрәгги журналларындан биринә чеврилир. «Отечественныје Записки» фасиләсиз олараг, сензура тә'гибләринә мә'руз галырды вә 1884-ҹү илин апрелиндә чар һөкумәти тәрәфиндән бағланды.—*449.*

262 *«Вестник Народној Воли»*—журнал, 1883—1886-ҹы илләрдә Ченеврәдә Народнаја Волја Иҹраијјә комитәсинин Русијадан мүһаҹирәтә кетмиш үзвләри тәрәфиндән нәшр едилирди. Ҹәми 5 нөмрәси чыхмышдыр.

Марксын мәктубу рус легал мәтбуатында 1888-ҹи илин октјабрында «Јуридически Вестник» журналында дәрҹ олунмушду.—*449.*

263 Маркс бу әлавәни «Капитал»ын биринҹи ҹилдинин икинҹи, алманҹа нәшриндә вә сонракы нәшрләриндә бурахмышдыр.—*450.*

264 Көрүнүр «Земља и волја» (1876-чы илин пајызындан 1879-ҹу илин пајызынадәк) вә «Народнаја Волја» (1879-ҹу илин августундан 1881-ҹи илин мартынадәк) халгчы тәшкилатларынын рәһбәр органлары нәзәрдә тутулур; «Народнаја Волја» террору сијаси мүбаризәнин әсас васитәси е'лан етмишди.—*451.*

265 К. Маркс Бакунинин 1873-ҹү илдә нәшр едилән «Дөвләт вә анархија»китабынын конспектини тутмушду. Конспект өзүнә мәхсус тәнгиди вә полемик әсәрдир, бурада анархист доктриналарынын дәрин тәнгиди верилмиш, һәмин доктриналарын әксинә олараг, елми коммунизмин ән мүһүм

мүддәалары: дөвләт һаггында, пролетариат диктатурасынын тарихән лабүдлүјү һаггында вә сосиалист ингилабынын гәләбәсинин зәрури шәрти олмаг е'тибарилә фәһлә синфинин кәндлиләрлә иттифагы һаггында мүддәалар инкишаф етдирилмишдир. Маркс бу мүддәалары конспектин әлјазмасындакы бир сыра мүәллиф әлавәләриндә ифадә етмишдир, һәмин әлавәләрдән бири бу чилддә дәрч олунур.—*457.*

266 *«Nordstern»* («Шимал улдузу»)—һәфтәлик алман гәзети, 1860—1866-чы илләрдә Һамбургда нәшр едилирди; 1863-чү илдән лассалчы мәсләкли гәзет иди.—*460.*

267 *Милли иттифаг* 1859-чу ил сентјабрын 15—16-да алман дөвләтләри буржуа либералларынын Франкфурт-Мајндакы гурултајында тә'сис едилмишди. Иттифагын иштиракчылары Австрија истисна олмагла, бүтүн Алманијаны Пруссијанын башчылығы алтында бирләшдирмәји гаршыларына мәгсәд гојмушдулар. Шимали алман иттифагы јарандыгдан сонра 1867-чи ил нојабрын 11-дә Иттифаг өз-өзүнү бурахдығыны е'лан етди.—*460.*

268 1858-чи илдә принс-рекент Мантјөјфел һөкумәтинә истефа верди вә мөтә'дил либераллары һакимијјәт башына чағырды; һәмин хәтт буржуа мәтбуатында курултулу ад—*«јени дөвр»* адыны алмышды; ишдә исә Вилһелмин сијасәти јалныз Пруссија монархијасынын вә јункерләринин мөвгеләрини мөһкәмләндирмәјә јөнәлдилмишди. «Јени дөвр» әслиндә 1862-чи илин сентјабрында һакимијјәт башына кәлән Бисмарк диктатурасыны һазырламыш олду.—*460.*

269 *«Kreuz-Zeitung»* («Хачлы гәзет»)—күндәлик «Neue Preußische Zeitung» алман гәзетини («Јени Пруссија гәзети») (башлығында ландвер—хач емблеми тәсвир едилдијинә көрә) белә адландырырдылар; 1848-чи илин ијунундан Берлиндә нәшр едилмәјә башланмышдыр; әксингилабчы сарај күруһунун вә Пруссија јункерләринин органы иди.—*461.*

270 *Умумалман фәһлә иттифагы*—алман фәһләләринин сијаси тәшкилаты, 1863-чү илдә Лассалын фәал иштиракы илә јарадылмышды. Иттифаг 1875-чи иләдәк фәалијјәт көстәрди; 1875-чи илдә Гота гурултајында лассалчылар вә ејзенахлылар (Либкнехтин вә Бебелин башчылыг етдикләри партија) Алманија Сосиалист фәһлә партијасында бирләшдиләр.—*461, 478.*

271 *Прогрессистләр*—1861-чи илин ијунунда јарадылмыш Пруссија буржуа партијасынын нүмајәндәләри. Прогрессист партијасы Пруссијанын башчылығы алтында Алманијанын бирләшдирилмәсини вә Үмумалманија парламенти чағырылмасыны, депутатлар палатасы гаршысында мәс'улијјәт дашыјан либерал һөкумәт јарадылмасыны тәләб едирди.—*462.*

272 Коалисијалар һаггында мәсәлә Пруссија ландтагында 1865-чи илин јанварында пешә низамнамәсиндә коалисијалары вә тә'тилләри гадаған едән параграфларын ләғв олунмасыны тәләб етмиш фәһләләрин чыхышлары илә әлагәдар мүзакирә едилмишди. Прогрессистләр низамнамәдә 181-чи параграфын ләғв олунмасыны тәләб едирдиләр, һәмин параграф истеһсалы дајандырмағы саһибкарлара гадаған едирди, саһибкарлар истеһсалы фәһләләрин күзәштә кетмәсинә наил олмаг мәгсәди илә дајандырырдылар, демагоглуг мәгсәди илә прогрессистләр һәмчинин фәһләләрин тә'тилә тәһрик үстүндә чәзаландырылмасы һаггында 182-чи параграфын ләғв олунмасы тәләбини ирәли сүрмүшдүләр. 1865-чи ил февралын 14-дә Пруссија ландтагы пешә низамнамәсинин јалныз 181-чи вә 182-чи параграфларыны ләғв етди, фәһләләрин тәләбләрини јеринә јетирмәди.—*462.*

273 Маркс Пруссијада гүввәдә олан пешә низамнамәсини истеһза илә белә адландырыр. XVIII әсрдә Пруссијанын әјаләтләриндә «нөкәрләр һаггында әсаснамә» ады алтында феодал гајдалары һөкм сүрүрдү; һәмин гајдалар мүлкәдарларын—јункерләрин тәһкимли кәндлиләр үзәриндә там өзбашыналығына ичазә верирди.—*462.*

274 1861-чи илин јазында Маркс Пруссија тәбәәлијиндә бәрпа олунмасы үчүн аддымлар атды, лакин рәдд чавабы алды; рәдд чавабы Пруссија һакимијјәт органлары тәрәфиндән рәсмән бунунла әсасландырылмышды ки, 1845-чи илдә о, Пруссија тәбәәлијиндән «көнүллү сурәтдә» имтина етмишди.—*463.*

275 «Literarisches Centralblatt für Deutschland» («Алманија үчүн мәркәзи әдәби журнал»)—Алманијада елми-информасија, реферат вә тәнгид һәфтәлији; 1850—1944-чү илләрдә Лејпсигдә чыхырды.—*465.*

276 А. Һакстһаузенин 1842-чи илдә Берлиндә чапдан чыхмыш «Ueber den Ursprung und die Grundlagen der Verfassung in den ehmals slavischen Ländern Deutschlands im allgemeinen und des Herzogthums Pomern im besondern» («Үмумијјәтлә Алманијанын кечмиш славјан вилајәтләриндә вә хүсусән Померанија һерсоглуғунда ичтимаи гурулушун мәншәји вә әсаслары һаггында» китабындан сөһбәт кедир.—*468.*

277 Дағ хырда буржуа партијасы франсыз гошунларынын Италијада ингилабы боғмаг үчүн көндәрилмәсинә гаршы *1849-чу ил ијунун 13-дә* Парисдә динч протест нүмајиши тәшкил етмишди. Нүмајиш гошунлар тәрәфиндән говулду. Дағ партијасынын бир чох лидерләри һәбсә алындылар вә сүркүн едилдиләр вә ја Франсадан мүһачирәтә кетмәјә мәчбур олдулар.—*468.*

278 *Мутуелистләр* («mutuel»—гаршылыглы)— XIX әсрин 60-чы илләриндә прудонистләр өзләрини белә адландырырдылар. Онлар гаршылыглы јардым тәшкил етмәк, гаршылыглы јардым кооперативләри, чәмијјәтләри вә с. јаратмаг јолу илә зәһмәткешләрин азад едилмәсинә даир реформист хырда буржуа планы ирәли сүрүрдүләр.—*470.*

279 1871-чи ил Лондон конфрансынын гәтнамәләри нәзәрдә тутулур: «Милли шураларын адлары һаггында вә с.» (II гәтнамә, 1, 2, 3-чү бәндләр). «Фәһлә синфинин сијаси фәалијјәти һаггында» (IX гәтнамә), «Сосиалист демократијасы Алјансы һаггында» (XVI гәтнамә) вә «Роман Исвечрәсиндә парчаланма һаггында» (XVII гәтнамә) (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 423, 426—427, 429 вә 430).—*471.*

280 Франсыз ордусунун Седан алтында дармадағын едилмәси хәбәри алындыгдан сонра *1870-чи ил сентјабрын 4-дә* Парисдә халг күтләләринин ингилаби чыхышы олду; бу, Икинчи империја режиминин сүгута уғрамасы вә республика е'лан едилмәси илә нәтичәләнди. Лакин тәшкил едилән мүвәггәти һөкумәтин тәркибинә мө'тәдил республикачыларла јанашы, монархистләр дә дахил олдулар. Парисин һәрби губернатору Трошү вә әслиндә онун дәмтутаны Тјер башда олмагла бу һөкумәт Франсанын буржуа-мүлкәдар даирәләринин тәслимчилик әһвали-руһијјәси вә халг күтләләри гаршысында онларын ваһимәсини әкс етдирәрәк, милли хәјанәт јолуна вә харичи дүшмәнлә хаинчәсинә сөвдәләшмәк јолуна гәдәм гојду.—*471.*

281 Базел конгресинин тәшкилат мәсәләләринә даир гәтнамәләри (бах: 98-чи гејд) нәзәрдә тутулур; һәмин гәтнамәләр Баш Шуранын һүгугларыны кенишләндирмишди.—*473.*

282 *«Il Proletario»* бах: 224-чү гејд.

«Gazzettino Rosa» («Гырмызы гәзет»)—Италијада күндәлик гәзет,

сол мадзиничиләрин органы, 1867-чи илдән 1873-чү иләдәк Миланда чыхырды; 1871-чи илдә Парис Коммунасыны мүдафиә етмишди, Интернасионалын материалларыны дәрч едирди; 1872-чи илдән бакунистләрин тә'сири алтында иди.—*473.*

283 *«La Liberté»* («Азадлыг»)—Белчикада демократик гәзет; 1865-чи илдән 1873-чү иләдәк Брүсселдә чыхмышдыр; 1867-чи илдән Интернасионалын Белчикада органларындан бири иди.—*474.*

284 1871-чи ил франсыз бөлмәси 1871-чи илин сентјабрында Лондонда франсыз мүһачирләринин бир һиссәсиндән тәшкил олунмушду. Бөлмәнин рәһбәрлији Исвечрәдәки бакунистләрлә сых әлагә јаратмышды вә онларла бирликдә фәалијјәт көстәрирди. Интернасионалын тәшкилат принсипләри үзәринә онларын һүчумларына гошулмушду. Бөлмә Интернасионала гәбул едилмәди, чүнки онун низамнамәсинин бә'зи бәндләри Үмуми Низамнамәјә зидд иди. Сонралар бөлмә бир нечә група парчаланды.—*475.*

285 *«Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин бүтүн федерасијаларына тә'мимнамә»* нәзәрдә тутулур; тә'мимнамә бакунист Јур федерасијасынын 1871-чи ил нојабрын 12-дә Сонвилједә кечирилән гурултајында гәбул едилмишди. Тә'мимнамә Лондон конфрансынын гәрарларыны вә Баш Шуранын һүгугларыны инкар едәрәк, бүтүн федерасијалара тәклиф едирди ки, Интернасионалын Үмуми Низамнамәсини нәзәрдән кечирмәк вә Баш Шураны писләмәк үчүн дәрһал конгрес чағырмағы тәләб етсинләр.—*475.*

286 *«Ficcanaso»* («Сыртыг»)—Италијада күндәлик, республикачы сатирик гәзет, сол мадзиничиләрин органы, 1868-чи илдән 1872-чи иләдәк Туриндә нәшр едилмишдир.—*476.*

287 Енкелс «Сонвилје гурултајы 16 иштиракчысынын тә'мимнамәсинә Роман федерасијасы комитәсинин чавабы»ны нәзәрдә тутур.—*476.*

288 Сосиал-демократларын *Саксонија гурултајы* 1872-чи ил јанварын 6—7-дә Һемнитсдә олмушдур. Гурултај башга мәсәләләрлә (сечки һүгугу һаггында, һәмкарлар иттифаглары тәшкилаты һаггында) јанашы, Сонвилје тә'мимнамәсинә (бах: 285-чи гејд) вә анархистләрин Интернасионал дахилиндәки мүбаризәсинә мүнасибәт мәсәләсини мүзакирә етмишди. Гурултај Баш Шураны јекдилликлә мүдафиә етди вә 1871-чи ил Лондон конфрансынын гәтнамәләрини бәјәнди.—*476.*

289 *Интернасионалын Белчика федерасијасынын* 1871-чи ил декабрын 24—25-дә Брүсселдә ичлас етмиш гурултајы Сонвилје тә'мимнамәси мүзакирә олунаркән, дәрһал үмуми конгрес чағырылмасы һаггында Исвечрә анархистләринин тәләбләрини мүдафиә етмәди, лакин ејни заманда Белчика федерал шурасына тапшырды ки, Һаага конгресиндә (бах: 230-чу гејд) мүзакирә олунмаг үчүн Интернасионалын јени низамнамәсинин лајиһәсини ишләјиб һазырласын.—*476.*

290 1869-чу ил августун 7—9-да Алманија, Австрија вә Исвечрә сосиал-демократларынын *Ејзенахда* үмумалман гурултајында алман Сосиал-демократ фәһлә партијасы тә'сис олунмушду; партијанын програмы үмумән Интернасионалын тәләбләри руһунда иди.—*479.*

291 Һ. В. Ф. Һекел. «Руһун феноменолокијасы», «Маарифләнмәк һәгигәти» параграфы.—*481.*

292 Либкнехт вә Һепнер 1872—1873-чү илләрдә Маркса дәфәләрлә мүрачиәт едәрәк, Лассалын бахышларыны тәнгид едән китабча вә ја «Volksstaat» үчүн мәгалә јазмағы хаһиш етмишдиләр.—*481.*

293 Зорке 1874-чү илин августунда Баш Шуранын тәркибиндән чыхмышды; о бу барәдә 1874-чү ил августун 14-дә Енкелсә мә'лумат вермишди; Зорке рәсмән 1874-чү ил сентјабрын 25-дә истe'фаја чыхмышды.—*482.*

АДЛАР КӨСТӘРИЧИСИ

Д

И

J

К

К

M

Н

Р

С

Серраје (Serrailler), Окуст (1840-чы илдә анадан олмушдур)—франсыз фәһлә һәрәкатынын вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын хадими, Интернасионалын Баш Шурасынын үзвү (1869—1872), Белчика (1870) вә Франса (1871—1872) үчүн катиб-мүхбир; Парис Коммунасынын үзвү, Марксын силаһдашы.—296.

Сессе (Saisset), Жан (1810—1879)—франсыз адмиралы вә сијаси хадими, монархист, Парис милли гвардијасынын команданы (20—25 март 1871-чи ил), 18 март пролетар ингилабыны боғмаг үчүн иртича гүввәләрини бирләшдирмәјә чалышырды; 1871-чи ил Милли мәчлисин депутаты.—239.

Сили (Seeley), Роберт Бентон (1798—1886)—инкилис нашири, «Халг үчүн тәһлүкәләр» китабынын мүәллифи, буржуа филантропу.—123.

Симмерман (Zimmermann), Вилһелм (1807—1878)—алман тарихчиси, хырда буржуа демократы, 1848—1849-чу илләр ингилабынын иштиракчысы, Франкфурт Милли мәчлисинин депутаты, сол ганада мәнсуб иди; 1841—1843-чү илләрдә чапдан чыхмыш «Алманијада кәндли мүһарибәси тарихи»нин мүәллифи.—175.

Симон (Simon), Жүл (1814—1896)—франсыз дөвләт хадими, мө'тәдил буржуа республикачысы, халг маарифи назири (1870—1873), Коммунаја гаршы мүбаризәнин илһамчыларындан бири; назирләр шурасынын сәдри (1876—1877).—233.

Сисмонди (Sismondi), Жан Шарл Леонар *Симонд де* (1773—1842)—Исвечрә игтисадчысы, капитализмин хырда буржуа тәнгидчиси.—79, 99, 157.

Скалдин—Фјодор Павлович *Јеленевин* тәхәллүсүдүр (1828—1902)—рус јазычысы, публисист, 60-чы илләрдә буржуа либерализминин нүмајәндәси; «Отечественныје записки» журналында әмәкдашлыг едирди, «Учгарда вә пајтахтда» адлы мәшһур китабын мүәллифи; сонралар иртичачы.—439.

Слоон (Sloane), Һанс (1660—1753)—инкилис тәбиәтшүнасы, китабларын вә әлјазмаларын коллексијачысы, онун коллексијасы (дикәр ики хүсуси коллексија илә бирликдә) Британија музејинин тә'сис едилмәсинин әсасыны гојмушдур.—118.

Смит (Smith), Адам (1723—1790)—инкилис игтисадчысы, классик буржуа сијаси игтисадынын ән бөјүк нүмајәндәләриндән бири.—50, 56, 79, 102, 107, 124, 133, 155.

Смит (Smith), Голдуин (1823—1910)—инкилис буржуа тарихчиси вә игтисадчысы, либерал; 1871-чи илдән Канадада јашамышдыр.—144.

Смит (Smith), Едуард (тәгрибән 1818—1874)—инкилис һәкими.—6.

Сојғунчу Һанс—бах: *Буклер, Иоһанн*.

Солон (ерамыздан әввәл тәгрибән 638—тәгрибән 558)—мәшһур Афина ганунверичиси, халг күтләләринин тә'сири илә бир сыра ислаһатлар кечирмишди, һәмин ислаһатлар нәсли аристократијаја гаршы јөнәлдилмишди.—450.

Сомерс (Somers), Роберт (1822—1891)—инкилис буржуа публисисти, «Дағлыг Шотландијадан мәктублар»ын мүәллифи.—126—127.

Спиноза (Spinozo), Барух (Бенедикт) (1632—1677)—Һолландијанын көркәмли материалист философу, атеист.—105.

Стаффорд (Stafford), Уилјам (1554—1612)—инкилис игтисадчысы, еркән меркантилизмин нүмајәндәси.—139.

Стефанони (Stefanoni), Луичи (1842—1905)—Италија јазычысы, хырда буржуа демократы, бакунистләри мүдафиә едирди.—315.

Страјп (Strype), Чон (1643—1737)—инкилис кешиши вә тарихчиси, «Реформасија, динин мөһкәмләнмәси вә англикан килсәсиндә дикәр мүхтәлиф һади-

Һ

ӘДӘБИ ВӘ МИФОЛОЖИ ПЕРСОНАЖЛАР

МӨВЗУ КӨСТӘРИЧИСИ

А

Б

В

Г

Д

Е

Ә

З

И

J

K

К

Л

М

МҮНДӘРИҸАТ

Бурахылышына мәс'ул
Ә. Гулијев.
Бәдии редактору
В. Сејтин.
Техники редактору
М. Мәммәдов.
Корректорлары
С. Һүсејнова, М, Күлүшова.

ИБ 862.

Јығылмаға верилмиш 6/III-1979-чу ил. Чапа имзаланмыш 3/IV-1980-чи ил. Кағыз форматы $60\times90^{1}/_{16}$. Кағыз № 1. Физики чап вәрәги 35,5. Шәрти чап вәрәги 35,5. Учот нәшр вәрәги 35,7. Сифариш 99. Тиражы 10.000. Гијмәти 1 ман. 30 гәп.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси.
Халглар Достлуғу орденли Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты,
Бакы,—370005, Һүсү Һачыјев күчәси, № 4.
„Гызыл Шәрг“ мәтбәәси,
Бакы, Һәзи Асланов күчәси, № 80.
Азербайджанское ордена Дружбы народов государственное издательство „Азернешр“.
Баку, 370005, ул. Гуси Гаджиева, 4.
Типография „Красный Восток“.
Баку, ул. Ази Асланова, № 80.